UTTAR CHARITAM

Preface

In this volume the text is based mainly upon the late Pandit Vidyasagara's edition, though occasionally I have adopted readings from (i) Vidyasagara's extracts from his four manuscripts, and (ii) the Bombay edition of Viraraghava.

While preparing the translation, I have derived much help from the late Principal Tawney's precious little book. I am sorry Dr Belvalkar's translation came in too late to be of much use in the earlier Acts, but it has saved me much trouble from the middle of Act V to the end

The Commentary is my own. In its preparation I have often had occasion to consult Viraraghava, Vidyasagara, Goswami &c I have, however, often ventured to differ from my predecessors This has happened so often, that for sheer economy of spaee to keep down the price of the book, I do not say so (except in a few places) when I have a new explanation to offer But I am sure the intelligent reader will be able to detect the omission at a glance.

For convenience of reference, the text has been divided into paragraphs Where a paragraph ends in the middle of a speech the initials of the speaker are given both at the end of the para and at the beginning of the next para.

My thanks are due to Pandit Kalikrishna Bhattacharyya, Pandit—Sudhakara Senior Professor of Sanskrit, Vidyasāgar College, for correction of proof-sheets ; and to Professor Amulyacharan Vidyabhushana, Senior Professor of Pali Vidyasagar College, for hunting up certain references for me.

I shall be much obliged if my readers will kindly draw my attention to errors and imperfections with a view to correction in the next edition

CALCUTTA,
September, 1924 } SARADARANJAN RAY

Sixth Edition revised and enlarged in 1954,—K. Ray

Dedicated

To the ever-green memory of the late lamented **Sir Asutosh Mukhopadhyaya,** The hero of a hundred deeds, with whom have departed the glory of Bengal and the pride of the Bengalis

---

INTRODUCTION.

[*N B*—In the Summer of 1923, I read at the University Institute an eassay in Bengali on the "Fame of Bhavabhuti". The late lamented Sir Asutosh Mukhopadhyaya felt interested to such an extent that he wanted to forward, for an expression of opinion, a copy of the essay to Dr, Winternitz who was then at Bolepur and he asked me to translate it into English The translation was begun but at its very commencement I was laid up for nearly two months with a severe attack of Pleurisy. The malady left me prostrate As soon as I recovered a little I got Influenza and was down with it for nearly a month.

For these reasons I could not resume the work of translation during the life-time of my honoured friend Lately on taking up the work again I found reasons for extensive additions and alterations I have now, however, the melancholy satisfaction of having finished the task, set on me by the illustrious dead, The translation now appears as *Introduction* to this volume.]

---

1. The Uttaracharita.

One of the most popular of Sanskrit dramatists is Bhavabhuti. He is better known as the author of the Uttaracharit

The Uttaracharita is usually considered by competent critics to be one of the best written of Sanskrit dramas. It is in seven Acts and is based on the later history of Rama, commencing with his coronation after return from Lanka

(i) The first Act tells us that soon after the coronation, people commence talking recklessly of Sita with reference to her stay in the house of Ravana. The news reaches Rama's ears and the king banishes his queen

(ii) The second Act opens with incidents that happen after a lapse of twelve years

Rama commences the Asvamedha sacrifice. While preparations are going on for the sacrifice he is obliged to go out personally in quest of a certain Sudra ascetic practising penance in the forest of Dandaka At the sight of the place old associations wake up and thoroughly overwhelm the king

This Act and the Acts that follow, describe events that take place within a day or two of one another

(iii) In the third Act we learn that Sita is still alive though practically dead to the world Delivered of twins (named Kusa and Lava) on the day of her banishment she has been staying in the nether regions, these twelve years, with Prithvi and Ganga The boys were made over to Valmiki by Ganga herself for their training and education.

Ganga knew that on his way back after meeting the Sudra ascetic, Rama would have to pass over the Panchavati the sight of which was bound to recall extremely

painful memories To relieve the shock she came over with Sita to meet Godavari From there she sent Sita to gather flowers—a mere pretext—from the Panchavati making her invisible to mortals

As expected Rama enters the Panchavati, meets Sita there feels her presence, but being unable so see her takes all this as a delusion and with a heavy heart hastens towards his capital to get ready for the Asvamedha.

(iv) Here commences the fourth Act, The sacrificial horse wanders into Valmiki's hermitage and is seized by Lava

(v) In the fifth Act, Chandraketu Lakshman's son, the guardian of the horse meets Lava and forthwith the boys are attracted towards each other and become friends , Lava however, makes certain remarks regarding Rama and a regular fight follows.

(vi) The sixth Act introduces Rama again who notices the battle from the Puspaka, his aerial car, while proceeding toward his capital comes down and prohibits the fight Lava is then introduced to Rama by Chandraketu Next Kusa arrives and is introduced by Lava Hovering between hope and despair, Rama notices the startling resemblanee of the features of the boys with his own and those of Sita

(vii) Forthwith, in the seventh Act, Valmiki comes to the rescue of the bewildered monarch The sage invites the whole creation to witness the staging, by celestial nymphs under the guidance of the sage Bharata, of a certain drama written by himself on the later history

of Rama Lakshman prepares a theatre and seats the audience Rama himself is present at the performance

The performance discloses that Sita was delivered of twins on the very day of her exile and is still alive in Patala under the care of Prithvi and Bhagirathi Her boys are with the sage Valmiki All see that they are no other than Kusa and Lava.

The nymphs now retire, the acting ceases, and Valmiki appears personally. He arranges for a declaration of Sita's innocence and at his command Sita herself emerges out of the waters of the Ganga, led by Prithvi and Ganga Arundhati now delivers a well-merited snub to the people of Ayodhya and the villages and asks Rama to take back his spouse. The whole creation joins in the request, the people stand abashed and re-union follows

---

II The Author's name

In the prelude to the Uttaracharita the author introduces himself as श्रीकण्ठपदलाञ्छनः.. भवभूतिर्नाम" । Hence भवभूति was the name of the poet and he earned the title श्रीकण्ठ—one having the goddess of learning in his throat—possibly by his erudition

So far as is at present known, Bhavabuti was not a prolific writer. Two other books besides the Uttaracharita are ascribed to him, the Viracharita, a drama on the earlier history of Rama ending with his return from Lanka, and the Malati-Madhava, a romance.

In all these the personal matter in the prelude the three things are in common, viz. (1) the author is Bhava-

bhuti who earned the title Srikantha, (2) the author comes of a Brahmana family of Padmapura in Vidarbha, and (3) the dramas were all first staged on the occasion of the festival of the Kalapriyanatha

Thus there can be no doubt that these three dramas were written by the same author

The Viracharita further adds that the poet's father was Nilakantha and grand-father Bhattagopala.

Blinded perhaps by the gloom of Nilakantha's "Kantha" some are misled into the belief that the poet's name was Srikantha and Bhavabhuti was a mere title, failing to see that Bhattagopala and his son Nilakantha have no "kantha" in common in their names Chapter and verses are cited by the supporters of this theory ; thus—The poet while eulogising Gauri sang गिरिजायाः कुचौ वन्दे भवभूतिसिताननौ' also "साम्वा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्तिः" । This pleased Lord Bhava (शिव) to such an extent that he forthwith bestowed on the poet the title भवभूति । [N B —The supporters of this theory perhaps found confirmation in Mallinatha's commentary on Meghaduta 14, where he says that Niehula was the name of the poet for having used the word in one of his verses So also the tradition is that Magha is called घण्टामाघ for having used the word घण्टा in canto IV of Sisupalavadha So also Bharavi is sometimes called छत्रभारवि । It is also said by Ghanashyama in his commentary on Dasakumāra that its author is named Dandin for having used दण्ड in his opening verse and so on]

Against this may be noted that in old writing the poet is always referred to as भवभूति *not* as श्रीकण्ठ । Thus in the 10th century, राजशेखर wrote in his बालचरित—

'वभूव वल्मीकभवः पुरा कविस्ततः प्रपेदे भवि भुर्त्तमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥''

Next came कल्हन in the 12th century with the verse—

"कविर्वाकपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥''

(Rajatarangini, IV, 144)

In the 14th century Govardhanacharyya in his आर्य्या- wrote —

' भवभूतेः सम्वन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥''

But it is quite unnecessary to hunt up these and similar references, "श्रीकण्ठपदलाञ्छनः भवभूतिर्नाम'' is decisive and seems to have no room for discussion,

The Malati-Madhava, as if to make assurance doubly sure, reads, भवभूतिनामा for भवभूतिर्नाम । There is a deal of difference between भवभूतिनामा and भवभूतिर्नाम । The former is a compound of भवभूति and नामन् where नामन् means *name* and nothing else The compound means 'one whose name is Bhavabhuti'' , भवभूतिर्नाम is not a compound, भवभूतिः and नाम are separate words joined together by सन्धि । नाम is an अव्यय indicating प्रकाश publicity, celebrity, &c Hence भवभूतिर्नाम literally means "known as Bhavabhuti.'' This however, is a very very common way of stating the *name* of a thing Thus "हिमालयो नाम नगाधिराज '' "कालिन्दीतटवटः श्यामो नाम,'' "गिरिः प्रस्रवणो नामः'' "चित्रकुञ्जवान् नाम दनुकबन्धाष्ठिती दण्डकारण्यभूभाग ,'' "श्रमणानाम सिद्धशवरी,'' &c.

———

गणेश , The case of गणेश may be left out of consideration he is invoked by everybody to guard against hindrance in undertakings Was then the poet a शैव ?

There are considerations which cannot be ignored in giving an answer to this question The prelude to the Viracharita has the following—

"प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथम कवीनां यत् पावनं रघुपते· प्रणिनाय वृत्तम् ।
भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाचस्तत् सुप्रसन्नमनस· कृतिनो भजन्ताम् ॥"

The first classical poet was Valmiki He has recorded the holy life of Rama I am a भक्त of Rama My speech also has revelled in recording that life May the learned accept my record In this, भक्त is a devotee, a worshipper , not a mere admirer

To Bhavabhuti, Rama was the Primeival Soul himself. Thus in the Viracharita he makes वशिष्ठ speak of Rama as—

"क्षमायाः स क्षेत्रं गुणमणिगणानामपि खनि
प्रपन्नानां मूर्त्तः सुकृतपरिपाको जनिमताम् ।
कृपारामो रामो बहिरिह दृशोपास्यत इति
प्रमोदाद्वै तस्याप्युपरि परिवर्त्तामहे इमे ॥"

'In Rama resides forbearence and all virtues To those that resort to him Rama is prior-birth-merit seen embodied in this life Rama has to be seen within by meditation but he reveals in showing favour and is hence being seen without From the consequent joy we are transported even above him "

Still more explicit is what in the वीरचरित comes from the presiding deity of Kuvera's Alaka ; thus—

"इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजामयं हि साक्षात् पुरूषः पुराणः ।
त्रिधा बिभक्ता प्रकृति· किलैषा त्रातुं भुवि खेन सतोऽवतीर्णा ॥"

"This is the treasure of those that have acquired the Supreme Treasure This is the Primeval Soul Himself. This is the First Cause (divided subsquently into Brahman, Vishnu and Maheswar) which has come down on earth for the salvation of the good, with a sight of its real self"

These and similar sentiments are those of genuine worship and are not compatible with mere admiration Hence as he himself declares, Bhavabhuti was a भक्त of राम।

The question as likely to arise that if Bhavabhuti was a worshipper of Rama, why does he salute Siva in the Malati-Madhava ?

The answer is simple, The worshipper of विष्णु worships him either in the form of राम or as कृष्ण। These two classes of Vaishnava are always at variance with each other But Siva's position is unique , nobody quarrels with Siva. In public bathing *ghats* when a bather shouts जय सीताराम, he is immediately challenged by dozens of voices with the countershouts जय राधाश्याम, and *vice versa*, while जय गौरीशङ्कर is at once taken up with alacrity by almost every one present There is therefore no inconsistency in a worshipper of Rama saluting शिव। Or—it may be that as a dramatist Bhavabhuti saluted नटराज शिव the ideal lover at the beginning of his drama, for he was to depict in this नाटक the ardent love of Malati and Madhava. cp. 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत धनमिच्छेद् हुताशनात्" &c —As health is asked of Sun-god, wealth of Fire-god so love is asked of Siva Thus this is no inconsistency with a रामभक्त।

VI His works

As stated before, Bhavabhuti wrote three books, so far as is known at present, and they are all dramas. Two of these the Viracharita and the Uttaracharita, are based upon the Ramayana of Valmiki

With reference to the genesis of these two books the poet himself explains, in the verse "प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कबीनाम्" &c quoted before, that being a भक्त of राम, he found it necessarry to re-write the History of Rama, with certain alterations. The last line of the verse is "तत् सुप्रसन्नमनसः कृतिनोभजन्ताम्" । There तत् refers to the poet's own record This record is in the form of a दृश्यकाव्य ; so the correct word with respect to it is in पश्यन्तु—let them *witness*. This the poet avoids and prefers भजन्ताम्—let them *accept* This is suspicious It seems to suggest that his records apparently differ in place from that of Valmiki, and he exhorts the audience to accept his version of the story. Let us see what these difference, if any, are and what they have got to do with Bhavabhuti's भक्ति in राम ।

(1) As भक्त of राम the poet is shocked at the mean device adopted to slay the monkey chief बाली । It casts a slur on his favourite deity which, as a भक्त, he is bound, to think, to try to wipe out His version is that बाली was killed in fair fight wherein he himself was the aggressor

(2) The poet cannot bear the idea that Sita was banished without consultation with Vasishtha and the elders. His divinity is incapable of taking such a hasty step No, it was not that राम deliberately omitted to consult them, but at the time, they were away from Ayodhya and could not be consulted

tened in Brahman in the shape of speech . But भवभूति was not शब्दब्रह्मविद् he himself says he was not. In the opening verse of the उत्तरचरित he prays that he *might become* enlightened in Brahman in the shape of speech—'विन्देम देवता वाचममृतमात्मन' कलाम्'' । Hence, neither शब्दब्रह्मविद' nor परिणतप्रज्ञस्य in the line "शब्दब्रह्मविद' कवे परिणतप्रज्ञस्य वाणी-मिमाम" can refer to भवभूति ।

The reference is to वाल्मिको । The Second half of the stanza as given by विद्यासागर is—

"वाल्मीके परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधा.
शब्दब्रह्मविद. कवे परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ।'

In this the only possible construction is शब्दब्रह्मविद: परिणतप्रज्ञस्य कवे. वाल्मीके. &c &c.

It is but fair to note that in the above some read तामे-ताम् for वाल्मीके' । This reading also occurs in one of Vidya-sagar's manuscripts. Sir Bhandarkar and others were probably misled by this reading.

A little reflection will show that तामेताम् cannot be the correct reading here. With तामेताम् the complete verse reads—

"पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।
तामेता परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः
शब्दब्रह्मविद: कवे: परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥

The construction is—"सा इयं कथा । ताम् एताम् इमां वाणीं परिभावयन्तु" । There are two separate sentences here. In

the fist sentence सा refers to something well-known (प्रसिद्धार्थ) and absent (परोक्ष)। The word कवे. secures the presence (सन्निधि) of the absent thing before the vision of our mind. If so. the परोक्षता is gone, and the प्रसिद्धि too being already indicated, the ताम् in the second sentence serves no purpose, hence it is objectionable.

Besides, as the second sentence is an अन्वादेश (subsequent assertion), एताम् there should be एनाम्। Moreover, the simultaneous presence of ताम्, एताम्, इमाम्, in similar senses, is extremely awkward and makes the sense obscure.

On the other hand with the reading वाल्मीके. we have to construe—" .. सा इयंकथा। इमां वाल्मीके. वाणीं परिभावयन्तु" which leaves no doubt as to the sense intended. The absence of अन्वादेश in इमाम् is only a question of grammar and is not perhaps altogether indefensible as I have tried to show elsewhere (see Act VII).

In these circumstances there is every likelihood that वाल्मीकि: is the correet reading here and Sir Bhandarkara's conclusions do not follow. If then my interpretation of the verse "प्राचेतसोमुनिवृषा प्रथम: कवीनाम्.' &c be correct, it is safe to say that Malati-Madhava, not Uttaracharita, is the last work of the poet.

But one of our poets says "व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा" (a keeu wit can mould the interpretation in any way it likes). Same clever critie might perhaps interpret my verse quite

differently and thus vitiate my conclusion Let us therefore see if independent evidence is available.

I In the मालतीमाधव the style is purer, and more attractive than what we find in the उत्तरचरित। Now, the plot of a story depends largely upon inspiration, A happy idea may flash and illustrate the mind at any age. It cannot therefore be said that, of the two stories by the same author, attractive is the product of a more advanced age, But the style improves with age undoubtedly. Hence the style of मालतीमाधव is the proof that it came after the उत्तरचरित।

II. In the prelude to the Uttaracharita the Sutradhara, after stating the day's business 'एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानोन्तनश्च सवृत्त'—Owing to the requirements of my duties I have now become a citizen of Ayodhya of Rama's time."

Next follows— "(समन्तादवलोक्य) 'भो भो. &c."—"(*looking round*) Ho ! Ho ! &c" Now, who looks round heie ? Not the Sutradhara. but the citiven whom now the Sutradhara represnts. This is defective. The prelude should have ended with सवृत्त। The stage-driection should have been something like this—(परिक्रम्य निष्क्रान्त)। इति प्रस्तावना॥ तत' प्रविशति कश्चिदायोध्यक (समन्तादवलोक्य)—भो भो. &c.

Referring to the prelude to the Malati-Madhava we find—"सूत्रधार—बाढम्। एषोऽस्मि कामन्दकी सवृत्त। नट—अहमप्यवलोकिता। (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)। प्रस्तावना॥ तत. परिव्रता रक्तपट्टिकनेपथ्ये कामन्दकावलोकिते प्रविशत." &c.—*Sutra*—All right. Here I have

become Kamandakı. *Actor*—I too have become Avalokıta. (Exeunt after going round the stage). *Then enter Kamandaki and Avalokıta dressed in scarlet.*"

This ıs ın perfect order In other words the defect notıced ın the Uttaracharıta ıs corrected ın the Malatı-Madava This ımplies that the Malatı-Madava comes later than the Uttaracharıta. Had the Uttarcharıta been the later work the defect avoıded ın the previos work would not have occurred there at all

III. Sanskrıt poets often have in the prelude a kind word or two for theaudıence. In the Vıracharıta, Bhavabhuti's first work we read -

"वश्यवाच· कवे काव्य सा च रामाश्रया कथा ।
लब्धश्च वाकग्रनिष्यन्दनिष्पेषनिकषो जन: ॥"

—"The poet ıs the master of speech, the theme ıs the supremely ınteresting story of Rama, and the audıence ıs one of connoisseurs of the merıts of a composıtıon" Here the poet, a candıdate for fame, ıs conscıous of his own merıt, is conscıous of the merıts of his work and has full confidence in the judgment of the audıence. Hıs expectatıons are therefore hıgh

In the Uttarcharita there is no mention of the audıence , ınstead we have the cynical remark—"यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनो जन:—'people are wicked while judging of women and speech."

The language is that of disppointment. The hopes with which the Viracharita was launched have not been realised. The poet is therefore now indifferent towards his audience.

The prelude to the Malati-Madhva is in a different vein. There the poet is furious and lets the audience have the full measure of his venom of abuse. Says he—

'ये नाम केचदिह न प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्न ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥'

"There are certain vile (नाम कुत्साया क्रोधे च) no-bodies (केचित) here who delight in airing their contempt of me What do they know ? I do not write for them. People there will be in time when people will sing in my praise." To emphasise the wide difference in birth and training between himself and his critices be bleauds his own family, thus—

"ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरि श्रुत शाश्वतमाद्रियन्ते ।
इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायु." ॥

Now, mark the attitude of the poet towards the audience in the dramas. It is respectful in the Viracharita, indifferent in the Uttaracharita, abusive in the Malati-Madhva. In what order did these changes in the attitude appear ? That is our problem for solution.

Well, an author is always expected to be respectful towards his audience. Hence it is natural to suppose that the viracharita was the poet's first work.

Assuming that theViracharita was a failure and remenbering that the poet had a high opinion of himself and his work, we expect indifference towards the audience in the next work. This means that the Uttaracharita was the poet's second attempt.

If the Uttaracharita too was unfavourably received then no wonder that the sensitive poet lost all patience and became abusive in this next venture. So Malatimadhava naturally foollows the Uttaracharita.

Another theory would perhaps occur to same, viz the Malati-Madhava was the poet's second work , it was a success and softened down his tone of abuse into one of indfference in the Uttaracharita. This does not seem to commend itself.

First, why should we suppose that the poet was *abnormally* sensitive like the writer of the "English poets and Scotch Reviewers' and that the very first breath of criticism drove him mad ?

Second, if then he was really so impatient of criticism, then the poet's abuse was more likely to elicit from the audience counter-abuse than praise for the Malati-Madhava.

Third, if indeed the audience praised the Malati-Madhava, then, with his natural sensitiveness – sensitiveness which is touched equally by praise and abuse, the poet would be eager to make amends for his abuse and would come out with not indifference or cynicism, but a brimful of enthusiastic appreciation in the Uttaracharita.

It seems we have now enough materials before us to say with some amount of certainty that the sequence of the dramas is — Viracharita, Uttaracharita, Malati-Madhava.

These dramas as we learn from the Preludes were all staged at the festival of Kalapriyanatha. (कालप्रियनाथस्य यात्रायाम्,) । it is usual to take Kalapriyanatha as indentical with the Mahakala at Ujjayini. We are inclined to differ.

Mahakala is a well-know name. Why should the poet alter it — persistently alter it into the unheard — of Kalapriyanatha ? Besides, as shown above, Bhavabhuti was the court-poet of Yasovarman at Kanauj. Why them should he go to Ujjayini to have his dramas staged there ? That would be an affront to his patron Yasovarman which that king would never forgive. The supposition seems absurd. It is more natural to take Kalapriyanatha as some deity enshrined some where in Yasovarman's own territory.

The word Kalapriyanatha means — "The guardian deity of Kalapriya" Again Kalapriya would be a happy name for a newly founded city. It means "The favourite of Time (Kala)" i e. "Imperishable", for it is "time" that destroys cities. It struck me a few days ago that the modern city of Calpi might be the Kalapriya of Bhavabhuti ; on referring to Dr. Belvalkar's Translation I find that in this I had been anticipated by Mr. Lele of Bombay. Dr. Belvalkar rejects Mr. Lele's suggestion en the ground that it is based on mere surface resemblance between the names Kalpi and Kalapriya. I have not seen Mr. Lele's book and do net know if he cites reasons ; but it seems

what has been said above enables one to say that the dramas were certainly not first staged at Ujjayini, and Kalapriyanatha is not the Mahakala of that city Whether the resemblauce between Kalapiiya and Kalpi lies on the surface only or goes any deeper cannot be decided until fresh materials are available.

---

vi. His Fame.

As appears from the Preludes to his work, Bhavabhuti's career as a dramatist was one of disappointment. He received no public favour during his life time. But after his death came a time when people felt attracted towards his dramas. Gradually there arose a decent body of admirers. That was the time when the line "कवय. कालिदासाद्या भवभूति-र्महाकवि" Kalidasa &c. were poets but Bhavabhuti was the prince of poets" used to be quoted and answered by the opposite party, with the cry "तरव. पारिजाताद्या स्नुहिनो महातरु:"—"The Parijata, &c are trees but the Cactus is the prince of trees"

At the present time Bhavabhuti enjoys a world wide fame, Prof, Wilson says—' . brilliant thoughts occur—the justice and beauty of which are not surpassed in any literature" Pandit Vidyasagar remarks—"Noble and lofty sentiments abound in his work in a measure not to be usually seen in those of other poets" Sir Bhandarkar has "He shows a just appreciation of the awful beauty and grandeur of Nature, enthroned in the solitudes of dense forests, cataracts and lofty mountains. He has an

equally strong perception of stern grandeur in human character, and is very successful in bringing out deep pathos and tenderness. He is skilful in detecting beauty even in ordinary things or actions and in distinguishing the nicer shades of feeling. He is a master of style and his cleverness in adapting his words to the sentiment is unsurpassed."

All this is very high praise and renders prophetic the poet's words "उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा । These appreciations reach us with reasons aasigned for them , whereas we do not know what made his books unpopular during the poet's life-time. We propose to make an attempt to know. We shall try to see if there is anything, even in the poet's best work, with which the critic is likely to be dissatisfied.

The Uttaracharita is by common consent supposed to be the masterpiece of Bhavabhuti. There is the current saying "उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते"—Bhavabhuti excels himself is the later history of Rama." Are here any defect any serious defect, in this drama ? Let us search for the reply.

At the very outset it appears that the language is heavy, often it is unmusical ; in places it is repulsive. It jars and grates to such an extent that Govardhanacharyya in the verse from the Arya Saptasati quoted before compares Bhavabhuti's composition to a rocky soil. In a jesting mood he remarks —

"भवभूतेः सम्बन्धात् भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥"

—'Coming in contact with Bhavabuti goddess Speech has turned into a rocky soil. Hence it is that when Bhavabhuti's speech weeps the poet says that the rock itself weeps" !

We are aware that sometimes this verse is interpreted as a high tribute to the pathos of Bhavabhuti's writing The text of the verse does not seem to justify this interpretation. Besides. the context shows that Govardhana here is not all anxious to make any profound remark , he merely wants to say something smart Thus in the very next verse he says of Bana—

"जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तु वाणी बाणो बभूवेति ॥'—

Bana is Vani herself with the female suffix ङीप् dropped to acquire greater blodness of speech (for the sake of the joke he chooses to forget that Bana begins with B and Vani with V so that the mere absence of ङीप does not change the one into the other*). Change of sex is not unknown in history, for, did not sex-transmution convert शिखण्डिनी to शिखण्डी in the good old days ?

It is impossible to take this, and along with this the previous verse also, as spooken of in earnest. Govardhana does not like Bhavabhuti's style and cuts a joke.

But unattractiveness of style is a minor offence in a dramatist. Like every story teller, he has other more important ends to meet, the foremost of which is to make the incidents appear natural and consistent with one another. In other words the dramatist has first of all to secure a perfect technique. If the technique is defective

* Some lexicographer do indeed read बाण and बाणी with both ब and व !

all interest in the story is gone , lofty ideals and masterly delineations of character fail to make a permanent impression

Bhavabhuti's technique in the Uttaracharita leaves much to be desired I shall cite a few instances, only a few out of a lot

(i) In the Prelude the Sutrad hara says.

"एषोऽहं कार्य्यवशादायोध्याकस्तदानीन्तनश्च संवृत्त. । (समन्तादवलोक्य) भो भो किमिति विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ?"

This has already been cited as a defect because the acting begins with the entry of the citizen of Ayodhya. The Prelude therefore should have ended immediately before and the Sutradhara should have left the stage. The Dasarupaka says—"प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत ततो वस्तु प्रपञ्चयेत्"—"The Sutradhara must leave the stage after the Prelude and *thereafter* the staging should commence" Strictly speaking this only offended against the rules of dramaturgy and is not an instance of defective technique. But all the same no orthodox critic would tolerate it.

(ii) After the above follows—"(प्रविश्य) नटः—भाव प्रेषिता हि, इत स्वगृहान् महाराजेन लङ्कासमरसुहृदः &c." "(*Entering*) Nata—Honoured Sir. the allies in the war at Lanka have been sent away to their homes by the Maharaja &c." This too is defective ; no Nata can come in after the Prelude has ended.

Again this Nata address the Sutradhara as Bhava and the Sutradhara returns the compliment with Marisha. But Bhava, Marisha &c., are terms allowed in the Prelude only. Thus here the poet offers us the choice between Scylla and charybdis If the Prelude has ended, Sutradhara, Nata, Bhava Marisha &c., are out of place.

if the Prelude continues, then 'किमिति विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि,' 'वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि' &c, are inconsistent.

The dilemma certainly cannot escape the vigilance of the critic.

(iii) In answer to the Sutradhara's query 'किमिति विश्रान्तचारणानि &c."—Why are the yards idle &c," the Nata says "प्रेषिता हि इम &c." – the guests have left &c." He also adds—

"वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः ।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥"

Vasishtha has gone to Rishyasringa's place taking the queen-mothers with him." This is irrelevant. We can understand music in honour of guests, but Vasishtha and the queen-mothers can have nothing to do with it. Their presence or absence cannot start or stop music

The poet wants to keep them away at the moment of Sita s exile as explained before and informs the audince accordingly, forgetting, however, that the information is irrelevant at this stage. The technique is faulty here.

(iv) Next we are told that Vasishtha &c, have reached Rishyasringa's place and sent word through Ashtavakra to explain why Ram and Sita were not invited Ashtavakra says - "वत्से, कठोरगर्भेति नानीतासि । वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदनार्थमेव स्थापित"—Child, your term is full, so you have not been brought over ; Rama too has been left there to entertain you".

The fullness of Sita's term requires explanation. The queen-mother left in the morning. Ashatavakra reached Ayodhya that very day at about noon, Sita was exiled soon after noon and in the aftetnoon was delivered of twins.

If delivery is to take place in the afternoon the elders will guess it from looks &c, in the morning. Sita was the darling of the elders, was given up for lost and was recovered unexpectedly after a lapse of 13 years, That was her first conception. In the circunstances the elders cannot think of leaving her on the day of delivery even for a few hours, whereas this absence was to be for 12 years. Any Hindu mother-in-law would unhesitatingly decide to stay on till delivery and then go. This is another defect in the technique.

(v) Further, Ashtavakra reports that the queen-mothers &c. have asked Rama to satisfy without delay any *dohada* (puerperal longing) Sita might have. It is queer to think of *Bhadhumata's dohada* after the expiry of the whole term on the day of delivery. The request was unna tural at this stage.

(vi) Rama's reply to the above is—"क्रियते यद्येषा कथयति"—"It will be done if she discloses it". Rama doubts if she would tell him at all, such was her bashfulness But Sita falsifies his doubts by immediately declaring her wish and even uses the word *dohada* itselt without a blush.

The *dohada* was – to roam in the forests once again and to bathe in the Bhagirathi, and this on the day of delivery. Rama does something stranger still. He orders Lakshmana to take her over to Valmiki's hermitage, forgetting that her term being full it was not deemed advisable to take her to Rishyasringa's place. Sita now asks Rama to accompany her Rama reports that it was cruel of her to think that a request for it was necessary. Yet when getting on into the car she finds Lakshmana alone there, she does not even ask where Rama was and why he did not come.

All this is extermely unnatural. The unnaturalness arises from assuming that Sita s term was full. It is worth while to see if this is at all a possble assumption.

In the Viracharita we find that after having killed Ravana Rama starts that very day for Ayodhya which he reaches in the evening. Coronation follows the next day Festivities continue for a little over two weeks. Ashtavakra comes on the day the festivities cease. Including that day we see that since her deliverance Sita has been living with her husband for about a fortnight Yet the poet says Sita's term was full when Ashtavakra came! This is a glaring incongruity which no critic can tolerate.

Bhavabhuti has left us no materials to judge if Sita had conceived before her abduction by Ravana, which supposition alone can remove the incongruity here The Ramayana of Valmiki does not allow the supposition as will be obvious on reference to the Sundarkanda.

(vii) A very curious feature of Ashtavakar's visit is that the message sent through him did not occur to the elders at the time they left Ayodhya. Forgetfulness is pardonable in the queen-mothers, but why should Vasistha forget? He too has sent through Ashtavakra this very urgent and important piece of advice to Rsma—

"जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद् यशो यत् परमं धनं वः ॥"

"I am detained here for 12 years. You are a more boy and only recently crowned. So try to please your subjects by all means This will make you popular and popularity is what your ancestors have all prized". The nervousness of Vasistha about Rama's abilities as displayed in this

verse makes it imperative for him to add here—'In matters of moment do nothing without consulting me.'' But this he omits.

On the other hand, Vasishtha had no reason to think so lightly of Rama He knew who Rama was as is obvious from the verse "क्षमाया. स चेत् गुणमणिगणानामपि खनि." &c. quoted before. Hence the advice sounds inconsistent in his mouth.

This much is enough to show the nature of the technique of the Uttaracharita I will however, beforel eaving this subject add two more instances.

(viii) In Act II we learn that the elders have been dismissed by Rishyasringa, but Arundhati has declined to go back to Ayodhya which is now bereft of her beloved Sita

The queen mothers approve. Vasistha advises them to go and live in Valmiki's hermitage. Why ? Vasishtha had a hermitage of his own. There they could all go and thus avoid going back to Ayodhya. Of course Vasishtha knew what was going to happen at Valmiki's hermitage as described in Act VII and was perhaps actuated by that knowledge to make the suggestion. But the sggestion should have come with all the appearance of naturalness in it, and this it fails to do.

(ix) In Act VII, on hearing a hubbub, Valmiki explains—उत्खातलवणो मधुरेश्वर. प्राप्त:—"Satrughna is returning from Madhura after having killed Lavana." The expedition against Lavana had started 12 years before as we knew from Act I. We have then to suppose that a regular War has been in progress against Lavana these 12 years, the Rakshasa defying Rama's forces all the while , in

that case the Asvamedha becomes an impossibility because the conqueror of the whole world alone has the right to it

As I have already said these are only illustrative of the defects of technique and do not make an exhaustive list. Modern critics have however learnt to shut their eyes to defects of technique. We do not know how they learnt it, but the art is there and in a highly improved form, for, not only do they now wink at defects but actually see beauty in them. Thus Dr Belvalkar and Prof. Lanman speak of the "almost perfect development in form and technique' of the Uttaracharita and of "the advance which Bhavabhuti had made in his technique" in the first act of "the Uttaracharita."

Here let me not be misunderstood. My object in noticing these defects, as stated at the outset is only to see if the poet's detractors—those who came out purposely to condemn—got any real hold against him, and thus to explain why the poet was unpopular during his life-time. In time, the play of passions and prejudices ceased and admirers arose. If I am asked to speak on the grounds for admiration, I think little would remain unsaid if I said "The man who can read through the Uttaracharita without being moved to tears more than once स योगी अथवा पशुः - is either a sage or a brute."

VIII. The Sources of the Uttaracharita

The general outlines of the story of the Uttaracharita are obviously derived from the Ramayana of the Valmiki. For the details Bhavabhuti is largely indebted to Kalidasa and to certain extent to Bhasa also. The Alekhya-darsana of Act I is only an amplification of Kalidasa's—

"तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषः सद्मसु चित्रवत्सु।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभुवन् ॥"

—"They are now enjoying life. On the walls of the mansions are painted scenes of their sojourn in the Dandaka. Many of these recall painful memories, but now, while contemplating on them in the picture, they give more pleasure than pain."

Both Sita and Sakuntala are abandoned *when with child.* At the time of abandonment Kalidasa's Rama laments—

"राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम्।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥"

—"This illustrious race is soiled through contact with me." Bhavabhuti's Rama thinks exactly along similar lines—

"यत् सवितुर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम्।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ्मामधन्यम् ॥"

—"My ancestors have rendered the race pure my luckless self has soiled it."

Both the queens, Sita and Sakuntala, depart *leaving no trace behind* and their husbands meet their sons *unexpactedly after the lapse of years in a hermitage.* Both the poets dwell on the resemblance of the *features of the boys* to those of their sires and on the *thrill of joy* caused to their sires *from the touch* of the boys Thus "अस्य बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिः", in Sakuntala, VII, and—'अयि न केवलमस्मत् संवादिनी आकृतिः" in the Uttaracharita. Vi, also—

"अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम्।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः ॥"

in Sakuntala, VII, add...—

"अङ्गादङ्गात् सृत इव निजः स्नेहजो देहसारः
प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाधातुरेव ।
सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्रवेनेव सृष्टो
गात्रं श्लेषयदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥"

in the Uttaracharita silghtly disguised by Bhavabhuti's fondness for the prolix.

Both the pairs pine away after separation and suffer in their persons When husband and wife accidentally meet for the first time after the separation, Kalidasa's Sakuntala exclaims .."न खलु आर्यपुत्र इव" and Bhavabhuti's Sita remarks...."हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुराकृति &c.

As for the queens, Dushyanta remarks of Sakuntala....

"वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामसुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥"

and Tamasa says almost the same thing of Sita in the Uttaracharita...

"परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥"

Both the kings are re-united with ther queens *in a hermitage* in presence of a sage of exceptional spiritual eminence.

In act V. of Bhasa's Svapnavasavadatta. king Udayna (whose beloved queen Vasavadatta was supposed to have perished in a fire though she was really alive unknown to all in the world except Yaugandharayana) sees Vasavadatta in a dream and commences thinking in sleep. By chance, Vasavadatta herself arives there, speaks to the sleeping king aud touches his hand. The touch rouses the king and Vasavadatta hastily withdraws. This seems

to be germ out of which Bhavabhuti unfolds his Act III of the Uttaracharita.

The talk Udayana has with Vidushaka on awaking strongly reminds one of Rama's talk with Vasanti in the Uttaracharita Act III. Thus Bhasa writer—"*King*—I have good news for you. Vasavadatta is alive. *Vid*—Alas, Vasavadatta! Where is Vasavadatta? She is long dead *King*—No friend, no I was half awake, she aroused me and left. Rumanvat has deceived me saying she was dead." Bhavabhuti has—*Rama*—Friend Vasanti, you are lucky. *Vas*—*How* so, sire? *Rama*—Sita has come back to me. *Vas*—Well, Sire, where is she? *Rama*—Why she is standing before you."

IX. Bhavabhuti, The Man.

We often judge a man by his writings, by the trend of his thoughts. This is not safe and often likely to mislead we shall however apply the test to the case of Bhavabhuti to see what results it yields. In the Uttaracharita the verses—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

and "अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्र" मे सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥"

paint perfect pictures of conjugal love.

The verse "अङ्कादङ्कात् सुत इव निजः स्नेहजो देहसारः" &c quoted before is again a happy delineation of parental affection. Very likely then Bhavabhuti was a loving husband and an affectionate father.

In his description of nature it is the somber and the terrrible that usually attract him where others see aesthetic beauty alone In keeping with this, in the region of mind also, Nature in agony, not in ecstasy, he likes to depict. He prefers the shades keeping away from the sun-shine. The inference ought to be that the poet was a pessimist of a morose temperament This is supported by the absence of the jester in his drama.

From the absence of the jester some argue that the poet had no sense of humour. In the Uttaracharita only once he cracks a joke. That is when Lakshman points out the pictures of the wives of the four brothers skipping over that of his own wife, Sita laughingly asks—"वत्स, इयमपि अपरा का"—"Dear child, who is this other girl ?"

I think this is a bit unfair to the poet. Sense of humour cannot be absent where there is the sense of the ludicrous ; and the latter the poet did possess undoutedly. Thus, in the Malati-Madhava, the poet, describing Siva's delirious dance (ताण्डव), says —

"सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसङ्कोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥"

—"Nandi is playing the tabor. The notes he is eliciting resemble the rumble of a water-laden could. This

attracts Kartikeya's peacock at whose sight the frightened serpentking on the head of the Lord beats a hasty retreat, and for shelter closes its hood and runs up to one of the nostrils of Ganesa ! Poor Ganesa is shrieking and sneezing and giving violent jerks to his head to shake off the intruder who had stuck fast in the hole May these jerks of Ganesa be to your salvation for ever.

It seems to me that the absence of the jester only shows that the poet was always serioue in his undertakings and eschewed frivolities.

X. The characters in the Play.

Of the several characters in the play, Rama and Sita stand prominent. The others 'i. e,' Lakshman. Janaka, Chandraketu, Lava, Kusa. Valmiki, Kausalva, Arundhati, Ganga, Prithvi etc, are of minor inportance. So we shall here note a few prominent traits in Rama and Sita's characters.

[*N. B.*—As this edition had to be published in a very short time owing to the great demand of the book, so we have dealt with a few salient points only of the important characters and hastily or broadly passed over others.]

Rama : Bhavabhuti paints Rama as an ideal householder—both physically and morally. As regards his strength etc , Sambhuka extols him as the destrover of terrible demons. As a strong warrior he goes himself forward to save the elephant reared by Sita. Even his majestic appearance commands respect. Thus Kusa says "भ्रांस

नीयपुण्यदर्शन स महात्मा" । Rama was ब्रह्मकोशस्य गोप्ता । And his aim was to protect the world, more so the subjects on moral principles (cp. "इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा" &c. In fact duty was the greatest aim of Rama. He followed duty for duty's sake. As a prince of the solar race प्रजारञ्जन was his highest duty (युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत् परमं धनं व.), for this duty he even abandoned Sita and bore everything manfully (स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥"). Thus his aim was the greatest good of the greatest number He should not brook vice in his kingdom Thus he saves the dead Brahmana boy by killing Sambuka, the Surda ascetic, In fact he duly behaves to all and knew the power of religion लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥"). In public capacities he brilliantly discharged duties to the entire satisfaction of all Great as a moral ruler, he was also great as a loving husband He abandoned Sita, but all the while brooded over her affection. Sita's thought ruled supreme in his mind. Throughout his life he evinced his unbounded and pure affection for his wife and ever tried to minister to her happiness. His heart rending cries and frantic utterings in Act III specialy on account of separation from his wife (Sita) disclose the depth of his love. Sita's touch to him is मुग्ध (मनोहर) and it made him मुढेन्द्रियगण too (मुह+क्त=मुग्ध' pleasant, and मूढ ignorant or dazed etc see p 345). But in this respect his sentimentalism carries him away and brings him down to the level of ordinary lovers. He had great regard for Sita's merits and chastity (इयं गेहे लक्ष्मीः &c.). As a father also he is very affectionate. Thus though Lava molested his soldiers still he is filially disposed towards him , Rama is soft to his relations. Indeed his filial affection inclined him to Lava and Kusa though the relation was not known. Rama's fondness for Chandraketu should not also pass unnoticed.

Though Rama is the foremost hero of his age, he was devoid of all pride. Thus while seeing the pictures he avoids self-praise (लक्ष्मण—पश्य अयमसौ आर्य्य—इत्यर्द्धोक्ते । रामः—वत्स, बहुतर द्रष्टव्यमस्ति &c.). Rama was also an ardent admirer of the sublime aspects af nature. See Rama's description of Panchavati in Act II.

Thus though young in age Rama was just in his judgements and never swerved from the path of duty,

Sita.—As Rama was a perfect type of manhood so Bhavabhuti depicts Sita as an ideal woman. Here we see her as a wife. Her character as mother or daughter is not so painted as to deserve serious consideration. She did all for Rama's good and she followed him in joy and in sorrow like a shadow , though banished still she though of Rama alone. Thus she was really a पतिव्रता । Even in her banishment, she curses her luck and not Rama , thus though wronged she uttered not a single reproach against her husband. Such an ideal picture of self-abnegation and undeviating submission to the will of the husband is rare indeed. Even though विमानिता she addresses आर्य्यपुत्र to Rama. She restores back Rama to consciousness by the words—"जं होदु त होदु' ।

There is more meaning here than what meets the ear. In fact the Third Act gives us a clear picture of Sita's deep love and great concern for her husband. After the birth of Lava and Kusa, her consideration of husband was greater than that of sons. Of a spotless character she feels for others grief. As a being of purity she sanctifies all by her chaste character. ("उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः" । "हा चारित्रदेवते" । "अपिनेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रतावधूः !"). We conclude by saying that her love for husband was amply rewarded when Rama was about to perform अश्वमेध by a

हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः। Thus Arundhati addresses Rama (as he was taking back Sita ..."जगत्पते रामचन्द्र।

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम्।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे॥'

In fact, Sita is ever a sobre devoted wife, only once she cuts joke with Lakshmana (e. g. "इयमपि अपराका")।

Lakshmana is depicted as an unselfish brother following Rama obediently. The impression he makes here is that he feels pride in obeying his brother and to glorify his brother for his manly heroic deeds. *Chandraketu* is Lakshmana's worthy son and a befitting fighter of the solar race. He is so frank that he even does not hesitate to be a friend of his adversary as well.

Lava and *Kusa* are worthy sons of a worthy Kshattriya father and act as true disciples of a great sage like Valmiki and stick to the duties of a Kshattriya Thus they caught hold of the sacrifical horse. They are reverent to the aged as well.

Janaka is painted as a great learned saint overcome with grief for his daughter's misfortune.

Kausalya as a noble queen of Dasaratha is all tenderness. Though her son Rama was dearest to her, still she did not like his company for he cruelly renounced Sita. This shows her just reasoning power as shining above affection. At first sight of Lava, she alone saw his similarity with Rama; so keen is her observation even during mourning.

Arundhati, Ganga, Prithvi are God-like women and play part in bringing solace and re-union of Sita and Rama.

Valmiki is all kindness (cp. मा निषाद etc Act II) and acts here like Providence—and manages everything to unite Rama and Sita, for he did not like that a chaste lady like Sita should undergo all these miseries.

XI, A bird's eye glance on Bhavabhuti and Kalidasa

(With reference to Uttaracharita and Sakuntala)

Both these books depict true love. But Sita is a higher and purer lady than Sakuntala' In one the love was post-natal and in the other it is ante-natal , herein lies the defeciency in Sakuntala's character. Her love was without Kanva's permission, and further love in her was आश्रम-व्यापारविरोधी , under the circumstances she had to suffer much by way of atonement. So we say Sita's character is much higher than Sakuntala's. Sita indeed is the true type of lady as conceived by our ancient sages. But both were tender, attached to husbands and behaved as सती though forsaken by their masters and both were lovers of animals and hermitage sites. But Kalidasa depicts fine aspects and beauties of nature whereas Bhavabhuti depicts nature s sublime and grand aspects only (cp कार्या सैकतलीनहंसमिथुना" —in Sak, and see end of Act II Uttar, also "दधति कुहर-भाजामत्र भल्लूकयूनाम्—Uttar). In fact, Kalidasa paints fine things whereas भवभूति serious things भवभूति is also more sentimental than Kalidasa—he weeps and makes others also weep (cp. "अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्) । Kalidasa however paints sentiments in such a way that his readers sympathise with him ("कथं नु पोहन्ते गृहिणो दुःखैर्नवैः."—Sak, IV). Kalidasa's beauty lay in this that he made the Art he painted a concealed one, whereas Bhavabhuti makes it open (cp. "अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्"—Uttar, and "न भिन्नयति वाचो यद्यपि"—&c. Sak.). Like Kalidasa too Bhavabhuti was in sympathy (or—felt) with what he described , but in descriptions. he dabbled in excess, for to him excess was the

vivifying principle of all Art" In fact Kalidasa's verses glided on with restraint, but Bhavabhuti's without restraint. But in रसात्मता, धर्मात्मता and ऐक्यबोध, Bhavabhvti was Kalidasa's disciple indeed. Thus sentiment prevails in both these above plays (रसात्मता), and in each we find one is to repent for his actions (Rama and Dushyanta repented for removing their wives—this is धर्मात्मता), and both the poets become one with the thing described—ऐक्य । Bhavabhuti's characters and descriptions are over-sentimental, whereas Kalidasa's characters behave in a befitting manner. Thus Rama weeps and repents more than Dushyanta. Lastly Kalidasa is modest though confident whereas Bhavabhuti is proud of his confidence of "यं ब्रह्माणमियं देवीवाक् वश्येवानु वर्त्तते" etc. Macdonall says 'While other Indaian poets dwell on the delicate and mild beauties of nature, Bhavabhuti loves to depict her grand and sublime aspects, doubtless owing to the influence on his mind of the southern mountains of his native land. He is moreover, skilfull not only in drawing characters inspired by tender and noble sentiment, but in giving effective expression is depth and force of impression." See also "sources of Uttar"—above. for comparison of Sita and Sakuntala.

टीकाकृतोमङ्गलाचरणम् ।

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुं च नत्वा
पूर्वोक्तिमर्भं च मया बहुधा विभाव्य ।
व्याख्या व्यधायि सरला भवभूतिवाकेर
बालप्रबोधजननी स्मितभाषिणीयम् ॥ १ ॥

दुर्भेद्यवन्धविषमा पुनरत्र वाणी
को नाम तामुत करोतु सुखप्रवेशाम् ।
मोघ श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे
दृश्चेष्टितं जडधियो विबुधा क्षमध्वम् ॥ २ ॥

साधु विधातुमशक्यं यदि कृतं यतते जनस्तथापि ।
श्रममिह तेन सुदुर्गे सारदारञ्जनो वितनोति ॥ ३ ॥

Printed by—S.K Sen, at the Orphan Press 52, Vivekananda Rd.

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतम्

उत्तरचरितम्

प्रथमोऽङ्कः ।

(i) इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

With the utterance of *Namas* unto old masters, we pray that we might attain Speech Divine, the immutable light of *Brahman*. *Or*—Here, we utter the word *Namas* unto the old masters that we might *Brahman*. (1)

मितभाषिणी। अन्वय—पूर्वेभ्यो गुरुभ्यो नमोवाकम् "आत्मन अमृता कला देवता वाच विन्देम" इदं प्रशास्महे। यद्वा—इदं पूर्वेभ्यो गुरुभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे। आत्मन' अमृता कला देवता वाच विन्देम। व्याख्या—'पूर्वेभ्य' प्राचीनेभ्यः 'गुरुभ्य.' रामायणादिप्रबन्धमुखेन उपदिष्टभ्य वाल्मीकिभासकालिदासादिभ्यः 'नमः' नम.शब्दस्य 'वाक' उच्चारण यस्मिन् कर्म्मणि अस्ति तत् यथा तथा (मत्वर्थीय अच। न हि बहुव्रीहि' षष्ठ्या वैयधिकरण्यस्य तत् अनाकरत्वात्) 'आत्मनः' ब्रह्मण' 'अमृताम्' अनपायिनी 'कला' षोडशभागात्मिका 'देवता देवस्वरूपा 'वाचं' वाणी शब्दब्रह्मण. "सूक्ष्मा"—सञ्ज्ञिता तुरीया भिदाम् (उक्तञ्च—"वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा। द्योतितार्थां च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥" इति) 'विन्देम' लभेमहि 'इदम्' एतत् 'प्रशास्महे' आशास्महे। इति कवेरात्माकाङ्क्षानिवेदनम् ("अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्)। एष गुरुभ्य' प्रणामः तत्प्रसादात् शब्दब्रह्मण. सूक्ष्मा कला मे स्फुरतु ततो जीवन्मुक्तो विषयेषु स्वतन्त्र्यस्याम् इति फलितम् (तदुक्तम्—"तस्या विज्ञातमात्रायामधिकारो निवर्त्तते। पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृता कलाम्।" इति)। पक्षे व्याख्यानम्—'इदम्' एतत् 'पूर्वेभ्यो गुरुभ्यो नमः' एव 'वाक' शब्दः (कर्म्मणि घञ्) तं 'प्रशास्महे' उच्चारयामहे। एषोऽहं गुरुम् नौमि इत्यर्थः। किमर्थं प्रणाम इत्याह—'आत्मनः अमृता कला देवता वाचविन्देम' इत्यादि प्राग्वत्। उभयत्र—अमृतकलाविज्ञानफलं सर्वविषयेषु विमुखता कामये। तच्च विज्ञानम् ऋतेगुरु प्रसादात् न सम्भवति ततः प्रथमं गुरुनेव नौमि इति तात्पर्य्यम्। कविवचनमिदं नटमुखेन।

Notes :—1. उत्तरचरितम्—चरितम् is रामस्य चरितम् the deeds of Rama. उत्तर चरितम्, the *latter* deeds of Rama कर्मधा—। उत्तरचरितम् अधिकृत्य कृतं नाटकम् इति उत्तरचरित+अण्=उत्तरचरितम्, the अण् disappearing by the Varttika "लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्"। Or, by transference of epithets (उपचार) the latter deeds of Rama are taken to mean the *book* on the latter deeds of rama Or again चरित is चरितवर्णन by लक्षणा। उत्तर चरितमस्मिन् उत्तरचरितम्, बहु—। Here *latter*means those happening after Rama's return from Lanka. The *prior* deeds are described by the poet in another Work named वीरचरितम् or महावीर-चरितम्। The name of the drama is sometimes given as उत्तररामचरितम। But as the other drama is *never* spoken of वीररामचरितम we prefer here the simple उत्तरचरितम् to उत्तरराम चरितम्॥ उत्तरचरितम् is also रूढ on this work as पङ्कज is रूढ on lotus. In Sanskrit brevity is always laudable too, oragain उत्तर best. In Ramayana राम is said as best person on Earth, our poet too speaks of Rama as लोकोत्तर in Act II. sl. 7. Thus उत्तर means लोकोत्तर पुरुष। उत्तरस्य चरितम् अस्मिन् व्यधिबहु as in Bhashya under धातुलोपे। अङ्क Act. The अङ्क continues until *all* the actors leave the stage "अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क. परिकीर्त्तित"॥ 3. इदम्—In the alternative Tika this refers to the *act* of salutation, the वाक्यार्थ of गुरुभ्य प्रशास्महे। Hence *neuter* as in "किमिद व्यसिमात्मीया न विभति यथा पुरा"—Kumara. Also "इदमशरणैरद्याप्येव प्रसीदत रुद्यते" —Act. III sl. 32. 4. गुरुभ्य.—चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule "कर्मणा यमभिप्रैति ससम्प्रदानम्"। नमस is the कर्म in the 1st व्याख्या and it is intended for गुरु। In the second, the कर्म is नमोवाक which again is meant for गुरु। The चतुर्थी has nothing to do with the नमस् शब्द here, because we still get चतुर्थी if नमस् is replaced by some other word. Thus गुरुभ्य: नम. वक्ति, गुरुभ्य: अभिवादन वक्ति, गुरुभ्य. वन्दनं वक्ति, &c. It is the क्रिया that

regulates the विभक्ति here. 5. नमोवाकम्—वचनम इति वच+घञ् भावे वाक । नम: इत्यस्य वाक:, इतत्—। नमोवाक. अस्ति अस्मिन् इति नमोवाक+अच मत्वर्थे=नमोवाकम् containing the utterance of नमस् ; तत् तथा तथा। Qual. प्रशास्महे। This suits the 1st व्याख्या। For the 2nd, उच्यते इति वच+घञ् कर्मणि=वाक. word नम. इति वाक्य नमोवाक., the word नमस्, कर्मधा—। तम्। कर्म of प्रशास्महे। See next note. In the 1st व्याख्या, the मत्वर्थीय अच् is a necessity, because usually व्यधिकरण वहु, viz. मन: इत्यस्य वाक अस्मिन्, goes against Panini and should be avoided if possible. "समानाधिकरणाना वहुव्रीहिर्वक्तव्य' व्यधिकरणाना मा भूत्"—*Bhasya.* 6. प्रशास्महे—शास् is परस्मैपदी। The गणसूत्र "आङ. शासु इच्छायाम्" gives आत्मनेपद to आ+शास only *not* to प्र+शास also. So प्रशास्महे should be प्रशास्म.। But there are some who do not consider "आङ शासु—" to be always binding. This will justify प्रशास्महे। Madhava attributes this view to आत्रेय। Thus "प्रायेणायमाङ्‌पूर्व इति नमोवाक प्रशास्महे' इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिरित्यात्रेय" - *Dhatu-Vritti.* This implies that शास to mean इच्छा is usually (प्रायेण) preceded by आङ् (sometimes by other prefixes also) and then it has the आत्मनेपद। Nagesa takes the प्रायिकता in a wider sense. He believes that not only may the उपसर्ग change but the meaning also. Hence he says प्रशास्महे means कुर्महे। Thus—"नमोवाकमिति वचेर्घञि वाक । नम इति वचनमित्यर्थ:, नमस्कारमिति यावत्। प्रशास्महे कुर्महे इत्यर्थ:। धातूनामनेकार्थत्वात्" —*Subdendusekhara.* Viraraghava says "—"प्रशासनन्तु निर्देश:" ॥ 7. विन्देम—विद here is लाभार्थक (तुदादि, उभयपदी)। "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे। विन्दते-विन्दती लाभे श्यन् लुक-श्नम् शेष्विदं क्रमात ॥" शकि लिङ। The सूक्ष्मा कला is gained by कर्मयोग and ज्ञानयोग (See note 10). 8. देवतावाचम्—देव एव इतिदेव+तल स्वार्थे देवता। देव is masculine and देवता is feminine because sometimes स्वार्थिक affixes do give different gender and number to the resultant word. "क्वचित् स्वार्थिका. प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते।

देवता वाक here is a particular कला of ब्रह्मन् or आत्मन्। It is वाक् or शब्द in its subtlest form (सूक्ष्मा वाक्) and is different from what is popularly called वाग्देवी (See under यं ब्रह्माणम् etc.—below). अमृताम्—मृत मरणम् अपाय। अविद्यमानं मृतमस्या:, वह—। ताम्। The सूक्ष्मा कला is supposed to be immutable (अमृता i. e. अविकारा)। cp.—"सूक्ष्मावागनपायिनी"। 10. आत्मनः कलाम्—कला is the 16th part. This कला is supposed to reside at मूलाधार। "सा हि सर्वस्यप्राणापानान्तरालवर्त्तिनो विगतप्रादुर्भाव-तिरोभावा सम्यकप्रयोजनपरिशीलनात्मना कर्मयोगेन, मननादिना ज्ञानयोगेन च, सम्यगधिगम्यते"—*Ratneswara.*

II. *Remark*—(a) Some, from old rhetorical treatises suggest this reading here of the 2nd line of the verse "वन्दामहे च ता वाचममृतामात्मन. कलाम्"। But prefer our reading it is more explicit. (b) For 'अमृता कला' also compare—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा। वैखरी वाक प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिवन्धिनी॥
केवल बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक प्रवर्त्तते॥
अविभागा तु पश्यन्ती सर्वत. संहृतक्रमा। स्वरूपज्योतिरेवान्त. सैषा वागनपायिनी।
सैषा सङ्कीर्य्यमानापि नितरामागन्तुकैर्मलैः। अन्त्याकलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते।
तस्या दृष्टस्वरूपयामधिकारो निवर्त्तते पुरुषे षोडशकले तामाहु अमृता कलाम्॥

(ii) **(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण। अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायाम् आर्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि। एवमत्रभवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु—अस्ति तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्णीपुत्रः, (सू—)**

(*After the Nandi*) Manager—Away with much prolixitly; I address honourable gentlemen to-day at the festival of the mighty Kalaṛiyanatha. Let these respectable people know it thus—There is an illustrious descendant of Kasyapa, marked with the epithet Srikantha versed in the essence of the regulations on words and sentences (Grammar), born of the mother of the jatukarnya *Gotra,* Bhavabhuti by name, (Man.)—

मित—। 'नान्द्याः' पूर्वरङ्गाख्याया मङ्गलक्रियायाः अन्ते अवसाने सूत्रं कथा-सूत्रं धारयतीति सूत्रधारः' नटानां नेता स्थापकनामा नटः कथयति। अलमिति। किं कथयति इत्याह—'अतिविस्तरेण' बाहुल्येन 'अलम्' सङ्क्षेपतः कर्त्तव्यं निवेदयामि। 'अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य, अत्रैव स्थापितस्य शिवलिङ्ग-विशेषस्य 'यात्रायाम्' उत्सवे समवेतान् 'आर्य्यमिश्रान्' पूज्यान् महानुभवान् 'विज्ञापयामि' बोधयामि। 'अत्रभवन्त 'पूज्या इमे 'एवं विदाङ्कुर्वन्तु इत्थं' जानन्तु। वेदाश्चाह—'तत्रभवान् काश्यप' कश्यपसगोत्रः पूज्य 'श्रीकण्ठ.' इति 'पद लाञ्छन, चिह्नं यस्य तादृशः श्रीकण्ठोपाधिक इत्यर्थः 'पदानां' सुप्तिङन्तानां वाक्यानां' सम्भूयार्थाभिधायिनां पदकदम्बानाञ्च यानि 'प्रमाणानि' अनुशासनानि तेषां 'तत्त्वज्ञः' धर्म्मवित् 'भवभूतिर्नाम' भवभूतिः इति प्रसिद्धः 'जातूकर्णी' जातूकर्ण्यगोत्रोद्भवाया. कस्याश्चित् ब्राह्मण्याः पुत्रः अस्ति'।

Notes—1. नान्द्यन्ते—नन्दनं नन्दः rejoicing, भावे घञ्। नन्दे नन्दात्, नन्देन वा क्रियते पठ्यते वा इति नन्द+अण् शैषिक स्त्रियां नान्दी। It is often only a benedictory verse. "देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा। नन्दति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता॥" Here by नान्दी the poet refers to *all* those observance which precede the acting The benedictory verse is only one of them. Collectively these are known as पूर्वरङ्ग। "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते॥ प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि। तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये॥" The drift is—The ceremonies are numerous, But the bendictory verse (नान्दी) is indispensable though the rest may be omitted. The verse "इदं गुरुभ्यः—" does not satisfy the definition of a नान्दी as given above. It merely expresses the wish of the poet himself and is not the नान्दी। We have to suppose that the ceremonies have been obsereved and the नान्दी verse, whatever it was, was recited *outside* the stage. But the ways of Bhavabhuti are sometimes so unorthodox that it is quite possible that this very verse was meant to pass as नान्दी। The procedure then

would be that the सूत्रधार should enter the stage, recite the verse "इद गुरुभ्य—" and thereafter commence the प्रस्तावना। 2. सूत्रधार—सूत्र+धृ+णिच् स्वार्थे+अण् कर्त्तरि। "पूर्वरङ्ग विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते। प्रविश्य तद्वदपर काव्यमास्थापयेन्नट॥" Hence the पूर्वरङ्ग is performed *outside*, the सूत्रधार enters *thereafter* (नान्द्यन्ते)। 3. विस्तरेण—वि+स्तृ+अप् भावे=विस्तर। With घञ् we get विस्तार: । Both refer to *expanse*, but the first to that of words only. Thus वाक्यस्य विस्तर, but पटस्य विस्तार। The rule is 'प्रथमे वावशब्दे"। 4. आर्य्यमिश्रान्—मिश्र is प्रशसावचन। "मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डमुद्धमिश्रय" इति गणव्याख्याने। प्रशस्या आर्य्या आर्य्यमिश्रा:, the परनिपात of मिश्र being due to the rule "प्रशसावचनैश्च"। अत्रभवन्त—एतद्+जस (१मा)+त्रल स्वार्थे=अत्र, meaning एते। अत्र भवन्त. (कर्मधा-etc) need not necessarily be a compound. अत्रभवत्, तत्रभवत, &c imply पूजा। 6. विदाङ्कुर्वन्तु—विद्+लोट अन्तु निपातनात्। Optionally विदन्तु by the rule 'विदाङ्कुर्वन्त्वत्यन्यतरस्याम्'। 7. श्रीकण्ठ &c—श्री सरस्वती कण्ठे अस्य श्रीकण्ठ, a learned degree implying vast erudition. 8. भवभूति—this is the name of the poet. Viraraghava, however, suggests that श्रीकण्ठ is the proper name given him by father भवभूति is the name under which he is known to the world. He states the origin of the name thus—"एतत्कृत—साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्ति'—इति श्लोकश्रवणसन्तुष्टो राजा भवभूतिरित्येनं ख्यापयामास किञ्चास्मै कवये ईश्वर एव भिक्षुरूपेण आगत्य भूतिं दत्तवान् ·एवञ्च भवात् भगवतो भूतिर्यस्य इति भवभूतिरित्यन्वर्थ इत्याहु:।" We suppose भवभूति was the name and श्रीकण्ठ the title. 9. जातूकर्णी &c—जतूकर्णस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं स्त्री इति जतूकर्ण+यञ्+ङीप=जातूकर्ण्य+ङीप्=जातूकर्णी the य disappearing by the rule "हलस्तद्धितस्य"। पिता काश्यप: माता जातूकर्णी इति उभयो कुलयोर्महामयं कविरिति फलितम्।

(*iii*) (सू—) यं ब्रह्माणमियं देवी वाग् वश्येवानुवर्त्तते।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयुज्यते ॥२॥ (सू—)

(Ma.—) Which Brahman this goddess Speech obeys like

one enslaved. The later deeds of Rama recorded by him (in the form of a drama) are being staged. 2. (Ma –).

मित—। I. अन्वय—य ब्रह्माणम् इय देवी वाक् वश्या इव अनुवर्त्तते। ततप्रणीतम् उत्तरम् रामचरितं प्रयुज्यते। व्याख्या—'य ब्रह्माणं' विरिञ्चिमिव द्वितीय यं भवभूतिम् 'इय देवी वाक्' सरस्वती 'वश्या इव' अनुरक्ता इव रमणी 'अनुवर्त्तते' सेवते इति पूर्वेण सम्बन्ध. (यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन अन्वयात् न तच्छब्दप्रयोगेणा)। भूपृष्टे ब्रह्मा एवायं भवभूति.। नाकपृष्ठस्थ ब्रह्मण इव अस्यापि भार्या सरस्वती। परन्तु एष भेद—नाकस्थ ब्रह्माणमिय पातिव्रत्यानुरोधात् सेवते, इम पुनर्भूतलगत ब्रह्माण प्रेमविह्वला सती इत्याशय इयच्च रूढाहङ्कारकल्पना। श्लोकार्द्धमिद पूर्वेण अन्वितम्—भवभूतिरस्ति य ब्रह्माणम् इत्याद्यन्वय। उत्तरार्द्धं तु—'तेन' भवभूतिना 'प्रणीत' नाटकाकारेण निबद्धम् 'उत्तरम्' अर्वाचीनम् अयोध्या-प्रत्यावर्त्तनात परं भूतं 'रामचरित' रामचरितकथा 'प्रयुज्यते' अभिनीयते। इति विज्ञापयामि भवन्तोऽपि जानन्तु इति पूर्वेण सम्बन्ध।

Notes —1. ब्रह्माणम्—ब्रह्मन् means both प्रजापति and विप्र। 'ब्रह्मा विप्र प्रजापति', इत्यमर। विप्र is not intended here for, then the poet would have written the more familiar word ब्राह्मण। 'यब्राह्माणमिय देवी' suits the metre well. Besides, after what has gone before any one can infer that भवभूति was a विप्र without being explicity told of it. In fact ब्रह्माणम् is deliberately used here to mean प्रजापति। The poet brags that he too is ब्रह्मा having सरस्वती for his wife! 2. देवी वाक्—This is सरस्वती the wife of प्रजापति। देवता वाचम् of S'. 1 is different, because सरस्वती (देवी वाक्) the poet already commands (वश्यवानुवर्त्तते), while he is only *hoping* to acquire देवता वाचम् (विन्देम प्रशास्महे)। It is not any one and eveyy one that can entertain such hope. Even Valmiki was inspired in अमृता कला after years of toil. The inspiration came to him quite unawares when he saw a fowler shoot down a heron. He did not know that he was inspired and had actually to be told of it by Brahman

himself. Comp. "पद्मयोनिरवोचत् ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि" (Act II, para vii). 3. यं ब्रह्माणम् &c.—This half has to go with the prose preceding, for, otherwise, the meaning becomes that the drama is the work of प्रजापति himself. At any rate the author is not identified. The work is of some ब्रह्मन् whom देवी वाक् अनुवर्तते, nothing showing that *that* ब्रह्मन् is भवभूति। On other grounds too it is necessary that यम् &c be predicated of भवभूति। For, then the audience at once feels interested in the poet. Of such powers as the poet. His drama is indeed worth staging on an occasion like this in preference to dramas by older poets. Also यमित्यादिकस्य विषयत्वेन उपस्थापनात् सामाजिकानामुन् सुखीकरणम्। 4. तत् प्रणीतम्—As explained above the तद् here cannot go with the यम् preceding. यम् going with the prose preceding, the second half of the verse must be taken as an independent sentence. तद् in the second half will not require the correlative यद् because it then becomes प्रक्रान्तार्थ (contextual) – भवभूतिरस्ति तत् प्रणीतम् प्रयुज्यते is the context. 5 *Remark*—The audacious brag of the poet embodied in this verse taken along with the fact that the poet does not flatter the audience with any such compliment like "अभिरूपभूयिष्ठा परिषत्" "परिषदियं गुणग्राहिणी" or his own "लब्धेश्च वाचामिसमन्दनिष्पन्नेनिकर्षो जनः" (in the Viracharita) is significant. The poet has lost respect for the audience. See *Remark* under para xi.

(*iv*) (सू—) एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः। (समन्तादवलोक्य) भो भोः! यदा तावत् तत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्य अयमभिषेकसमयः रात्रिन्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः, तत् किमिति विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ?

(MA.—) Here, for the sake of my work I have become one of Ayodhya and of that time, (*Looking all round*) Ho ! Ho ! As this is the occasion for the coronation of the illustrious and mighty king Rama, a veritable Dhumaketu to the race of Paulastya, is indeed to have uninterrupted music of joy day and night, why then are sites of court-yards deserted by bards ?

मित—। 'एष.' अहं कार्यवशात् प्रयोगानुरोधात् अभिनयहेतो इत्यर्थः 'आयोध्यक' अयोध्यायां इष्ट. कश्चित् पुरुषः ("धन्वयोपधात्—" इति वुञ्) 'तदानीन्तनश्च' रामसमकालोऽपि 'स वृत्त' जात । इत प्रभृति मा सूत्रधारं मा मन्यध्वं किन्तु कश्चिदायोध्यकम् तदनीन्तनञ्च रामाभिषेकसमये कश्चिदयोध्या प्रविश्य वक्ष्यमाणं ब्रवीति इति जानीत इति भाव । तदेवाह—"भो भो " पुरुषा. 'यदा तावत्' यतश्च 'पौलस्त्यकुलस्य' रावणवंशस्य 'धूमकेतो' उत्पातग्रहरूपस्य 'तत्र-भवत.' मान्यस्य 'महाराजस्य' राजचक्रवर्तिनो रामस्य अयम् अभिषेकसमय. रात्रिन्दिवम्' अहर्निशम् 'असंहता' अविच्छिन्ना 'आनन्दनान्दी' उत्सवतूर्यघोष यस्मिन् तथाविधो वर्तते 'तत्' तस्मात् 'किमिति' कथं 'चत्वरस्थानानि' अङ्गनभूमय. विश्रान्तचारणानि' नटविरहितानि लक्ष्यन्ते ? उत्सवस्य अविच्छेदो युक्त, तथापि अङ्गनेषु नटा न दृश्यन्ते, कथमेतत् इति प्रश्न. ।

Notes. 1. एषोऽस्मि &c.—Henceforth सूत्रधार behaves as a man at Ayodha This is irregular. The सूत्रधार should have left the stage after Sl. *2*, and entered again dressed as a man at Ayodhya. The stage direction should have been something like this—(निष्क्रान्त । ततः प्रविशति कश्चिदायोध्यक)। आयोध्यक (समन्तादवलोक्य)—भो भोः &c. Instead, the man stays on and, dressed still as सूत्रधार, declares that he is no longer the सूत्रधार but a man of Ayodhya ! A most primitive method of stage management undoubtedly. Practically पात्रप्रवेश has taken place here and the प्रस्तावना has ended. आयोध्यक.—अयोध्याया जात. इष्टो वा इति अयोध्या + वुञ् लौकिक: ।

This is Viraraghava's reading Others have आयोध्यिक, with ठञ् of the अध्यात्मादि class. The sense is तत्र भव ('lives there' *not* 'born there') on which the Vrittikara remarks — "सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते, न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात्"। Hence आयोध्यिक means 'lives in Ayodhya'. But later (Para vii) सूत्रधार says he is a वैदेशिक - resident of a foreign country— which contradicts आयोध्यिक here. We therefore prefer आयोधयक.। 3. तदानीन्तन—तस्मिन् काले इति तद + ङि (७मी) + दानीम्, स्वार्थे =तदानीम्। तदानी भव इति तदानी + ट्युल। The तद् here refers to राम in रामचरितम् of Sl 2. The maxim "सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य" allows such reference even though the word referred to is compounded. Comp 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं मूलं तस्य कफापहम्' where तस्य refers to पटोल not पटोलपत्र। 4 यदा—अव्यय indicating हेतु। Comp. "यदा ब्रवे' सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम — *Kumara* Wthe the reading यदि, translate – If, as you say, the time is &c. This expresses some doubt as to the character of the time, which is not desirable. 5 पौलस्त्य &c. —पुलस्ति or पुलस्त्य is one of the *Saptarshis,* a son of Brahman. तस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति पुलस्ति + यञ (of पुलस्त्य + अण्) पौलस्त्य। धूमकेतु is a comet. Comets are supposed to augur misery to the world. By transference of epithets धूमकेतु means *like* धूमकेतु, i. e. पीडाकर। Some take धूमकेतु as अग्नि। "अग्न्युत्पाती धूमकेतु" इत्यमर.। 6 रात्रिन्दिवम्—दिवा is in अव्यय meaning दिवसे। रात्रौ च दिवा च इति रात्रिन्दिवा + अच् समासान्त रात्रिन्दिवम्। The द्वन्द्व, the समासान्त and the मकारान्तता of रात्रि are by निपातन in the rule "अचतुरविचतुर — (p. 5 4 77). 7. असंहत etc.—नान्दी here is तौर्यत्रिक music or दुन्दुभि drum. Comp 'नान्दीनादप्रभृति हि कृतं मङ्गलं तैः सदानीम्', "दिव्या देवदुन्दुभिध्वनि." &c.—*Viracharita,* 'आनन्द festive rite, आनन्दस्य नान्दी music accompanying a festive rite. असंहता आनन्दनान्दी यस्मिन्। बहु—। "नद्यृतश्च" इति कप् समासान्तः। This is predicated of अभिषेकसमय.। The construction is either यदा अभिषेकसमयः असंहतानन्दनान्दीकः or यदा असंहतानन्दनान्दीकः अभिषेकसमयः

अयम् । The actor does not mean by समय the exact moment of coronation, but the whole period from a little before to a little after that moment. This is obvious from इयतो दिवसान् उत्सव आसीत् (para v.). 8. विश्रान्त &c —विश्रान्त absent. Comp. "विश्रान्तश्रियहकथो रतिमान् जनानाम्", "विराघो विश्रान्त प्रसरति रसो निर्वृतिघन" (Act VI, Sl. 11 . चारण bard. विश्रान्ता चारणा येषु, बहु— । As अभिषेकसमय is to be असमाप्तानन्दनान्दीक why are चत्वरस्थानानि विश्रान्तचारणानि ? Evidently this cannot be a part of the prelude (प्रस्तावना) ।

(v) (प्रविश्य) नटः—भाव, प्रेषिता हि स्वगृहान् महाराजेन लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः, सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तपावना ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च यदाराधनाय इयतो दिवसान् उत्सवआसीत् । (न—)

(*Entering*) Actor—Sir by the great king have been sent back to their homes the high-souled Monkeys and Rakshasas who were allies in the war in Lanka, the Brahmarshis and Rajarshis too—sanctifiers of the various quarters—that came for congratulation, and in whose honour festivities lasted all these days (Ac —).

मित । प्रविश्य' नेपथ्यात् रङ्गमारुह्य 'नट ' आह—हे 'भाव' विद्वन् सूत्रधार ("भावो विद्वान्" इत्यमर.) 'लङ्कायां' वृत्तो य 'समर.' रण तत्र ये 'सुहृद.' मित्राणि उपकारिण इत्यर्थ' ते 'महात्मान ' उदाराशया भूरिविक्रमाश्च 'प्लवङ्गराक्षसा ' सुग्रीवविभीषणादय. सहैव रामेण ये लङ्कायां समागता. तथा 'सभाजनाय' अभिषेककर्मणि अभिनन्दनाय 'उपस्थायिन ' समागता नानादिगन्तपावना.' परिपूतदशदिश: ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च महाराजेन' रामेण सभाजा 'स्वगृहान् हि, निजभवनान्येव 'प्रेषिता'' प्रेषिता' (ण्यन्तात् प्रजेर्ज्य कर्मणि क्त.), 'यदाराधनाय' येषां ब्रह्मर्षिराजर्षिप्लवङ्गराक्षसानाम् 'आराधनाय' सत्कृतये 'इयतो दिवसान्' व्याप्य 'उत्सव आसीत्' । गतेषु तेषु उत्सवो विरत विश्रान्तचारणानि च चत्वरस्थानानि इति भाव ।

Notes,—1.—नट· This is irregular. No नट should enter the stage after one of the *Dramatis Personae* has made his appearnce. Here an आयोधाक has already entered in the person of the सूत्रधार, and the नट is now entering to represent a second. These two are वैतालिक (bards) by profession as is obvious from "राजद्वारमेव स्वजातिसमयेन उपतिष्ठाव." below (para ix). 2 भाव—This is how a सूत्रधार has to be addressed by his companions. सूत्रधारं वदेद्भाव इतिवै पारिपार्श्विक. । Hence the नट takes the first comer as सूत्रधार and not as an आयोधाक । By implication he himself too enters not as an आयोधाक but as a नट of the stage set up at the यात्रा of कालप्रियनाथ । This is a glaring contradiction of "एषोऽस्मि कार्यवशात् —" above. Besides as a नट of the local stage, he is utterly incompetent to explain the absence of चारण in the quadrangles at the time of Rama's coronation. "प्रेषिता हि—" &c are therefore misplaced in his mouth. He can of course alter them if he enters as—acts the part of—another आयोधाक । 3. प्रेषिता—प्र+इष गतौ+णिच्=क्त कर्मणि । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । 4. स्वगृहान्—"गृहं गृहा पुंभूम्नि" इतिवद्गृहत्वं पुंसि । The sense is—If taken in the masculine गृह *must* be in the plural But if the plural is used it is not *necessarily* in the masculine, Comp. "नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहानि" —Act I. sl. 25. 5. लङ्का &c —शोभनं हृदयमस्य gives सुहृदय also सुहृद् । The latter is by निपातन in the rule "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो" which restricts सुहृद to मित्र and दुर्हृद to an अमित्र (enomy), सुहृदय means 'one with a good heart' whoever he may be—friend or foe. 6 प्लवङ्ग &c.—प्लव leap. प्लवेन गच्छन्ति इति प्लव+गम+खच्, कर्त्तरि=प्लवङ्गा. or प्लवङ्गमा: । The खच् optionally elides the अम of गम by the Varttika 'खच डिद्वा वक्तव्य." । रक्षांसि एव राक्षसा: । अण्, स्वार्थे (see दैवतानि, sl. 1.) प्लवङ्गाश्च राक्षसाश्च । उक्त अणिकर्त्तृकर्म of the क्रिया in प्रेषिता: । 7. समाजन &c.—समाज (to greet चुरादि)+णिच् स्वार्थे+ल्युट्, भावे=समाजनम् greeting. समाजनाय

उपतिष्ठन्ते इति सभाजन+उप+स्था+णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि। Qual. both ब्रह्मर्षय. and राजर्षय'। 8. नाना &c.—नाना is an अव्यय meaning विभिन्न। दिशाम् अन्ता। नाना दिगन्ता। तान् पावयन्ति इति नानादिगन्त+पू+णिच्+लृट् कर्त्तरि बाहुलकात्। Or, पाव्यन्ते एभिरिति लृट करणे or लृट कर्त्तरि। This too refers to both ब्रह्मर्षय and राजर्षय। 9. ब्रह्मर्षय.—ब्रह्मकल्पा ऋषय शाकपार्थिवादि। 10. राजर्षय—राजान इमे ऋषय इव, उपमितकर्मधा—। 11. च This *twice* occurs here. The first (सभाजनोपस्थायिनश्च) implies समुच्चय of ब्रह्मर्षि and राजर्षि with प्लवङ्ग and राक्षस in प्रेषणक्रिया। The second indicates समुच्चय of राजर्षि with ब्रह्मर्षि in पावनक्रिया। 12. यदाराध &c —आ+राध+णिच्+लृट् भावे=आराधनम्। येषा आराधनम्। तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। 13. इयत —इद परिमाणमेषाम् इति इदम्+वतुप्=ई+वतुप्=ई+घतु=इयत् (प्रातिपदिक) which in the second case plural becomes इयत'। Qual. दिवसान्। 14. दिवसान्—अत्यन्तसंयोगे २या। These long continued festivities were a necessity as much in celebration of the unique coronation as in honour of the renowned guests. सूत्रधार recognises only the importance of the coronation itself (पौलस्त्यकुलधूमकेतो: अभिषेकसमय) the नट draws attention to the high character of the guests – one set were the mighty allies of war and the other the sanctifiers of the whole universe. These are gone and the coronation has long been over hence the festivities cease.

(ii) (न—) सम्प्रति

वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥३॥

(Ac, —) Now again,—

The dowager queens, the mothers of the Raghavas, led by Vasishtha, have gone to the house of their son-in-law at a sacrifice, with Arundhati at their head. (3 .

मित । एकं निमित्तमुक्तमनुत.सवस्य अपरमपि प्रश्न वशिष्ठेति। अन्वयः —देव्यो राघवमातरः वशिष्ठाधिष्ठिता' (सत्य') अरुन्धती पुरस्कृत्य यज्ञे जामातु

राश्रमं गता ॥ व्याख्या—देव्य. दशरथमहिष्य' राघवाणां' रामादीना 'मातर' कौशल्याकैकयीसुमित्रा: 'वशिष्ठेन' कुलगुरुणा अधिष्ठिता' गोपिता नीयमाना वा सत्य 'अरुन्धती पुरस्कृत्य' गुरुपत्नीत्वेन तामेव अग्रतो निधाय 'यज्ञे जामातृ' ऋष्य शृङ्गस्य आश्रम गता. । यज्ञेऽपि जामातुरेव इत्यर्थादायाति । निर्मक्षिकैर्वियुक्ता देवीभिश्च विरहिता राजधानी, तत. कथमुत्सव इति भाव ।

Notes—1. वशिष्ठ &c.—अतिशयेन वशी इति वशिन्+इष्ठन् वशिष्ठ । अतिशयेन वसुमान् gives वसिष्ठ with a dental. अधि+स्था+क्त कर्मणि अधिष्ठिता ruled over. Vasishtha was the guide of the royal house in *all* matters. Comp "हा कष्टम् । अरुन्धतीवशिष्ठाधिष्ठितेषु रघुकुटुम्बकेषु · कथमिद जातम्"—Act II para xiii 2 राघव &c. - रामस्य मातर is also seen. But it looks disrespectful for an ordinary bard (चारण) to refer to the king by name without some such qnalifying epither as देवस्य, महाराजस्य etc. Hence too we avoid the exposition राघवस्य मातर', beeause राघवस्य in the singular refers specifically to राम । 3 पुरस्कृत्य—पुरस् is an अव्यय meaning अग्रे । पुरस्+कृ=ल्यप्, गतितम्— । The स of पुरस becomes विसर्ग and is then restored (to स) by the rule "नमस्पुरसोर्गत्यो" । 4 यज्ञे—यज्ञ here by लक्षणा is यज्ञकाल । तस्मिन् । अधि ७मी । 5. *Remark* - This verse gives an additional reason why festivities have ceased—why विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि । But it may well be asked if the festivities had anything to do with the dowager queens, or with वशिष्ठ and अरुन्धती either. On the other hand, if we suppose that the verse has no reference to festivities a reason has to be found why the नट unasked, speaks of the absence of the queens etc here. The fact is, as explained in the Introduction, Bhavabhuti is anxious to remove the queen-mothers, Vasihtha and Arundhati from the capital and seizes the earliest opportunity to inform the audience of their absence without caring much to see if the information suits the occasion.

(vii) सूत्र—वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनर्जामाता ?

नटः—कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।
अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥ (न—)

Ma.—Who again is the son-in-law ? I ask because I live in a foreign land

Ac.—King Dasaratha begot a daughter, Santa by name whom he gave unto king Lomapada as an adoptive child. (4)

मित—। कन्यामिति। राजा दशरथ शान्ता नाम कन्या व्यजीजनत् जनयामास 'या' शान्ता 'लोमपादाय राज्ञे' अपत्यकृतिका' दत्तिमा कन्या 'ददौ'। अनपत्येन राज्ञा लोमपादेन याचित. स दशरथ स्वतनया शान्तामस्मै कृत्रिमकन्या-रूपेण ददौ इत्यर्थ,।

Notes.—1. वैदेशिक—विदेशे भव इति विदेश+ठञ्, अध्यात्मादि। भव means वर्त्तमान.। "सत्ता भवत्यर्थौ गृह्यते न जन्म" (See under आयोधाक, prar 4). I am a man of Ayodhya , but as I live in a foreign land I am ignorant of the events of my own country and do not know who the son-in-law is. 2 व्यजीजनत् —वि+जन+णिच्+चङ्+लुङ् तिप्। 3 अपत्य &c —कृता एव इति कृत+कन् स्वार्थे+टाप स्त्रियाम्=कृतिका artificial, adopted अपत्यञ्चतत् कृतिका च अपत्यकृतिका, कर्मधा—, ताम्। कृतक कृतिका &c. may appear either as विशेष्य or विशेषण in a कर्मधा—। The पूर्वनिपात is thus unrestricted. Comp. "सोऽयं न पुत्रकृतक पदवी मृगस्ते"—*Sakuntala,* Act IV also , "कृतककलह कृत्वा"—*Mudrarakshasa* , "यस्योपान्ते कृतकतनय कान्तया वर्द्धितो मे" *Meghaduta.* Or अपत्य कृतिका, सुपसुपा। Or again अपत्य कृतकम् अपत्यकृतकम् सुपसुपा। स्त्रियाम् अपत्य-कृतक+टाप।

(viii) (न—)। विभाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे। तेन च साम्प्रतं द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम्। तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि वधूं जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः।

(Ac —) Bibhandaki's son Rishyasringa, married her And by him is now begun a sacrifice that will last for

twelve years. For its sake, the mother-in-law have gone leaving behind the daughter-in-law Janaki though her period of gestation is full (Or—though with a fully developed foetus).

मित—। 'तां' शान्तां मुनेः 'विभाण्डकस्य सुतः ऋष्यशृङ्ग उपयेमे' उदवहत ("उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम्)। 'तेन च' ऋष्यशृङ्गेन 'साम्प्रतम्' अधुना 'द्वादशवार्षिकं' द्वादशवर्षाणि भावि 'सत्रमारब्धं' यागः प्रक्रान्तः। 'तस्य' यज्ञस्य जामातुर्वा 'अनुरोधात्' गौरवाद्वेतो कठोरगर्भामपि पूर्णगर्भामपि 'वधूं' जानकीं विमुच्य एकाकिनीं परित्यज्य 'गुरुजनः' श्वश्रूवर्गः 'त गत ।

Notes —I. द्वादश &c.—द्वौ च दश च द्वादश द्वन्द्वः। Now द्वादशन् and वर्ष cannot be compounded into द्वादशवर्ष by "दिक्संख्ये संज्ञायाम" because द्वादशवर्ष is not a संज्ञा। We compound by "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च"। Thus द्वादशवर्षाणि भविष्यति इति द्वादशवर्ष + टञ् (तद्धितार्थे द्विगु) = द्वादशवार्षिकम्। उभयपदवृद्धि by "अनुशतिकादीनाञ्च"। The prohibition "वर्षस्याभविष्यति" does not apply, because that is for those cases only in which उत्तरपदवृद्धि *alone* is enunciated. 2. तदनु &c.—अनुरोध is प्रतिबन्ध restraint. तस्य अनुरोधः the restraint put by it, तस्मात। The sense is—The sacrifice put a check to their free movements and forced them to be in attendance. The तद् here is better taken as referring to सत्र than to ऋष्यशृङ्ग। वशिष्ठ says "जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा" (sl. 11). So the निरोध (अनुरोध), restraint comes from जामातृयज्ञ *not* from जामातृ। 3. कठोर &c.—कठोर fully developed advanced. Comp. "कठोरताराधिपलाञ्छनच्छवि" "कठोरीभूतस्तु दिवसः" "परिणतकठोरपुष्कर" "कठोरपारावतकण्ठ" &c. गर्भ foetus, or by लक्षणा, the whole period of gestation. कठोरः गर्भः अस्याः बहु—। ताम्। This is absurd (See Intro—). 4. जानकीं विमुच्य - The words are ominous. A Fore-cast of जानकीविमोचन? 5. गुरुजनः &c — This refers to Sita's mothers-in-law. This is not possible. No Indian mother-in-low would think of it (See Intro—)

(११) सूत्र—। तत् किमनेन। एहि राजद्वारमेव स्वजातिसमयेन उपतिष्ठावः।

नट—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्र-पद्धतिं भावः।

Ma.—So away with this. Come let us attend at the royal gate as the practice with our own caste.

Ac.—Then let your honour think out some absolutely faultless lines of panegyrics of attendance.

मित—। सूत्रेति। अनेन उत्सवविरामहेतुचिन्तनेन 'किम्' किमपि न साध्यते। 'स्वा जाति चारणजाति तस्या. 'समय.' आचार तेन हेतुना 'राजद्वारमेव उपतिष्ठाव उपस्थत्य तिष्ठाव'। वैतालिका वयम्, राजद्वारे स्थित्वा राज्ञ स्तुतिपाठ-नमस्काकमाचर, 'तत् एहि' आचर पालयाम., अलमुत्सवालोचनरूपया अनधिकार-चर्चया॥ नटेति। 'तेन हि' निमित्तेन स्तुति पटनोया इति हेतो 'भाव' मान्यो भवान् 'राज्ञ. सुपरिशुद्धाम् उपस्थानमत्र' वाया' या 'स्तोत्रपद्धति' स्तुतिपदावलि. ता 'निरू-पयतु' चिन्तयतु।

Notes —1 —सूत्रधार.—This is irregular. He is no longer सूत्रधार now. Say आयोध्यक। 2 स्वजाति &c.—Here सूत्रधार describes himself and the नट as two bards (वैतालिक) of अयोध्या। This is all right. 3. उपस्थान etc.—उपस्थान attendauce. पादाभ्या हन्यते इति पाद+हन्+क्तिन् कर्म्मणि=पद्धति track, hence. line, string of panegyrics for attendance. पाद become पत by "हिमकाषिहतिषुच"। सुपरिशुद्धाम् is important as giving occasion for सूत्रधार s remark and the नट's hint at the slander of the queen 4 *Remark*—We expect the bards to recite some verses but they do not do it. See sl 7).

(x) सूत्रधारः—मारिष,

सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥५॥

Ma.—Good man, we have to work, by all means. Whence. pray is there escape from criticism ? People are wicked in the matter of the purity of speches as of women.

मित—। मारिष आर्य 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण येन केनापि प्रकारेण इत्यर्थ "व्यवहर्त्तव्य" व्यवहारः कर्त्तव्यः आचारो रक्षितव्य.। यथाशक्ति कर्त्तव्योऽनुष्ठेय। 'कुतो हि' कुत एव 'अवचनीयता' निन्दाभावो भवेत् 'न कुतोऽपि इत्यर्थ। निन्दा स्यादेव, अत सुपरिशुद्धया वा अपरिशुद्धया यथा कयापि पद्धत्या स्तोतव्यम्। 'स्तुति कृता इत्येवालम्, शुद्धा वा अशुद्धा वा पदावलिरित्यकिञ्चित्करमिति भाव। कारणमाह,—'जन यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वे दुर्जन' खल। सुपरिशुद्धामपि वाचम् अशुद्धा इति जनो वर्णयेत्।

Notes. - 1. मारिष—The सूत्रधार has to address this attendants as मार्ष or मारिष। Here the सूत्रधार himself forgets that he is an आयोध्यक। 2. सर्वथा – By all means. after all. any how etc. Comp. "सर्वथा पीत दुःशासनस्य रक्तम"। 3. व्यवहर्त्तव्यम् —वि+अव+हृ+तव्य भावे। व्यवहार routine, conduct etc.व्यवहर्त्तव्यम् the routine has to be followed. सर्वथा व्यवहर्त्तव्यम् The routine has after all (by all means etc.) to be followed We must any how do our work. Duty must not be omitted ; Whether done properly or improperly is immaterial 3 अवचनीयता—वच+अनीयर् कर्मणि=वचनीयम् that which is to be condemned. न वचनीयम् not to be condmned, irreproachable. तस्य भाव.। The sense is—Any way you cannot escape criticism , why then this solicitude for a सुपरिशुद्धा स्तोत्रपद्धति ? 4. *Remark*—Here "वाचा साधुत्वे दुर्जनो जन," seems to be a fling at the audience. The audience is fault-finding , my previous वीरचरित work has been unjustly criticised. See *Remark* under Para 'iv' This has an important bearing on the sequence of Bhavabhuti s dramas (See *Intro*).

(*xi*) नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्—

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः।
रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

Ac —You should say "extremely wicked"

For, people have evil words even in the matter of Queen Vaidehi The stay in the house of the Rakshasa is the root of it. Incredulity indeed Prevails in the declaration of even purity by Fire 6

मित—। अतिदुर्जनत्वे हेतुमाह—'यत' यस्मात् 'जन देव्या वैदेह्यामपि' या 'हि स्वय देहवतीव साधुता तस्यामपि 'सापवादो हि असाधुतातत्त्वारोपपर एव। किं तादृशस्य समारोपस्य वीजम् इत्याह—'रक्षस' रावणस्य 'गृहे या स्थिति' निवास' सा एव 'मूल' वचनीयवीजम्। ननु अग्नौ शुद्धा सा, तत् कुतो वचनीयता इत्याह—'अग्नौ' या 'शुद्धि' तत्र 'तु अनिश्चय' अप्रत्यय' एव। इति शङ्कास्थानस्य सूचना।

(*xii*) सूत्रधारः—यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं स्पृशेत् ततः कष्टं स्यात्।

नटः—सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति। (परिक्रम्य) भो भोः क्वेदानीं महाराजः? (आकर्ण्य) एवं जनाः कथयन्ति—

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान्।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय।
धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(इति निष्क्रान्तौ)। प्रस्तावना।

Ma —It would be painful if this gossip reach the Maharaja.

Ac —The saints and the gods will, by all means promote welfare (*Going round the stage*) Ho ! Ho ! Where is the Maharaja now ? (*Listening*) Thus do people say,—

Through affection having came to greet and having passed these days in festivities, Janaka has gone back to-day to Videha and to console the queen, who is sad thereat, the lord of men enters the bed-room from the seat of justice (*Exeunt*).

End of Prelude.

मित—। सूत्रेति। नाह जनानां सापवादतां गणयामि। पुन पद्यान्तरे 'यदि इय किंवदन्ती एष लोकापवाद 'महाराजं स्पृशेत्' तस्य कर्णगोचरा भवेत् 'तत कष्ट स्यात् विपद्भवेत्। इति भाविनया विपत्ते सूचना॥ नेटेति—सत्य कष्ट स्यात् परम् 'ऋषयः' वाल्मीकिप्रभृतय. 'देवताश्च' पृथ्वीभागीरथ्यादय. 'सर्वथा सर्वप्रयत्नेन श्रेयो विधास्यति' कष्टमपनुद्य मङ्गलं करिष्यति। इति सत्तमाङ्कप्रतिबिम्बनम्। तत उपस्थानस्तोत्रपाठार्थं परिक्रम्य' रङ्गमञ्च' परितो गत्वा असन्निहिते राजनि तथा स्तव इति तत्त्वतान् पृच्छति 'भो' भो' इत्यादि। आकाशभाषितमेतत्, उत्तर श्रुत्वा आ—'जना' इत्यादि। स्नेहादिति—अन्वय। स्नेहात् सभाजयितुम् एत्य अमूनि दिनानि उत्सवेन नीत्वा अद्य जनक. विदेहान् गत.। नरेन्द्र. तत विमनसो देव्या. परिसान्त्वनाय धर्मासनात् वासगृहं विशति। व्याख्या—स्नेहात् प्रीत्या 'सभाजयितुम परमकठोरसत्यपालनव लोक्यकण्टकोद्धारप्रभृतिषु कर्मसु अभिनन्दितुम् 'एत्य' अयोध्या आप्य 'अमूनि दिनानि उत्सवेन' प्रमोदेन 'नीत्वा अद्य जनक.' विदेहाधिपतिः देव्या. पिता इति शेष 'विदेहान्' निजजनपद प्रति 'गत.'। 'नरेन्द्र' राम. 'तत: तस्मात् जनकगमनात् हेतोः 'विमनस. क्षुब्धाया. 'देव्या.' माहिष्या' सीताया. 'परिसान्त्वनाय' विनोदनाय 'धर्मासनात् सभामण्डपस्थितात् राजपीठात् धर्मासनं परित्यज्य इत्यर्थ. (ल्यप्लोपे पञ्चमी) 'वासगृह' शयनमन्दिर 'विशति'। 'एव' जना. कथयन्ति' इति पूर्वेण सम्बन्ध.। नास्माव महाराज तदलं स्तोत्रपाठेन एहि याम इति 'निष्क्रान्तौ' नटसूत्रधारौ।

Notes.—1. किंवदन्ती—किं वदति इति किम्+वद झच् कर्त्तरि स्त्रियाम =किंवदन्त+ङीष् गौरादि। Rumour. वर्द्धमान seems to suggest—वद+शत्र स्त्रिया=वदन्ती that which says, i e a rumour कुत्सिता वदन्ती or किञ्चित् वदन्ती। 2. कष्टं स्यात्—This hints at the impending separation of the royal pair as related towards end of the first Act. 3. सर्वथा—by every means. See ante. ऋषय' देवताश्च—The reference to sage Valmiki ऋषि: and the goddesses Earth and Ganga (देवता) as we find in the

Seventh Act. 4. श्रेय—अतिशयेनप्रशस्य + इति प्रशस्य + ईयसुन्। कष्ट सगात् is assumed, but it will end happily through the intervention of Valmiki, Earth and Ganga. 5. परिक्रम्य—This is to go tothe gate of the audience-chamber (राजद्वार para ix). 6 भो भो. &c—The नट undertakea to gather all the information, because he is the man on the spot while other is a foreigner (वैदेशिक, para vii). This is addressed to people outside the stage 7. आकर्ण्य—आ सम्यक कर्णेन गृहीत्वा इति आ+कर्ण+णिच्+ल्यप। The reply is not heard by the audience. The enquirer feign that he has heard the reply and translates it to the audience. This is just the characterstistic of an आकाशभाषित। "किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम्॥" The stage direction should have been—(परिक्रम्य—आकाशे)। Comp our Sakuntala Act III, विष्कम्भक। As a rule there is no आकाशभाषित before actual staging has commenced. 8 उत्सवेन—करणे तृया। The उत्सव was in honour of अभिषेक and also in honour of जनक and also in honour of the august vistiors (para v). 9. विदेहान्—निमि the old ancestor of जनक, the founder of his race, lost his body through a curse and was thence-forward known as विदेह। By transference of epithets विदेहस्य अनुचरा विदेहा। Next विदेहाना निवासो जनपद becomes विदेह+अण्, विदेहा the अण् disappearing by the rule "जनपदे लुप्"। Lastly the resultant word is masculine plural by the rule "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने"। 10. विमनस—विक्षुब्धं मनो यस्या.सा विमना वह—। तस्या। She was sorry for the parting with her father whom she had met after such a long and eventful interval II. परिसान्त्वनाय—देवीपरिसान्त्वयितुम् gives देव्या परिसान्त्वनाय with ल्युट्। The चतुर्थी being by "तुमर्थाच्चभाववचनात्"। 12. धर्मासनात्—धर्म justice धर्मस्य आसनम् the seat of justice—Judgement-seat, 13. प्रस्तावना—प्र+स्तु+णिच्+युच् भावे स्त्रियाम्। That which introduces Prelude आमुख। "नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण

सहिता' संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥" – *Sahitya-Darpana*-The word प्रस्तुताक्षेपिभि has tobe noted carefully. What is the प्रस्तुत —matter in hand—here ? It is the acting of the उत्तरचरित (para III) That acting—the प्रस्तुत – has not become आक्षिप्त *here* in Sl 7. It became आक्षिप्त with the words एषोऽहम्, &c. In para IV The प्रस्तावना should have ended there There can be little or no doubt that the poet had really intended to close his प्रस्तावना there , and all that follows was meant by him to be a विष्कम्भक conducted by two men of Ayodhya. Subsequently purists perhaps thought it unorthodox for the सूत्रधार *alone* to introduce the acting – सूत्रधारेण सहिता' supposes the presence of others along with the सूत्रधार। Accordingly with more zeal than thought they, it seems, altered the whole of the text from (समन्तादवलोक्य) भो भो. &c , down to इति निष्क्रान्तौ here The result has been a mass of inconsistencies as noted during our progress above Unorthodoxy surely is not desirable , but it is no doubt a much lesser evil than inconsistency.

Again, in the matter of the introduction of the acting by सूत्रधार *alone,* भवभूति can be supported by the case of भास as precedent. Bhasa's drama's are all introduced by सूत्रधार *alone.* The canons of dramaturgy were formulated, not perhaps even excluding the नाट्यशास्त्र of Bharata, long after भास। But even after these canons had taken entire possession of the Indian stages, भास, was not despised for his unrothodxy. Thus Bana says—"सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः। सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥" Here "सूत्रधारकृतारम्भै in not intsnded to imply a blemish. Before Bana, Kalidasa had said "प्रथितयशसा भाससौमिल्लकविपुत्रादीना क्रियनेष्वपि प्रबन्धेषु" &c. It is thus difficult to see what moved the purists to alter Bhavabhuti's text and incorporate his विष्कम्भक into the प्रस्तावना। It has made the प्रस्तावना by no means a short one as is expected

from his अलमतिविस्तरेण in para *ii*. If on the other hand it be contended that all this work is the poet's own and purists had nothing to do with it, then we must say that Bhavabhuti was a poet who cared little for his reputation [The reading "सम्प्रतिहि" is more emphatic and poetic than "अन्यच्च" in Para VI making the cause बाह्य, so reject "अस्त्यतन्निमित्तम्" in the next para].

(*XIII*) (ततः प्रविशत्युपविष्टो रामः सीता च)

रामः—देवि वैदेहि, समाश्वसिहि । ते हि गुरवो न शक्नुवन्ति विमोक्तुमस्मान् ।

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

(*Then enter Rama and Sita, seated.*)

RAMA—Queen Vaidehi, cheer up. Such elders cannot indeed leave us.

But obligatory observance (*lit.* obligatoriness of observances) curtail freedom. The position of a householder who cherishes fire is risky on account of sin (through lapses) 8.

मित । 'ते' तथाविधाः स्नेहमयाः 'गुरवः' पित्रादयः 'अस्मान् विमोक्तुं न हि शक्नुवन्ति' ॥ कथं तर्हि विमुक्ता एव वयमित्यत आह किन्त्विति । अन्वय—किन्तु अनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यम् अपकर्षति । आहिताग्नीनां गृहस्थता प्रत्यवायैः सङ्कटा हि । व्याख्या—'किन्तु' पक्षान्तरे 'अनुष्ठानानां कर्त्तव्यविधीनां 'नित्यत्वम्' अनुल्लङ्घनीयता 'स्वातन्त्र्यं' यथेच्छप्रवृत्तिम् अपकर्षति नियमयति सङ्कोचयति । स्नेहात् इहैवावस्थाने जनकस्य प्रवृत्तिरस्ति किन्तु नित्यानुष्ठेयानां विधीनामनुरोधात् सः अस्मान् परित्यज्य गतः । परतन्त्रेण सता तेनायं परित्यागः अत तव स्नेहाभावं मा शङ्किष्ठाः । धीरा भव, पुनरेष्यति तत्रभवान् पिता ते । इत्यचिरभाविनि रामकर्त्तृकसीतापरित्यागे रामसुखेनैव दैवप्रेरिता काव्यपूर्वा समाश्वासनवाणी वैदेह्याः । कुतः पुनर्जनकस्य अनुष्ठाननित्यता—इत्यत आह 'आहिताग्नीनां साग्निकानां 'गृहस्थता' गार्हस्थ्यं 'प्रत्यवायैः' पापैः 'नित्यानुष्ठानविधानजनितैः' 'सङ्कटा हि' आपत्करी एव ॥

तस्य हि राजर्षेर्वंवाहिकोऽग्निराहित आस्ते तत्र नित्यहोमस्तेन अनुष्ठेय, अननुष्ठाने तु प्रत्यवाय इति भाव: ।

Notes—1, ते गुरव —This refers either to Janaka alone or to all elders of his type. If to Janaka alone, say गौरवे बहुवचनम् । 2. स्वातन्त्र्यम्—स्वमआत्मा तन्त्रं यस्य स—स्वतन्त्र one to whom his self is the final authority, i, e., independent, बहु—। तस्य भाव इति स्वतन्त्र+ष्यञ् । Independence 3. आहिताग्नीनाम्—आ+धा क्त कर्मणि आहित, set up. आहित अग्नि अनेन आहिताग्नि or अग्न्याहित: । The पूर्वनिपात of आहित is optional by the rule "वाहिताग्न्यादिषु" । 4. प्रत्यवायैः—प्रत्यवायन्ते निम्न प्रति गच्छन्ति एभि इति प्रति+अव अय घञ् करणे प्रत्यवाया, those that cause one's downfall, i e. sin. करणे ३या ।

(*XIV*) सीता—जाणामि अज्जउत्त । किन्दु सन्दावआरिणो बन्धुअणविप्पओआ होन्ति [जानामि आर्य्यपुत्र, किन्तु सन्तापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति] ।

राम:—एवमेतत । एते हि हृदयमर्मभिद: संसारभावा: येभ्यो: बीभत्समाना: सन्त्यज्य सर्वान् कामान् अरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिण: ।

(प्रविश्य) कञ्चुकी—रामभद्र—(इत्यर्द्धोक्ते साशङ्कम्) महाराज—

राम:—(सस्मितम्)—आर्य्य, ननु रामभद्र इत्येव मां प्रति उपचार: शोभते तातपरिजनस्य । तत् यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी—ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्र: सम्प्राप्त: ।

सीता—अज्ज तदो किं विलम्बीअदि [आर्य्य, तत: किं विलम्ब्यते] ?

रामः—त्वरितं प्रवेशय। (कञ्चुकी निष्क्रान्तः)।

SITA I know it my husband, but separation from kinsmen causes grief.

RAMA—So it does. These are just those heart-rending traits of the world revolting from which the wise rest in the woods having renounced all cravings

(*Entering*)—Chamberlain—Ramabhadra—(*At this part-utterance - With timidity*) O Great king –

Rama *(With smile)*—But Noble Sir, this Ramabhadra is indeed the form of address towards me that becomes the attendants of my father. O speak as is your wont

Chamberlain—Ashtavakra has come from the hermitage of Rishyasringa

SITA—Noble Sir, why then delay ?

RAMA—Usher him in quick. *(Exit Kanchuki,)*

मित । जानामीति । कर्त्तव्यानुरोधात् स्निग्धजनपरित्यागी न हि स्नेहस्तजतीति गुरुभिरिति 'जानामि किन्तु' सत्यपि ज्ञाने 'बन्धुजनैः' पितादिभि ये विप्रयोगा.' विरहा. ते 'सन्तापकारिणो भवन्ति'। परित्यक्ता वैदेही गुरुद.खा अपि स्नेहोऽपि भवता त्यक्त इति नैव मन्यते इति रामं प्रति तस्यैव देवस्य जानकीमुखेन आश्वासवचनम्॥ एवमिति 'एतत्' बन्धुजनविप्रयोगरूप वस्तु 'एवम्' इत्थं सन्तापकारि इति भाव.। 'एते हि' इमे एव ते 'हृदयस्य मर्म भिन्दन्ति' ये तादृशा. 'संसारस्य' जीवलोकस्य 'भावा. धर्मा. 'येभ्यो बीभत्समाना, जुगुप्समाना:, यद्वा 'येभ्य.' यैः हेतुभि: 'बीभत्समाना:' 'वैरूप्यं भजमाना: 'मनीषिण सर्वान् कामान् सन्त्यज्य अरण्ये निवसन्ति' ॥ कञ्चुकीति—कञ्चुक: परिच्छद अस्यास्ति भूमा इति कञ्चुकी अन्तःपुरचरो वृद्धो ब्राह्मण:। अर्द्धम् उक्तम्:, तस्मिन्॥ आर्य्येति 'ननु' इत्याक्षेपे। 'उपचार:' आमन्त्रणपदम। 'तातस्य' दशरथस्य 'परिजन:' रामस्य पैतृको भृत्य इत्यर्थ:, तस्य॥

Notes—1. हृदय—&c—हृदयस्य मर्म हृदयमर्म। तत् भिन्दन्ति इति हृदयमर्म+भिद क्विप् कर्त्तरि। 2. येभ्य' वीभत्समाना—वैरूप्यं भजमाना इति बध (भ्वादि-वैरूप्ये)+सन्+लट' स्थाने शानच=कर्त्तरि बीभत्समाना' lit undergoing a change of attitude. Hence remotely जुगुप्सा is implied. Thus येभ्य. has अपादाने पञ्चमी by the Varttika "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्,'। Or हेतौ पञ्चमी। 3. उपचार.—उपचरत्यनेन इति उप+चर घञ् करणे उपचार. mode of address. 4 तातपरिजनस्य—शेषे षष्ठी। तातपरिजनस्य सम्बन्धे शोभते। The chamberlain has to be an old Brahmana. He is employed in the harem and is the senior officer there "अन्त.पुरचरो विप्रो वृद्धो गुणगणान्वित। सर्वकार्य्येषु कुशल काञ्चुकीत्यभिधीयते" ॥ 5. यथाभ्यस्तम्—अभ्यस्तम् practised, तत् अनतिक्रम्य यथाभ्यस्तम्, अव्ययी। 6. किं विलम्ब्यते—Here in her eagerness Sita commits a breach of etiquette "Why delay" is an order to lead him in *at once*—a peremptory order involving censure for the delay already made. But the king alone, as he is personally present there, is competent to pass such an order. 7 त्वरितम् &c.- Sita's—words have created an awkward situation for the chamberlain. Should he wait to hear Rama or should he forthwith go back as is desired by Sita? Rama relieves the situation by formally ordering him to do what Sita wants. अष्टावक्र' इति संज्ञाया दीर्घ'।

(*XV*) (प्रविश्य) अष्टावक्रः—स्वस्ति वाम् ।

रामः—भगवन्नभिवादये, इत आस्यताम् ।

सीता—भअवं णमो दे। अवि कुसलं मे सअलगुरुअणस्स अज्जाए अ सन्ताए [भगवन्नमस्ते। अपि कुशलं मे सकलगुरुजनस्य आर्य्यायाश्च शान्तायाः] ?

रामः—निर्विघ्नः सोमपीती आवुत्तो मे भगवान् ऋष्यशृङ्गः आर्य्या च शान्ता ?

सीता—अम्हे वा सुमरइ [अस्मान् वा स्मरति] ?

(Entering) Astavakra—Blessing unto you both.

Rama—I bow unto you, Worshipful Sir, be seated here.

Sita—Salutation tothee Mighty Sir Is it all well with my elders and with noble Santa ?

Ram—Is my brother-in-law, Worshipful Rishyasringa as well as noble Santa, drinking Soma, without let ?

Sita—I wonder if she remembers me.

मित— । 'सकलगुरुजनस्य' निखिलश्वश्रूजनस्य ॥ "आवुत्तो मे" भगिनीपतिर्मम 'सोमपीती' सम्प्रति सोमरसपाननिरत भगवान् ऋष्यशृङ्ग. निर्विघ्न.' कुशली किम् इति प्रश्नकाकु.। आर्य्या च शान्ता' सोमपीतिनी निर्विघ्ना किम्॥ "सस्त्रीको धर्ममाचरेत् इति शान्ताया सोमपाने योग ॥ अस्मान् इति—'वा इति वितर्के'। आर्य्या शान्ता 'अस्मान्' मा "स्मरति वा"। चिरादर्शनात स्मरण प्रति वितर्क.॥

Notes —1. वाम्—"नम.स्वस्ति—" इति स्वस्तिशब्दयोगे चतुर्थी। 2. सकल &c.—गुरवश्चासौ जनश्च गुरुजन.। सकलो गुरुजन । तस्य। This includes शान्ता। शान्ता however is specially mentioned to show Sita's regards for her 3. सोमपीती—पीतं पानम्। भावे क्त। सोमस्य पीतं सोमपीतम् the drinking of the soma juice. तत अस्ति अस्य इति सोमपीत+इनि मत्वर्थे। He has to drink the juice on acount of the याग। सोमपीती निर्विघ्न. implies सोमपानकर्म निर्विघ्नम्, hence यागो निर्विघ्न। In other words Rama wants to know if the sacrifice is proceeding smoothly without let or hindrance from Rakshasas or other molesters, As king it is his duty to make such enquiry. 4. अस्मान् etc.—The question is natural after a separation of 14 years.

(*XVI*) अष्टावक्रः (उपविश्य)—अथ किम्। देवि, भगवान वशिष्ठस्त्वामाह—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां गृहेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ९ ॥
तत् किमन्यदाशास्महे केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

ASHTA—(*Having sat down*)—O yes (lit.—what else) Queen, Mighty Vasishtha says this unto you –

The mighty sustainer of all (Earth) gave birth to you, King Janaka, a peer of Brahman, is your father. My child you have become a daughter-in-law to those kings in whose house Savita is the Guru as well as myself. (9)

So what else shall I wish of you? Only be you the mother of heroes.

मित—। विश्वेति। अन्वय—नन्दिनि, भगवती विश्वम्भरा भवतीमसूत। प्रजापतिसमो राजा जनकस्ते पिता। येषा पार्थिवाना गृहेषु सविता च गुरु वयञ्च तेषा त्वं वधूः असि। व्याख्या—हे 'नन्दिनि' आनन्ददायिनि वत्से सीते 'भगवती विश्वम्भरा' देवी धरित्री 'भवतीम् असूत' त्वा सुषुवे। अपूर्व महत्त्व ते मातृकुलम्। प्रजापतिना ब्रह्मणा 'सम' तुल्य भुवि ब्रह्मवादप्रवर्त्तकत्वात ब्रह्मकल्प राजा जनक ते पिता'। यथा माता तथा पिता च श्लाघ्य'। एव विधाया सम्बन्धे अनुरूप श्वशुर—कुलं भवतु इत्येव प्रार्थ्यते। तदपि ते सिद्ध यत 'येषा' पार्थिवाना गृहेषु सविता च गुरु.' वंशप्रवर्त्तकः 'वयञ्च' गुरव अहमपि नेता 'तेषा त्व' वधू' स्नुषा 'असि। एवं पितृकुलेन मातृकुलेन श्वशुरकुलेन च सश्लाघ्यायास्ते न्नतिसौभाग्यमेव आशास्यं शिष्यते। 'तत् केवल' वीरप्रसवा भूया' प्रवीरं जनय इत्येव 'आशास्महे' प्रार्थयामहे किम् आशास्यमन्यत्, नास्त्येव ते। श्लोके वसन्ततिलकं वृत्तम्।

Notes—1. विश्वं बिभर्त्तीति—विश्व+भृ खच् कर्त्तरि सज्ञाया स्त्रियाम् (सुम्च) विश्वम्भरा the earth. Here विश्व means सर्व and is a सर्वनाम। Refers to the earth. For force see मित—। 2 प्रजापतिसम. प्रजापतिना समः। For force see मित । 3. नन्दिनि—नन्दयति इति नन्द+णिच णिनि कर्त्तरि स्त्रियाम् नन्दिनी the delighter. 4. पार्थिवानाम्--पृथिव्या ईश्वराः इति पृथिवी+अञ् पार्थिवा, lords of the earth. तेषाम्। 5 सविता च etc—Supply गुरवः thus—सविता च गुरः वयञ्च गुरव'। The first गुरु here means 'progenitor'.

The solar race of kings started with मनु who was a son of सविता। The second गुरु means 'spiritual guide' or 'adviser.' Plural because of वयम् which is used for the singular अहम् by the rule "अस्मदो द्वयोश्च"। गुरुत्व is a विधेय and not an ordinary विशेषण, hence the prohibition "सविशेषणाना प्रतिषेध" does not apply. 6. वीरप्रसवा—प्रसूयते इति प्र+सू अप् कर्मणि प्रसव offspring वीर प्रसवो यस्या। This is important, see sl. 10. भूया—भू+आशिषि लिङ्।

(*XVII*) रामः—अनुगृहीताः स्मः।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १०

Rama—We are favoured.

Of those that are deemed wise in the world, the speech follows facts, but of the primal seers facts, hasten after the speech. (10).

मित—। अनेन आशीर्वचनेन वयम् अहञ्च जानकी च 'अनुगृहीता'। महान् हि एषोऽस्माक प्रसाद.। एतदेव स्फुटोकरोति लौकिकेति—'लौकिकाना' लोके विदिताना साधूना सता प्राकृताना मुनीनामित्यर्थ 'वाक् हि' वाणी तु 'अर्थं' वस्तु यत् वृत्त यद्वा वर्तिष्यमाण तदित्यर्थ' 'अनुवर्त्तते' इतवर्तिष्यमानानुयायी तेषा वाक्-प्रयोग'। 'पुन' पश्चान्तरे, आद्यानाम् ऋषीणा' वशिष्ठप्रमुखाना पुराणाना महामुनीना 'वाच' वाणीम् 'अर्थ' वस्तु 'अनुधावति 'अनुसरति वागनुरूपं परिणमति। एकत्र अर्थसापेक्षा वाक, अन्यत्र वाच सापेक्ष. अर्थ' इति भेद। तन्नूनमहामुने. प्रसादात्, गर्भस्थमिदमपत्य' मे पुत्र एव न कन्या, पुत्रोऽपि पुन' प्रवीर न हि कश्चित् क्षत्रिय', इति महान् अनुग्रहो मम च सीतायाश्च। अस्मादेव विनिश्चयात् अनुपदमुच्यमानं जृम्भकास्त्रप्रदान सङ्गच्छते। कन्यापक्षे प्राकृतपक्षे च स्पष्टैवासङ्गति।

Notes.—1 लौकिकानाम्—लोके विदिता. इति लोक+ठञ् लौकिका'। तेषाम्। 2. अर्थम्—अर्थ is वस्तु fact, 3 आद्यानाम्—आदौ भवा इति आदि+यत् आद्याः primeval. वशिष्ठः, a son of Brahman himself, was indeed an आद्य ऋषिः। cp "नहि ईश्वरवचन अयथार्थ पुष्णाति'।

(*XVIII*) इदं भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयोभूयः सन्दिष्टम्—यः कश्चिद्गर्भदोहदः अस्याः स अचिरात् सम्पादयितव्यः ।

रामः—क्रियते यदेषा कथयति ।

अष्टावक्रः—ननान्दुः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्यशृङ्गेण—वत्से कठोरगर्भेति नानीतासि, वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदार्थमेव स्थापितः । तत् पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामि ।

Ashta—It has been repeatedly enjoined by Illustrious Arundhati, the queen-mothers and Santa, that whatever puerperal longings this one may have, has to be forthwith provided.

Rama—It will be done forthwith if she speaks out.

Ashta—And unto the queen has been said by Rishyasringa, her sister-in-law's husband,—My child, you have not been brought here because your term is full and darling Rama too has been left there solely for your entertainment. So I shall see your long-lived self with your lap occupied by your boy.

मित—। यः कश्चिदिति । यदा 'य कश्चित' य एव 'गर्भहैतुक.' दोहद' इच्छा 'अस्या' देव्या' सञ्जायते 'सः अचिरात्' तत्क्षण 'सम्पादयितव्य' । ननान्दुरिति—'ननान्दुः भर्त्तु भगिन्या 'शान्ताया 'पत्या ऋष्यशृङ्गेन देव्या. सम्बन्धे आदिष्टम् इत्यर्थः । 'स्थापितः अयोध्यायामिति शेषः ।

Notes,—1 गर्भदोहद'—दौहम् आकर्ष ददाति इति दोहद. that which creates a hankering, इच्छा desire. गर्भस्य दोहद., *i. e.* गर्भजनितो दोहदः गर्भदोहद' puerperal longing. दोहद is इच्छामात्र । Thus "अथ दोहदम्। इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् &c."—*Amara.* Bhanuji remarks "अयमिच्छामात्रवाची अपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते"। Bhavabhuti here differs. Again Amara makes the word

neuter. Bhanuji quotes हैमचन्द्र for the masculine—"दोहदो गर्भलक्षणे। अभिलाषे तथा गर्भे"। Unfortunately the word is not one of the अर्द्धर्चादि class taking both the genders, and as Amara is a much higher authority than हैम we have to take this masculine use of Bhavabhuti as licence. For the neuter compare—"सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम्। दोहदं यदशोकस्य तत पुष्पोद्गमो भवेत्॥ 2. यदेषा—The 'if' (यदि) implies that Sita will not speak out, Some read यद यदेषा। That implies Every now and then I am supplying what she demands. It is preposterous to suppose that अरुन्धती &c. remained ignorant of this fact so long. Their requeat thus becomes superfluous. I therefore prefer यदेषा which Implying doubt on Rama's part about her disclosing the desire to him is quite in keeping with Sita's bashfulness. 2. कठोर &c — See para *ix* 3 त्वद्विनोदार्थम्—तव विनोद त्वद्विनोद। तस्मै इदम्, or स अर्थ प्रयोजनं यस्मिन् कर्म्मणि तत यथा तथा। If Rama too had gone, Sita would have felt very lonely. For o ections See *Intro.*

(*XIV*) रामः (सहर्षस्मितम्)—तथास्तु। भगवता वशिष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ?

अष्टावक्रः—श्रूयताम्—

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धा-
स्त्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम्।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-
स्तस्माद् यशो यत् परमं धनं वः॥ ११॥

Rama- (*With a smile of joy*)—So may it be! Havn't I been commissioned in any way by Illustrious Vasishtha ?

Ashta- Listen—

I am detained by the sacrifice of the son-in-law! you are but a boy and your sovereignty of recent date.

Be intent upon pleasing your people. Thence comes fame which is the highest treasure of your race. 11

मित—। राम इति। 'हर्षस्य' यत् 'स्मित' तेन 'सह'। वशिष्ठेन सीतायै प्रदत्तात् आशीर्वादात् पुत्रोत्पत्तिं प्रति यो रामस्य निश्चयो जात तस्मैदृष्यशृङ्गवचनं समर्थनम् इति 'हर्ष'। 'तथा' यथा भगवता ऋष्यशृङ्गेण अभिहितं पुत्रपूर्णोत्सङ्गत्वं सीताया इति यावत् "अस्तु" भूयात्। आशिषि लोट्॥ जामातृेति। वय जामातृ-यज्ञेन निरुद्धा। त्वं बाल एवासि राज्यञ्च नवम्। प्रजानामनुरञ्जने युक्त स्या, तस्मात् यश, यत् व परमं धनम्। व्याख्या—'वयम्' अहं ते उपदेष्टा 'जामातृ' ऋष्यशृङ्गस्य 'यज्ञेन निरुद्धा' नियन्त्रिता। परिक्षीणोऽसि मदीयैरुपदेशै कर्तव्यो-पदेष्टा च भवतो नास्ति कश्चिदपर इति मे शङ्कास्थानमिति भाव। स्वयमेवाहं समर्थ इति मा मस्था—त्वं बाल एवासि' कुतो भवत सामर्थ्यम्। भवतु कर्तव्यञ्च गुरुतरं किमपि नास्ति तत् का शङ्का इत्याह—'राज्यञ्च' ते 'नवम्' अचिरप्राप्तम् तत् प्रशमनानि बहूनि कार्य्याणि सन्ति, बालस्त्वं कथ तानि कुर्य्या' इति युक्ता शङ्का। तर्हि किमत्र कार्य्यम् इत्याह—प्रजानामनुरञ्जने प्रीणने 'युक्त स्या,' निरतो भवे' 'तस्मात्' प्रजारञ्जनात् 'यश' कीर्त्तिर्भवति 'यत्' यश 'व' इक्ष्वाकूणां 'परम' धनम्। प्रीता प्रजास्त्वां तोषयन्ति शङ्का च मे अपयास्यति कुलप्राप्ता कीर्तिश्च ते न ह्रास्यति इत्यर्थ।

Notes—1. जामातृ &c.—त्वं बाल: &c. नवञ्च &c—For force see—मित। 2. युक्त:—युज समाधौ दिवादि क्त कर्त्तरि। Or यजिर् योगे रुधादि क्त कर्म्मणि। In the latter case the nominative is कर्त्तव्यबुद्धि, thus कर्त्तव्यबुद्धिस्त्वा प्रजारञ्जने युनक्ति=कर्तव्यबुद्ध्या त्वं प्रजारञ्जने युक्त'। 3. तस्मात यश &c.—We may also construe तस्मात् यत् यश (तत्) व: परम धनम्। In the construction adopted यत्, being in a subsequent clause (उत्तरवाक्यगत), does not require the direct mention of तद्। 4 *Remark.*—Here the first half of the verse states Vasishtha's apprehension of mismanagement in his absence. Naturally we expect the second half to suggest some way to avoid mismanagement. Instead, the second half exhorts the king to seek popularity. This seems incongruous. A

defence may be given assuming that a popular king may safely bungle state-affairs. Again, while speaking thus, Vasishtha himself discards consistency (See *Intro*) The fact is, for the development of his plot, the poet needs this exhortation to gain popular favour. (See *Intro*).

(*XX*) रामः—यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥१२॥

Rama—As the Illustrious Maitravaruni ssys

There is no pain unto me sacrificing love, pity and bliss nay, even Janaki, for the service to the peop e. 12.

मित्र—। मित्र सूर्यश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। तयोरपत्यं मैत्रावरुणिः वशिष्ठः ("देवताद्वन्द्वे च" इत्यानङ्। "अत इञ्" इति इञ्)। 'यथा मैत्रावरुणिः' आह तथैव करिष्यामि, प्रजानामनुरञ्जने युक्त स्यामित्यर्थः। स्नेहमिति—'लोकानाम् आराधनाय' प्रजानामनुरञ्जनाय' (तुमर्थे ४र्थी) स्नेहं दयाञ्च सुखादि च, किं बहुना, यदि वा जानकीमपि' सर्वस्वभूताम् मम 'मुञ्चतो मे व्यथा नास्ति'। इति सीताविवासनच्छाया।

Notes.—1. मैत्रावरुणि—मित्र in the masculine means the sun, वरुण is the water. मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। मित्र becomes मित्रा by the rule "देवताद्वन्द्वे च"। तयोरपत्यं पुमान् इति मित्रावरुण + इञ्। But is not वशिष्ठ the son of ब्रह्मन्? He is, the tradition however is that वशिष्ठ lost his body through a curse His spirit entered the Sun and Varuna, through whom he was re-endowed with a body, got a re-birth. 2. स्नेहं दयाम्—स्नेह implies *Pleasure*, the pleasure one feels at the sight of the beloved, दया involves *pain*, the pain caused by another's distress 3. सौख्यम् सुखमेव इति सुख + ष्यञ् स्वार्थे। 4. जानकीम्—In renouncing जानकी, Rama did indeed renounce स्नेह दया and सौख्य।

(*XXII*) सीता—अदो एव्वो राहवधूरन्धरो अज्जउत्तो [अतएव राघवधूरन्धर आर्यपुत्रो]।

रामः—कः कोऽत्र भोः ? विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः ।

अष्टावक्रः—(उत्थाय परिक्रम्य च) अये कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः (इति निष्क्रान्तः) ।

(प्रविश्य) . लक्ष्मणः—जयति जयत्यार्यः । आर्य तेन चित्रकरेण अस्मदुपदिष्टमस्यां वीथिकायामार्यस्य चरितमभिलिखितम् । तत् पश्यत्वार्यः ।

Sita—Hence it is that my hasband leads among the Raghavas,

Rama—Who is here, Ho! Well? Let Illustri- Ashtavakta be rested.

Ashta—(*Rising and going round the stage*)—Ha! Prince Lakshmana has come. (*Exit*).

(*Entering*) LAKSHMANA—prosper, let noble brother prosper. Noble brother, the experiences of your noble self, as instructed by me, have been painted along this walk by that painter. Let your noble self have a look at it,

मित— । अत इति—धुरं यानसुखं धारयतीति व्युत्पत्त्या धुरन्धरः यानाग्रयायी वाहः, लक्षणया इह अग्रेसर । राघवाणां धुरन्धर' रघुश्रेष्ठ । अविचारयतेव परार्थे य आत्मत्यागस्तेन श्रेष्ठता ॥ जयतीति—वीथि. पन्था' इह तु प्रकोष्ठवत आवृत पन्थाः । सा एव वीथिका । तस्याम वीथिकायां भित्तौ इत्यर्थ । चरित चित्रितम, अपि च प्रासङ्गिकं यद्यत् वृत्तं तत् सर्वम् अभिलिखितं चित्रितम, । तत् चित्रम् आर्यः पश्यतु ॥

Notes—1. राघव &c.—धुरं धारयति इति धुर्+धृणिच, खच् सञ्ज्ञायाम कर्त्तरि=धुरन्धरः a सञ्ज्ञा of beasts of burden. By transference of epithets this is here used to mean the *foremost* राघवाणां धुरन्धर. । 2. क, &c—It is curious that no one responds to Rama's shout 2. विश्राम्यताम्—वि+श्रम णिच् लोट् ताम् कर्मणि ।

विश्रम्यताम् is expected because श्रम is मित्, thus with णिच् even the rule "मितां ह्रस्वः" gives श्रमि not श्रामि। Hence while commenting on "धुर्यान् विश्रामयेति सः' in Raghu I, Malli. takes up the Vrittikara's hint "केचिदत्र वाऽत्यनुवर्त्तयन्ति। सा च व्यवस्थितविभाषा" i e वा follows from the previous rule "वा चित्तविरागे" attaching optionality to "मितां ह्रस्वः" but the option has to be व्यवस्थित, restricted. In other words we have to consider that some roots allow ह्रस्व, some do not. श्रम is one of these roots that do not allow ह्रस्व। Thus विश्राम्यताम् not विश्रम्यताम्। But the केचित् of the Vritti, shows that the Vrittikara does not like this defence. So too Madhava. They would have विश्रम्यताम् only. We may say श्रम एव श्राम. with the तद्धित affix अण् (प्रज्ञादि)। विगत श्रामः अस्य विश्राम. refreshed. विश्रामः क्रियताम् इति विश्राम + णिच् (नाम धातु) लोट् ताम कर्मणि। 4. निष्क्रान्त—Here again no one leads अष्टावक्र out. 5 चित्रकरेण—चित्र panting. चित्रं करोति इति चित्र कृ + ट ताच्छील्ये चित्रकर a painter. अस्मदुपदिष्टम् अस्माभिः, i e. मया उपदिष्टम्। Lakshmana as eyeswitness gave him the details. 7, तत्—This refers not to चरितम् but to अभिलेखनम्।

(XX) रामः—जानासि वत्स दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम्। तत् कियन्तमवधिं यावत्?

लक्ष्मणः—यावदार्यायाया हुताशने विशुद्धिः।

रामः—शान्तम्।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः।
तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः॥ १२॥

देवि देवयजनसम्भवे प्रसीद एष ते जीवितावधिः प्रवादः।

(रा—)

Ram—Darling, you know how to divert the sorrowing queen. To what extent is that?

Lakshman—Up to the noble sister's purification in fire.

Ram—Peace !

Of this one, sanctified by birth, what can be done by other sanctifiers ? Holy water and fire do not require purification from other sources 13.

Queen, spare me , sprung as thou art from the ground for offering oblations to the gods, this is a life-long slur on thee.

मित—। जानामीति—दुःखितं मनो यस्या सा दुर्मना.। दुर्मना इव आचरति इति दुर्मनायमाना पितृविरहात्, विमर्षा। ताम्॥ तत् चित्र कियन्तम् अवधिं पर्य्यन्तं यावत्? केन वृत्तान्तेन परिसमाप्त तत्? अवधिरिह अन्तवचन.। कियदिति परिमाणवचनम्, तत्तु अवधौ न सङ्गच्छते। "कमवधिं यावत्" इति युक्तम्। यावदित्यधिकारवचनमव्ययम्। कमवधिमधिकृत्य इत्यर्थे अवधिं यावदिति। सकर्म्मकाया अधिकरणक्रियाया अन्तर्भावात् अवधिम् इति कर्म्मणि द्वितीया॥ यावदिति—अत्र तु सीमावचनो यावच्छब्द.। आर्य्याया हुताशने विशुद्धिश्चित्रस्य सीमा इत्यर्थो गम्यते। अधिकरणक्रियाया अभावात् भवति इत्यस्याया. क्रियाया कर्त्तरि विशुद्धिरिति प्रथमा॥ शान्तमिति—अव्ययमेतन्मकारान्त निषेधे वर्त्तते। 'हुताशने विशुद्धि." मा ब्रूहि "हुताशने विशुद्धिप्रकटनम् इति न युक्तम्"॥ निषेधे कारणमाह उत्पत्तिरिति—अन्वय:। उत्पत्तिपरिपूताया अस्या पावनान्तरै किम्? तीर्थोदकञ्च वह्निश्च अन्यत शुद्धि न अर्हत.। व्याख्या—'उत्पत्त्या' जन्मना या 'परिपूता' सम्यक् विशुद्धा तथा—विधाया. 'अस्या.' सीताया 'पावनान्तरै.' अन्यै. शोधनै हुताशनादिभि 'किं' क्रियते न किमपि। तत् शान्तम् हुताशने विशुद्धिरिति। पश्य 'तीर्थोदकञ्च गङ्गादीना पुण्यसलिलञ्च 'वह्निश्च' पुण्यश्च हुताशन 'अन्यत.' अन्यस्मात् पावनान्तरात् 'शुद्धिं' शोधनं 'न अर्हत' न लभेते। एव सीता अपि अग्निशुद्धिं न अर्हतीत्यर्थः॥ उत्पत्तिपरिपूतत्व हेतुमुपस्थापयति देवीति—इज्यते अस्मिन् इति यजनम् यज्ञभूमि। ल्युट् अधिकरणे। देवाना यजनम्। तत् सम्भव. उत्पत्तिस्थान यस्या: तत् सम्बुद्धौ देवयजनसम्भवे। योनिजाया अयोनिजा शुद्धतरा। अयोनिजासु पुनर्देवयजनसम्भवा

शुद्धतमा, अतएव 'उत्पत्तिपरिपूता' सीता सार्थकश्च "परिपूता" इत्यत्र परिशब्दयोग. ॥ जीवितम् अवधि सीमा अस्य जीवितावधि जीवनान्त इत्यर्थ । प्रहीनो वाद प्रवादो निन्दा । इयमसौ यस्या हुताशने विशुद्धिरासीत इति यावज्जीव ते निन्दा स्थास्यति इत्यर्थ । तव मद्वचनमेव हेतु इति तदर्थं मह्य मा कुप्य 'प्रसीद' ।

Notes —1. दुर्मनायमाना—दुर्मनस् क्यङ् लट' शानच् कर्त्तरि । The स disappears by the rule "कर्त्तु क्यङ् सलोपश्च । जानासि &c.—This is a compliment to लक्ष्मण । Sita was feeling diseonsolate when लक्ष्मण introduced this deversion, hence the compliment 2 तत् Refers to अभिलेखनम्, i e. चित्रम् । तत कियन्तम् &c —seems to be rather un-called for. This is introduced to give Rama an opportunity to explain his attitude towards Sita after hio release. He was apparently—inexplicably rude , but the reason is 'जन कुलधनैरनुरञ्जनीय" । If Sita bears this in mind it will also explain to be the impending renunciation. 3. "पावनान्तरैः—अन्यानि पावनानि पावनान्तराणि । मयूरव्यंसकादि तत । तै । But अन्य (other) is a relative term. "Other" than what ? Other than सीता herself. But सीता is not described as पावन, she is called here as पूत only which is quite different. 4. प्रसीद—Be pacified *i. e.* excuse. The reason for the impoitunities, is that Rama had offered the occasion for this slur.

(*XXIII*) (रा—) कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्मे दुरुक्तमशिवं न हि तत् क्षमं ते ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडितानि ॥ १४ ॥

सीता—होदु अज्जउत्त होदु । एहि पेक्खम्ह दाव दे चरिदं [भवतु आर्यपुत्र भवतु । एहि प्रेक्षामहे तावत् ते चरितम्] । (उत्थाय परिक्रामतः) ।

(R)—It is a pity people have to be humoured by those who value the fame of their family. Hence the evil and ungracious speech of mine. Surely that was not fit for you. What is naturally accorded to the fragrant flower is a seat on the head, not tramplings under feet (*Or*—The seat on head accorded to the fragrant flower - and not tramplings under feet—is what comes natural to it) 14.

Sita—Let that go, my husband, let that go. Come let us see (the painting of) your experiences. (*They get up and go round the stages*)

मित—। कष्टमिति। अन्वय.—कष्टम। कुलधनै. जन अनुरञ्जनीय.। तत् मे अशिवं दुरुक्तम्। तत् ते क्षम न हि। सुरभिण कुसुमस्य नैसर्गिकी सिद्धा मूर्ध्नि स्थिति: (यद्वा—सुरभिण. कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थिति नैसर्गिकी न चरणै-रवताडितानि। व्याख्या—'कष्टम.' अहो दु.खम्। 'कुलधन' येषा तादृशै पुरुषै प्रजारञ्जनलब्धाया. कुलकीर्त्ते. रक्षणपरै. राघवै. जन अनुरञ्जनीय.' प्रीणयितव्य.। शोच्यमेतत् बत तेषाम्। 'तत.' तस्मात. एतद्व्रतानुरोधात् 'मे अशिवम्' अभव्य-दुरुक्तं दुर्वचनम् आत्मान वचनीयात् मोचय इति तत लङ्कायामुक्तम्। अनेनैतेन परतन्त्रोऽहमेवमवोच न हि स्वेच्छाया, तत् 'देवि प्रसीद' इति पूर्वेण सम्बन्ध:। 'तत् दुरुक्तं 'ते क्षम न हि' नैव योग्यम्। अयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह—सुरभिण कुसुमस्य नैसर्गिकी' स्वाभाविकी 'सिद्धा' निसर्गजातात् सौरभादेव लोके लब्धा मूर्ध्नि स्थिति: शिरसि स्थानम्। सैव तस्य क्षमा। 'न नतु 'चरणै' अवताडितानि' आघाता: तस्य कुसुमस्य क्षमाणि। एवं नैसर्गिकेण पातिव्रत्यसौरभेण समन्वितायास्तवापि अभिनन्दनमेव तदानीं क्षममासीत् न दुरुक्तमशिवम्। तत् देवि प्रसीद (पक्षे 'सुरभिण कुसुमस्य सिद्धा' लोके प्रसिद्धा 'मूर्ध्नि' स्थिति. सम्बन्धे 'नैसर्गिकी' स्वाभाविकी' इत्यादि प्राग्वत)॥ भवत्विति—'भवतु' यातु तत् अल तच्चिन्तया नाहं करोमि तत् हृदय जानामि त्वमपि मम। तत् 'एहि तावत् प्रेक्षामहे ते चरितं' चरिताश्रयमालेख्यम्। परिक्रामत. वीथिकागमनमभिनयत:। (वसन्ततिलकं वृत्तम्। दृष्टान्तालङ्कारश्च)।

Notes. - 1 कष्टम्—कष+क्त भावे कष्टम्, क्लेशः। This is an exclamation here. 2. कुलधने—कुल here is by transference of epithets कुलकीर्त्ति। Also without such transference we have in a different sense "इत्याकृणा कुलधनमिदं यत् समाराधनीय. — Act VII, Sl 6. 3. तन्म—तत् is an अव्यय implying हेतु 14. दुरुक्तम्—वच+क्त कर्म्मणि or भावे=उक्तम्, speech (कर्मणि), act of saying (भावे)। दुष्टमुक्तम्, प्रादितत्. । 5. तत् वचनम्, —तत् refers to दुरुक्तम्। 6. नैसर्गिकी—नितरां सृज्यते इति नि+सृज+घञ् कर्मणि निसर्ग nature, निसर्गात् आगता इति निसर्ग+ठक्, ङीप्, स्त्रियाम्। This is better taken here as a विधेय। If taken as an ordinary attributive (नैसर्गिकी सिद्धा) tautology seems unavoidable, because what is नैसर्गिकी is of course सिद्धा also.

(XXVI) लक्ष्मणः—इदं तदालेख्यम्।

सीता (निर्वर्ण्य)—के एदे उपरि णिरन्तरठिदा उपत्थुवन्दि विअ अज्जउत्तं [के एते उपरि निरन्तरस्थितास्त उपस्तुवन्ति इव आर्यपुत्रम्]?

लक्ष्मणः—एतानि तानि सरहस्यजृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकमृषिं विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रमुपसंक्रान्तानि तेन च ताड़कावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य।

Lak. - This is the painting.

Sita (*Observing*)—Who are these, crowded together in the air belauding as it were my husband ?

Lak.—These are the famed Jrimbhaka weapons, having secret spells, which from the mighty Krisasva devolved upon sage Visvamitra, the benefactor of the world, the son of Kusika, and by him were made into a gift of pleasure to my noble brother at the slaying of Tadaka.

मित— । इदमिति—आलेख्यं चित्रम्॥ निर्वर्ण्येति—निर्वर्णनं सूक्ष्मवीक्षणम्।

निर्वर्ण्य निरीक्ष्य। उपरि आकाशे। अन्तरम् अवकाश। निर्गतमन्तरं यस्मिन् कर्मणि तत यथा तथा स्थिताः निरन्तरस्थिता परस्परस घर्षण वर्त्तमाना ॥ एतानीति —रहसि भव रहस्य गुह्य मन्त्र इत्यर्थ। स च मन्त्रो द्वेधा, प्रयोगमन्त्र संहार मन्त्रश्च। जृम्भन्ते प्रयोक्तुरिच्छया इति जृम्भकाणि तथाविधानि अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि। रहस्येनसह वर्त्तमानानि सरहस्यानि। सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि, उपसक्रान्तानि गतानि। प्रमादेक्षतानि प्रीतिदत्तानि, हताया ताडकाया प्रसन्नेन मुनिना दत्तानि ॥ तथा च रामायणम् "जृम्भक प्रतीच्छेमम् पात्रभूतोसि राघव"।

Notes —1. उपस्तुवन्ति —The weapons appeared in person and looked like ordinary human beings engaged in singing the praise of Rama 2. विश्वस्य मित्रम्—Benefactor of the whole world. Weapons to such a person had no use except to further the welfare of the world. Hence they were made over to Rama as the fittest person for this sort of work. विश्वामित्र is the सञ्ज्ञा of the sage. In it विश्व becomes विश्वा by the rule—मित्रे चर्षौ।

(XVX राम:—वन्दस्व देवि दिव्यास्त्राणि।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राःशरदस्तपांसि।
एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि॥१५॥

Rama—Queen, bow unto these divine weapons.

The old masters, headed by Brahman, having practised penance for over a thousand years, for the good of the Vedas, saw these the very fire of their austerities. 15.

मित—। वन्दस्वेति—दिवि भवानि दिव्यानि, दिव्यरूपता दर्शयति ब्रह्मेति। अन्वय'—ब्रह्मादय' पुराणा गुरव. ब्रह्महिताय पर'सहस्रा: शरद' तपासि तप्त्वा तपोमयानि स्वानि तेजासि एव एतानि अपश्यन्। व्याख्या—ब्रह्मादय:' विरिञ्चिप्रभृतय' 'पुराणा गुरव. आद्या आचार्या: ब्रह्मणो' वेदस्य तथा 'देवस्य 'हिताय' मङ्गलाय वेदद्रोहिणा राक्षसादीना प्रशमाय 'पर सहस्रा.' सहस्रात् परा. अधिका. शरद.' संवत्सरान्

व्याप्य 'तपांसि तथा स्थानि तेजांसि एव' तपस्तेजांसि एव आज्यल्यमानानि अस्त्ररूपेण च परिणतानि 'एतानि अपश्यन्' ऐक्षन्त । एव दिव्यानि एतानि वन्दस्व ॥

Notes—1. ब्रह्महिताय —तादर्थ्ये चतुर्थी । 2 पर.सहस्रा.—पर is अधिक । सहस्रात् परा is to be compounded by योगविभाग of पञ्चमी in the rule "पञ्चमी भयेन" । We then expect सहस्रपरा । But Vardhamana places it under the राजदन्तादि list, so परा leads The form then should have been परासहस्रा । Next by the dictum "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र पु वद्भाव" we get परसहस्रा । Lastly assuming that the word is of the पारस्करादि class, as is done by भानुजि, we have परस् सहस्रा which yields पर सहस्रा । Vardhamana however makes it of the पृषोदरादि class and introduces सकारागम at the last stage 3. शरद —व्यतार्थे रथा । 4 पुराणा —पुरा भवा इति पुरा+ट्यु ल पुरातना , or by निपातन in the rule "पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराण "=पुराणा । the metre is उपजाति ।

(*XXVI* सीता—णमो एदे हिं [नम एतेभ्यः] ।

रामः—सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अणुगहीदम्हि [अनुगृहीतास्मि]

लक्ष्मणः—एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता—अम्महे दलन्तणवणीलुप्पलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाणमंसलेण देहसोहग्गेण विम्हअत्थिमिदताददीसमाणसोम्मसुन्दरसिरी अनादरक्खण्डिदसङ्करसरासणो सिहण्डअमुद्धमुहमण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो [अम्महे ! दलन्नवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणशोभमानमांसलेन देहसौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्डकमुग्धमुखमण्डलः आर्यपुत्र आलिखितः] ।

Sita Salutation to these

Rama - they will certainly serve your child now.

Sita—I am favoured.

Lak—This is the scene at Mithila.

Sita—Ha ! Here is my husband painted in his charming frame—muscular, appearing mildly glossy, blue as a fresh blue-lotus blooming—with the orb of his face lovely through the youthful locks, with the bow of Sankara snapped without effort and with his graceful and attractive beauty being scanned by father motionless in wonder.

मित—। सर्वथेति—'सर्वथा' सर्वप्रकारेण, अव्यभिचारेण इत्यर्थ । 'इदानीम्' अधुना, प्रसूताया त्वयि इत्यर्थ । प्रसूयते इति प्रसूति अपत्यम् । कर्माणि तान् ॥ उपस्थास्यन्ति उप समीपे स्थित्वा तथा निर्देशं सेविष्यन्ते । 'एतानि' इति कर्त्तृपद-सूक्ष्म् ॥ अम्महे इति—'अम्महे' इत्यव्ययम् आश्चर्ये । स्त्रीषु नियतमेतत । केषाञ्चिन्मते प्राकृते एव अस्य प्रयोग । तेषा तु 'अहो' इति संस्कृते अनुवाद ॥ 'दलत्' प्रस्फुटत यत् 'नवनीलोत्पल' नीलपद्मकोरकम् तदिव 'श्यामलं' किञ्च 'स्निग्धमसृण' कोमलोज्ज्वलं यथा तथा 'शोभमानम्' अपि तु 'मासल' परिपुष्ट प्रचुरमितर्थ यत् 'देहसौभाग्य' वपु.प्रकर्ष तेन सह तद्विशिष्ट इत्यर्थ' तथा 'शिखण्डकै बालोचितै. काकपक्षकै 'मुग्ध' मनोहर 'मुखमण्डल' आननविम्ब यस्य तथाविध बाल एव इत्यर्थ. । तथापि 'अनादरेण' अवलीलया 'खण्डित' भग्न 'शङ्करशरासन' हरधनु: येन तथाविधं अतएव 'विस्मयेन स्तिमित.' निश्चलो य 'तात' पिता जनक तेन दृश्यमाना 'सौम्या' सुभगा 'सुन्दरी' च 'श्री' कान्तिर्यस्य तथाविध 'आर्य्यपुत्र आलिखित' । अत्र द्रष्टव्यम्—श्यामलतादयो देहधर्मा', सौभाग्यस्य पुन कीदृश. श्यामलतादय ? उच्यते—'भावानयने द्रव्यानयनम्" इति भाष्यवचनात् "देहसौभाग्यम्" इत्यस्य "सुभगदेह" इत्यस्य बोध. । तेन—"मासलेन देहसौभाग्येन' इति न काचिदयुक्तता ।

Notes—1. सर्वथा &c—Here the weapons are given away. This will play an important part in the recognition of Sita's children hereafter. But there is an incongruity here. The वीरचरित makes the weapons a gift to *both* राम and लक्ष्मण । Thus राम says to विश्वामित्र "दिव्यास्त्रसं-

अदायोऽय लक्ष्मणेन सहास्तु मे" and विश्वामित्र agrees. In that case राम *alone* has no right to make the gift now. This goes against the development of the plot. 2. अम्हे Some think that this word is not at all used in Sanskrit. In that case translate it by अहो। 3. दलत् &c.—This is a compound of the three words दलन्नवनीलोत्पलश्यामलम्, स्निग्धमसृण-शोभमानम् and मांसलम् all qualifying देहसौभाग्यम्। But the compounding has to be done in *two* stages. Thus, get a कर्मधा—of the last two and then add the 3rd for another कर्मधा—, or first compound the 2nd and 3rd and then add the 1st This is because a कर्मधा—has to be of two words only, never more than two. The three constituents have to be treated thus नीलोत्पलम्, कर्मधा—। नवनीलोत्पलम् कर्मधा—। दलन्नवनीलोत्पलम्, कर्मधा—। दलन्नवनीलोत्पलश्यामलम्, उपमानसमास॥ स्निग्धमसृणम्, कर्मधा—। Next सुप्सुपा॥ मांसालाति इतिमांस+ला क कर्त्तरि or—मांसम् अस्यास्मिन् इतिमांस लच् मत्वर्थे मांसलम् muscular. By transference of epithets this means here 'plentiful' प्रचुर। Also see मित ॥ 4. देह &c— सुभगस्य भाव इति सुभग्+ष्यञ् सौभाग्यम् good luck We have वृद्धि in both components by the rule "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च"। देहस्यसौभाग्यम्, तेन। सहार्थे तृतीया। Also see मित ॥ 5 विस्मय &c. विस्मयेन स्तिमित' सुप्सुपा। तादृशस्तात कर्मधा। तेन दृश्यमाना, तत्त। तादृशी सौम्या सुन्दरी श्रीर्यस्य, a बहु of four constituents. Note that श्रयति पुरुषम् इति श्रि+क्विप् कर्त्तरि श्री' by the Varttika "क्विप् वचिप्रच्छि—"। Thus the ई not being ङीष् the rule "नद्यृतश्च" does not apply and we do not get here श्रीक in the बहु। Also see under—वटुपरिषद' पुण्यश्रीक श्रियेव सभाजयन्—Act. IV, St. 19 6. अनादर &c.—This taken with शिखण्डक etc., causes wonder in Janaka. So young yet so powerful!

(XXVII) लक्ष्मणः—आर्य्ये पश्य पश्य—

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥१६॥

Lak.—Look, Noble lady, look—

Here is thy father honouring his bridal connections and Gautama's son Satananda, the priest of the house of Janaka, honouring Vasishtha and others 16.

मित—। सम्बन्धिन इति। अन्वय—एष तव तात सम्बन्धिन जनकाना पुरोहित. गौतम शतानन्दश्च वशिष्ठादीन्, अर्चति। व्याख्या—'एष तव तातः पिता जनक 'सम्बन्धिन. वैवाहिकान्, दशरथादीन्, तथा जनकाना' जनककुलजना 'पुरोहित' गौतम' गौतमपुत्र 'शतानन्दश्च वशिष्टादीन् अर्चति पूजयति। अत्र "तात शतानन्दश्च वशिष्ठादीन् सम्बन्धिन अर्चति" इति बहूना व्याख्यानम् ॥

Notes.—1 सम्बन्धिन—सम्बन्ध विवाहसम्बन्ध' अस्ति एषाम इति सम्बन्ध+इनि मत्वर्थे सम्बन्धिन those that are connected by the marriage-tie. 2. जनकानाम्—जनक here, by transference of epithets stands for all members of the family of Janaka, 3. *Remark*—The usual construction (See *Mita* -) makes वशिष्ठ etc, also सम्बधी of जनक which is not desirable Beside the 'अर्चनक्रिया is done simultaneously by both जनक and शतानन्द to the same person. *viz*, the सम्बन्धिन्s This should give the dual अर्चत' not the singular In the construction adopted by us जनक honours दशरथ etc and शतानन्द separrately does the same to वशिष्ठ etc. Hence the singular अर्चति is correct. Also it is meet that the पुरोहित should honour the पुरोहित। In the Sakuntala when Kanva's disciples arrive the king deputes his पुरोहित to honour them.

(XXVII) रामः—द्रष्टव्यमेतत्।

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः।
यत्र दाता गृहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥१७॥

Rama—This is worth seeing-

To whom is not gratifying the union of Janakas and the Raghus wherein the son of Kusika is himself the offerer and the acceptor as well? 17

मित—'द्रष्टव्य' दर्शनीयं दर्शनात् प्रीतिरित्यर्थ. ॥ जनकानामिति । सुगमम

Notes—1. जनकानाम etc.—Here also we have transference of epithets as in Sl. 16 2. कुशिकनन्दन—This is विश्वामित्र ।

(XXIX) सीता—एदे क्खु तक्कालकिदगोदाणमङ्गला चत्तारो भादरो विआहदिक्खिदा तुम्हे। अम्मो जाणामि तस्सिं एव्व पदेसे तस्सिं एव्व काले वत्तामि [एते खलु तत्-कालकृतगोदानमङ्गलाः चत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम्। अहो जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्त्ते]।

रामः—एवम्!

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि गौतमार्पितः!
अयमुद्गृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥ १८॥

Sita—Here are you four brothers under the vow of marriage with the auspicious ceremony of tonsure performed just before Ah! Methinks I am at the very same place now and at the very hour.

Raman Yes

Here O fine-faced girl, that time has it seems returned the time when your hand, carrying the attractive nuptial thread, on being placed on mine by Gautama, delighted me like supreme bliss embodied. 18.

मित—। एते। गाव केशा स्वनामख्याता पशवो वा। गवा दानं छेदनं वितरणं वा गोदानम्। तदेव मङ्गलं शुभकर्म गोदानमङ्गलम। स काल. तत कालः। तस्मिन् कृत तत्कालकृतम्। तत्कालकृतं गोदानमङ्गमं यै. ते॥ दीक्ष नियमग्रहणे भ्वादिषु आत्मनेपदी। कर्त्तरि क्त. दीक्षिता। 'विवाहे दीक्षिता.'॥

समय इति। अन्वय—सुमुखि, एष स समय वर्त्तते इव यत्र अयं तव करः उद-ग्टहीतकमनीयकङ्कणः (सन्) गौतमार्पित (भूत्वा) मूर्त्तिमान् महोत्सव इव मा समनन्दयत्। व्याख्या—हे 'सुमुखि' सुवदने सीते सुष्टु उक्तं त्वया तस्मिन्नेव काले वर्त्ते इति। ममापि 'एष स समय वर्त्तते इव यत्र' यस्मिन् समये 'अयं तव करः' दक्षिणो हस्तः 'उदग्टहीत धृतं 'कमनीय काङ्कणः' वैवाहिकं करसूत्रं येन तादृश सन् 'गौतमेन' गौतमपुत्रेण जनकपुरोहितेन 'अर्पित' मम करे निवेशितो भूत्वा 'मूर्त्तिमान्' धृतदेह 'महोत्सव इव परमानन्दसन्दोह इव 'मां' समनन्दयत्' सम्यक् प्रीणयामास। तत् अहमपि "जानामि तस्मिन्नेव काले वर्त्ते" इति॥ एतेन चित्र-नैपुण्यमपि गम्यते।

Notes—1. तत्काल etc.—गोदान is differently explained as "Shaving" and "Gift of cows". केशान्त is a synonym of गोदान। Hence some offer the derivation गावः केशा दीयन्ते छिद्यन्ते अस्मिन् इति अधिकरणे ल्युट। This seems a bit far-fetched. We notice that the ceremony of केशान्त has the peculiarity that its दक्षिणा is a pair of cow "गोमिथुनं दक्षिणा,—*Asvalayana* quoted by वाचस्पति। It is quite possible that owing to this distinctive character, केशान्त itself has come te be known as गोदान। Hence it seems better not to strain गोदान as above but take it in its plain sense "Gift of cows" as the gift accompanies tonsure, let गोदान secondarily refer to केशान्त, tonsure. 2. समय. &c.—Here Rama echoes Sita's sentiment "जानामि etc".

(XXX) लक्ष्मणः—इयमार्य्या इयमप्यार्य्या माण्डवी इयमपि वधूः श्रुतकीर्त्तिः।

सीता—वच्छ इअं वि अवरा का [वत्स, इयमपि अपरा का] ?

लक्ष्मणः (सलज्जस्मितमपवार्य)—अये ऊर्मिलां पृच्छत्यार्या । भवतु, अन्यतः सञ्चारयामि । [प्रकाशम्] आर्ये दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत्, अयञ्च भगवान् भार्गवः ।

सीता—(ससम्भ्रमम्)—कम्पिदम्हि [कम्पितास्मि ।]

रामः—ऋषे नमस्ते ।

Lak —This is my noble sister-in-law, this again is noble Mandavi and this is daughter-in-law Srutakirti.

Sita - Child, who is this other one again ?

Lak (*Asidewith a bashful smile*)—Ho ! Her noble self is asking of Urmila , well, I will direct her elsewhere. (*Aloud* Noble sister-in-law, ook here this is worth-seeing. This again is worshipful Bhargava

Sita(*In alarm*)—I am startled

Rama -Salutation to thee, O sage.

मित— । इयमिति । 'आर्य्या' इति सीता लक्ष्यते । "माण्डवी इति भरतपत्नी जनकानुजस्य कुशध्वजस्य कन्या । तदनुजा शत्रुघ्नपत्नी श्रुतकीर्त्ति । ."आर्य्या "माण्डवो" इति भरतस्य ज्य ष्ठत्व प्रतोयते । प्राचीनाना तु मत लक्ष्मणो ज्यायान् इति ॥ वत्सेति । चतसृष्वपि कन्यकासु लिखितासु ऊर्मिला न कथिता इति लक्ष्मण प्रति सीताया परिहास ॥ सलज्जेति । लज्जया सह सलज्जम् 'सह लज्जस्मितिवा । तत् यथा तथा । 'अपवार्य्य' अन्यैरश्रुत यथा तथा आत्मान प्रच्छाद्य । 'अन्यत अन्यस्मिन् विषयान्तरे इत्यर्थ । 'सञ्चारयामि' यत्र वीथिकायामन्यत् किञ्चिल्लिखित तत्र नयामि । विषयान्तरमुपस्थाप्य एना व्यासक्ता करोमि इत्यर्थ । 'भार्गव.' परशुराम: ॥ ससम्भ्रमेति । सम्भ्रमो भयम् । तेन सह यथा तथा 'कम्पिता' भयेन इति शेष. । अतीतस्मरणात भय, तत कम्प' ॥ ते इति नमस् शब्दयोगे ४र्थी ॥

Notes —1. सलज्ज &c.—स्मित because he has been found out by Sita , लज्जा because the matter relates to his wife. 2 अपवार्य्य—अप+वृ+णिच+ल्यप literally having screened. Technically it is a stage-direction when an actor turned his back on the other actors and speaks ou something which is not intended for them. Thus— "तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥"

(XXXI) लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य, अयमसावार्येण (इत्यर्द्धोक्ते)—

रामः (साक्षेपम्)—अयि बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति, अन्यतो दर्शय।

सीता (सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य)—सुट्ठु, सोहसि अज्जउत्त एदिणा विणअमाहप्पेण [सुष्टु शोभसे आर्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन]।

लक्ष्मणः—एते वयमयोध्यां प्राप्ताः।

रामः (सास्रम्)—स्मरामि हन्त स्मरामि।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥१९॥

Lak - look noble lady, look here, by my noble brother, that(*when half uttered*)—

Rama (*Deprecatingly*)—Well there is a good deal remaining to see, guide us elsewhere.

Sita. (*Eyeing with regard and affection*)—My husband you show well in this immensity of modesty.

Lak.—Here are we arrived at Ayodhya.

Rama (*With tears*)—I remember, alas ! I remember. Gone are those days of ours when, our revered father living, with our acceptance of wives fresh, we were anxiously cared for by our mothers. (19. R)

मित—। आर्येण इति। अर्द्ध अंशमात्रम्। अर्द्धमुक्तासौ उक्तास्य 'अर्द्धोक्तिः'। तस्मिन्। असमाप्ते लक्ष्मणवाक्ये इत्यर्थः। अयमसावार्येण जित इति वाक्यसमाप्तिः। अनुच्चारिते एव जितशब्दे॥ साक्षेपेति। आक्षेपो निन्दा। तेन सह 'साक्षेपम्'। समक्षमेव "भार्गवो जित" इति प्रशंसावाक्योच्चारणम् अनुचितम्। अतो निन्दन्

रामो ब्रवीति ॥ सर्वं हेति । महान् विपुल आत्मा स्वरूप यस्य स महात्मा । तस्य भाव 'माहात्म्यं' परिपूर्णता । 'विनयस्य महात्म्य' तेन । प्रकर्षगतेन विनयेन इत्यर्थ । इतो तृतीया । "शोभसे" इति बहुमान "आर्यपुत्र" इति 'स्नेह' । तदाह 'सस्नेहबहुमानम्' इति ॥ स्मरामीति । 'हन्त इति विषादे अव्ययम् । जीवत्स्विति । अन्वय.—तातपादेषु जीवत्सु (सत्सु) दारपरिग्रहे नवे (सति) मातृभि चिन्त्यमानानां न ते दिवसा गता हि । व्याख्या—तातपादेषु जीवत्सु' पूज्ये ताते जीवति 'दारपरिग्रहे' पाणिपीडनकर्मणि 'नवे' अचिरसम्पन्ने (सति) 'मातृभि' चिन्त्यमानानाम्, अनुध्यायमानानां 'न ते' पूर्वानुभूता आनन्दमया दिवसा गता हि' गता एव ॥

Notes,--1. अयम् etc —This points at the picture before them. असौ refers to भार्गव। 2. अयि—This here expresses निन्दा। Comp "अयि कठोर यश किल ते प्रियम्"—Act III, Sl. 27. 3. अन्यत —अन्यस्मिन्, *i. e.*, elsewhere in the gallery. अन्य+ङि (ङसौ) +तसि स्वार्थे । 4. सस्नेह &c बहुमनन = बहुमान. (बञ्) regard. This is because of his self-effacement. स्नेह because the possessor of this sublime virtue is her own husband 4 विनयमाहात्म्येन—This is equivalent to महता विनयेन by "भावानयने द्रव्यानयनम्"। 5. एते—Again points at the scene in the picture, 6. हन्त—An अव्यय implying विषाद। 7. तातपादेषु—A कर्मधा of तात and पाद। पाद, when an उत्तरपद in such compunds, indicates प्रशसा (प्रशंसावचन) । The समास is regulated *by* the rule "प्रशंसावचनैश्च" which also directs the परनिपात of पाद। The plural is due to गौरव गौरवे बहुवचनम्। Note that पाद is प्रशंसावचन *only* when it is the उत्तरपद in these compounds. When the word is un-compounded, it does not imply प्रशसा। Thus पादा. ताता: will not mean तातपादा.—revered father. Hence पाद has

to be avided in the वाक्य of the compound In othei words the compound is of the नित्यसमास class with अस्वपदविग्रह (See मित above). The couplet "मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्घतल्लजाः । प्रशस्तवाचकान्यमूनि ..." gives the प्रशंसावचन words in generel use

(XXXII) (रा)—इयमपि तदा जानकी,
प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै-
र्दशनमुकुलमुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।
ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै-
रकृत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः २० ॥

Rama—This Janaki too, then-

A child, weaiing a face lovely to look at by reason of her bud-like teeth and showing off (by contiast) at the sides with beautiful locks that were fine and not over-dense, afforded joy to my mothers with her small limbs that were delicate and charming with unassumed grace that resembled the moon beam, 20.

मित — । इयमिति । पदवर्त्तिना पद्येन अन्वितमिदम् । अन्वय.—तदा प्रतनुविरलैः मनोहरकुन्तलैः प्रान्तोन्मीलत्दशनमुकुलैः मुग्धालोकं मुखं दधती शिशुः इयं जानकी अपि ललितललितैः ज्योत्स्नाप्रायैः अकृत्रिमविभ्रमैः मधुरैः अङ्गकैः मे अम्बानां कुतूहलम् अकृत । व्याख्या—'तदा' तस्मिन् काले मातृचिन्तासमकाले इत्यर्थः. 'प्रतनुभिः' सूक्ष्मैः 'विरलैः' अनतिनिविडैश्च अतएव 'मनोहरैः' कुन्तलैः केशैः 'प्रान्तयोः' गण्डयोः 'उन्मीलत्' शोभमानम्, तथा 'दशनमुकुलैः 'मुग्धालोकं' कान्तदर्शनं' 'मुखं दधती' धारयन्ती "शिशुः इयं जानकी अपि ललितललितैः' अतिसुकुमारैः ज्योत्स्नाप्रायाः चन्द्रिकाकल्पा ये 'अकृत्रिमविभ्रमाः' सहजविलासाः तैः

इति भि 'मधुरै' रुचिरै 'अङ्गकै' 'क्रस्वैरड गै 'मे अम्बाना' जननीना 'कुतूहलम् आनन्दम् अकृत' अकरोत्। मातृभिश्चिन्त्यमाना वयम्, आनन्दस्यानुभूतत्वात्पि सीता रूपविलोकनत्वात् इति भाव। वीरचरितविरुद्धमेतत्। तत तु प्राप्तयौवना सीता परिणीता रामेण।

Notes.—1 इयमपि etc —अपि implies समुच्चय of कुतुहलकरण and चिन्तन, the construction being जानकी अपि अम्बाना कुतुहलमकृत। मातृभिश्चिन्तनक्रियाया, जानक्या च कुतुहलकरणक्रियाया एकस्मिन् काले (तदा) समुच्चय। 2. प्रतनुविरलै – Qual मनोहरकुन्तलै। 3. प्रान्तोन्मीलत् —प्रान्त is पार्श्व in sides of the face. उद्+मील+शतृ उन्मीलत lit. opening up, here showing off, शोभमानम् as Vidaysagar has it. Compare 'उन्मीलित तूलिकयेव चित्रम्'—*Kumara*, Now see *Tika*. Qual. मुखम। 4. मनोहर &c —हेतौ तया। This is the reason why the face was प्रान्तोन्मीलत्। 5 दशनमुकुलं —दशना मुकुला इव teeth looking like white flower buds, उपमित-कर्मधा । तै । हेतौ ३या। This is the reason why the face was मुग्धालोकं। 6 मुग्धालोकम्—मुग्ध मनोहर आलोको दर्शन यस्य तत् beautiful to look at, वहु । Qual, मुखम्। 7. दधती—No नुम् because the root is अभ्यस्त। 8. ललितललितै —ललितेभ्यो ललितानि ललितललितानि, सुप्सुपा। तै । Qual. अङ्गकै.। 9. ज्योत्स्नाप्रायै —प्राय here means 'like' तुल्य। ज्योतिरस्त्यस्याम् इति ज्योतिस्+न मत्वर्थे स्त्रियाम् ज्योत्स्ना moon beam The इ of ज्योतिस् disappears by निपातन in the rule "ज्योत्स्नातमिस्रा"। ज्योत्स्नया प्रायाणि ज्योत्स्नाप्रायाणि, सुप्सुपा। तै.। Qual, अकृत्रिमविभ्रमै.। See next note. 10. अकृत्रिम &c.—क्रियया निर्वृत्ता इति कृ+क्त्रि=कृत्रिमा. with मप् attached, न कृत्रिमा अकृत्रिमा not artificial, "*i. e.*" natural. विभ्रम is शोभा, विलास &c अकृत्रिमा विभ्रमा natural

grace. तै' । हेतौ इथा । This gives the हेतु why the limbs (अङ्गक) were मधुर। The natural grace of the limbs resembled the natural brilliancy of the moon, *i e* the विभ्रम resembled ज्योत्स्ना and rendered the limbs मधुर। 11. *Remark*—The description of सीता as a शिशु at the time of marriage contradicts the वीरचरित where on the day after the marriage राम speak thus to सीता "उन्नद्धस्तनक्भकुड्मलगुरु-च्छायासक्षुग्यस्य ते• मध्यस्य विवलीतरङ्गकजुषो मङ्ग प्रिये ना च भूत।" This does not suit a शिशु ॥ क्र+लुड्‌त=अक्षत ॥ The meter here is हरिणी।

(XXXIII)—लक्ष्मण:—एषा मन्थरा।

राम: (अनुत्तरमन्यतो गत्वा)—देवि वैदेहि

इङ्गुदीपादप: सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागम: ॥२१॥

लक्ष्मण: (विहस्य स्वगतम्)—अये मध्यमाम्बावृत्तान्तो-ऽन्तरित आर्येण।

Lak.—Here is Manthara.

Rama—(*Passing on to another point without comment*) Queen Vaidehi,—

This is that Ingudi tree in the city of Sringavera where formerly chanced my meeting with my friend the king of the Nishadas. 21.

Lak—(*Laughing and to himself*)—Ha! The incident of our second mother is screened over by my noble brother-

मित—। अनुत्तरमिति। अविद्यमानम् उत्तरं प्रतिवचनं यस्मिन् गमने तत् तथा। इङ्गदीति। अन्वय—स' अय शृङ्गवेरपुरे इङ्गुदीपादप: यत्र पुरा स्निग्धेन निषादपतिना समागम: आसीत्। व्याख्या—'स:' पूर्वानुभूत' अयम' एष चित्रे दृश्यमान. 'शृङ्गवेरपुरे इङ्गुदीपादप'। 'यत्र' यस्मिन् इङ्गुदीपादपे इङ्गुदीपादपतले। तथा

'यत्र' यस्मिन् शृङ्गवेरपुरे 'पुरा' पूर्वं वनप्रयाणसमये इत्यर्थ 'स्निग्धेन वयस्येन' निषाद-पतिना निषादराजेन गुहेन 'समागम आसीत' मिलनमभूत ॥ द्वितीयार्द्धे 'यत्र' इति उत्तरवाक्यगतत्वात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षते। तथा अनुभूतार्थत्वात् 'स' इति यच्छब्द-निरपेक्षम् ॥ विहस्येति। स्वस्मिन् आत्मनि गतं 'स्वगतम्' अन्यैरश्रुतं स्वरसयोग विनैव भाषितम्। तत यथा तथा। आह इत्यस्य क्रियाविशेषणम्। 'मध्यमा' अम्बा जननी कैकेयी तस्या 'वृत्तान्त' व्यापारं रामवनवासादिकं। 'अन्तरित' 'गोपित. तत् तथा निन्दिताचरणम् उपस्थापितं मा भूत इति परिहृत ॥ इयमपि वीरचरित विरुद्धम्। तत्र हि मृषा कैकय्या अपवादः, सर्व एव रामवनवासवृत्तान्तो मायया शूर्पणखाया सैव दशरथमुपस्थाय रामस्य निर्वासनं भरतस्य चाभिषेचनं याचितवती इत्युक्तम् ॥

Notes -1. अन्यत —To another part of the walk. 2 शृङ्गवेरपुरे Construe शृङ्गवेरपुरे इङ्गुदीपादप not शृङ्गवेरपुरे यत्र etc. Comp वर्त्मनि वनस्पति Para XXXI, विन्ध्याटवीमुखे विराधसरोध — Para XXXVI, &c 3 स्निग्धेन—स्निह्यतीति स्निह + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने = स्निग्ध friend "स्निग्धो वयस्य सवया" इत्यमर । 4 मध्यमा &c —मध्यमाम्बया. कैकय्या वृत्तान्त वार्त्ता रामविवासनादिक दुष्कर्म। 5 अन्तरित —अन्तर is अन्तर्द्धि screening, or screen अन्तर्द्धेण गोपित इति अन्तर + णिच (नामधातु) + क्त कर्मणि ।

(XXXIV) सीता—अम्हो एसो जडसञ्जमणवुत्तन्तो [अहो! एष जटासंयमनवृत्तान्तः] ।

लक्ष्मणः—

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिर्धृतम् ।
धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥२२॥

Sita—Ha! Here is the incident of matting the locks

Lak.—The holy vow of the forester which had been observed by the Iksvakus with their sovereignty transferred to their sons when old, was, by noble brother, taken up in childhood. 22

मित—। अहो इति। 'जटानां संयमनं' बन्धनं तदेव 'वृत्तान्तः' व्यापारः॥ पुत्रेति। अन्वयः—वृद्धेक्ष्वाकुभिः पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः (सद्भिः) यत् धृतं तत् पुण्यम् आरण्यकं व्रतम् आर्येण धृतम्। व्याख्या—'वृद्धैः इक्ष्वाकुभिः' इक्ष्वाकुकुलजैः नृपैः 'पुत्रे संक्रान्ता' 'लक्ष्मीः' राजश्रीः यैः (अन्तर्भावितण्यर्थं क्रान्तिः)। यद्वा 'संक्रान्ता' संगता 'लक्ष्मीः' येषां तादृशैः सद्भिः 'यत्' धृतम्' अवलम्बितं 'तत् पुण्यं' पवित्रम् 'आरण्यकं व्रतं' वनवासरूपा तापसवृत्तिः. 'आर्येण' पूज्येन रामेण 'बाल्ये' शैशवे एव धृतम्'। अहो त्यागः।

Notes—1. पुत्र &c.—लक्षयति पश्यति नीतिविद् पुमांसम्, इति लक्ष + णिच् + ई (औणादिक) कर्त्तरि स्त्रियाम् = लक्ष्मी Fortune, Royalty &c., now see मित। त्रिपदबहु। Or पुत्रे संक्रान्ता पुत्रसंक्रान्ता, सुप् सुपा। तादृशी लक्ष्मी येषाम्। कप् is added by the rule "उरःप्रभृतिभ्यः कप्"। "नद्यृतश्च" has no scope because लक्ष्मी is not नदीसंज्ञक। Witness लक्ष्मीः with a विसर्ग which would have disappeared if the word were नदीसंज्ञक। 2. वृद्धेक्ष्वाकुभिः—इक्ष्वाकु is an ancestor of the race. By transference of epithets the descendants of इक्ष्वाकु are also called इक्ष्वाकु। वृद्धा इक्ष्वाकव &c. The word वृद्ध here is significant. They did it when *old* after having fully enjoyed the sweets of royal power &c. Noble brother did the same when quite young, when enjoyment was just coming within his reach. Hence the magnitude of the sacrifice. 3. *Remark*. It would have been better to leave वृद्ध uncompounded. Compounded, the word loses the prominence which is necessary for the force as explained in note 2.

(*XXXV*) सीता—एसा पसण्णपुण्णसलिला भअवदी भाइरही [एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी]।

रामः—देवि रघुकुलदेवते नमस्ते।

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसामर्षात् प्लुष्टान् पितुः प्रपितामहान्।
अगणिततनूपातं तप्त्वा तपांसि भगीरथो
भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् ॥२३॥

सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भव।

Sita—This is mighty Bhagirathi w th her clear and holy waters.

Rama—Salutation to thee, the Illustrious Deity of the race of Raghu.

O mighty one, Bhagiratha, having practised penance, heedless of the loss of body saved after a long time, with the touch of thy waters the great-grand-fathers of his father who, intent upon the search for the horse at the sacrifice of Sagara, had rent the earth and got consumed by Kapila's fire from wrath

With such traditions, Mother do thou be, like Arundhati, watchful over the welfare of thy daughter-in-law Sita.

सित--। एषेति। 'प्रसन्नं' विमलं 'पुण्यं' पावनञ्च 'सलिलं' यस्याः॥ देवीति कुलस्य देवता, विशेषेण पूजिता देवी, कुलदेवता। रघूणां रघुवंशीयानां कुलदेवता रघुकुलदेवता। यद्वा—रघुकुलस्य देवता। कुलदेवतात्वं समर्थयते तुरगेति। अन्वय. —भगवति, भगीरथः अगणिततनूपातं तपांसि तप्त्वा तव अद्भिः स्पृष्टान् सगराध्वरे तुरगविचयव्यग्रान् उर्वीभिदः अमर्षात् कपिलमहसा प्लुष्टान् पितुः प्रपितामहान् चिरात् उददीधरत्। व्याख्या—हे 'भगवति' महिमवती गङ्गे पूर्वपुरुषोऽस्माकं दिलीपतनयो 'भगीरथ अगणितः' उपेक्षितः 'तनूपातः' देहनाशो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा

'तपांसि तप्त्वा' तपश्चरित्वा तेनैव तपोबलेन त्वां प्रसाद्य स्वर्गात् भूतलमानीय 'तव अग्नि सलिलैः', 'स्पृष्टान्' स स्पृष्टान् 'सगरस्य' तेषामेव पितुः 'अध्वरे' यागे अश्वमेधे 'तुरगस्य' यज्ञियाश्वस्य इन्द्रेण चोरितस्य रसातलञ्च कपिलसमीपे नीतस्य 'विचये' अन्वेषणे 'व्यग्रान्' व्यापृतान् भुवि अश्वमनासाद्य पाताले विचयार्थम् 'उर्वीभिद' मही विदार्य कपिलसमीपं गतान् कपिलस्य अश्वचौर इति धर्षणपरान् अमर्षात्' रोषाच्च ज्वलित यत 'कपिलस्य महः' तेजः तेन 'प्लुष्टान्' भस्मीभूतान् 'पितुः' दिलीपस्य 'प्रपितामहान् पितामहान् ("पितुश्च पितामहान्" इति कर्त्तव्ये "पितुः प्रपितामहान्" इति लिपिकरप्रमाद इव प्रतिभाति) 'चिरात्' बह्वोः कालात् परम् 'उदधीधरत्' उद्धारयामास ॥ 'सा' तपसा कुलदेवतारूपेण अर्जिता कुलमङ्गलकारिणी च त्वम् अरुन्धतीव तदाख्यकुलगुरुपत्नी इव 'जुषाया वध्वा सीताया शिवानुध्यानपरा मङ्गलचिन्तनिरता 'भव'। विपत् सूच्यते। अस्य वचनस्य उपयोग सप्तमाङ्के स्फुटीभविष्यति ॥

Notes.—1 तुरग &c.—तुरेण वेगेन गच्छतीति तुर+गम+ड कर्त्तरि तुरग horse. विशिष्टम् अग्रमेषाम् इति व्यग्रा. keen, तुरगस्य विचय। तस्मिन् व्यग्रा, सुप्सुपा। 2. उर्वी &c.—उर्वी is मही earth. तां भिन्दन्ति इति उर्वी+भिद+क्विप्=उर्वीभिद्, तान्। They dug up the earth at the command of their father—"यावत्तुरगसन्दर्शस्तावत् खनत मेदिनीम्"। 3 सगर &c.—सगर was an old ancestor of the Raghu, अध्वर=याग (अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति इति क प्रत्यय)। This was an अश्वमेध। The sacrificial horse was stolen by Indra and left tied near the sage Kapila who was practising penance in Patala. 60000 of Sagara's sons went out in search of the horse. They dug up the earth, saw the horse near Kapila whom they insulted and were all consumed in the fire of Kapila's wrath. The hole dug by Sagar's sons is the सागर, sea (सगरस्य अयम् इति अण्)। 4.

अमर्षात्—मृष + घञ् भावे मर्ष क्षमा । न मर्ष, अमर्ष । तस्मात् । हेतौ ५मी । हेतु of कपिलमह । Kapila's fire was due to the intolerance (अमर्ष) caused by the arro-gance of the princes. 5. प्रपितामहान्—This should be पितामहान् as is seen from the रामायण quoted by विद्यासागर—"सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांऽशुमान् । दिलीपोऽंशुमत पुत्रो दिलीपस्य भगीरथ ॥" The princes ware प्रपितामह of भगीरथ not of his father Hence विद्यासागर suggests the reading पुरा प्रपितामहान् । This attaches oversight to the poet himself because it is difficult to believe that the scribes misread पितु for पुरा । I am inclined to think that the poet had written पितुश्च पितामहान् which agrees with the रामायण । The scribes, however misread श्च aud wrote प्र, a very likely error, with च, construe उर्वोंभिद प्लुष्टाश्च—rent the earth and got burnt up 6. चिरात्—An अव्यय meaning चिरेण कालेन । अपवर्गे तृतीया which has disappeared They lay long undelivered. Their great grandson भगीरथ brought down गङ्गा from heaven and procured their deliverance. The goddess गङ्गा was thenceforth called भागीरथी (भगीरथस्य इय, तेन आनीता इति वा, or तस्य कुलदेवता इति)। उद् + धृ + णिच् + लुङ् = उददीधरत् ।

(*xxxvi*) **लक्ष्मणः—अयमसौ भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वनस्पतिः कालिन्दीतटवटः श्यामो नाम ।**

सीता—सुमरेदि एदं पदेसं अज्जउत्तो [स्मरति एतं प्रदेशमार्य्यपुत्रः] ?

रामः—अयि कथं विस्मर्य्यते ?

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥२४॥

Lak.—This is the fig tree, Syama by name, on the bank of the Kalindi, on the road leading to the Chitrakuta, mentioned by Bharadvaja.

Sita.—Does my husband remember this spot ?

Rama.—How could it be forgotten, dear ?

(This is) where you fell asleep laying on my bosom your slim limbs powerless like crushed stalks of lotus, languid, bruised and thus charming (Or—and palsied) through the fatigue caused by the journey—limbs to which shampooings were done by close embraces. 24

मित—। अयमिति। मुनिना 'भरद्वाजेन आवेदित' चित्रकूटं याति इति 'चित्रकूटयायि' तस्मिन् 'वर्त्मनि' स्थित 'अयमसौ वनस्पति' वृक्ष। वृक्षस्य विस्तरमाह—वर्त्मन कस्मिन् प्रदेशे इत्याह—'कालिन्द्या' यमुनाया तटे जात:। किं जातीयो वनस्पतिरित्याह—'वट' वटजातीयोवनस्पति'। किमाख्य इत्याह—श्यामो नाम श्याम इति प्रसिद्ध: ॥ अयोति। प्रदेश' कर्म। कथ विस्मर्य्यते एष प्रदेश'। स्मरणे कारणमाह अलसेति। अन्वय'—यत्र त्वम् अध्वसञ्जातखेदात अलसलुलितमुग्धानि परिमृदितमृणालीदुर्बलानि (ततश्च) अशिथिलपरिरम्भै दत्तसंवाहनानि अङ्गकानि मम उरसि कृत्वा निद्रामवाप्ता। व्याख्या—कथ विस्मर्य्यते एष प्रदेश 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे त्वम् अध्वन. अध्वविक्रमणात 'सञ्जातो' य: 'खेद' क्लान्ति तेन 'अलसानि' स्तिमितानि 'लुलितानि' मृदितानि 'मुग्धानि' मनोहराणि तेन च 'परिमृदिता' निष्पिष्टा या 'मृणाली' विसकिसलयं सा इव दुर्बलानि ततश्च श्रममपनुद्य बलमाधातुं मया 'अशिथिलै: गाढै: 'परिरम्भै: आलिङ्गनै' दत्त' स वाहनम्' अङ्गचर्य्या मर्दनरूपा येषु तथाविधानि 'अङ्गकानि क्षुद्राङ्गानि 'मम उरसि वक्षसि 'कृत्वा' निधाय निद्राम् 'अवाप्ता' निद्रित.। भरद्वाजाश्रमात् चित्रकूटं प्रति चलिता पथि परिश्रान्ता अस्यैव वटस्य तले मम वक्षसि त्वं प्रसुप्ता, सुखातिशयश्च तेन मयानुभूत', तत् कथं विस्मर्य्यते एष प्रदेश' ? मालिनीवृत्तम्।

Notes,—1. वनस्पति —वनस्य पति वनस्पति। 'The word is of the पारस्करादि class and takes सुट् changing पति into into स्पति। This means here a tree in general. वनस्पतिर्वृक्षमात्रे" । 2. कालिन्दी etc.—कालिन्द्यास्तटम् । तस्मिन् वट मुपसपा । 3. अलस etc.—अलसानि च लुलितानि अलसलुलितानि, कर्मधा— । तानि च मुग्धानि च, कर्मधा— । See next 4 अध्व etc - अध्वन or अध्वनि सञ्जातः अध्वसञ्जात म् प्‌ म् पा । तादृश खेद, कर्मधा— । तस्मात् । हेतौ ५मी । हेतु of अलस etc सञ्जात seems superfluous, अध्वखेदात् is enough. 5. अशिथिल etc.—परि+रभ+घञ् भावे=परिरम्भ embrace करणे ३या । 6 दत्त etc.—सम्+वह+णिच +ल्युट करणे=संवाहन that which is to remove (fatigue),—shampoo. 7 परिमृदित etc.—परिमृदिता मृणाली कर्मधा—। सा इव दुर्बलानि, उपमान कर्मधा— । Evidently Sita's limbs were not naturally so powerless. They were then rendered powerless because they had become अलसलुलितमुग्धानि through अध्वसञ्जातखेद । But मुग्धानि (charming) has nothing to do with दुर्बलानि । Hence explain मोहमुपगतानि इति मुह+क्त कर्त्तरि=मुग्धानि palsied. Or if we agree to put up with a little दूरान्वय we may construe—यत्र त्वम् अध्वसञ्जातखेदात् परिमृदितमृणालीदुर्बलानि अलस मुग्धानि अशिथिलपरिरम्भैः दत्तसंवाहनानि अङ्गकानि etc, which again is not altogether free from objection. अङ्गकानि—ह्रस्वानि अङ्गानि इति अङ्ग+कन् ह्रस्वे=अङ्कानि । We suppose the ह्रस्वता here to be opposed to stoutness, *i. e.*, it is slimness.

(*xxxvii*) **लक्ष्मणः—एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंरोधः**

सीता—अलं दाव एदिणा । पेक्खामि दाव अज्जउत्तहत्थधरिततालवेण्टादपत्तं अत्तणो दक्खिणारण्णपवेसारम्भं [अलं

तावदेतेन। प्रे चे तावत् आर्यपुत्रहस्तधृततालवृन्तातपत्रम् आत्मनो दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भम्]।

रामः—एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि।
येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते
नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि॥२५॥

Lak—Here is our capture by Viradha at the entrance to the Vindhya forest

Sita—Away with this I am looking at (the scene of) my attempt to enter the southern forest with a palm leafumbrella held (over me) in the hands of my husband

Rama —These are those penance groves on the banks of mountain-streams with trees resorted to by hermits whe-e house-holders retired from the world (Or—self-restrained) occupy huts, cooking handfuls of wild rice- and consider hospitality the highest duty. 25.

मित—। एष इति। 'विन्ध्यस्य' तदाख्यस्य गिरेः या 'अटवी' वनं तस्याः 'मुखे' प्रवेशमार्गे' 'विराधेन' तदाख्येन रक्षसा आर्यस्य मम च 'संरोध' निरुध्य ग्रहणम्॥ अलमिति। 'आर्यपुत्रस्य हस्तेन धृतं यत् 'तालवृन्तं' तदेव 'आतपत्रं' यस्मिन् तम्। विन्ध्यारण्यादारभ्य 'दक्षिणस्यां दिशि प्रसृतं यत् अरण्यं' तस्य वा तत्र 'प्रवेशस्य आरम्भम्' उद्योगम्॥ प्रे चे एतानीति। अन्वयः—गिरिनिर्झरिणीतटेषु वैखानसाश्रिततरूणि एतानि तानि तपोवनानि येषु नीवारमुष्टिपचना आतिथेयपरमाः शमिनो गृहिणः गृहाणि भजन्ते। व्याख्या—निर्झरा विद्यन्ते आसां निर्झरिण्यः नद्यः। गिरिनिर्झरिणीनां गिरिनदीनां 'तटेषु' 'वैखानसैः' वानप्रस्थैः यतिभिः 'आश्रिताः' अधिष्ठिताः 'तरवो' वृक्षाः वृक्षमूलानि इत्यर्थः येषु तानि 'एतानि' चिरपरिचितानि' 'तानि तपोवनानि येषु नीवारमुष्टेः' नियताहारत्वात् मुष्टिमात्रस्य नीवारस्य ग्रहस्य 'पचनं' पाको येषां ,तथाविधा एव

खल्वेऽप्योदने आतिथेयम्' आतिथिसत्कारः 'परम' प्रधानं कर्म्म येषां तादृशाः 'शमिन' शमप्रधानाः 'गृहेषु गृहस्थाः मुनय 'गृहाणि भजन्ते कुटीः समाश्रयन्ते' कृतकुटीरा निवसन्ति '। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

Notes 1—विराध &c.—विराध is the कर्त्ता of संरोध, the कर्म्म is easily guessed, viz, राम and लक्ष्मण, Also the घञ् in संरोध (सम + रुध + घञ्) is भावे। Hence there is उभयप्राप्ति here and विराध takes अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी। Thus आवयो विराधेन संरोध। Compounding आवयो विराधसंरोध इतत,—1 Or avoid the rule 'उभयप्राप्तौ कर्म्मणि and apply the Vartika "शेषे विभाषा" 1 This gives आवयो विराधेन विराधस्य वा संरोध yielding as before विराध-संरोध as a इतत्—or इतत। 2 अलं तावत् &c. She wants to avoid the painful sight आर्य्यपुत्र &c—See मित 1 Qual दक्षिणारण्य &c 4 दक्षिणारण्य &c—See मित 1 आरम्भ is here आरम्भाश्रयं चित्रम् by transference of epithets 5 वैखानस &c—वैखानस is वानप्रस्थ an anchorite. The derivation is uncertain, The Bhagavata in the रामपञ्चाध्याय uses विखनस or विखनस as a name of ब्रह्मन् 1 If this is accepted, we may say विखनस' विखनससः वा इमे वैखानसा those who have renounced the world for ब्रह्मन् 1 They get seated at the foot of trees and practise penance in this penance groves (तपोवनानि) 1 6. आतिथेय &c—अतिथिषु साधु इति अतिथि + ढञ् (एय) आतिथेयम् hospitality. Now see मित 1 Also see next two 7. शमिन—शम + घञ् भावे शम restraint. सः अस्ति एषाम् इति शम + इनि शमिनः। वा शम + घिणुन् 1 Owing to their restraint they could eat very sparingly or renounce a few meals altogether when necessity arose. 8. नीवार etc.—नितरां व्रियन्ते मुनिभिः इति नि + वृ

घञ्, कर्म्मणि नीवारा wild paddy. नि becomes नी by 'उपसर्गस्य घञि' । मुष्टि shows the scantiness of the supply. Even thus they were आतिथेयपरमा ! How was that possible with such a meagre supply? They themselves were अकिञ्चन so could afford to hand over them all to the guests. 9. गृहाणि —"गृहं गृहा पुंभूम्नि" does not bar the plural use in the neuter.

(*xxviii*) लक्ष्मणः—अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रस्रवणो नाम ।

रामः—स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्व्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्य्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ॥ २६॥ (रा—)

Lak.—Here is the hill Prasravaṇa by name extending to the heart of Janasthana whose darkness is deepened by perpetually pouring clouds and whose caves ring with the (flow of the) Godavari which is embraced by the forests at the skirts that are of a uniformly mild blue colour because of dense rows of trees.

Rama—Ho Fair-limbed one, do you remember those days on that mountain where we rested at ease with comforts provided by Lakshamana? Do you also remember the Godavari there with its attractive (i. e. shady and cool) banks? Do you remember our strolls as well in its neighbourhood? 26. (R --)

मित । अयमिति । 'अय प्रस्रवणो नाम गिरि'।' किम्भूत प्रस्रवण जनस्थानगत तदाख्यस्य नारण्यस्य 'मध्य' मध्यमागपर्यन्त 'गच्छति प्रसरति यस्तादृश । पुन किम्भूत ? मन्तत मततम् 'अभिष्यन्दमाने' वर्षद्भि मेघै मेदुरित' स्निग्धतामापादितो 'नीलिमा' श्यामता यस्य तथाविध । पुन किम्भूतो गिरि ? गोदावर्य्या', तदाख्यया नद्या हेतुभूतया, तज्जलप्रवाहेण इत्यर्थ मुखरा नदन्त 'कन्दरा' गुहा यस्य तथाविध । किम्भूता गोदावरी ? 'निरन्तरा' अविच्छिन्ना' 'स्निग्धनीला' मसृणश्यामा परिसरा' पर्य्यन्तभागा येषा तादृशै 'अरण्य, परिणद्धा' आलिङ्गिता गोदावरी । तत्र कथम् ? 'अविरले निविड 'अनोकहनिवहै वृक्षसमूहै हेतुभि । गोदावरीसलिलपर्य्यन्तप्रसृता वृक्षराजिरित्यर्थ ॥ स्मरसीति । अन्वय —हेसुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्य्यास्वस्थयो (आवयो) तानि अहानि स्मरसि ? तव सरसतीरा गोदावरी वा स्मरसि ? तदुपान्तेषु आवयोर्वर्त्तनानि स्मरसि च ? व्याख्या — हे 'सतनु' (See III 15) कान्तवपु सीते 'तस्मिन् पर्वते' गिरौ प्रस्रवणे 'लक्ष्मणेन प्रतिविहिता' उत्प्रेक्ष्य उत्प्रेक्ष्य प्रार्थना विनैव कृता या 'सपर्य्या' या परिचर्य्या तया 'सुस्थयो' सुखमवस्थितयो आवयो तानि अहानि' दिनानि 'स्मरसि' किम् ? 'तत् तस्मिन् गिरौ गिरिप्रान्ते इत्यर्थ 'सरस' सुखसेव्य तीर तस्या तथाविधा 'गोदावरी वा स्मरसि ? 'तस्या' गोदावर्य्या 'उपान्तेषु' 'पर्य्यन्तभागेषु 'आवयो वर्त्तनानि' भ्रमणानि 'स्मरसि च' ॥

Notes—1. अविरल &c—Qual. गिरि । 'अनसा' शकटानाम 'अक' गति अनोक । ता घ्नन्ति इति अनोक+हन ड कर्त्तरि=अनोकहा tree Long lines of carts are often seen held up by trees blown down by gales and lying across roads परिसरत्यस्मिन् इति परि+सृ+घ संज्ञाया=परिसर skirts, *Cf.* "सद्य पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी"। परि+नह बन्धने क्त कर्म्मणि=परिणद्ध embraced. In this sanse comp. "ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगाखेलालतालिङ्गितचन्द्रनाम्"-*Raghu*. न विरला: अविरला' not sparse, *i, e,* dense. निर्गतम् अन्तरम् अवकाश. एभ्य: निरन्तरा

continuous. अनोकहानां निवहः अनोकहनिवहः । स्निग्धाश्च नीलाश्च स्निग्धनीलाः कर्मधा—। निरन्तराश्च स्निग्धनीलाश्च निरन्तरस्निग्धनीला: कर्मधा—। तादृशा परिसरा एषां निरन्तरस्निग्धनीलपरिसराणि, बहु—। अविरला अनोकहनिवहाः, कर्मधा । अविरलानोकहनिवहैः निरन्तरस्निग्धनीलपरिसराणि सुप् सुपा । तथा विधानि अरण्यानि, कर्मधा । तैः परिच्छन्ना या गोदावरी, तया मुखरा, सप्तमी—। तथाविधा कन्दरा यस्य । बहु—। 2 सन्ततम—सम्+तन+क्त कर्मकर्तरि = सन्तत or सतत । The म of सम् disappears optionally by the कारिका "समो वा ततहितयोः"। Qual the गिरा in अभिष्यन्दमान 3, अभिष्यन्दमान &c—अभि+स्यन्द शानच कर्तरि = अभिष्यन्दमान or अभिस्यन्दमान—the ष being optional by 'अनु विपर्यभिनिभ्य स्यन्दतेर-प्राणिषु'। मिद (स्नेहने भ्वादि) घुरच् कर्मकर्तरि = मेदुर mild स्निग्ध। मेदुर कृत इति मेदुर+णिच् (नामधातु) क्त कर्मणि मेदुरित subdued नीलस्य भाव इति नील+इमनिच् = नीलिमा blueness अभिष्यन्दमाना मेघा, कर्मधा—। तैः मेदुरित, इतत—। तादृशी नीलिमा यस्य, बहु—, Qual गिरि । Mark that मेदुरितनीलिमा गिरि is the same as स्निग्धनीलो गिरि । 4. जनस्थान &c—जनस्थान was the old name of the central part of the Deccan, तस्य मध्यम् । तत गच्छतीति जनस्थानमध्य+गम+ड कर्त्तरि । 5. प्रतिविहित &c—सपर (अदन्त) is a root of the कण्ड्वादि class meaning 'to honour' (पूजायाम्)। सपर+यक स्वार्थे सपर्य which also is a root. The यक is by the rule—कण्ड्वादिभ्यो यक । सपर्य +अ भावे स्त्रियाम् = सपर्या पूजा, i, e, all those attentions to minister to their comforts. स्वस्मिन् तिष्ठत' इति स्व+स्था क कर्त्तरि = स्वस्थौ at ease. प्रतिविहिता सपर्या, कर्मधा—। तथा स्वस्थौ । तयो । Qual. आवयो । 6. तानि—No यच्छब्द is necessary because the reference is to अनुभूतार्थ। 7. अस्मानि—No शेषविवक्षा, hence "अधीगर्थ—" does not apply, and we get कर्मणि २या, not षष्ठी। सरस &c.

—रस is स्वाद। रसेन सह सरसम् tasteful, i e., attractive, बहु—। सरस तीरं यस्या ताम्। बहु—। Qual गोदावरीम्। 9. उपान्तेषु—अन्त is समीप। उपगता अन्तम् उपान्ता close to the margin. प्रादितत—। तेषु। 10, आवयो—अहञ्च त्वञ्च आवाम्, एकशेष by the Varttika "त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत् पर तच्छिष्यते" i, e, when words of the त्यदादि class are spoken of together (as in a द्वन्द्व) that which is subsequent in the list is retained and the other dropped युष्मद and अस्मद are त्यदादि and युष्मद precedes अस्मद in the list. Hence अस्मद is the शेष here giving आवाम्। तयो। शेषे षष्ठी। 11. वर्त्तमानि—वृत+ल्युट भावे। वर्त्तन is usually revolution as in, "मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानम्"। Here it means motion in general i. e. walk, stroll &c.

(xxxix) (रा—) अपि च

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

(R —) And (do you remember) also that—

Night itself passed unto us with its watches unnoticed, an arm of each of us engaged in clasping the other close, we through proximity talking low and aimlessly with our cheeks in contact ?. 27.

मित । अपीति। स्मरसीति योज्यम्। स्मरसि चापि यत् रात्रिरेव व्यरंसीत् इति परवर्त्तिना श्लोकेन सम्बन्ध ॥ किमपीति। अन्वयः—अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो आसत्तियोगात् अविरलितकपोलं मन्दं मन्दं किमपि किमपि अक्रमेण

जल्पतो' (आवयो) रात्रिरेव अविदितगतयामा (सती) व्यरसीत्। व्याख्या— 'अशिथिल' गाढ य 'परिरम्भ' आलिङ्गन तत्र 'व्यापृत' नियुक्त ' सम 'एक' तव च 'एक दो' बाहू ययो तादृशयो अतएव 'आसत्ति' परस्परसान्निध्यस्य "योगात्' सद्भावात् 'अविरलितौ' मिलितौ 'कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् कर्मणि तत यथा तथा 'मन्द' मन्द' सान्निध्यादेव नीचैर्नीचैः 'किमपि किमपि अचिन्तितोपस्थितं वस्तु अचिन्तितत्वादेव 'अक्रमेण' क्रमस्य परिपाट्या अभावेन विशृङ्खल यथा तथा इत्यर्थ 'जल्पतो:' गदतो आवयो' 'रात्रिरेव समग्रा एव रात्रि न तु तस्या एकदेशमात्रम्, "अविदितम्' अज्ञात यथा तथा 'गता.' याता 'यामा' प्रहरा 'यस्या तादृशी सती व्यरसीत् व्यतीता। विनिद्रयोर्जल्पनपरयोरेव अन्यो प्रभाता रजनी इत्यर्थ। इत्येतत् स्मरसि किम् इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥

Notes,—1 किमपि किमपि—One refers to राम the other to सीता। Each was talking at random. 2 मन्द' मन्दम्—मन्द is अनुच। It is गुणवचन qualifying जल्पनक्रिया। The duplication is by the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" the sense being मन्दप्रकार जल्पतो—talking *rather* low. The double form has to be treated like a कर्मधा—compound by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु"। This requires the elision of the विभक्ति with the form मन्दमन्दम्। This irregularity is common with poets, Comp. "मन्द' मन्द' नुदति पवन"—*Kalidas.* A defence may be attempted —मन्द' जल्पतो talking low, मन्द being कर्म or क्रिया वि—। मन्द' यथा तथा मन्द' जल्पतो'—Softly talking low. *i. e*, talking very low. 3, आसत्ति &c—आ+सद+क्तिन्भावे=आसत्ति आसन्नता closeness. तस्य योगः, तस्मात् (हेतौ ५मी, हेतु of अविरलित &c) 4 अविरलित &c.— विरल sparse, here separated न विरलौ अविरलौ rot sepaatted' *i, e.*, in contact, अविरलौ कृतौ इति अविरल+णिच् (नाम धातु)+क्त कर्मणि,

अविरलितौ। Next बहु— 5 अक्रमेण—क्रम order. न क्रम अक्रम random नञ्तत—। तेन। प्रकृत्यादि or सहार्थे तृया। 6 अशिथिल &c.—न शिथिल अशिथिल। तादृश परिरम्भ, कर्म्मधा— तस्मिन् व्यापृतम् सुपसुपा। एकम एकम एकैकम one of each कर्म्मव्यतिहारे विभक्ति। The whole is treated as a बहुव्रीहि Compound, hence the first एकम् drops its विभक्ति। एकैकदो एकैकदो कर्म्मधा—। दोस is both masculine and neuter अशिथिलपरिरम्भव्यापृतम एकैकदो ययोः तथाविधयो। Qual आवयो of verse 26. This compound explains the reason for "आसत्तियोग। दोस् becomes दोषन् optionally (by the rule "पदन्नोमास्—") in *Bibhaktis* beginning with श्स्। Hense—"व्याप्रतैककदोष्णो" is also correct 7 अविदित &c—अविदिताय गतास्य यामा यस्या, त्रिपदबहु। 8. रात्रिरेव—एव implies अवधारण। In other words it adds emphasis to रात्रि i, e., रात्रिरेव means the whole night. जल्पतो रात्रिरेव व्यरंसीत् implies by virtue of the शतृ in जल्पतो, that day dawned *before* the जल्पन had finished. Compare—वादिन' धेनुरावहृते in "इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्। अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावहृते वनात्॥" —*Raghu.*

(*xl*) लक्ष्मणः—एषा पञ्चवट्यां शूर्पणखा।

सीता—हा अज्जउत्त, एत्तिअं दे दंसणं (हा आर्य्यपुत्र, एतावत् ते दर्शनम्)।

रामः—अयि विप्रयोगत्रस्ते, चित्रमेतत्।

सीता—जहा तहा होदु, दुज्जणो असुहं उप्पादेइ [यथा तथा भवतु, दुर्जनः असुखम् (अशुभम्?) उत्पादयति]।

रामः—हन्त वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति।

Lak—Here is Surpanakha in the Panchavati.

Sita—Alas, my husband, this much is my sight of you.

Rama—Ah! You frightened—by (thoughts of) separation, this is but a picture

Sita—Be it as it may, the wicked cause evil,

Rama—Ha! The events at janasthana appear as if present before me.

मित—एषेति। 'पञ्चवट्याम्' आलिखिता इति योज्यम्॥ हा इति 'एतावत् ते दर्शनम्' इति भाविन्या विपत्तेश्छाया। 'ते' इति कर्मणि षष्ठी॥ अयीति। 'विप्रयोगो' विरहः। तस्मात् 'त्रस्ता' सीता 'विप्रयोगत्रस्ता'। पूर्वानुभूतो विप्रयोगः शूर्पणखाकृत आसीत् इति भयम्। नह्यत्र तत्त्वतः शूर्पणखाया आगमः 'चित्रमेतत् तस्मात् तत् कुतो भयम्॥ चित्रगता वा पारमार्थिकी वा 'यथा तथा भवतु' तस्याः प्रसङ्गोऽपि 'अशुभम् उत्पादयति' परम् अश्रेयसे भवति। मन्ये अमङ्गलं किञ्चिद्भावि भविता। "कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः"। हन्तेति। 'हन्त' इत्यव्ययमाह विषादे। विषादकारणमाह—'जनस्थानस्य वृत्तान्तः सीताहरणरूपः अतीतोऽपि प्रतिक्रान्तोऽपि अद्य 'मे वर्तमान इव प्रतिभाति' प्रत्यक्षमिव दृश्यते। अयमपि आसन्नस्य सीताविरहस्य छायापातः॥

Notes.—1. शूर्पणखा—शूर्पा इव नखा अस्याः, वह—ा ङीष् is prohibited by "नखमुखात् सञ्ज्ञायाम्" because this is the संज्ञा of Ravana's sister, न becomes ण by "पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग."। 3. एतावत् &c.—The mention of शूर्पणखा alarms her. 3. असुभं—This is usually translated as असुखम्। But अशुभम् seems better, अशुभ is अमङ्गल। This is a forecast of the great अमङ्गल (banishment) which was impending. Again, we have already had a warning against दुर्जन in Sl. 7. It seems the same word दुर्जन is repeated here to show that the mishap

is going to happen through दुर्जन । 4. वर्तमान इव—I too am reminded of those heart-rending incidents at Janasthana and feel as if those sufferings I am again going through now

(xli) लक्ष्मणः—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

सीता (सास्रमात्मगतम्)—अइ देव रहुउलाणन्द एव्वं मम कारणादो किलिट्टासि [अयि देव रघुकुलानन्द, एवं मम कारणात् क्लिष्ट आसीः] ।

Lak —Now, here is what happened through the vile Rakshasas' (Or—what was dealt by the vile Rakshasas with the) adoption of the stratagem of the golden deer in such a manner as to pain even though wiped out Even rocks weep, even the heart of adamant breaks, at my noble brother's doings with the senses dazed in lonely Janasthana

Sita. (*With tears—Within herself*) O King, the joy of Raghu's race, so much were you afflicted for my sake !

मित अथेति । अन्वयः—अथ पापैः रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना इदं तथा वृत्तं यथा क्षालितमपि व्यथयति । शून्ये जनस्थाने विकलकरणैः आर्य्यचरितैः ग्रावा अपि रोदिति वज्रस्य हृदयं दलति । व्याख्या—'अथ' इति आरम्भे । दारुणतरस्य प्रदर्शनमारभ्यते मया इत्यर्थः । पापैः' दुराचारैः (अर्श आदि अच्) 'रक्षोभिः' राक्षसैः कर्तृभिः 'कनकहरिणः' सुवर्णमृग एव 'छद्म' छल मायामृग इत्यर्थः तस्य 'विधिना' अनुष्ठानेन हेतुना ('उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति रक्षोभिरित्यत्र तृतीयैव । परं 'कर्मणि च'' इति कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधात्, कनकहरिणच्छद्मविधिना इति चिन्त्यः

प्रयोग) 'इदम्' एतत् चित्रे दृश्यमान 'तथा वृत्त' तेन प्रकारेण पर्य्यवसितम् (सीताहरणावमानसिताभिप्राय) 'यथा चाग्नितमपि' विशोधितमपि प्रतिज्ञातमपि इत्यर्थ 'बाधयति' तापयति, तदा इद वृत्तमिति स्मृतिपथमायातमपि पीडयति इत्यर्थ ("आर्या अपह्रियते" रावणेन ' इति वच परिहृता 'तथा वृत्त' यथा चाग्नितमपि बाधयति ' इति सन्दर्भयुक्तम्) I 'अन्ये' मानुषमञ्चारविरहित 'जनस्थाने विकलानि अवशानि 'करणानि' इन्द्रियाणि येषु तादृशे 'आर्यस्य चरिते अनुष्ठाने हेतुभि 'ग्रावा' गिरि रोदिति' मन्दवेदनी भूत्वा अश्रूणि सृजति, 'वज्रस्य अपि हृदय दलति विदीर्यते II अयोति —'रघुकुल न आनन्दयति' य स ("कार्ष्णण") I क्लिष्ट ' दश्य प्रात II

Notes—1. अथ—Implies आरम्भ। A different subject is begun comp 'अथैतल्मन्वन्तरपुराण etc."—Para xliv 2. इदम—There is a gesture here, the index finger pointing at the scene. 3. रक्षोभि —तृतीया in the अनुक्तकर्त्ता of विधानक्रिया, thus—इद रक्षांसि कनकहरिणच्छद्म विदधति (इति)—इद रक्षोभि कनकहरिणच्छद्मन. विधि (इति)=इद रक्षोभि कनकहरिणच्छद्मविधि (इति)। But the grammar is bad, because the इतत—in the last stage is prohibited by the rule "कर्म्मणि च"। We therefore propose the following—इदं (अनेन प्रकारेण) रक्षांसि वृत्तवन्त' 'इद रक्षोभि वृत्तम् (भावे)। How वृत्तम ? कनकहरिणच्छद्मविधिना (करणे इया) with अविवक्षा of the कर्त्तृता (?) of the Rakshasa in the विधानक्रिया। The prose may be given thus —अथ इद कनकहरिणच्छद्मविधिना पापैः रक्षोभि' तथा वृत्तम् etc *Translate*—Now, here the vile Rakshasas, with the adoption of the stratagem of the golden deer, have so manouvered that it pains even though etc. 4. तथा वृत्तम् etc.—This is an indirect way of saying —"Now here sister-in-law is being carried away by Ravana". The direct statemant is too harsh to be

be repeatad just now when feelings are strung tosuch a high pitch. 5. शून्ये—शून्य is 'void'. Here 'destitute of human beings.' Hence none to weep for Rama 6. अपि ग्रावा &c —But Rama received full sympathy from the lower creations—birds, beasts and trees, "नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः.' says Kalidasa. Elsewhere he has "उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः । अपसारितपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥"—*Sakuntala*, 7. रोदिति, दलति —The वर्त्तमानकाल shows that भवभूति goes a step further snd says—Even to-day at narrations of brother's mad doings even (अपि) rocks weep and the adamant bursts what to say of birds beasts and trees ? 8. मम कारणात्—मम' मत्सम्बन्धि यत् 'कारणं तस्मात्। शेषे षष्ठी and हेतौ पञ्चमी respectively.

(xlii) लक्ष्मणः (रामं निर्वर्ण्य साकूतम्)—आर्य, किमेतत् ?

अयं ते बाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः ॥२९॥

Lak.—(*Meaningly, after watching Rama*) How is this, noble brother ?

This mass of thy tears flowing in streams, rolls on the ground being divided into drops like a broken string of pearls. The emotion which by its volume has filled your heart, though checked, can be guessed by others also from the quivering lower lip and nostrils. 29.

मित—। राममिति। राम निर्वर्ण्य" सूक्ष्मं वीक्ष्य तस्य आवेगं दृष्ट्वा। 'साकूतं' साभिप्रायं यथा तथा आह। स्वयमावेगकारणं जानन्नपि रामसुखात् तच्छ्रवणमभिप्रायः

अतएव साभिप्रायम् ॥ अयमिति। अन्वय—धाराभिः विसर्पन् अयं ते वाष्पौघः जर्जरकणः (सन्) त्रुटितः मुक्तामणिसर इव धरणौ लुठति। भरा भातहृदय. आवेग. निरुद्धोऽपि स्फुरदधरनासापुटतया च परेषामुन्नेयो भवति। व्याख्या—'धाराभि' प्रवाहै. 'विसर्पन्' प्रसरन् 'अयं' ते वाष्पौघ.' अश्रुराशिः भुवमागत्य 'जर्जरकण.' सन् बिन्दुजालरूपेण परिणमन् इत्यर्थः 'त्रुटित' छिन्न' 'मुक्तामणिसर इव गलितमणि' मुक्ताहार इव 'धरणौ लुठति' धरण्यामावर्त्तते (अकर्म्मकस्य लुठतेर्देशस्य कर्मसंज्ञा। "देशकालध्वगन्तव्या कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्")। एतदेव हृदयावेगोन्नयनाय अलम् परमन्यदप्यस्ति इत्याह—'भरेण' आतिशय्येन 'आघ्रातम्' आपूरित 'हृदय' येन तादृशः आवेग.' विचलितता 'निरुद्ध' अपि' नियन्त्रितोऽपि विलापरूपेण अप्रकटितोऽपि इत्यर्थः 'स्फुरन्' कम्पमान' 'अधर' नासापुटञ्च यस्य तद्रूपत्वात् 'च न केवलमश्रुभि. 'परेषाम्' अन्येषा द्रष्टृणामित्यर्थ 'उन्नेयो भवति' अनुमेयो भवति ॥ शिखरिणी वृत्तम्।

Notes—*1.* मुक्ता &c.—सर is 'a string'. मुक्ता एव मणय, कर्मधा—। तेषा सर। The simile is defective in the usual construction मुक्तामणिसर इव धाराभि विसर्पन् &c. Hence we have given a different prose order (see above). The tears can be compared to beads of pearls if they stand distinct in the shape of drops. But ओघ (stream प्रवाह), as well as धाराभि: (in streams) goes against it. 2, धाराभि'—प्रकृत्यादि तृतीया। 3. धरणौम्—कर्म of लुठति। लुठ though अकर्मक can have its site (देश) as कर्म by the कारिका "देशकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्"। 4. जर्जर &c.—जर्जराः पृथक्तया उपलब्धा कणा यस्य सः, बहु—। Before reaching the ground—the whole was one continuous stream and by its transference etc, looked like a string of pearls. Or reaching the ground it broke up into particles and then looked like a *broken* string of pearls each separate drop of tears now resembling a

bead of the broken string. 5. निरूढः—Rama was not making loud lamentations, hence his आवेग was indeed निरूढ। 6. स्फुरत् &c.—नासाया. पुट नासापुटम्। अधरश्च नासापुटश्च अधरनासपुटम्। प्राण्यङ्गत्वात् समाहारः तत एकवचनम्। स्फुरत् अधरनासापुटं यस्य, तस्य भाव.। तया। हेतौ तृया। 7. च—Construe स्फुरदधरनासापुटतया च, the च implying समुच्चय of वाष्पवर्षेण with स्फुरदधरनासापुटता। People can guess the आवेग from स्फुरदधरनासापुटता and *also* (च) from the fact that बाष्पौघो धरणी लुठति। Usually च is construed as उन्नेयो भवति च with च implying अवधारण—becomes inferrable indeed. This should be avoided, because the tears spoken of in the first half of the verse have already declared the emotion, to observers, why then go to the quivering lips &c, in the second half ?

(xliii) रामः—वत्स,

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः।
दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति ॥३०॥

सीता—हधी हद्धी अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणएण अज्जउत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि [हा धिक्, हा धिक्, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेण आर्यपुत्रशून्यमिव आत्मानं प्रेक्षे]।

Rama—Darling,

The fire of anguish caused by loss of my beloved and, at the time, endured, though intense, through a desire for retaliation being rekindled in my mind, is causing pain like a wound in the vitals of the heart. 30.

Sita—O fie ! O fie ! Through distress reaching its climax, I too deem my self as if devoid of my husband.

मित—। तत्कालमिति। प्रियजनविप्रयोगजन्मा तीव्र. अपि प्रतिकृतिवाञ्छया तत्कालं विसोढः दुःखाग्निः पुनः मनसि विपच्यमानो हृन्मर्मव्रण इव वेदना करोति। व्याख्या—'प्रियजनेन' प्रेमपात्रेण सीतया इति यावत य 'विप्रयोग' विरह तस्मात् 'जन्म' यस्य अतएव 'तीव्रः अपि दारुणोऽपि 'प्रतिकृतेः' प्रतिकारस्य वैरनिर्य्यातनस्य इति यावत् या 'वाञ्छा' आकाङ्क्षा तया (हेतौ तया) प्रतिकारचिन्तनपरतया इत्यर्थः त काल व्याप्य 'तत्कालं तस्मिन् काले इति यावत् 'विसोढ' कृतविसहन. 'दुःखाग्निः' शोकपावकः 'पुनः' भूयोऽपि अद्य 'मनसि विपच्यमानः' (कर्मकर्त्तरि शानच्) विपाकं गच्छन् हृन्मर्मणि हृदयस्य जीवस्थाने जातो यो 'व्रणः' सद्यप्राणहर. स्फोटक स 'इव' 'वेदना करोति' पीडयति। अतएव हे वत्स अश्रुप्रवाहः अधरनासास्फुरणञ्च ॥ हा इति। 'अतिगता' सर्वोपरि गता 'भूमि' स्थानम् 'अतिभूमि' प्रकर्षः। ता 'गतः' प्राप्त अत्युत्कट इत्यर्थः य 'रणरणक.' उद्वेग तेन हेतुना 'आर्यपुत्रशून्यमिव आत्मान प्रेक्षे' इति अचिर-भाविन्या विपदश्छाया ॥ प्रहर्षिणी वृत्तम्।

Notes—1. तत्कालम्—सकाल तत्काल, कर्मधा—। तम्, व्याप्त्यर्थे २या। 2. प्रिय &c.—प्रिय जनः, कर्मधा—। तेन विप्रयोग, सुप्सुपा। तस्मात् जन्म यस्य स, वहु—। This sort of व्यधिकरण वहु—, though irregular, is unavoidable. "अवर्ज्यो वहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद" —*Vamana*. 3. विसोढः—वि+सह+क्त कर्मणि। The स does not become ष though the rule "परिनिविभ्यः सेवसित—" directs the change. This is because "सोढ." makes an exception in the case of सह when its स becomes सो। दुःखाग्नि.—दुःखम् अग्निरिव उपमितकर्मधा—। 4. वि-पच्यमान.—वि+पच+शानच् कर्म कर्त्तरि। Being developed. Formerly it was विप्रयोगजन्मा, now it is विप्रयोगप्रतिजन्मा। This and प्रियजनविप्रयोगजन्मा go against a रूपककर्म्मधा— in दु.खाग्नि। 5, हन्मर्म &c.—हृद heart. मर्मन् vital point. हृदो

मर्म। तस्मिन् व्रण, सुप्तुपा। If like fire, the pain should be greater than that of हृन्मर्मव्रण? Not necessarily. The likeness is not in तीव्रता for then we connot have the compound दुःखाग्नि, the rule "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" prohibiting it when the common attributive (सामान्य) is directly mentioned. Hence we say दुःख and अग्नि are compared through their दाहकत्ता, they both consume their subject. The तीव्रता in तीव्रऽपि is *predicated* afterwards. It was not thought of (अविवक्षा) when compounding. 6 अतिभूमिम्—भूमि is तल storey. अत्युन्नताभूमि. इत्यर्थे अतिभूमि प्रादितत्—(नित्यसमास)। अतिभूमिं गत then means 'reached the top-floor' i. e., excessive. 7. *Remark*—Both Rama and Sita are here represented as already feeling the pangs of separation. This is not without a purpose. *It prepares them for the coming blow*

(xliv) लक्ष्मणः (स्वगतम्)—भवतु अन्यतः क्षिपामि। (चित्रं विलोक्य प्रकाशम्) अयं तन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटायुषः चरित्रविक्रमोदाहरणम्।

सीता—हा ताद णिव्वूढो दे अवच्चसिणेहो [हा तात, निर्व्यूढस्ते अपत्यस्नेहः]।

रामः—हा तात काश्यप शकुन्तराज, क्व पुनस्त्वादृशस्य महतस्तीर्थस्य साधोः सम्भवः?

Lak. (*To himself*)—Well, I will turn them to Something else. (*Looking at the painting—Aloud*). Here is the exhibition of the nature and valour of that Manvantara-old vulture prince, the revered father Jatayus.

Sita—Alas ! Father, your filial love has been fully demonstrated !

Rama—Alas ! Father Kasyapa, king of birds, where again will appear such a highly worthy saint as thyself ?

मित—भवत्विति। 'अन्यत' अन्यविषये। 'क्षिपामि' नयामि'। अन्यदुप-स्थापयामि इत्यर्थ.॥ 'अन्तरम्' अवकाश. व्याप्तिकाल:। मनोः अन्तरं 'मन्वन्तरम्' स्वायम्भुवादीना चतुर्दशानामेकैकस्य राज्यकाल.। 'मन्वन्तरेण' मन्वन्तरमितकालेन य: 'पुराण. प्राचीनः अतिवृद्ध इत्यर्थः। तस्य 'चरितस्य' आचरणस्य सङ्गतस्य इत्यर्थः, येन चरितेण प्रेरित· अतिवृद्धोऽपि सीतार्थं दुर्दान्तं रावणमपि करोध इति हृदयम्। तथा 'विक्रमस्य शौर्यस्य येन शौर्येण रावणस्यापि प्राणसंशयी जात इत्याशय·। तयो 'चरितविक्रमयो. उदाहरणं प्रदर्शनं चित्रे लेखनमिति यावत्॥ सीतेति। 'ते' तव 'अपत्यस्नेह' सन्ततिवात्सल्य' 'निर्व्यूढ:' महता हि वैशिष्ट्येन 'ऊढ: 'अङ्गीकृत.। प्राणव्ययेनैव त्वया मङ्गतस्य स्नेहस्य आनृण्यमङ्गीकृतमिति भाव ॥ राम इति। 'काश्यप' काश्यपसगोत्र। देवर्षेरिव काश्यपस्य ते हृदयम् इत्याशय·। 'शकुन्ताना' पक्षिणा 'राजा' त्वम्। (समासान्त: टच्)। राजन्य इव आश्रितरक्षा-विधिस्ते 'इति भाव'। तीर्थस्य पुण्यनिलयस्य इत्यर्थ.। 'क्व सम्भव.' न क्वापि। न कोऽप्यन्य. प्राणशङ्कामवमत्य ईदृशे दुष्करे यतेत इत्यर्थः॥

Notes.—1. मन्वन्तर &c—The Manus are 14 in number each of whom is in the ascendant (राजा) for a certain number of years which is known as a मन्वन्तर। मन्वन्तरेण पुराण: (Deriv. ante) सुप्सुपा। Jatayus had lived a whole मन्वन्तर। or मन्वन्तरं व्याप्य पुराण:। 2. जटायुष:—जटायुस् was the second son of गरुड। The name is also spelt जटायु ending in ड। 3. निर्व्यूढ:—निर्+वि+वह्+क्त कर्मणि। नि is *intensive,* वि *distinctive.* The love you felt was not like that of ordinary People (वि distinctive) and it was felt in a vast measure (निर् intensive). वह् to carry here means 'to

feel and show it.' 4. त्वादृशस्य—त्वमिव दृश्यमान त्वामिव आत्मन दर्शयति इति युष्मद्+दृश+कञ् कर्मकर्त्तरि=त्वादृश । This is after the भाष्य Usually the affix is taken as कर्त्तरि—त्वमिवपश्यतीति । The Vritti says –"तादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकारा नैवात्रदर्शनक्रिया वर्त्तते" ।

(xlv) **लक्ष्मणः—अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः चित्रकुञ्जवान् नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः । तदिदमृष्यमूकपर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम् । इयञ्च श्रमणा नाम सिद्धशबरी । तदेतत् पम्पाभिधानं सरः ।**

सीता—एत्थ किल अज्जउत्तेण विसज्जिदामरिसधीरत्तणं पमुक्ककण्ठं रुदिअं आसी [अत्र किल आर्य्यपुत्रेण विसृष्टामर्षधीरत्वं प्रमुक्तकण्ठं रुदितमासीत्] ।

Lak – Here is the tract of the forest Dandaka known as Chitrakunjavat, to the west of Janasthana, haunted by the headless giant Danu , this is the site of the hermitage of Matanga on the hill Rishyamuka , this again is the emancipated Chandala woman named Sramana , this is the celebrated lake called Pampa

Sita—Here, you say, wrath and fortitude were given up by my husband and lamentation made at the top of his voice.

मित— । अयमिति । 'जनस्थानस्य' तदाख्यस्य महावनस्य 'पश्चिमतः' पश्चिमे दिग्विभागे । 'दनुः' नाम यः 'कबन्धः' निष्कन्धरो राक्षसः तेन 'अधिष्ठितः' अध्युषितः । 'दण्डकारण्यस्य भागः' अंशविशेषः । 'सिद्धा' तपसः पारं गता 'शबरी' चण्डाली ॥ अत्रेति । 'किल' इत्ययमिह ऐतिह्ये श्रुतमात्रे विषये । श्रुतं मया यत इह इत्यादि । 'विसृष्टः' परित्यक्तः 'अमर्षः' मदपहारिणि रिपौ रावणे यः कोप (येन च मद्वियोगजः शोको विस्मृतः) 'धीरत्वं' धैर्यञ्च (येन पुनः

सम्भूतोऽपि शोको नियन्त्रित आसीत) यस्मिन् कर्मणि तत् यथा यथा। कण्ठ-प्रमोचनक्रियाविशेषणमेतत। 'प्रमुक्त' उद्गीरित 'कण्ठ' स्वर यस्मिन् कर्मणि तत यथा तथा। रोदनक्रियाविशेषणमेतत्॥

Notes.—1. जनस्थान &c.—पश्चिमे इति पश्चिम+ङि (सप्तमी)+तसि स्वार्थे=पश्चिमतः to the west, आयादि। 2. चित्रकुञ्जवान is the proper name of the tract. 3. ऋष्यमूक &c.—ऋष्यमूक is the hill where Rama met सुग्रीव। 4. मतङ्गस्य &c.—The mention of the sage reminds us of his curse on Bali. वाली after killing the monster दुन्दुभि flung away his carcase to a considerable distance causing blood from it to defile the sage Matanga's hermitage and person. Thereupon the sage pronounced instant death on वाली if he came to ऋष्यमूक। Thenceforth वाली always shunned the hill and सुग्रीव who had offended वाली took up his residence there secure from Bali's wrath 5. तदेतत्—तत् is प्रसिद्धार्थक। Or तत् एतत् यस्य मया बहुश कथिता ते कथा। See under किल above. अत्र किल—अत्र refers to पम्पा। किल इत्यैतिह्यं—Such is the rumour. She means that she has heard of it since very likely from Lakshmana himself.

(xlvi) रामः—देवि, रमणीयमेतत् सरः।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः।
वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
सन्दृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः॥ ३१॥

Rama—Charming is this lake, my Queen.

Here, at intervals between the shedding and the show of tears, I noticed tracts, studded with blue lotuses with longstalked white lotuses becoming manifest when shaken by the wings of the Mallikaksha, cackling sweetly from joy. 31.

मित—। एतस्मिन्निति। अन्वय—एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीका कुवलयिनो भुवो विभागा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले सन्दृष्टा। व्याख्या—'एतस्मिन्' सरसि 'मदेन' हर्षेण प्रियसन्निधानजनितेन आनन्देन 'कलाः' मधुर रुवन्तः ये 'मल्लिकाक्षाः' धवलदेहाः मलिनचञ्चुचरणा राजहंसाः तेषां 'पक्षैः व्याधूतानि कम्पितानि अतएव 'स्फुरन्ति' आविर्भवन्ति प्राक् वर्णसाम्यात् मल्लिकाक्षेभ्यः पृथक् तथा अगृहीतानि कम्पितेषु च पुण्डरीकरूपेण प्रकटीभवन्ति उरुदण्डानि दीर्घनालानि अत पुनः उदग्रीवराजहंसवत् प्रतीयमानानि पुण्डरीकाणि' श्वेतपद्मानि येषु तादृशाः 'कुवलयिनः' प्रचुरनीलोत्पलाः भुवो 'विभागाः' भूखण्डाः पम्पाजलप्रदेशाः इति यावत् 'वष्पाम्भसाम्' अश्रुजलाना यत् 'परिपतन निःशेषेण भूप्राप्तिः भूयश्च यस्तेषाम् 'उद्गमः' नेत्रयोराविर्भावः इन्तेरतयोः 'अन्तराले' अवकाशे 'सन्दृष्टाः' सम्यगवलोकिताः। इन्दीवरैर्नीलं क्वचित् क्वचित् पुण्डरीकैः सितमिति वर्णवैचित्र्यात् रमणीयमेतत् सर। मम तु दुःखायैवाभूत् सा रमणीयता। तत्र विहरतां हंसचराणां सानन्दानां मधुरञ्च गायतां 'मल्लिकाक्षाणां दर्शनात् चात्मनो दयितया वियोगः प्रत्यग्र इव प्रतिभातो मे, दुःखेन च प्रसृता नयनयोर्वारिधारा। एवं सावरणे लोचने विलुप्तं 'च' पम्पादर्शनम्। अश्रूणि विमुच्य तु मया भूयोऽपि दृष्टा पम्पा प्रसृता च पुनरेव अश्रुधारा। एवमेव नीतं मया समग्रमहः इति भावः। उक्तञ्च ग्रन्थान्तरे—"अनुदिनमपूरि पम्पा मदक्षिसम्पातिभिः सलिलैः" इति॥ प्रहर्षिणी वृत्तम्।

Notes—1. मदकल &c.—मदेन कलाः, सुपसुपा। मदकला मल्लिकाक्षा कर्मधा—। तेषां पक्षः। तेन व्याधूतानि, इतत्।—उरु दण्डः एषाम् उरुदण्डानि, बहु—। मदकलमल्लिकापक्षव्याधूतानि स्फुरन्ति उरुदण्डानि पुण्डरीकाणि येषु, बहु—। For propriety &c. see Tika. 2. वाष्पाम्भः &c.—वाष्प is

the vapour (ऊष्मा) that is supposed to proceed from the eyes before flow of tears वाष्पाणाम् अम्भ.। परिपतनञ्च उद्गमश्च, द्वन्द्व'। तयो अन्तरालम्। वाष्पाम्भसा परिपतनोद्गमान्तरालम्। तस्मिन्। 3. सन्दृष्टाः —सम implies साकल्य। It seems misplaced here. Under the circumstances Rama could not have a proper view of the lake.

(xlvii) लक्ष्मणः—अयमार्य्यो हनूमान्।

सीता—एसो सो चिरणिव्विण्णजीअलोअसमुद्धरणगुरुओवआरो महाभाओ मारुदी [एष स चिरनिर्विण्णजीवलोकसमुद्धरणगुरुकोपकारी महाभागो मारुतिः]।

रामः—दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः।
यस्य वीर्य्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानिच ॥ ३२ ॥

Lak—This is noble Hanumat

Sita—Of the long-suffering world of beings, this is the great benefactor by rescue—the highly talented son of the wind-god.

Rama—O joy! This is the mighty-armed contributor to Anjana's joy through whose valour myself and the world gained our ends. 32.

मित—। एष इति। 'चिर' यथा तथा 'निर्विण्ण दुःखितः 'चिरनिर्विण्णः' रावणेन दीर्घकाल क्लेशमापादित.। 'गुरु' महत् एव 'गुरुकम्'। 'गुरुक' यथा तथा 'उपकारी गुरुकोपकारी'। 'समुद्धरणेन' रावणवधं विधाय दुःखमोचनेन 'गुरुकोपकारी समुद्धरणगुरुकोपकारी। चिरनिर्विण्णस्य जीवलोकस्य' त्रिभुवनस्य 'समुद्धरणगुरुकोपकारी। 'महान् भागः' विधिदत्तः सद्गुणराशिर्यस्य सः मारुतस्य' पवनस्य अपत्यं मारुति. हनूमान्॥ दिष्ट्या इति॥ अन्वय—दिष्ट्या। अयं सः महाबाहुः

अञ्जनानन्दवर्द्धन यस्य वीर्य्येण वयञ्च भुवनानि च कृतिन' । व्याख्या—'दिष्ट्या इत्यव्ययमिह हर्षे । अहो हर्ष. 'अयम् एष चित्रे लिखित 'स महाबाहुः' आजानुलम्बितभुज उद्यभुज शूर इत्यर्थ 'अञ्जनाया' केशरिपत्न्या' 'आनन्दवर्द्धन ' हर्षजननः सूनु' हनुमान् 'यस्य वीर्य्येण', सीतासमुद्धरणात् 'वयञ्च', रावणवधात् 'भुवनानि च कृतिन.' कृतकृत्या जाता' ॥

Notes—1. हनूमान्—हनुरस्यास्ति कुत्सित इति हनु+मतुप निन्दायाम् । It is a सञ्ज्ञा of the monkey chief, hence "शरादीनाञ्च" lengthens the उ of हनु । Comp. "शुङ्के हनुमत् कथितप्रवृत्ति.", "एष श्रीलहनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके" &c. Sometimes हनुमत् with a short उ is also seen । Thus "वसन्तकालो हनुमानिवाय त" "गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृत" etc. 2. चिरनिर्विण्ण etc.—निर्+विद क्त कर्त्तरि =निर्विण्ण distressed. The ण is by "निर्विण्णस्योपसंख्यानम्" । गुरु एव इति गुरु कन् स्वार्थे =गुरुकम् । गुरुक यथा तथा उपकारी गुरुकोपकारी, सुप्सुपा । चिरं निर्विण्ण., द्वतत— । तादृशो जीवलोक', कर्मधा— । तस्य समुद्धरणम् । तेन गुरुकोपकारी, सुप्सुपा । 3. मारुतिः—मारुतस्य अपत्यं पुमान् इति मारुत+इञ् । Refers to हनूमान who was the wind god's son by अञ्चना the wife of the monkey chief केशरी । 4 दिष्ट्या—An अव्यय indicating हर्ष । 5. कृतिनः—कृतमेभिः इति कृत+इनि, or कृ+भावे क्त=कृतम् deed. ततः मत्वर्थीय इनिः=कृतिनः । Also see under "मधुकर त्वं खलु कृती"—Sak. Rama did his work (सीतासमुद्धरण) and the world had their work (रावणवध) through the prowess of हनूमान् । For भुवानानि change कृतिनः to कृतीनि ।

(xviii) सीता—वच्छ, एसो कुसुमिदकअम्बतरुतण्डविदवरहिणो किण्णामहेओ गिरि जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपरिसेसधूसरसिरी मूहृत्तं मुच्छन्तो तुए परुदिएण अवलम्बिदो तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो [वत्स एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवित-

बर्हिणः क्विन्नामधेयो गिरिः यत्र अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेष-धूसरश्रीः मूहूर्त्तं मूर्च्छन् त्वया प्ररुदितेन अवलम्बितः तरुतले आर्य्यपुत्रः आलिखितः] ?

Sita—Brother, of what name is this hill where peacocks, are in a giddy dance on Kadamba trees in flower and on which is painted, under a tree, with looks pale, the exuberance of majesty alone remaining, my husband fainting and supported by yourself weeping for the moment ?

मित—। वत्सेति। 'वत्स किन्नामधेय एष गिरि' कि नामधेयम् अस्य गिरेः 'यत्र तरुतले आर्य्यपुत्र आलिखित' ? किम्भूत. आर्य्यपुत्र. ? 'मूर्च्छन् आर्य्यपुत्रः मुहूर्त्त' प्ररुदितेन त्वया अवलम्बित'। पुन किम्भूत आर्यपुत्र ?—अनुभावस्य' प्रभावस्य यत् सौभाग्यम्' आतिशय्यं 'तन्मात्र' तदेव 'परिशेष.' अवशिष्ट' यस्य तादृशी 'धूसरा' भूमौ लुण्ठनात् रेणुदिग्धा 'श्री' शोभा यस्य तादृश, अनुभावमात्र' शिष्यते सर्वमन्यद्रामणीयकमपगतं यस्य यस्य तादृश आर्य्यपुत्र इत्यर्थ.। किम्भूतो गिरिः ?—'कुसुमित' प्रफुल्ल य. 'कदम्बतरु' तत्र 'ताण्डवित' कृतोद्धतनृत्त 'बर्हिण.' कश्चिन्मयूर यस्मिन् स गिरि ॥

Notes —1 कुसुमित etc —कुसुमानि सञ्जातानि अस्य इति कुसुम + इतच् कुसुमित in flower. ताण्डवं प्रकृत॰ इति ताण्डव+णिच् (नामधातु) क्त कर्त्तरि आदिकर्मणि (वर्त्तमाने) ताण्डवित dancing. बर्हम् अस्य अस्ति इति बर्ह + इनच् बर्हिण having fine tail, *i. e.*, a peacock कुसुमित कदम्बतरु, कर्मधा—। तस्मिन् ताण्डवित, सुपसुपा। तादृशो बर्हिणो यस्मिन्, बहु—। 2. किन्नामधेय —नाम एव इति नामन् धेय स्वार्थे नामधेयम name. किं नामधेयं तस्य, बहु —। 3. अनुभाव etc. —अनुगतो भावः अनुभाव', प्रादितत्. । सुभगस्य भावः इति सुभग + ष्यञ् सौभाग्यम् affluence, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धि । अनुभावस्य सौभाग्यम्। तदेव इति अनुभावसौभाग्यमात्रम्

नित्यसमास of the मयूरव्यंसकादि class. मात्र implies अवधारण। "मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे"। Of the मयूरव्यंसकादि compounds the भाष्य says "समासान्तरं न भवति"। This is interpreted to mean that these compounding may *lead* in a समास but connot *follow*. Hence compounding again अनुभावमात्रं परिशेषे परिशेषो वा यस्या सा अनुभावपरिशेषा, बहु । तादृशी धूसरा श्री यस्य, विपद्बहु । 3. प्ररुदितेन —प्र+रुद्+क्त कर्त्तरि प्ररुदित weeping aloud. तेन।

(xlix) लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान् नाम यस्मिन्
नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः।
आर्य्येणास्मिन्—

रामः—

—विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥३३॥

Lak.—This is that hill, fragrant with Arjuna flowers, Malyavat by name, where the first cloud (of the season). dark and moist, settles on the top. Here by my noble brother—

Rama—Stop! Stop! I can endure no more. That loss of Janaki seems to have come back to me. 33

मित—। स इति। अन्वयः—अय स ककुभसुरभि माल्यवान्नाम शैल यस्मिन् नील स्निग्ध नूतनस्तोयवाह शिखर श्रयति। अस्मिन् आर्येण—। व्याख्या— 'अय' सः ककुभे अर्जुनपुष्पे 'सुरभि. माल्यवान्नामाशैल यस्मिन्' सजलत्वात् 'नील: स्निग्ध' नेत्रानन्द नूतन ऋतौ प्रथमोदित 'तोयवाह' जलद शिखरं श्रयति' अध्यास्ते। 'अस्मिन्' गिरौ आर्येण'—इत्यनन्तर किञ्चित् प्रकान्तमाच्छिन्नं रामेण॥ विरमेति। अन्वयः—विरम विरम्। अत' परं न क्षमोऽस्मि। स जानकीविप्रयोगः

पुन. प्रत्यावृत्त इव मे। व्याख्या—हे लक्ष्मण, 'विरम विरम' निवृत्तो भव, गिरौ माल्यवति किं किं मया कृतं तत्प्रसङ्गेनालम्। 'अत' अस्मात् 'परम' 'आर्ये'—'आस्मिन्'' इति कथनात् परं यत् कथनीयं तत् श्रोतुं 'न क्षम: अस्मि सर्वथा असमर्थोऽहम्। कारणमाह "आर्येऽस्मिन्न" इत्येतावतैव प्रोक्तेनैव यत् विरहकालेन मयाकृत तस्मिन् तत सर्वं स्मृतं मया। तेन मनो 'मे' पूर्वानुभूतो जानकीविप्रयोग' सीताविरह पुन प्रत्यावृत्त इव मे' मम समागत इव। इति आसन्नस्य सीताविरहस्य छाया॥

Notes,—1. सोऽयम् &c.—This is in reply to Sita's question किं नामधेयो गिरि। 2 ककुभसुरभि—Scents are supposed to be unendurable to the विरहिन्। Comp "गन्धश्च धाराहतपल्वलाना कादम्बमर्धोद्गतकेशरञ्च। स्निग्धाश्च केका शिखिना बभुवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे॥" *Raghu*. 3, नूतनतोयवाह—This is as trying as the गन्ध। Thus "नव पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम्।"—*Raghu* 4. आर्येऽस्मिन्—Some read वत्से तस्मात् as coming from राम। This is an interruption to लक्ष्मण। But as लक्ष्मण has finished his sentence with नूतनतोयवाह: the interruption seems misplaced. आर्येऽस्मिन् on the other hand evidently wants to introduce a painful subject and the interruption comes in very well there. Also see next. 5. विरम् विरम—"व्याङ्परिभ्यो रम" इति परस्मैपदम्। सम्भ्रमे द्विरुक्ति.। The repetition shows Rama's impatience. Hence the repetition is expected to be *abrupt.* The endearing epithet वत्स in वत्से तस्मात् takes from the abruptness and does not seem to suit the repetition विरम् विरम्। The interruption beginning with the plain विरम् विरम् emphasises the abruptness. We therefore prefer the reading आर्येऽस्मिन् attributed to लक्ष्मण by वीरराघव।

(1) लक्ष्मणः—अतः परम् आर्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असंख्यातानि उत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि। परिश्रान्ता चेयमार्या। तद्विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति।

सीता—अज्जउत्त एदिणा चित्तदंसणेण पच्चुप्पण्णदोहदाए अत्थि मे विण्णप्पं [आर्यपुत्र, एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यम्]।

रामः—नन्वाज्ञापय।

सीता—जाणे पुणो वि पसण्णगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सं पवित्तसोम्मसिसिरावगाहां च भअवदीं भाईरहीं अवगाहिस्सं [जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रसौम्यशिशिरावगाहाञ्च भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्ये]।

Lak.—Hereafter (follow) countless wonderful deeds of my noble brother and of the honoured monkeys and Rakshasas one excelling another But my noble sister here is tired. So I say let us stop here.

Sita—My husband, with a longing arising from this inspection of the picture, I have a prayer, to make

Rama —Well, command me.

Sita—I hope I shall once again roam in those safe though sombre lines of forests, and shall bathe in the mighty Bhaghirathi—a plunge in which is sanctifying, delightful and cool.

मित—। अत इति। 'संख्यातं संख्या। भावे क्तः। 'असंख्यातानि' असंख्यानि, अद्य निःशेषेण द्रष्टुमशक्यानि इत्यर्थः। 'उत्तरं प्रकृष्टम्। 'उत्तरेभ्यः' उत्तराणि'। वालिवध इति प्रकृष्टं कर्म लङ्कादाहस्तु प्रकृष्टतरं, प्रकृष्टतमं पुनः सागरबन्धनम्। एवं परं परं प्रकर्षमापद्यमानानि कर्माणि। 'कर्माणि' च तानि

'आश्चर्याणि'। क्रियाकृत निसर्गकृतञ्च इति द्विविधमाश्चर्यम् । आश्चर्यमिह कर्माश्चर्यमिति निर्दिष्टम्, एतेन आश्चर्याणि इति विशेष्यं कर्मेति विशेषणं भवति, विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति च समास । 'विश्राम्यताम्' अस्माभिरिति कर्त्तृपदमूह्यम् ॥ आर्य्य- पुत्रेति । 'प्रत्युत्पन्न' सञ्जात 'दोहद मनोरथो यस्यास्तस्या । 'विज्ञाप्य विज्ञापनीयम् आवेदनीय त्वयि । कश्चिदभिलाषो मे जात त विज्ञापयितुमिच्छामि इत्यर्थं । नन्विति । 'आज्ञापय' आदिश । विज्ञापिते एव अविलम्बित करिष्यते इति भाव ॥ जानेइति । प्रसन्ना' प्रशान्तश्वापदा अतएव विस्रम्भकार्य्य' तथा 'गम्भीरा' अप्रधृष्या. या 'वनराजय 'तासु । एतेन तपोवन, किञ्चिन्नत्यते कथमन्यथा प्रशान्ता' श्वापदा ? 'पवित्र ' पावन. "सौम्य सुभग आनन्दन इत्यर्थ' 'शिशिर' शीतलस्य 'अवगाह:' मज्जनं स्नानिमत्यर्थं यस्या ताम । एतेन भागीरथीतीरस्थं तपोवनमायाति । तादृशञ्च तपोवनं वाल्मीके । अतएव वाल्मीकितपोवने परित्यागो बेदित्या. ॥

Notes,—1. असङ्ख्यातानि—अविद्यमान संख्यातम् एषाम् बहु—। 2. विश्राम्यताम्—See ante, "विश्राम्यतामष्टावक्र"। 3. विज्ञाप्यम्—वि + ज्ञा + णिच + यत् कर्मणि। 4. ननु etc.—ननु implies आक्षेप, disapproval what do you say in the matter of दोहद is not a विज्ञापना but an आज्ञा to me Hence you should have said आज्ञाप्यम् not विज्ञाप्यम्। Now आज्ञापय, command me 5 जाने—ज्ञा लट् ए। Here ज्ञा means to wish. The result of the wish is her own विहार and स्नान। Hence the क्रियाफल goes to the कर्त्ता। The आत्मनेपद seems compulsory by "अनुपसर्गात ज्ञ' though ज्ञा is परस्मैपदी also। But here विहरिष्यामि and अवगाहिष्ये being in the उत्तमपुरुष directly states that the क्रियाफल attaches to the कर्त्ता of ज्ञानक्रिया। Hence the आत्मनेपद is optional by the rule "विभाषो-पपदेन प्रतीयमाने"। Thus also जानामि पुनरपि etc. just like स्वम् अश्वं जानीते, स्वम् अश्व जानाति &c. *Remark* - On the propriety etc of the para see *Intro.*

(li) रामः—वत्स, लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दोहद इति सम्प्रत्येव गुरुभिः सन्दिष्टम् । तत् अस्खलितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय ।

सीता—अज्जउत्त तुम्हेहिं वि तहिं गन्तव्वं [आर्यपुत्र, त्वयापि तत्र गन्तव्यम्] ।

रामः—अयि कठिनहृदये, एतदपि वक्तव्यमेव ?

सीता—तेण हि पिअं मे [तेन हि प्रियं मे] ।

लक्ष्मणः—यथाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः) ।

Rama—Dear Lakshmana.

Lak.—Here I am.

Rama—Her longings have to be gratified without delay, this has just now been urged by the elders.. So bring here a car with an easy uninterrupted roll.

Sita—my husband, you also will have to go there.

Rama—O hard-hearted girl, need this be said really ?

Sita—Then indeed is joy to me.

Lak.—As my noble brother commands (*Exit*),

मित— । अचिरमिति । 'न स्खलित' व्याहतः एतएव 'सुखः' सुखकरः 'सम्पातः' गमनं यस्य तादृशं गर्भिणीवहनयोग्यमित्यर्थः 'रथम् उपस्थापय' आनय ॥ अयीति । 'वक्तव्यमेव' इति अनुक्तमपि सिद्धमेव तत् वृथा उक्तिः । अपरञ्च, आसन्नप्रसवायास्ते सहयायी न वा स्यामिति ते शङ्का जाता तत् नूनं कठिनहृदया' असि ॥ तेनेति । 'तेन त्वद्गमनेन । अन्यथा तपोवनगमनं मेप्रियं न स्यात् ॥

Notes.—1. सम्प्रत्येव—See ante "यः कश्चिद्गर्भदोहदोऽस्याः &c." 2. अस्खलित &c.—स्खल + क्त कर्त्तरि = स्खलितः । न स्खलितः । This

qualifies सम्पात । स्खलित literally 'slipped , hence 'changed'. अस्खलित is therefore uninterrupted. सुखयतीति सुख+णिच् (नामधातु)+अच् कर्त्तरि=सुख. pleasant. सम+पत+घञ् भावे=सम्पातः motion, progress, अस्खलित. सुख' सम्पात अस्य, विपद्‌वहु—। Rama does not want a jolting car which is dangerous to a woman whose term is full 2. उपस्थापय—उप समीपवचन। उप +स्था+णिच्+लोट हि। Bring such a car up to her. 3. *Remark* —After this, transfer लक्ष्मणः—यथाज्ञापयत्यार्य्यः. &c., from below which is cleary misplaced there. 4. आर्य्यपत्र &c —This has introduced an inconsisteney (*See Intro.*) 5. लक्ष्मणः etc.— We have retained this here because all available texts have it here. There is clearly no need for लक्ष्मण to wait so long after Rama's order—रथमुपस्थापय। As it stands, it is irrelevant and looks like a rude interruption to राम and Sita's talk.

(lii) रामः—प्रिये, इतो वातायनोपकण्ठे मुहूर्त्तं संविष्टा भव।

सीता—एव्वं होदु। ओहिरिज्जामि क्खु परिस्समजणिदाए णिद्दाए [एवं भवतु। अपह्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया]।

Rama—Darling. you lie down for a while (lit—a moment) here near the window.

Sita—So be it I am indeed being drifted by sleep caused by fatigue.

मित—। प्रिये इति। 'वातायनस्य' गवाक्षस्य 'उपकण्ठे' समीपे। 'संविष्टा' शयाना 'भव' शयिला चित्रदर्शनजनितं श्रमं विनोदय इति शेषः। श्रान्ता एव सीता

आसीत्' तथा च लक्ष्मणेनोक्तं "परिश्रान्ता चेयमार्या" इति ॥ एवमिति । 'एवं' 'भवतु' तथास्तु, संविष्टा एव भवामि इत्यर्थ. । 'अपक्रिये' आकृष्टा भवामि । अमात् निद्रा एव मे प्राप्ता ॥

Notes —1. वातायन &c.—अयने अनेन इति अय गतौ+ल्युट्, करणे= अयनम् passage, वातस्य अयन वातायनम् passage for air, *i*, *e*., window उपगत कण्ठम् उपकण्ठ that which has come up to the neck,— *i*, *e*, that which is nearneighbourhood=समीपस्थः प्रदेश, प्रादितत्— । Or कण्ठपे समोनु उपकण्ठम् or उपकण्ठ, अव्ययी— । The प्रादितत्—is better because the अव्ययी—is unnecessarily cumbrous. For, we want समीपे, but for this we deliberately avoid the simple word समीपे and complicate matters by adding कण्ठस्य at start, dropping कण्ठस्य at the last stage! वातायनस्य उपकण्ठ वातयनोपकण्ठ. तस्मिन् । Sita was tired and would be refreshed by the breeze near the window. 2 *Remark*— Vidyasagara reads वातायनावर्तके मुहूर्तं संविष्टौ भवावः । We have adopted Viraraghava's which is in part the same as that of Vidyassgara's maunscript No 2. Our reasons are— (i) Sita was really tired. लक्ष्मण has already noticed this, Comp. "परिश्रान्ता चेयमार्या," para 1. She was so tired that she feltdrowsy. Comp. "अपक्रिये खहे परिश्रमजनितया निद्रया" below. Hence it was necessary that she should lie down. No reason has been adduced to suppose that Rama too was fatigued and felt the need for stretching himself. Hence Viraraghava's संविष्टा भव seems to be more reasonable than संविष्टौ भवाव. । See next para (ii) आवर्तक is a cover.

Vidyasagara explains "यत्र स्थिता नान्यैर्लक्ष्यन्ते तादृशं स्थानम्" । The necessity is pointed out saying "निभृते स्थाने · · शयानौ भवाव." । But they were in the inner apartments where outsiders were not usually allowed. Besides, as will appear, while lying with Sita Rama freely admits his officers of the inner appartments. Hence there is no necessity for seeking निभृतस्थान—a cover We therefore prefer उपकण्ठे to आवर्त्तके । अप+हृ+लटए कर्मणि=अपह्रिये am being drifted.

(lin) रामः—तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व मामत्र शयनाय ।
जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥२४॥
(तथा कारयन् सानन्दम्) प्रिये किमेतत् ? (रा—)

Rama—Then do hold me close to lie down here.

Let your arm, showing drops of perspiratin through shock and fatigue, hence having the beauty of a necklace of moon gems kissed by lunar rays and dripping, be placed on my neck *as* if enlivening me. (34) (doing sojoyfully) darling, wahatis this ?

मित— । तेनेति । तेन हि, यदि, निद्रा प्राप्ता तदा । "निरन्तरं" गाढम् 'अवलम्बस्व' आलिङ्ग । ततः शेष्व तेन सुलभा निद्रा भविष्यति इत्यर्थः ॥ जीवयन्निति । अन्वयः—ससाध्वसश्रमस्वेदबिन्दुः (अतएव) ऐन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः बाहुः जीवयन्निव अधिकण्ठम् अर्प्यताम् । व्याख्या—'साध्वसेन' त्रासेन भार्गवशूर्पणखादीनां चित्रदर्शनजनितेन इति यावत् तथा 'श्रमेण' चित्रात् चित्रान्तरगमनार्थं वीथिकापरिभ्रमणजनितेन श्रमेण जाता ये 'स्वेदबिन्दवः' घर्म्मजालकं तैः 'सह' वर्त्तमानः अतएव 'ऐन्दवेन चान्द्रेण 'मयूखेन चुम्बितः स्पृष्ट ततश्च 'स्यन्दी' जलबिन्दुवर्षी य 'चन्द्रमणीनां' चन्द्रकान्तमणीनां 'हारः' मालाः तस्य यो "विभ्रम" शोभा, स इव शोभा यस्य तादृशो 'बाहुः' तवायं भुजः 'जीवयन्निव' विरहोत्प्रेक्षणात्

विरहोत प्रेक्षणात् अवसन्नं मा समाश्वासयन्निव 'अधिकण्ठ' मदीये कण्ठे 'अर्प्यताम्' न्यस्यताम्। "प्रत्यावृत्त पुनरिव स मे जानकीविप्रयोग" इत्याह दूये। तत् बाहुना मामवलम्बस्व तेन समाश्वसिमि इति भाव (कण्ठे करार्पणमात्रफल जीवनम्, तेन 'जीवयन्' इति हेतौ शतृ) तथेति। 'तथा तादृशी सीता कण्ठेऽपि तबाहु' 'कारयन्' ॥

Notes —1. तेन हि &c —In saying स विष्टा भव, राम meant सीता merely to stretch herself. But she says she would *sleep*. Hence (तेन हि) राम has to lie down himself. 2. ससाध्वस &c — साध्वस fright. साध्वसश्च श्रमश्च साध्वसश्रमौ, द्वन्द्व। The पूर्वनिपात of श्रम was expected, but sometimes the rules of पूर्वनिपात are violated, अनित्य. पूर्वनिपातविधिः। साध्वसश्रमाभ्या स्वेदबिन्दु, सुप्सुपा। तेन सह। वह्। 3. अधिकण्ठम्—कण्ठे इति अधिकण्ठम्, विभक्त्यर्थे अव्ययी—। 4. अर्प्यताम्—ऋ+णिच्+लोट् ताम कर्मणि। विधौ लोट्। 5. ऐन्दव &c.—ऐन्दवमयूखेन चुम्बित, इतत्—। तादृशश्चासौ खन्ती च, कर्मधा—। तादृशश्चन्द्रमणिहार, कर्मधा—। तस्य विभ्रम। स इव विभ्रमो यस्य, 'सप्तम्युपमान—' इति बहुव्रीहि। 6 किमेतत्—This is a question to सीता। The touch of Sita's arm on his neck had produced indescribable sensation which राम cannot identify as pleasure or pain &c, and he refers to सीता for an answer.

(liv) (रा—)

विनिश्चेतुं शक्ये न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रबोधो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च ॥ ३५ ॥

सीता—(विहस्य)—थिरप्पसादा तुम्हे इदो दाणिं किं अवरं [स्थिरप्रसादा यूयम् इत इदानीं किमपरम्]।

(R—)—I cannot take it as bliss or as woe either, as waking or as sleeping. as coursing of poison or of liquour; at every touch of thine, an emotion, having benumbed all my senses, stupefies consciousness also revives it. 35.

Sita - (*Laughing*)—You are of unwavering kindness; what else could it be ?

मित—। अन्वय.—(एतत) सुखमिति वा दुःखमिति वा, प्रबोधो निद्रा वा, किमु विषविसर्प. किमु मद, विनिश्चेतुं न शक्यः। तव स्पर्शे स्पर्शे हि परिमूढेन्द्रियगणो विकारः मम चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च। व्याख्या—यदेतदनुभूयते मया तत् सुखमिति वा' सुखरूपेण वा दुःखमिति वा' दुःखरूपेण वा विनिश्चेतुम्' अवधारयितु' न शक्यः' न चमोऽहम्, 'प्रबोध' जागरणं 'निद्रा वा' सुषुप्तिर्वा विनिश्चेतु न शक्यः, 'किमु विषविसर्पः' सन्मोहन विष मे शरीरे सञ्चरति 'किमु मद' आनन्दनो मदः सुरा वा, विनिश्चेतुं न शक्यः। कथमेवमेकस्मिन्नपि विरुद्धबोध इत्याह—'तव स्पर्शे स्पर्शे हि' प्रतिस्पर्शमेव, त्वया स्पृष्टमात्रे 'परिमूढः' विह्वल' 'इन्द्रियगणो' यस्मात् तादृशः कश्चित् 'विकारः' चित्तविक्षेप. 'मम चेतनां भ्रमयति' चेतनं हरति 'समुन्मीलयति च करोत्यपि। यदैव चेतनस्य मे भवति कश्चिद्बोध', तदैव लुप्यते चेतना बोधस्य च विपर्ययो जायते, एवमेकस्मिन्नपि विरुद्धबोध.। तत् निश्चयाय त्वामेव पृच्छामि "किमेतदिति", चलितचेतनोऽहं स्वयं कथं विनिश्चिनुयाम्? स्थिरेति। प्रश्नस्य उत्तरमाह—'स्थिर' अचल: प्रसाद.' अनुग्रहो येषा तादृशा 'यूय" मयि। 'इत.' अस्मात् "अपरम् अन्यत् 'किम् इदानी भवेत्। नैतत् सुखं न वा दुःख न वि प्रबोधो न निद्रा, नापि विषविसर्पो न च मद. किन्तु एतत् खलु प्रसन्नता ते मयि॥

Notes—1. शक्यः—शक of the दिवादि class is उभयपदी। Hence शक्याभि, शक्यः। सुखम् &c.—सुख and दुःख are contiaries. If it is not taken as the one it is almost sure to be taken as

the other. But no, I cannot call it either. 3. प्रबोध: &c. Again contraries If not प्रबोध: it is likely to be taken as निद्रा। But I cannot decide which. 4 विष &c.—विष and मद also are contraries—one stupefies, the other stimulates Here the wording seems defective. The contraies are विष and मद। If विसर्प is to be added, it should go with *both* (विषविसर्प and मदविसर्प) and not with one only. वि+सृप+घञ्‌ भावे = विसर्प not विषर्प। "सातृपदाद्यो' इति षत्वनिषेधः। 5. तव स्पर्शे &c.—This explains why he cannot decide Difficulty in a decision usually arises when the two sides present similar characteristies. But here though the characters are widely different I am unable to decide *because* तव स्पर्शे स्पर्शे &c. (see *Mitabh*—). I have lost control of my senses, how can I decide ? You tell me what it is This is a compliment to सीता। 6. विहस्य etc.—Sita laughs and pays back the compliment. I know what it is, it is simply your unfailing kindness to me and nothing else. There is nothing in my touch (स्पर्शे स्पर्शे), your enduring love (स्थिरप्रसाद) for me makes you feel and talk thus. इदानीम्‌ is वाक्यालङ्कारे as in "क इदानीम्‌ उष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति"—*Sakuntala*, The verse and Sita's remark have been differently explained by commentators.

(lv) रामः—म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

सीता—पिअंवद सइस्सं [प्रियंवद शयिष्ये]। इति शयनाय समन्ततो निरूपयति)।

Rama—O lotus-eyed girl, these sweet words of thine, that are nectar to the ears, are a tonic that gratifies all the senses; (they) impart strength to the mind also and thus cause the blooming of the withered flower of life. (36).

Sita—Sweet-speaker, I will lie down *(looks round for a pillow)*.

मित—। म्लानस्येति। अन्वय.—सरोरुहाक्षि, एतानि ते कर्णामृतानि सुवचनानि सकलेन्द्रियमोहनानि सन्तर्पणानि मनस रसायनानि च (अतएव) म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि। व्याख्या—हे 'सरोरुहाक्षि' कमललोचने जानकि 'एतानि' एवविधानि "स्थिरप्रसादा." इत्यादि प्रकारकाणि 'ते कर्णामृतानि' श्रोत्रसुखानि 'सुवचनानि' मञ्जुभाषितानि चाटूकाराणामिव न केवलं श्रोत्रसुखानि अपि तु 'सकलेन्द्रियाणां श्रोत्रनेत्रादीनां निखिलकरणानां 'मोहनानि' मधुरतया आत्मविस्मृतिविधायकानि 'सन्तर्पणानि बलवर्द्धनानि औषधानि'। सर्व्वेन्द्रियतर्पणात् देहोत्कर्षविधायकानि ते वचनान्येतानि इति भाव.। न हि एतावति पर्य्यवसिता एतेषां गुणा, परमेतानि 'मनसः रसायनानि च' आप्यायनान्यपि। एवं देहमनसोरुभयोरप्याप्यायनात् 'म्लानस्य' संसारदुःखतापैर्विम्लानस्य 'जीवकुसुमस्य' जीवनरूपस्य पुष्पस्य विकाशनानि' फुल्लताविधायकानि (सर्वत्र बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट्) ते सुवचनानि एव नवीभूतोऽहं तवानेन वचसा इति भाव'॥ प्रियंवदेति। यथा मद्वचनं प्रति भवान् भणति तथैव मद्विषये भवतो वचन जीवकुसुमविकाशन तत् हे 'प्रियंवद' मधुरालापिन् निद्रा मां बाधते, कालात्ययमज्ञात्वा एव शयिष्ये। शेते अस्मिन् इति 'शयनम्' उपधानम्। तस्मै निरूपयति नेत्रं पातयति॥ वसन्ततिलकं वृत्तम्।

Notes.—1. *Remark*—Note the allocation of the qualifying epithets. म्लानस्यजीवकुसुमस्य विकाशनानि is the final character given to the सुवचनानि, it is the last predicate

(विधेय) ।They are such for they are सकलेन्द्रियमोहनानि, सन्तर्पणानि also because they are मनसश्च रसायनानि। कर्णामृतानि is an ordinary विशेषण of सुवचनानि। Commentators see here only a jumble of qualifying epithets thoghtessly brought together. 2. प्रियवद—प्रियं वदतीति प्रिय+वद+खच् कर्त्तरि। Here again we have an exchange of compliments. You prize my words (सूवचनानि), but your words gratify me (प्रियंवद)—they are to me म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि।

(lvi) रामः—अयि किमन्वेष्टव्यम्?

आविवाहसमयाद्‌गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः।
स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते॥ ३७॥

सीता—(निद्रां नाटयन्ती)—अत्थि एदं अज्जउत्त अत्थि एदं [अस्त्येतत् आर्य्यपुत्र अस्त्येतत्]। (इति स्वपिति)।

Rama—What have you got to seek, darling.

Thy pillow is this arm of Rama, unresorted to by any other woman, the producer of thy sleep since the time of marriage, at home in childhood and thereafter in the woods again in youth. (37).

Sita—(*Acting drowsiness*)—So it is, my husband, so it is (*Falls asleep*).

मित—। अयीति। 'किमन्वेष्टव्यम्' अन्वेषटव्यं नास्ति ते। यदन्विष्यते तदिहैवास्ति इति भाव.॥ आ इति। अन्वय—आ विवाहसमयात् शैशवे गृहे तदनु पुनर्यौवने ते स्वापहेतु अनन्यया अनुपाश्रित, एष रामबाहुः उपधानम्। व्याख्या—'आ विवाहसमयात् विवाहकालात, परं तत्कालावधि इत्यर्थः। 'शैशवे गृहे अयोध्याया 'तदनु' तत परं शैशवान्त 'पुन यौवने वने' दण्डकादिषु 'ते स्वापहेतुः' निद्राधायकः 'अन्यया' रमण्या 'अनुपाश्रित असेवित अतो बहुभिः

सेवितात्, क्रविमादुपधानात् विशिष्ट' 'एष रामबाहुः' मदीयो भुज 'उपधानं' वर्त्तते एव। एवं विशिष्टे स्थिते निकृष्टे क प्रयत्न'। एहि इहैव उपधेहि इति भाव'। निद्रामिति। 'निद्रा नाटयन्ती नाट्येन निद्रावाधा दर्शयन्ती। 'एतत्' भवदुक्तम् अस्ति सत्यमेव।

Notes. 1. विवाह etc.—'आ' इति कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी by the rule "पञ्चम्यपाङपरिभि"। An अव्ययी—compound is optionally avalable giving आविवाहसमयम्। 2. तदनु Not a compound. तत् has रया owing to अनु which is a कर्मप्रवचनीय by the rule "हीने"। The हीनता is respect of time. 3. यौवने—यूनो भाव इतियुवन्+अण्=यौवनम्। तस्मिन्। We take शैशवे यौवने and गृहे वने in order, i, e, शैशवे गृहे, यौवने वने। This supposes that सीता was married when a child and went to the woods with राम when an adult. Those who are opposed to this view should suppose a च understood after वने and construe—आ विवाह-समयात् स्वापहेतु, गृहे वने च (this specified the *place*); शैशवे तदनु यौवने पुन' (this gives *time*). 4. स्वापहेतु.—हेतु is कर्त्ता। स्वापस्य हेतु'। 5. रामबाहु.—Sita was looking for a pillow. राम offers his arm for one. This is better than an ordinary pillow, because a pillow, if found there must have been used by several other ladies But this one is अनुपाश्रितोऽन्यया। You are used to it शैशवे तदनु यौवने it is better than any other, hence किमन्विष्यसे—what are you looking for? 5. अस्त्येतत् etc.—Here both lie down and forthwith सीता falls asleep.

(lvii) रामः—कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव। (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

Rama—Ha ! This sweet-speaker has really fallen asleep on my bosom. (*Marking—with tenderness*)—

She is grace in my house—She is a brush of ambrosia to my eyes—This touch of hers is a liberal supp'y of essence of sandal to my body—This arm is a cool smooth string of pearls on my neck. What of hers is not sweet, if her absence alone is indeed unendurable ? [Or—If her absence in indeed unendurable, what else of hers is not sweet] 38

मित—। अयमिति। अन्वय—इयं गेहे लक्ष्मी इयं नयनयो. अमृतवर्त्तिः। अस्या असौ स्पर्शः वपुषि बहलश्चन्दनरस, अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसर.। अस्याः किं न प्रेय यदि तु परं विरह. असह्य (यद्वा—यदि तु विरहः असह्य. परमस्या. किं न प्रेय.)। व्याख्या—'इय जानकी मदीये 'गेहे' 'लक्ष्मी' कान्त्यधिष्ठात्री देवता, गृहस्य शोभा मे जानकी इत्यर्थ'। 'इयं' मे नयनयो. अमृत वर्त्ति' सुधामयी शलाका तद्वत् सुखकरी इत्यर्थ.। न केवलम् "इयम्" एव स्वरूपतः सुभगा मे, किन्तु "अस्या" सम्बन्धि सर्वमेव सुभगम् इत्याह—'अस्या' जानक्या. असौ' बहुशोऽय स्पर्श.' मे 'वपुषि' देहे 'बहलः' प्रचुर 'चन्दनरसः' स इव प्रेयान्' अस्या. 'अयं बाहुः' अवलम्बनार्थं न्यस्तो भूज 'कण्ठे शिशिरमसृण' शीतल. अपरुषश्च य 'मौक्तिकसर' मुक्ताहार. तथाविधः प्रेयान्। स्पर्शबाहुप्रभृतयः कति पुन. पृथगुच्यन्ताम् सङ्क्षेपतो ब्रवीमि 'अस्याः किं' किमिव वस्तु 'न प्रेय' न मे प्रीतिपदम्, सर्वमेव प्रेय इत्यर्थ. यदि तु पश्चान्तरे नून 'पर' केवल विरहः असह्य सोढुमशक्यः (यद्वा—'यदितु विरह. असह्यः' एव 'पर विरहव्यतिरिक्तम् 'अस्या. किं न प्रेयः) ॥

Notes.—1. कथम्—An अव्यय implying surprise राम did not expect that she would fall asleep so soon 2. गेहे, नयनयो, वपुषि, कण्ठे—Thus she was everywhere a source of joy to राम। The two were lying together. Hence राम was actually feeling here स्पर्शो वपुषि and the moment before (see sl. 35) he had placed her arm on his neck (कण्ठे बाहु)। 3. शिशिर etc.—शिशिर- स्पर्शो यस्याः, कर्मधा—। 4. मौक्तिक etc.—मुक्ता एव इति मुक्ता+ठक् (विनयादि)=मौक्तिकम्। Neuter by the dictum "क्वचित स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते", 5. प्रेय—अतिशयेन प्रियम् इति प्रिय+ईयसुन्। No comparison is implied. 6 यदि—अव्यय implying पक्षान्तर। 7. परम्—अव्यय meaning केवल। Qual. विरह। पर विरह - Separation alone. Or पर—else अन्य। 'पर किम अन्यत किम (न प्रेय)। 8. तु—अव्यय implying अवधारण, निश्चय। Take it along with असह्य। असह्यस्तु असह्य एव really unendurable.

(lviii) (प्रविश्य) प्रतीहारी—देव उवट्ठिदो [देव उपस्थितः]।

रामः—अयि कः ?

प्रतीहारी—आसण्णपरिचारओ दुम्मुहो देवस्स [आसन्नपरिचारको दुर्मुखो देवस्य]

रामः—(स्वगतम्)—शुद्धान्तचारी दुर्मुखः स मया पौरजानपदान् अवसर्पितुं प्रयुक्तः। (प्रकाशम्) आगच्छतु। (प्रतीहारी निष्क्रान्ता)।

(*Entering*) Warder—Sire waiting close by,

Rama—Well who ?

Warder—Sire's personal attendant Durmukha

Rama—(*To himself*)—Durmukha is employed in the herem. He was detailed by me to spy out citizens and villagers. (*Aloud*) Let him come in. (*Exit* Warder).

मित— । देव इति । 'उपस्थित' समीपे वर्त्तमान' ।। अयीति । क उपस्थित इति नोक्तम् । तत आत्मना अनन्तरोक्त' यत् "असह्यस्तु विरह' इति तदनुपदमेक प्रतिहार्य्या प्रोक्त तत् "उपस्थित" इति एतयो. परम्परान्वये "असह्यस्तु विरह उपस्थित" इति त्रासकरोऽर्थ आयाति । तेन सन्त्रस्तो राम पृच्छति 'अयि कः उपस्थितः इति । इयमपि भाविन्या विपत्तेश्छाया ।। आसन्नेति । 'आसन्नः' सदैव समीपे वर्त्तमान ।। गृह्ये ति । 'गृह्यान्ते' अन्तःपुरे 'चरति' व्यवहरति । 'दुर्मुखः' अन्त पुरे नियुक्त इत्यर्थ । पौरान्' पुरवासिन पुरुषान् 'जानपदान्' जनपदवासिनश्च ग्रामनगरवासिन सर्वान् इत्यर्थ । 'अपसर्पितु" प्रच्छन्न परीक्षितुम् ।।

Notes—1. उपस्थित—Has come. प्रतिहारी does not say who has come To Rama this sounds ominous, because his last word uttered aloud is विरह' (Sl. 38) and the warder's उपस्थित: uttered immediately after it presents to his already disturbed mind the context विरह उपस्थित: । He is startledby the coincidence. 2. अयि &c.—अयि here implies सम्भ्रम caused by the coincidence विरह' उपस्थित । This sort of coincidence is in dramatic parlance known as पताका स्थानक । "यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्य प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानक' तु यत् ॥" पताकास्थानक is sometimes मङ्गलार्थ sometimes अमङ्गलार्थ । Here it is अमङ्गलार्थ, it bodes evil—the विरह that is imminent 3. अपसर्पितुम्—अप+सृप+तुमुन् । This is a poetical licence the correct form being अपसर्त्तुम् or अपस्रप्तुम् । सृप occurs in the अनिट्कारिका—"तृप्यतिदृप्यती सृपिः" ।

अप+स्पृ means 'to spy' "अपसर्पश्चर. स्पशः" इत्यमरः। The reading. 'पौरजानपदचरितमुपगन्तुम्" seems better here.

(lix) (प्रविश्य) दुर्मुखः (स्वगतम्)—हा कथं सीदा-देईए ईरिसं अचिन्तणिज्जं जनाववादं देवस्स कथइस्सं। अहवा णिओओ क्खु मे ईरिसो मन्दभाअस्स [हा कथं सीतादेव्या ईदृशम् अचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि। अथवा नियोगः खलु मे ईदृशो मन्दभागस्य]।

सीता (उत्स्वप्नायते)—हा अज्जउत्त सोम्म कहिं सि [हा आर्यपुत्र सोम्य कुत्र असि]।

(*Entering*) Durmukha (*To himself*)—Alas! How shall I report to Sire this inconceivable slander of Queen Sita by the people? Or such indeed is the duty of me the ill-starredone.

Sita—(*Talks in her sleep*)—Ah! My husband, where art thou, O gentle one?

मित—। हा इति। "अचिन्तनीय" चिन्तयितुमशक्यम्। 'जनापवादम्' लोकनिन्दाम्। 'नियोग' अधिकार, कर्त्तव्यं कर्म॥ सीतेति। स्वप्नः निद्रा। 'उद्गतः स्वप्नात्' उत्स्वप्नः विगतनिद्रो जन। 'उत्स्वप्न' इव आचरति 'उत्स्वप्नायते सुप्ता अपि प्रबुद्धा इव आचरति, वाच. प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। 'कुत्र असि' इति स्वप्ने, तथा रामविरहो दृष्ट इत्यर्थः। दुर्मुखागमनात् आसन्नं वियोगम् अन्तरात्मा तस्या जानाति इति विपदः सूचना॥

Notes—1. जनापवादम् -अप+वद्+घञ् भावे अपवादः slander जनानाम् अपवादः। 2. देवस्य—४र्थी is expected. षष्ठी शेषे। 3. ईदृश —Of this nature, *i*, *e*, to spy and report 4. उत्स्वप्नायते—उत्स्वप्न is a प्रादितत्—(see Tika.) स इव आचरति इति उत्स्वप्न+क्यङ् (नामधातु)+लट् ते by the rule 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च,'॥

(lx) रामः—अये सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनात् विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति। (सस्नेहं परामृशन्)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्-
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्न हार्य्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं प्रेमसुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते॥ ३९॥

Rama—Ha ! It is that distressing thought of separation suggested by the inspection of painting that is disturbing the queen's sleep. (*Affectionately caressing her*)—

With great difficulty indeed is gained that unique and benificent love of a good creature that is unchanged in weal and woe, obliging under all circumstances, where there is the heart's repose, the ardour of which is not to be mitigated with age which develops into the mature core of affection through the wearing off of the coating (of reserve) by time. (39).

सित—। अये इति 'सैव' पूर्वदर्शिता 'विरहभावना" विप्रयोगशङ्का वा शूर्पणखायाः 'चित्रदर्शनात' जाता 'रणरणकदायिनी' उद्वेगकारिणी सा 'इय 'देव्याः स्वप्नोद्वेगं करोति। अद्वैतमिति। अन्वयः—यत् सुखदुःखयो अद्वैतम् (अतएव) सर्वासु अवस्थासु अनुगुणम्, यत्र हृदयस्य विश्राम, यस्मिन् जरसा रसः न हार्य्यः, यत् कालेन आवरणात्ययात् परिणते स्नेहसारे स्थितम्, तत् एकं सुमानुषस्य भद्रं प्रेम कथमपि हि प्राप्यते। व्याख्या—'यत् सुखदुःखयो अद्वैतम्' द्विरूपतावर्जितम् यथा सुखे तथा दुःखे यस्य एकरूपता अतएव 'सर्वासु अवस्थासु' सम्पदि च विपदि च 'अनुगुणम्' अनुलोमम्, 'यत्र' यस्मिन् प्रेम्णि हृदयस्य विश्रामः' संसारयातनाक्लिष्टस्य मनसः क्लान्तिविरामः, 'यस्मिन्' प्रेम्णि 'जरसा' वार्द्धकेन 'रसः' स्वादः न हार्य्यः' अन-

पनेयः, 'यत्' प्रेम 'कालेन' (अपवर्गे ३या) 'आवरणस्य' सङ्कोचादीनामाच्छादनस्य 'अत्ययात्' विगमात्, 'परिणते' परिपाकमुपेयुषि 'स्नेहसारे' स्थिरांशे 'स्थितं' तद्रूपेण वर्त्तमानम्, 'तत् एकम्' इतरविलक्षणं 'भद्र' कल्याणकरं सुमानुषस्य' सज्जनस्य प्रेम कथमपि हि' अतिकृच्छ्रेणैव हि 'प्राप्यते। दुर्लभं खलु तत् जगति मम तु सिद्धम् अहो मे भाग्यम् इति भाव. ॥

Notes.—1. रणरणकदायिनो—रणरणक उद्वेग। No satisfactory derivation is avaliabe. तं ददातीति रणरणक+दा+णिनि कर्त्तरि= ताच्छील्ये साधुकारिणि वा स्त्रियाम्। Qual. विरहभावना। विरह etc —भू+णिच्+युच् भावे स्त्रियां भावना thought. विरहस्य भावना apprehension of separation. 3 स्वप्नोद्वेगम्—स्वप्न sleep. उद्+विज+घञ् भावे=उद्वेग disturbance. स्वप्नस्य=उद्वेग। 4. अद्वैतम्—द्वयोर्भाव इति द्वि+तल् द्विता। सा एव इति द्विता अण् स्वार्थे द्वैतम् double character, प्रज्ञादि, which is आकृतिगण। The derivation from (द्वि+इत)+ अण as suggested by Mallinatha in Bharavi I is round abont and undesirable, a simpler derivation as above being available, अविद्यमानं द्वैतमस्मिन् अद्वैतम् बहु—। 5. अनुगुणम्—गुण here is भर्त्तृगुण। अनुगतं गुणम् अनुगुणम् adapting itself to the husband's state. प्रादितत्—। Here it is not the wife's love that is अनुगुण, but the wife herself. 6. विश्राम – See *ante* on विश्राम्यताम् अष्टावक्र। 7. हार्य्यः—हृ+ण्यत् कर्मणि capable of mitigation. 8. आवरणात्ययात्—आ+वृ+ल्युट् करणे आवरण veil, cover, अति+इ अच् भावे अत्यय removal. आवरणस्य अत्यय तस्मात्। हेतौ ५मी। आवरण here is लज्जा etc, which conceal the प्रेम and which wear off in time as familiarity grows. 9. प्रेम—प्रियस्य भाव इति प्रिय+इमनिच् प्रेमन् (प्रातिपदिक)। इमनिच् usually gives a masculine derivatine, such as लघिमा, गरिमा महिमा etc.

We thus expect प्रेमा। But poets often make it neuter, as here Also compare "तथाविध प्रेम पतिश्च तादृशः"। Bhavabhuti has it in the masculine also, thus "अनिबन्धनं प्रेमाणमाभनन्ति" = Act V, para xvii.

(lxi) दुर्मुखः (उपसृत्य)—जअदि जअदि देओ [जयति जयति देवः]।

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम्।

दुर्मुखः—उवत्थुवन्ति देअं पौरजाणवदा विसुमरिदा अम्हे महाराअदसरहस्स रामभद्देणत्ति [उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामभद्रेण इति]।

रामः—अर्थवाद एषः। दोषस्तु कश्चित् कथय येन स प्रतिविधीयते।

दुर्मुखः—(सास्रम्)—सुणादु देओ [शृणोतु देवः]। (कर्णे—एवम् एवम्)।

रामः—अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः। (इति मूर्च्छति)।

दुर्मुखः—आस्ससदु देओ [आश्वसितु देवः]।

Durmukha.—(*Advancing*)—Prosper, let sire prosper.

Rama.—Tell me what has been gathered.

Dur.—"We have been by Rambhadra made to forget the great king Dasaratha"—thus do citizens and villagers laud Sire.

Rama.—This is praise. But tell me of any defect that it may be remedied.

Dur.—(*With tears*)—Let Sire listen (*Whispers into his ears*—Thus and thus).

Rama—Oh ! A thunder-bolt-of-words of intesse energy (*Faints away*).

Dur—Let Sire take couage.

मित—उपस्तुवन्तीति। 'उपस्तुवन्ति' प्रशंसन्ति'। 'इति' अनेन प्रकारेण 'पौरजानपदा. देवम् उपस्तुवन्ति'॥ 'अर्थवाद. प्रशंसा 'प्रतिविधीयते' निराक्रियते॥ 'कर्णे' रामस्य कर्णे कथयति। 'एवम् एवम्' इति गुप्तभाषितस्य उपलक्षणम्। रहस्यं किञ्चित कथयन्ति जनाः इत्यर्थः। तच्च कर्णे कथिते श्रोष्यति देवी यदि बुध्यते इति॥ अहहेति। 'तीव्रः' दु.सह' 'स वेग ' प्रपातः अस्य। 'वागेव वज्रः'॥

Notes.—1. विस्मारिता.—वि+स्मृ+णिच्+क्त कर्मणि made to forget. स्मृ means to remember. But वि being *privative* वि+स्मृ means to forget. In this sense the root is not मित् and we do not get ह्रस्व with णिच्। मित्त्व is compulsory when meaning उत्कण्ठापूर्वकस्मरण। Thus स्मरयति forces to yearn after, but स्मारयति forces to remember. 2. महाराजदशरथस्य– Originally this was कर्म of स्मृ। But the कर्मत्व is here ignored (अविवक्षा) and we have शेषे षष्ठी। Now if there is अविवक्षा of कर्म the root becomes अकर्मक and by the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—" the अणिकर्ता becomes कर्म when णिच् is attached. Thus वयं विस्मृत-वन्त.=रामभद्र अस्मान् विस्मारितवान्=रामभद्रेण वय विस्मारिता.। But this is against the commentators of पाणिनि। Theyexclude अविवक्षित कर्म roots from the operation of the rule 'गतिबुद्धि—'। Thus—"येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते अत्र अकर्मकाः न तु अविवक्षितकर्माणोऽपि तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न"—*Bhattoji* Hence we should get—वयं विस्मृतवन्तः= रामभद्रःअस्माभिः विस्मारितवान्=रामभद्रेण अस्माभिः विस्मारितम् (भावे)। 3. अर्थवाद.—वदनम् इति वद+घञ् भावे=वादः। अर्थस्य प्रयोजनस्य वादः a statement made through necessity, *i. e*, with the object

of gaining some end. Hence it is flattery or प्रशंसा। 4. येन—येन कथनेन। Unless you say I can not remedy प्रतिविधान is owing to your report, इती श्या। 5. कर्णे etc.—What is said here suppressed and the suppression is indicated by एवम्—एवम्—Thus (say people , thus. This is whispered into Rama's ear because he apprehends that सीता might hear him.

(lxii) रामः (आश्वस्य)—

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः।
एतत् तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-
दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४० ॥

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि। (रा—)

Rama—(*Recovering*)—

Alas! Alas! Cursed be this slander of Vaidehi through residence in another's house which has been suppressed by miraculous means. Through an evil turn of fate same has once again spread all round like the venom of a rabid dog.

[*Or*—alas! Alas! How accursed! The very same slander of Vaidehi means, has once again ...dog]. (40)

(R —)

Now what can I ill-starred as I am, do in this matter?

मित—। हा हेति। अन्वय—हा हा धिक्। वैदेह्याः यत् परगृहवासदूषणम् अद्भुतैः उपायैः प्रशमितम् दैवदुर्विपाकात् तत् एतत् पुनरपि आलर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम्। व्याख्या—'हा हा धिक्' अहो दुर्गतिः। 'वैदेह्याः यत परगृहे' भर्तृभिन्नजनमन्दिरे 'वासात् दूषणं' जनैः कलङ्कारोप 'अद्भुतैः उपायैः' विचित्रैः साधनैः अग्निशुद्ध्यादिभिः 'प्रशमितम्' अपनीतम्. दैवस्य हतविधेः 'दुर्विपाकात्' 'दुष्परिणामात्

'तत् एतत् पुनरपि आलकं' मत्तकुक्कुरसम्बन्धि 'विषमिव सर्वतः' समन्तात् 'प्रसृतं' सञ्चरितम् ॥

Notes—1. परगृह etc.—दुष+णिच्+ल्युट् करणे दूषणम् cavil, slander. परगृहवासात् दूषणम्, सुपसुपा। Here दूषण is not any blemish in वैदेही। She is without blemish—उत्पत्तिपरिपूता। It is the idle and reckless talk of the people Hence the णिच्, otherwise the poet wauld have said दोषण or दोष। 2. प्रशमितम्—प्र+शम्+णिच्+क्त कर्मणि प्रशान्तम् or प्रशमितम्। 3. दैव etc—दुष्टो विपाकः दुर्विपाक', प्रादितत—। दैवस्य दुर्विपापाकः। तस्मात्। हेतौ ५मी। 4. आलर्कम्—अलर्क a mad dog. तस्य इदम् इति अलर्क+अण्। 5. *Remark*—This is an adaptation on Kalidasa's "पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम। सोढं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः।" Like Kalidasa's, Bhavabhuti's verse implies that something must be done and that immediately.

(lxiii) (रा—) (विमृश्य सकरुणम्) अथवा किमन्यत् ?

सतां केनापि कार्य्येण लोकस्याराधनं व्रतम्।
यत् पूरितं हि तातेन माञ्च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम्। (रा—)

(R.—*Reflecting—Piteously*)—Or, what else ?

The service of the people by any means is the vow of all good (kings)—vow which was indeed redeemed (kept) by father by renouncing me and life as well. (41).

Even now this has been urged by Worshipful Vasishtha.

मित—। "विमृश्य" ध्यात्वा। 'अथवा' लोकानां तुष्टिमेव विधास्ये 'अन्यत् किं' करणीयमस्ति ॥ निश्चयेऽस्मिन् हेतुमाह सतामिति। अन्वयः—केन अपि

कार्येण लोकस्य आराधनं सतां व्रतम्, यत् तातेन माञ्च प्राणांश्च मुञ्चता पूरितं हि। व्याख्या—'केन अपि' सुदुष्करेण च 'कार्य्येण' कर्मणा लोकस्य प्रजानाम् 'आराधनं 'अनुरञ्जनं 'सतां व्रतं'' साधूनामनुष्ठेयो विधिः' 'यत्' व्रतं 'तातेन' पित्रा दशरथेन 'माञ्च प्राणांश्च मुञ्चता' सुदुष्करं कुर्वता इति भावः 'पूरितं हि' उद्यापितमेव। तत् मयापि प्रजारञ्जनानुरोधात् सुदुष्करं सीतापरित्यागमेव कुर्वता तत् व्रतं पूरयिष्यते इति भावः। अत्र सीतापरित्यागसमर्थनार्थं दशरथचरितस्योपन्यासनं रामायणविरुद्धं वीरचरितविरुद्धञ्च। तत्र कैकयीप्रीतये रामविवासनमुक्तं न प्रजारञ्जनार्थम्॥ सम्प्रतीति। 'सन्दिष्ट' "युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्याः" इत्यादिष्टम्। तत् सर्वथा अपरिहार्य्यः सीतापरित्यागः।

Notes.—1. विमृश्य—वि+मृश means to reflect The preceding verse establishes the necessity for instant action. Two courses present themselves—a course of conciliation of the people which means renunciation of सीता, and a caurse of repression. Rama *reflects* (विमृश्य)—weighs the pros and cons of the two and decides on the adoption of the former. The decision breaks his heart and what follows now is said सकरुणम्—piteously. 2. केनापि—The अपि implies indescribability. inconceivability &c 3. पूरितम्—Vidyasasar's reading is पूजितम् honoured. But something more difinite than that is required. One may honour (पूजित) a custom yet not observe it , actual observance is necessary. Hence पूरित seems better, *4. Remark*—सताम् &c. cites precedent to justify this apparently atrocious decision. Similar sacrifices are not rare in our family. Father made such saerifice, why then should I not be equal to it ? सम्प्रतीव &c.—refers to Guru's command which is above all other corsideration.

(lxiv) (रा—) अपि च—

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-
र्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम्।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ मामधन्यम् ॥४२॥

(R—) Moreover,

If to this—the pure record, well rendered illustrious by the solar race of kings, the best among men—a foul slander attaches through my connection, then, alas! woe be to the luckless self of mine. (42)

मित—। एवं सीतायाः परित्यागे गुणमुक्त्वा अपरित्यागे दोषमाह—यदिति। अन्वयः—लोकश्रेष्ठैः सावित्रैः भूमिपालैः यत् शुद्धं चरितं साधु दीपितम् अस्मिन् मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती चेत् स्यात्, हन्त अधन्यं मा धिक्। व्याख्या—'लोकश्रेष्ठैः' पुरुषसिंहैः 'सावित्रैः' सूर्यवंशीयैः 'भूमिपालैः' महीपतिभिः यत् 'शुद्धं' चरितं विमलं वृत्तं 'साधु दीपितं' सम्यगुद्भासितम् 'अस्मिन्' (लिपिकरप्रमादोऽयम् 'तस्मिन्' इति कवेरभिप्रायः स्यात्) मत्सम्बन्धात् मम सम्पर्कात् एतस्मिन् अन्तरे सीतापरित्यागमकुर्वता मया योगात् 'कश्मला' मलिना 'किंवदन्ती' जनवादः 'चेत् स्यात्' यदि प्रसज्येत तदा 'हन्त' अहो दुःखम्, 'अधन्यं' हतभाग्यं 'मा धिक्'। तत् कुलचरितं दीपितमेव तिष्ठतु इति करणीय एव सीतापरित्यागः इति भावः॥

Notes—1. सावित्रैः—सूते इति सू+तृच कर्त्तरि सविता Sun. सवितुरपत्यानि पुमांसः इति सवितृ+अण्=सावित्राः। 2. भूमिपालैः—भूमिं पालयन्ति इति भूमि+पा+णिच्+अण् कर्त्तरि भूमिपालाः। तैः। 3. लोकश्रेष्ठैः—अतिशयेन प्रशस्याः इति प्रशस्य+इष्ठन् श्रेष्ठाः, लोकेषु श्रेष्ठाः। सुप्सुपा। तैः। 5. साधु—Qual. दीपनक्रिया। Comp. "तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्"—

Sakuntala. 5. कश्मला—कश्मल is पाप। तत्, अस्ति अस्मिन् इति कश्मल+अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् कश्मला sinful, secondarily 'dark' मलिना। किंवदन्ती—किं कुतसितं वदति इति किम्+वद् भाच् स्त्रियाम्। 7. अस्मिन्—seems to be a copyist's slip for तस्मिन्। 8. *Remark*—This verse gives the evil consequence of the non-observance of the व्रत referred to in sl. 41, If सीता is not abandoned, a slur attaches to the race—the race originated by the resplendent Sun himself—the race of which the deeds are as resplendent as the sun. Hence by the maxm "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" the abandonment of सीता is unavoidable. This is an adaptation of "राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थित पश्यत कीदृशोऽयम्। मत्त सदाचारशुचे कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य॥"—*Raghu*.

(lxv) (रा—) हा देवि देवयजनसम्भवे, हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुन्धरे, हा निमिजनकवंशनन्दिनि, हा पावकवशिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि, हा रामभयजीविते, हा महारण्यवासप्रियसखि, हा प्रियस्तोकवादिनि, कथमेवंविधायास्तव ईदृशः परिणामः।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे॥४२॥

दुर्मुख ब्रूहि लक्ष्मणम्—एष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञापयति (कर्णे—एवमेवम्)।

(R—) Ah, my queen sprung from the ground for sacrifice to the gods! Ah thou by whom the earth was sanctified through the favour of thy birth. Ah, thou the

delighter of the race of Nimi and Janaka! Alas, thou with a character belauded by Fire, Vasishtha and Arundhati! Alas, thou that lived in Rama only! Alas, my dear companion af my stay in the great forest! Ah, thou of sweet and spare speech, Such as thou art, how is it that such is thy end?

Through thee the worlds are holy, on thee are people s unholy tattle! Through thee the worlds are provided with a guardain, thou art to perish without a guardian! (46).

Durmukha, tell Lakshmana—Here, your new king Rama commands. (*Whispers into his ears*—Thus and thus).

मित—। हा इति। देवना यजन यागस्थली 'सम्भव.' उत्पत्तिस्थान' यस्या तादृशी सीता जन्मना पूता इत्यर्थ'। अतएव 'स्वजन्म' एव य 'अनुग्रह' तेन 'पवित्रिता' विशोधिता 'वसुन्धरा' पृथिवी यया तादृशी सीता। अतएव सा 'निमि' जनकवंशकर्त्तु' 'जनकस्य, च व शस्य नन्दिनी' आनन्ददायिनी सीता (मन्ये—'रघु-जनक' इति कवे' पाठ आसीत् 'निमिजनक' इति लिपिकरप्रमाद:। रघो. जनकस्य च यौ व'शौ' तयो. 'नन्दिनी' इति व्याख्यानम्)। 'पावकेन वशिष्ठ न अरुन्धत्या' च 'प्रशस्त' स्तुत यत् 'शील तेन 'शालते शोभते तादृशी सीता। जन्मना शीलेन च अतुला सीता इति भाव तस्याभि लोकापवादः इति खेद। 'राममय रामैकपर' जीवित जीवन' यस्या तादृशी। यस्या जीवने सर्व्वकर्मसु रामभावना तादृशी सीता, तस्या अपि परपुरुषसंसर्गशङ्का इति खेद। महारण्य' दण्डकासु 'वासे प्रिया सखी' सहचरी तादृश्यामपि सन्देह: इति खेद'। 'प्रिय' स्तोकम् अल्पञ्च 'वदति' या सा, तस्या: ईदृश:' अचिन्त्य परिणाम' अन्तिमा दशा॥ परिणाममेव दर्शयति त्वयेति। अन्वय'—सुगम। व्याख्या—सुगमा॥ 'त्वया जगन्ति पुण्यानि' न केवल त्व' पवित्रित-वसुन्धरा किन्तु पवित्रितभुवनत्रयापि। 'अपुण्या' जुगुप्सिता.। 'त्वया हेतुभूतया 'लोका' नाथवन्त' पुरा रावणपीडिता असहाया आसन् अधुना रावणविनाशात् ससहाया:। अनाथा' अशरणा विपद्यसे' मरिष्यसि। उभयत' असामञ्जस्य' प्रदर्शयति। या पावनी सा अपवित्रीक्रियते, या शरण्या सैव अशरणा इति॥ नूतन

इति। 'नूतन' इति साभिप्रायम्। राजा नूतनः कर्मापि तस्य नूतनम्। न हि सूर्य्यवंशीयेन केनापि भूपालेन परित्यक्ता आसन्नप्रसवा धर्म्मपत्नी। तदपि नूतनं नूतनेन राज्ञा क्रियते इत्यभिप्राय।

Notes. 1 स्वजन्म etc — परिवा कृता इति पवित्र + णिच् (नामधातु) क्त कर्मणि पवित्रिता। 2 निमिजनक &c — रघुजनक seems to be the correct reading See Tika. 3. पावक &c —प्र + शंस + क्त कर्मणि प्रशस्तम्, belauded पावक belauded her शील at the time of the time of the ordeal in Lanka. वशिष्ठ and अरुन्धती were constant admirers. 3. राममय etc.—राम प्रचुर यस्मिन् इति राम + मयट्, राममयम्। 4. ईदृश परिणाम Here राम anticipates events —what will happen to her if abandoned. 5. नाथवन्त —नाथ is रक्षक protector guardian &c — 6 राम —mentions himself by name to show that राम alone is capable of such a villainous deed 7 *Remark*—For propriety of the various epithets here see *Mitabh* — above.

(lxii) दुर्मुखः—कहं दाणीं अग्गिपरिसुद्धाए गब्भट्ठिदपवित्तरहुउलसन्दाणाए देईए दुज्जणवअणादो एव्वं अज्झवसिदं देवेण [कथमिदानीम् अग्निपरिशुद्धाया गर्भस्थितपवित्ररघुकुलसन्तानाया देव्या दुर्जनवचनादेवमध्यवसितं देवेन ?]

रामः—शान्तम्। कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ?

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातञ्च दैवाद्वचनीयबीजम्।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्यदतिदूरवृत्तम् ॥४४॥

गच्छ।

दुर्मुखः—हा देई [हा देवि]। (इति निष्क्रान्तः)।

Dur—How is it that through the slander of the wicked thus is now being contemplated by Sire regarding the queen who was cleared by fire (tested in fire ?) and in whose womb rests the hallowed progeny of the race of Raghu ?

Rama.—Peace ! How are the citizens and villagers wicked ?

Ikhshvaku's race is liked by the people, but through fate has occured cause for slander. On the other hand the miraculous deed (development) at the time of vindication happened far off indeed. Who would believe in it ? (44)

Do go. then.

Dur —Alas, our queen (*Exit*).

मित—। कथमिति। 'अग्नौ परिशुद्धा' तस्या 'देव्या' सम्बन्धे। शेषे षष्ठी। इत्येकम् अनध्यवसायकारणम्। गर्भे स्थित पवित्र रघुकुलसन्तान' यस्या यद्वा 'पवित्रस्य रघुकुलस्य सन्तान यस्या तस्या देव्या। इत्यनध्यवसायकारण द्वितीयम्। तथापि 'कथ देवेन अध्यवसित" व्यापृतमेतस्मिन् परिहार्य्ये कर्म्मणि। एवमनेकै स्थिते अनध्यवसायकारणे मा भूदध्यवसायी देवस्य॥ इक्ष्वाकिति। अन्वय -इक्ष्वाकुवंश प्रजानामभिमत: दैवाच्च वचनीयवीज' जातम्। यच्च विशुद्धिकाले अद्भुत कर्म्म, अतिदूरवृत्त' तत को हि प्रतीयात्। व्याख्या—इक्ष्वाको. वंश', प्रजानाम 'अभिमत:' तव अनुरक्तता प्रजा, कथं मयि दुर्जना' स्यु'। नोचेत् दुर्गेना', कथ' जनवाद ? 'दैवाच्च' ममैव हतभाग्यतया 'वचनीयस्य' निन्दाया, 'वीज' कारण जातम्' उपस्थितम। अग्नौ हि तत् दग्ध' वीजमिति चेत् 'यच्च यत पुन. 'विशुद्धिकाले अद्भुत' कर्म्म' प्रदीप्तवह्निप्रविष्टापि कुशलिनी देवी अग्निप्रभृतीनाञ्च साक्षात्कार' अभूत् 'अतिदूरे लङ्कायां वृत्त" जात' 'तत को हि प्रतीयात् न कोऽपि। तत् अस्यैव कारण' जनवादस्य, न हि दुर्जना प्रजा।

Notes.—1. अग्नि &c —परिशुद्धा means परिशुद्धा इति ज्ञाता found out to be pure—*not* cleansed of impurities. No impurity could ever attach to her, she was उत्पत्तिपरिपूता। As such

the slander may be ignored. 2 गर्भस्थित &c.—सन्तन्यते सातत्य गम्यते वंशः अनेन इति सम + तन घञ करणे = सन्तानः progeny. The whole is a चतुष्पद बहुव्रीहि (see *Mitabh*—) Or पवित्रं रघुकुलम्, कर्मधा—। तस्य सन्तानः। गर्भस्थितः पवित्ररघुकुलसन्तानो यस्याः, विपदबहु —। तस्याः। 3 देव्या.—देव्या सम्बन्धे। शेषे षष्ठी। 4. अध्यवसितम्—सो is सकर्म्मक meaning 'to destroy' &c But अधि + अव + सो is अकर्म्मक meaning 'to make an effort' to mak up one's mind' &c. and सकर्म्मक when meansng 'to attempt' &c. Here it is , अकर्म्मक। अधि + अव सो क्त भावे वर्त्तमाने अध्यवसितम्। The reading अनार्य्यमध्यवसितम् is objectionable. अनार्य्य is too strong a word to come to the king from a menial. 5. अभिमतः—अभि + मन क्त कर्मणि वर्त्तमाने। Hence प्रजानाम् has अनुक्त कर्त्तरि षष्ठी by "क्तस्य च वर्त्तमाने"। 6. अद्भुतं कर्म—सीता came out of fire unscathed. All the leading gods appeared in person to testify to the sanctity of सीता। 7. विशुद्धिकाल—Here again विशुद्ध is विशुद्धिप्रख्यापन। 8. प्रत्येतु—प्रति + इ लोट तु। विध्यर्थे लोट। 9 तत्—कर्म of प्रत्येतु। Very often प्रति इ is used as अकर्म्मक and the object of प्रत्यय is its अधिकरण। Thus "आत्मन्यप्रत्ययं चेतः"—*Sakuntala*. 9. *Remark.*—Note that here again we have the word दुर्जन। we have met with it already in "साधुत्वे दुर्जनो जन", दुर्ज्जनः अशुभमुत्पादयति" etc.

(lxvii) **रामः—हा कष्टम्। अतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः।**

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां
सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम्।

छद्मना परिददामि मृत्यवे
सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥४४॥

Rama – O woe ! I have become a murderer of extremely loathsome ways.

This dear one—brought up from childhood—never, through affection, having a different mind—I am consigning to death under a pretext as does the butcher a domestic bird (45) (R—),

मित— । हा इति । 'नृशंस.' घातुकः अस्मि नास्ति सन्देह, पर तथापि 'अतिबीभत्स' घृणिततमं 'कर्म' यस्य तादृशोऽहम् । कारणमाह शैशवादिति । अन्वय — —शैशवात् प्रभृति पोषिता सौहृदात् अपृथगाशया प्रियाम् इमा सौनिक गृहशकुन्तिकाम् इव छद्मना मृत्यवे परिददामि । व्याख्या—शैशवात् प्रभृति' बाल्यादारभ्य 'पोषितां' लालिताम् अत. स्नेहपात्रम् सौहृदात्' प्रेमवशात्, न तु भयादिना 'अपृथक' अभिन्न' आशय' अभिप्रायो यस्या तादृशी प्रज्ञा मदनुवर्त्तिनोमित्यर्थं अतश्च वात्सल्यभाजन' 'प्रिया' मम प्रीतिकरीम् इतरं बहुभिरेव निमित्तै सदा यत्नत' प्रतिपाल्याम् 'इमा' प्ररूढविश्वासा मत्पार्श्वगता सीता 'सौनिक' मासविक्रयी 'गृहशकुन्तिका' प्रयत्नपोषिता पक्षिणम् 'इव छद्मना' छलेन तपोवनप्रदर्शनरूपेण 'मृत्यवे' यमाय 'परिददामि' प्रयच्छामि । किमतः परं बीभत्स स्यात् ॥

Notes –1 अतिबीभत्स etc.—बीभत्सते अनेन इति बध वैरूप्ये भ्वादि सन्+घञ् करण=बीभत्स घञ्=बीभत्सम् that which causes disgust, i, e, revolting, loathsome &c वैरूप्य is the sense given by the वृत्ति । Bhattoji interprets वैरूप्य as चित्त विकार । Hence बीभत्सते means चित्तविकारं लभते । In this sense सन् after बध is compulsory and स्वार्थे not इच्छार्थे । The rule is "मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । दीर्घश्चाभ्यासस्य changes बिभत्स into बीभत्स । 2. नृशंस'—नृन् शंसति हन्ति इति नृ+शंस अण कर्त्तरि नृशंस' a murderer. By abandoning सीता in this condition I am certainly going

to become a murderer (नृशंस)। The murder again is being committed in a peculiarly disgusting manner (वीभत्स)। The verse following explains the वीभत्सता। 3. शैशवात् &c.—Hence she ought to be an object of affection. and I going to kill her. Is not this loathsome ? प्रभृति योगे पञ्चमी। 4. प्रियाम्—She is an object of delight to me yet I am going to kill her. This is revolting. 5. सौहृदात्—सुहृदयस्य भावः इति सुहृदय+अण्=सुहृद+अण् by the rule "हृदयस्य हृद् लेखयदण्लासेषु" =सौहृदम्। The rule "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" does not apply and we do not get सौहार्दम् (See addendum in our edition of Sakuntalan). The rule "सुहृद् दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" has no scope because सीता is not being looked upon here as a mere मित्र। 6. अपृथगाशयाम्—The thought is the same as in "अनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत् (sl. 40). Such as one is being killed by me ! How disgusting ! ! 7. इमाम्—Here he points at सीता sleeping in confidence on his bosom. Even such a one I am killing. I am really अतिवीभत्सकर्मा। 8. छद्मना—Again I am killing her under a pretext. She is not being plainly told of her fate She goes out delighted at my kindness to her ! O woe ! ! ! 9 परिददामि—परि implies सर्वतोभाव। There is not the least doubt that she will die. 10. सौनिक—सूना is वध्यस्थान or मांसविक्रयस्थान meat-stall By लक्षणा (transference of epithets) it is here विक्रेय मांसम्। सूना पण्यमस्य इति सूना+टक्=सौनिक। The derivation सूनायां नियुक्तः does not suit us, because the butcher is not posted employed (नियुक्त) by any one at his post.

(lxviii) (रा—) तत् किम् अस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि। (सीतायाः शिरः स्वैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन्)—

अपूर्वकर्मचण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम्।
श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥४६॥

(उत्थाय) हन्त विपर्य्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, पर्य्यवसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य। शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्। असारः संसारः। कष्टप्रायं शरीरम्। अशरणोऽस्मि किं करोमि का गतिः। (रा—)

(R)—Why then do I, an untouchable sinner, defile the queen? (*Withdrawing his arm after having gently lifted Sita's head*)—

Loose hold of me, O simple girl—of me a Chandala by this unheard-of deed, You have taken hold of a poison-tree of dire tendencies under the delusion that it is a sandal-tree (49).

(*Getting up*) Alas, To Rama now is upset the land of the living, the end (aim of the life has vanished, the earth is now a withered wilderness—a void, the world is bereft of its best, this body is now almost an infliction. I am helpless, what shall I do? What's the recourse? (R—)

मित—। तदिति। 'तत्' तस्मात् वीभत्सकर्मनृशंसत्वात् 'अस्पर्शनीय' पातकी स्प्रष्टुमप्ययोग्यः पापी अहं 'किं' कथं स्वगात्रसंसर्गेण चारित्रपूता 'देवीं दूषयामि' अस्यां दूरे एव स्थास्यामि॥ सीताया इति। 'सीतायाः' शिरः स्वैरं जागरणभयात् शनैः शनैः 'उन्नमय्य उत्तोल्य 'बाहुम्' उपधानीकृतं स्वभुजम् 'आकर्षन्' अपनयन् आह॥ अपूर्वेति। अन्वयः—अयि मुग्धे अपूर्वकर्मचाण्डालं मा विमुञ्च। चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमं श्रितासि। व्याख्या—'अयि मुग्धे' सरल सीते 'अपूर्वम्' अन्येन अकृतम् अतिवीभत्सं 'कर्म' यस्य तथाविधं 'चाण्डालं' मां विमुञ्च' मद्गात्रसंस्पर्शं त्यज।

कारणमाह—'चन्दनभ्रान्त्या' सुखस्पर्शश्चन्दनोऽयमिति भ्रमेण 'दुर्विपाकम्' असुखप्रवणं 'विषद्रुमं श्रितासि' दुःखमेवास्य स्पर्शः तत् विमुञ्च माम् ॥ अतः परं मन्ये सुखलितो ग्रन्थः ।, स्ववाहुमाक्षस्य "विमुञ्च माम्" इत्युक्तम् विमोचनञ्च न भवति यावत् रामस्य कण्ठे प्रदत्त, सीताया वाहुर्नावतार्य्यते । अनुपदमुक्तम 'उत्थाय" इति च न सङ्गच्छते । तदित्थं भवतु—सीताया वाहुं स्वकण्ठादवतार्य्य उत्थाय—इति) ॥ हन्तेति । 'हन्त' अहो खेद 'रामस्य' सम्बन्धे 'सम्प्रति' अधुना सीतायाः परित्यागात् 'जीवलोक' प्राणिजगत 'विपर्य्यस्त' विपर्य्यासं जात, आकुल. स ब्रूत 'जीवितस्य' प्राणधारणस्य 'प्रयोजनम्' अर्थ फल 'पर्य्यवसित विगतम् । सीताविरहितस्य जगदन्यथा जातं मे तत् मरणमेव श्रेय इति भाव. । 'अधुना' सीताविरहे 'जगत्' इय धरा मे 'जीर्णारण्यम' उच्छिन्न" काननम् अतएव शून्यं जीवसम्पर्कविहीन जातम्, संसार' असारः सारहीनः सद्वस्तुविरहित प्रतिभाति 'शरीर कष्टप्राय पीडाविशेषमिव मनो । 'अशरणोऽस्मि' वरोस्यास्य विपत्पातस्य प्रतीकारो मे नास्ति ॥

Notes. 1. अस्पर्शनीय: &c—स्पृश् + अनीयर कर्मनि स्पर्शनीय. । न स्पर्शनीय. अस्पर्शनीयः । पातयति इति पत + णिच् + ण्वुल कर्त्तरि पातकम् that which causes downfall, sin. तदस्य अस्तीति पातक + इनि पातकी sinner ; I am an untouchable sinner I should not defile the queen with my touch. 2. स्वैरम्—ईरणम् इति ईर + घञ् भावे ईरः । स्व ईर' स्वैर., कर्मधा— । The वृद्धि is due to the Varttika "स्वात् ईरेरिणो", तत् यथा तथा । Qualifies उन्नमनक्रिया । 3. अपूर्व etc. —अविद्यमानं पूर्वं पूर्ववत्ति यस्य तत् अपूर्वम् unprecedented, वहु— । तादृशं कर्म यस्य । चण्डाल एव इति चण्डाल अण् स्वार्थे चाण्डाल. (प्रज्ञादि) । अपूर्वकर्मा चाण्डाल', कर्मधा— । तम् । 4. चन्द्रनभ्रान्त्या—चन्दनस्य भ्रान्तिः । तया । 5 दुर्विपाकम्—वि + पच् घञ् भावे विपाकः development, दुष्टो विपाकः अस्य दुर्विपाक. that which developes in something very undesirable, वहु— । 6. विषद्रुमम—विषस्य द्रुमः । तम् । 6* विपर्य्यस्तः—वि

+परि+अस+क्त कर्मणि। Becomes topsy turvy. 7. जीवलोकः— जीवानां लोकः। What was one thing in the land of the living has become to me (रामस्य) something different now. 8. पर्य्यवसितम्—परि+अव+सो+क्त कर्त्तरि। 9. जीर्णारण्यम्—जर्ण म्, अरण्यम्, कर्मधा—। The world is now to me a wilderness in which all vegetation has withered away. 10. असार—सृ+घञ् कर्त्तरि सारः that which lasts, the best. अविद्यमान सार अस्मिन्। 11. संसार—संसरत्यस्मिन् इति सम्+सृ+घञ् अधिकरणे संसार, the world of re-birth. The best in the world was सीता। She is doomed, so the world is bereft of its best. 12. कष्टप्रायम्—कष्ट pain, प्राय is बाहुल्य। प्रायेण कष्ट कष्टप्रायम् mostly an infliction ora great infliction. सुप्सुपा। The reason why प्राय does not lead in the compound is that when entering a वाक्य the विभक्ति in प्राय always remains तृतीया (एकविभक्ति) while that in कष्ट changes. Thus प्रायेण कष्टं शरीरं मे, प्रायेण कष्टं शरीरं वहामि, प्रायेण कष्टेन शरीरेण किम् &c Hence प्राय does not get पूर्वनिपात् though an उपसर्जन) owing to the prohibition.--"एकविभक्ति च अपूर्वनिपाते"। Camp एवम्प्राया in "प्रवलतमसामिवम्प्राया. शुभेषु हि वृत्तयः"—*Sakuntala*. Or say प्राय means तुल्या। कष्टेन प्रायं तुल्यम् कष्टप्रायम्, सुपसुपा। "प्रायो मरणानशने मृतौ बाहुल्यतुल्ययो." इति मेदिनी। 13. *Remark*—As pointed out in the मितभाषिणी the text here is defective. राम makes up his mind to avoid touch with Sita's body (किमस्पर्शनीयः पातकी &c.). Hence he withdraws his arm (बाहुमाकर्षन्)। But this does not cut off touch because Sita's arm is still on his neck (अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः—sl. 39). This has to be removed. Sl. 46 is preliminary

to its removal विमुञ्च माम् &c.—let me go—cannot refer to the withdrawal of Rama's arm, for by withdrawing *his* arm it is *Rama* that lets go Sita, She can be said to have let राम go when her own hold of राम is released. Besides, so long as Sita's arm is on his neck, उत्थाय following becomes incongauous. Hence it seems a part of the text is missing here (see मितभाषिणी) ।

(lxix) (रा—) अथवा—

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् ।
मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः ॥४६॥

हा अम्ब अरुन्धति, हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ, हा भगवन् पावक, हा देवि भूतधात्रि, हा तात जनक, हा तात, हा मातरः हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण, हा प्रियसख सुग्रीव, हा सौम्य हनूमन्, हा सखि त्रिजटे, मुषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन । (रा—)

(R—) Or,

In Rama, for the full perception of pain indeed, was conciousness instilled, and by life—steady life striking at the vitals—has been played the part of a peg of adamant. (47)

Alas, mother Arundhati ! Alas worshipful Vasishtha and Visvamitra ! Alas mighty sanctifier (fire) ! Alas, Goddess the sustainer of beings (Earth). Alas father Janaka ! Alas, father : Alas mother ! Alas my great benefactor Vibhishana, the king of Lanka ! Alas, dear friend Sugriva ! Alas, friend Trijata ! You are all robbed and insulted by wretched Rama. (R—).

मित -। दुःखेति। अन्वय—दुःखस वेदनाय एव रामे चैतन्यम् आहितं मर्मोपघातिभिः प्राणैः स्थिरैः (सद्भिः) वज्रकीलायितम्। व्याख्या—'दुःखस्य सं'वेदनाय सम्यक् ज्ञानाय 'एव रामे चैतन्यम् आहितम्' अर्पितम्। न हि अचेतनस्य ज्ञान सम्भवति इति धाता प्रथमं रामे चैतन्याधानं कृतम्, प्राणप्रतिष्ठा विहिता। चेतनोऽपि यदि मुहूर्त्तमात्र जीवति, तस्य ज्ञान स्याद्वा, पर सम्यक् ज्ञान न स्यात्। इति धातुरेव इच्छया 'मर्म्माणि' जीवस्थाने ये उपघ्नन्ति' प्रहरन्ति तादृशैः 'प्राणैः' असुभिः 'स्थिरैः' अचलैः सद्भिः' 'वज्रकील, 'वज्रप्रस्तरनिर्मित, सुदृढ य शङ्कुः, तेन इव आचरितम्। चेतनोऽहं' प्राणाश्च मा न मुञ्चन्ति तत् अनन्तं दुःखमनुभवामि। एष एव धातुरभिप्रायः तत् 'किं करोमि का गतिः'॥ हा इति। 'अरुन्धती' स्नेहवती सीतायाम्। 'वशिष्ठविश्वामित्रौ' गुरू। 'पावकः" शीलसाक्षी सीताया 'भूतधात्री सीताया माता शीलसाक्षिणी च। 'परमोपकारी' सीतासमुद्धरणे सहाय इति। विस्मृतः स उपकार कृतघ्नेन मया। 'त्रिजटा' स्नेहवती सीतायामशोकवनिकासु। 'मुषिता,' भवता सीतारूपरत्नोत्तमनाशनात्। 'परिभूता' युष्मभ्यम् अनिवेद्य एव सीताविनाशनात्। 'हतकेन' दुष्कर्म कुर्वता 'रामेण'॥ (शाकुन्तलोक्त "मृष्टम्" इति "आदितश्च" इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थात कथञ्चित समाधेयम्)

Notes—*1.* दुःख &c.—सम्+विद्+ल्युट् भावे संवेदनम् full perception. The सम् is intensive. दुःखस्य संवेदनन् तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी। 2. रामे—Goes with both आहितम and वज्रकीलायितम्। 3. आहितम्—आ+धा+क्त कर्मणि। The nom. is धाता understood The object was to make me feel the misery, चैतन्यमाहितम्= प्राणाः प्रतिष्ठापिताः। The प्राण प्रतिष्ठा gives sensation, I feel the pain. To complete the feeling the प्राण is rendered enduring. 4. मर्मोप &c.—मर्म्माणि उपघ्नन्ति इति मर्म्मन्+उप+हन +णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये। तैः। Hence they bring me pain, 5. वज्र &c.—वज्र adamant, a kind of very hard stone. कील plug. वज्रस्य कील। तेन इव आचरितम् इति वज्रकील+क्यङ्+क्त भावे=वज्रकीलाय

(नामधातु) + क्त = वज्रकीलायितम्, acted like a plug of adamant. 6. सुखिता—Sita was dear to all of these. Here loss would be a personal loss to each them. 7. परिभूता.—परि + भू means to insult.' The loss is being caused without reference to them, hence the insult. 8. रामहतकेन—हत इव इति हत + कन् इवार्थे हतकः । रामश्चासौ हतकश्च कर्मधा— । तेन । One who robs (सुखिता.) and insults (परिभूता) is indeed a wretch. The समास is by "कुत्सितानि कुत्सनैः" though strictly speaking the rule does not apply. The rule wants that हतकत्व should attach a slur on रामत्व which it does not. [N. B.—The slur may be established with a little twisting. Thus—राम is one who pleases (रमते or रम्यते अनेन) । For sucha one it is a slur to behave like a wretch. But witness विष्णुगुप्तहतक, चाणक्यवटु, &c. where it is not easy to detect slur. It seems the rule is rather loosely applied by poets.]

(lxx) (रा—) अथवा कश्च तेषामहमिदानीमाह्वाने ?
ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।
मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥४८॥
योऽहम्—

विश्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं
क्रव्याद्भ्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥४९॥

(R—) Or who indeed am I now in the matter of their invocation ?

Methinks those noble souls are being touched by Sin itself with their names uttered by me—me, ungrateful and vilehearted (48), who heartless, and throws as an offering unto the carnivora his beloved wife, the jewel of his house, that in confidence had gone to sleep by casting herself down on his bosom, wife heavy with the full foetus that is quivering through fright. (49) (R—)

मित—। अथवेति। 'अथवा पक्षान्तरे। 'इदानीम्' अधुना अतिवीभत्सकर्मा नृशंस 'अह तेषाम्' अरुन्धतीप्रभृतीनाम 'आह्वाने' 'सम्बोधनकर्मणि 'कश्च' क' खलु न कोऽपि, अनधिकारी खल्वह" तेषामाह्वाने॥ कारणमाह ते इति। अन्वय.—महात्मान. ते कृतघ्नेन दुरात्मना मया गृहीतनामान: (सन्त:) पाप्मना स्पृश्यन्ते इव (इति) मन्ये। व्याख्या—'महात्मान: उदाराशया' 'ते' अरुन्धतीप्रभृतय: 'कृतघ्नेन' उपकारकापकारिणा 'दुरात्मना' नीचाशयेन 'मया' अपूर्वकर्मचाण्डालेन रामेण' गृहीत नाम' येषा तथाविधाः सन्त पाप्मना' मूर्त्तिमता पापेन स्पृश्यन्त इव 'हि' एतदेव अह' 'मन्ये' मम मतम्। अतस्तेषा नामग्रहणपरिहारो मया कर्त्तव्य: ॥ कृतघ्नता दुरात्मता च दर्शिता अपि भूय प्रदर्श्यते विस्रम्भादिति। अन्वय.—(य. अहम्) गृहस्य शोभा विस्रम्भात् उरसि निपत्य लब्धनिद्रा प्रियगृहिणीम् उन्मुच्य निर्घृण. (सन्) आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी (ताम) बलिमिव क्रव्याद्भ्य: क्षिपामि। किम्, तेन मया गृहीतनामान. ? (यः अहम्) गृहस्य शोभा' भूषणस्वरूपा गृह' भूषयित्वा छविकारिणी मे अपि च 'विस्रम्भात्' मयि प्रत्ययात निःशङ्कम् 'उरसि निपत्य' वक्षसि निर्भर' स विश्य 'लब्धनिद्रा' सुप्ता 'प्रियगृहिणी' प्रियपत्नीम् 'उन्मुच्य' परित्यक्तुमना' वक्षस: उत्तोल्य अकृतज्ञताया: परा काष्टा प्रदर्श्य इति भाव: । अथ पुन "निर्घृण." सन् करुणापरिहीणो भूत्वा 'आतङ्केन त्रासेन चित्रदर्शनजनितेन स्फुरित:' कम्प्रमान 'कठोर. परिपूर्णो यो 'गर्भ.' तेन गुर्वी मन्थरगमनाम्, अतएव पलायितुम योग्याम ता 'बलिमिव भक्षणार्थम् आमिषपिण्डमिव 'क्रव्याद्भ्य' सिंहव्याघ्रादिहिंसेभ्य' "क्षिपामि' दूरादेव न्यस्य ददामि। किमत' पर' दूरात्मता स्यात्। एवं कृतघ्नेन दुरात्मना च मया गृहीतनामानस्ते स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥

Notes—*1.* मन्ये—This is his candid opinion, not a surmise. ? महात्मान.—contrast with दुरात्मना। Such being the contrast, I am an untouchable with regard to them. 3 कृतघ्नेन—कृ+क्त कर्मणि कृतम् the service done उपकारः। कृतम् हन्तीति कृत+हन+टक्, कर्त्तरि कृतघ्नः। This is owing to च in "अमनुष्यकर्त्तृके च"। चकारात् क्वचिन्मनुष्यकर्त्तृकेऽपि"। In the case of राम however his मनुष्यत्व may be ignored. Or say after माधव (i) the affix टक् is बाहुलकात् in a wider sense than usual; or (ii) take the word as of the मूलविभुजादि class and attach क। The difference between the two is seen in the feminine कृतघ्नी with टक् and कृतघ्ना with क। 4. मया &c.—My tongue utters their names. This seems to me like sin personified touching their person (and defiling them). 5. विश्रम्भात्—वि+श्रम्भ+घञ् भावे विश्रम्भ, confidence तस्मात्। हेतौ ५मी। Hence my विश्वासघातकता। 6. उन्मुच्य Having lifted up just as a lump of meat is picked up and thrown at lions, tigers, &c. in a Zoo. 7. प्रिय &c.—Comp. पोषिता प्रियाम्, sl. 46 8. गृहस्य शोभाम्—Comp इयं गेहे लक्ष्मी', sl 39 9. क्रव्यादः—क्रव्य raw meat. क्रव्यम् अदन्ति इति क्रव्य+अद विट् कर्त्तरि क्रव्याद (प्रातिपदिक)। तेभ्य.। ४र्थी सम्प्रदाने।

(lxxi) (रा—) (सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा) देवि, देवि, अयं पश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः। (इति रोदिति)।

(नेपथ्ये)—अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्।

रामः—ज्ञायतां भोः किमेतत्।

पुनर्नेपथ्ये—

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।
लवणत्रासितः स्तोमः शरण्यं त्वामुपस्थितः ॥५०॥

(R—) (*Placing sita's feet on his head*) Queen, my Queen, this is the last touch of thy lotus-feet with Rama's head (*Weeps*).

(In the Tiring Room) – Murder ! Murder !

Rama—Ho ! Let it be known what this is—

(Again in The Tiring Room)—

The body of ascetics of grim austerities dwelling on the banks of the Yamuna, terrorised by Lavana, has come to you the protector- (50).

मित— । देवीति । 'पश्चिमः' पश्चाद्भव अन्तिम इत्यर्थं । शिरसा पादपङ्कज स्पर्श. प्रसादनार्थम । एतत्त चरमम् प्रसादनम । दुर्लभमत परमावधी. परस्पर दर्शनमिति भाव ॥ अब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मणि वेदे साधु ब्रह्मण्यम । न ब्रह्मण्यम । वेदविरुद्धम्, हिंसा इत्यर्थः । आवेगे द्विरुक्ति' । घाती ब्रह्महत्या वा वर्त्तते त्रायता भोः इत्याशयः ॥ ऋषीणामिति । अन्वयः—यमुनातीरवासिनाम् उग्रतपसाम्, ऋषीणा स्तोम. लवणत्रासित' (सन्) शरण्य' त्वाम् उपस्थित । व्याख्या—'यमुनातीरवासिना कालिन्दीतटसद्मनाम्, 'उग्रतपसा' कटोरव्रतानाम्, 'ऋषीणा स्तोम समूह' 'लवणेन' रावणभगिन्या' कुम्भीनस्याः पुत्रेण 'त्रासितः' सन् 'शरण्य'' रक्षणसमर्थं त्वाम् उपस्थितः त्राणार्थं त्वत्सकाशमागतः ॥

Notes—1. पश्चिम'—पश्चात् भव इति पश्चात्+डिमच् । Final 2. शिरसा &c – This is to propiatie for the injury done. 3. नेपथ्ये—नेपथ्य is the dressing room of the actors. 4 अब्रह्मण्यम्, —ब्रह्मन् is वेद । ब्रह्मणि वेदे साधु इति ब्रह्मन्+यत ब्रह्मण्यम्, that which is sanctioned by the Vedas. न ब्रह्मण्यम अब्रह्मण्यम that which

is not sanctioned by the Vedas 'i e.' प्राणिहिंसा। The Vedas teach "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि'। अब्रह्मण्यम् इति। The exclamation implies that some one is craving protection against हिंसा by some one else. प्राणिहत्या भवति त्रायतां भो' is the sense, 5. उपतपस्याम्—Hence deserving protection. 6. लवण etc.—वस+णिच्+क्त कर्म्मणि। 1. शरण्याम्—शरणे रक्षणे साधु इति शरण+यत् शरण्य' a good protector, "शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि" इति मेदिनी। 8. उपस्थित'—उप+स्था+क्त कर्त्तरि has approached. उप+स्था is सकर्मक when meaning सङ्गतिकरण and is then आत्मनेपदी। Comp. अर्थेन' समुपस्थिता, महामात्यान् उपतिष्ठते" etc

(lxxii) **रामः—आः कथम्! अद्यापि राक्षसत्रासः। तद् यावद् अस्य दुरात्मनः कुम्भीनसीपुत्रस्य उन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि। (कतिचित् पदानि गत्वा पुनर्निवृत्य) हा देवि, कथमेवङ्गता भविष्यसि। भगवति वसुन्धरे, श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम्—**

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम्।
यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः॥५१

(इति निष्क्रान्तः)

Rama—Ha! How so! fear of Rakshasas even now? Well then I will send Satrughna for the uprooting of this vile-hearted son of Kumbhinasi (*Having gone a few steps and come back*) Alas! my Queen! Thus circumstanced how will you live? O mighty repository of riches (Earth) look after your worthy daughter Janaki—

Who is the sum total of the blessing of the race of Janaka and Raghu and whom, of holy habits, you brought forth in the holy sacrifical ground of the gods. (51).

(*Exit* .

मित—। आ इति। 'अद्य अधुना। हते रावणे प्रशमिता राक्षसा इत्येव जानामि तत् कथं तेभ्यस्त्रासः। विपन्नानां ब्राह्मणानां परित्राणे यतिष्यामाणः विपदं गताया. आत्मपत्न्याः स्मरन् करुणाभिभूत आह 'एवम्' ईदृशीमवस्थां 'गता' प्राप्ता आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी कुव्याङ्गा. क्षिप्ता अशरणा 'कथं भविष्यसि केनोपायेन आत्मानं रक्षित्वा जीविष्यसि। असमर्थोऽहं भवत्या रक्षणे तत् त्वदर्थं मातरं वसुन्धरामाक्रन्दामि इत्याह भगवतीति। 'अवेक्षस्व' तस्या शिवानुध्यानपरा भव। सर्वथा प्रयत्नार्हा सा इत्याह जनकानामिति। अन्वय.—यत् जनकानां रघूणाञ्च कृतस्नं गोत्रमङ्गलम्। पुण्यशीला या पुण्ये देवयजने अजीजन। व्याख्या—'यत्' सीतारूपं वस्तु 'जनकानां' जनकवंशीयानां 'रघूणाञ्च' रघुवंशीयानामपि 'कृत्स्नं' समग्रं 'गोत्रमङ्गलं' कुलकल्याणम् उभयोरपि वंशयोर्यत् कल्याणकरं तत् समुदायरूपेण या सीता स्थिता अतएव यत्नेन रक्षणीया ते। कारणान्तरञ्च त्वत्सम्बन्धे प्रकृष्टतरमस्ति इत्याह—'पुण्यशीला' पूतचरिता 'या' पुण्ये देवयजने' देवानां यज्ञभूमौ 'अजीजनः' जनितवत्यसि। कन्या किल मातु रक्षणीया एव। सा च कन्या शीलेन श्लाघ्या इत्यात्मनापि रक्षामर्हति ततः 'श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम्'' इति भाव.।

Notes.—**1.** कुम्भनसी &c.—कुम्भी a small pitcher. कुम्भी इव नासिका अस्या. इति कुम्भीनस्+अच्+ङीष=कुम्भीनसी a woman with nose like a small pitcher. नासिका becomes नस् and अच् comes in by 'अच् नासिकाया नसञ्चस्थूलात'। ङीष is optional by "नासि-कोदर—"। Hence कुम्भीनसा is also correct. 2. कतिचित् etc. —The poet removes राम because his emotion at the so-called Sitas departure for तपोवन would betray him. 3. भगवति &c—This appeal to वसुन्धरा is important as will be seen

in Act. VII 4. जनकाना रघूणाम्—जनक and रघु here stand for the *progeny* of जनक and रघु by taansferencs of epithets. 5. गोत्रमङ्गलम्—Whatever is benefical to the races is embodied in Sita. If she perishes both the races perish with her. Hence for these weighty reasons guard her carefully in my absence. 6, पुण्यशीलाम्—People's slander makes no impression on his high opinion of her character. She is abandoned solely to please the people as commanded by the गुरु। 7. अजीजन—You gave birth to hei, she is your own child ; hence, besides the consideration for the two leading races of king, you have a personal interest in her welfare. जन+णिच+लुङ्स्।

(lxxiii) सीता—हा सोम्म अज्जउत्त कहिंसि [हा सौम्य आर्य्यपुत्र कुत्रासि]। (सहसोत्थाय) हद्धी हद्धी दुस्सिविणएण विप्पलद्धा अहं अज्जउत्तं आक्रन्दामि [हा धिक् हा धिक्, दुःस्वप्नेन विप्रलब्धाहमार्य्यपुत्रमाक्रन्दामि]। (विलोक्य) हद्धी हद्धी एआइणीं मं पसुत्तं उज्झिअ गदो अज्जउत्तो। किं दाणी एदं। भोदु से कुविस्सं जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो पहविस्सं। को एत्थ परिअणो [हा धिक्, हा धिक्, एकाकिनीं मां प्रसुप्ताम् उज्झित्वा गत आर्य्यपुत्रः। किमिदानीमेतत्। भवतु तस्मै कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि। कोऽत्र परिजनः] ?

Sita—Alas ! Gentle husband whither artthou ? (*Suddenly getting up*) O fie, O fie, deceived by a bad

dream I am shouting for my husband. (*Looking round*) O fie ! O fie ! my husband has left leaving me alone and asleep. what is this ? well, I will be angry with him if seeing him I can control myself ! who attends (Lit. is the waiter) here ?

मित—। 'दु स्वप्नेन' अप्रियेण आर्य्यपुत्रविरह प्रदर्शयता स्वप्नेन 'विप्रलब्धा' प्रतारिता। 'आकन्दामि' आह्वयामि। प्राप्त एव विरह. सप्ने दृष्ट न स्थय' विप्रलम्भ'। 'एकाकिनीम्' उज्झित्वा गत.' इत्येक' कोपकारणम्, 'प्रसुप्तामुजझित्वा गत:' इति द्वितीयम। 'आत्मन प्रभविष्यामि' यदि आत्मा मे वश स्यात। प्रणयस्य गाढतया असम्भव कोप, तत् सत्यपि कोपकारणे, कृते च सङ्कल्पे, 'त' प्रेचमाणा' कोप' विस्मरिष्यामि इत्याशय ॥

Notes.—1. हा धिक् &c.—धिक् implies निन्दा। She censures herself for the mistake. In the sentence following we have again हा धिक् &c , there she censures राम for his apparent want of consideration for her. 2. तस्मै—सम्प्रदाने चतुर्थी। सम्प्रदान in connection with कोपिष्यामि by the rule "क्रुधद्रुह—"। But this is against the spirit of the Bhashya. There a distinction is made between क्रोध and कोप। कोप is the first stage, its *further developement* is क्रोध। "न हि अकुपित: क्रुध्यति"—*Bhashya.* That being so कुप् does not make a सम्प्रदान। Hence it is that the rule itself says "य प्रति कोप." not "यस्मै कोप." which wonld have saved a syllable. We therefore propose to read तस्य for तस्मै। The प्राकृत word से may be rendered तस्य also. The षष्ठी would be शेषे—तस्य सम्बन्धि कोपष्यामि।

(lxxiv) (प्रविश्य) दुर्मुख:—देई कुमारलक्खणो विण्ण वेदि सज्जो रहो आरुहदु देईत्ति [देवि, कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति सज्जो रथ. आरोहतु देवि इति]।

सीता—इयं आरुहामि [इयमारोहामि]। (उत्थाय) परिस्फुरइ विअ मे गब्भभारो ता सिढिलं गच्छम्ह [परिस्फुरतीव मे गर्भभारः तत् शिथिलं गच्छामः]।

दुर्मुखः—इदो इदो देई (इत इतो देवी)।

सीता—नमो तवोधणाणं, नमो रहुउलदेवदाणं, नमो अज्जउत्त चरणकमलाणं, नमो सअलगुरुअणाणं, [नमस्तपोधनेभ्यः, नमोरघुकुलदेवताभ्यः, नम आर्य्यपुत्रचरणकमलेभ्यः नमः सकलगुरुजनेभ्यः]। (इति निष्क्रान्ता)।

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः।

(Enterıng) Durmukha—Queen, Prıce Lakshmana begs to say that the car ıs ready, let Queen get ın.

Sıta—Here, I am gettıng ın (*Rising*) The burden of my womb seems to throb, so I wıll go slowly.

Dur.—Thıs way Queen, this way.

Sita—Salutatıon to those that are rıch ın penance, salutatıon to the deıtıes of the race of Raghu, salutatıon to the lotusfeet of my husband, salutation to all my seniors (*exit*).

Here ends the First Act named "Inspection of the Paintıng".

मित—। 'शिथिलं' मन्दं गच्छाम'॥ तपोवनं गच्छतीति प्रथममेव तपोधनान् प्रणमति। तत. कुलदेवताः प्रणमति। ततो भर्त्तारम्। इह स्थानान्तरं गन्तमुद्यता भर्त्तारमपश्यन्ती अपि तद्दर्शनाय न यतते इत्यसमञ्जसम्॥

Notes.—1. परिस्फुरति &c.—This is some new exprience. Had it been the usual quickening felt from the fourth month onwards it would not have been the subject of her remark. She marks it because it is unusual. It was the day of delivery. 2. आर्यपुत्र &c.—When she says this she does not notice that राम should have accompanied her but keeps himself absent. See Intro.

3.—प्रथमः अङ्क, समाप्त इत्यर्थ—अङ्क is an Act. The अङ्क continues until all the actors leave the stage (See P. 44 line 20-21 ante also). Here all have left and the Act has ended—"अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्कः परिकीर्तितः." । See also our Sak. beginning of Act I Every period ending with all the actors leaving the stage is an अङ्क" ।

N. B—P. 49 line 9 for "अनुवासनानि" read "अनुशासनानि" P 49 line 10 for धर्मवत्" read मर्मवित्" । P. 92 line 8 for "दशनमुकुलमुग्धालोक " read "दशनमुकुलैर्मुग्धालोकम्" । P. 123, line 14, for "१तत्" read "२तत्" । P. 134 line 5 "at every touch" read "verily at every touch".

St. 35 मुह+क्त=मुग्ध pleasant, also मूढ dazed. St. 36 —सरोरुहे इव अक्षिणीयस्याः । तत' बहुव्रीहौ समासान्त. षच्+ङी । सम्बोधन ।

उत्तरचरितम्

द्वितीयोऽङ्कः ।

(1) (नेपथ्य)—स्वागतं तपोधनायाः ।

(प्रविश्य अध्यगवेषा) तापसी—अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवार्घ्येण माम् उपतिष्टते ।

(प्रविश्य) वनदेवता (अर्घ्यं विकीर्य्य)—

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं
फलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

(In the Tiring room)—welcome to thee rich in asceticism.

(*Entering in the grab of a traveller*) Female Ascetic—Ha, Here is a sylvan deity meeting me with an offering of fruits, flowers and fresh leaves.

(*Entering*) Sylvan Deity (*Exhibiting the offerings*)—

This forest is for you to enjoy any way you wish , a happy day is this for me. Through merit and with great difficulty indeed does a meeting of the good come off with the good. The shade of a tree, water and what food suit your vow, be it fruit or root, all this is not for you at another's disposal here. 1.

मित— 'तपोधनायाः स्वागतं सुभागमनं भवतु ।। अध्वानं गच्छतीति 'अध्वग' पथिक. । तस्य 'वेष' इव वेषो यस्याः ।—फलै. कुसुमैः पल्लवैश्च' कल्पित. य 'अर्घ्य' '

मूलोपहार तेन सह 'माम उपतिष्ठते' मया सङ्गता भवति ॥ 'विकीर्य' तापस्या' पुरो निधाय ॥ यथेच्छमिति। अन्वय.—इदं वनं यथेच्छं भोग्यं व'। अयं मे सुदिवस.। पुण्यैन हि कथमपि सतां सद्भि सङ्ग भवति। इह व: तरुच्छाया, नीयं, यदपि तपसी योग्यमशन फल वा मूल वा तदपि, न पराधीनम्.। व्याख्या—सुगमा। पुण्यैन हि' पुण्यैनैव 'भवति'। तत्र 'कथमपि' अतिक्रान्तेण कदाचिदेव भवति इत्यर्थः ॥

Notes.—1. स्वागतम्—आ+गम+क्त भावे आगतम् arrival. सुष्ठु आगतं स्वागतम् auspicious arrival. This is the usual word of welcome to a guest. 2 तपोधनायाः=शेषे षष्ठी। चतुर्थी is also seen thus—"कल्पितार्घ्याय तस्मै स्वागतं व्याजहार", 'तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे' &c. 3 अध्वगवेषा—अध्वन्+गम+ड कर्त्तरि अध्वग traveller. तस्य वेष.। स इव वेषो यस्या'। 'सप्तम्युपमान—" इति बहुव्रीहि.। 4. फल &c—अर्घ्य honour, honouring, अर्घाय इदम् इति अर्घ+यत् अर्घ्यम offerings of honour. फलकुसुमपल्लवानि, द्वन्द्व। तत्कल्पितम् अर्घ्यम्, कर्मधा—of the शाकपार्थिवादि class. तेन। सहार्थे तृया। 5 'उपतिष्ठते—meets. "उपाद्देवपूजा"-इति सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम्। We do not say उपतिष्ठते=देवताबुद्ध्या पूजयति because the वनदेवता has not yet entered. The अर्घ्य is offered after her entranee (see below), 'She meeta me' may be said as soou as a start is made to meet But 'she honours me' seems a bit premature before honour is actually offered. 6. यथेच्छम् &c.—The whole forest is at your disposal. 7. सुदिवस: An auspicious day, the reason follows. 8 सताम् &c.—सताम of meritorious people like myself, सद्भि: with people of your stam. It is not good taste to describe one's self as one of the सत्। पुण्येन=हेतौ तृया। Merit

is the cause that produces the meeting as its effcet. Again, that merit must be of an extraodinary type, hence such meetings do rarely happen (कथमपि भवति) । 9. तरुच्छाया—तरोः छाया । तरूणाम् would give तरुच्छायम् by "छाया बाहुल्ये" । 10. पराधीनम्—परस्मिन् अधि इति पर+अधि+ख । सप्तमीतत् with ख attached compulsorily by "अपडच्—आश्रितङ्—अलकम्—अल्पकृष-अव्य तरपदात् ख." । The ७मीतत्—is by "सप्तमी शौण्डैः." अधि being of the शौण्डादि class.

(II) तापसो—किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्य्यासितरसं
रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(इत्युपविशतः) ।

Ascetic—What do I say to this ?

Deeds highly agreeable, restraint in speech pleasing from modesty, heart naturally benevolent, acquaintance never denounced—this well-known guileless and stainless secret of the good of which the flavour is unchanged at the beginning and at the end [or—before and behind]. rules triumphant. (2).

(*They sit down*).

मित—। 'अत्र' अस्मिन् विषये इमां भवतां उदारतां प्रति इत्यर्थः मया "किमुच्यते' किम् अत्र उच्यताम् ? एकमेवात्र वक्तव्यं "साधूनां रहस्यं विजयते" इति ॥ तदेवाह प्रियप्रायेति । अन्वय.—वृत्तिः प्रियप्राया । वाचि विनयमधुरो नियमः । मतिः प्रकृत्या कल्याणी (अतएव) परिचयः अनवगीतः । इदं तत् पुरो वा पश्चाद्वा अविपर्य्यासितरसं साधूनाम् अनुपधि विशुद्धं रहस्यं विजयते । व्याख्या—

'वृत्ति:' व्यापारः कर्म इत्यर्थ. 'प्रियप्राया' प्रायेण बाहुल्येन प्रिया अतिप्रिया इत्यर्थ' । साधुना' कर्मभि जना न केवल' नोद्विजन्ते परन्तु सुप्रीता भवन्ति इति भाव' । आस्तां कर्म रमणीयम्, वाक् पुनरुद्वेगकरी स्यात् इत्याह 'वाचि' साधूना 'विनयेन' नम्रतया हेतुना 'मधूरः' प्रीतिपद. 'कोऽपि' 'नियम' स यमो वर्त्तते । साधवो हि पारुष्य' परिहृत्य रमणीयाञ्च कोमलतामाधाय वाच' प्रयुञ्जते, तत् वाचापि तेषा' सुप्रीता एव भवन्ति जना' । भवतु सुशिक्षिततया तेषा' कर्मणि वाचि च नियम' स्यात्, पर' मनः क्रूर' वा भवेत् इत्याह 'मति' साधूना मन 'प्रकृत्या' स्वभावेनैव न हि शिक्षावशात् 'कल्याणी' शिवा परेषा' मङ्गलचिन्तनपरा इत्यर्थ'. अतएव 'परिचय' सदा' परिचितोऽपि जन 'अनवगीत.' अनिन्दित येन साधव परिचिता भवन्ति तस्य निन्दा ते कदापि न कुर्वन्ति इत्यर्थ'. । मनोवाक्कर्मसु मधूरा साधवः इति भाव: । 'इदम्' उक्तप्रकारकं 'तत्' प्रसिद्ध 'पुरो वा पश्चाद्वा' प्रथमपरिचये परिचयपरिणतौ च । यद्वा समक्षे च परोक्षे च 'अविपर्य्यासित'' व्यत्ययमभजमानम् अतएव 'अनुपधि' अकपट' 'विशुद्ध' विमल 'साधूना' रहस्य चरित 'विजयते' सर्वान् विजित्य वर्त्तते । साधुना चरितविजित' हि त्रिभुवनम् इति भाव' ।

Notes—1. किम् &c.—There is an intonation here (काकु) ! Do you want to know what I have got to say in this matter ? Her reply follows in the verse 2. प्रियप्राया—Very pleasing. For grammar &c. See. कष्टप्रायम्, I. lxviii. 3. वाचि etc.—नि+यम+अप् करणे=नियम restraint This is is usually taken to mean that the *Sadhus* are men of few words. The restraint seems better taken with respect to the *quality* of the words used than *quantity* The speech of the *Sadhus* is weededofall undesirable words. 3. अनवगीत'—अव means अनुच्च low, अवगीत that which is spoken low. But निन्दा is spoken low (whispered). Hence अवगीत is निन्दित । न अवगीत: not condemned. 4. परिचयः

—परि + चि + अच् कर्मणि = परिचय an acquaintance The *Sadhus* never condemn acquaintance. The reason is their मति is प्रकृत्या कल्याणी, they cannot think ill of others. 5. पुर &c.—पूर्वस्मिन् काले इति पूर्व + ङि (७मी) + असि स्वार्थे = पुर at the beginning. वा implies, समुच्चय i e, it means च। Comp "सा व शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम" = *Kumar* अपरस्मिन् काले इति अपर + ङि (७मी) + अस्तात् स्वार्थे = पश्चात् at the end. Both पुरस् and पश्चात् are अव्यय। Here the two together mean 'at beginning and at the end' 'before and behind.' in presence and in absence' &c. 6. अविपर्यासितरसम्—वि + परि + अस + घञ् भावे = विपर्यास reversal. विपर्यास' गमित इति विपर्यास + णिच (नामधातु) + क्त कर्मणि = विपर्यासित। changed. न विपर्यासित। तादृशो रसो यस्या। The *Sadhus* speak well of one in one's presence as well as in absence (अनवगीत परिचय'), hence their ways are *always* sweet (अविपर्यासितरसम्)। 7 रहस्यम्—रहसि भवम इति रहस् + यत। A secret. It is a *secret* because those who are not *Sadhus* cannot acquire it. 10. अनुपधि—उप + धा कि कर्मणि = उपधि deceit. अविद्यमानम् उपधि अस्मिन्, वहु—। अविपर्यासितरस hence अनुपधि। They feel, speak and work sincerely. 9. विजयते—जि to conquer is सकर्मक and we have to take भुवन as the कर्म understood. It also means 'to prosper' उत्कर्षप्राप्ति। In this sense it is अकर्मक। The आत्मनेपद is by "विपराभ्यां जे."। विजयते conquers (people), prospers, rules triumphant etc.

(III) वनदेवता—कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि।
तापसी—आत्रेयस्मि।

वनदेवता—आर्ये आत्रेयि, कुतः पुनरिहागम्यते किम्प्रयोजनो वा दण्डकारण्यप्रचारः।

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयास उद्गीथविदो वसन्ति।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

Deity—Well, whom do I see in your honoured self ?

Ascetic—I am Atreyi.

Deity—Noble Atreyi, whence do you come here ? What again is the object of your wandering in the forest of Dandaka ?

Atreyi—

In this quarter live many Vedic scholars with Agastya at their head. To learn from them the dectrine of the Vedanta I come here from the side of Valmiki. 3.

मित—। कामिति। किं नाम भवत्या इत्यर्थः॥ आर्ये इति। कुत कस्मात् स्थानात्। किं प्रयोजनम् अस्मिन् किम्प्रयोजन.। दण्डकारण्ये प्रचारः। दण्डकारण्यप्रवेशे को हेतुरिति भाव.॥ अस्मिन्निति। सुगमम्। वाल्मीके. शिष्या किलाहम्, सम्प्रति अगस्त्यादृषेः उपनिषदः पठितुमिहागता इति भावः।

Notes—I. अत्रभवतीम्—एषा भवती इति अत्र भवती compounded or uncompounded. Also see "जयमत्रभवान् नं" etc.—Kirat. XI. 2. दण्डका etc —The word is differently written दण्डक also दण्डका। Comp. "दण्डकाया वने व", sl. 13 below, also "प्रपतानि दुःखान्यपि दण्डकेषु"—*Raghu*. 3. अगस्त्य etc.—प्रकृष्ट मुखं प्रमुखम् the head, top etc. अगस्त्यः प्रमुख एषाम्। Agastya was that most prominent among them, hence she means to say that she wants to go to Agastya himself. Comp. "विश्रान्ताभि भद्रे, सम्प्रयमगस्त्याश्रमस्य

"प्रयाणं ब्रूहि", para IX below 4 भूयासः—अतिशयेन बहव इति बहु+ईयसन्—भू+यस्=भूयस्। This is by 'बहो र्लोपो भू च बहोः"। 5 उद्गीथ etc—उच्चैर्गीयते इति उद्+गै+थक् कर्म्मणि भावे वा=उद्गीथ a section of the सामवेद। ते विदन्ति इति उद्गीथ+विद्+क्विप् कर्त्तरि those that are versed in उद्गीथ। Hence a Vedic scholar in general. 6. तेभ्य—"आख्याता उपयोगे" इत्यपादाने ५मी। 7. निगम etc.—नितरां गम्यते बुध्यते परतत्त्वम् अनेन इति नि+गम+अप् करणे=निगमः the Vedas. अस्य अन्त निगमान्त. sequel to the Vedas. 'i. e., the Upanishads, विद्यते ज्ञायते इति विद्+क्यप् भावे=विद्या knowledge ज्ञानम्। निगमान्तस्य विद्या a knowledge of the Upanishads. 8 वाल्मीकि etc,—वाल्मीकेः पार्श्वं सलोप वाल्मीकिपार्श्वम्। तस्मात्। ल्यब्लोपे कर्म्मणि ५मी। वाल्मीकिपार्श्वं परित्यज्य इत्यर्थः। Or गम्यमानापाययोगे अपादाने ५मी as in 'कुतोभवान्? पाठलिपुत्रात्।'

(VI) वनदेवता—यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणाय उपासते, तत् कोऽयामायर्याया दीर्घप्रवासप्रयासः?

आत्रेयी—तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः।

वनदेवता—कीदृशः?

आत्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतम्। तत् खलु न केवलमृषीणाम् अपि तु सचराचराणां भूतानाम् आन्तराणि तत्त्वान्युपस्नेहयति।

Deity—When indeed others, even *Munis*, approach that very sage, Prachetasa, that old discourser on Brah-

man for going through the end of the Vedas, why is this attempt of your self for a long stay away from home ?

Atreyi—There is great hindrance to study there, hence this long stay out has been decided upon.

Deity—What sort of hindrance ?

Atreyi—Unto that mighty sage were brought by a certain goddess, two infants marvellous in every way, of an age when just weaned from breast-milk. They truly soften the internal entities, not of Rishis only, but of all creatures movable and immovable.

मित—। यदा इति—'यदा तावत अन्ये' जना 'मुनय अपि' न केवल प्रकृता जना ब्रह्मण वेदस्य 'पारायणाय' अन्तगमनाय 'पुराणब्रह्मवादिनम्' आद्य वेदगुरु 'तम् ऋषि' प्राचेतसमेव उपासते तत् आर्य्याया अयं दीर्घप्रवासप्रयास क कीदृश. असमीचीन इति आशय ॥ तवे ति—अध्ययनस्य प्रत्यूहः विघ्न. ॥ तस्मेति—'देवता-विशेषेण भगवत' उपनीतम्' इत्यन्वयः। सर्वप्रकारेण अद्भुतम । स्तने भव स्तन्य दुग्धम् । तस्य त्याग स्तन्यत्याग लक्षणया स्तन्यत्यागकालः। स मात्रा परिमाण यस्य तत् 'स्तन्य-त्यागमात्रकम्'। कप् सामासान्तः। तादृशे वयसि वर्त्तमान 'दारकद्वय' कुमारयुगलम् । 'उपनीत' समीपमानीय दत्तम्। 'तत्' दारकद्वयम्। 'चरे' जङ्गमे. 'अचरे.' स्थावरे: 'सह' निखिलाना 'भूतानाम् आन्तराणि' मनोबुद्ध्यादीनि 'तत्त्वानि' पदार्थान् 'उपस्नेहयति' आवर्जयति ॥

Notes.—1. यदा—An अव्यय meaning यत because. Comp. "यदा बुधै' सर्वगतस्त्वमुच्यसे"—*Kumara* 2. अन्य ऽपि मुनय—Construe अन्ये मुनयोऽपि। 3. पुराण etc—पुराणश्चासौ ब्रह्मवादी च कर्मधा—। 14. प्राचेतसम्—प्रचेतस् is वरुण। तस्य अपत्य 'पुमान् प्राचेतस'। This is वाल्मीकि। 5. ब्रह्मपारायणाय—ब्रह्मण वेदाना पारम्, तस्मिन् अयन गमनम्। तस्मै। तादर्थ्ये ४र्थी। 6. दीर्घ etc.—प्रवास is staying away from home. 7. कीदृश.—This is meant to refer to अध्ययनप्रत्यूह:। But as

दीर्घप्रवास. immediately precedes it and अध्ययनप्रत्यूह is more remote it naturally goes with दीर्घप्रवासः। Hence it seems better to write कीदृशः अध्ययनप्रत्यूहः। 1. देवता etc. विशेष्यते—इति, वि+शिष+णिच् घञ इति, वि+शिष घञ् कर्म्मणि=विशेषः variety, देवताना विशेषः।

(v) वनदेवता—अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ?

आत्रेयी—तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावश्च आख्यातः।

वनदेवता—कीदृशः प्रभावः ?

आत्रेयी—तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आजन्मसिद्धानि इति।

वनदेवता—इति हि भोश्चित्रम्।

Deity—Is there any information about their names ?

Atreyi—It is said that their names, are Kusa and Lava, and their might were revealed by the goddess herself

Deity—What kind of might ?

Atreyi—We are told, that the Jimbheka weapons with their secret have been achieved unto them since birth.

Deity—Ho ! This is really strange.

मित—। अपीति—अपि प्रश्ने। 'तयो' इत्यनन्तर 'दारकयो' इति ग्रन्थ. स्खलित प्रतिभाति। अन्यथा 'दारकद्वयम्' इति प्रस्तुतम्, तदिह 'तयोः' इति स्यात्। एवमुत्तरत्रापि। नाम इति—सम्यक् विज्ञानं संविज्ञानं विशेषबोध.। नाम्नोः संविज्ञानम्। नाम तयोर्जानासि किम् इति प्रश्नार्थ.॥ किल इत्यैतिह्ये। जना एव कथयन्ति इत्यर्थः।

Notes—1. अस्ति—She means अस्ति ते, do you know ? If you do, tell me. *2.* आख्यातः—आ चक्ष or ख्या+क्त कर्म्मणि

Construe नामनी आख्याते प्रभावश्च आख्यातः । 3 *Remark*—It seems दारकयो has been inadvertenly omitted by copyists here after the first तयो. । Otherwise the reference being to दारकद्वयम् we expect तस्य ।

(vi) आत्रेयी—तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म्म वस्तुतः परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ च त्रयीवर्जम् इतरा विद्याः सावधानेन परिपाठितौ । समनन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे चात्त्रेण कल्पेन उपनीय तौ त्रयीविद्यामध्यापितौ । नह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्याम् अस्मदादेः सहाध्ययन-योगोऽस्ति । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जड़े
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान भेदः फलं प्रति तद् यथा
प्रभवति शुचिविम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

Atreyi—And the two were reared and guarded by worshipful Valmiki literally undertaking the work of a nurse, again, with the ceremony of tonsure performed, they were carefully [lit—by him with care] taught the other sciences except the Vedas, and then in the eleventh year from conception, they were initiated after the manner of the Kshattriyas and taught the Vedas. Of such as myself there can indeed be no joining at study with these two of excessively bright grasp and memory ; for—

The teacher gives lessons to the sharp as well as to the dull : surely he does not also increase or decreaae their

aptitude for grasping, Yet towards the result, there indeed arises a great differene. It is like this – A flawless gem, not a lump of earth succeds in receiving an image. 4,

मित—। धात्रीत्यादि—'वस्तुत' स्वरूपतः 'धात्रीकर्म्म' उपमातु' कार्य्यं 'परिगृह्य' स्वीकृत्य। स्वयमेव धात्री भूत्वा इत्यर्थः। 'परिरक्षितौ' विपद्भ्य इति शेषः॥ वृत्तेत्यादि—'वृत्ता' निष्पन्ना 'चूडा' तृतीये वर्षे कार्य्यः स स्कारविशेष. ययोः तौ। 'सावधानेन' कृतमनोयोगेन वाल्मीकिना 'त्रय्या' ऋग्यजु'सामरूपस्य वेदत्रयस्य 'वर्ज' वर्जनं यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा तथा 'परपाठितौ ("गतिबुद्धि—," इत्यणिकर्त्तुः कर्म्मसंज्ञा)॥ समनन्तरमित्यादि—'गर्भात्' गर्भाधानात् 'एकादशे वर्षे क्षात्त्रेण' क्षत्रियजात्युक्तेन 'कल्पेन' विधिना 'उपनीय' उपनयनसंस्कारेण योजयित्वा। न ह्येवादि—'अतिप्रदीप्ता' प्रखरा 'प्रज्ञा' बुद्धि 'मेधा स्मृति ययो ताभ्या सहाधययने' एकत्र पाठे 'योगः न हि अस्ति' न सम्भवति॥ कुत इत्याह वितरतीति। अन्वय'—गुरु प्राज्ञे तथा एव जडे विद्या वितरति,, न खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिञ्च करोति अपहन्ति वा। फलं प्रति पुन भूयान् भेदो भवति च। तथा शुचिर्मणिः बिम्बोद्ग्राहे प्रभवति मृदा चय. न (तथा) तथा स्यात्। व्याख्या—अत्र सहाध्ययनयोगाभावे आचार्य्यदोषः शिष्यदोषो वा इत्यत्राह 'गुरु.'—यथा प्राज्ञे तीक्ष्णबुद्धौ शिष्ये तथा एव जडे मन्दबुद्धौ 'विद्या वितरति' शास्त्रार्थं वितरणोति। विशेषेण अनुपलक्षितौ युगपदुपस्थितौ द्वावप्यसौ अविशेषेणैव पाठयति, तत् कुत आचार्य्यदोषः। भवतु यद्येवं स्यात तत स एकस्य बुद्धिं पुष्णाति इतरस्य च नाशयति ? न इत्याह –'न खलु' अविशेषेणविद्यावितरणव्यतिरिक्तं स 'तयोः ज्ञाने' वितरतार्थबोधे 'शक्तिञ्च' सामर्थ्यमपि एकस्य 'करोति' इतरस्य 'अपहन्ति वा' नाशयति वा। यद्येवं फले अविशेषः स्यात्, फल प्रति पुनः पक्षान्तरे फलसम्बन्धे तयोः "भूयान् भेद' महत् वैलक्षण्य' 'भवति च भवत्येव। तन्मनो गुरुगतमपि किञ्चिदिहास्ति। मेवम्—'यथाशुचिर्म्मणिः विमलं रत्न' बिम्बोद्ग्राहे' छायाग्रहणे 'प्रभवति' शक्तो भवति 'मृदां चयः, लोष्ट्रः 'न' प्रभवति तथा 'तत् स भेदाविर्भावः। स्वभाव एवात्र कारणम्। यथा मन्त्री

मणिस्वभाव अन्यश्च मृत्स्वभावस्तेन च एकत्र प्रतिविम्बं दृश्यते नान्यत्र तथा, एकः प्राज्ञस्वभावं अन्यश्च जडस्वभावः तेन प्राज्ञेविद्या स्फुरति न जडे। न हि कश्चिदत्र गुरोर्दोष इति भाव.।

Notes.—1. वस्तुतः—वस्तु is स्वरूप the reality. वस्तुना इति वस्तु+टा (इया) तसि स्वार्थे। In reality, actually. Vidyasagar reads धात्रीकवस्तुतं धा as a compound and explains धातु कल्पात व्यापारात् with तम् पञ्चम्याधि। 2 परिरक्षितौ—Guarded against accidents. वीरराघव believes that ants are a menace to infant life and परिरक्षण is from the attack of ants. 4 त्रयीवर्जम् etc.—This may also be derived as त्रयी वर्जयित्वाइति त्रयीं+वर्जि (चुरादि)+णमुल् भावे by the rule 'द्वितीयायाञ्च'। The rule means that when the कर्त्ता of वर्जनक्रिया and final क्रिया is in a hurry णमुल् may be attached with a द्वितीयान्त word as उपपद। We have to suppose there that Valmiki quickly did the वर्जनक्रिया and पाठनक्रिया। As difference of opinion is possible in this supposition we give an alternative in Tika. त्रयीवर्जम् इतरा seems a bit tautologous त्रयीवर्ज विद्या or त्रयीतरा विद्या. seems to serve the purpose equally well. The *Vidyas* are 14 in all—"अङ्गानि वेदाश्चत्वारी मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्याह्येताश्चतुर्दश॥" The boys were taught all these excepting त्रयी i e, the Vedas, ऋच, यजुस्, सामन् 4. सावधानेन—अवधान careful attention. तेन सह, वह्—। तेन। Qual. वाल्मीकिना। 5. परिपाठितौ—Here we had originally ब्रह्मचडी (कर्त्ता) विद्याः परिपठितवन्तौ = सावधानः (प्रयोजक) ब्रह्मचूडौ (प्रयोज्यकर्त्ता as कर्म) विद्याः परिपाठितवान् (with णिच्)। Changing the voice—सावधानेन ब्रह्मचूडौ विद्याः

परिपाठितौ। The rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता: स णौ" applies because परिपठन is शब्दकर्म। Also note that by the dictum "बुद्धिभक्षार्थयो. शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया" we may optionallp make व्रतचूडौ or विद्याः the उक्तकर्म i e. either व्रतचूडौ is द्वितीयान्त and विद्या, प्रथमान्त or the reverse 6. गर्भैकादशे—एकश्च दश च एकादश, एक becoming एका by निपातन। एकादशानां पूरणम् इति एकादशन्+डट्, एकादशम्। गर्भात् एकादशम्, सुप्सुपा। 7. उपनीय—त्रयी should not be taught *before* उपनयन्। 8. त्रयीविद्याम् &c—The changes are as in Note 5. above 9, एताभ्याम्—सहार्थे ३या। 10. अतिप्रदीप्त &c.—To understand a lesson is one thing to retain it is another, the first is the work of प्रज्ञा and the second that of मेधा। 11. अस्मदादेः—वयम (i e अहम्) आदि. (आदय ?) यस्य जडसमूहस्य स. अस्मदादि. बहु। तस्य। 12. सह &c.—सह अध्ययन सहाध्ययनम्, सुप्सुपा &c. 13. वितरति &c.—प्रजानातीति प्र+ज्ञा कर्त्तरि प्रज्ञ। स एव इति प्रज्ञ+अण् स्वार्थे=प्राज्ञ। Delive y of the lecture alone is the Guru's work, he does nothing beyond it प्राज्ञ जडे do not take चतुर्थी because there is no सम्प्रदानविवक्षा। विषयाधिकरणे ७मी। 14 न च &c. - च is समुच्चये। He does not at the same time quicken the intellect of one snd deaden that of the other 15 भवति च—च is अवधारणे। 16. तत्—Refers to the manifestation of difference. 17. प्रभवति—Becomes capable. It does net mean 'lords it over', hence cannot govern the 4th case ending by "नम. स्वस्ति—"। 18 बिम्बोद्ग्राहे—बिम्ब is image उद्+ग्रह+घञ्भावे उद्ग्राह. reception. विषयाधिकरणे ७मी। चतुर्थी has no scope (see note 17). 19. *Remark*—The verse is introduced with a यतः hence it professes to be a *reason* why न सहाध्ययनयोगोऽस्ति। She

means to say teacher goes on lecturing , only the bright ones follow him, we lag behind. Hence न सहाध्ययनयोगोऽस्ति।

(vii) वनदेवता—अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ?

आत्रेयी—अपरश्च ।

वनदेवता—अथापरः कः ?

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यन्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः । तत्र च युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानमपश्यत्, आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमव्यतिकीर्णाम् आनुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरिरत्—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

Deity—Is this the hindrance to stndy ?

Atreyi—Yet another.

Deity—Well, what is the other ?

Atreyi—Now, that Brahman-like sage on a certain occasion went to the river Tamasa for his mid-day bath. There, out of two herons roaming together, he saw one being shot down by a fowler and forthwith delivered himself of Goddess Speech that suddenly flashes within him measured in Anushtup metre without any syllable in excess or defect (thus)—

Thus shalt have no home, O Nishada, for years eternal ; for, of a pair of herons, thou slayest one that is mad with love. 5.

मित— । माध्यान्दिनेति—मध्ये भवम्, माध्यन्दिनम् । (इह "मध्यान्दिन समये" इति केषाञ्चित् पाठ तत्र इद्रमावश्चिन्त्यः । माध्यन्दिन" इति दिनमध्यभवे रूढम् ।

"माध्यन्दिनसवनाय' मध्याह्नस्नानाय। "मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्" इति दिनण् प्रत्ययः)॥ अनुप्रसन्न. गतः स्नानार्थमिति शेष। युग्मेन चरती "युगचारिणी" सहविहरती ॥ 'अकस्मात अतर्कित भव 'आकस्मिक' अचिन्तितोपनत 'प्रत्यवभास स्फुरण' यस्या' ताम्'॥ 'दैवी' 'वाचम' अमृताम् आत्मन. कलाम्॥ 'अव्यतिकीर्णा' न्यूनताधिकत्वरहिता 'वर्णा' यस्मात। चतुर्ष्वपि पादेषु समाक्षराम्॥ अनुष्टुभ् इति अष्टाक्षरं छन्दः। अनुष्टुभ एव आनुष्टुभम् आनुष्टुभी वा॥ मा निषादेति। अन्वय—हे निषाद, यत त्वं क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितम् एकमवधी. (तत्) शाश्वती: समा प्रतिष्ठा मा अगमः। व्याख्या—हे "निषाद व्याध 'यत् यस्मात्' 'त्व क्रौञ्चमिथुनात्' 'काममोहितम एकम्' पुमांसमित्यर्थं 'अवधी' तस्मात् 'शाश्वती समा. अनन्तान् वत्सरान व्याप्य 'प्रतिष्ठाम्' आस्पदं वासस्थान 'मा अगमः' मा प्राप्नुहि क्रूरेण त्वया एकमनयोर्निहतं विहता अनयो गृहचर्य्या तत् तवापि गृहं न भविष्यति, अनियतनिलया एव निषादजातिर्विचरिष्यति इति शाप ॥

Notes—1 माध्य etc—मध्य+दिनण्, माध्यन्दिनम्। मध्य becomes मध्यम् by the Varttika "मध्यो मध्यम्—"। सु+ल्युट भावे=सवनम् bath माध्यन्दिनं सवनम्, कर्मधा—। तस्मै। तादर्थ्ये चतुर्थी। Strictly speaking माध्यन्दिन is what occurs in the middle of any thing whatever, it is restricted (रूढ) to mean what happens at the middle of the day. Our reading is from Viraraghava the usual reading is मध्यन्दिनसमये। मध्यन्दिन without वृद्धि has to be defended saying the वृद्धि is अनित्य। It seems better to avoid this reading 2. युग्म &c—युग्मेन चरत' इति युग्म+चर णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये=युग्मचारिणी. roaming in pairs. 3. एकम्—The masculine implies that the male bird was shot down 4. आकस्मिक &c.—अकस्मात् is an अव्यय meaning अतर्कितम् unexpectedly अकस्मात् भव इति अकस्मात्+ठञ=आकस्मिकः happening unexpectedly. प्रति+अव+भास+घञ् भावे=प्रत्यवभास। Next बहु—।

5. अव्यति &c—वि+अति+क्त+क्त कर्मणि व्यतिकीर्ण irregularly scottered न व्यतिकर्णा', नञ् तत्—। Regular. Next वड्—। Having the same number of syllables in each line. 6. आनुष्टुमेन—अनुष्टुभ् is a metre of 8 syllable in each line. अनुष्टुबेव इति अनुष्टभ्+अण् स्वार्थे प्रज्ञादि। 7. परिणताम्—The सूक्ष्मा कला of शब्दब्रह्मणन् suddenly flashed within him and came out in the shape of a verse in the अनुष्टुभ metre. 8. निषाद—निषीदति पापमस्मिन् इति नि+सद+घञ् अधिकरणे निषाद a fowler 8 प्रतिष्ठाम—प्रतितिष्ठति अस्याम् इति प्रति+स्था+अङ् अधिकरणे प्रतिष्टा habitation आलय। The Nishadas are a criminal tribe leading a nomad life because, says the poet doomed to it by this curse of the sage. 9. अगमः—भविष्यदर्थे लुङ by the rule "माङि-लुङ"। But 'न माङयोगे" prohibits अट् and the form ought to be गमः। Some propose to meet the difficulty by taking the मा here as different from माङ and thus avoding the rule "न माङयोगे"। The defence though good in case like—मा कुरु धनजनयौवनगर्वम् etc. is not available here because if the मा here is not माङ the लुङ् itself becomes inadmissible in a भविष्यत् sense—the rule for it being "माङि लुङ"। The best defence is to say this is आर्ष। 18 शाश्वती—शश्वत् is an अव्यय meaning सदा। शश्वत भवा इति शश्वत्+अण् स्त्रियां शाश्वता or शश्वत्+ठञ् स्त्रियां शाश्वतिकी। ता। अण् is available from निपातन in the Vartika "शाश्वते प्रतिषेध.", and ठञ् by 'कालात् ठञ"। 11 क्रौञ्च etc—क्रौञ्चमिथुनम् आसाद्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी। Or say when one is singled out there is mental separation from the group (बौद्ध अपाय), thence, अपादाने पञ्चमी।

12 *Remark*—(a) The curse is for his wickedness in destroying the domestic felicity of the pair of herons You have rendered the female heron homless so homeless you go for ever Even to this day the hunting tribes (बेदिया) have no fixed habitation.

13 *Remark*—(a) Some commentators say this sloka as- रामायणबीज, cp "मा लक्ष्मी निषीदति अस्मिन् तत् सम्बोधनं—मानिषाद। यत् यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात मन्दोदरीरावणरूपात् एकं काममोहित रावणम् अवधीः हतवान् तस्मात् त्व शाश्वती समा अनेकान् वत्सरान् अद्वितीया प्रतिष्ठाम् अखण्डैश्वर्यानन्दावाप्तिम् अगम प्राप्त हि, तेनार्थत शब्दत अपि मनाक् काव्यार्थसूचनम्' ।

See also Valmiki Ramaynna for further interpretation. here

(b) अभि उद+ईर णिच् लुङ् द=अभ्युदैरिरत् uttered.

(VIII) वनदेवता—चित्रम्! आम्नायादन्यो नूतनश्छन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत्—"ऋषे, प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्माणि। तत् ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षुः। आद्यः कविरसि"। इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः। अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय।

Deity—O marvel! A fresh incarnation (Manifestation) of the metres other than those in the Vedas !

Atreyi—Again mighty Padmayoni, the creator of beings, having approached that worshipful sage unto whom the light of Brahman as Sound had appeared by that time said—"O sage you have become enlightened in Brahman in the shape of Speech, so narrate the deeds of Rama, your saintly eye of inspiration has its light unobstructed. You are the first poet'. Having said this even there and then he vanished. Thereupon the mighty sage Prachetasa composed the historical poem Ramayana, the first evolution of Sound Brahman in that shape among men. [Or better—Thereupon .. Prachetasa first composed .. .. the evolution of men].

मित— । 'आम्नायात् अन्य' वेदात् भिन्न. 'नूतन' अदृष्टपूर्व' छन्दसाम् अवतार:' छन्ददेवताया आविर्भाव । वह्वीभिर्मूर्त्तिभि' किल वेदेषु अवतीर्णा छन्दोदेवता, इय पुनरस्या नूतनोऽवतार ॥ तेन समयेन आविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशम्' इत्याद्यन्वय: । आविर्भूत' प्रकट 'शब्दब्रह्मण प्रकाश' ज्योति. यस्य यस्मिन् वा तम् । आविर्भवन प्रति ("समयेन" इति अपवर्गे तृतीया) । जन्मन प्रभृति तन्मूहूर्त्त यावत् य' 'तेन समयेन तावता कालेन इत्यर्थ' ॥ भूतानि भावयति उत्पादयति इति 'भूतभावन' विभुवनविधाता । 'वागात्मनि' शब्दस्वरूपे 'ब्रह्मणि विषये 'प्रबुद्ध असि' प्रकर्षेण बोधस्ते जात, शब्दब्रह्मण स्वरूप' सम्यगुपलब्धवानसि । 'आर्ष' ते प्रातिभ' प्रतिभारूप' चक्षु अव्याहतज्योति' सर्वदर्शि जातम् । 'आद्य कविरसि' लोके ॥ 'अथ भगवान् प्राचेतस: मनुष्येषु' लोके 'शब्दब्रह्मण. तादृश' प्रथमं विवर्त परिणामम इतिहास रामायण प्रणिनाय । (यद्वा—अथ प्राचेतस: प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मण: तादृश' विवर्त्तम् इत्यादि) ।

Notes.—1. आम्नायात्—आ + म्ना + घञ् कर्मणि = आम्नाय' the Vedas. अन्यशब्दयोगे ५मी । 2 नूतन - New. The poet intends to say that this is the first time a metre not found in the Vedas is introduced. As worded the line implies that metre outside the Vedas have been invented. This one, however is a fresh invention. The ambiguity is removed if we read चिवम् आम्नायादन्य: प्रथमश्छन्दसामवतार: । 3. छन्दसाम्—छन्दस् here includes all *possible* metres, it is a grup which is personified, 4. अवतार.—अवतरत्यनेन इति अव + तॄ घञ् करणे । *An* incarnation 5. समयेन—समयेन—Refers to the whole time from birth to the manifestation of the metre. अपवर्गे ३या । The आविर्भाव of शब्दब्रह्मन् was attained (फलप्राप्ति) by that length of time, 6. भूत &c.—भावयति जनयति इतिभू णिच् + ल्युट् कर्त्तरि बाहुलकात् भावन:

Next इतत्—। Also see note 7. 7. पद्मयोनि—पद्मं विष्णोर्नाभिपद्मं योनि कारणं यस्य स.। A name of ब्रह्मन्। As this epithet implies that ब्रह्मन् is *born*, we may also derive भूतभावन, thus—भूतानि भाव्यन्ते अनेन इति भूत भावि+ल्युट करणे the कर्त्ता being विष्णु। 7. अव्याहत &c.—अव्याहतं अविघ्नित ज्योति यस्य तत्। The light of your eye will penetrate every thing unobstructed. You will see all, the entire life of Rama will stand revealed to you. This is predicated of चक्षु। Compare Ramayana—'रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानाञ्च सर्वश। वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः। तच्चाप्यविदितं सर्वं ते भविष्यति॥" 9. प्रातिभम्—प्रतिभाति अनया इति प्रति भा+अङ् करणे प्रतिभा inspiration. प्रतिभा एव इति प्रतिभा+अण् स्वार्थे प्रातिभम्। We have neuter by the maxim "क्वचित् स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते"। The आर्ष प्रतिभा of the sage is taken as his चक्षुस्। 10 अथ—अनन्तरम्। This was after the twins had finished their course of the Vedas. Hence this was the time when they should have been taken through the Vedantas. 11 प्रथमम्—Construe प्रथमं विवर्त्तम् the first evolution, or प्रथमं प्रणिनाय first composed. The latter has to be preferred (see next para) 11. मनुष्येषु—Construe मनुष्येषु विवर्त्तम्। This is according to the theory that nothing new is created, every thing is in existence from eternity, that we call creation is but a manifestation of something preexistent in Brahman. This इतिहास named रामायण had its germ in शब्दब्रह्मन् but that was देवेषु not मनुष्येषु। The sage had mastered शब्दब्रह्मन्

(प्रबुद्धोऽसि &c) hence he saw all and made it known मनुष्येषु in that form (तादृशम्)। 13 विवर्तम—विवर्तन्ते विभिन्नरूपेण वर्तन्ते अनेन इति वि + वृत घञ्, करणे = विवर्तः manifestation, evolution, 11. इतिहासम्—इतिह is an अव्यय meaning पारम्पर्योपदेशः—a statement of succession of events. मस्आस्ते अस्मिन् इति इतिह + आस घञ् अधिकरणे = इतिहास' a book containing narration of past events *i e*, पुरावृत्तम। This is the explanation of Amara's commentators. Vardhamana says,—इतिह इति लोकप्रवादागमयो" । लोकप्रवाद is what people say *i e*, tradition story, current in world The rest as before. This makes इतिहास a systematic collection of stories and traditional knowledge regarding any matter in hand.

(ix) वनदेवता—हन्त पण्डितः संसारः।

आत्रेयी—तस्मादवोचम् "महानध्ययनप्रत्यूहः इति ।"

वनदेवता—युज्यते।

आत्रेयी—विश्रान्तास्मि भद्रे, सम्प्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण।

आत्रेयी (सबाष्पम्)—अप्येतत्तपोवनम्? अप्येषा पञ्चवटी? अपि सरिदियं गोदावरी? अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः? अपि जनस्थानदेवता वासन्ती त्वम्।

वासन्ती—अस्त्येतत् सर्वम्।

Deity—Bravo! The world will become wise.

Atreyi—Hence I said there was great hindrance to study.

Deity—Rightly said.

Atreyi—I am rested, gentle friend. Now tell me the way to the hermitage of Agastya.

Deity—Having entered the Panchavati here, proceed along this bank of the godavari.

Atreyi—(with tears)—Is this Tapovana? Is this Panchavati? Is this the hill Prasravana? Are you Vasanti the deity of Janasthana?

Vasanti—All this is so.

मित—। पण्डित इति—रामायणपाठात सर्वे प्राज्ञा भविष्यन्ति इति भाव। ("मण्डित" इति पाठान्तर दृश्यते। तत्र मण्डित इति भूषित)। गुणगरिम्णा रामायणो ग्रन्थ' जगत्या अलङ्कार इति भाव। तस्मादित्यादि—तस्मात्कस्मात्। पूर्वत्र "प्रथम विवर्त्त'स्" इत्यन्वय अध्ययनप्रत्यूह, नैव दृश्यते। "प्रथमसमितिहास' प्रणिनाय" इति पक्षेतु "प्रथमम इतिहास' परस्ताच्च अन्यत् किञ्चित् आरब्धम्", तेन कार्य्यान्तरे व्यासक्तो मुनि। निगमान्तविद्यात् नाध्याप्यते इति अध्ययनप्रत्यूह। अपिग्रतदिति तपोवनमिति तत्तत्रस्य कस्यचित् प्रदेशस्य नाम स्यात्॥

NOTES

1. अध्ययन etc—In the para preceding consture प्रथमम् इतिहास' प्रणिनाय। Now first composed the history" implies that something other than history is engaging the attention now. Hence अध्ययनप्रत्यूह, because the teacher is busy. The construction शब्दब्रह्मण. प्रथमं विवर्त्त' प्रणिनाय does not explain the प्रत्यूह, because the sage has then finished his work and is free to lecture to his pupils. Hence prefer प्रथमम् इतिहासं प्रणिनाय। That the sage was really busy with something else will be evident from प्रणीतोन प्रकाशित' etc in Act IV paras XXXVII—XXXVIII.

2. तपोवनम्—A separate अपि with तपोवन indicates that तपोवन was a proper name like पञ्चवटी गोदावरी, प्रस्रवण, वासन्ती।

It evidently referred to a tract of land including the spot where the two speakers were seated. ब्रू or वच+लुङ् अम्= अवोचम्।

(X) आत्रेयी—वत्से जानकि,

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम्।
त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

Atreyi—Child Janaki.

This group of your friends and favourite object of incidental remarks on being seen, makes you as if before my eyes and visible, though your name alone is left to us. 6.

मित—। स इति अन्वयः—प्रासङ्गिकीनां कथानां विषयः स ते एष वल्लभबन्धुवर्गः दृश्यमानः (सन्) नामशेषामपि त्वां नः प्रत्यक्षदृश्यामिव करोति। व्याख्या—'प्रासङ्गिकीनां' कथान्तरप्रसङ्गे भवानां 'कथानां विषयः' 'स ते एष वल्लभानां' तपोवनपञ्चवटीगोदावरीणां 'बन्धो' वासन्त्याश्च 'वर्ग' समूहः' 'दृश्यमानः' सन् नाम' सीतेति नाममात्रं, 'शेष' इहलोके स्थितं यस्याः तादृशीम् (बहुव्रीहिः) 'अपि' लोकान्तरगतामपि 'त्वां नः प्रत्यक्षदृश्यामिव' लोचनगोचरीभूतामिव 'करोति'। चक्षुर्ष एषु दृष्टेषु मन्ये त्वामेव सशरीरां पश्यामि इत्याशयः।

NOTES

1. वल्लभ &c.—वल्लभाः favourite, वल्लभाश्च बन्धवश्च वल्लभ-बन्धवः द्वन्द्व। बन्धु should have come first in the compound; because it is अल्पाच्तर। Bu the rule is often violated, comp. "समुद्राभ्रात्" लक्षणहेत्वोः" &c of पाणिनि himself वल्लभबन्धूनां वर्गः group of friends. Or वल्लभो बन्धुवर्गः the favourite group of friends. This counts तपोवन, पञ्चवटी and गोदावरी among friends. Whether this is reasonable or not it is not easy to say. Trees and animals are often seen regarded as friends. Thus—"यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे"—Act III. sl. 9 But that very verse excludes the tract of land from

among friends and treats as mere आधार of the friends (यत)। Besides there is reason to suppose that the four now spoken of, viz. तपोवन, पञ्चवटी, गोदावरी, वासन्ती, were favourite among friend For these reasons the first exposition has to be preferred Against this, however note पूर्वसुहृदा भुमिभागान् of para xxxii which justifies the inclusion of तपोवन &c—among friends

2 प्रासङ्गिकीनाम्—प्र+सञ्ज+घञ् भावे=प्रसङ्ग context course of conversation. प्रसङ्गे भवा इति प्रसङ्ग+ठञ् स्त्रियाम्=प्रासङ्गिक्यः। तासाम्। 3. प्रत्यक्ष &c =अक्ष्णो. प्रति इति प्रति+अक्षि टच् समासान्त—प्रत्यक्षम् before the eye. अव्ययी—by the गणसूत्र "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः"। प्रत्यक्ष दृश्या, सुप्सुपा। ताम्। Pred to ताम्।

(XI) वासन्ती—(सभयं स्वगतम्)—कथं नामशेषामित्याह ?
(प्रकाशम्) आर्ये किमत्याहित सीतादेव्याः ?
आत्रेयी—न केवलमत्याहितं सापवादमपि।
वासन्ती—कथमिव ?
आत्रेयी—(कर्णे—एवमेवम्)।
वासन्ती—अहह ! दारुणो दैवनिर्घात। (इति मूर्च्छति)।
आत्रेयी—भद्रे, समाश्वसिहि समाश्वसिहि।
भद्रे, समाश्वसिहि समाश्वसिहि।
वासन्ती—हा प्रियसखि, हा महाभागे, ईदृशस्ते निर्माणभागः। रामभद्र ! अथवा अलंत्वया:। आर्ये आत्रेयि, अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्ति. ?
आत्रेयी—नहि नहि।

Vasanti—(With alram to herself)—Why does she say name alone is left' ? (Aloud) Noble lady, has any calamity befallen queen Sita ?

Atreyi—Not a mere calamity, with a scandal too.

Vasanti—How so ?

Atreyı—(Whıspers ın the ear)—Thns and thus.

Vasautı—Ho, A terrıble bolt from the blue (faınts away). Courage, gentle fsıend couıage.

Vasantı—O ! Dear frıend, O ! supıemely endowed lady, such ıs the lot at your creatıon ? Ramabhadra, Ramabhabıa, oı no use of thee. Noble Atreyı ıs there any ınformatıon as to what happened to queen Sıta after Lakshmana had ıeturned from that forest abandonıng her ?

Atreyı—No, ındeed no.

सित—। अत्याहितमिति—"अत्याहित महाभीतिः कर्म्म जीवानपेक्षि यत्" इत्यमर । यत्र प्राणभङ्का तत् अत्याहितम् ॥ अहहेति - अहह इति गुरुदुःखसूचक-मव्ययम् । 'निर्घात.' नितरा घातः वज्रघात इत्यर्थ । (तथा च—"निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान्" इति रघौ) दैवस्येति निर्घात दैवनिर्घात.' ॥ हा इति—महान् भाग. अंश. नैसर्गिको गुणराशि. इत्यर्थः यस्या तत स बुद्धौ 'महाभागे'। सृष्टिकाले विहितो 'भाग:' भाग्यम् । काचित् प्रवृत्तिः वार्त्ता अस्तिकिम् ? ॥

1. अत्याहितम्—अतिशयेन आहितम् इति अति+आ+धा+क्त कर्म्मणि । Somethıng that is laıd heavy on one's mınd, a calamıty. "अत्याहितमहह्वयम्" ।

2. दैवं &c—दैव ıs destıny. निर+हन् घञ भावे निर्घात' a violent stroke, hence, thunder here. दैवस्य निर्घात' thunder-bolt sent down by fate. Hence वासन्ती mourns Sıta's luck Alas ! Sita was struck by a verıtable bolt fron the blue. Thus thınkıng of the plıght of her frıend she herself faınts away.

3. प्रियसखि—Fırst प्रियसखी gıves प्रियसखी+टच by "राजाहः-सखिभ्य टच्" । This is because by the maxim "प्रातिपदिकग्रहणे

लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" what is enjoyed of सखि affects सखी also. Next by पुंवद्भाव we get प्रियसखि+टच्। The final इ disappearing (टिलोप) we have प्रियसख which in the feminine becomes प्रियसखी। तत्सबुद्धौ। Apparently there seems to exist a short cut to the form प्रियसखी if we assume that समासान्तविधि being अनित्य the poet has not affixed टच् at all So that प्रिया सखी प्रियसखी, ततसंबुद्धौ is quite plain saying. But this assumption is not justified if there is a way to the correct form without अनित्यता। अनित्यता has to be assumed only when there is no other solution.

4. महाभाग—भाग here is अंश share, i. e., the share of virtue allowed to her. "एकदेशाशयोर्भाग.", इति त्रिकाण्डशेषः।

5. निर्माणभागः—निर्माण is सृष्टि। भाग now is भाग्य, भागधेय lot. निर्माणे भागः the lot assigned by विधाता at creation, सुप्सुपा। "भागोरूपार्द्धके प्रोक्तौ भागधेयैकदेशयो" इति विश्वः।

(XII) वासन्ती—हा कष्टम्! अरुन्धतीवशिष्टाधिष्ठितेषु रघुकदम्बकेषु जीवन्तीषु च प्रवृद्धासु राज्ञीषु कथमिदं जातम्?

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदासीत्। सम्प्रति तु परिसमाप्तं तत् द्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण विसर्जिताश्च सम्पूज्य गुरवः। ततो भगवत्यरुन्धती—नाहं वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामि इत्याह। तदेव राममातृभिरनुमोदितम्। तदनुरोधात् भगवतो वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाच.—वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्यामः —इति।

Vasanti—O woe! How could this happen, Arundhati and Vasishtha guiding the princes of Raghu's race and the old queens living?

Atreyi—The elders were then in the sacrifice of Rishyasringa But now that twelve year-old sacrifice has ended and the elders have beed dismissed by Rishyasringa with due honours. Thereafter worshipful Arundhati has said—I shall not enter Ayodhya which is bereft of my daughter-in-law The same has been fully approved by Rama's mother, out of regard for all this, mighty Vasishtha's unimpeachable words are these—We shall go to the hermitage of Valmiki and live there.

मित—। हा इत्यादि—अरुन्धतीवशिष्ठेन च अधिष्ठितानि अधिकृतानि कर्त्तव्योपदेशैः परिचालितानि, तेषु। 'कदम्बक' वृन्दं समूह। रघूणा कदम्बकानि तेष। रघुवंशीयेषु (भावे ७मी)। रघुकदम्बकेषु 'अरुन्धतीवशिष्ठधिष्ठितेषु सत्सु राज्ञीषु जीवन्तीषु सतीषु इत्यन्वय। ऋष्येत्यादि। सत्रं यज्ञ.। 'परिसमाप्तम्' इत्यनेन वैदेह्यास्त्यागात् द्वादशवत्सरा गता. त्रयोदशो वर्त्तते इत्यायाति। 'तयो:' अरुन्धती वचनस्य राममातृवचनस्य च अनुरोध' वाधा, तस्मात्। वाल्मीकि-तपोवनम्' इति तु कथमच्यते नावगच्छाम:। वशिष्टस्यापि तपोवनमास्ते तत्र वासेऽपि अयोध्यागमन परिक्रियते एव॥

Notes. अरुन्धती &c.—कदम्ब is समूह। "वृन्दे कदम्बं नीपे ना" इति त्रिकाण्डशेष.। कदम्बानि एव इति कदम्ब+कन् स्वार्थे—कदम्बकानि by transference of epithets stands for the members of Raghu's race. The idea is—Aurndhati and Vasista guiding the affairs, the renunciation becomes well nigh impossible these can not possibly approve of it; supposing, however that they do approve the old queens interfere. Hence राज्ञीषु अपि सतीसु कथमिदं जातम्। 5. द्वादश &c.—द्वादशवर्षाणि भूतानि इति ठञ्। तद्धितार्थद्विगु। "वर्षस्याभविष्यति" इति उत्तरपदवृद्धि:। 12 years have passed from the commencement of the सत्र। Sita was

exiled the very day it commenced. Hence this is the 13th year of Sita's exile 4 वल्मीकि &c—It is not clear why Valmiki's hermitage was selected. The reason assigned is तदनुरोधात i. e. because अरुन्धती and the queens do not like to go to Ayodhya. This is not suffient reason because वशिष्ठ has his own hermitage, he could have easily taken them over there to avoid to Ayodhya.

(XIII) वासन्ती—अथ स राजा किमारम्भः सम्प्रति ?

आत्रेयी—तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः क्रान्तः (आरब्धः)।

वासन्ती—हा धिक ! परिणीतमपि।

आत्रेयी—शान्तं शान्तम्।

वासन्ती—का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ?

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः।

वासन्ती—हन्त भो.

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

Vasanti—Well, how is that king engaged now ?

Atreyi—The sacrifice Asvamedha has been commenced by the King.

Vasanti—O shame ! wedded again !

Atreyi—Peace ! Peace !

Vasanti—Who then is the colleague at the sacrifice ?

Atreyi—A golden image of sita.

Vasanti—O joy !

Of the superhuman, who indeed is worthy enough to know the hearts that are harder than even adamant softer than flowers even ?

मित—I अथेति - 'अथ' इति प्रश्न । 'राजा' इति रामस्य प्रजारञ्जनपरताया गर्हा। 'राजा' प्रकृतिरञ्जनात्' इति तु प्रसिद्धम्। प्रकृतिरञ्जनानुरोधात् प्रियामपि तदवस्थामपि, पत्नी परित्यजति अहो "राजा"—इति गर्हा। 'क आरम्भ' व्यापार कर्म इत्यर्थ अस्य। बहु—। एतदप्याक्षेपपरम्। कृतमेकमनेन जुगुप्सित कर्म मन्ये अपरमपि तादृशमेव किञ्चित् प्रस्तुतम् इत्यभिप्राय ॥ हा इति—'परिणीतम्' तेन इति कर्त्तृपदमूह्यम्। 'सस्त्रीको धर्ममाचरेत्' इति वचनात् अश्वमेधे अपरिहार्य्य पत्नीसाहचर्य्यम्, तन्मन्ये पत्न्यन्तर गृहीत्वा कृत सीतापरित्यागानुरूप कर्म्म तेन इति भाव ॥ का इति—'सह' एकत्र धर्म्म चरति या सा 'सहधर्म्म-चारिणी (णिनि)। हिरण्मयीति—हिरण्यस्य विकार हिरण्मयीति निपातनात (मयटिपरे) यलोप ॥ हन्त इति हर्षे अव्ययम्। वज्रादिति। अन्वय—लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ? (तानि) वज्रादपि कठोराणि कुसुमादपि मृदूनि (भवन्ति)। को नु (तानि) विज्ञातुमर्हति ?

व्याख्या—ये 'लोकात' जगत भूतलगतजनसमुदायादित्यर्थ 'उत्तरा.' उद्गततरा: जगद्विलक्षणा इति यावत् तेषा 'चेतांसि' हृदयानि 'को नु कस्तावत् विज्ञात' विशेषेणाज्ञातुम 'अर्हति' योग्यो भवति, न कोऽपि इत्यर्थ। अविज्ञेयत्वे कारणमाह—तानि च सति प्रयोजने कदाचित् 'वज्रादपि कठोराणि, लक्ष्यन्ते' तेन कठोरत्वेन विज्ञायन्ते। अन्यथा पुन. प्रयोजनभेदात् 'कुसुमादपि मृदूनि' दृश्यन्ते ततश्च मृदुतया विज्ञायन्ते। इत्थं मृदुत्वकठोरत्वादिविरुद्धधर्मोपेतानि तानि न मृदुतया न च कठोरतयाविज्ञातुं शक्यन्ते। रामोऽपि लोकोत्तर एव न हि प्राकृतो मानव। अथ स सीतापरित्यागे यदि कठोर:, तस्याः प्रतिकृतिग्रहणे नूनं मृदु:। तत् कथं ब्रूया कठोरो रामो मृदुर्वा प्रकृत्या, इति वासन्त्या रामं प्रति कलुषता परिहृत्य उदासीनतया स्थिति: ॥

1. राजा किमारम्भ' — for force etc see मित above.

2. अश्वमेध'—मेध्यते हन्यते अस्मिन् इति मेध + घञ् अधिकरणे = मेधः sacrfice अश्वस्य मेध' horse sacrifice

3. परिणीतम्—परि + नी क्त भावे। Nom तेन understood; for reasons for the inference see मित—।

4. शान्तम्—अव्यय ending in म implying prohibition. 'Do not say so" is the sense. The duplication (द्विरुक्ति) implies आवेग, impatience. Vasanti's inference is hasty and Atreyi impatiently checks her.

5. सह &c.—धर्म्मं चरतीति धर्म्म + चर + णिनि कर्त्तरि स्त्रियाम् धर्म्म चरिणी। सह धर्म्मचारिणी, सुप्सुपा।

6. हिरण्मयी—हिरण्यस विकार इति हिरण्य + मयट् = हिरण्मयः। स्त्रिया हिरण्मयी। The य of हिरण्य disappears by निपातन in the rule "दाण्डिनायन—।" This information surprises Vasanti. She sees the injustice her remark, and in joy exclaims हन्त भो &c.

7. लोकोत्तराणाम—उद means ऊर्द्ध। अतिशयेन उत् इति उद + तरप उत्तर higher लोक is लोकसमुदाय। लोकात् उत्तराः लोकोत्तराः occupying a level higher than that of men. तेषाम्। This उत्तर is different from उत्तर meaning 'north'. Hence it is not a सर्वनाम and we have उत्तरा. like दक्षिणा. as in दक्षिणाः गायकाः। Also compare उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्ता.।

8. कोनु—नु implies आक्षेप। Who can, i, e, I challenge if any body can Hence Vasanti's harshness towards Rama is gone; she admits she connot judge him.

9. वत्सात्, कुसुमात्—विभागे ५मी by the rule "पञ्चमी विभक्ते" It is usually called as उत्कर्षे ५मी as in पाटलिपुत्रात् माथुरा आढ्यतरा ।

(XIV) आत्रेयी—विसृष्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेध्याश्वः, उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुः अवाप्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायश्चतुरङ्गबलान्वितः प्रहितः ।

वासन्ती—(सस्नेहकौतुकास्रम्)—कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र । हन्त मातर्जीवामि ।

Atreyi—And the sacrificial horse has been let loose consecrated by Vamadeva, its guards too have been appointed in accordance with the sastras, moreover Chandraketu the son of Lakshamana, who had received initiation in heavenly weapons, has been told off as their leader followed by a force in four divisions. Vasanti—(with tears of joy and affection) A son unto prince Lakshmana too Hurras ! mother I am living.

मित—। विसृष्टइत्यादि—विसृष्ट. मोचित.। वामदेवेन मन्त्रैरभिपूजित 'वमदेवाभिमन्त्रित.। मेध यागमर्हतीति 'मेध्यः' यज्ञिय' अश्वः इत्यर्थः। उपकल्पिताः नियुक्ता । 'यथाशास्त्रम्' शास्त्रानुसारत'। 'रक्षितारः' प्रत्येक' शतसंख्यादण्डिनः कवचिनोनिसङ्गिन इति। 'अधिष्ठाता' नायकः नेता इत्यर्थः। सम्प्रदीयते इति सम्प्रदाय गुरुपरम्परागतः समुपदेश. (कर्मणि घञ्)। अवाप्तः गुरोर्लब्ध' दिव्यास्त्राना सुरायुधानाम सम्प्रदाय' उपदेश. येन सः। 'चतुरङ्गेन' हस्त्यश्वरथपदातसमन्वितेन बलेन सैन्येन अन्वित. अनुगत.। प्रहितः प्रेरित । एतत् बलम् अश्वरक्षितृभ्यो भिन्नम्। अयमासीत् प्रयाणक्रमः—प्रथमम् अश्व', ततस्तस्य रक्षितारः, पश्चाच्च चतुरङ्गबलान्वितश्चन्द्रकेतुः॥ सस्नेहइत्यादि अस्र' नेत्रजलम् आनन्दजनित' जलमिति यावत्। स्नेहस्य कौतुकस्य हर्षस्य च यत् अस्रम् तेन सह

'कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र' इति आनन्दहेतु.। हन्त इति हर्षे। अयि मात यत् त्वया मामति वाचेव बहुशोऽप्युपक्रान्तम् "पुत्रि जीव" इति। अद्यजीवित्वा तस्य फलं मया प्राप्तम्। कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रप्राप्तिं श्रुत्वा आनन्दानुभव इति। तत् जीवामि इति महान् हि मे हर्षः। मृता चेतस्याम् अद्यायमानन्दो न स्यात्.।

1. वामदेव etc.—Vamadeva did the duty in the absence of Vasistha·

2. रचिताः etc.—शास्त्रमनतिक्रम्य यथाशास्त्रम्, अव्ययी। See IV. Para xliii "प्रत्येकं शतसंख्याः' etc. The duty of these was to guard the horse only.

3. अधिष्ठाता—The leader. Comp "वसिष्ठाधिष्ठिता देव्य" Act I. sl 3

4 अवाप्त etc.—सम्प्रदाय may also be derived with—घञ् भावे without any material alteration of meaning

5. प्रहितः—प्र+हि+क्त कर्मणि।

6. सस्नेह etc.—कौतुक is हर्ष joy स्नेहश्च कौतुकश्च स्नेहकौतुकौ। द्वन्द्वः। तयोः अखम्। तेन सह तत् यथा तथा।

7. हन्त etc.—You wished me long life mother, and I am glad mother that I am living still. For joy has come to me today at the news of Lakshmana's son. Comp "एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि"—Live and you are bound to be happy some day.

(XV) आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन पुत्रमारोप्य राजद्वारि सोरस्ताडम् अब्रह्मण्यमुद्घोषितम् ततो "न राजापचारमन्तरेण प्रजास्वकालमृत्युश्चरति" इत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत्—

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः।
शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपश्रुत्य कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य—सर्वा दिशोविदिशश्च शूद्रताप-साम्ब षणाय जगत प्रतिश्चरितुमारब्धवान्।

वासन्ती—शूद्रः शम्बूको नाम धूमप. अस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति। तत अपिनाम रामभद्रं पुनरपि इद वनमलङ्कुर्यात्।

Atryı – At thıs juneture a brahmana, layıng down hıs son's deadbody at the royal gateshouted "murder" beatıng hıs breast. Thereupon as compassıonate Ramabhadra was lookıng for some mısconduct of hımself because untımely death does not prevaıl among people wıthout lapse ın the ruler. suddenly there arose a voıce wıthout a body –

The surdra sambuka ıs carryıng on penance on earth, he has to be unhesıtatıegly beheaded by you, O Rama, revıve the Brahmana by kıllıng hım 8
Havıng heard thıs, the lord of the earth, sword ın hand, mountıng the aerıl car Pushpaka has commeneed to scout ın all the prıncıpal and secondary dırectıons for a search for tho sudra ascetıc.

Vasantı—Asudra named Sambuka, practıses penance in thıs very Janasthana ınhalıng smoke only. Could ıt then be that Rambhadra would once agaın grace thıs forest ?

तित—। आत्रेय्यादि। 'अत' अस्मिन् अन्तरे अवकाशे मेध्याश्रवविसर्जनात परमित्यर्थः। 'मृतम्' पुत्रम्' 'राजद्वारि आरोप्य' राजद्वारस्य पार्श्वस्थिताया वेदिकया निधाय। 'उरस' आमवतस' ताड.' ताडन तेन सह वक्षसि कराघात कृत्वा इत्यर्थः। 'अब्रह्मण्यम् अवध्यता उद्घोषितम् "पुत्रशोकात् म्रिये वाय ब्रभाम्" इति उच्चैरुच्चारितम्। तत तदनन्तर तच्छ्रुत्वा इति भाव.। 'राजञः' अपचारः दुर्व्यवहार: तेन अपन्तरेण विना। 'चरति' प्रसरति। राजदोषेणैव अकाले प्रजा म्रियन्ते इत्यर्थः। 'इति' अतो हेतोः 'आत्मदोषम्' कमपि आत्मनः स्खलनं निरूपयति पर्य्यालोचयति सति 'करुणामये' ब्राह्मणेन समर्द्दने 'रामभद्रे' इति भावे

सप्तमी। शरीरं नास्ति अस्या उत्पत्तिस्थानत्वेन इति अशरीरिणी वाक् आकाशवाणी इत्यर्थः उदचरत् आविर्भूता। कासावाणी इत्याह—शम्बूकेति। अन्वयः सुगमः। व्याख्या—'हे राम, शम्बूको नाम वृषल कश्चित् शूद्रः तपसि अनधिकारी इति शेषः 'पृथिव्याम् त्वदीयराज्ये 'तप तप्यते' चरति। अपचारोय पर प्रजासु तेन हि त्वयि। स अपचारवृत्तः शूद्रः 'ते शीर्षच्छेद्य' शिरच्छेदेन नितरां त्वया स्वहस्तेन दण्डनीय। तं हत्वा द्विजं ब्राह्मणबालकं जीवय। तस्य हननेनैव ब्राह्मणबालको जीविष्यति इतिभाव। दण्ड्यः न इयन्तं काल न दण्डितस्त्वया इतीयतन्मात्रस्ते अपचारः नाधिक। इति इमां वाचमुपश्रुत्य आकर्ण्य 'कृपाणिपाणिः' खड्गहस्त जगत्पति राम 'दिश' पूर्वाद्य। विदिश उत्तरपूर्वाद्यः क्षीणा चरितुमारब्धवान्। शूद्र इत्यादि। धूमं धूममात्रं पिबति इति 'धूमपः' निराहार इत्यर्थ। तद्धि कठोरतर तप इत्यमनुमीयते—कस्यचित् तरो शाखया अवाक्शिरसालम्बते तापस। अधश्च तस्य भूमौ अग्निर्ज्वलति तदुत्थ धूम स पिबति तेनैवानस्नो जीवति। रामभद्र इति कौशलेन आख्यानपदेन रामं प्रति वासन्त्या प्रसन्नतामापन्नं चेत इति गम्यते। तच्च हिरण्मस्याः प्रतिकृते श्रवणादिति मन्तव्यम्। अलङ्कुर्य्यात् 'भूषयेत् आत्मन उपस्थितया इति शेष ॥

1. अब्रह्मण्यम्—See Act I. Para lxxi, Here अब्रह्मण्यम् उद्घोषितम् is equivalent to अब्रह्मण्यम् इति शब्द उद्घोषितः।

2. राजापचारम—अप+चर+घञ् भावे अपचार, misconduct. राज्ञः अपचारः misconduct on the king's part तम्। अन्तरेण युक्ते द्वितीया।

3. निरूपयति—नि+रूप+णिच् स्वार्थे (चुरादि)+शतृ। तस्मिन्। Qual रामभद्रे। He was searching within himself for some lapse of his.

4 करुणामये—This epithet is used to imply that the pity was excited at the plight of the Brahmana.

5. अशरीरिणी—शरीरम् अस्ति अस्या इति शरीर+इनि मत्वर्थे। न शरीरिणी। Speech cannot actually possess a body. It has the body for its source.

6. वृषलः—A Sudra. As such he was not eligible for practising severe penance This seems to be a conservative view to us ज्ञान and तपस्या are open to all. See Gita etc

7. पृथिव्याम् - That is to say in Rama's own kingdom. Hence the misdeed of the शूद्र to do severe तपस्, indirectly affect his king Rama also

8. तप्यते etc. Originally we had शम्बूक तप तपति with तप as कर्म। If we want to imply ease in his practice of penance (सौकर्य्यातिशय) we may treat तप. as कर्त्ता, but this कर्त्ता will have to be regarded as like कर्म by the rule "तपस्तपः कर्मकस्यैव"। The लट् now is neither कर्त्तरि nor कर्मणि but कर्मकर्त्तरि, the form being तप्यते with यक्। The case is peculiar as तपः still has कर्मविभक्ति and not कर्त्तृविभक्ति as is usual (witness भिनत्ति काष्ठम्=काष्ठं भिद्यते) in such sases

9. शीर्षच्छेद्य—शीर्ष means शिर head. 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः। शीर्षस्य छेदः। तं नितरामर्हति इति शीर्षच्छेद+यत्=शीर्षच्छेद्यः one always deserving to be beheaded. Followers of Panini however suppose that शिरस् has here become शीर्ष in connection with 'यत्। Thus 'शिरच्छेदं नितरामर्हति शीर्षच्छेद्यः। प्रत्यय सन्नियोगेन शिरस शीर्षभावो निपात्यते'—Vrittikara under the rule "शीर्षच्छेदात् यच्च"। Bhattoji also has the same.

10. ते—This is emphasised. तवैव you have to do it personally. It is the duty of the king to punish sinners hence you have to punish him that without fail (नितराम)।

11. विदिशः—विभिन्ना दिगभ्य· विदिशः (विदिश् is the प्रातिपदिक) other then the four cardinal points i. e., the intervals between consecutive cardinal points. "दिशोर्मध्ये विदिक स्त्रियाम्"। ता:। चर is सकर्मक। Comp. "तपश्चरति", उभौ लौकौ सञ्चरति इमाञ्च अमुञ्च देवल" etc.

(XVI) आत्रेयी—भद्रे गम्यतेऽधुना।

वासन्ती—आर्य्ये आत्रेयि, एवमस्तु। कठोरीभूतस्तु दिवसः। तथाहि—

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि-
र्घर्मस्रंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम्।
छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः
कूजत्क्लान्तकपोत कुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ॥९॥

(इति निष्क्रान्ते) ॥ विष्कम्भकः ॥

Atreyı—Gentle friend, 1 go now

Vasantı—Be ıt so, noble Atreyı, but the day has avanced. Thus (as yon see)—Nestıng trees on the bank, on whıch rest flock of weary pıgeons aud of wood-cocks cockıng and from the bark of whıch worms are pulled out wıth theır beaks by bırds scratchıng the trunk in the shade, are worshıppıng Godavarı wıth their own flowers whıch have their stalks loosened by the heat,drop through the shake gıven by the ıub of the ıtchıng lumps on the cheeks of elephauts 9. 9. (Exuent). Here ends the Vıshkambhaka.

न्ति—'कठोरीभूतः' प्रौढतामापन्नः। मध्याह्नो वर्त्तते इत्यर्थः। कण्डूलेति। अन्वय.—छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः घर्मस्रंसितबन्धनैः कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभिः स्वकुसुमैः गोदावरीम् अर्चन्ति। व्याख्या—पश्य प्रखरं रविकरं परिहृत्य 'छायासु अपस्किरमाणाः' भोज्यसंग्रहार्थं नखैरितस्ततः अवलेखनतत्पराः ये 'विष्किराः' पक्षिणः तेषां मुखैः चञ्चुभिरिति यावत् 'व्याकृष्टाः' बहिर्निष्काशिताः कीटाः याभ्यः तादृश्यः 'त्वचः' वल्कलानि येषां तथाविधाः किञ्च 'कूजन्तः' रुवन्तः क्लान्ताः आतप-खिन्नाः ये कपोताः कुक्कुटाश्च तेषां कुलानि समूहा येषु तादृशाः ये कूले तटस्थिताः

कुलायद्रुमा' पक्षिणाम् आवासवृक्षा ते घर्मेण आतपेन स'श्रित' शिथिलित बन्धन' वृन्त' येषा ते अतएव' कण्डूलाना' कण्डूतियुक्ताना द्विपगण्डपिण्डाना वनगजगण्डस्थलीना यत कषण घर्ष'ण ततो जातो यः उत्कम्प दोलन तेन 'सम्पातिभि' वन्यैरथिल्यात् प्रतङ्कि' स्वकुसुमैः निजपुष्पराशिभि गोदावरोम् अर्च'न्ति पूजयन्ति, सधाम्हक्षतां गोदावर्य्या कु'र्वन्ति। एवमातपखिन्ना पक्षिणो गजा वृक्षाश्च। मवता पुनरध्ववाहने अध्यवसाय। तत शनै शनै खेद परिहृता गम्यताम् इति भाव ॥

'विष्कम्भकः' इति कथाशाना योजक ("वृत्तवर्त्ति'ष्यमाणाना कथाशाना निदर्शक। स क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदौ अङ्कस्य दर्शि'त' ॥)

NOTES

1 कण्डूल etc — कण्डू is itch. कण्डू लाति इति कण्डू + ला + क कर्त्तरि = कण्डूलौ prompting itch गण्डयो पिण्डौ गण्डपिण्डौ two lumps on the cheeks हाभ्या पिबन्ति इति द्वि + पा + क कर्त्तरि = द्विपा elephants. द्विपाना गण्डपिण्डौ द्विपगण्डपिण्डौ। कण्डूलौ द्विपगण्डपिण्डौ itchy lumps of cheeks of elephants. उत्कम्प is due to कषण। कषणात उत्कम्प। Or कषणस्य उत्कम्प। सुप्सुपा। Or इतत। द्विपगण्डपिण्डयो कषणीत्कम्प। तेन। हेतौ तृतीया। It is the हेतु of सम्पतन।

2. सम्पातिभि — साधु सम्पतन्ति इति सम + पत + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि सम्पातीनि inevitably falling. The reason is they are already loosened from their stalks by the heat, and then the shake given by the elephants drop them.

3. घर्म etc — स्रंस + णिच + क्त कर्मणि = स्रंसितानि loosened. घर्म is heat. घर्मस्रंसित बन्धन येषाम् &c तादृशैं कुसुमै।

4. छाया etc — अप + कृ + शानच् कर्त्तरि अपस्किरमाणा scratching the cover off in quest of food. Here we have आत्मनेपद by the Varttika "किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु इति वक्तव्यम्"। जीविकाकरण is भक्ष्यसंग्रह। Next सुट comes in before क by the rule 'अपात् चतुष्पाच्छकुनिषु आलेखने'। व्याकृष्टकीट indicates भक्ष्यसंग्रह। The worms are their food. See मित—।

5. कूजत् etc —The reading कान्त for क्लान्त has little to recommend it ; कान्तता of the birds seems irrelevant in describing the effects of the solar heat. क्लान्त is preferable.

6. कुलाय &c.—The कुलाय here refers to the bird only. They were out in quest of food and have now come back oppressed by the heat.

7 Remark—The verse describes the effects of heat. कण्डूल &c. is to show that elephants have come back to the shade after the fore-noon grazing. घर्म &c. describes the effects on trees in general. छाया &c. and कूजत् etc. explain how birds are affected. All this is to warn Atreyi of the risk she was running by venturing out in a sun that so much affects birds, beasts and trees in the forest. She has to proceed carefully. The time evidently was summer.

8. विष्कम्भक – Sometimes the connection between what is about to follow and what has gone before is shown by something like an introduction to the Act following This introduction is called विष्कम्भक (see मित —and our Sakuntalam).

(XVIII) (ततः प्रविशति सदयोद्यतखड्गो रामभद्रः) ।

रामः—रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १० ॥

(कथञ्चित् प्रहृत्य) कृतं रामसदृशं कर्म्म । अपि जीवेत् स ब्राह्मणशिशुः ?

(Then enters Ramabhadra with raised sword but overcome by pity).

Rama—

Heigh Right-hand, drop the sword on the Sudra ascetic for the resuscitation of the dead boy of the Brahmana. You are the limb of Rama, who easily banished Sita, drooping under her hardly bearable womb; whence can there be pity in you ? (10).

(Striking with great unwillingness) A deed is done becoming Rama. Would the Brahmana boy revive ?

मित—सदयेति। 'दयया' सह उद्यत. उच्छ्रित उन्नमित. 'खड्गो' येन यस्य वा इति। अन्वय.—रे दक्षिण हस्त, द्विजस्य मृतस्य शिशो जीवातवे शूद्रमुनौ कृपाणं विसृज। दुर्वहगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः रामस्य गात्रमसि, कुतस्ते करुणा। व्याख्या—'रेदक्षिण हस्त, द्विजस्य' ब्राह्मणस्य शिशो. जीवातवे' जीविताय जीवनाय ["जीवातुरस्त्रिया भक्ते जीविते जीवनौषधे" इति मेदिनी। तादर्थ्ये चतुर्थी] 'शूद्रमुनौ कृपाण विसृज खड्गं पातय। 'दुर्वहेण' अतिगुरुणा 'गर्भेण खिन्ना' तदुद्वहनक्लिष्टा या 'सीता' तस्या. यत् 'विवासन वने परित्याग. तत्र पटो निपुणस्य अक्लेशेन तदवस्थामपि सीता त्यक्तवतो 'रामस्य गात्रम् असि तत् 'कुत: ते करुणा नास्त्येव करुणा, अतो 'विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्। एतत्तु प्रहारकाले आत्मनि करुणासञ्चारमनुभूय हस्तं प्रत्याह। कथञ्चिदिति—'कथञ्चित्' अतिक्लेशेन करुणामभिभूय इत्यर्थ.। रामस्य ,सदृशम्'। प्राक् निरपराधा पत्नी परित्यक्ता सम्प्रति निरपराधो मुनिर्निहत.। अन्योऽन्यानुरूपमेवैतत् द्वयम् इति भाव:।

NOTES

1. सदय &c.—सदयम् उद्यत सदयोद्यत: raised with pity. तादृश: खड्गो यस्य, वह—। 2. जीवातवे—जीव to live + आतु भावे = जीवातु: (masc.) living, i.e , coming back to life. तस्मै। The word is both masc. and neuter. 4 प्रहृत्य—The blow kills the

ascetic. This is against stage etiquette which prohibits the staging of death &c. 4. जीवेत्—सम्भावनायां लिङ्। अपि adds शङ्का to the सम्भावना। Would he revive i.e, I am not sure if he would.

(XIX) (प्रविश्य) दिव्यपुरुषः—जयति जयति देवः।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

(Entering) A Divine Being—Prosper, Sire, Prosper.

With protection even from Yama promised, thou inflicting punishment, that child has revived and mine too is this glory. This is Sambuka, bowed down to thy feet with his head. Resulting from contact with the good, even execution saves (Liberates) !. 11.

मित—। दत्तेति। अन्वयः—एष शम्बूकः शिरसा ते चरणौ नतः। यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे (सति) असौ शिशुः सञ्जीवितः मम च इयम् ऋद्धिः। सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति। व्याख्या—'एष' अयमहं शम्बूकः शिरसा ते चरणौ नतः' मूर्ध्ना ते पादौ नमामि। कथं शम्बूकः कुतः पुनस्ते दिव्यं वपुः इत्याह—यमादपि अभयं भयाभावः 'दत्तं' (अभयं) येन तादृशे अचिन्तनीयप्रभावे 'त्वयि दण्डधारे' स्वहस्तेन शासितरि सति 'असौ शिशुः' ब्राह्मणबालकः 'सञ्जीवितः' यमात् मोचितः प्राप्तजीवनो जातः, प्रसङ्गात् पुनः 'मम च ममापि इयम् ऋद्धिः' एषा दिव्यदेहधारणरूपा सम्पत्। देहनाशात् देहलाभ इति नैतदाश्चर्यमित्याह—'सतां साधूनां 'सङ्गात्' समागमात् 'जातानि निधनानि अपि' देहपाता अपि तारयन्ति जीवयन्त्येव न नाशयन्ति। तत् साधोर्भवतो देहनाशो मे प्रकृष्टतरदेहलाभायैव जात इति भावः॥

1. दिव्य &c.—दिवि भवः इति दिव + यत् – दिव्यः। Hence Rama did not at sight know who he (पुरुष) was. 2. यमात्—पञ्चमी in

connection with अभय by "भीतार्थाना भयहेतु"। 3. दण्डधारे—दण्ड धारयति इति दण्ड + धारि + अण् कर्त्तरि—दण्डधार: personally inflicting punishment. तस्मिन्। 4. सञ्जीवित.—This removes Rama's doubt about the revival of the boy शम्बूक knows of this revival because he is दिव्यपुरुष now. 5. ऋद्धि—Prosperity. The punishment secures me a promotion. This refers to his resplendent frame (दिव्यदेह)। 9. निधनानि—नि + धा + क्यु भावे = निधन death. Even death is life. 7. Remark—It seems the thought is improved if we transpose the halves of the verse. The salutation should be the first act on meeting the king Hence जयति जयति देव। शम्बुक एष शिरसा चरणौ नतस्ते seems quite natural. Besides unless परिचय precedes, मम चेयमृद्धि. is unintelligible.

(XX) राम:—द्वयमपि प्रियं न:। तदनुभूयतामुग्रस्य तपस: फलम्॥ यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याभिसम्भवा:।
वैराजा नाम ते लोकास्तैजसा: सन्तु ते ध्रुवा:॥ १२॥

Rama—Both are joy to me So enjoy the fruit of your grim austerities.

May those luminous regions, secured by merit and known as Vairaja, where there is bliss and where there is joy, be yours for ever. (12).

मित—। द्वयमिति। शिशो सञ्जीवन तव च ऋद्धि: इति द्वयम्॥ तदेव तप: फलं दर्शयति यत्रेति। अन्वय:—यत्र आनन्दाश्च यत्र मोदाश्च ते पुण्याभिसम्भवा वैराजा नाम तैजसा: लोका: ते (तव) ध्रुवा: सन्तु। व्याख्या—'यत्र' येषु लोकेषु 'आनन्दाश्च' सुखानि च 'मोदाश्च' हर्षा अपि 'अनुभूयन्ते' "यत्रानन्दाश्च मोदाश्च तत्र मामसृतं कृधि" इति यथा, 'ते' प्रसिद्धा पुण्याभिसम्भवा:' सुकृतभिर्जिता: उग्रस्य तपस: फलरूपा: 'वैराजा नाम वैराजशब्देन आख्याता: तैजसा:' ज्योतिर्मया: लोका: ते तव सम्बन्धे

'ध्रुवा' सन्तु स्थिरा भवन्तु। मा ते तेभ्य कदापि प्रच्युतिभूत्। लोकास्ते सिद्धास्तपोभि, आशासे ध्रुवास्ते भवन्तु इति भाव.॥

Notes :—1. आनन्दा—आनन्द here is bliss सुखप्रवाह। 2. मोदा—is हर्ष joy. पुण्याभिसम्भवा—पुण्य is तपस्। अभि+सम्+भू+अप अपादाने=अभिसम्भव that from which something develops i e sources. पुण्यम् अभिसम्भव एषाम्। The regions (वैराज) are secured by merit (पुण्य)। 4 वैराजा—विशेषेण राजन्ते इति वि+राज+क्विप् कर्त्तरि=विराज् the eternal soul. तस्य इमे इति विराज्+अण्=वैराजा। 5. तैजसा—तेजसइमे तेजस्+अण=तैजसा luminous 6. सन्तु &c This embodies Rama's wish (आशसा) on behalf of शम्बूक। आशंसाया लोट्। This seems out of place because the regions are described as तपस फलम् hence they are independent of Rama's आशंसा। Their permanency too is assured by तपस्। शम्बूक himself in the next para saying एष महिमा takes everything as already achieved and leaves nothing to आशसा। In fact सन्तु here appears to be a copyists' slip for सन्ति। With सन्ति construe वैराजा' नाम ध्रुवा', तैजसा लोका: तेसन्ति। Explain 'वैराजा नाम ध्रुवा' नित्या, तैजसा लोका: ते सन्ति' तप सिद्धा वर्त्तन्ते। Those regions await you, go and enjoy अनुभूयताम् उग्रस्य तपस फलम्। Translate—these luminous eternal regions, secured by merit where there is · joy, are assured unto you. 7. Remark.—The reading यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्रपुण्याश्च सम्पद' is rejected because it goes against the प्रक्रम here. The verse begins with a यत्र and a च in the first predication. This style should be preserved if possible. It is seen preserved in the last statement यत्र

पुष्पाश्च सम्पदः। Hence मौदाश्च instead of यत्र मौदाश्च is objectionable.

(XXI) शम्बूकः—युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा न तु तपसः फलम्। अथवा महदुपकृतं तपसा।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्
क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

Sambuka—This greatness has the favour of thy revered self for its source, and is not surely the result of penance. Or a great service has been rendered by penance.

That thou, the lord of beings, the refuge, the one to be sought after in the world, has come here having done hundreds of *yojanas* seeking me, this is the favour of penance in this matter. If otherwise, where is thy presence again in the forest of Dandaka from Ayodhya. 13.

मित— युष्मदित्यादि। मान्या यूयं 'युष्मत्पादाः' ("प्रशंसावचनैश्च" इति समासः)। युष्मत्पादानां पूज्यानां भवतां न 'प्रसादः' अनुग्रहः स एव 'उपायः' पन्था आगमनमार्गो यस्य तादृशः 'एष महिमा' अयं मे महान् उत्कर्षः। अथ भवान् मयि न प्राहरिष्यत् लोकानहं न प्राप्स्यम्। तत् भवदनुग्रहान्मे लोकप्राप्तिः न हि तपसा इत्यर्थः ॥ अन्वेष्टव्य इति। अन्वयः—इह भूतनाथः शरण्यः भुवने अन्वेष्टव्यः असि, वृषलकं माम् अन्विष्यन् योजनानां शतानि क्रान्त्वा इह प्राप्तः (इति) यत् स तपसां सम्प्रसादः। अन्यथा चेत् अयोध्यायाः दण्डकायां वने वः पुनरुपगमः क्व? व्याख्या—'इह अस्मिन् विषये मम लोकप्राप्तौ इति यावत् 'भूतनाथः' जगदीश्वरः शरण्यः' जगत्त्राता अतएव 'भुवने' जगति 'अन्वेष्टव्यः' परमसंश्रयत्वेन योगिभिरपि

विचेतव्य । मानवदेहेन गूढस्वरूप सन् न अन्विषसे अन्वेषाया वा किन्तु सम्प्रति दिव्यरूपोऽहं जानामि अन्वेष्टव्य इति । एव विध असि त्वम् (अव्ययमेतत् त्वमर्थे) (यद्वा—'प्राप्त असि' इति योज्यम्) 'वृषलक' असत्यादि अधिकारे तपश्चरन्त कुत्सित वृषल शूद्र माम् अन्विष्यन्' विचिन्वन् 'योजनाना शतानि क्रान्त्वा' अतिक्रम्य इह असा दण्डकाया 'प्राप्त' आगत इति यत् स तमसा सम्प्रसाद.' अनुग्रह । 'अन्यथा चेत' यदि विपरीत स्यात् तपश्चेत् नाचरितम् अयोध्याया दण्डकाया वने सुदूरे दण्डकारण्ये 'व पुन उपगम क्व पुनरागमन कुत्र स्थितम् । असम्भव उपगम इत्यर्थ । ममास्मिन्नभ्युदये भवता दण्डपातन हेतु । दण्डपातने पुन तपो हेतु । अत उच्यते मया "महदुपकृत तपसा" इति ॥

NOTES

1. युष्मत &c.—पाद is प्रशंसावचन। "हस्तपाशतटा पादपाली-मचर्चिकाद्यय" so says गणकार। But it is प्रशंसावचन only when final in a compound. Hence uncompounded it does not imply प्रशंसा। Thus no वाक्य with पाद can be given, consequently we have a नित्यसमास with अस्वपदविग्रह। प्रशस्ता युययुष्मत्पाद । उपेयते फल प्रति गच्छति अनेन इति उप इअच् (or अय घञ्) करणे उपाय' means Now see मित—। 2 महिमा—महतो भाव इति महत् + इमनिच =महिमा greatness, i. e., accession to divine status. 4. उपकृतम् उप् + कृ + क्त भावे। 5. अन्वेष्टव्य &c —अनु + इष + तव्य कर्मणि to be sought after. The तव्य is significant. The whole world has to search for you—"has to" search, not that it "has searched or "is searching". This is because no one knows you yet as भूतनाथ, and शरण्य screened as you are in human frame. I know because I am divine now. भूतनाथ and शरण्य explain why अन्वेष्टव्य। असि—अव्यय meaning त्वम । Or construe प्राप्त. असि। 7. वृषलकम—कुत्सितो वृषल इति

इषल + कन् कुत्सिते। 8. स इह etc.—स is masculine because it goes with सम्प्रसाद which is the विधेय and prominent (विधेय प्राधान्यात्)। इह refers to the matter in hand, i.e the lift of शम्बूक। 9. दण्डकायाम—Both दण्डक and दण्डका are seen.

(XXII) रामः—किं नाम दण्डकेयम्। (सर्वत्तोऽवलोक्य) आम्।

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झाङ्कृतैर्निर्झराणाम्।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्राः
सन्दृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः॥ १४॥

Rama—Really is this the Dandaka ? (Looking round) Yes—

These I see before me are tracts of the Dandaka forest—a jumble of watering-places, hermitages, hills, streams, lakes, woods, of which the grounds are familiar—somewhere attractively blue (elsewhere repulsive in their awful expanse) in places again resounding the quarters with the wash of rushing springs. 14.

मित—। किं नामेति—कि प्रश्ने। 'नाम' सम्भाव्ये। वितर्कं प्रत्यर्वमानम् दण्डका न वा इति वितर्कः। 'आम्' इति प्रतिवचनावधारणयोरव्ययम्, इह अवधारणे। दण्डकैव इत्यवधारणम्॥ अवधारणस्य समर्थनमाह स्निग्धेति। अन्वय.—एते परिचितभुव.तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्रा. (अतएव)क्वचित् स्निग्धश्यामा. अपरत. भीषणाभोगरूक्षा. स्थाने स्थाने निर्झराणा झाङ्कृतै मुखरककुभ. दण्डकारण्यभागा. सन्दृश्यन्ते। व्याख्या—'एते' पुरोवर्त्तिन' 'परिचिता' दृष्टपूर्वा 'भू' येषा तादृशः विदितसन्निवेशा 'तीर्थै': जलावतारै 'गिरिभि शैलै सरिद्भिः नदीभि गर्त्तै, बिलैः सरोभिरित्यर्थः: कान्तारै.वनैश्चमिश्रा ' सङ कुला. अक्रमसन्निविष्टै स्तीर्थादिभिः परिव्याप्ता' अतएव क्वचित् स्निग्धश्यामा.' निविडतरुराजिभिः प्रसन्नहरिता. 'अपरतः' स्थानान्तरे

"भीषणेन भीमेन महता इत्यर्थ' 'आभोगेन' विस्तारेण 'रुक्षा. अप्रियदर्शना' स्थाने स्थाने 'निर्झराणां' वारिप्रवाहाणां झाङ्कृतैः. अथ पतनशब्दैः' 'मुखरा' निनादिता 'ककुभ' दिश येषु तादृशा 'दण्डकारण्यस्य भागाः' प्रदेशा 'सन्दृश्यन्ते' लक्ष्यन्ते ॥

NOTES

1. स्निग्धश्यामा = स्निह + क्त कर्त्तरि = स्निग्ध lit wet, here attractive. श्याम blue, here green, स्निग्धाश्च ते श्यामाश्च attractively green through an exuberance of foliage 2. भीषण &c.— आभोग is पूर्णता full extension "पूर्णत्वायतावाभोगौ" इत्यनेकार्थः। भीषणाभोग' कर्म्मधा—। तेन रुक्षा, सुप्सुपा। A vast expanse of a monotoneus nature is not at all pleasant. स्थाने स्थाने-- At proper places, i.e. places where the springs form something like water-falls. Hence here is अवधारण and "स्वार्थे अवधार्य्यमाणे—" इति द्विर्वचनम्। वीप्सा is not intended because that would make all places resound with the noise of water-falls. 4. झाङ्कृतै—झाङ् is an imitation of the splash - an onomatopoeia—अनुकरणशब्द। It is a गतिसञ्ज्ञक word by the rule "अनुकरणञ्चानितिपरम"। झाङ + कृ + क्तभावे = झाङकृतानि utterance of the sound झाङ्, गतितत्पुरुष। 5. तीर्थ &c.– गर्त्त literally is a hole बिल। It stands for natural lakes In some parts of Bengal these lakes still go by the name of बिल। मिश्रयन्ते इति मिश्र + णिच स्वार्थे (चुरादि) + घञ् कर्म्मणि = मिश्रा jumbled up. तीर्थ, आश्रम, गिरि &c. are all in a confused mass here Hence here स्निग्धश्यामाः there भीषणाभोगरुक्षा, elsewhere मुखरककुभ। 9. Remark— The verse is ordinarily construed thus—क्वचित् स्निग्धश्यामाः अपरतः भीषणाभोगरुक्षाः स्थानेस्थाने निर्झराणां झाङ्कृतैः मुखरककुभं

तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्त्तकान्तारमिश्रा परिचितभुव एते दण्डकारण्यभागा सन्दृश्यन्ते ।
This ignores the force of the different attributives in the verse. We have therefore altered the Prose Order.

(XXII) शम्बूकः—दण्डकैवेयम्। अत्र किल पूर्वं निवसता देवेन—

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्म्मणाम् ।
त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

तेन सिद्धक्षेत्रे जनस्थाने मादृशामपि भीरुजनानाम् अकुतोभयः सञ्चारो जातः ।

Sambuka—This indeed the Dandaka. Formerly by Sire, living here, we are told Or—to be sure)—

Were killed at fight fourteen thousand of Rakshasas of dire deeds , also the three—Khara, Dushana and Trimurdhan (Trisira). (15).

Whence in Janasthana the land of those that are successful at penance, fearless passage has been secured even unto timid people like myself.

मित—। 'किल' इति, वार्त्तायाम् अवधारणे वा 'पूर्वं हता' पूर्वं निवसता इति वा अन्वय. ॥ 'सिद्धाना तप सिद्धाना 'क्षेत्र' स्थान तपश्चरणभूमि' यत्र तपस्तता सिद्धा भवन्ति तत ॥ 'मादृशा भीरुजनानामपि इत्यन्वय । अविद्यमान कुतोऽपि भयं यस्मिन् 'सञ्चारे' विचरणे स 'जातः' सम्पन्न ?

Notes : - 1. मादृशाम्—अहमिव दृश्यमाना' मामिव आत्मान' पश्यन्ति इति अस्मद्+दृश+कञ् कर्म्मकर्त्तरि=मादृश । तेषाम् । 2. अकुतोभय'—This is a तत्पुरुष (by निपातन् in the मयूरव्यंसकादि class) although the वाक्य (see Mitabh—) tempts one to call it बहुव्रीहि । Qual. सञ्चार. ।

(XIV) रामः—न केवलं दण्डका, जनस्थानमपि।

शम्बूकः—बाढम्। एतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि उन्मत्तचण्डश्वापदकुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्य्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्त्तन्ते। तथाहि—

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरघोषभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः।
सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं
तृषद्भिः प्रतिसूर्य्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

Rama—Janasthana too, not Dandaka alone

Samb Certainly. These are indeed the long lines of forests at the outskrits of Janasthana, stretching away to the south (that put up the hair of all beings on end), where the mountain-dens are full of mad and ferocious beasts of prey. Thus (here are)—

The borders, where a little water shines at the bottom of mountain clefts and yet this running sweat of the python is drunk by thirsty lizards, are somewhere still and noiseless, elsewhere again, though full of terrible roars of wild beasts have fire kindled by breath of deep throated snakes sleeping at ease.

मित—। 'बाढम्' दृढम् जनस्थानमपि। 'बाढम्' इति अनन्तरोक्तं द्रढयति। ("बाढ दृढे प्रतिज्ञायाम्" इति विश्व) 'एतानि' दृश्यमानानि 'खलु जनस्थानस्य' यः 'पर्य्यन्तः' प्रान्तभागः तत्र स्थितानि 'दीर्घारण्यानि सुदूरप्रसृतानि काननानि दक्षिणां दिशम् अभिवर्त्तन्ते तां प्रति गच्छन्ति। किम्भूतानि अरण्यानि'—'सर्वभूतानां लोमहर्षणानि' भयङ्कराणि'। पुनः किम्भूतानि ?—'उन्मत्तैः' मदोदग्रैः

चण्डै,' प्रकृति-कोपनै 'श्वापदकुलै सङ्कुलानि' व्याप्तानि 'गिरिगह्वराणि' येषुताद्दशानि दीर्घारण्यानि। लोमहर्षणत्वं दर्शयति निष्कूजेति। अन्वय—प्रदरोदरेषु विलसतस्वल्पाम्भस सीमान—यासु तृष्यद्भि प्रतिसूर्य्यकै अयम् अजगरस्वेदद्रव पीयते —कृचित् निष्कूजस्तिमिता क्वचित् प्रोच्चण्डसत्वस्वना अपि स्वच्छासुप्तगभीरघोषभुजगश्वासप्रदीपताग्नय। व्याख्या—'प्रदरोदरेषु' बिलगर्भेषु 'विलसन्ति प्रकाशमानानि 'स्वल्पानि अम्भासि' जलानि यासु ताद्दश्य 'सीमान' प्रान्तभूमय—यासु' सीमसु तृष्यद्भि' पिपासितै 'प्रतिसूर्य्यकै' कृकलासै, अयम्' एष 'अजगराणा सर्पाणा स्वेद्रव,' प्रवाहेण स्रवत् प्रसुतं धर्म्मजल 'पीयते' प्रदरस्थस्य जलस्य स्वल्पतया तत् परित्यज्य प्रसुतमिदं धर्म्मजलं पीयते ताद्दश्य सीमान—क्वचित् क्वापि 'निष्कूजास्तिमिता, निश्चलाश्च प्राणिपरिस्पन्द-विरहात् नि शब्दा क्वचित् कुत्रचित् पुन 'प्रोच्चण्ड' अतिभीमा, सत्त्वस्वना सिंह-व्याघ्रगजादिगर्जनानि यासु ताद्दश्य 'अपि स्वेच्छया यथेच्छं 'सुप्ताना गभीरघोषाणा' गुरुगर्जनाना 'भुजगानाम्' अजगराणा श्वासेन सविषेण निश्वासवायुना 'प्रदीप्त अग्नि' यासु (यद्वा—'भुजगश्वास, एव प्रदीप्त अग्नि' यासु ताद्दश्य दृश्यन्ते। क्वचित् "निष्कम्पवृक्षा निभृतद्विरेफा मूकाण्डजा शान्तमृगप्रचारा" चित्रार्पिता इव सीमान,) अन्यत्र श्वापदानां भैरवरव तथापि सुखसुप्ता अजगरा, गुरु च तेषा नि श्वासगर्जन नासाविवराच्च वायुना सह नि भृत' प्रदीप्तो वह्नि, सुप्ताना प्रवहत् धर्म्मजलञ्च पीयते कृकलासै इति पराकाष्ठा भयानकस्य॥

Notes—1. बाढम्—बाह+क्त कर्म्मणि=बाढ admitted This is an emphatic confirmation. Certainly this is Janasthana Some take this as an अव्यय ending in म। But the चादि and स्वरादि lists do not include it Hewever, as those lists are only illustrative not exhaustive (आकृतिगण), we may treat it as an अव्यय implying उक्तिदार्ढ्य। 2. सर्वभूत &c.—लोमानि हृष्यन्ति एभि इति लोमन्+हृष+णिच्+ल्युट् करण=लोमहर्षणानि those that raise the hairs on end i e, terrible. 3 उन्मत्त &c. उन्मत्त refers to a temporary display of temper, चण्ड speaks

of their nature. Hence उन्मत्त &c. means—ferocious beasts in a state of excitement, शुन पदमिव पदमेषा श्वापदा। श्वपद is expected, but "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्य" lengthens the vowel yielding श्वापदा। Now see Mitabh. 4 जनस्थान &c.—परिगत अन्त. पर्यन्त. the border-land Now see Mitabh. 5. निष्कूज &c —The very stillness is awful. क्वचिदपि—Here again we have differed from commentators and taken अपि with what follows thus completely altering the sense of the verse. We believe this is an improvemsnt, 7 प्रोच्चण्ड &c. - For समास see Mitabh—The uproar does disturb the huge snakes. See next 8. स्वेच्छा etc—स्वेच्छासुप्त shows that they were sleeping undisturbed by the howling of the beasts of prey, गभीरघोष shows that the snakes were adding to the noise. The breathing of snakes is noisy. श्वासप्रदीप्तानि may be taken in two ways as suggested in the Mitabh—. It may mean that fire was lighted by their breathing, or that the breath itself was blazing fire. The latter is preferable, because with the first explanation we get a forest-fire which will at once rouse the अजगर and cause a general stampede among beasts and birds. 9. विलसत् &c.—The water was स्वल्प, because the time was summer (see verse 9.—कण्डूल etc.) Either through scantiness or from its quality it was beneath notice of the thirsty chameleons. 10 अजगर etc.—The अजगरs were the very snakes that were स्वेच्छासुप्त। One sweats profusely when one sleeps in the summer

at mid-day. The sweat of the sleeping snakes ran in streams (स्वेदद्रव) and was too tempting a delicacy for the thirty chameleons to refuse! They shunned the waters in the caves and slaked their thirst here.

रामः—

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।
प्रत्यक्षानिव वृत्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य) प्रियारामा हि सर्वथा वैदेह्यासीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि । किमतः परं भयानकं स्यात् । (सास्रम्)—

Rama—I see Janasthana, Khara's abode of old, and simultaneously all the old incidents I feel as if before my eyes. (17.

(Looking round) Verily Vaidehi was ever fond of the woods, and these are those very forests! What could be more dreadful (to me) than this? (With emotion) (Rama—)

मित—। अन्वय.—भुतपूर्वखरालय जनस्थानं पश्यामि च पूर्वान् वृत्तान्तान् प्रत्यक्षानिव अनुभवामि च। व्याख्या—'भुतपूर्वं' भुतपूर्वं 'खरस्य रावणभातु 'आलयं निवास' 'जनस्थानं पश्यामि च' ततश्च 'पूर्वान् वृत्तान्तान्' शूर्पणखासमागम खरादिनिधन सीताहरणम् इत्यादीन् प्रासङ्गिकांश्च प्रत्यक्षान् इव लोचनपथे वर्त्तमानाम् इव 'अनुभवामि च'। खरलायदर्शनेन युगपत् पूर्ववृत्तानामनुभव इति द्वौ चकारौ द्योतयत ॥ 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण वासकृच्छ्रेऽपि सति इति भाव. वैदेही प्रियारामा वैदेह्याः प्रियाणि 'कान्ताराणि' वनानि, क्व पुन. सा प्रिया मे? अहो दुःखम् अत:परं एतद्दर्शनादधिकं तत्सम्बन्धं 'किं' भयानकं स्यात्, न किमपि। असह्यमेतद्दर्शनं मे इत्यर्थः ॥

Notes—1. भूतपूर्व etc.—पूर्वं भूत भूतपूर्व, सुप्‌सुपा। भूत leads in the compound (पूर्वनिपात) by निपातन in the rule "भूतपूर्वे चरट्" भूतपूर्व खरालय, or भूतपूर्व खरालयो यस्मिन्। तम्। He speaks of खरालय because he is reminded of it by शम्बूक in sl. 15 above. 1. प्रत्यच्चान् - For प्रत्यच see ante. and sak. 3 पूर्वाम् - By पूर्व he refers generally to all the incidents of his stay in Janasthana. 4. प्रियारामा—आरमति यस्मिन् इति आ+रम+घञ् अधिकरणे = आराम garden, here, forest, because refers to it by कान्ताराणि। प्रिय आराम' अस्या प्रियारामा or आरामप्रिया। The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by 'वा प्रियस्य'। 5. तानि—Those that were dear to वैदेही। 6. नाम—निश्चये। The very same that were dear etc. 7. कान्ताराणि—कान्तार is कानन। "कान्यारे कानन प्रोक्तम्" इत्यनेकार्थ। This refers to the आराम in प्रियाराम। Hence आराम there has to mean not उपवन but वन। 8. भयानकम्—Because the sight awakens painful memories. 9. सास्रम्—अस्र is अश्रु। "अस्रमश्रुणि शोणिते', But the अश्रु here is to be taken as emotion only—emotion that chokes the voice, not actual tears. Ram is careful that his emotion be not noticed by शम्बूक, hence in para xxix we find सवाष्पस्तम्भम्। 9. Remark—This could not have been within Sambuka's hearing. The thought is such as a sufferer usually reserves to himself or communicates to a close friend only. Perhaps the text was राम (स्वगतम्) which has been altered by copyists.

(राम—)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु।
इति चारमतीहासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः॥ १८॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियोजनः ॥ १९ ॥

(Rama—) "With thee I will live in sweet-scented forests"—on this view alone she enjoyed it here Such was that love of hers (II).

He is indeed one's indescribable treasure who is one's beloved. (He) chases away one's sorrows with joy though doing nothing whatsoever (19)

मित—। इह किं वस्तु तस्या प्रियमासीदित्याह त्वयेति। अन्वय.—त्वया सह मधुगन्धिषु वनेषु निवत्स्यामि इति च इह असौ अरमत। तादृश तस्या स स्नेह'। व्याख्या—'त्वया' प्रियेण 'सह' त्वत्साहचर्य्यादेव मत्सम्बन्धे 'मधुगन्धिषु' मकरन्द-वासितेषु वनेषु निवत्स्यामि इति च इत्येव इह अस्मिन् दुरासदे कान्तारे असौ सीता 'अरमत' ननन्द। वास त्वया सह इत्येव मे पर्य्याप्तम्, एतन्मात्रेणापि कानन सर्वम् उद्गन्धि अपि मधुगन्धि मम सम्पत्स्यते इति तस्या आनन्द। 'तादृश.' तथाविध, अनिर्वचनीय इत्यर्थ 'तस्या' स स्नेह आसीत॥ किं कृतं त्वया यत् त्वत्साहचर्य्य एव तस्या बहुमान इत्याह अकिञ्चिदिति। अन्वय—य यस्य प्रिय. य यस्य प्रिय जन, तत् तस्य किमपि हि द्रव्यम्। त्वत्साहचर्य्ये एव तस्यावहु मान' इत्याह अकिञ्चिदित्वित। अन्वय – यः यस्य प्रिय जन' तत् 'तस्य किमपि हि द्रव्यम। (स') अकिञ्चित् अपि कुर्वाण सौख्यै दु खानि अपोहति। व्याख्या—'यो यस्य प्रियो जन' प्रीतिपात्रं 'तस्य' सम्बन्धे किमपि हि' इतरविलक्षणम् अनिर्वचनीयमेव द्रव्य वस्तु। इतरविलक्षणता दर्शयति अकिञ्चित्' न किञ्चित् 'अपि कुर्वाण' आचरन् सौख्यै' सुखसन्तानै 'दु खानि अपोहति' (अपऊह + ति) दूरीकरोति। सामान्यतो हि लोके कश्चित् प्रीतिकर किन्चित् कर्म्मन् सुखयति अयन्तु अकिन्चिदपि कुर्वाण. इति इतरविलक्षणता। प्रियोऽहमास सीताया अत' किन्चितकरणानपेक्षया अपि "मया सह" इत्येव सा अप्रीयत इति श्लोकयोराशयः॥

Notes —1. मधुगन्धिषु—मधुन. गन्ध इव गन्ध. एषाम् एषु वा मधुगन्ध + इत् समासान्त by "उपमानाच्च"। Forest-life is bitter, with you त्वया सह

all will be honey-scented to me. The compound is usually taken as a स्वरूपकथन, thus—मधुनो गन्ध, मधुगन्ध । स अस्ति एषु इति मधुगन्ध+इनि मत्वर्थे । This interpretation lacks the poetry of the first.

2. इति च &c.—इति gives the reason. The च implies अवधारण । This much only, nothing more. इह in the forest. The reason why she enjoyed it here was that she had my company. This is the reading in the Bombay edition with Viraraghava's Commentary With this, the future in निवत्स्यामि is rather awkward, निवसामि in the present suits better. Vidyasagara has इव for इह (इति चारमतेवासौ), which suits निवत्स्यामि if we suppose that the verses speaks of of the time of leaving Ayodhya. But the इव – as if she enjoyed it takes from the स्नेह which is not desirable. One of Vidyasagara's manuscripts reads इति हा रमते सीता ॥ There the present in रमते is troublesome the reference still being to the moment of leaving Ayodhya. The choice seems to lie between इति चारमतेहासौ and इति हा रमते सीता ।

3 अकिञ्चित् &c.—The whole पाद is not a compound because अपि intervenes. अकिञ्चित्कुर्वाण. may be allowed as a rare instance of an असमर्थसमास ।

4. सौख्ये —सुखमेव इति सुख+ष्यञ् स्वार्थे=सौख्यम् । The plural implies a succession of सुख। अप+ऊहति=अपोहति— See Sak. III also.

5 तत्—The विधेय is द्रव्य which is neuter and prominent here. The प्रियो जन' is taken not as a प्रियो जन. but as किमपि द्रव्यम् । Hence विधेयप्राधान्यात् क्लीवत्वम् ।

6. किमपि - The अपि adds अनिर्वचनीयता । Comp. "स्मरतु हृदये कोऽपि पुरुष." "किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे &c.

(XXVII) शम्बूकः—तदलमेभिर्दुरासदैः। अथैतानि मदकलमयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्वतैः, अविरलनिविष्टनीलबहलच्छायतरुगणतरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति।
फलभरपरिणामश्यामजम्बू-निकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः॥ २०॥ (शम्बू -)

Samb—Then away with these inaccessible regions [Or—this repulsive scenery]. Now, let your Eminence behold these still and sombre forests in the interior with herds of deer of different kinds (roaming) undisturbed, adorned with groups of densely grown dark and very shady young trees strewed with hillocks having the soft look of the throat of a peacock cooing with joy.

Here is flow of hill stream having clear and cool waters scented by the flowers of cane-twigs that are alighted upon by hilarious birds and whose strong currents murmur as they glide through groups of Jambu trees that are blue through the ripening of their load of berries. (10). (Samb—).

मित—। तदिति। 'तत्' तस्मात् यतो भवतामनाग्रह एतेषु लक्ष्यते तस्मात् 'दुरासदैः दुर्गमैः चाप्रीतिकरैः 'एभिः' पर्यन्तकाननैः 'अलम्'। रामं निरुत्तरं पश्यन् एवमाह शम्बूकः॥ 'अथ महानुभाव' भवान् 'एतानि' इतो दृश्यमानानि 'प्रशान्तानि' निष्कम्पाणि 'गम्भीराणि' अप्रधृष्याणि उदाराणि 'मध्यमानि' जनस्थानमध्यवर्त्तीनि 'अरण्यकानि' वनानि पश्यतु। किम्भूतानि तानि?—'मदेन' हर्षेण 'कलं मधुरं रुवन् य'

'मयूर.' तस्य 'कण्ठस्य' इव 'कोमला स्निग्धनीला 'छवि'' येषा तादृशैः 'पर्वतैः अव-कीर्णानि' व्याप्तानि । पुन किम्भूतानि ? अविरलनिविष्टा ' निबिडसरूढा: 'नीला' हरितवर्णाया 'वहलच्छाया ' छायाप्रधाना ये 'तरुणतरव.' नवपादपा तेषा षण्ड.' समूहै. 'मण्डितानि भूषितानि । पुन. किम्भूतानि ?—असम्भ्रान्तानि' अत्रस्तानि 'विविधमृगाणा' नानाहरिणाना 'यूथानि' येषु तानि ॥ इहेति । अन्वय —इह समदशकुन्ताक्रान्तवाणीरवोरुत्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया. फलभरपरिणामश्यामजम्बू-निकुञ्जस्खलनमुखरभूरिस्रोतस. निर्झरिण्य वहन्ति । व्याख्या—'इह' एषु मध्यमारण्य-कैषु 'समदै मदमत्तै ' 'शकुन्तै ' पक्षिभि 'आक्रान्ता ' उत्पत्य श्रिता या: 'वाणीरवी-रुध.' वेतसलता. तासा 'प्रसवै पुष्पै शकुन्ताश्रयणात् कम्पिपाता लताना वृन्तच्युतै' पुष्प रित्यर्थ. 'सुरभीणि' वासितानि 'शीतानि' अस्मिन् ग्रीष्मेऽपि अनुष्णानि 'स्वच्छानि' विमलानि सुरभित्वशीतलस्वच्छत्वै: निदाघ सुखपेयानि इति शेष 'तोयानि' जलानि यासा तादृश्य किञ्च 'फलभरस्य फलराशेः 'परिणामेन' पक्वतया 'श्यामेषु' फलाना कृष्णत्वात् कृष्णेषु 'जम्बुनिकुञ्जेषु' जम्बुपादपगुल्मेषु यत 'स्खलन ' प्रसरण तेन मुखरा ' पादपप्रतिघातै. शब्दायमाना भूरिस्रोतम ' प्रबलप्रवाहा ' यासा तादृश्य 'निर्झरिण्य:' गिरिनद्य 'वहन्ति' प्रसरन्ति । अनातपे जम्बूनिकुञ्जे विश्रान्ता क्लान्ता · अध्वगा' पक्वानि फलानि उपभुज्य सुरभीणि शीतानि स्वच्छानि च तोयानि निपीय झटिति स्वस्था भवन्ति, तत रमणीयानि इमानि मध्यमारण्यकानि पश्यतु देव' इति ॥

NOTES

1. तदलम् &c.—Rama was musing but not replying to Sambuka's remark "एतानि खलु &c." Hence Sambuka thought that his terrible picture of the outskrits (निष्कूज-स्तिमिता: &c.) was not inviting to Rama. So he drops the subject (तदलम् etc.) to take up something more agreeable. 2. दुरासदै:—दुःखेन आसद्यन्ते इति दुर+आ+सद+खल् कर्मणि=दुरसदा: &c. Cp.—"दुरासदवनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोपि भुधर.'- Kirat XI 3. मदकल &c.—This shows the attractiveness of the scenery.

4. पर्वतैः—Here the reading पर्यन्तैः seems unsuitable. It sounds queer to say पर्यन्तैः अवकीर्णानि (strewn with outskirts). Besides the पर्यन्त has been dropped with words तद्वलम् &c.

5. अविरल &c.—अविरलनिविष्ट closely grown. The epithet shows that it was pleasant here in मध्यमारण्य to roam about because the walks were abundantly shady.

6. असम्भ्रान्त &c.—असम्भ्रान्त not scared. They were accustomed to human presence. One can enjoy it here by watching the different kinds of deer (or better—of animals in general) grazing at ease.

7. इह &c —The verse adds another attraction to those mentioned in the prose preceding. When you are tired with the inspection of mountain-scenes and of the animals at ease, rest in the shade of one of the numerous Jambu groves You will find plenty of excellent-eating ripe fruits there if you are hungry (फलभर etc) and water as well—nice, cool, limpid, scented water—to allay your thirst.

8. समद &c Comp. "उपान्तवानीरवनोपगुढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि" —Kalidasa. The water possessed all the requirements of an agreeable drink in summer. The time was about mid-summer as already pointed out.

9. फलभर—etc.—भूरि is बहुल plentiful ; here 'strong'. It is the strength of the current that cause the murmur by striking against the trees with force.

(XVIII) (शम्बू —) अपि च

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्त्यायते शल्लकीना-
मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ २१

(Samb)—Moreover,

Here the spluttering whines of bear-cubs lying in dens, magnified by echoes, acquire volume, the cool, pungent and agreeable odour of the gum oozing from the knots of the Sallaki crushed and scattered by elephants, is intensified. (Or—pervades all round) (21).

भित—। दधतीति। अन्वय—अत्र कुहरभाजा भल्लूकयूनाम् अनुरसित-गुरूणि अम्बूकृतानि' स्त्यान दधति। शल्लकीना शिशिरकटुकषाय इभदलितविकीर्ण-ग्रन्थिनिष्यन्दगन्ध स्त्यायते। व्याख्या—'अत्र' एषु मधामारण्यकेषु 'कुहरभाजा गुहागताना 'भल्लूकयुन। तरुणभल्लूकानाम्'अनुरसितै ' प्रतिध्वनिभि 'गुरूणि महान्ति 'अम्बूकृतानि' थुत्कारसमेता ध्वनय 'स्त्यानं दधति' वृद्धिं भजन्ते। किञ्च 'शल्लकीना करिप्रियाणा तरुविशेषाणा 'शिशिर' शीतलः 'कटु' तीव्र' 'कषायः' सुरभिश्च, 'इभै' गजै 'दलिता' मर्दिता 'विकीर्णा इतस्ततो विक्षिप्ताश्च ये 'ग्रन्थयः शाखासन्धय तेषा निष्यन्दस्य क्षीरद्रवस्य 'गन्ध स्त्यायते' वर्द्धते। भल्लूकैर्नादितानि गजैर्वासितानि च नातिभीमानि वनानि इति भाव. ॥

NOTES

1. कुहर etc.—कुहर is गह्वर cave, कुहरं भजन्ते इति कुहर+भज +ण्वि कर्त्तरि=कुहरभाज, तेषाम्।

2. भल्लूक &c.—भल्लूकाश्चासी युवानश्च। तेषाम्।

3. अनुरसित &c.—अनु+रस+क्त भावे=अनुरसितम् echo, now see Tika.

4. स्त्यानम्—स्त्यै+ल्युट भावे। Intensity, सङ्घात।

5 अम्बूकृतानि - अनम्बु अम्बु कृतानि इति अम्बु+च्वि+कृ+क्त कर्म्मणि growls resembling the sound of spitting.

6 स्त्यायते—स्त्यै+लट् ते कर्त्तरि। The root is परस्मैपदी, the आत्मनेपद seems to be irregular. Or say स्त्यै here means

'to intensify' (अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्) । Hence we have लट्, ते कर्मणि । स्त्यायते becomes intensified.

(XXIX) रामः—(सवाष्पस्तम्भम्)—भद्र शिवास्ते पन्थानः । देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ।

शम्बूकः—यावत् पुराणब्रह्मवादिनम् अगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः—एतत्तदेव हि पुनर्वनमद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥ (रा—)

Rama—(Checking his tears) - Gentle friend, may your journey be safe. Take to the divine car for the holy regions

Samb —I will enter the eternal region after having saluted Agastya, that old discourser on Brahman. (Exit).

Rama – Today, here, is seen again that very forest where formerly we residing for a long time indeed, continued as foresters devoted to our duty and as householders as well enjoying the taste of worldly pleasure (22). (R—).

मित—। सवाष्पेत्यादि । वाष्प इति कण्ठगतो वाष्प. न तु अक्षिगत । 'वाष्पस्य स्तम्भ:' निरोध ' तेन सह ॥ एकाकी सीतागतं चिन्तयितुकाम.' शम्बूकस्य साहचर्यं परिहर्तुमिच्छन् त विसृजति भद्रेति । देवयान देवैः प्रेरितं विमान 'प्रतिपद्यस्व' स्वीकुरु । 'पुण्येभ्यो लोकेभ्य.' (कर्मणि४र्थी) पुण्यान् लोकान् प्राप्तुमित्यर्थः ॥ 'यावत अवधारणे । 'शाश्वत' नित्यम् अनपायि 'तं स्थानम् ॥ एतदिति । अन्वय.—तदेव हि एतत् वनम् अद्य पुनर्दृष्टं यस्मिन् पुरा चिरमेव वसन्तः आरण्यकाश्च गृहिणश्च वयं स्वधर्मे रताः सांसारिकेषुसुखेषु रसज्ञाश्च अभूम । व्याख्या—तदेव

हि' पूर्वपरिचितम् 'एतत् वनम् अद्य पुनर्दृष्टं यस्मिन् पुरा' दण्डकाप्रवासकाले 'चिरमेव' कालं वसन्तः, आरण्यकाश्च मुनिवृत्तयश्च 'गृहिणश्च गृहस्थाश्च 'क्ष्य'' स्वधर्मे मुनिव्रते 'रता सांसारिकेषु सुखेषु विषये 'रसज्ञाश्च ज्ञातास्वादा अपि 'अभूम' ॥

NOTES

1 सबाष्प &c —Sambuka's enthusiasm made no impression on Rama. He liked to be left alone to brood over his lot and wanted to utter the words of dismissal to Sambuka. But he knew that in speaking he would run the risk of betraying his emotion by the tremor in his voice. Hence he checks the emotion (सबाष्पस्तम्भम्) and utters the customary formula of farewell (शिवास्ते पन्थानः सन्तु) । The बाष्प is in the throat not in the eyes. Comp. "कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्" - Sakunntala. 2. शाश्वतम् – शश्वत् + अण् निपातनात । शाश्वतिक is also allowed (see ante). 2. Remark Here it is strange that Rama does not think of himself going over to pay his respects to that august sage. Contrast "अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि' of Dushyanta when in the neighbourhood of हेमकूट on his way back to earth from heaven. The fact is the poet wants Rama to linger and open his heart to the audience and thus prepare them for the touching scene in Act III. But however desirable this may be the means employed for this end would have been more acceptable had they not made Rama discourteous and wanting in manners towards his superiors. 4. आरण्यकाः &c —रताः स्वधर्मे as आरण्यक and

सांसारिकेषु सुखेषु रसज्ञाः as गृहिणः। अरण्ये वसन्ति इति अरण्य+वुञ् शेषे= आरण्यकाः यतिन.। संसारे भवानि इति संसार+ठञ्=सांसारिकाणि, अध्यात्मादित्वात्ठञ्। 5. Remark we may also construe रता' रसज्ञा' वय चिरमेव वमन्त अभूम।

(XXX) (रा—)—अपि च—

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि।
आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २२ ॥ (रा—)

(R—) Besides.

These are really the same hills with peacocks cooing, the same woodland indeed with the deer wild (with joy). Yonder are the very same river-banks with beautiful Vanjula creepers and (overgrown) with dark Nichula clumps without an opening. (23). (R—).

मित—। एते इति। अन्वय—एते ते एव विरुवन्मयूरा गिरय। (इमानि) तानि एव मत्तहरिणानि वनस्थलानि। अमूनि च तानि एव आमञ्जुवञ्जुललतानि नीरन्ध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि। व्याख्या—'एते' पुरोवर्तिन 'ते एव पूर्वपरिचिता 'विरुवन्त' नदन्त 'मयूरा' येषु तथाविधा 'गिरय' पर्वता। इमानि 'तानि एव पूर्वदृष्टानि 'मत्तहरिणानि' प्रहृष्टकुरङ्गाणि 'वनस्थलानि' काननप्रदेशा॥ 'अमूनि च' दूरे दृश्यमानानि 'तानि एव' पूर्वानुभूतानि 'आमञ्जव परमरमणीया 'वञ्जुलतता वेतसलता येषु तादृशानि किञ्च 'नीरन्ध्रा.' निविडप्ररूढा 'नीला' श्यामा. हरितपत्रबहुला इत्यर्थ निचुला' हिज्जलवृक्षा येषु तादृशानि 'सरित्तटानि नदीतीराणि॥

Remark—The epithets show that the place was very suitable for strolls at ease.

(XXXI (रा—) —

मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।
गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥
अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोटजेषु ।
गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहश्री-
रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥२५॥ रा—

(R—)—And this hill, which even from near looks like a row of clouds, is the same Prasravana near wh ch is the River Godavarı (24).

On the giant peak of this very hill was the home of the vulture-king. Below the same we too lived happily in those leaf-huts near which the forest-skirts was charming with singing birds cooing under the foliage and the beauty of its green trees displayed in the waters of the Godavari (25) (R)

मित—। मेघेति। अन्वय =अयञ्च य आरादपि मेघमालेव विभाव्यते सोऽय गिरि प्रस्रवण यत्र गोदावरी नदी। व्याख्या—'अयञ्च' दृश्यमान य, आरादपि समीपस्थादपि देशात् 'मेघमाला इव विभाव्यते अत्युच्चत्वात शिखराणा वारिदावलिभ्रान्तिं जनयति 'स अय गिरि' प्रस्रवण यत्र' यस्य समीपे 'गोदावरी नदी' प्रवहति ॥ अस्येति। अन्वयः—अस्यैव महति शिखरे गृध्रराजस्य वास, आसीत्' तस्य अधस्तात् वयमपि तेषु पर्णोटजेषु रता यत्र गोदावर्या' पयसि विततश्यामलानोकहश्री अन्त कूजन्मुखरशकुन' वनान्तः रम्य । व्याख्या—'अस्यैव, प्रस्रवणस्य 'महति शिखरे' तुङ्गे शृङ्गे गृध्रराजस्य' जटायुषः 'वासः' निलय, 'आसीत्'। 'तस्य गृध्रराजनिवासस्य 'अधस्तात्' निम्ने 'वयमपि तेषु पर्णोटजेषु' पत्रकुटीरेषु 'रता.' रममाणाः अभूम 'यत्र' येषु येषा समीपे इत्यर्थः गोदावर्याः

पयसि वितता' बिम्बेन विस्तारिता 'श्यामलानाम् अनोकहां' वृक्षाणां 'श्री' यस्य तादृशं किञ्च 'अन्तः' पतमध्ये 'कूजन्तः' शब्दायमाना 'मुखराः' गायन्तः 'शकुनाः' पक्षिणः यस्मिन् तादृशं सन् 'वनान्तः रम्यः' रमणीयः आसीत्। इह पित्रा जटायुषा परिरक्षिता रम्ये वनान्ते रममाणा एव वयमास्म इति भावः।

NOTES

I. आरादपि—आरात is an अव्यय meaning दूर also समीप। It is usual here to take आरात् as दूर। But then अपि loses force and the statement falls flat on the ears because every hill looks like a cloud from a distance. Hence we take आरात meaning समीप। The line then means that while other hills give the impression of a cloud only from a distance, प्रस्रवण does it even (अपि) from near, its शिखर is so high (see महति शिखरे below). 2. सोऽयम्—अयम् occurs twice in the vesse, One of these looks like superfluons. 3. यत्र—अधिकरणे ७मी। The आधार here implies सामीप्य as in गङ्गायां घोषः। 4. वासः—उष्यते अस्मिन् इति वस + घञ् अधिकरणे = वास house. 5 तस्य—May be construed either as तस्य वासस्य or तस्य शिखरस्य। 6. अधस्तात्—अधर is निम्न। अधरस्मिन् इति अधर + ङि (७मी) + अस्ताति स्वार्थे। अधर becomes अध् by 'पूर्वाधरावराणाम् असि पुर् अध् अवश्च एषाम्" and "अस्ताति च" alco when अस्ताति folows). The word is an अव्यय। 7. रताः—रम + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने = रत enjoying रममाण। 8. तेषु—In those &c. तेषुकेषु? "यत्र रम्यो वनान्तः"। 9. वितत &c.—वि + तन + क्त कर्म्मणि = वितत spread out, exhibited etc. Where exhibited! गोदावर्य्याः पयसि in the water of the Godavari. That is possible only by reflection. For अनोकह tree (see ante'. श्रि + क्विप् कर्त्तरि = श्रीः

beauty शोभा। ङोष् is not added, hence the word is not नदीसंज्ञक। Consequeutly the rule "नद्यृतश्च" does not apply and कप् is not attached as a समासान्त in the final बहु—। ङीप् is optional by "कृदिकारादक्तिन"। If attached, the form becomes विततश्यामलानीकहश्रीक with कप्। The forest beauty is transferred to the water by reflection. Comp. "बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः &c.—Bhatti. 10. यत्र—येषु इति यद्+सु (७मी)+त्रल् स्वार्थे। Refers to पर्यटत्सु। अधि ७मी—the आधार implying सामीप्य as in "यत्र गोदावरी नदी" above. 11 रम्य,—रमते अस्मिन् इति रम+यत् अधिकरणे बाहुलकात् or रमयतीति रम+णिच्+यत् कर्त्तरि बाहुलकात। The वनान्त was रम्य because it appealed to the sense of sight through the charming reflections (वितत—) and to the sense of hearing by reasons of अन्तःकूजत्—। Over and above these there was that sense of security that we were being looked after by father जटायुस्। Hence we really enjoyed life there (रता)।

(XXXII) (रा—) अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविस्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः, प्रियायाः प्रियसखी वासन्ती च प्रतिवसति। तत् किमिदमापतितमद्य रामहतकस्य! सम्प्रति हि—

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः
कुतश्चित् संवेगात्प्रचलित इव शल्यस्य शकलः।
व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-
र्घनीभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥२६॥(रा-)

(R —) Here indeed is that Panchavati the sites in which, through long residence, are witnesses to the excess of our familiarity in many ways and where lives Vasanti, the dear friend of my darling What then is this that has befallen wretched Rama to-day ?

At this moment—

After a long time indeed, grief intensified, as if fresh, overpowers me like some quick acting violent poison coursing in the system , like a splinter of a shaft, for some reason or other, moving with great force , like an ulcer in the vitals of the heart re-opened after the cicatrix had been formed (healed) (27). (R — .

मित—। अत्रैत्यादि। 'विविधाना' नानाप्रकाराणा विस्रम्भाना विश्वस्तकर्मणा य. 'अतिप्रसङ्ग' दूरप्रसर' आतिशय्यमित्यर्थ तस्य 'साक्षिण' साक्षाद्रष्टार. 'प्रदेशा' सन्ति। तत्तत्प्रदेशाना दर्शनेन वासन्त्याश्च स्मरणेन विकलीकृतोऽहम्। 'किमिदम्' अतिदु सह किमपि इत्यर्थ ॥ चिरादिति। अन्वय—चिरात् घनोभूत. नूतन इव शोक प्रसृत' तोव्रो वेगारम्भी विषरस इव, कुतश्चित संवेगात् चलित शल्यस्य शकल इव, हृन्मर्मणि रूढग्रन्थि' पुन. स्फुटित व्रण इव, मा विकलयति। व्याख्या—'चिरात्' वह्नो कालात् परम् अद्य तत्तत्प्रदेश दर्शनात् 'घनीभुत' गाढतामापन्न 'शोक' सीता-विरहसन्ताप 'प्रसृत प्रसर्तुमारब्ध (आदिकर्मणि क्त) शिराभि सञ्चरमाण. 'तीव्र' दारुण 'वेगारम्भी' क्षिप्रकर्मा 'विषरस इव', यद्वा 'कुतश्चित्' कुतोपि हेतो' संवेगात् चलित ' वेगेन प्रसृत. 'शल्यस्य शकल इव' देहे विद्ध' शङ्कुखण्ड इव, अथवा 'हृन्मर्मणि' हृदयस्य मर्मस्थाने रूढग्रन्थि ' सञ्जातबन्धन. विरोपित इत्यर्थ. किन्तु 'पुन स्फुटित' भूयोऽपि मुक्तबन्धन: व्यात्तमुख , 'व्रण इव मा विकलयति' विवश' करोति ॥

NOTES

1. विविध &c. – विस्रम्भ is विश्वास 'familiarity , hence deeds of familiarity. अतिप्रसङ्ग long continuance, hence excess साक्षात् is an अव्यय meaning प्रत्यक्ष। साक्षात अस्ति एषाम् इति साक्षात्

द्रष्टार इति साक्षात्+इनि=साक्षिण eye-witnesses, hence their sight recalls the incidents 2 वेगारम्भी—वेगेन आरब्धुं शीलमस्य इति वेग+आ+रभ+णिनि कर्त्तरि। 3. कुतश्चित् &c The idea is that splinter is embedded within the body, invisible and therefore cannot be removed. For some inexplicable reason, the splinter has commenced to burrow on and is causing pain. 4. रूढग्रन्थि.—रूढ formed ग्रन्थि knot. रूढ ग्रन्थि अस्य of which the knot has formed, i.e, which is no longer a gaping wound. The edges of the wound have united and the wound has healed. 5 विकलयति—कला is कलन comprehension विगता कला अस्य विकल destitute of perception, senseless. विकलकरोति इति विकल+णिच् (नामधातु) + लट् तिप्। 6. नूतन इव—Some read मूर्च्छयति च। मूर्च्छा and वैकल्य are almost the same. If मूर्च्छा is a grade higher then विकलयति becomes superfluous नूतन इव seems to be the better reading.

(XXXII) (रा—) तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि। (निरूप्य) अहो अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः।
तथाहि—पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्य्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढ़यति ॥२७॥
(रा—)

(R—) Even so, I will see my old friend, those tracts of land. (Looking attentively) Ha ! the disposition of the ground has changed. Thus—

Where formerly was the current, there now are the sands of the streams , the denseness and sparseness of trees have undergone reversal. The forest, seen after

a long time I deem as if another ? The position of the hills strengthens the surmise that it is the same. (27).

मित—। 'तथापि' सत्यामपि विकलतायाम्। 'अवस्थित' अविचलित। न तथा 'अनवस्थित' परिवर्त्तित। 'भूमि सन्निवेश' विन्यास॥ पुरेति। अन्वयः— सरिता पुरा यत्र स्रोत अधुना तत्र पुलिनम्। क्षितिरुहा घनविरलभाव विपर्य्यास यात.। बहो. कालात दृष्टम् इद वनम् अपरमिव मन्ये। शैलाना निवेश इदतत् इति बुद्धि द्रढयति। व्याख्या—'सरिता' नदीना 'पुरा' प्राक् दण्डकावासकाले 'यत्र' यस्मिन् देशे 'स्रोत' आसीत् 'अधुना' अद्य 'तत्र पुलिनम्' सैकतम् अस्ति। 'क्षितरुहा' वृक्षाणा, घनविरलभाव' घनत्वं विरलत्वञ्च 'विपर्य्यासं यात' वैपरीत्य प्राप्त। वृक्षा यत्र पुरा घना तत्र अधुना विरला, यत्र च विरला तत्र पुनर्घना इत्यर्थ। एव सरित्सु वृक्षेषु च अपरविधत्वे जाते 'बहो. कालात् परं 'दृष्टम् इद वनम् एव 'अपर-मेव मन्ये। तत् कथमुक्त "एतत्तदेव हि पुनर्वनमद्य दृष्टम्" इति तत्राह—शैलाना निवेश पर्वतानाम् यथा पुरा व्यवस्थानम् 'इदं तत्' तदेव वनम् 'इति बुद्धि द्रढयति' इदं ज्ञानं व्यवस्थापयति समर्थयते॥

Notes.—1. अनवस्थित.—अवस्थित unchanged. न अवस्थित। 2. भूमि &c.—सम्+नि+विश+घञ् भावे=सन्निवेश: location. भूमेः सन्निवेशः। 3. विपर्य्यासम्—वि+परि+अस्+घञ भावे=विपर्य्यासम् interchange 4 घन &c—घन dense, विरल sparse, घनश्च विरलश्च घनविरलौ, द्वंद्व। तयोर्भाव। What was dense is now sparse, and the sparse has become dense. 5. क्षितिरुहाम्—क्षितौ रोहन्ति इति क्षिति+रुह्+क्विप कर्त्तरि—क्षितिरुह.। The प्रतिपादिक is क्षितिरुह्। तेषाम्। 6. द्रढयति—दृढ strong. दृढ करोति इति दृढ+णिच (नाम धातु)+लट तिप्। दृढ becomes द्रढ as in द्रढिमन् by the Varttika 'णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य'।

(XXXIII) (रा—) हन्त परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटी-स्नेहो बलादाकर्षतीव। (सकरुणम्)

यस्यां ते दिवसास्त्वया सह मया नीताः पुनः स्वे गृहे,
यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरस्थीयत ।
एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं
पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥२८॥

(R—) Alas ! Though I am avoiding it, the love for Panchavati draws me hence as if by force, (Pathetically).

How can my vile self—Rama—after having caused the loss of his darling, now see alone, or leave without honouring that Panchavati where those days were by me passed and with long talks of which indeed I ever kept myself engaged with her in my own home ? (28).

मित—हन्तेति। 'हन्त' इत्यव्ययमिह विषादे। 'परिहरन्तम्' अतिक्रम्य गच्छन्तम् ॥ यस्यामिति। अन्वय—तया सह मया यस्या ते दिवसा नीता, पुन स्वे गृहे दीर्घाभिर्यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततमस्थीयत ता पञ्चवटीं सम्प्रति नाशितप्रियतम, पाप: राम कथमद्य एक, विलोकयतु वा असम्भाव्य गच्छतु वा। व्याख्या—'तया सीतया 'सह मया यस्या पञ्चवट्या 'ते' पूर्वानुभूता आनन्दमया 'दिवसा नीता' अतिवाहिता, 'पुन' भूय., 'स्व गृहे' प्रत्याहृतय अयोध्याया 'दीर्घाभि, यत्सम्बन्धिनीभि' यदाश्रयाभि, 'कथाभिरेव सततम्' अविच्छेदेन 'अस्थीयत यापितम्' 'ता तथाविधा सर्वकालप्रिया 'पञ्चवटी सम्प्रति' अधुना 'नाशिता विनाशं गमिता 'प्रियतमा' येन तथाविध, अतएव 'पाप, राम: कथम्' 'अद्य एक,' प्रियविरहित 'विलोकयतु' वा असम्भाव्य तस्या विलोकनरूपा सम्भावनामकृत्वा 'वा गच्छतु।

Notes :—1. तया सह मया These go with both नीता and अस्थीयत। तया सह मया नीता.—तया सह मया अस्थीयत। 2. यत्सम्बन्धि etc.—यस्या सम्बन्ध यत्सम्बन्ध। स अस्ति आसु इति यत्सम्बन्ध+इनि मत्वर्थे यत्सम्बन्धिन्य:। तादृश्य, कथा कर्मधा—। ताभि। श्या करणे। 3. अस्थीयत—स्था लङ् त भावे। 4. एक, Formerly it was तया सह, now एक,। Hence the painfulness of the situation 5. सम्प्रति—This refers to the whole time from the banishment

of Sita to the present. 6 नाशित etc. - Note the णिच्। It is नाशित, not नष्ट। I have myself killed her प्रियतमा नष्टा — मया प्रियतमा नाशिता। एक is painful enough, and to that the fact that I am myself the cause for it, the situation becomes unbearable. 7 Remark The language is rather unhappy here. यया मया नीता ता राम' विलोकयतु makes the speaker different from राम। The identity of the two can not be restored even if we supply an अहम्। यया मया नीता: ताम् अहं राम विलोकयतु is bad grammar, the लोट् should be in the Ist person—यया मया नीत ताम् अहं राम विलोकयानि।

(XXXVI) (प्रविश्य) शम्बूकः जयति जयति देवः। देव, भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुतभवत्सन्निधानस्त्वामाह—परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा सर्वे च महर्षयः तदेहि सम्भावयास्मान्। अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपगम्य अश्वमेधाय सज्जो भविष्यसि—इति।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान्।

शम्बूकः—इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम्।

रामः—भगवति पञ्चवटि, गुरुजनोपरोधात् क्षणं क्षम्यतामतिक्रमो रामस्य।

(Entering) Samb Prosper, let Sire prospre. Sire, mighty Agastya having heard from me of your presence (here) says to you this, with auspicieus arrangements made for your dismounting from the divine car, awaits affectionate Lopamudra, likewise all the sages So come and honour us Thereafter having reached your own country, in the swift Puspaka you will get ready for the Asvamedha

Rama As his mighty self commands

Samb - Then let Si e direct the Puspaka this way.

Rama — Worshipful Panchava i, for a moment, excuse Rama's lapse through pressure from superiors.

मित—जयतीत्यादि। 'श्रुतभवतः सन्निधानं सान्निध्यं येन। आश्रमसमीपे भवानास्ते इति श्रुत्वा इत्यर्थः। परिकल्पितानि' आहृत्य सम्भृतानि 'विमानात् अवतरणाय मङ्गलानि' मङ्गलद्रव्याणि यया तादृशी सती 'प्रतीक्षते' भवदागमनप्रतीक्षा कुरुते। सर्वे च महर्षयः' आश्रमवासिनो मुनयः प्रतीक्षन्ते। 'अथ' अनन्तरन् अस्मान् सम्भाव्य इत्यर्थः। 'प्रजविना' द्रुतगामिना। इहागमनेऽपि यागकालो नातिवर्त्तिष्यते द्रुतगामित्वात् पुष्पकस्य इति भावः॥ भगवतीति। 'गुरुजनस्य' अगस्त्यस्य यः 'उपरोधः' आग्रहः तस्मात् 'क्षम्यम्' इति प्रत्यावर्त्तनं सूचयति। 'अतिक्रमः' उपेत्य गमनम् गुरुजनोपरोधात् क्षणकालम् अतिक्रमः इत्यन्वय न तु गुरुजनोपरोधात् क्षम्यताम् इति।

Notes.—1 मत्त—अपादान of the क्रिया in श्रुत। अपादाने पञ्चमी। Next अस्मद्+तसि (५मी)+ङसि स्वार्थे। An अव्यय। 2. परिकल्पित &c – विमानात् अवतरणम् विमानावतरणम्, सुपसुपा। तस्य मङ्गलानि the auspicious arrangements necessary for alighting परिकल्पितानि विमानावतरणमङ्गलानि यया। 3. महर्षय – Supply प्रतीक्षन्ते। 4. एहि – He could not refuse the request. 5 अथ &c.—Here Agastya takes a very charitable view of Rama's omission to visit him. He supposes that Rama thinks he would be late for the sacrifice if he tarries here. The sage allays Rama's apprehension by pointing out the speed of the car—There would be ample time left to get ready for the sacrifice. 6. गुरुजन &c.—उप+रुध+घञ् भावे उपरोध importunity. गुरु जन., कर्मधा—। तस्य उपरोधः। तस्मात्। हेतौ ५मी। हेतु of अतिक्रम।

(XXXV) शम्बूकः—देव पश्य पश्य—

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९॥
(श—)

Samb—Behold Sire, behold

This is the hill Kraunchavata where crowds of crows are silenced by the uproar of the clumps of whistling bamboos, which is mingled with the hootings of noisy arrays of owls in their bower-thickets. On this, huge serpents, on the trunks of old sandal trees, swing about being troubled by the notes of peacocks on the move. (29). (Samb —)

मित—। गुञ्जदिति। अन्वयः—अयं गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्-कीचकस्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतो गिरिः। एतस्मिन् प्रचलतां प्रचलाकिनां कूजितैः उद्वेजिताः कुम्भीनसाः पुराणरोहिणीतरुस्कन्धेषु उद्वेल्लन्ति। व्याख्या—'अयम्' एष दृश्यमानः 'गुञ्जन्त्यः नदन्त्यः' याः 'कुञ्जकुटीराश्रयिण्यः' लतागृहवर्तिन्यः 'कौशिकघटाः' पेचकसमूहाः तासां यः 'घुत्कारः' घुत-इत्यव्यक्तध्वनिः तेन मिश्रः यः 'कीचकस्तम्बानां वेणुगुच्छानाम्' 'आडम्बरः' तुमुलध्वनिः तेन 'मूकम्' भय-विशष्ट "मौकुलिकुलं" काकवर्गः यस्मिन् तथाविधः क्रौञ्चावतो गिरिः।" 'एतस्मिन्' गिरौ 'प्रचलताम्' परिपतताम् 'प्रचलाकिनां मयूराणाम्' 'कूजितैः' केकाभिः 'उद्वेजिताः' त्रासिताः कुम्भीनसाः अजगराः पुराणानां रोहिणतरूणां चन्दनवृक्षाणां 'स्कन्धेषु' प्रकाण्डेषु 'उद्वेल्लन्ति' दोदुल्यन्ते [उदपूर्वक वेल्लधातोः लटि रूपम्] ॥

Notes :—1. गुञ्जत्—&c.—कुञ्ज is an enclosure of creepers (लतादिपिहितोदर)। कुटीर is a leaf-hut. कुञ्जमेव कुटीरं कुञ्जकुटीरम् leaf-hut of a bower कौशिक is owl. घटा a crowd. कौशिकानां घटा। कुञ्जकुटीरस्था. कौशिकघटा. कर्मधा—। गुञ्जन्त्यः घटाः। घुत् is an imitation of the owl's note. 'Ghoot' (घुत्) is the same as the English 'Hoot'. घुत्+कृ+घञ् भावे=घुत्कारः the sound घुत्। गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटानां घुत्कारः। स अस्ति अस्मिन् इति मतुप्=गुञ्जत्-कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवान्। कीचक whistling bamboo—स्तम्ब clump. आडम्बर is पटहध्वनि; here, the hubbub createp

by innumerable bamboos whistling together but not in unison कीचकानां स्तम्बाः । तेषाम् आडम्बरः । गुञ्जत् कुञ्जकुटीरकौशिक-घटाघुत्कारवान् कीचकस्तम्बाडम्बरः कर्मधा— । मौकुलि is काक । Now see Mit. The crows are a proverbially-clamorous lot and and bamboo clumps are their favourite resort. Here they were on the bamboos, but did not open their mouth at all not because owls held revelry and were hooting in very dark thickets close by. But the two sounds got mingled and overawed them 2 Remark—Note Bhavabhuti's preference of the uncommon to the common. He would have कौशिक not पेचक, मौकुलि not वायस, प्रचलाकिन् not मयूर, रौहिष not चन्दन, कुम्भीनस not अजगर ।

(XXXVI) (शम्बू—) अपि च—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालङ्कृतमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥३० ॥

(इति निष्क्रान्तौ) ।

इति पञ्चवटीप्रवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(Samb.)—Moreover.

These are those southern mountains that have the waters of the Godavari gurgling in their caves and have their peaks blue because the top is adorned with clouds. Here are those holy deep-watered river-confluence resounding with roar of billows that rush along mixed up through impact. (30 .

(Exeunt)

(This is the Second Act styled—
Entrance into Panchavati.)

मित—। एते इति। अन्वय:—एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयः मेघालङ्कृतमौलिनीलशिखराः दक्षिणाः क्षोणीभृतः। इमे ते गभीरपयसः अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः उत्तालाः पुण्याः सरित्सङ्गमाः। व्याख्या—'एते' इमे दृश्यमानाः 'ते' पूर्वदृष्टाः 'कुहरेषु 'गद्गदम्' अव्यक्तं 'नदन्ति' शब्दायमानानि 'गोदावर्या वारीणि' जलानि येषु तादृशाः किञ्च 'मेघैः अलङ्कृताः' ये मौलयः' शिरोभागाः तैः नीलानि शिखराणि' शृङ्गाणि येषां तथाविधाः. 'दक्षिणाः' दक्षिणदिग्वर्त्तिनः. क्षोणीभृतः' पर्वताः। इतश्च पुनः 'इमे' दृश्यमानाः 'ते' पूर्वदृष्टाः 'गभीरपयसः' अगाधजलाः. 'अन्योऽन्यप्रतिघातेन' परस्परसङ्घर्षेण 'सङ्कुलं' मिश्रं यथा तथा चलता' प्रसर्पता 'कल्लोलानां तरङ्गानां 'कोलाहलैः' आरावैः. 'उत्तालाः' उत्कटाः' अहृद्याः 'पुण्याः' पावनाः 'सरित्सङ्गमाः' नदीसन्निपाताः॥

Notes :- 1. गद्गद &c. - For समास see Tika. This shows that the hills had partially entered the waters of the गोदावरी। 2. मेघ &c.—मौलि head. शिखर peak. In the case of a hill the head is peak and the peak is head. But to avoid the consequent tautology we have to think of मौलि in a general sense and then refer to शिखर। See Tika. 3. दक्षिणाः— दक्षिण here means दक्षिणस्थ by transference of epithets. We cannot have आच् in the sense of दक्षिणस्यां दिशि because आच् gives an अव्यय and the विसर्ग elides. 4 अन्योऽन्य &c.—प्रति+ हन+घञ् भावे=प्रतिघात impact अन्यस्य अन्यस्य प्रतिघातः इति अन्योऽन्यस्य प्रतिघात =अन्योऽन्यप्रतिघात, the सु in the first अन्य being retained बाहुलकात्। The Varttikas bearing on this point are "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोर्द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" which doubles अन्यस्य, "अन्यपरयोर्न समासवत्" prevents the elision of षष्ठी in अन्यस्य। Next "असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वाच्य." gives अन्यः अन्यस्य= अन्योन्यस्य। 5, उत्तालाः—उद्गतास्तालात् उत्ताला.। 'उत्तालो विकटे श्रेष्ठे" इति मेदिनी। We get श्रेष्ठ if ताल is a palm-tree and विकट when ताल means time-measure. The English equivalent in that case is 'discordant', disagreeable. The कोलाहल makes the place disagreeable.

उत्तरचरितम्

तृतीयोऽङ्कः ।

(*i*) (ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा मुरला च)

तमसा—सखि मुरले किमसि सम्भ्रान्तेव ?

मुरला—भगवति तमसे, प्रेषितास्मि भगवतः अगस्त्यस्य पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुम — (मु—)

(*Then enter two steams Tamasa and Murala*)

Tám.—Friend Murala, why do you seem to be in a hurry (or agitated) ?

Mur.—Mighty Tamasa, I am sent by Lopamudra, the wife of worshipful Agastya to Godavari to say (this) —(Mur.)

मित— । सम्भ्रमस्त्वरा आवेगो वा । 'सम्भ्रान्ता' त्वरावती आवेगवती वा ।

Notes .—1. नदीद्वयम्—By नदी is here meant नदीदेवता, presiding deity of a river. 2 भगवति तमसे—The address भगवति shows मुरला were much lower in status than तमसा । She was quite an ordinary individual, so there is nothing strange in her running errands of लोपामुद्रा ।

(*ii*) (मु)—"जानास्येव यथा वधूत्यागात् प्रभृति ।

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥"

(Mur) – "You surely know that since the renunciation of his wife (Or—of our daughter in-law Sita). –

Rama's tender feelings, unrevealed through calmness but with the intense anguish hidden within have been like the bakings in a closed vessel.– (I) (Mur -)

मित—। 'वध्वा' पत्न्या स्नुषाया सीतायाश्च वा 'त्यागात् प्रभृति' त्यागकालमारभ्य ॥ अनिर्भिन्नेति। अन्वय—गभीरत्वात् अनिर्भिन्न. अन्तर्गूढघनव्यथ. रामस्य करुणो रस पुटपाकप्रतीकाश' (भवति। व्याख्या—'गभीरत्वात्' आत्मन अलौकिकात् गाम्भीर्यात्, अनिर्भिन्न हृदयं निर्भिद्य बहिरनागत किन्तु 'अन्त. मध्ये हृदये इत्यर्थ. 'गूढा निलीना 'घना' गुर्वी 'व्यथा हृदयवेदना यस्य तथाविध 'रामस्य करुणो रस' शोकजो मनोविकार 'पुटे रुद्धमुखे पात्रे यत 'पच्यते' ततत्तुल्य 'पुटपाकप्रतीकाश' पुटपक्वद्रव्यवत् प्रतीयते। अत्र रामो रुद्धमुख पात्रम्, करुणो रस अन्त:स्थितं पच्यमानं वस्तु। परं पच्यमानस्यैव वेदना न्याय्या इष्यते तु पुटतुल्यस्यरामस्य, इत्युपमालङ्कार' ॥

Notes :– 1 वधूत्यागात—वधू wife जाया, also स्नुषा daughter-in-law, "वधूर्जाया स्नुषा च' इत्यमर। प्रभृतियोगे पञ्चमी। अनिर्भिन्न:—निर्+भिद+क्त कर्त्तरि=निर्भिन्न', issued out. भिद usually means 'to pierce', here the meaning has changed. The गति which is implied in piercing has become more prominent. Hence गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त.। Or say निर्+भिद+क्त भावे—निर्भिन्नम्। तत् अस्ति अस्य इति निर्भिन्न+अच्मत्वर्थे=निर्भिन्ना। This applies both to करुणो रस and the thing baked (पाक)। 3. गभीरत्वात्—गभीरत्व is गाम्भीर्य imperturbability. This belongs to राम:। This applies to पुट also, गभीरत्व then meaning depth. The vessel must be deep enough to hold the thing baked and have room to spare. Otherwise the heat will burst it open; there will be निर्भेद, an overflow, and the baking will no longer be अनिर्भिन्न। 4. अन्त &c.—For समास see Tika.

Mita. The heating affects the thing baked, hence the व्यथा belongs to the thing baked which changes colour and does a lot of other thing indicative of the heat. Now as the thing baked is compared to करुणो रस the व्यथा should also go with it. But what sort of व्यथा does the करुणो रस feel in this case अन्त refers to both राम and पुट। 5 पुट &c —प्रति + काश + घञ् कर्म्मणि करणे वा प्रतिकाशः or प्रतीकाश। पच्यते इति पच + घञ + कर्म्मणि पाक। पुटे पाक पुटपाकः baking in a closed vessel, सुपसुपा। Or पुटे पाक. (घञ् भावे) अस्य पुटपाक व्यधिवहु—। Amaras "सुरुत्तरपदे लमी। निभसङ्काशनीकाश-प्रतीकाशोपमादाया॥" implies that प्रतीकाश means like (तुल्य) only when it is final in a compound. Hence though पुटपाकप्रतीकाश, means पुटपाकतुल्य, yet when uncompounded, पुट-पाकेन प्रतोकाश does not mean पुटपाकेन तुल्य.। Consequently the वाक्य should not contain प्रतीकाश। Thus पुटपाकेन तुल्यः इत्यर्थ =पटपाकप्रतीकाश. a नित्यसमास of the सुपसुपा class. 6. Remark—राम and पुट are compared, also पाक and करुणरस। The defects in the simile are already noted—see Mitabh and note 4 (above).

(III) (मू—) "तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसन्तापेन सम्प्रति नितरां परिक्षीणोरामभद्रः। रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने वधूसहवासविस्रम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः। तेषु च निसर्गधीरस्यापि एवंविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात् पदे पदे महान्ति प्रमाद-

स्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य। तत् भगवति गोदावरी, त्वया सावधानया भवितव्यम्।—" (मु—)

(Mur) - "Hence indeed Ramabhadra is now extremley emaciated all over through the torture of lasting grief arising from the lamentable loss of such a dear one and which has reached its climax My heart trembles as it were on seeing him. Now again, while returning), sites have surely to be seen by Ramabhadra in the forest of Panchavati that are witnesses of familiarities while living there with wife. And in them, under such conditions, great occasions of danger from the intensity of the shock of grief of a very deep reach have to be apprehended at every step of Ramabhadra though naturally firm.

So mighty Godavari, you have to be watchful —

(Mur—)

मित—'तेन च करुणस्य पुटपाककल्पत्वहेतुना 'प्रकर्षगतेन' सातिशयेन "दीर्घशोकस्य' चिरदुःखस्य' 'सन्तापेन ज्वालया 'सम्प्रति नितराम्' अतीव 'परिक्षीण' क्षामतामापन्नः रामभद्र'। किम्भूतेन सन्तापेन ?—'तथाविध' तादृशः यः 'इष्टजनः' प्रियजनः सीतारूप तस्य य 'कष्टः' कष्टकरः दारुणः तस्यामवस्थायाम् अभावनीयत्वात् सुहृत्सह इत्यर्थः 'विनिपातः' तस्मात् 'जन्म यस्य तादृशेन सन्तापेन। असहायायाः पूर्णगर्भाया विश्वस्ताया प्रियेन स्नेहवता च भर्त्रा कृतो विनाशः इति भर्त्तुः सम्बन्धे कष्टत्वं विनिपातस्य। दुःखञ्च रामस्य, न हि दुःखमापन्ना सीता इति, किन्तु मृतैव सा इति। तत् "कष्टविनिपातः" इत्यनेन मरणं लक्ष्यते न तु क्लेशमात्रम्। प्रतिनिवर्त्तमानेन जनस्थानात् राजधानीं प्रतिगच्छता नियतं निश्चितम्। वध्वा सह वासे ये विस्रम्भाः स्वच्छन्दविहाराः तेषां 'साक्षिणः' 'तेषु च' प्रदेशेषु 'निसर्गेण' प्रकृत्या 'धीरस्यापि' अविचलनशीलस्यापि रामभद्रस्य एवंविधायामवस्थाया कार्य्यान्तरचिन्ताशून्ये काले पूर्वदृष्टान्तस्मारकपदार्थपरिव्याप्ते देशे च 'अतिगम्भीरः

-अकालसम्पर्शी आभोग. विस्तारो यस्य तादृशो' यः शोक.' तस्मात् यः 'क्षोभ.' चेतो-विकार: तस्य संवेगात् वेगातिशयात् 'पदे पदे' प्रतिपद 'महान्ति प्रमादस्थानानि' भयविषया' 'शङ्कनीयानि ऊहितव्यानि। शोकवेगात् यत्र कुत्रासौ व्यापाद्येत इति मे भयम् इति भाव । 'सावधानया' अवधानपरया सतर्कया भवितव्यम् ॥

Notes : 1. तेन च—हेयौ श्या। Because पुटपाकप्रतीकाशः, therefore. 2. तथाविध &c.—तथा विधा प्रकार. अस्य तथाविध' of that type, बहु—। इष्यते इति इष+क्त वर्त्तमाने इष्ट' favourite. इष्टजन: is सीता। तथाविधेष्टजन, कर्मधा—। कष्टविनिपात is rendered अनिष्टसङ्घटन by Vidyasagara. But Rama grieved, because Sita was dead and under such tragic circumstances. Hence, though seers like वशिष्ठ, अरुन्धती, अगस्त्य, लोपामुद्रा &c.—know that Sita was not dead, yet it seems better here to suppose that लोपामुद्रा was speaking with reference to Rama's estimation of the matter. Besides from the conversation that follows, it is obvious that Murala herself thought Sita was dead and Lopamudra's कष्टविनिपात did not make her think otherwise. We therefore treat कष्ट-विनिपात as a कर्म्मधा—। तथाविधेष्टजनस्यकष्टविनिपात:, ६तत्—। तस्मात् जन्म यस्य तेन, बहु—। The final व्यधिकरणबहु—is unavoidable (अवर्ज्य) though against पाणिनि। "अवर्ज्यौ बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद:" so says Vamana. 3. नितराम्—नि implies प्रकर्ष excess. Further प्रकर्ष is added by तरप् and आम् comes in by "किमेत्तिङव्ययघात् आमु अद्रव्यप्रकर्षे"। Thus परमातिशयेन इति नि+तरप्+आमु नितराम्। The प्रकर्ष lies in क्षीणत्वगुण, hence there is गुणप्रकर्ष not द्रव्यप्रकर्ष and the rule applies. 4. परिक्षीण:—परि+क्षि+क्त कर्त्तरि=परि+क्षी+क्त परिक्षीण। The परि here does not imply excess because the excess is already

expressed fully by नितराम्। It declares सर्वतोभाव of the क्षीणता, i.e, Rama was lean all over. 5 वधू &c. - सह एकत्र वास सहवास सुप्सुपा। बध्वा सहवास, सुप् सुपा। 6. एवंविधायाम् &c.—Refers to both time and place. The time was against him because in the first place he was so weak in body and therefore unable to stand a stock, secondly because having nothing to keep him engaged (the hunt after Sambuka having ended) he was likely to brood. The place, full of reminiscences was obviously against, him. 5. अतिगम्भीर &c.—अतिगम्भीर, प्रादितत्—। अतिगम्भीराभोग बहु—। &c. See Mitabh—. 6 महान्ति प्रमाद &c.—प्र+मद्+घञ् भावे प्रमाद carelessness, Hence danger' which usually results from carelessness. Here the meaning is danger as in "नेपथ्ये—प्रमाद प्रमाद" (Para xu below) प्रमादस्य स्थानानि occasions for danger, महान्ति is made to qualify प्रमादस्थानानि। A प्रमादस्थान is deemed महत् if it is most likely to cause प्रमाद।

VI) (मु—)

"वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान्।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेषितस्तर्पये"—ति ॥२॥

(Mur—) "You refresh the life of Ramabhndra at every swoon with breezes sent gently and gently from your waves—breezes that are cool through the pounding of particles of spray and wafting fragranee from lotus filaments" (2)

मित—। वीचीनि। अन्वयः—"मोहे मोहे शीकरक्षोदशीतैः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् आकर्षद्भिः स्वैरं स्वैरं प्रेषितैः वीचीवातैः रामभद्रस्य जीवं तर्पय" इति

अभिधातुं प्रेषितास्मि)। व्याख्या—मोहे मोहे प्रतिमोहं यदैव मूर्च्छितो रामभद्रस्तदैव त्वं 'शीकराणां' जलकणानां 'चोदेन' पेषणेन 'शीतैः' शीतलैः अतो जीवतर्पणसमर्थैः 'पद्मकिञ्जल्कानां कमलकेशराणां 'गन्धान्' आकर्षद्भिः सुरभिभिरित्यर्थः अतश्च 'जीवतर्पणैः स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं' 'प्रेषितैः प्रेरितैः' अतोऽपि जीवतर्पणैः 'वीचीवातैः' तरङ्गवायुभिः करणैः 'रामभद्रस्य जीवं' चेतनाधातुं तर्पयन्तीत्यर्थं 'इति' एतत् अभिधातुम् प्रेषितास्मि इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

Notes :—1. वीची &c.—वीचि is both masc. and neuter. The ङीप् is optional; hence वीचि or वीची in the feminine. वीचीसङ्गता वाता वीचीवाताः। तैः। करणे तृया। 3. शीकर &c.—चुद to pound + घञ् भावे चोद pounding. शीकर is जलविन्दु। These come from the वीची। शीत is better left to be inferred instead of being broadly stated. For समास see मित—। The breeze is acceptable if it is mild, cool and fragrant This epithet attaches coolness to the breeze. 3 पद्म etc.—This makes the breeze fragrant 4. स्वैर स्वैरम्—स्व ईरः प्रेरणा अस्मिन् स्वैरम् self-determined, hence mild. The duplication is by "प्रकारे गुणवचनस्य"। स्वैरंस्वैरम् = मन्दप्रकारम्। But then the double from has to be treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरेषु"। This gives स्वैरस्वैरम्। स्वैरं स्वैरम् hence is a poetical licence.—Irregularity See Act I. sl. 27.

(V) तमसा—उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य, सञ्जीवनोपायस्तु मौलिक एव रामभद्रस्यात्रसन्निहितः।

मुरला—कथमिव?

तमसा—श्रूयताम्। पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदनमात्मानम्

अति-दुःखसंवेगात् गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती। तदैव तत्र दारकद्वयं प्रसूता, भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता। स्तन्यत्यागात् परेण च तत् दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती।

Tam. – This kindness is indeed worthy of the affection. The very fundamental means of reviving Ramabhadra, however, is at hand to-day.

Mur – How so ?

Tam. Listen. In the past, queen Sita (Lakshmana having returned from the neighbourhood of the penance grove of Valmiki, leaving her there) under the impulse of violent grief, threw herself into the currents of Ganga with the labour pains on, that very moment there she gave birth to two boys, and favoured by mighty Earth and Bhagirathi, was taken to the nether regions. After they had been weaned from mother's milk, again, those two boys of hers were delivered unto the great sage Prachetasa by the goddess Ganga herself.

मित—। उचितमिति—'दाक्षिण्यम्' उदारता। एतत 'दाक्षिण्यम्' इयमुदारता रामं प्रति तस्याः 'स्नेहस्य उचितमेव। 'तु' पक्षान्तरे 'अद्य रामभद्रस्य मौलिक मूले सीतारूपे प्रधानायतने भव' 'सञ्जीवनोपाय' जीवतर्पणविधि. 'सन्निहित: करप्राप्त:॥ श्रूयतामित्यादि=उपगत. कण्ठम् 'उपकण्ठ:' समीपवर्ती देश:। 'वाल्मीकितपोवनस्य उपकण्ठ'' तस्मात् (अपादाने ५मी)। 'अतिदु:खस्य' प्रबलवेदनाया. य 'स वेग.' दारुणता तस्मात् हेतो.। 'अभ्युपपन्ना' अनुगृहीता। तस्या. तत् दारकद्वय स्तन्यत्यागात् परेण कालेन स्तन्यत्यागमात्रमेव इत्यर्थः 'स्वयं गङ्गादेवी प्राचेतसस्य महर्षे'' वाल्मीके. (सम्बन्धसामान्ये षष्ठी) 'अर्पितवती' ॥

Notes : –1. मौलिक:—मूले भव इति मूल ठञ् मौलिक: original, fundamental. मूल is here सीता। 2. प्रसूता—प्र+सू क्त कर्त्तरि

आदिकर्मणि स्त्रियाम्। Or सू means प्राणिप्रसव which implies motion of the foetus. Hence the root is in a manner गत्यर्थ and as such takes क्त in the कर्त्तृवाच्य by the rule "गत्यर्थाकर्मक—"। 3. परेण—पर here is परवर्त्तिकाल। तेन। अपवर्गे तृया। No definite period of time is meant No sooner परवर्त्तिकाल came they were brought to Valmiki. 4. प्राचेतसस्य—प्रचेतस is वरुण। तस्य अपत्यं पुमान् इति-प्रचेतस् + अण् प्राचेतसः। तस्य। सम्बन्ध-सामान्य षष्ठी as in रजकस्य वस्त्रं ददाति।

(VI) मुरला (सविस्मयम्)—

ईदृशानां विपाकोपि जायते परमाद्भुतः।
यत्रोपकरणीभावमयात्येवंविधो जनः॥ ३॥

Mur- (*In wonder*) –

Of suce persons, adversity too becomes highly interesting—adversity in which people of this stamp play the part of servers. (3).

नित—। ईदृशानामिति। अन्वय.—ईदृशाना विपाकोऽपि परमाद्भूत जायते, यत्र एवंविधो जन उपकरणीभावम् आयाति। व्याख्या—ईदृशानाम एवंविधानाम् अप्राकृताना जनाना सीताप्रमुखाणामित्यर्थ. 'विपाकोऽपि' विषमोऽपि परिणाम. 'परमाद्भुत अत्याश्चर्यो जायते' भवति 'यत्र' विपाके एवंविध ईदृश' गङ्गाप्रमुखः जनः उपकरणीभावम् उपकारकताम् आयाति भजते, उपकारको भवति। स्वयं गङ्गा उपकारिणी पृथ्वी च इत्यद्भुतता सीताया विपद. इति भाव'॥

Notes :– 1. विपाक'—पच + घञ् भावे कर्मणि वा पाक' development परिणति.। विषमः पाकः विपाक. an untoward turn, a calamity. प्रादि तत—। 2 उपकरणीभावम्—उपक्रियते अनेन इति उप + कृ + ल्यट् करणे उपकरणम् help, hence benefactor उपकारक.।

Or उप+कृ ल्युट् कर्त्तरि बाहुलकात् उपकरणम् benefactor उपकारक। अनुपकरणम् उपकरणं भवति i e., उपकरणस्य भावम् आयाति इति उपकरण+च्वि+भू+लट् ति उपकरणीभवति (i.e. उपकरणीभावम् आयाति)। This is directly expressed with घञ् thus अनुपकरणस्य उपकरणस्य भाव इति उपकरण+च्वि+भू+घञ् भावे उपकरणीभाव। तम्।

(VII) **तमसा—इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थानागमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरीं विलोकयितुमागता।**

Tam — But just now, having heard from the mouth of Saraju that, through the Sambuka affair, Ramabhadra's visit to Janasthana is assured, mighty Bhagirathi apprehending just what is feared by Worshipful Lopamudra through affection, has under the pretext of some family observance, come to see Godavari, accompanied by Sita.

मित—। 'इदानीं तु' सम्प्रति पुन 'सरय्वा.' नद्याः मुखात् अनेन शम्बूकस्य वृत्तान्तेन' "तदाख्यौ वृषलस्तपस्यति त हत्वा जीवय द्विजम्" इति वृत्तान्तेन 'सम्भावित' सम्यक् भावित निश्चितमित्यर्थ 'जनस्थानागमनं यस्य तादृश रामभद्रम् उपश्रुत्य' नूनं शम्बूकं हन्तु' जनस्थान गमिष्यति रामभद्र इनेत्यव सरय्वा विज्ञापिता 'भगवती भागीरथी 'केनचिदिव' येन केनचित् 'गृहाचारस्य कुलक्रियाया' 'व्यपदेशेन' छलेन हेतुना इदमे कुलकर्म गोदावरीसमीपे कर्त्तव्यम् इति 'यथामति किञ्चित् छलमवलम्ब्य इत्यर्थ' 'गोदावरीं विलोकयितुमागता' तत्रैव रामेण सीता समेष्यति इति॥

Notes—1. शम्बूक &c - This do · refer to the beheading of शम्बूक. but to the prediction made by the voice in the air ee next. 2. सम्भावित &c.—सम+भू+णिच+क्त कर्म्मणि सम्भावितम।

Usually this means likely, here sure. Fully guessed &c. (सम्यगूहित)। In this sense compare सम्भावनीय in—सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः—Sakuntala. The voice in the air having declared the condition of the boy's revival, Rama was bound to go to जनस्थान where शम्बूक was and his presence there could be clearly seen (सम्भावित)। But whether we mean likely or sure, शम्बूकवृत्तान्त cannot refer to the beheading of शम्बूक। For in that case राम has to be taken as already come to जनस्थान, because शम्बूक was practising penance in जनस्थान। Comp. Vasanti's "अस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति" in Act II. Hence, he being already there, it is absurd to say he is likely or sure to come. 3. गृहाचार &c—This आचार is not the ग्रन्थिबन्धन referred to by तमसा below. But something that came up to her at the time—it was altogether imaginary, a hoax, as is obvious from इव in केनचिदिव। भागीरथी gave सीता a plausible reason for the visit and asked her to accompany which सीता did.

(VIII) मुरला—सुविचिन्तितं भगवत्या "राजधानीस्थितस्य खलु तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियताश्चित्तविक्षेपाः। अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थः" इति। तत् कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः स्यात्?

Mur.—It is well guessed by her mighty self—the commotions of Ramabhadra's mind are indeed checked while staying in his capital occupied with all those

measures of beneficence to the worlds, but entrance into the Panchavati is highly undesirable (a great mishap) for him unoccupied, and with grief alone for his second. Well, then how is Ramabhadra to be consoled now by queen Sita ?

मित—। 'राजधान्या स्थितस्य जगताम् आभ्युदयिकै' मङ्गलविधायकै' कार्य्यै' 'व्यापृतस्य' आसक्तचित्तस्य 'रामभद्रस्य चित्तविक्षेप' जानकीविरहभावनाजनिता. मनस क्षोभा' 'नियता'' नियन्त्रिता । 'अव्यग्रस्य पुनः' किन्तु विषयान्तरे अनासक्तस्य 'शोकमात्र'' द्वितीय' सहाय इत्यर्थः. यस्य तादृशस्य 'अस्य पञ्चवटीप्रवेशो महान् अनर्थः' अनिष्टम् 'इति' एतत् 'भगवत्या' भागीरथ्या 'सुविचिन्तित' निपुणमवधारितम् । 'तत् तस्मात् अनर्थ पञ्चवटीप्रवेश इति हेतोः पृच्छामि—सति अनर्थे सीतादेव्या कथं रामभद्र' आश्वासनीयः स्यात् । गोदावरीह्रदे स्थितया सीतया रामभद्रस्य समागम एव' न स्यात, आस्ताम् आश्वासनम् इति भाव' ॥

Notes :—1. सुचिन्तितम्—Well thought of The कर्म्म is इति following ; and इति refers to the whole from राजधानी to अनर्थ' । 2. आभ्युदयिकै —अभि+उद्+इ+अच् भावे अभ्युदय prosperity. अभ्युदय' प्रयोजनम् एषाम् इति अभ्युदय+ठञ् आभ्युदयिकानि । तै' । 3. नियता:--नि+यम+क्त कर्मणि checked. 4. अव्यग्रस्य—न व्यग्र. अव्यग्र. unoccupied. 5. शोक &c.—शोक एव शोकमात्रम्, मयूरव्यंसकादि तत्— । तत् द्वितीय' यस्य without any other companion but शोक । He will then brood over शोक । 6. अनर्थ—अर्थ is प्रयोजन the end, the end, the wished for. न अर्थः अनर्थः: what is not wished for, hence a mishap. 7. कथम् &c.—I do not see how Sita could console Rama. She is under water with गोदावरी, while राम is here in पञ्चवटी ।

(IX) तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथीदेव्या—वत्से देवयजनसम्भवे सीते, अद्य खलु आयुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादश-

—संवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्रन्थिरभिवध्यते। तत आत्मनः पुराणश्वशुरम् एतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारम् अपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व। न च त्वामवनिपृष्ठचारिणीम् अस्मात्प्रभावात् वनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति किं पुनर्मर्त्याः" इति। अहञ्च आज्ञापिता—"तमसे, त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव वधूवत्सा जानकी। अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभव" इति। साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि।

Tam - In this matter has been said this by the mighty goddess Bhagirathi .—

"Child Sita, sprung from the ground for divine sacrifice, this very day is being tied the auspicious knot for the enumeration of the twelfth year of Kusa and Lava of long life. So do you worship, with flowers, plucked with your own hand, your primeval father-in-law the god Sun, the destroyer of sin, the progenitor of this race of royal sages descended from Manu. Through my power, even forest-deities shall not see you, moving on the surface of the earth ; how again mortals ?' And I have been commanded thus : -"Tamasa, our daughter-in-law child Janaki, is indeed greatly attached to you , so be you her close companion." (Thus commissioned) I now do as bid.

मित—। 'अत्र' अस्मिन् विषये सीताकर्तृकरामममास्वामनप्रस्तावे। 'द्वादशस्य संवत्सरस्य' या 'संख्या गणना तस्याः 'मङ्गलकारो ग्रन्थिः' बन्ध, अभिवध्यते बध्यते यो हि ग्रन्थिः प्रतिवर्षमायुष्मतोर्जन्मतिथौ सूत्रे तस्मिन् बध्यते, एकादश च येषां अतीतानां बद्धाः तेषां द्वादशो ग्रन्थिर्वध्यते इत्यर्थः। 'पुराणम्' प्राचीनम्, आद्यमित्यर्थः, श्वशुरम्'। 'मानवस्य' मनुसम्बन्धिनः, वैवस्वतमनोर्जातस्य वंशस्य। 'अपहतः' विनाशितः 'पाप्मा' पापं येन तम्, सवितारं 'स्वहस्तेन अवचितैः पुष्पैः उपतिष्ठस्व'

पूजय। ननु जले कृत. पुष्पाणि, तत पुष्पार्थं मया समीपवर्त्तिनि जनस्थाने भ्रमितव्याम्। जनाश्च मा दृता जानन्ति, तत् यदि केनचित दृष्टा स्याम् अनिष्ठं प्रसज्येत इत्यवाह—अवन्या पृष्ठे विचरन्तीं त्वाम् अस्माकं प्रभावात' ममैव महिम्ना 'वनदेवता' अपि न द्रक्ष्यन्ति किं पुनर्मर्त्त्यां,' कुतो वा मानुषा पश्येयु तन्निःशङ्कं गच्छ। 'प्रकृष्टप्रेमा' त्वं परमानुरागा। 'प्रत्यन्तरीभव अनुचरीभव॥ 'यथादिष्टम्' आदिष्टमनतिक्रम्य अनुतिष्ठामि।

Notes –1. कुशलवयो—मुरला does not know who कुश and लव are. 1a. द्वादश etc —द्वौ च दश च 'द्वादश' twelve. द्वि becomes द्वा by "द्व्यष्टन सख्यायाम्—"। द्वादशाना पूरण इति द्वादशन्+डट्=द्वादशः twelfth. A knot is tied on a silk string at the completion of each year of the child s age. The twelfth year is complete to-day (अद्य खलु)। The boys were born on the day सीता was abandoned. That very day Rishyasringa's sacrifice commenced· It was to last 12 years. We are already in-formed that the sacrifice is over (see Act II (विष्कम्भक)। Hence we have to suppose that तमसा and मुरला met on the day of the completion of the sacrifice 2. उपतिष्ठस्व—देवपुजायाम् आत्मनेपदम् owing to the Varttika "उपाद्देवपुजा –। 3. प्रकृष्टप्रेमा—प्रकृष्ट प्रेमा or प्रकृष्टं प्रेम यस्या. सा। Here the प्रातिपदिक is प्रकृष्टप्रेमन् in the original masculine. In the fem, ङीप् is barred by "मन"। Hence the fem. form is also प्रकृष्टप्रेमन्। 4 प्रत्यन्तरीभव—No समास we have two distinct words प्रत्यन्तरी and भव by the rule "उपपदमतिङ्"। अन्तर is अवकाश interval, opportunity &c. प्रतिगता अन्तरं प्रत्यन्तरा one who is ready at the right moment. i. e., a companion, प्राद्वितत्.*

*अप्रत्यन्तरा प्रत्यन्तरा भव इ तप्रत्यन्तरा + च्वि + भ लो. म्हि।

(X) मुरला—अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवेदयामि। रामभद्रोऽपि आगत एव इति तर्कयामि।

तमसा—तदियं गोदावरीह्रदान्निष्क्रम्य—

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकवरीकमाननम्।
करुणस्य मूर्त्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥४॥

Mur – I too will communicate this news to mighty Lopamudra. Rambhadra also, I guess, has indeed arrived.

Tam. – Well, then here, emerging from Godavari's pool—

Janaki enters the wood with her beautiful face, wan lean in the cheeks, with her braid of locks dangling about —like the very person of the sentiment Karuna, or indeed like the pang of separation emodied. (4).

मित—। अहमित्यादि। 'रामभद्रोऽपि आगत एव इति तर्कयामि' प्राप्त एव समाश्वासनकालः क्व नु सीता इति भाव ॥ यत् त्वं राममागतमेव मन्यसे 'तत्' ब्रवीमि—तदिति—सीतापि आगता एव मा शङ्किष्ठा ॥ परीति। अन्वय—परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं विलोलकवरीकम् आननं दधती जानकी करुणस्य मूर्त्तिरिव शरीरिणी विरहव्यथा इव वा वनमेति। व्याख्या—परिपाण्डू' पाण्डुरवर्णौ 'दुर्बलौ' चामौ 'कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तथाविधं सुन्दरं' मनोहरञ्च अतएव द्रष्टॄणां करुणोद्दीपकम्, तथा 'विलोला' बन्धनाभावात् दोदुल्यमाना 'कवरा यस्मिन् तथाविधम्' अतएव विरहिणीत्वं प्रख्यापयत्, 'आननं' मुखं दधती धारयन्ती 'जानकी करुणस्य' मूर्त्तिरिव मूर्त्तिमानिव करुणो रसः 'शरीरिणी' धृतदेहा 'विरहव्यथा इव वा अथवा' सशरीरा वियोगवेदना इव वनम् एति जनस्थानकाननं प्रविशति ॥

Notes —1. रामभद्रोऽपि &c.—She fancies she sees signs Rama's arrival, Hence her apprehension that disaster is imminent while there are no signs of Sita's presence to

avert it. Tamasa reassures her with तदियम् &c. 2. तदियम् &c.—Be not alarmed, here is Sita coming. 3. परिपाण्डु &c —पाण्डु pale. परिपाण्डु very pale. दुर्बलौ weak, emaciated. परिपाण्डू च तौ दुर्बलौ च परिपाण्डुदुर्बलौ pale and emaciated, कर्मधा—। तादृशौ कपोलौ यस्मिन्। तच्च तत् सुन्दरञ्च कर्मधा—। Usually this is taken to mean that though the cheeks were pale and hollow yet the face looked beautiful (Vidyasagara), or—beautiful because it was pale and emaciated (Viraraghava) Both these make the सौन्दर्य prominent, i e, the observer is impressed by the सौन्दर्य at its sight In other words he sees no करुणरसमूर्त्ति। We therefore take the सौन्दर्य as a natural attribute and परिपाण्डुता and दुर्बलता striking the observer as merely incidental and holding up to him an image of the havoc done by paleness etc., to a beautiful face. This is करुणरसमूर्त्तिः 4. विलोल—etc विलोल dangling. कवरी a braid of hair. The कप् is समासान्त in बहु—। The कवरी was विलोल i e., it was not tied up as in dressing the hair of toilet. This is the usual sign of the विरहिणी। It gives the observer the image of शरीरिणी विरहव्यथा। The comparison is thus two-fold—करुणरसमूर्त्तिरिव through परि-पाण्डु etc. and शरीरिणी विरहव्यथेव from विलोल etc. It is not that the epithet परिपाण्डु etc plays no part in the second comparison. There is the word व्यथा joined to विरह, and परिपाण्डु etc, indicates व्यथा। It is the व्यथा, the torment of विरह that has taken the colour off the cheeks and hollowed them out. The second comparison is an improvement over the first.

(XI) मुरला—इयं हि सा ।

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते)

विष्कम्भकः

(=See under **Act II**)

Mur.—Thus is indeed she !

Just as the heat, developed in autumn, does with respect to the leaf at the core of the ketakı, so the terrible and lasting grief, that has blasted her flower-like heart, is drying up her extremely wan and lean body which resembles a beautiful new leaf picked from its stalk. **(5).**

(*Exeunt going roung the stege*).

Here ends the Vishkambhaka

मित—। 'इयं हि सा' इतिप्रत्यभिज्ञा ॥ किसलयेति । अन्वयः—हृदयकुसुम-शोषी दारुणः दीर्घशोकः (हृदयकुसुमशोषी) शरदिज घर्म्म केतकीगर्भपत्रमिव अस्याः बन्धनात् विप्रलून मुग्धं किसलयमिव परिपान्डु क्षामं शरीरं ग्लपयति । व्याख्या—द्विविधमस्मिन् श्लोके साम्यम् शरीरग्लपनं केतकीगर्भपत्रग्लपनमिव इत्येकम्, शरीरं किसलयमिव परिपान्डु क्षामम् इति द्वितीयम् । कुसुमतुल्यं हृदयं शोषयति, यस्तादृशः 'दारुणः' कठोरः 'दीर्घशोकः चिरविरहवेदना 'हृदयस्थित' पत्रकोषं 'कुसुमं' केतकीकुसुमं शोषयति' यस्तादृशः 'शरदिजः घर्म्मः' यत्र शरत् कालसम्भव आगत 'केतक्या गर्भपत्रमिव' पुष्पावरकं पत्रमिव अस्याः बन्धनात् विप्रलूनं वृन्तात्

छिन्नं 'मुग्ध' सुन्दरं किसलयमिव नवपल्लवमिव 'परिपाण्डु' क्लिन्नत्वात् म्लानं 'म्लान शरीरं च 'शरीरं' ग्लपयति पीडयति ॥

Notes—1 किसलय—The sibilant is dental not palatal. Compare the यमक in "किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः—Raghu. 2. बन्धनात् &c.—Hence it is परिपाण्डु ग्लान। 3. हृदय &c This goes with both दीर्घशोक and घर्म। See Mitabh —। हृदय heart (दीर्घशोक), also interior (घर्म), by transference of epithets. हृदयं कुसुममिव (दीर्घशोक), also हृदये कुसुमम् (सुप्सुपा), or हृदयस्थितं कुसुमम् (शाकपार्थिवादि कर्मधा—) in the case of घर्म। तत् शोषयतीति हृदयकुसुम + शुष + णिच + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये। 4. ग्लपयति—ग्लै + णिच + लट् तिप=ग्लापि + ति=ग्लापयति or ग्लपयति the आ here becoming अ optionally by "ग्लास्नावनुवमा च"। 5. परिपाण्डु &c—lean and pale as she is like a fresh twig, plucked and exposed to the sun, the terrible grief is still gnawing at the core of her heart 6 शरदिज'—शरदि जात इति शरद्+ जन+ड कर्त्तरि=शरदिजः the सप्तमी being retained by "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"। 7. घर्मः—This is आतप sun-light, i, e, heat 8. केतकी &c.—केतकी is the flower together with its casing of leaves. The core is the flower, the casing next to the flower is the गर्भपत्र and outside there are other leaves. These with the flower encased within are the केतकी of the market now. The flower is supposed to have withered through heat (हृदयकुसुम-शोषी)। 9. Remark—It is strange that मुरला can see सीता। भागीरथी has declared that not even a वनदेवता can see her. The following are compared—(c) Sita's heart is tender like a flower (b) Her pale and lean body is like a fresh

twig that has been plucked and has become discoloured and shrivelled through heat (c) Her torment of grief is like the onslaught of autumnal heat on the innermost leaves of the Ketaki flower

(XII) (नेपथ्ये) प्रमादः प्रमादः।

(ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रा सकरुणौत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीता)।

सीता—अम्महे जाणामि पिअसही मे वासन्दी वाहरदि [अहो जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति]।

(पुनर्नेपथ्ये)—

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सल्लकीपल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकलभको यः पुरा पोषितोऽभूत्।

सीता—किं तस्स [किं तस्य]?

(पुनर्नेपथ्ये)—

वध्वा सार्द्धं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पा-

दुद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

(In the tiring room)—(A) mishap! (A) mishap!

(Then enters Sita occupied with gathering flowers and listening with sorrow and anxiety)

Sita—Ha! My dear friend Vasanti is shouting, I believe

(Again in the tiring room)—

The young elephant, full of fun in her presence, that was reared formerly by queen Sita with tips of Sallaki twigs collected with her own hand—

Sita—What of him?

(Again in the tiring room)

He, the same sporting in water with his mate, is attacked by an irresistible leader of tuskers defiantly rushing in through sheer insolence. (6).

तेत—। 'प्रमाद.' विपदित्यर्थः। एतत् वासन्त्या भाषितम्॥ पुष्पाणामवचयः" इत्येन सङ्कलन तत्र 'व्यग्रा व्यापृता। वासन्तीसन्निधानात् 'करुणा'। प्रमादवर्णनात् विशेषविज्ञानार्थम् 'औत्सुक्यम्'॥ पुनर्नेपथ्ये' इतात्र पुनरिति व्यर्थम्॥ सोनेति। अन्वय —पुरा सीताहस्ताभ्या य अग्रे लोल करिकरभकः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रैः पोषितः अभूत स अद्य वध्वा साद्ध पयसि विरहन् अन्येन उद्दामेन द्विरदपतिना दर्पात् सन्निपत्य अभियुक्त। व्याख्या—'पुरा' दण्डकावासकाले 'सीताहस्ताभ्या य अग्रे सीता-समक्ष' 'लोल.' चपल शैशवोचितचाञ्चल्यविशिष्ट' 'करिकरभक' गजपोत: 'स्वकर-कलितै', स्वहस्तावचितैः 'शल्लकीपल्लवाग्र कोमले अग्रैः पोषित: वर्द्धित' 'अभूत् स: अद्य वध्वा' करेणुकया 'सार्द्ध' पयसि विहरन् जले क्रीडन् 'अन्येन अपरेण न तु येन केनचित् अपरेण किन्तु उद्दामेन द्विरदपतिना अमितबलेन केनचित् गजेन्द्रेण दर्पात् गर्वात् सन्निपत्य अभिधाव्य 'अभियुक्तः आक्रान्त। इति प्रमादोऽयमापतितः॥

Notes.—1. पुष्प &c —अव+चि+अच् भावे=अवचय: plucking. This is irregular घञ् is enjoined in this sense by "हस्तादाने चेरस्तेये"। Also compare our कुसुमावचयव्यग्रहस्ता—Sakuntala, Act IV 2. सकरुणा &c.—करुणा sorrow Her sorrow strengthens because she hears Vasanti, her dear friend, speak. "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते"। औत्सुक्य eagerness. This is to know the details of the mishap to which Vasanti refers. 3. पुन: नेपथ्ये—The पुनर् is useless. The simple नेपथ्ये is enough In fact one of Vidyasagar's manuscripts omits पुनर्। 4. स्वकर &c.—कलित plucked—Vidyasagara. Viraraghava says 'offered'. But plucked, implies more concern for the little one than offered, and is to be preferred. 5. लोल:—लोल rest-

less. The restlessness is usually explained as due to his longing for the twigs in Sita's hand. It seems better to attribute it to the playfulness of childhood. In "येनोद्गच्छद्बिसकिसलयस्निग्ध दन्ताङ्कुरेण व्याकृष्टस्ते स तनु लवल्लपल्लव कर्णपूरात्" (sl 15. below Rama refers to लौल्य in connection with the childhood of this elephant. 6. करि &c —करभ a young elephant, camel or horse. Here a young animal in general स एव करभक.। करी चासौ करभकश्च or करिणः करभक । 7 वध्वा &c —This means that he is a grown up elephant now 8 उद्दामेन—दामन् chain, curb. In the feminine it becomes दामन्+डाप्= दामा। उद्गतो दामाया उद्दाम, प्रादितत्—। तेन। There is nothing to curb him, he is irresistable. 9 द्विरद &c.—द्वौ रदौ दन्तौ एषा द्विरदा. elephants. This is a misnomer. Only two of the teeth are visible, but there are others also the grinders द्विरदाना पति। Hence the प्रमाद (danger). He is quite young while this assailant is a mighty leader of tuskers 10. सन्निपत्य—सम्+नि+पत+ल्यप्। Both सम् and नि are intensive. Together they imply a defiant trespass. Compare "किमुक्तं सन्निपत्यैव पताका वो हराम्यहम्—Act IV. sl 26. There defiance is obvious. Hence we take सन्निपत्य here as implying a wanton attack, a supposition which confirms.

(XIII) सीता (ससम्भ्रमं कतिचित् पदानिदधती)—अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि मम तं पुत्तअं [आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम्]। स्मृतिमभिनीय सवै-

कण्ठ'म हद्धी हद्धी ताइ' एव्व चिरपरिचिदाइ' अक्खराइं पञ्चवटोदंसणेण पुणो वि मं मन्दभाइणिं अणुकन्धन्ति। हा अज्जउत्त [हा धिक् हा धिक्, तानीव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन पुनरपि मां मन्दभागिनीमनुरुन्धन्ति। हा आर्य्यपुत्र]। (इति मूर्च्छति।

(प्रविश्य) तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

Sita (Taking a few steps in alarm) —Save, my husband, save that poor darling of mine. (Acting recollection —In despair) Alas ! Alas ! Those very letters, long familiar, come up to my ill-fated self once again at the sight of the Panchavati. Ah ! My husband ! (Faints away)

(Entering) Tamasa—Cheer up my child, cheer up

मित—। 'सम्भ्रमेण' आवेगेन सह 'ससम्भ्रमम्'। 'कतिचित्' कानिचित् पदानि दधती पदचेपान् कुर्वती। 'पुत्रकम' इत्यनुकम्पाया ह्रस्वे वा कन् 'स्मृतिं' परित्यागवृत्तान्तस्मरणम 'अभिनेय' अभिनयेन दर्शयित्वा। 'वैक्लव्यम्' अवसाद' तेन सह, तत् यथा तथा। 'चिरं' दीर्घकाल 'परिचितानि अभ्यस्तानि अक्षराणि' वर्णा आर्य्यपुत्रशब्दघटका वर्णा। 'अनुरुन्धन्ति' अनुसरन्ति पूर्वसंस्कारवशादुपतिष्ठन्ते।

Notes.—1. कति &c —का संख्या एषाम इति किम + डति=कति in the Ist case plural. चित is an अव्यय adding indefiniteness to the words preceding. No समास, two distinct words कतिचित् कियन्ति अपि। 2 स्मृतिम् - Her appeal to her आर्य्यपुत्र was due to foregetfulness of the present After having uttered the word आर्य्यपुत्र she recollects (स्मृति) that neither is her आर्य्यपुत्र with her at the time, nor is she entitled to appeal to him. Hence the वैक्लव्य। 3. सवैक्लव्यम्—क्लव literally is भय, hence des-

pair. विशिष्ट क्लव' असाा' विक्लवा। तस्या भाव' इति विक्लवा+ष्यञ् वैक्लव्यम्। तेन सह—बहु 4. हा धिक् &c.—She explains how she forgets the present It is पञ्चवटीदर्शनेन। The sight of पञ्चवटी brings the past vividly before her and she forgets the present.

(XIV) नेपथ्ये—विमानराज, अत्रैव स्थीयताम्।

सीता (आश्वसा ससाध्वसोल्लासम्)—अम्महे जलभरिदमेहत्थणिदगम्भीरमंसलो कुदो णु एसो भारदीणिग्घोसो भरिज्जमाणकण्णविवरं मं वि मन्दभाइणिं झत्ति उस्सावेदि [अहो जलभरितमेघस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो नु एष भारतीनिर्घोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं झटिति उच्छ्वासयति] ?

तमसा (सस्नेहास्रम्)—अयि वत्से

किमव्यक्तेऽसि निनदे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी।
स्तनयित्नोर्मयुरोव चकितोत्कण्ठितं स्थिता॥ ७॥

(In the tiring room)—O the best of balloons, stop just here.

Sita (Coming round—With joy and agitation)—Ha! Whence does this pronunciation of speech, deep and full like the rumble of a water-laden cloud, quickly revive even me the ill-fated whose ear-holes are becoming full of it?

Tam. (With tears of affection)—O my child,—

Why do you thus placed, stand startle and uneasy even at an uncomprehended and un-located sound like a pea-hen at that of a cloud? (7.

मित—। हे 'विमानराज' इति पुष्पकं प्रति। रामस्य कण्ठ एष.॥ 'साध्वस' भयम्। कुत इह रामस्य कण्ठ., अमोऽय मे स्यात इति भयम्। कुतो रामस्यैव इति

तयोः सह निश्चय तेन च उल्लास'। 'जलेन भरितः' सञ्जातभरः यो 'मेघः' तस्य स्तनित ध्वनि तथाविधो 'गम्भीरः' गाम्भीर्यपूर्ण 'मांसल' विपुलश्च। 'भातताः' व्याप्ताः 'निर्घोष' ध्वनि। म्रियमाणम्' आपूर्यमाण कर्णविवर यया तथाविधां मां कुर्वन् 'उच्छ्वासयति' उज्जीवयति॥ किमिति। अन्वय — ईदृशी त्वम् कव्यक्ते कुतस्त्ये अपि निनदे स्तनयित्नो मयूरीव किं चकितोत्कण्ठितं स्थिता असि। व्याख्या—'ईदृशी एवंविधा मोहमापन्ना इत्यर्थः त्वम्' अव्यक्ते अपरिस्फुटे 'कुतस्त्ये' अविज्ञातकण्ठादागते "अपि निनदे' ध्वनौ 'स्तनयित्नो' मेघस्य निनदे 'मयूरी इव किं कथं 'चकितं त्रस्तं यथा तथा 'उत्कण्ठितं' यथा तथा च 'स्थिता असि। किमुच्यते को वा वक्ता न ज्ञात तथापि मूर्च्छिताया अपि ते चकितता उत्कण्ठा च इति किम् इत्यर्थः॥

Notes —1 जलभरित etc. भर+इतच् जातार्थे (तारकादि) भरित laden Now see Mitabh—गम्भीर deep, मांसल full It is difficult to distinguish between the two. The full is usually deep and vice versa 2. अव्यक्ते—वि+अञ्ज+क्त कर्मकर्तरि - व्यक्त clear परिस्फुट। न व्यक्त' अव्यक्त तस्मिन्। The import of the words is not clear. Here some have अपरिस्फुटनिक्वाणे for the first quarter. This seems preferable (see next para). Explain thus—'ईदृशी त्वम् कुतस्त्ये अपि अपरिस्फुटे अव्यक्ते निक्वाणे ध्वनौ etc. as before. 3. निनदे नि+नद्+अप् कर्मणि=निनद or घञ् कर्मनि=निनाद। घञ alternates with अप् by 'नौ गदनद—"। 4. कुतस्त्ये—किम्+ङसि (५मी)+तसि स्वार्थे कुतः। This is an अव्यय। Next कुत आगत इति कुतस्+त्यप कुतस्त्यः। अव्यय words with तसि take त्यप by the Varttika "अमेहक्वतसित्रेभ्य- स्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः"। The source of the words is unknown. 5. ईदृशी—Thus circumstanced i. e, in a swoon. From the character of the sound as described (अव्यक्त, कुतस्त्य), even one wide awake aught not to be impressed, yet you were affected

even in your swoon. 6. स्तनयित्नौ—स्तन to utter the rumble of cloud (अदन्त चुरादि + णिच् स्वार्थे इत्, कर्त्तरि ताच्छील्ये स्तनयित्न. । तथा । 7. चकित &c.—चकितञ्च तत् उत्कम्पितञ्च, कर्मधा— । तत् यथा तथा । The reading चकितोत्कम्पिता is perhaps better.

(XV) सीता—भअवदि किं भणासि अपरिप्फुडं त्ति? मए उण सरसंजोएण पच्चभिजाणिदं अज्जउत्त एव्व वाहरदि [भगवति, किं भणसि अपरिस्फुटमिति ? मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्यभिज्ञातम् आर्य्यपुत्र एव व्याहरति]

तमसा—श्रूयते तपस्यतः शूद्रस्य दण्डधारणार्थम् ऐक्ष्वाको राजा जनस्थानमागत इति ।

सीता—दिट्ठिआ अपरिहीणराअधम्मो क्खु सो राआ [दिष्ट्या अपरिहीणराजधर्मः खलु स राजा] ।

नेपथ्ये—

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
एतानि तानि बहुनिर्झरकन्दराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

Sita—My worshipful friend, do you say 'indistinct' ? I again recognise from the modulation of the voice that it is my husband himself that speaks.

Tam.—We hear that the king, the descendant of Ikshvaku, has come to Janasthana to inflict punishment on a Sudra, practising penance.

Sita—O Joy, that king is indeed without lapse in his kingly duties. [Lit —his his kingly duties un-neglected].

(In the tiring room)—These are those slopes, with numerous streams and caves, of the hill that has the Godavari at its skirts (hill Prasravana), slopes which I long occupied in company with my darling, where even the deer (nay) even the trees were like friends to me, 8).

स्मित—। 'भगवति' महिम्नि अपि तत्रसे अपरिस्फुटमिति भणसि किम्? भण। अपरिस्फुटमेव ते भवतु न मे काचित् क्षतिः। 'मया पुनः पक्षान्तरे स्वरस्य संयोगेन' उच्चारणप्रकारेण एव 'प्रत्यभिज्ञातम्' अवधारितम् 'आर्यपुत्र एव व्याहरति' भाषते। अतस्त "किमन्यकृतेऽपि निनदे" इति पाठो न सङ्गच्छते, तस्मान्न "अपरिस्फुटनिक्वाणे" इत्येव तत्रत्यः पाठः॥ 'तपस्यतः' तपश्चरतः 'शूद्रस्य' सम्बन्धे 'दण्डधारणार्थं' राजशासननिर्वाहार्थं 'जनस्थानमागतः'। कुतस्तस्य तत्राग्रह—इत्याह—'राजा' सः, प्रजासु अपचारप्रशमनं राजधर्मः; तत अपचारप्रवृत्तस्य शूद्रस्य दमनार्थमागतः। भवतु क अन्यो राजा एवं करोति इत्याह ऐक्ष्वाको राजा इति। राजधर्मपालनमिक्ष्वाकूणां कुलव्रतं तदिह दण्डस्य अनिपातने स कुलधर्मो व्याहन्यते इति आगतः। यदि आगतः दर्शनमपि स्याद् इति भर्तृसमागमे अभिमुखीकृतं सीतायाः॥ 'दिष्ट्या' इति हर्षे अव्ययम्। 'अपरिहीणः' अत्यक्तः 'राजधर्मः' यस्य तादृशो 'राजा'। अथवा राजधर्म इत्यन्वयभङ्गः स राजा, स च मम भर्ता इत्यानन्दः। एवं राजधर्मकुलधर्मयोः परिपालने यदहं त्यक्ता, श्लाघ्य स न निन्द्यः, इति समर्थनमुखेन समाश्वासनमपि वैदेह्या ध्वन्यते॥ यत्रेति। अन्वयः यानि प्रियासहचरः (सन्) चिरम् अध्यवात्सम, यत्र मृगा अपि द्रुमा अपि मे बान्धवाः, तानि बहुनिर्झरकन्दराणि गोदावरीपरिसरस्य गिरेः तटानि एतानि। व्याख्या—'यानि' तटानि 'प्रियासहचरः' सीतासहितः सन् 'चिरम् अध्यवात्सम' दीर्घनिवासेन समभाजयम् 'यत्र' चिरवासादेव मृगा अपि द्रुमा अपि इत्यस्य 'मे बान्धवाः' बन्धुतुल्या अजायन्त। 'तानि' चिरपरिचितानि 'बहवो निर्झराः' जलप्रवाहाः 'कन्दराः' गह्वराणि येषु तानि 'गोदावरीपरिसरः' प्रान्तभूमिः यस्य तादृशस्य 'गिरेः' प्रस्रवणस्य 'तटानि' सानूनि 'एतानि' दृश्यन्ते।

Notes—*1* अपरिस्फुटम्—&c—You may call it अपरिस्फुट। To me it is unnecessary to know what the voice announces (अपरिस्फुट) or whence the voice proceeds (कुतस्त्य), the modulation of the voice (स्वरसंयोग) is enough for me for identification as the voice of my husband, and that is all that I care for. 2. तपस्यत.—तपश्चरति इति तपस्+क्यङ् (नाम धातु)+शतृ तपस्यन्। तस्य। क्यङ् usually gives the आत्मनेपद, but तपस has परस्मैपद by the Varttika "तपस परस्मैपदञ्च"। 5 ऐक्ष्वाकः—इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् इति इक्ष्वाकु+अञ्=ऐक्ष्वाक, the उ disappearing by निपातन in the rule "दाण्डिनायन हास्तिनायन—"। She says ऐक्ष्वाको राजा avoiding the familiar रामभद्र। The reason is she wants to emphasise Rama's duty as राजा and also the faithful observance of those duties by kings of the line of इक्ष्वाकु। Hence both kingly duty and family tradition make it imperative on Rama's part to come out personally and chastise the Sudra 4. दिष्ट्या &c.—His kingly (राजा) duties are unimpaired (अपरिहीण) and this is a matter for joy to her (दिष्ट्या) because this dutiful king (राजा) is her own husband. In his terrible bereavement it would not be surprising if there were lapses in the discharge of his arduous duties. But स्त्रिया विरहो राजधर्मात् प्रच्या वयति इत्यसन्नमेतत्। Luckily he has escaped this scandal. O joy (दिष्ट्या)! Hence the surmise that from this point of view perhaps she judges Rama leniently in the matter of her own ab[illegible]nent. 5 मृगा: This may also mean all the animals there [illegible] बन्धव:—बन्धु friend. By transference of epithets=

like friends. 7 यानि—The आधार of अध्यवात्सम् appearing as कर्म by "उपान्वध्याङ्वस" । अधि+वस+लुङ अम्=अध्यवात्सम्। 8. वह् &c.—There are springs for the thirsty and caves for the homeless, hence a suitable place for residence 9. गोदावरी &c. —परि+सृ+घ सञ्ज्ञाया परिसर outskirts. गोदावरी परिसरो यस्य Refers to the hill प्रस्रवण। Comp—" स्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरी· मुखरकन्दर. " गिरि प्रस्रवणो नाम'—Act I, ante.

(XVI) सीता (दृष्ट्वा)—हा कहं ! पहादचन्दमण्डलापण्डुरपरिक्खामदुब्बलेण आआरेण अअं सोम्मगम्भीराणभावमेत्तपच्चभिआणिदो अज्जउत्तो एव्व। ता मं धारेहि धारेहि [हा कथम् ! प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामदुर्बलेन आकारेण अयं सौम्यगम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञातः आर्यपुत्र एव। तत् मां धारय धारय]। (इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति)।

तमसा (धारयन्ती)—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

नेपथ्ये—अनेन—पञ्चवटीदर्शनेन—

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः।
उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

हा प्रिये जानकि।

Sita—(Spying)—Ha ! How so ! This one, with a frame pale and wan and weak like the lunar orb at dawn is indeed my husband recognised by his grave and attractive majesty alone. Then hold me hold me, (Faints having embraced Tamasa).

Tam (Holding)—Courage, my child courage.

(In the Tiring room)—At this sight of the Panchavati—

Stupor shrouds me first like a column of smoke from the fire of grief that lurks within and will blaze unchecked to-day, (9).

Alas ! Janaki, my darling

मित—। 'कथम' इत्याश्चर्य्ये। 'प्रभाते' यत् चन्द्रमण्डल' तदिव 'आपाण्डुरः विवर्ण किञ्च 'परिक्षाम' क्षश' 'दुर्ब्बलश्च' य 'आकार' देह तेन परिलक्षित 'अथ सौम्य.' मनोरम 'गम्भीर.' अप्रधृष्यश्च य अनुभाव' तन्मात्रेण प्रत्यभिज्ञात परिलक्षित 'आर्य्यपुत्र एव'। एतद्दर्शनेन शोकविह्वला पतामि धारय मा'॥ अन्तरिति। अन्वय —अद्य उद्दाम ज्वलिष्यत, अन्तर्लीनस्य दुःखाग्ने, धूमस्य उत्पीड इव मोह प्राक् माम् आवृणोति। व्याख्या—'अद्य उद्दामम्' अनियन्त्रित यथा तथा 'ज्वलिष्यत' दीपिष्यमाणस्य अन्तर्लीनस्य' हृदि गूढस्य 'दुःखाग्ने', अग्नितुल्यस्य शोकस्य 'धूमस्य उत्पीड इव' धूमराशितुल्यो 'मोह प्राक्' प्रथम 'माम् आवृणोति प्रच्छादयति। अत्र शोकाभिभवात् पूर्व मोह पर वा इति चिन्तनीयम्, किञ्च दुःखस्य ज्वलन मोहस्य च आवरकता रूपके एव युज्यते न उपमायाम्॥

Note 1. प्रभात &c.—The resemblance with चन्द्रमण्डल lies in the आपाण्डुरता only, क्षामता and दुर्बलता have nothing to do with it. Expound प्रभातचन्द्रमण्डलमिव आपाण्डुरम्। तथाच परिक्षामश्च &c. 2. आकारेण—उपलक्षणे ३या। Or—better सहार्थे ३या। 3. धारय &c - आवेगे द्विरुक्ति। The reading here is adopted from Vidyasagara's manuscript No 4. Vidyasagara himself perfers तत् धारय तु मा प्रियसखी of No 3. But तमसा replies वत्से etc. it does not seem to come well from a प्रियसखी। 4. दुःखाग्ने —दुःखम् अग्निरिव, उपमित कर्मधा—। The रूपक viz, दुःखरूप' अग्नि' has to be avoided because in the next half we have उपमा in उत्पीड etc. See under ज्वलिष्यत below. 5. उद्दामम्—see sl. 6. उद्दामेन। Apte takes उद्दामम् as a मकारान्त अव्यय। But उद्गतं दामायाः etc. given in sl. 6. is

available here also, while the indeclinable does not suit sl. 6. 6. ज्वलिष्यत—In दुःखाग्नि we have दुःखत्व prominent not अग्नित्व, so ज्वलिष्यत is out of place. ज्वलन of दुःख is possible through a रूपक only. Hence say ज्वलिष्यत' प्रकोपिष्यतः प्रकटीभविष्यत etc (धातूनामनेकार्थत्वात)। 6 प्राक्—Here a difference of opinion is possible Some might think that the shock of grief comes first and then swoon as the consequence. We may defend saying that ज्वलन here is manifestation to outside people through lamentation etc. The shock may be so intense that swoon occurs first and lamentation follows after consciousness is regained. 7. आवृणोति—here again मोहत्व is prominent, not धूमोत्पीडत्व। Hence आवरण is unsuitable Say आवृणोति अभिभवति (धातूनामनेकार्थत्वात्)।

(XVII) तमसा (स्वगतम्)—इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि।

सीता (समाश्वस्य)—हा कहं एदं [हा कथमेतत्]।

नेपथ्ये—हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि, हा देवि विदेहराजपुत्रि। (इति मूर्च्छति)।

सीता—हद्धी हद्धी मं मन्दभाइणिं वाहरिअ आमीलन्तणेत्तणीलुप्पलो मुच्छिदो एव्व अज्जउत्तो। हा कहं धरणीवट्टे णिरस्साहणीसहं विपल्हत्थो। भअवदि तमसे परित्ताहि परित्ताहि जीवावेहि अज्जउत्तं [हा धिक् हा धिक्! मां मन्दभागिनीं व्याहृत्य आमीलन्नेत्रनीलोत्पलः मूर्च्छित एव आर्यपुत्रः। हा कथं धरणीपृष्ठे निरुत्साहनिःसहं विपर्यस्तः! भगवति तमसे, परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवय आर्यपुत्रम्]। (पादयोः पतति)।

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि सञ्जीवय जगत्पतिम् ।
प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियतो भवः ॥ १० ॥

Tam. (To herself) This is what the superiors too apprehended.

Sita Having recovered)—Ha! How is this?

(In the tiring room)—Ah! Queen, my dear companion during my stay in the Dandaka Alas! my queen the daughter of the king of Videhas (Faints away).

Sita—Fie on me! Naming me the ill-fated, my husband has indeed fainted away with the blue-lotus of his eyes closing up. How so! Alas! He lies on his face spiritless and powerless, on the surface of the ground. Help! Worshipful Tamasa, help! Save my husband, (Falls at her feet).

Tam—Do you yourself revive the lord of the earth, O blessed one The touch of your hand is indeed dear to him, therein alone lies the weal (10).

मित—'इद तत्' इति रामस्य गुरुशोकाभिभव ॥ 'कथमेतत्' इत्यपि शोकाभिभवमेव लक्षयति विशेषतश्च मोहावरणम् ॥ 'मा मन्दभागिनी व्याहृत्य इति अहमेव मोहकारणम् । 'आमीलन्नेत्र निमीलन्नेत्र तदेव नेत्रोत्पल यस्य स' । 'निरुत्साह' निश्चेष्ट । 'नि सह' दुर्बल । 'विपर्य्यस्त विपर्य्यासेन पतित' अधोमुख पतित इत्यर्थ । 'परित्रायस्व' मामित्यर्थ । कथ इत्याह— 'जीवय आर्य्यपुत्रम्' आर्य्यपुत्रस्य उज्जीवनेन मामपि मरणाद्रक्ष इति भाव ॥ त्वमेवेति । अन्वय—ननु कल्याणि त्वमेव जगत्पतिं जीवय । पाणिस्ते प्रियस्पर्शो हि । तत्रैव भव' नियत । व्याख्या—ननु आक्षेपे । यद्वा— अनुजानामि त्वा, हे 'कल्याणि रावणवधात् जगन्मङ्गलदायिनि सीते जगत्पतेर्मोहात् भूयोऽपि दु खित' जगत् तत् 'त्वमेव जगत्पति जीवय मोहावरणात् मोचय तेन च न केवल' तव अपि तु कृत्स्नस्यापि जगत' परित्राण' भवति । मा मामाक्रन्द परित्रायस्वेति ।

कथं स मया जीवनीय इत्याह—'पाणिस्ते तव कर 'प्रियस्पर्शोहि रामस्य सम्बन्धे तव करस्य स्पर्श सुतरा प्रिय । भवतु कि तत ? 'तव एव तव करस्पर्शे एव रामस्य 'अव मङ्गल मोहापगम 'नियत निश्चितत्वेन अवधारित । तत पाणिना स्पृशेनम्. अपयातु मोह जगच्च स्वस्थं भवतु ॥

Note—1 कथमेतत्—Sita had heard Rama to say मोह. आवृणोति and the intensity of Rama's grief surprises her. 2. निरुत्साह &c.—सहते इति सह strength, पचाद्यच । उत्साह stir. निरुत्साह still. नि सह powerless. निरुत्साहश्च नि सहश्च यथा तथा । Adv Qual. विपर्यस्त । निरुत्साह alone is enough to give the required impression of helplessness. 3. विपर्यस्त.—वि + परि + अस + क्त कर्मणि । वि and परि give the idea of विपरीतता । He was lying on his stomach, not on his back. 3 परित्रायस्व – The appeal is for herself. The swoon of her husband is sure to kill her. 5 त्वमेव ननु—implies – You do it yourself, why call on me ? 6. ननु-आक्षेपे वा अनु-ज्ञायाम् । The एव seems to declare for आक्षेप (contradiction). अनुज्ञा also gives good sense – I permit you to touch Rama. 7. कल्याणि—कल्याण मङ्गल, by transference of epithets मङ्गलकर । स्त्रिया कल्याण + ङीष कल्याणी, also कल्याणा with टाप् (बह्वादि) । For force see Tika. जगत्पतिम्—This particular epithet is chosen to show that the whole world is in jeopardy, so be quick with the rescue. 9. तवैव—तव तस्मिन् पाणौ एव । How ? प्रियस्पर्शोहि पाणि. Hence apply पाणिस्पर्श । The एव implies अवधारण (अन्ययोगव्यवच्छेद) । There is no other alternative. Hence I permit पाणिस्पर्श (ननु अनुज्ञायाम्)—"नन्वा क्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि" इति हैम ।

(XVIII) सीता—जं होदु तं होदु जहा भअवदी भणादि [यद्भवतु तद्भवतु, यथा भगवती भणति]।

(इति ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता)।

(ततः प्रविशति भूमौ निपतितः सास्रया सीतया स्पृश्यमानः साह्लादोच्छ्वासो रामभद्रः)।

सीता (किञ्चित् सहर्षं स्वगतम्)—जाणे पुणोवि पच्चाअदं विअ जीविदं तिल्लोअणाहस्स [जाने पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं त्रिलोकनाथस्य]।

रामः—हन्त भोः किमेतत् ?

प्रश्च्योतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः
आतप्तजीविततरोः परितर्पणो मे
सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥ (रा—)

SITA—Come what may, I do as your worshipful self says (*Exit hurriedly*).

(*Then enters Ramabhadra, stretched on the ground in joyful consciousness being rubbed gently by Sita in tears*).

SITA (*To herself with slight satisfaction*)—Methinks, *it* looks like life come back to the lord of the three worlds.

RAMA—O joy ! What is this ?

Is it the dripping of the leaves of the Harichandana (nectar) that is poured into my heart ? Or the juice of the pressed sprouts of moon-beams ? Or the juice of the herb that vivifies—the refresher of the scorched tree of my life ?

(11) (R—)

मित—। 'यथा भगवती भणति' तथैव करोमि इति वाक्यशेष.। अत्रान्तरे आर्य्यपुत्रस्य सुपर्श युक्तो वा अयुक्तो वा यथैवास्ते तथैव आस्ताम, मया तु तत् न विचार्य्यते। भगवतो तमसा स्पर्शमिच्छति इतीव मे पर्य्यौत्सुक्यम् इत्यर्थ ॥ 'आह्लाद' आनन्द 'उच्छ्वास' पुनरुज्जीवनम। ताभ्या सह वर्त्तमान ॥ त्रयवयवी लोक, त्रिलोक, त्रिभुवन, तस्य 'नाथ'। तस्य ॥ प्रश्चोतनमिति। अन्वय —हृदि मे हरि-चन्दनपल्लवाना प्रश्चोतन नु निष्पीडितेन्दुकरकन्दलज सेको नु, आतप्तजीविततरो परितर्पण सञ्जीवनौषधिरस प्रसिक्तो नु। व्याख्या—"हृदि मे मदीये हृदये 'हरि-चन्दनस्य' देवतरुविशेषस्य यानि 'पल्लवानि नवपत्राणि तेषा 'प्रश्चोतन नु' रसस्राव, किं पतित'? 'निष्पीडिता' निष्पिष्टा ये 'इन्दुकरकन्दला चन्द्रकिरणाङ्कुरा तेभ्यो 'जात सेको नु' प्रोक्षण किम? आतप्त दु खदग्धप्राय 'जीविततरु वृक्षतुल्य यज्जीवन तस्य 'परितर्पण' आप्यायन 'सञ्जीवन्या' प्राणप्रदाया 'ओषधे' लताविशेषस्य 'रस प्रसिक्तो नु हष्ट किम्। मूर्च्छिते मयि कृपालुना केनचिन्महापुरुषेण प्रश्चोतन सेको वा कृत, नो चेत कथ झटिति प्रत्युज्जीवनम्, उज्जीवितस्यच एतावान् आनन्द इत्यर्थ ॥

Notes 1. सास्रया—अस्र tears अस्रेण सह वर्त्तमाना सास्रा वा सह्रासा तया। She was weeping at Rama's plight. 2. साह्लाद &c —उच्छ्वास breath. आह्लादश्च उच्छ्वासश्च। ताभ्या सह। He had come back to sense and was feeling joyful. 3 त्रिलोक &c —त्रयवयवोलोक' त्रिलोक, शाकपार्थिवादि। तस्य नाथ। Avoid त्रयाणा लोकाना नाथ'। Such तत्पुरुष is irregular Bhattoji in his Manorama also says about the word त्रिलोकनाथ—"त्रिपद-तत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात्"। Usually तत्पुरुष compounds are of two words only (See our Kum. V). Sita is still thinking of the worlds—should anything happen to Rama how would the worlds bear it? 4 किमेतत्—A question to which he cannot find a definite answer. The verse following suggests three likely answer 5. प्रश्चोतनम्—प्र+

श्चुत (to drip) + ल्युट भावे। The drippings are nectar. 6. हरिचन्दन &c. हरिचन्दन is one of the five divine trees that drip nectar. These are "मन्दारः पारिजातश्च। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥" Comp "श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः॥ कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः॥"—*Ratnavali.* 7. निष्पीडित &c.—कन्दल is young shoot. निष्पीडित pressed. See now Tika. 8 आतपत &c – जीव + क्त + भावे = जीवित life. जीवित तरुरिव जीवित-तरु। आ सम्यक् तप्तम् आतप्त। Next कर्मधा –। We avoid जीवितरूप तरु because this makes तरु prominent. But सञ्जीवनौषधिरस is never applied to a tree 9. सञ्जीवन &c — सञ्जीवयति अनया इति सम + जीव + णिच + ल्युट् करणे स्त्रियाम् = सञ्जीवनी vivifying. औषधि herb. सञ्जीवनी ओषधि सञ्जीवनौषधि कर्मधा—। 10 Remark—The verse leaves Rama in doubt as to the correct answer to his question हन्त भो किमेतत्। But he is sure that it must be one of the three enumerated in the verse.

(XIX) (रा—)—

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष
सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहनश्च।
सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति॥ १२॥

(R—) Surely it is that touch—the same touch, familiar of old, the reviver as well as the stupefier of the mind, which having instantly dispelled the swoon arising from grief, develops stupor again by causing delight. (12)

मित—। स्पर्श इति। अन्वयः—नियतं स्पर्श एष। स पुरा परिचितः मनसः

सञ्जीवनश्च परिमोहनश्च (स्पर्शः) य सपदि सन्तापजा मूर्च्छां प्रतिहता आनन्देन पुन जडताम् आतनोति। व्याख्या—एव पूर्वत्र वितर्कमारूढे रामे सहसा स्मृतिरायाता, इष्टश्च पूर्वोक्तेषु तिष्वपि पक्षेषु भ्रम । तत पश्चान्तरेण चतुर्थेन निश्चयमाह—'नियत' स पर्श एष' न प्रमोनन नापि सेक । न हि य कश्चित् स्पर्शः किन्तु 'स पुरा परिचित, प्राक् नितान्तमनुभूत 'मनस' सञ्जीवनश्च समाश्वासनश्च परिमोहनश्च अवसादनश्च स्पर्शः य सपदि अनुभवक्षणे एव 'सन्तापजा' दु:खजाता 'मूर्च्छाम्' अचेतनता 'प्रतिहता' सञ्जीवनधर्मेण विधूय 'आनन्देन प्रहर्षजनूनेन 'पुन: भूयोऽपि जडताम आतनोति परिमोहनधर्मेण मोहमादधाति। नूनमिह सीता प्राप्ता अयञ्च स्पर्शस्तस्या. नान्यत् किञ्चित इति निश्चय ॥

Notes·—1. पुरा—अव्यय 1. In the days before Sita's exile 2. परिचित—I know it. hence I can unerringly identify it. This is the basis of the निश्चय। 3. सञ्जीवनश्च &c.—This characteristic is peculiar to Sita's touch with regard to Rama, and distinguishes the touch from that of any other woman. Comp. "तव स्पर्शे मम च परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च" –I.sl 36. 7. Both परिमोहन and परिमीहन are correct. 4 सन्तापजाम् &c – The touch does it because it is मनस: सञ्जीवन'। 5. आनन्देन &c.– This also it can do because it is मनस' परिमोहन । But this with a differenco. The Previous मोह (मूर्च्छाम्) was सन्तापज (सन्तापजाम्) and the मोह (जडता) now overtaking me is from excess of delight (आनन्देन) । 6. Remark—Some editions introduce this verse with अपि च। This entirely misses the connection of the two verses. अपि च adds something similar to what has gone before ; the verse following, however, contradicts the conclusion of the preceding verse.

(XX) सीता (ससाध्वसकरुणं किञ्चिदपसृत्य)—एत्तिअं एव्व दाणीं मे बहुदरं [एतावदेव इदानीं मे बहुतरम्]।

रामः (उपविश्य)—न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युपपन्नोऽस्मि ?

सीता—हद्धी हद्धी किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि [हा धिक् हा धिक् किमिति माम् आर्यपुत्रो मार्गिष्यति] ?

रामः—भवतु पश्यामि ।

सीता—भअवदि तमसे ओसरह्म, जइ दाव मं पेक्खिस्सदि तदो अणब्भणुण्णादसण्णिधाणेण अहिअदरं मम महाराओ कुविस्सदि [भगवति तमसे, अपसरावः, यदि तावत् मां प्रेक्षिष्यते ततः अनभ्यनुज्ञातसन्निधानेन अधिकतरं मम महाराजः कोपिष्यति] ।

तमसा—अयि वत्से, भागीरथीवरप्रभावात् वनदेवतानामप्यदृश्या संवृत्तासि ।

सीता—आम्, अस्ति एतत् ।

Sita –(*Falling back slightly in alarm and grief*)—This much indeed is enough for me now.

Rama (*Sitting up*)—Have I not been favoured by my affectionate queen Sita ?

Sita O fie ! O fie ! Would my husband search for me ?

Rama – Well, I will see.

Sita—Worshipful Tamasa, I will fall back ; if indeed he sees me, the great king will be very angry with me for unauthorised presence.

Tamasa—Dear child, under the influence of Bhagirathi's boon, you have become invisible to the forest deities even.

Sita—So it is indeed.

मित—। 'साध्वस भयम्'। 'करुण' दुःखम। गामेण प्रत्यभिज्ञाता इति साध्वसम्। 'अपसरणम' इति करुणम॥ मुहूर्त्तमपि यस्य अदर्शनमसह्यमासीत् ततोऽप्ययमपसरणम् अहो दैवम! साध्वसकरुणाभ्या सह। अपसरणक्रियाविशेषणमेतत्। प्रत्यागतप्राण विलोकनाथ तत्र च अहमेव हेतु इति 'एतावदेव इदानी' वियोगकाले मे बहुलम्' एतेनैव मया अद्य सन्तोष्टव्यम् जावत्यार्यपुत्र जीवति भुवनेश इतीव पर्याप्तं मे। तत अद्य अपसरणदुःख न मया मन्तव्यम् इति ससाध्वसकरुणमित्यस्य पाक्षिक आक्षेप॥ 'उपविश्य' पार्श्वं शून्य विलोक्य निश्चित आह—'सीतादेव्या अभ्युपपन्न' अनुगृहीत न खलु' न किम? मम तु स एवासीत् निश्चय सा च नेह इश्यते किमेतत्? हा विगिति—'किमिति' इह वितर्कै। रामस्य आकार दृष्ट्वा सन्दिग्धा सीता आह 'मा मार्गिष्यति' विचेष्यति न वा॥ भगवतीति। अपसराव' दूर गच्छाव। प्राक् तु किञ्चिदपसृता दूरतर यातुमिच्छति कारणमाह 'यदि तावत्' इत्यादिना। 'अनभ्यनुज्ञातम्' अननुमोदित यत सन्निधान समीपगमन तेन हेतुना। जना जानन्ति भवत्या समागम पारहृतो मया स एव समागमस्त्वया घटित। राजभावश्च मे विघ्नित इति कोपकारणम, अतएव च महाराज इत्युक्ति,। राजत्वपुरस्कारेणैव दर्शनम् न भर्तृत्वपुरस्कारेण। आमित्यादि। 'आम्' इति मकारान्तमव्ययम् अवधारणार्थकम् स्वीकारेवा। मत्याम ईदृश्येव जाताहम् इत्यर्थ॥

Notes :—1. ससाध्वस &c.—We may take करुण or करुणा as the word here Both can mean 'grief' by transference of epithets. साध्वसञ्च करुणञ्च or करुणा च साध्वसकरुणे। ताभ्या सह। करुणा because it breaks her heart to think that she has to be at a distance (अपसृता) from Rama 2. एतावदेव etc—The usual interpretation is that she deems it reward enough that even now Rama remembers her touch. We explain differently (see Tika). Henceforth whatever Rama says is heard by Sita and Tamasa but the talk of these two is जनान्तिक (aside to Rama. 3.

न खलु &c — Rama expected to see Sita by his side But on not seeing her he questions within himself "Have I not been really touched by Sita" 4 हा धिक् &c — Rama's remark raises suspicions in Sita that he would search for her. 5. भवतु &c.— Sita's suspicion is confirmed 6. भगवति &c Sita has in her excitement forgotten the fact that she has become invisible to Rama by Bhagirathi's boon 7. महाराज - for properiety see Tika. For gram in मम कोपिष्यति —say "सम्बन्ध विवक्षया षष्ठी"। 8. आम् This implies अवधारण। Comp. "आम्—किमयमश्वमा क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षा" &c. 11. sl 14 She actually sees that Bama cannot see her. Hence the अवधारण।

(XXI) रामः—प्रिये जानकि।

सीता (समन्यु-गद्गदम्) अज्जउत्त असरिसं क्खु एदं वअणं इमस्स वुत्तान्तस्स [आर्यपुत्र, असदृशं खलु एतत् वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य]! (सास्रम) अहवा किं त्ति वज्जमई जम्मन्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणस्स मं एव्व मन्दभाइणिं उद्दिसिअ वच्छलस्स एवंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुक्कोसा भविस्सं। अहं एदस्स हिअअं आणामि मम एसोत्ति [अथवा किमिति वज्रमयी (सती) जन्मान्तरेष्वपिपुनरसम्भावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्य एवंवादिन आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि। अहमेतस्य हृदयं जानामि मम एष इति]?

रामः (सर्वतोविलोक्य सनिर्वेदम्)—हा! कथम्! अत्र न कश्चिदपि।

Rama – Janaki, my darling

Sita – (*In a voice sobbing with pique*)—My husband these words are indeed inconsistent with this state of things, (with tears) Or, I know his heart, he mine, then why should I be becoming adamantine, be unkind towards my husband whom I can hardly get a glimpse even in other births, and who, with a fondness for my own ill-fated self is talking thus ?

Rama—(Looking round – in despair)—Alas ! strange ! There is no one here.

मित। प्रिये इत्यादि। यत्तु प्रागुक्तं "भवतु पश्यामि" इति तस्यैवायमनुबन्धः। पार्श्वे तस्यामपश्यन् समीपे क्वापि तिरोहिता अस्ति न वा सीता इति परिज्ञानार्थं क्रोशति "प्रिये जानकि" इति॥ समन्यु इति। 'मन्युः' प्रणयकोपः। तेन 'गद्गदम्' अव्यक्त-कण्ठध्वनिविशिष्टं यथा तथा आह। 'एतत्' वचनम् 'प्रिये जानकि' इत्युक्तिः अस्य वृत्तान्तस्य' परित्यागरूपस्य व्यापारस्य 'असदृशम्' अननुरूपम्। न हि प्रिया केनचित् त्यज्यते इत्यर्थः। अहं 'वज्रमयी' वज्रकठिना सती। 'असम्भावितम्' अचिन्तितम् 'अस-म्भवम् 'दुर्लभं' दुर्घटं दर्शनं' यस्य तथाविधस्य आर्यपुत्रस्य। 'निरनुक्रोशा' अकरुणा 'किमिति भविष्यामि कथं स्याम्? नैव स्याम् इत्यर्थः। प्रकृष्टतरं कारणमाह— 'अहमेतस्य' इत्यादिना। अहं जानामि मयि वत्सलं आर्यपुत्रः, एषोऽपि जानाति वत्सलाहमस्मिन्निति। 'निर्वेद' दैन्यम्—सीताया अदर्शनात् दैन्यम् इति यावत्।

Notes—1. प्रिये &c.—Rama has made up his mind to make a search (भवतु पश्यामि) and accordingly he is now shouting for her (प्रिये जानकि). The reading हा प्रिये जानकि seems out of place in a search. The हा makes it a mere moan not a shout. 2. असदृशम् &c.—The address प्रिये has piqued her and she points out its inconsistency with what has transpired (see *Mitabh*—). 3. अथवा-Here she

corrects herself. I should not be so petulant towards him, becouse—(I) Even if he is inconsistent, the fact remains that I never expected (असम्भावित) to meet him in this birth or in future births either. If then chance has brought about a meeting this is not the time for me to become unkind. (ii) There is no longer any inconsistency now. He has become actually वत्सल towards me and is openly declaring (एव वादिनः) his वत्सलता। The declaration is sincere, for in spite of all that has happened, I know his heart just as he knows mine. 4. सर्वत &c.—He was sure that Sita had touched him and was expecting a response to his shout of प्रिये जानकि। Not receiving any one he knew Sita was not there, and this threw him into despair But why did he not notice तमसा there ? The poet has not prepared us sufficiently to expect that तमसा also should remain invisible to राम। She was visible to मुरला who certainly is not as high a personage as राम।

(XXII) सीता—भअवदि तमसे तहा णिक्कारणपरिच्चाइणो वि एदस्स एवंविहेण दंसणेण केरिसो विअ मे हिअआणुवन्धो त्ति ण आणामि [भगवति तमसे,तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽपि एतस्य एवंविधेन दर्शनेन कीदृश इव मे हृदयानुवन्ध इति न जानामि]।

तमसा—जानामि वत्से जानामि।

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटितिघटनोत्तम्भितमिव

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

Sita—Worshipful Tamasa on seeing him thus, though he abandoned me in that fashion without cause, I do not know what the inclination of my heart is.

Tam.—I know it my child, I know it.

Your heart, paralysed as it were at the unexpected meeting after this long separation, then indifferent through despair, next offended by reason of wrong done, afterwards appeased through his goodness thereafter deeply grieved at the grief of your darling, has at this moment turned liquid as it were through love (Or—through his love). (13).

मित। 'तथा' तेन प्रकारेण निर्दयमित्यर्थः । इति कोपकारणम्। 'निष्कारण' कारणं विनैव परित्यागिनः' त्यक्तवतः । एतदपि कोपकारणम्, द्वाभ्यामप्येताभ्यां स्थिरकोपं प्रति हृदयानुबन्धो न युक्तः । तथा 'अपि' सत्यपि चिररोषकारणे 'एतस्य एव विधस्य' अचिन्तितेन करुणोद्दीपकेन च 'दर्शनेन मे हृदयस्य' मनसः 'अनुबन्धः' पश्चात्तापदर्शनजनितावस्था 'कीदृश इति न जानामि' ॥ तटस्थमिति। अन्वयः—दीर्घे अस्मिन् वियोगे झटितिघटनोत्तम्भितमिव तव हृदयं नैराश्यात् तटस्थम् अपि च विप्रियवशात् कलुषम्, सौजन्यात् प्रसन्नम्, दयितकरुणैः गाढकरुणम्, प्रेम्णा अस्मिन् क्षणे द्रवीभूतमिव। व्याख्या--'दीर्घे अस्मिन् वियोगे' चिरसन्तते विरहे। प्राक् तु लङ्कायां वर्षादप्यूनः कालः विरह आसीत्, अद्य पुनः द्वादशवर्षेभ्योऽधिकः। 'झटितिघटनया' अचिन्तितसमागमेन 'उत्तम्भितमिव' जडीभूतमिव 'तव हृदयं नैराश्यात्' पुनः समागमाशाविरहात् 'तटस्थम्' उदासीनम् 'अपि च' किञ्च 'विप्रियवशात्' निष्कारणपरित्यागात् 'कलुषम्' अप्रसन्नम्, सौजन्यात्' दयितस्य सदाशयतया 'प्रसन्नं' 'विमलं' दयितस्य प्रियस्य रामस्य 'करुणैः' दुःखैः 'गाढकरुणं' गुरुशोकम्, 'प्रेम्णा' भर्तुः त्वदाश्रयया प्रीत्या 'अस्मिन् क्षणे' एतस्मिन् क्षणे 'द्रवीभूतमिव' रसमयमिव । एवं क्रमेण अनुबन्धात् अनुबन्धान्तरं भजमानं ते हृदयम् इति न त्वया ज्ञायते मया तु बुध्यते एव ।

Notes Remark—Here तमसा points out the different stages through which Sita's heart has passed. These are expressed in order of succession by the epithets उत्तम्भित, तटस्थ, कलुष, गाढकरुण and द्रवीभूत। The grounds for this statement are given below. 2. झटिति &c.- उद+स्तम्भ+णिच्+क्त कर्म्मणि उत्तम्भित paralysed. Comp "हा कथम् आर्य्यपुत्र एव। तत् मा धारय धारय"—Para xvi. The order of succession of the stages is not observed in the first two lines of the verse. It becomes all right if the lines change places 3. तटस्थम् &c.—तटे तिष्ठति इति तट+स्था+क कर्त्तरि। Lit. one sitting at the margin and not touching the water, hence indifferent. Comp, "जाने पुनरपि विलोकनाधमा—Para xvii Here सीता thinks not of herself but of what the worlds gain if राम lives. Also compare "एतावदेव इदानी मे वहुतरम्" - Para xx. 4. कलुषम् &c.—Compare "आर्य्यपुत्र असदृश खलु एतत् वचनमस्य"—Para xxi. 5. प्रसन्नम् &c.—Compare "अथवा किमिति वज्रमयी &c.—Para xxi 6 दयित &c.—करुण is शोक। गाढ करुण यस्य यस्मिन् वा गाढकरुणम् of a deep pathos. Com "हा धिक् जीवय आर्य्यपुत्रम्"—Para xvii, also 'अहमेतस्य मम एष"—Para xxi 7 द्रवीभूतम् &c.—Comp. 'एतस्य एव विघ्नेन दर्शनेन न जानामि"। This will appear more clearly in the parts that follow.

(XXII) रामः—देवि,

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः।
अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ॥ १३ ॥

सीता—एदे क्खु दे अगाधदंसिदसिणेहसम्भरा आणन्दणिस्सन्दिणो सुहामआ अज्जउत्तस्स उल्लावा जाणं पच्चएण णिक्कारणपरिच्चाअसल्लिदो वि बहुमदो मे जम्मलाहो [एते खलु ते अगाधदर्शितस्नेहसम्भारा आनन्दनिस्यन्दिनः सुधामया आर्य्यपुत्रस्य उल्लापा येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशल्यितोऽपि बहुमतो मे जन्मलाभः] ।

रामः—अथवा कुतः प्रियतमा ? नूनं सङ्कल्पाभ्यासपाटवोत्पाद एव रामभद्रस्य भ्रमः ।

Rama—My queen !

The touch wet and cool through affection, as if favour incarnate, even at this moment is delighting me ; but where art thou the delighter ? (14).

Sita – These are really the same ambrosial words of my husband, pouring joy, that disclose carefully cheriseed love of bottomless depth, through trust in which my coming into being, though beset with the thorn of causeless abandonment, is highly esteemed by me.

Rama—Or, whence could my darling (be here) ? Surely this is a delusion of Ramabhadra arising from the predisposition (proneness) created by the frequency of thought

स्नित—। प्रसाद इति । अन्वय —स्नेहार्द्रशीतलः ते स्पर्शः मूर्त्तः प्रसाद इव अद्यापि माम् आनन्दयति । हे नन्दिनि त्वं पुनः क्वासि । व्याख्या—स्नेहात् प्रीत्या आर्द्रः सरसः शीतश्च ते स्पर्शः मूर्त्तः मूर्त्तिमान् 'प्रसाद इव' अनुग्रह इव अद्यापि' अस्मिन् क्षणे अपि स्पर्शविरहे अपि माम् आनन्दयति' आनन्देन योजयति । स्पर्शजनित आनन्दो मामुज्जीव्य नाद्यापि विरमति किन्तु हे नन्दिनि' तस्य आनन्दस्य कर्त्री त्वं' पुनः क्व असि' । त्वत्कृत आनन्द अनुभूयते त्वं तु न दृश्यसे इति किम ? इत्यर्थः ॥ 'अगाध.' अतिगभीरस्य 'दर्शितः' प्रकटितस्य 'स्नेहसम्भार. चिरसञ्चितः

स्नेहः येषु अतएव 'आनन्दनिःष्यन्दिनः' हर्षस्राविणः आनन्दप्लाविता मा कुर्वन्त इत्यर्थः 'अथ पुनस्त सुधामया उल्लापा.' विलापवचनानि। 'येषा येषु इत्यर्थः (सप्तमी तु युक्ता) 'प्रत्ययेन विश्वासेन। 'निष्कारणपरित्यागरूप' यत् शल्य शङ्कु, तत जात यस्य तथाविधः 'अपि जन्मलाभः' लब्ध जन्म मे बहुमत ' सार्थको मे जन्मलाभः इत्यर्थ. ॥ 'अथवा इति प्रागुक्तस्य आक्षेपः। "त्व पुन क्वासि" इत्यनेन स्थितामपि त्वा न पश्यामि इत्युच्यते एतदयुक्तम् 'कुत ' इह 'प्रियतमा' सीता मे ? नास्त्येव सा। यदि नास्ति कुतः स प्रश्नः ? उच्यते—'एष रामभद्रस्य भ्रमः'। किमस्ति भ्रमस्य कारणम् ?—सीताया पुनः समागमो भवतु इति यः 'सङ्कल्प.' या चिन्ता तस्य य. अभ्यासः' पुन. पुनरावृत्तिः तस्मात् जातं यत् 'पाटव" पटुता, इय सीता आगच्छति अथ तस्या. स प्रश्न इत्यादि परिकल्पननैपुण्य" तस्मात 'उतपाद.' उत्पत्तिर्यस्य तादृशोऽय 'भ्रम '। निरन्तरं मया सीता एव ध्यायते, तेन ध्यानानुरूपवस्तुकल्पनाप्रवणोऽहं जात. कल्पनागता च सीता मया तात्त्विकीति मन्यते, नेह वस्तुत. सीता अस्ति इत्यर्थ' ॥

Notes 1. प्रसाद &c —मूर्च्छ+क्त कर्त्तरि मूर्त्त embodied. you have touched me. That is a favour done—favour personified in the touch. 2. स्नेह &c.—It was an affectionate touch (स्नेहार्द्र) that cooled down (शीतल) my heated heart. 4. अद्यापि &c.—You have withdrawn, but the pleasure of the touch thrills me still. 4. त्वं पुनः—नन्दयति इति नन्द+णिच्+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये बाहुलकात स्त्रियाम् = नन्दिनी। You cannot be very far away then why do you not respond to my call ? 5 अगाध &c.—Your affection is fathomless (अगाध), It is openly declared (दर्शित) and not left to me to infer ; it is not a momentary display but affection cherished for years together (सम्भार)। सम्+भृ+घञ् भावे=सम्भार collection स्नेहस्य सम्भारः स्नेहसम्भारः i. e. सम्भृतः स्नेहः by the dictum "भावानयने

द्रव्यानयनम्"। Su ch being the character of the affection, there must be प्रत्यय in it (येषा प्रत्ययेन)। 6 निष्कारण &c.—Only the thought that I was abandoned without cause still rankles withim me, I regret the past only, I am reconciled with the present. 7. सङ्कल्प &c.—I picture to myself lots of things abought Sita. One such picture (that she touched me) I have taken as a reality—Sita cannot be here, or she would have answered.

(XXIV) नेपथ्ये—प्रमादः प्रमादः। ("सीतादेव्या स्वकरकलितैः" इत्यर्द्धं पठ्यते)।

रामः (सकरुणौत्सुक्यम्)—किं तस्य ?

नेपथ्ये—("वध्वा सार्द्धम्" इत्युत्तरार्द्धं पठ्यते)।

सीता—को दाणिं अहिउज्जिस्सदि [क इदानीम् अभियोक्ष्यते]।

रामः—क्वासौ क्वासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं वधू-द्वितीयमभिभवति ? (इत्युत्तिष्ठति)।

(प्रविश्य सम्भ्रान्ता) वासन्ती—कथं देवो रघुनन्दनः !

सीता—कहं पिअसही मे वासन्ती [कथं प्रियसखी मे वासन्ती] !

(In the tiring room)—Mishap ! Mishap ! (The half of the verse "सीतादेव्या स्वकरकलितैः" &c. is repeated).

Rama—(*With sorrow and anxiety*)—What of him ?

(In the tiring room)—(*The latter half "वध्वा सार्द्धम्" is repeated*).

Sita—Who now will set about it ?

Rama—Where is he ? Where is that vile-hearted wretch that troubles my darling's adopted son accompanied by his mate ? (*Gets up*).

(*Entering in a hurry*) Vasanti—What ! King Raghunandana !

Sita—What ! My dear friend Vasanti !

मित—। 'अभियोत्स्यते' द्विरदपतेः प्रतिभटो भविष्यति ॥ कृत्रिमः पुत्रः इति 'पुत्रकः'। 'कथं प्रियसखी' इत्यादिकं न श्रूयते, नापि सीता दृश्यते वासन्त्या रामेण वा ॥

Notes.—1. अभियोत्स्यते—will fight. अभि+युज+लृट्, स्यते कर्त्तरि। 2 पुत्रकम्—The affix is कन् by the गणसूत्र "पुत्र.कृत्रिमे"। 3 कथं प्रियसखी &c—Even वासन्ती does not see सीता or hear her (because the speech is rather जनान्तिके) । Comp. "न च त्वा •• वनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति" &c. ante.

(XXV) वासन्ती—जयति जयति देवः ।

रामः—(निर्वर्ण्य)—कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती !

वासन्ती—देव त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुगिरिशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य सम्भावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जटाओ अज्ज सुण्णं तुए विणा जणट्ठाणं [हा तात जटायो, अद्य शून्यं त्वया विना जनस्थानम्] ।

रामः—अहह हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्घाताः ।

वासन्ती—इत इतो देवः ।

Vasanti—prosper, let Sire prosper.

Rama—(*Marking*)—What ! The queen's dear friend Vasanti !

Vasanti—Quick Sire quick. Having gone down to the Godavari from here by Sita's landing place or Ghat to the right of the peak of Jatayus hill, let Sire greet (or help) queen's adopted son.

Sita—Alas ! Father Jatayu, without thee Janasthana is a void to-day.

Ramh—Ah ! These allusions to old stories indeed pierce the vitals of the heart.

Vasanti—This way, sire, this way.

मित— । 'जटायोर्गिरि: जटायुगिरि जटायुना अध्युषितो गिरिरितार्थ.। तस्य 'शिखरं' शृङ्गम् । तस्य 'दक्षिणेन' (एनपा षष्ठी अपि दृश्यते)। 'सम्भावयतु' सम्मानयतु सहायकेन इत्यर्थ.। 'उद्घात.' आरम्भः प्रसङ्ग। हृदयमर्मच्छिद.' प्राग्वृत्तस्मरणात् मर्मभेदिन: ।

Notes—1 कथम्—Implies surprise 2. त्वर्यताम्—सम्भ्रमे विरुक्ति: । त्वर्यता त्वरा इति वाक्यशेष: । 3 इत.—This seems superfluous 3. दक्षिणेन=दक्षिण+एनप्‌दक्षिणेन । The एनप usually gives द्वितीया as in "दक्षिणेन वृक्षवाटिकाम्" - *Sakuntala* But by योगविभाग of एनपा in "एनपा द्वितीया" we get षष्ठी also 4. जटायु &c.—The word is spelt जटायुस् also जटायु । "जठायुषा जटायुश्च विद्यादायु' तथायुषा" । Comp. "तस्य च प्रवयसो जटायुष" "जटायोर्जन्म दं विफलमगमदभाग्यरहितम्"&c. Also see sl 43. The reading जटायुगिरिशिखरस्य occurs in Vidyasagara's manuscripts Not I and 4. 5. कथोद्घाता:—उद्+हन+घञ भावे उद्घात commencement, introduction, allusiion &c. कथानाम उद्घाता: । उद्घात in the sense of आरम्भ occurs in "उद्घात: प्रणवो यासाम्"—*Kumar*. They hurt because they remind him of all the old incidents. 6. *Remark*—जटायुगिरि &c describes the route here. This is quite useless because

वासन्ती herself is leading. The poet is on the lookout for an opportunity to introduce the name of जटायु hence जटायुगिरि etc , though superfluous.

(XXVI) सीता—भअवदि सच्चं एव्व वणदेवता वि मं ण पेक्खदि [भगवति सत्यमेव वनदेवतापि मां न प्रेक्षते]।

तमसा—अयि वत्से सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमैश्वर्यं भागीरथीदेव्याः तत् किमित्याशङ्कसे ?

सीता—तदो अणुसरम्ह [ततः अनुसरावः]। (इति परिक्रामतः)।

रामः (परिक्रम्य)—भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती (निरूप्य)—देव देव मोदस्व विजयिना वधूद्वितीयेन देव्या पुत्रकेण ।

रामः—विजयतामायुष्मान् ।

सीता—अम्महे एरिसो एस सो संवुत्तो [अहो ईदृश एष स संवृत्तः]।

Sita—Worshipful Lady ! is it really true that even forest deities do not see me.

Tam—Dear child, the power of the goddess Bhagirathi is higher than that of all other deities. Then why do you hesitate (in this) ?

Sita—Then we follow. (*They go round the stage*).

Rama—(*Goinp round the stage*).—Worshipful Godavari, salution to thee.

Vasnti (*Markig*)—Sire Sire, rejoice at the victory of the queen's adopted child accompanied by his mate

Rama—Let the long-lived one prosper.

Sita—Ha ! He has grown to this one of such size !

मित—। 'सत्यमेव' इति प्रश्नकाकु.। 'सर्वदेवताभ्य:' इति लक्षणया 'सर्वदेवतैश्वर्येभ्य:' इत्यर्थे वर्त्तते। 'आशङ्कसे' वासन्ती मा पश्येदिति ॥ गोदावरि नमस्ते' इति उक्तं जाते गोदावरीदर्शने ॥ निरूप्य' निपुणं दृष्ट्वा। 'पुत्रकेण' इति. इत्तौ तृतीया ॥ एष. 'स.' बालः ईदृश.' प्रतापवान् महाकाय 'एव संवृत्त:' ॥

Notes.—1. अनुसराव:—She assumes that तमसा also remains invisible. We have to assume that this was through Tamasa's own power. She chooses to remain invisible to Vasanti. so Vasanti cannot see her. To मुरला she wanted to reveal herself and मुरला saw her. 2. विजयताम्—आत्मनेपद by "विपराभ्यां जे: !—This refer to the future and expresses a hope. Let him live long (आयुष्मान्) and be victorious (विजयताम्) in his encounter.—(Or – be prosperous).

(XXVII) राम:—देवि दिष्ट्या वर्द्धसे।

येनोद्गच्छद्बिसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण
व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लव: कर्णमूलात्।
सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता
यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जात: ॥ १५ ॥

सीता—अविउत्तो दाणीं अअं दीहाउ इमाए सोम्मदंसणाए समं होदु [अवियुक्त इदानीमयं दीर्घायु: अनया सौम्यदर्शनया समं भवतु]।

Rama—you prosper. my queen ! O joy !

O fair-limbed lady, he by whom the stalk of the *Lavali* creeper used to be pulled off the root of thy ear with the shoot of his tusk that looked smooth like a sprout of lotus growth, the same son of thine now the vanquisher of tuskers shedding ichor, has become the recipient of blessing that unfold in youth. (15.

Sita—May this long-lived one now continue un-separated from this his good-looking mate

मित—। 'दिष्टि.' भाग्यम्। तया। यद्वा—'दिष्ट्या' इत्यव्ययम्, हर्षे भाग्ये च। 'वर्द्धसे' त्वम्, अहो हर्ष. भाग्य वा ॥ हर्षकारणमाह येनेति। अन्वयः—सुतनु येन उद्गच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण ते कर्णमूलात् लवलीपल्लव व्याकृष्टः स. अयं तव पुत्र. मदमुचा वारणाना विजेता (सन्) तरुणे वयसि यत् कल्याण तस्य भाजनं जात'। व्याख्या—हे सुतनु' चारुगात्रि देवि सीते, 'येन' बालेन तव पुत्रेण 'उद्गच्छत्' भूमिं भित्त्वा ऊर्ध्वं गच्छत् यत् 'विसकिसलयं' मृणालाङ्कुर: तदिव स्निग्धेन कोमलेन 'दन्ताङ्कुरेण' अचिरोद्गतेन 'ते कर्णमूलात् लवलीपल्लवः अवतंसभूत इति शेष 'व्याकृष्ट' बालचापल्यात् आकृष्य पातित' 'स अयं तव पुत्रः 'मदमुचा' दानस्राविणाम् उदग्राणामित्यर्थ 'वारणाना करिणा विजेता' सन् 'तरुणे वयसि' यौवने 'यत् कल्याण' यत् भद्रमुपजायते तस्य भाजन' पात्र' 'जात.' तत् सर्वमनुभवति इत्यर्थः ॥ 'अविमुक्त.' वियोगरहित. ॥

Notes—1. दिष्ट्या—दिष्टि means हर्ष, rarely भाग्य। तया। हर्षेण, or भाग्येन इत्यर्थ'। इति इया। Or दिष्ट्या is an अव्यय implying भाग्य or हर्ष। It is an exclamation—what luck! or O joy! "दिष्टिरानन्दे माने च" इति हेम.। "दिष्ट्या हर्ष सङ्गले च" इति मेदिनी। 2. उद्गच्छत् etc.—For समास see Tika. Elephants often drag things with their tooth, इया करणे। Vidyasagara makes a बहुव्रीहि of it qualifying येन, thus—उद्गच्छत् यत विसकिसलयं तदिव स्निग्धदन्ताङ्कुरो यस्य तेन। 5. व्याकृष्ट.—सीता used to feed it with शल्लकीपल्लवाग्र। While eating these he with one of his newly acquired teeth playfully removed the लवलीपल्लव from her ear! 5a. सुतनु—सम्बोधन of सुतनू। तनुशब्दोऽत्रकान्तावाची। Then by कर्मधा—we get सु शोभना तनुः इति सुतनुः। Adding ऊङ् by "ऊङुत" the form is सुतनू (like वधू)। If we make a बहु—of सु and तनु short उ, then

give सुतनूक। Hence the recourse to कर्मधा—। cp—"वरतनुरिति बहुव्रीहौ यदि ऊखान्ततनु-शब्दस्ततः 'सम्बुद्धौ च' इति गुणप्रसङ्गः। दीर्घान्ते तु नदी-लक्षण. कप् प्राप्नोति। केचिदाहुः तनुशब्दः स्त्रीजातौ क्वचिद्भि. प्रयुज्यते। तस्मात् ऊङुत. इति ऊङि कृते कर्मधारय अयम्।"—Haradatta, "सुतनु प्रतारि-शब्दलीकमुपैतु ते"—Sak. 4. भाजनम्—भाजन is नित्यक्लीब। We left him quite a child, he is now a full-grown young tusker ! 5. वियुक्तः etc—Let him enjoy life and not pine away in solitude like myself.

(XXIII) रामः—सखि वासन्ति, पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षितं वत्सेन।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः
पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः।
सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
र्यत्तु स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम्॥ १६॥

सीता—भअवदि तमसे अअं ताव एरिसो जादो दे उण ण आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेण कीदिसा विअ होन्ति [भगवति तमसे, अयं तावदीदृशो जातः तौ पुनर्न जानामि कुशलवौ एतावता कालेन कीदृशौ इव भवतः]।

तमसा—यादृशोऽयं तादृशौ तावपि।

Rama—Behold, friend Vasanti, behold ; cleverness in humouring his beloved has also beenacquired by our child.

For, through affections, transference of sips of water, scented with blooming lotuses, has been executed at intervals between mouthfuls of lotus shoots dug up with ease ; thorough sprinkling has beeh done with this trunk full of spray ; at the end of it again is now held an umbrella of a lotus-leaf with a straight stalk. (16). 1

Sita—Worshipful Tamasa this one has grown thus, I do not know how they again, kusa and Lava, look like by this time.

Tamasa—As this one is, so too are they.

मित—। 'कान्ताया' प्रियाया या 'अनुवृत्तिः' आनुगुण्यम् अनुरञ्जनं तत्र यत् 'चातुर्य' पटुता तत् ॥ तदेव दर्शयति लीलेति । अन्वयः—यत् स्नेहात् लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तय सम्पादिताः शीकरिणा करेण कामं सेको विहित', विरामे पुन' अनरालनालनलिनीपत्रातपत्र धृतम । व्याख्या—'यत्' यस्मात् 'स्नेहात्' प्रीतिवशात् हेतो. लीलया' अनायासेन 'उत्खाताः' दन्ताग्रेण भूमिं विदार्य उत्पाटिता ये 'मृणालकाण्डा' विसस्तम्बा त एव ये 'कवला.' प्रियायै दत्ता ग्रासाः तेषा 'छेदेषु' विरामेषु 'पुष्यद्भि.' विकसद्भिः पुष्करैः' पद्मै. 'वासितस्य' आमोदितस्य 'पयसः' (जलस्य) 'गण्डूषसंक्रान्तय' स्वमुखात उद्धृत्य मुखपूरणदानानि 'सम्पादिता' अनुष्ठिताः। मुखरोचकं भक्ष्यं दत्तम्, चर्वे चर्वणे सुरभितञ्च पेयम् इति भाव'। ततः आतपखेदनोदनाय 'शीकरिणा' जलकणपूर्णेन करेण' शुण्डेन करणेन 'सेको विहितः' वर्षणं कृतम। 'विरामे पुनः वर्षणान्ते तु 'अनरालम' अवक्र' 'नालं' दण्डो यस्य तादृशं यत् 'नलिनीपत्र' पद्मपत्र' तद्रूपम् 'आतपत्र' छत्र' 'धृतम्' ऊढम् ॥ भगवतीति । 'ईदृश' महाबल इत्यर्थः। एतावता कालेन द्वादशवर्षमितेन कालेन ॥ तादृश इत्यादि । तावपि तादृशौ महाबलौ जातौ इत्याशय: ॥

Notes—1. लीला etc—His mate showing an inclination to eat, he himself finds food for her—sparing her the trouble to procure it herself. This he does easily (लीला) with his powerful tusks. For समास see Tika. छेद is troublesome here. Vidyasagara takes it as खण्ड, अंश etc—"कवलच्छेदेषु ग्रासांशेषु"। The idea is that he digs up the lotus-shoot, reserves a share for himself and offers the rest to his mate. We interpret छेद as विराम। The Plural is natural,

because after a few mouthfuls of food the desire for drink arises. For thwith he drags water with his trunk and transfers (संक्रान्ति) it to the mouth of his mate. This is done *several times* until she has her fill of food and drink. विरामि पन॰ in the third line seems to support this sense. 2. पुष्यत् etc—The time was summer (see Act II sl 9) The blooming of lotues in profusion so as to scent the water of the river sounds odd. 3. सेक etc.—They were out in the sun; and, meal being over, felt the heat. The second half of the verse describes what the elephant does to allay the heat of his mate. One is apt to think that a dip in the water and retreat to some shady place would be the best for it, 4. कालिन—अपवर्गे २या।

(XVIX) सीता—एरिसी अहं मन्दभाइणी जाए न केअलं णिरन्तरं अज्जउत्तविरहो, पुत्तविरहो वि [ईदृशी अहं मन्दभागिनी यस्या न केवलं निरन्तरम् आर्य्यपुत्रविरहःपुत्रविरहोऽपि]।

तमसा—भवितव्यतेयमीदृशी।

सीता—किं वा मए पसूदाए जेण तारिसाणं मम पुत्तकाणं ईसिविरलकोमलधअलदसणुज्जलकवोलं अणुवद्धमुद्धकाअलिविहसितं णिवद्धकाअसिहण्डअं अमलमुहपुण्डरीअजुअलं ण परिचुम्बिदं अज्जउत्तेण [किं वा मया प्रसूतया? येन तादृशयोर्मम पुत्रकयोः ईषद्विरलकोमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलम् अनुवद्धमुग्धकाकलिविहसितं निवद्धकाकशिखण्डकम् अमलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्य्यपूत्रेण]।

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात्।

Sita—Such am I the ill-fated of whom there is ceaseless separation not from husband alone but from sons too.

Tama—Such is your fate,

Sita—What was the good of my lying in ? For of Such boys of mine, the spotless pair of lotus faces, with hair made up into side locks, with bright cheeks and soft white teeth that are slightly apart, with laughter followed by a charming lips, were not kissed by my husband.

Tam—Be it so (kissed) through the grace of God.

मित। 'निरन्तरम्' अविच्छेद तथा यथा वर्त्तते 'आर्य्यपुत्रेण विरहः पुत्राभ्यां च विरह.॥ 'भवितव्य'' भावी। तस्य भाव. 'भवितव्यता' अवश्यम्भावः। भागयमिति फलितम्। इयम् एषा त्वदीया 'भवितव्यता' नियतिः 'ईदृशी' एवंविधा, अत्र मानुषः प्रतीकारो नास्ति॥ ''प्रसूतया प्रजातया जातापत्यया मया इत्यर्थः किं'' न किमपि स्यात्। कारणमाह—'येन' हेतुना यत. इत्यर्थः 'मम पुत्रकयो' अमलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्य्यपुत्रेण'। 'ईषद्विरला' अनतिनिविडा' अचिरोद्गतत्वात् 'कोमलाः धवलाः शुभाः ये दशना.' ते उज्ज्वलौ भ्राजमानौ 'कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तत्। 'अनुवद्धा' अनुगता 'मुग्धा' मनोहरा 'काकलि'' अव्यक्तध्वनिः यत्र तादृशं विहसित'' हासो यस्मिन् तत्। प्रथमं हास. पश्चात् काकलिध्वनिरित्यर्थः। 'निवद्धाः काकशिखण्डकाः' काकपक्षाः यस्मिन् तत् मुखयुगलम्॥ 'अस्तु' परिचुम्बितमस्तु॥

Notes.—1. भवितव्यता—भू+तव्य कर्त्तरि वाहुलकात् भवितव्यम् that which has to be. तस्य भावः। Refers of Sita's luck. 3. प्रसूतया —For प्रसूता, see दारकद्वय प्रसूता para v, ante. अनुवद्ध &c.—कलि is sound शब्द। ईषत् कलिः कुशब्देन समास। ''ईषदर्थेच'' इति कुशब्दस्य कादेशे काकलिः low sound. ङीष् is optional in the feminine by ''कृदिकारादक्तिनः। Hence both काकलिः and काकली। For समास see Tika. निवद्ध &c.—Tufts of hair at the sides, and here and there on the head, left after shaving, are called

काकपक्ष or शिखण्डक । काकशिखण्डक is unusual, 5 *Remark*—The para is an adoption of Kalidasa's "आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-रव्यक्तवर्णरमणीय वचःप्रवृत्तीन् । अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥' 6. अस्तु &c.—तमसा flows close by Valmiki's hermitage. Hence perhaps she was aware of the preparations that were in progess at the hermitage to bring about the re-union of Rama and Sita, and here she hints at them (see *Act* VII)

(XXX) सीता—भअवदि तमसे एदिणा अवच्चसंसुमरणेण उस्सिदपह्नुदत्तणी ताणं च पिदुणो सण्णिधाणेण खणमेत्तं संसारिणी म्हि संवुत्ता [भगवति तमसे, एतेन अपत्यसंस्मरणेन उच्छ्वसितप्रस्नुतस्तनी तयोश्च पितुः सन्निधानेन क्षणमात्रं संसारिणी अस्मि संवृत्ता]।

तमसा—किमत्रोच्यते। प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य। परमञ्चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात्।
आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

Sita—Worshipful Tamasa, I have just for a moment turned a householder with my breasts throbbing and dripping at this recolletion of my children and owing to the presence of their father.

Tam—What are you talking about it ? Offspring is indeed the limit of the intensity of affection, it is really the most powerful source of the mutual attachment of the parents.

This, what is called offspring, is, through the centering of affection in it, a strange delightful knot tied to the mental entities of the parents. (17)

मित—। भगवतीति—'उच्छ्वसितौ' कम्पमानौ 'प्रस्नुतौ' क्षीरनिष्यन्दिनौ च 'स्तनौ' यस्याः सा। 'संसार' गार्हस्थ्यम्, तदस्ति अस्या इति। अस्मिन् क्षणे मन्ये पतिपुत्रवती संसारधर्मं चरन्ती एवाहम् न तु भर्त्रा परित्यक्ता पुत्राभ्याञ्च वियुक्ता मन्दभागिनी सीता इत्यर्थः। ("संस्मरणेन" इत्यादि हेतौ तृया)॥ किमिति—'प्रसवः' अपत्यम्। 'स्नेहस्य' यः 'प्रकर्षः' आतिशय्यं तस्य पर्य्यन्तः सीमा। अपत्ये एव स्नेहस्य पराकाष्ठा दृश्यते इत्यर्थः। 'एतत् प्रसवरूपं' वस्तु 'पित्रोः परम सातिशयम् 'अन्योऽन्यस्य' परस्परस्य संश्लेषणं मेलनसाधनम्। अतएव अपत्यसंस्मरणात् स्नेहातिशयत्वे, भर्तृदर्शनात् भर्त्रा सङ्गतमेवात्मन मन्यसे तेन चोच्यते "संसारिणी अस्मि संवृत्ता" इति॥ अन्तरेति। अन्वय—अपत्यमिति य स्नेहसंश्रयात् दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य एकः आनन्दग्रन्थिः बध्यते। व्याख्या—अपत्यम् इति यत् स्नेहस्य पित्रोः प्रीतेः 'संश्रयात्' समाश्रयणात् हेतोः 'दम्पत्योः जायापत्योः अन्तःकरणरूपस्य तत्त्वस्य' मनोरूपस्य पदार्थस्य 'एकः' अनिर्वचनीयः 'आनन्दमयो ग्रन्थिः' परस्परबन्धनं 'बध्यते' क्रियते। उभयोरपि एकस्मिन्नपत्ये स्निह्यति मनः इति मनसोर्बन्धनमेव तदपत्यम्। इतरविलक्षणञ्च तत् बन्धनम्, यतः प्राकृतं बन्धनं क्लेशकरं भवति इदञ्च आनन्दकरम् इति॥

*

Notes 1. संसारिणी &c—संसरण is पुनर्जन्मग्रहण। संसरत्यस्मिन् इति सम्+सृ+घञ् अधिकरणे संसारः the world सः अस्ति अस्या इति संसारः+ इनि मत्वर्थे स्त्रियाम्=संसारिणी। I am no longer a woman of the world, yet for the time being I feel like one 2 किमत्र &c—अत्र in the matter of your feeling just now What you say is superfluous. 3 प्रसव.—प्र+सू+अप् कर्मणि प्रसवः offspring. 4. प्रकर्ष etc—The extreme limit of excess. "Offspring is the highest grade of affection" is intended to mean "The highest grade of affection is centered in offspring," 5. अन्योऽन्य etc.—अन्यस्य अन्यस्य अन्योऽन्यस्य by "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोः— etc. (see ante). सम् श्लिष+णिच्+ल्युट् करणे संश्लेषणम् that which

unites, *i. e.* a knot (as in the verse below). अन्योऽन्यस्य संश्लेषणम्। 6. पित्रोः—माता च पिता च पितरौ। तयो। 7. अन्तः etc.—करण is इन्द्रिय। अन्तःस्थितं करणम् अन्तःकरणम् the inner sense, *i.e.*, the mind. तत्व is पदार्थ principle, entity. अन्तःकरणरूपं तत्त्वम्। तस्य। शेषे षष्ठी, related to आनन्दग्रन्थिः। 8 दम्पत्योः—जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती। The प्रातिपदिक is दम्पति। तयोः। शेषे षष्ठी, related to अन्तःकरणतत्त्व। दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य आनन्दग्रन्थिः is the same as अन्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः of the prose above. 9. स्नेह etc.—संश्रयणम् इति सम् + श्रि + अच भावे संश्रयः सम्यगवलम्बनम्। स्नेहस्य संश्रयः स्नेह—संश्रयः the thorough centering of affection तस्मात्। हेतौ पञ्चमी। The अपत्य is the स्नेहसंश्रय। For this reason it is दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य आनन्दग्रन्थिः। Remembering that सम् in संश्रय is intensive we see that अपत्यं स्नेहसंश्रयः is the same as प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः as in the prose above. आनन्दग्रन्थिः—ग्रन्थि is the same as संश्लेषणं स्नेहस्य above. 11 एक.—Unique. Its distinction, from an ordinary ग्रन्थि lies in the fact it is blissful while any other ग्रन्थि is painful. 12. *Remark*—The verse is an exact translation of the foregoing prose.

(XXX) वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु।

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते-
र्व्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः।
मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे
नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

Vasant—Let She look this way too.

Here is the same peacock, with a tuft grown on his crest

and with a fine not-long fledged sweeping tail, crowing in company with his mate at the end of every festive frantic dance, through great hilarity on the Kadamba as if on a crown of gems

मित—। अतरुणेति। अन्वयः—एषः स अयम् उच्छिखः अचिरोद्गतमुग्धलोलबर्हः शिखण्डी वधूसखः (सन्) अतरुणमदताण्डवोत्सवान्तेषु मणिमुकुटे इव कदम्बे नदति। व्याख्या—'एष' दृश्यमानः सीतया परिवर्द्धितः, शिशुः 'स अयम्' सम्प्रति तरुणे वयसि 'उच्छिखः' उद्गतया शिखया मण्डितः 'अचिरोद्गत' नवोद्भिन्नं 'मुग्ध' मनोहरं 'लोलं' चञ्चलं खेलत् इत्यर्थः बर्हः पिच्छं यस्य तादृशः 'शिखण्डी' मयूरः 'वधूसख' (वध्वाः सखा इति "राजाहःसखिभ्यष्टच्) सन् करिकरभक इव वध्वा सार्द्धम् 'अतरुणाः' प्रौढाः यः 'मदः' आनन्दः तेन हेतुना ये 'ताण्डवोत्सवाः उद्धतनृत्तामोदाः, तेषाम् 'अन्तेषु' विरामेषु 'मणिमकुटे इव कदम्ब पुष्पिते अधो विस्तरवति ऊर्ध्वञ्च आनुपूर्व्या सङ्कुचिते अतएव मणिमये मुकुटे इव अस्मिन् सीतया एव परिवर्द्धिते कदम्बे 'नदति आरटति। करिकरभक इव एष शिखण्डी कदम्बे "यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जात" इति भावः॥

Notes—1. अतरुण &c.—The plural shows that several times in the day he enjoys such bouts of merry dance on the top of the कदम्ब and crows at its end at the top of his voice. Comp the plural in कवलच्छेदेषु, sl. 16 this is the reading in three of Vidyasagara's four manuscripts. The fourth has अन्ते in the singular and then स्वयम् etc. स्वयम् does not give good sense. अन्तेषु अयम् (अन्तेष्वयम्) does not offend against the metre, Comp. "उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि" - *Raghu*. 2. अचिर etc.—लोलता of the बर्ह lies in the fact that the बर्ह can be truned any way and it was being so turned 3. मणिमुकुट इव—The is usually taken as

मणिमुकुट इव qualifying शिखण्डी which overlooks the fact that मुकुट is neuter. We take it as coming from मणिमुकुटे इव by सन्धि। A well grown कदम्ब tree is broadest where it branches of, the branches growing almost horizontally all round. It then tapers to a point at the top and looks from a distance like a cone placed vertex upwards which has just the appearance of a मुकुट। Besides even to this day a मुकुट is never made without a peacock at its crest 4. वधूसख.—See Tika. Thus both the elephant-calf and paacock are prospering well.

(XXXIII) सीता (सकौतुकास्रम्)—एसो सो [एष: स:]।

राम:—मोदस्व वत्स मोदस्व।

सीता—एव्वं होदु [एवं भवतु]।

राम:—भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः
प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या।
करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि॥ १८॥

Sita (*With interest and tears*)—It is he !

Rama—Enjoy it, darling, enjoy it.

Sita—So be it.

Rama—With a loving heart I remember you as though my own son—being danced by the charming (Or—artless) girl with the clapping of her leaf-like palms at each whirl, adding grace with the play of her gracefully moving eyebrows, to the eyes that turned in a circlein their sockets. (14).

मित—। भ्रमिष्विति। अन्वय—भ्रमिषु कृतपुटान्तमण्डलावृत्ति चक्षु प्रचलित-चतुरभ्रु ताण्डवे मण्डयन्त्या मुग्धया करकिसलयतालैः नर्त्तयमान त्वा सूतमिव, वत्सलेन मनसा स्मरामि। व्याख्या—'भ्रमिषु' ईर्ष्या परितो त्वदीयेषु मण्डलशो भ्रमणेषु 'कृता, पुटान्त' अक्षिकोटराभ्यन्तरे 'मण्डलावृत्ति' तदानुवृत्ति चक्रभ्रमणं येन तथाविधं चक्षुः प्रचलितयोः' प्रकम्पितयो. 'चतुरयो.' लीलानिपुणयो. सुन्दरयोर्वा 'भ्रुवोः ताण्डवे' नृत्ते 'मण्डयन्त्या' भूषयन्त्या 'मुग्धया' मनोहारिण्या सरलया वा सीतया 'करकिसलययो' पाणिपल्लवयो. 'तालै.' कालमानार्थं दत्ताभि करतालिकाभिः 'नर्त्तयमान त्वा सुतमिव' निजमिव पुत्रं वत्सलेन' स्निग्धेन मनसा स्मरामि'। यद्वा 'सुतमिव' सीतया आत्मतनयमिव 'नर्त्तयमान त्वा स्मरामि इत्यर्थः॥

Notes—1. प्रचलित c&—चतुर may also be rendered सुन्दर, सुभग &c Mallinath under ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः expounds लीलाचतुरा=विलाससुभगाम्। ताण्डव here is quick motion right left or up and dowu. ते। 2. मण्डयन्त्या—मण्ड+णिच स्वार्थे+शतृ स्त्रियाम् मण्डयन्ती। तया=(मुग्धया)। The eyes were beautiful but their beauty was enhauced by the play of her eye-brows 3. करकिसलय &c.—करौ किसलयमिव करकिसलयौ। उपमितकर्मधा—। The comparison with किसलय is to add grace to the palm. This act of keeping time was specially beautiful 4. नर्त्तयमान स्मरामि—I can picture before me the whole scene. She, in the perfection of her beauty, standing at the centre, you going rouud her in a circle, her beautiful eyes looking still more beautiful through the play of her restless eye-brows, and her graceful hands keeping time in a charming manner Cp—"तालैः शिञ्जद्वलयसुभगै कान्तया नर्त्तितो मे"—*Meghadutam*.

(XXXIII) (रा—) हन्त तिर्य्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत्। (२०—)

सीता—(निरूप्य सास्त्रम्)—सुट्ठु पच्चहिआणिदं अज्जउत्तेण [सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्य्यपुत्रेण]।

राम:—स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः
स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

(R—) Even the lower order of beings (as birds) respect acquaintanceship !

The Kadamba has now a show of a few flowers—the Kadamba that was reared by my darling (20—)

Sita (*Marking—with tears*)—My husband has well recognised it.

Rama—The queen's hill peacock remembers it [Or—hill peacock remembers the queen], for, he feels joy here as with a kinsman. (20)

मित—। 'हन्त' इति विषादे। तिर्य्यञ्चः पशुपक्षिणो नीचा जातय. 'ऽपि परिचयं पूर्वानुभूत प्रणयम् 'अनुरुध्यन्ते' सम्मानयन्ति। तिर्य्यञ्चोऽपि अनुरुध्यन्ते मया पुनर्मानुषजात्यभिमानिना अननुरुध्यैव परिचय त्यक्ता प्रियतमा इति साविषादमात्माधिक्षेपः। कतिपयेति। अन्वयः—कदम्ब: कतिपयकुसुमोद्गमः य प्रियतमया परिवर्द्धित आसीत्। व्याख्या—'कदम्बः' एष दृश्यमानो नीप. 'कतिपयकुसुमोद्गमः स्वल्पैरेव कुसुमैरलङ्कृतः 'यः' कदम्बः 'प्रियतमया 'परिवर्द्धित आसीत् ॥ स्मरतीति। अन्वय'—एष गिरिमयूरः देव्याः स्मरति यत. स्वजने इव अत्र प्रमोदमेति। व्याख्या—स्वल्पेऽपि कुसुमे बहुकुसुमान् अपरान् वृक्षान् परिहृत्य इहैवायं मोदते मयूर इत्येतावता मन्ये 'एष गिरिमयूरः देव्याः सीतागतं ध्यायति, प्रियायाः परिचयम्-अनुरुध्यते, तेनैव 'स्वजने इव' सीतासम्पर्कात् निजे इव भ्रातरि 'अत्र' अस्मिन् कदम्बे 'प्रमोदम् एति' आनन्दमनुभवति। द्वयोरपि आवयोः पोषणात् एकैव माता सीता तेन भ्रातायं मे इति सीतासम्पर्कं स्मृत्वा इहैवायं मोदते ॥

Notes.—1. तिर्य्यञ्चः – तिरः वक्रम् अञ्चन्ति इति तिरस्+अञ्च क्विन् कर्त्तरि birds and beasts. 2. अपि—Even the lower creation, see

note 1, This is self-condemnation (see Tika). अनु+रुध दिवादि लट अन्ते कर्त्तरि here=अनुरुध्यन्ते ॥ 3 कतिपय etc.—कुसुमानाम् उद्गमा' कुसुमोद्गमाः which means उद्गतानि कुसुमानि by the dictum "भावानयने द्रव्यानयनम्"। कतिपया कुसुमोद्गमा अस्य, बहु—। Avoid कतिपयानि कुसुमानि तेषाम् उद्गमः अस्मिन्। In the first place कतिपयानि कुसुमानि। gives कुसुमकतिपयानि by the rule "पोटायुवति"—। Secondly the व्यधिकारण बहु—with षष्ठी in the पूर्वपद is objectionable. 4 प्रिय &c—Vasanti has not identified the कदम्ब, but Rama has recognised it. 5. देव्या—Costrue देव्याः स्मरति remembers of the queen (without कर्म्मविवक्षा of देवी)। षष्ठी (शेषे) by "अधीगर्थ"। The construction देव्याः गिरिमयूरः ignores the drift of the speech and omits the कर्म्म of स्मरति। 6. *Remarks*—It is summer-time and kadambas are not expected to bloom. This seems to me an anomaly.

(XXXIV) वासन्ती—अत्र तावदासनपरिग्रहंकरोतु देवः।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति
कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते।
अत्र स्थिता तृणमदाद्बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

Vasanti—Meanwhile let Sire take his seat here.

This is the very same stone-slab which was your bed inside the plantain grove when accopanied by your beloved. It has not been deserted by the deer yonder, because seated here, Sita often offered grass to them. (21).

मित—'अत्र' इति वक्ष्यमानं शिलातलं निदिशति ॥ एतदिति। अन्वयः—एतत् तदेव ते कान्तासखस्य कदलीवनमध्यवर्त्ति शयनीयशीलातलम्। यत् सीता

बहुशः अत स्थिता एभ्यः तृणमदात् ततः हरिणकैः न विमुच्यते स्म । व्याख्या— 'एतत्' दृश्यमानं 'तदेव ते कान्तासखस्य वधूद्वितीयस्य 'कदलीवनमध्यवर्त्ति' आवरणमित्यर्थः 'शयनीयं शिलातलम्' । 'यत्' यस्मात् सीता बहुशः अत्र' अस्मिन् शिलातले 'स्थिता' सती 'एभ्यः' पुरोवर्त्तिभ्य' हरिणेभ्यः 'तृणम् अदात् (दा+लुङ्) तत' एभिः हरिणकैः' मृगैः 'न विमुच्यते । 'स्म' इति पादपूरणे । असत्यापि अधुना इह भोज्ये सीतायाः स्मरन्तः इमे आगत्यात्र विश्राम्यन्ति । यथा अयं मयूरः यथा इमे मृगाः । तत् सत्यमेवोक्तं देवेन परिचमनुरुध्यन्ते तिर्य्यञ्च अपि इति ॥

Notes—1. कान्तासखस्य—कान्ताया सखाइति कान्ता सखि+टच् समासान्त 2. हरिणकै —Some thirteen years have passed since these enjoyed Sita's company here. The darlings are now more than full-grown deer. Hence the क cannot be अल्पे or ह्रस्वे । Take it as स्वार्थे । 2. स्म—An अव्यय here पादपूरणे । We cannot take it as giving a past sense to विमुच्यते । For that would mean that in the past the deer did not leave it i. e., they continued to come here for some time after Sita had left and then ceased to come. But this contradicts एभ्य' which shows that the deer were present there at the time, Vidyasagara has rightly taken स्म as पादपूरणे । We think the text is corrupt. The correct reading is perhaps something else. पादपूरण is for people who do not know how to make up a verse and is not desirable in भवभूति । Besides the कर्म of विमुच्यते has to be gathered with some effort. विमुच्यतेऽदः meets all these objections. The objection, that अदस् speaks of some विप्रकृष्ट object and therefore अदः is inadmissible, is immaterial. Poets sometime do use अदः to point out something close by. Compare "अदस्या-

चर विश्रम्"—*Kumara.* We Wtherefore propose to reod "सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यतेऽद." । 3. *Remark*—Vasanti here endorses Rama's Remark "तिर्य्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते"। तिर्यञ्चः includes birds and beasts. Birds are represented by the मयूर of which Rama has spoken, Vasanti points out the beasts here in हरिणकैः। The deer too remembers सीता —"परिचयमनुरुध्यन्ते"।

(XXXV) रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम्। (इत्यन्यतो रुदन् उपविशति)।

सीता—वासन्ती किं तुए किअं अज्जउत्तस्स मम अ एदं दंसअन्तीए। हद्धी! हद्धी! सो एव्व अज्जउत्तो, तं एव्व पञ्चवटीवणं सा एव्व पिअसही वासन्दी, ते एव्व विविहवीसम्भसक्खिणो गोदावरीकाणणुद्देसा, ते एव्व जादणिव्विसेसा मिअपक्खिपादपा, सा एव्व चाहं; मम उण मन्दभाइणीए दीसमाणं पि सव्वं एव्व एदं णत्थि। ता एरिसो जीअलोअस्स परिवत्तो [सखि वासन्ति, किं त्वया कृतमार्य्यपुत्रस्य मम च एतत् दर्शयन्त्या? हा धिक्! हा धिक्! स एव आर्य्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनम्, सा एव प्रियसखी वासन्ती, ते एव विविधविस्रम्भसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः, ते एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपादपाः, सा एव चाहम्; मम पुनर्मन्दभागिन्याः दृश्यमानमपि सर्वमेव नास्तीति। तत् ईदृशो जीवलोकस्य परिवर्त्तः।

Rama—It is indeed impossible for me to look at. (*Sits elsewhere weeping*).

Sita—Friend Vasanti, in showing this, what have you done unto me or to my husband? Alas! Alas! here is my husband as before, the very same forest of panchavati; the very same Vasanti, my dear forest tracts of the Godavari, witnesses to our various confidences; the same indeed the deer, the birds, and the trees, not at all different from our children (i. e. looked upon as our children), and I am the same to be sure But to me the ill-fated, the whole of it, though being seen, is as if non-existent! Such then has been the change in the land of the living!

मित—। 'विविधविस्रम्भसाक्षिणः तद्द्रष्टारः इति व्याख्यात प्राक्। 'गोदावरीश्लिष्ट' यत् 'काननं' तस्य उद्देशा.। 'जातम्' अपत्यम्। 'जातेभ्यो निर्विशेषा' अभिन्नाः। अपत्यवल्लालिता इत्यर्थः। 'मृगा' शिलातलसमीपस्थिता हरिणाः। 'पक्षी' मयूर। 'पादपः' कदम्बः। 'जीवाना' प्राणिना 'लोक भुवनम्'। तस्य 'परिवर्त्तः' अवस्थान्तरम्। एकस्यामवस्थायां सर्वमस्ति अवस्थान्तरे सर्वमेव नास्ति।

Notes.—1 किं त्वया &c,—What have you done? you have done a disservice to both of us. We suffer by seeing 2. दृश्यमानमपि &c.—They exist, yet to me they are none—xistent. I have changed (परिवर्त्तः) and in consequence these have changed (परिवर्त्त.) from existent to non-existent.

(XXXVI) वासन्ती—सखि सीते, कथं न पश्यामि रामस्यावस्थाम्?

कुवलयदलस्निग्धै रङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं
सततमपि ते स्वैच्छाद्दृश्यो नवं नवमेव यः।
विकलकरणः पाण्डुः सोऽयं शुचा परिदुर्बलः
कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः॥ २२॥

सीता—पेक्खामि सहि पेक्खामि [प्रेक्षे सखि, प्रेक्षे]।

तमसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः।

Vasanti—Friend Sita, why don't yon notice Rama's plight? He the same who thought to be always seen at will, gave fresh and fresh joy indeed to your eyes with limbs pleasing like the petals of the blue lotus, is, now through grief—wan, greatly weakened, with senses failing, yet delighter of the eyes—hardly recognisable thy beloved as he. (22).

Sita I see it, friend, I see it

Tam—May thou be seeing thy beloved (at your will as before)!

मित—कुवलयेति। अन्वय—सततं स्वेच्छादृश्यः अपि यः कुवलयदलस्निग्धैः अङ्गैः नवं नवमेव ते नयनोत्सवं ददौ, शुचा पाण्डुः विकलकरणः परिदुर्बलः तथापि हृद्यः प्रियः सः अयं कथमपि स इत्युन्नेतव्यः। व्याख्या—'सततं' सदा स्वेच्छया दृश्यः अपि' अनियन्त्रितदर्शनोऽपि 'यः कुवलयदलैः' नीलोत्पलपत्रैः इव 'स्निग्धैः' नेत्रतर्पणैः अङ्गैः नवं नवमेव नवप्रकारमेव 'ते नयनोत्सवं' नेत्रानन्दं 'ददौ'। पुरा इति शेषः, सम्प्रति 'शुचा शोकेन त्वद्विरहजनितेन इति शेषः 'पाण्डुः' 'अपरक्तः' 'विकलकरणः' क्षीणेन्द्रियः 'परिदुर्बलः बलहीनः तथापि हृद्यः प्रियः' लोचनाह्लादनः सः अयं कथमपि अतिकृच्छ्रेण सः' एवायम् 'इति उन्नेतव्यः' प्रत्यभिज्ञातव्यः। कृच्छ्रेणायं राम इति ज्ञायते ईदृशी शोचनीया अस्य अवस्था जाता किं न पश्यसि सखि सीते। नन्वेतत् सीता प्रति। मृता सीता इत्येव वासन्ती जानाति, परलोकस्था ता प्रत्येतत्॥ 'प्रियं पश्यन्ती भूयाः' इत्याशीः॥ अचिरेणैव प्रियस्य दर्शनम् अविघ्नं तेऽस्तु॥

Notes—1. नवं नवम्—The repetition is प्रकारे। Like new. The विभक्ति should have disappeared yielding नवनवम् as in "नवनवा वनवायवः"। But भवभूति has his own will, compare "मन्दं मन्दमासक्ति योगात्" (1. 27). 2. शुचा—This goes

with all the three विकलकरण: पाण्डु:, परिदुर्बल: । 3. *Remark*—In the explanation usually given दृशा प्रिय: is the predicate. This draws attention to Rama's प्रियदर्शनता which cannot excite pity. In her appeal कथं न पश्यसि &c. Vasanti means to say that Rama is in a very pitiable plight—"Friend Sita, you do not notice Rama's plight or you would have come down to him from heaven out of compassion." This is Vasanti's thought, hence he is दृशां प्रिय:, is inadmissible as a predicate We have therefore made कथमपि स दृतुन्नेतव्य: as the predicate. This serves Vasanti's purpose. 4. भूया:—भू + आशिषि लिङ् । Tamasa hopes for a reunion of the pair.

(XXXII) सीता—हा देव्व एसो मए विणा, अहं एदेण विणा त्ति केण सम्भाविदं आसी । ता मुहुत्तअं वि जन्मन्तरादो विअ लद्धदंसणं वाप्पसलिलन्तरेषु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तं [हा देव, एष मया विना अहमेतेन विना इति केन सम्भावितमासीत । तत् मुहूर्त्तकमपि जन्मान्तरादिव लब्धदर्शनं वाष्पसलिलान्तरेषु प्रेक्षे तावत् वत्सलमार्य्यपुत्रम्] । (इति सतृष्णं पश्यति) ।

तमसा (सस्नेहास्रं परिष्वज्य)—

विलुलितमतिपूरैर्वाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती तृष्णयोत्तानदीर्घा ।
स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिस्यन्दिनी ते
धवलबहुलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टि: ॥ २२ ॥

Sita—O fate ! By whom could it be imagined that he would be parted from me or I from him ? So I will see,

even though for a moment at intervals between floods of tears, my loving husband whose sight has been obtained as if through re-birth. (*Looks wistfully*).

Tam—(*Embracing with tears of affection*)—

your eye, wide and long through ardour, mainly white yet charming, pouring love and shedding tears that are caused by joy and grief and flowing in great profusion, bathes the lord of your heart like a stream of milk (23).

मित—। 'सम्भावित' चिन्तितम्। मुहूर्त्तकम्' इति स्वार्थे कन् (व्याप्त्यर्थे २या)। 'जन्मान्तरात हेतोः 'लब्ध दर्शन' यस्य तादृशम आर्य्यपुत्रम्'। इह जन्मनि दर्शनम् इत्यर्थ। वाष्पसलिलानाम्' अश्रुजलानाम् अन्तरेषु अवकाशेषु, यदा यदा अश्रुजलानाम् एक. प्रवाहो निवृत्त द्वितीयश्च न तावदुद्गत तदा तदा। 'वत्सल' मयीव सस्नेहम्॥ विलुलितेति। अन्वय—अतिपूरे विलुलितम्, आनन्द शोकप्रभव वाष्पम् अवसृजन्ती तृष्णया उत्तानदीर्घा धवलबहुलमुग्धा दुग्धाकुलीव ते दृष्टि: स्नेहनिस्यन्दिनी (सती) हृदयेश स्नपयति। व्याख्या—'अतिपूरैः महद्भि. प्रवाहै. 'विलुलित विगलितम, भर्त्तृदर्शनात् य आनन्द. भर्त्तुरवस्था-दर्शनाच्च य. 'शोक' तत—प्रभव तज्जनित' 'वाष्पम्' अश्रु 'अवसृजन्ती पातयन्ती', 'तृष्णया' 'दर्शनोत्कण्ठया 'उत्ताना' विस्फारिता 'दीर्घा' कर्णान्तलम्बिनो च परित्यागरोषापगमात. 'धवलबहुला' अतिशुभ्रा 'मुग्धा' प्रकृत्या मनोहरा च अतएव स्फारत्वदैर्घ्यत्वधवलत्वादिभिः पय प्रवाहेण च 'दुग्धकुलीव' दुग्धपूर्णा कृत्रिमसरिदिव लक्ष्यमाणा 'ते दृष्टि.' चक्षु स्नेहनिस्यन्दिनो' प्रीतिवर्षिणी सती 'हृदयेश प्राणेश्वरं राम 'स्नपयति' स्नातवत् करोति। चक्षुषः क्षरिता स्नेहधारा भर्त्तरि पतति मन्ये तया तस्य स्नानमेव भवति इत्यर्थः॥

Notes—1. आनन्द &c.—आनन्दश्च शोकश्च आनन्दशोकौ। तौ प्रभव: कारणं यस्य, तम्। आनन्द because she has met her lord and the lord is वत्सल। शोक because she has met in this plight also because the meeting brings back to memory the incidents

that caused the almost unbelievable separation. (Comp हा दैव, एष मया विना &c) 2 उत्तानदीर्घा—Bhavabhuti believes that eagerness to see not only widens the eye but lengthens it also. Comp. "तृष्णादीर्घस्य चक्षुष—III. sl. 46 स्नपयति—The मित्व of स्ना is optional by "ग्लास्नावनुवमा च। Hence स्ना+णिच्=स्नापि or स्नपि, and स्नापयति also is correct. Here there is no actual स्नान, hence, though स्नपयति means स्नातं करोति we render it as स्नातवत् करोति। 3. सनेह &c—स्नेहं निस्यन्दयतीति स्नेह+नि+स्यन्द्+णिच्+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम्। The derivation स्नेहनिस्यन्दः अस्ति अस्याम् (इनि मत्वर्थे) puts the कर्तृता of दृष्टि in the back ground which is not desirable. दृष्टि is the हेतुकर्त्ता। The reading स्नेह-निष्यन्दिनी is derived with इनि मत्वर्थे and is therefore avoided. If we attach णिच the rule "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" does not apply beacuse as a rule the enunciation of a root does not cover its णिजन्त form also. We have therefore rejected निष्यन्दिनी। The reading however becomes available if we suppose that स्यन्द in निष्यन्दिनी is अन्तर्भावितण्यर्थ।

(XXXVIII) वासन्ती—

दद्तु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः।
अविरलकलं उद्यत्कण्ठाः क्वणन्तु शकुन्तयः
पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः॥ २४ ॥

Vasanti—Here, Sire Rama has of his own accord come to this forest again , let trees shedding honey offer *Arghya*

with fruits and flowers; let forest breezes blow, rich in fragrance of full-blown lotuses, let birds having a voice tuned to music sing sweetly and uninterruptedly. (24).

मित—। ददत्विति। अन्वय—मधुश्च्युत: तरव: पुष्पैः फलैश्च अर्घ्यं ददतु। स्फुटितकमलामोदप्राया: वनानिला: प्रवान्तु। रज्यत्कण्ठा: शकुन्तय: अविरलकलं क्वणन्तु। अयं देवो राम: स्वयम् इदं वनं पुनरागत:। व्याख्या—येषां पुष्पाणि सुरभीणि फलानि च सुरसानि तादृशः 'मधुश्च्युत' मधुवर्षिण: 'तरव' पुष्पैः फलैश्च अर्घ्यं पूजोपहारं 'ददतु'। अनादेय पुष्पं वा फलं वा इह मास्तु। ये च 'स्फुटितकमलामोदप्राया:' विकसितपद्मगन्धबहुला: तादृशा: 'वनानिला:' वनवाता 'प्रवान्तु' वहन्तु। पूतिगन्धयो वायव इह मा चरन्तु। ये पुन: 'रज्यन्' सराग 'कण्ठो' येषां तादृशा: मधुरभाषिण: 'शकुन्तय' पक्षिणः ते एव 'अविरलम्' अजस्र 'कलं' मधुरं 'क्वणन्तु' गायन्तु। कठोररवा काकादय इह मा रटन्तु। कारणमाह—'अयं देवो राम: स्वयम्' स्वेच्छया एव, प्राक्तु पित्राज्ञया परवश अद्य युष्मत्प्रीत्या 'इदं वनं पुनरागत:' तन्मोदध्वं सर्वे यूयम्॥

Notes—1. मधुश्च्युत—श्च्युत (श्च्युतिर्) means क्षरण to trickle down, and is usually अकर्मक। Comp. "एतास्ता मधुनो धाराश्च्योतन्ति सविषास्त्वयि" sl. 54 Hence say श्च्युत here is अन्तर्भावितण्यर्थ। मधु+श्च्युत+क्विप् कर्त्तरि। 2. स्फुटित &c—स्फुटितकमलानाम् आमोद: स्फुटितकमलामोद.। स्फुटितकमलामोदस्य प्राय बाहुल्यम् एषु, व्यधि बहु—। "प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्य-बाहुल्ययोरपि।" इति विश्व.। or—स्फुटितकमलामोदेन प्राया: (? बहुला:)। Here स्फुटितकमल is a bit tautologous, for कमल itself is a full-blown lotus, 3. रज्यत्कण्ठा:—रज्यत् (रञ्ज of the दिवादि class+शतृ) is रागयुक्त tuned. She wants the sweet-throated birds only to sing. The reading रत्युत्कण्ठा: means रामे या 'रति:' प्रीति: तया 'उत्कण्ठा' उदग्रीवा। In that case statement of the reason in the fourth line becomes

superfluous. Besides, it does not fit in with epithets मधुस्नुतः and स्फुटित-कमलामोदप्रायाः which exclude undesirables. रघुत्कण्ठाः excludes no birds. 4. *Remark*—Here again we must remember that the time being summer स्फुटितकमल is hardly available in quantity.

(XXXIX) रामः—एहि सखि वासन्ति, नन्वितः स्थीयताम् । वासन्ती (उपविश्य सास्रम्)—महाराज, अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः—(अश्रुतिमभिनीय)—

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशष्पै-
स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

Rama—Come, friend Vasanti, do sit down here.

Vasanti (*Sitting down—With tears*)—O mighty king, is it all right with prince Laksmana ?

Rama, (*Acting as if not listening*)—

On seeing the trees, birds and deer which Maithili tended with water, wild grain and fresh shoots of grass, distributed with her lotus-hand, a strange chage overtakes me as if there was a rush of the melted heart capable of bursting rocks. (25).

मित— । 'ननु' इत्यनुनये ॥ करकमलेति । अन्वयः—यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली करकमलवितीर्णैः अम्बुनीवारशष्पैः अपुष्यत् तेषु दृष्टेषु (सत्सु) मम प्रस्तरोद्भेदयोग्यः हृदयस्य द्रव इव कोऽपि विकारो भवति । व्याख्या—सुगमा । 'तरुशकुनिकुरङ्गान् अम्बुनीवारशष्पैः' इति यथाक्रमं नेयम् । 'अम्बुना तरून्

कदम्बम् अपुष्यत्, नीवारेण शकुनि" मयूरमपुष्यत, 'शष्पेण कुरङ्गान्' अपुष्यत इति। 'प्रसरस्य उद्भेदे' दारणे 'योग्यः' (or उद्भेदस्य योग्य) समर्थः हृदयस्य द्रव इव विकार। मन्ये हृदय मे द्रवीभवति स द्रव आत्मप्रवाहेण प्रसरमपि भिन्द्यात् मनोविकारस्य प्रकटीभवेत्।

Notes—1 करकमल &c.—वि+तॄ+क्त कर्म्मणि वितीर्ण offered This applies to अम्बु, नीवार and शष्प—all these were वितीर्ण i. e दत्त। विकारः—Construe मम विकार. or हृदयस्य विकार.। 3 प्रसर &c—Hence the द्रव will come out. i e. my lamentations will be unchecked to-day

(XL) वासन्ती—महाराज, ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः (स्वगतम्)—अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः। तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति। (प्रकाशम) आं कुशलं कुमारस्य। (इति रोदिति)।

वासन्ती—अयि देव, किमिति दारुणः खल्वसि ?

सीता—सहि वासन्दि किं तुमं सि एव्वं वादिणी ? पिआरुहो क्खु सव्वस्स अज्जउत्तो विसेसदो मम पिअसहीए

[सखि वासन्ति, किं त्वमसि एवंवादिनी ? प्रियार्हः खलु सर्वस्य आर्य्यपुत्रो विशेषतो मम प्रियसख्याः]।

Vasanti—Well, Maharaja, I ask, is it well with prince Lakshmana ?

Rama(*To himself*)—Ha! The word of address is "Maharaj" which is colourless (indifferent); the enquiry after welfare is about Saumitri alone and in accents faltering with tears, I think she is informed of the facts about Sita.

(*Aloud*) Yes, the prince is well (*Weeps*).

Vasanti—O Sire, why indeed hast thou become so cruel?

Sita—Friend Vasanti why dost thou speak thus? My husband deserves kind words of all, especially of my dear friend.

मित—। 'महाराज' इति सखिभावं परिहृत्य राजभावमावमाद्दृत्य उक्तम् अतो निष्प्रणयम् आमन्त्रणपदं सम्बोधनपदम्। 'सौमित्रिमात्रे' सौमित्रावेव न तु सीतायामपि 'कुशलप्रश्नः'। किञ्च 'वाक्येन' कण्ठवर्त्तिना उष्मणा 'स्खलितानि' गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन् तथाविधः कुशलप्रश्नः। त्रिभिरेभिर्निमित्तैर्मन्ये 'विदितः सीतावृत्तान्तो' यस्याः तादृशी इयम्। 'आम्' इत्यव्ययमिह प्रतिवचने। '(आमिति प्रतिवचनावधारणयो. इति वर्द्धमानः)॥ "प्रियार्ह"=प्रियवचनार्हः॥

Notes—I. ननु—Implies अनुनय। आम्—In the sense of अवधारण also, compare 'आम्- स्निग्धश्यामा क्वचिदपरतो—" (II. sl. 14) "आम् अस्त्येतत्" III. para 23. 3. प्रियार्हः—प्रियं प्रियवचनम् अर्हति इति प्रिय+अर्ह+अच्, कर्त्तरि।

(LXI) वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव—शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥ २६॥

(इति मूर्च्छति)

रामः—स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च। सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

वासन्ती (समाश्वस्य)—तत् किमिदमकार्य्यमनुष्ठितं देवेन?

Vasanti—To me thou art life, thou art a second heart, thou art moon-light to the eyes thou art ambrosia to the body"—with hundreds of such endearments, having indeed won over that artless one—. Or peace, ! why (refer to) the sequel in this matter ? (26).

(*Faints away*).

Rama—The break in the speech and the swoon are right (Or—are in the right place) indeed. Take courage, friend, take courge.

Vasanti (*Coming round*)—Well then, why was this misdeed done by Sire ?

मित—। त्वमिति। अन्वयः—त्वं (मे) जीवितम्, त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि, त्वं नयनयोः कौमुदी, त्वम् अङ्गे अमृतम्। इत्यादिभिः प्रियशतैः ता मुग्धाम् अनुरुध्य एव—अथवा शान्तम्। इह उत्तरेण किम्? व्याख्या—'त्वं' मम 'जीवितं प्राणा असि। त्वामन्तरेण नाहं जीवामि। 'त्वं मे द्वितीयम्' हृदयमसि' हृदयं यथा भावं जानाति तथा त्वमपि मे सर्वं जानासि किञ्चिदपि त्वत्तो गोपितं नास्ति मे। 'त्वं' मे 'नयनयोः कौमुदी' असि ज्योत्स्नेव मेनेत्रानन्दकरी त्वम्। 'त्वं' मे 'अङ्गे अमृतम्' असि स्पर्शस्तव मा जीवयति। 'इत्यादिभिः' एवम्प्रकारकैः' प्रियशतैः' चाटुपरम्पराभिः ता मुग्धां' सरलाम् अनुरुध्य' वशीकृत्य 'एव' प्रतारितवानसि इति उपालम्भगर्भो वाक्यशेषः। 'अथवा शान्तम्' यातु तत्। अस्मिन् कितवव्यवहारे 'उत्तरेण' परिवर्त्तिना व्यापारेण प्रतारणरूपव्यापारोल्लेखेन 'किम्' किं फलं स्यात् फलं नास्त्येव। कितवे प्रत्यय एवमेव परिणमति इति प्रसिद्धम्, निस्फला तदालोचना निष्फलश्च तदाश्रय उपालम्भः इत्यर्थः॥ 'स्थाने' इत्यव्ययं युक्तार्थे। प्रतारक एवाहम् उचितश्च मदुपालम्भ इत्यर्थः।

Notes.—1. अनुरुध्य—अनुरुध् is literally to play importunities ; here to win over. 2. एव—We have taken it with अनुरुध्य। अनुरुध्य एव having indeed gained her confidence. Or

construe मुग्धाम् अनुरुध्य तामेव अनुरोधवशीभूतामेव &c. 3 स्थाने—This may also be treated here as the सप्तमी of स्थान which means here यथास्थान the right place. 5 अकार्य्यम्—कृ + ण्यत् कर्मणि कार्य्यं करणीयम्। तद्विरुद्धम् अकार्य्यम् a wrong

(XIL) सीता—सहि वासन्दि विरम विरम [सखि वासन्ति, विरम विरम]।

रामः—लोको न मृष्यतीति।

वासन्ती—तत् कस्य हेतोः ?

रामः—स एव जानाति किमपि।

तमसा—उचितस्तदुपालम्भः।

वासन्ती—अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम्।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

Sita—Cease, friend Vasanti, cease.

Rama—Because the people are intolerant.

Vasanti—What for is that ?

Rama—They alone know whatever it is,

Tamasa—The censure then is merited [Or A rebuke is right thing for them].

Vasanti—Is it really fame that is dear to thee, O hard-hearted one ? Well, what infamy could be more dire than this ? What befell to the fawn-eyed one in the woods ? Tell me alas ! my lord, how you take it. (27).

मित—। 'लोको न मृष्यति' न सहते सीताया गृहे वासम् इति शेषः॥ तत्, अमर्ष. कस्य हेतोः' किं निमित्तम्॥ 'स' लोक. एव जानाति किमपि' मया तु

कारणं न दृश्यते ॥ 'तत्' तस्मात्, यदि कारणमविज्ञायैव त्यक्तवानसि पत्नीं तदा 'उपालम्भ वासन्त्या कृत उचित' युक्त एव। यद्वा—'तमः' लोकमः 'उपालम्भ' तिरस्कार 'उचित' आसीत्, न वैदेह्या परित्याग ॥ अयीति। अन्वय—अयि कठोर यश किल ते प्रियम्? ननु अत पर घोरम् अयश किम्? नाथ कथय विपिने हरिणीदृश किमभवत्, कथं वत मन्यसे। व्याख्या—'अयि' भो. 'कठोर' निर्दय 'यश किल ते प्रियम्' इति काकु। 'ननु' आक्षेपे 'अत परं' तथाविधायाः सीतायाः तादृशात् परित्यागात् अधिकं घोरम् अयश अयशस्कारं 'किं' स्यात्। हे 'नाथ' प्रभो कथय विपिने' असहायायाः 'हरिणीदृश' मृगलोचनायाः सीतायाः 'किमभवत्' इत्यत्र 'कथ वत' खेदे 'मन्यसे' तर्कयसि ॥

Notes—1 कस्य हेतो—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी। 1. अयि—The tone is one of censure. 2. किल—Implies अरुचि disapproval, disbelief &c You say fame is dear to you. I do not believe it. There is an intonation here which makes it a question You love fame? I do not belive it. 3 परम्—पर means अधिक। पर घोरम् घोरतरम्। Hence the तरप् is dispensed with—वाक्येन प्रत्ययार्थस्य उक्तत्वात। 4 वत—Implies खेद।

(XLII) सीता—तुमं एव्व सहि वासन्दि दारुणा कठोरा अ जा एव्वं अज्जउत्तं पदोत्तं पदीवेसि [त्वमेव सखि वासन्ति दारुणा कठोरा च या एवमार्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि]।

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम्?

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-
स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः।

ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा
क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

Sita—Hard-hearted art thou rather, friend Vasanti and fierce too, as thou art inflaming my husband who is already in flames.

Tamasa—It is love that speaks thus, and grief too.

Rama—Friend, what is there to think of in this matter? The twig of her body, like soft young shoot of the lotus, as if made of moon-beams, and weary with the weight of her quivering womb, was surely deytroyed by eaters of raw meat even as her wondering eyes rolled like those of an one-year old fawn frightened. (28).

मित—। त्वमिति। स्वयं प्रदीप्तं शोकेन, दुर्वचोभिः भूयोऽपि 'प्रदीपयसि' तापयसि ॥ प्रणय इति। वयस्ये रामे यः 'प्रणयः' 'प्रश्रयः' तेन राजोचितं समुदाचारं परित्यज्य 'व्याहरति'। किं पुनर्व्याहारकारणमित्यत्राह 'शोकश्च' तवावस्थां विचिन्त्य शोकतप्ता वासन्ती वयस्यं रामं निर्मर्य्यादमुपालभते इत्यर्थः ॥ त्रस्तेति। अन्वयः— नियतं परिस्फुरितगर्भभरालसायाः त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टेः तस्याः मृदुबाल-मृणालकल्पा ज्योत्स्नामयीव अङ्गलतिका क्रव्याद्भिः विलुप्ता। व्याख्या—'नियतं' नूनं तदानीं विपिने हिंस्रेभ्यः पलायनोद्यतायाः तस्याः प्रयत्नवशात् 'परिस्फुरितः' कम्पितः यः गर्भः तस्य 'भरेण भारेण अलसायाः' मन्थरायाः धावनविरतायाः इत्यर्थः अतएव निश्चितं ग्रहणं मृत्योश्च इति हेतोः 'त्रस्तः' यः चकितः 'एकहायनकुरङ्गः' वर्षमात्रवयस्को हरिणशिशुः तस्य इव 'विलोला' चञ्चला शरणमन्विष्यन्ती इत्यर्थः दृष्टिः यस्याः तथाविधायाः तस्याः सीतायाः 'मृदु' कोमलं यत् बालमृणालं' बिसकिसलयं तत्तुल्या सुखभक्ष्या इति शेषः ज्योत्स्नामयीव' ज्योत्स्नागठितेव 'अङ्गलतिका' देहलता 'क्रव्याद्भिः' श्वापदैः 'विलुप्ता' विलोपं गमिता भक्षिता इत्यर्थः ॥

Notes—1. त्रस्त etc —For समास see Tika. Or say she was त्रस्ता, hence एकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिः। त्रस्ता because she saw there was no escape, विलोल in search of help. त्रस्ता चासौ एकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिश्च। दृष्टि eye. she lost hope because she could not run. 2. परिस्फुरित &c—That was the day of delivery. The womb quivered at the slightest effort. Comp. "परिस्फुरतीव मे गर्भभारः तत् शिथिलं गच्छामि—I, para lxxv. 3. ज्योत्स्नामयीव—ज्योत्स्ना प्रकृतिरस्याः इति ज्योत्स्ना+मयट्, स्त्रियाम् ज्योत्स्नामयी made of moon-light The इव implies a mere surmise (उत्प्रेक्षा)। See next. 4 मृदु &c,—मृणाल is white and tender. मृदु and बाल are to intensify the whiteness and tenderness ईषदसमाप्तं मृदुबालमृणालम्, इति मृदुबालमृणाल+ कल्पप् स्त्रियाम्। Such Such being the character, the surmise follows ज्योत्स्नामयीव। 5. क्रव्याद्—For क्रव्याद् see I. sl 49. "कृव्यादभ्योबलिमिव निर्घृणः क्षिपामि")। 6. विलुप्ता—लुप is सकर्मक when meaning छेदन (तुदादि)। वि+लुप+क्त कर्मणि स्त्रियाम् विलुप्ता quartered. *i. e.* eaten up. Or take the अकर्मक लुप meaning अदर्शन and assume it to be अन्तर्भावितण्यर्थ।

7. *Remark*—The thought is the same as in Act 1. sl. 49.

(XLIV) सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि [आर्यपुत्र ध्रिये, एषा ध्रिये]।

रामः—हा प्रिये जानकि क्वासि।

सीता—हद्धी हद्धी अज्जउत्तो वि पमुक्ककण्ठं रुणो [हा धिक् हा धिक् आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रुदितः]।

तमसा—वत्से साम्प्रतिकमेवैतत्। कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःखनिर्वापणानि। यतः—

पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते ॥ २८ ॥ (तम—)

Sita—I live, my husband. I live.

Rama—O dear Janaki, where are you ?

Sita—Alas ! Alas ! My husband, too is weeping at the top of his voice.

Tamas—Child, this is right indeed. The relief of their affliction has to be achieved by the afflicted ; for—

When there is pressue of flood in a tank the remedy is a drain , and when there is snock of grief, the heart is steadied by wails alone. (29). (Tam —)

मित – । 'म्रिये' जीवामि (मृ तुदादि) ॥ साम्प्रतम् इत्यव्ययं युक्तार्थे । साम्प्रतमेव इति 'साम्प्रतिकम्' । ठक् स्वार्थे । 'निर्वापणानि' प्रशमनानि ॥ पूरेति । अन्वयः—तडागस्य पूरोत्पीडे परीवाहः प्रतिक्रिया । हृदयञ्च शोकक्षोभे प्रलापैरेव धार्य्यते । व्याख्या —'तडागस्य' जलाशयस्य 'पूरकर्त्तृके जलवृद्धिजनिते 'उत्पीडे' विमर्दे सति 'परीवाहः पयःप्रणाल्या जलनिर्गम एव 'प्रतिक्रिया' प्रतीकारः, अन्यथा' जलभरेण तडागतट' भिद्यते । एव 'हृदयञ्च' हृदयमपि 'शोकक्षोभे' सवाचे सति 'प्रलापैरेव' धार्य्यते' रक्ष्यते अन्यथा शोकभरेण भिद्यते हृदयम् ॥

Notes—1. आर्य्यपुत्र &c—of course this is not heard by Rama. 2 रुदित—रुद्+कर्त्तरि क्त' । 3. साम्प्रतिकम्—साम्प्रतम् is an अव्यय meaning युक्त । साम्प्रतमेवइति साम्प्रतम्+ठक् स्वार्थे । विनयादि is आकृतिगण and साम्प्रतम् is supposed to belong to this class. 4. दुःख &c.—निर्+वा+णिच्+ल्युट् करणे निर्वापणानि the means to allay. दुःखस्य निर्वापणानि । 5. पूर &c —पूर flood. उद्+पीड+घञ् भावे उत्पीडः pressure. पूरस्य उत्पीड' । Here तडाग is the कर्म्म and पूर the कर्त्ता of उत्पीडनक्रिया । Both take षष्ठी by the Varttika

"शिषाद्विभाषा"। 6. परीवाह.—परिवाह्यते अनेन इति परि+वह+घञ् करणे परिवाहः or परीवाह, the ई being optional by "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्"। 7. प्रतिक्रिया—प्रति+कृ+श करणे the remedy. Cut a drain, let out the surplus water and the tank is saved 8. शोकक्षोभे—शोक is the counterpart of पूर and क्षोभ of उत्पीड। 9. प्रलापे—प्रलाप is the counterpart of परीवाह। प्रलाप lets out some शोक and the heart is steadiead. Hence प्रलाप is a way for दुःखनिर्व्वापण and becomes कर्त्तव्य। see sv IV.

(XLV) (तम—) विशेषतो बहुतरप्रकारकष्टो रामभद्रस्य जीवलोकः।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्म्मः क्लमयति।
स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छ्‌वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥३०॥

Tam—To Ramadhadra especially the land of the living is beset with troubles of many sorts.

This world has to be duly guarded with a mind, fully applied, on the other hand grief for his darling is oppressing his soul as the heat does a flower. The relief of laments is not available to him, he having himself (i. e, of his own accord) adopted the abandonment; hence even now, out-bursts do occur. Verily, weeping is is a boon to him. (30)

मित।—'बहुतरा.' विविधाः 'प्रकाराः' भेदाः येषां तादृशानि 'कष्टानि' यस्मिन् तादृशो 'जीवलोक.' संसारः॥ कष्टबाहुल्यमेव दर्शयति—इदमिति। अन्वयः—अभियुक्तेन मनसा इदं विश्वं विधिवत् पाल्यम्। प्रियाशोकः घर्मः कुसुममिव जीवं

क्लमयति । स्वय त्यागं कृत्वा विलपनविनोद. असुलभ. । तत अद्यापि उच्छ्वासो भवति , ननु रुदितं लाभो हि । व्याख्या—'अभियुक्तेन मनसा' अवहितेन चेतसा 'इदं विश्व' कृत्स्नमेव जगत विधिवत यथाशास्त्र 'पाल्यम्' राज्ञ. कर्त्तव्यतया रक्षणीयम् । कृत्स्नं विश्व पाल्य तेन हि न सुकरा रक्षा । विधिवत् रक्ष्यमिति परमदुष्करता रक्षायाः । अत अभियुक्तेन मनसा पालनम् इत्येकं कष्टम् । 'प्रियाशोक' सीताविरहसन्ताप घर्म.' आतप 'कुसुममिव जीव' प्राणान् क्लमयति ग्लपयति । तेन हि मनस अभियुक्तता दु साध्या इति कष्टं द्वितीयम् । एतच्च न स्यात् यदि पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः" इव विलाप सुलभ स्यात, किन्तु 'स्वयं' स्वेच्छया 'त्याग कृत्वा' सीता परित्यज्य स्थितस्य तस्य 'विलपन विलाप तद्रूपो विनोद.' शोकप्रशमनोपाय. 'असुलभः' दुर्लभ. । यत स्वेच्छया त्यजने तस्यार्थे विलाप. न सङ्गच्छते इति भाव: । इति कष्टं तृतीयं वहुलञ्च कष्टस्य । अत उच्यते 'बहुतरप्रकारकष्टी रामस्य जीवलोक" । इति 'तत् तस्मात् इत्थं' प्रतिक्रियाविरहात, अप्रशमिते हृदयस्य शोकक्षोभे 'अद्यापि द्वादशवर्षाधिककाले व्यतीतेऽपि 'उच्छ्वास.' शोकोच्छ्वास: 'भवति' जायते । तत किमुच्यते "हा धिक" इति 'ननु रुदितं' विलापः 'लाभो' हि' लाभाय एव । इयन्तं कालम असुलभेन अद्य तु लब्धेन विलापेन हृदयं तस्य धार्य्यते एव, अतो मा त्वं व्यथिष्ठा. ॥

Notes —1. विधिवत्—विधि is शास्त्रविधि । विधिम् अर्हति इति विधि +वति । An अव्यय । 2 अभियुक्तेन &c —The sphare of operation is vast (विश्व) and the quality of the work is to be high (विधिवत) hence the necessity of supreme attention (अभियुक्तेन मनसा)। This is the trouble No. 1. 3 प्रियाशोक &c. —This though is the same as in "किसलयमिव मुग्धम् &c." (sl. 5). This is trouble No 2. It interferes with the work "इदंविश्वम्" &c. The necessary attention cannot be given to the work. 4. स्वयंकृत्वा &c.—This introduces

trouble No. 3. The heart cannot be releived because the only relief is lamentation (प्रलापैरेव धार्य्यते") and lamentation is not available to him This establishes बहुत्व of कष्ट and justifies the remark "बहुतरप्रकारकष्टः"। Here note grammar —असुलभः has तेन for its nominative understood The खल् in सुलभ bars the षष्ठी in the कर्त्ता। Or we may say स्वयं त्यागं कृत्वा स्थितस्य तस्य असुलभं with शेषे षष्ठी in तस्य not कर्त्तरि षष्ठी। 6. तद्यापि &c.—उद् + श्वस + घञ् भावे उच्छ्वास outburst. The pent up grief has at last found a vent This will benefit him. 6. ननु—Implies आक्षेप। why exclaim हा धिक् at his wails ? You are wrong. Hail this outburst with joy, it will steady his heart. एवं बुद्धि प्रसादं याति"—Bhass

(XLVI) रामः—कष्ट कष्टम् !

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु नभिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् !
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एव्वं णेदं [एवमेतत्]

Rama—Misery ! O misery !

The heart, with deep agitation, becomes pounded but does not cleave into two. The frame, unnerved, develops a swoon but does not renounce consciousness The internal heat burns the body (Or—The heat burns the boby within) but does not reduce it to ashes. Fate is piercing the vitals, but does not sever life. (31).

Sita—So it is.

मित—। दलतीति। अन्वय.—गाढोद्वेग हृदयं दलति द्विधा तु न भिद्यते। विकल. कायः मोहं वहति चेतना न मुञ्चति। अन्तर्दाह' तनूं ज्वलयति भस्मसात् न करोति। विधिः मर्मच्छेदी (सन्) प्रहरति जीवितं न कृन्तति। व्याख्या - 'गाढ.' प्रबल. 'उद्वेगो' विचलिततता यस्य तादृश मम 'हृदयं दलति' निष्पिष्टं भवति 'द्विधा तु किन्तु द्वयोर्भागयो. 'न भिद्यते' भिन्नं न भवति। यदि तथा स्यात् मृत एव स्या दु.खानुभवश्च न स्यात्। किञ्च 'विकल. काय.' असारो मे देहः 'मोहं वहति' मूर्च्छां तनोति किन्तु चेतना न मुञ्चति' चैतन्यस्वरूपं तत्तो न जहाति। अथ यदि जह्यात् चिरमेव अचेतन' स्या दु खानुभवो न स्यात। अपि च 'अन्तर्दाह.' मनस्ताप. तनूं ज्वलयति' देहं दहति 'भस्मसात न करोति' भस्मीभूत न करोति। कुर्य्यात् चेत. मृत. स्या दु खोनुभवश्च न स्यात्। "कष्टं भो कष्टम्।" मन्ये विरूपो मे 'विधि' दु.खसंवेदन स्यात् इति 'मर्मच्छेदी' मर्माणि छित्वा 'प्रहरति' किन्तु 'जीवितं न कृन्तति' प्राणान्नु छिनत्ति। "दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम्। मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः॥"—इति भाव॥ एवमेतत् ममापि एवमेवानुभव' इति रामेण आत्मनस्तुल्यावस्था विज्ञाप्यते॥

Notes—. दलति—दल implies भेदन and is usually सकर्म्मक। Here the sense is altered and it means भिन्नीभवन and is अकर्मक। 2. गाढ&c.—उद्+विज+घञ् भावे करणे वा उद्वेग shock (करणे), agitation (भावे)। prefer करणे। 3. भिद्यते—भिद+लट् ते कर्म्मकर्त्तरि। 4. विकल—कला is कलना any movement or imaginative work; hence सामर्थ्य strength. "कलनाकालयोः कला" इति विश्वः। विगता कला अस्य। 5. ज्वलयति—ज्वल+णिच्=ज्वलि or ज्वालि optionally by "ज्वलह्वल-ह्मलनमाम् अनुपसर्गात् वा"। Hence ज्वालयति is also correct 6. अन्तर्दाह'—Here we may also take अन्तः as uncompounded and construe दाहं तनूम् अन्तः ज्वलयति the burn of grief inflames the body within, if compounded, say अन्तः मध्ये दाहः अन्तर्दाहः internal heat,

सुप्सुपा । 7. भस्मसात्—साकल्येन भस्म इति भस्म+साति completely reduced to ashes An अव्यय । 8. प्रहरति &c—This sums up the matter of the preceding three lines.—The heart does not turn to ashes &c. hence I infer That the Ordainer (or fate) strikes and at the same time purposely preserves life so as to make me feel the pain in full. The verse is an amplification of "दुःखसंवेदनायैव &c" (Act I, sl 48). 9 एवमेतत्—Sita endorses Rama's view. I too feel it thus ! I suffer unspeakable misery yet life persists in me.

(XLII) रामः—हे भवन्तः पौरजानपदाः,

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।
चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिभ्रमयन्ति मा-
मिदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

Rama—O ye citizens and villagers.

The Queen's stay at home, I was told, was not to your liking, so, like straw, she was abandoned in the lonely forest and not mourned, even now helpless I weep thus, all those long familiar objects bewilder me. O pardon me. (32).

मित— । न किलेति । अन्वयः—देव्याः गृहे स्थानं भवता न अभिमतं किल, ततः (सा) तृणमिव शून्ये वने त्यक्ता न च अनुशोचिता अपि । अद्य अपि चिरपरिचिता ते ते भावाः मा परिभ्रमयन्ति, अशरणैः (अस्माभिः) इदम् एवं रुद्यते, प्रसीदत । व्याख्या—'देव्याः' सीतायाः. 'गृहे' राजभवने 'स्थानं' स्थितिः निवासः 'भवतां न अभिमतं सम्मतं. किल इति श्रुतं मया 'ततः' तस्मात् सा देवी 'तृणमिव'

अकिञ्चित्करमिव किञ्चित् वस्तु 'शून्ये वने' विजने कानने 'तरकृता' निर्वासिता। 'इत्थं' मृतयेव दत्ता सा 'न च' नैव अनुशोचिता अपिपश्चात्तापेनापि सम्भाविता। 'अद्य अपि' अधुना च तस्याः अर्थे यो विलाप तत ब्रवीमि 'चिरपरिचिता'* दीर्घ" कालं सीतया सह अनुभूताः 'ते ते भावा.' तरुशकुनिकुरङ्गादयः गिरिकाननादयश्च पदार्था अद्य दृष्टाः सन्त' 'मा परिभ्रमयन्ति, विकलयन्ति, तेन च 'अशरणै' निरुपायै अस्माभिः 'इदम् एतत् 'एवम' अनेन प्रकारेण उच्चैरिति शेष' रुद्यते² (भावे or कर्मणि लट) विलप्यते। अत मे अनिच्छाक्रान्तरोदने 'प्रसीदत' प्रसन्ना भवत मा कुप्यत इत्यर्थः॥

Notes—1 किल—अव्यय implying ऐतिह्य reported matter. 1. heard it from my man दुर्मुख। 2. भवताम्—कर्त्तरि षष्ठी in connection with अभिमत (which see) 3. अभिमतम्—अभि+मन्+क्त कर्म्मणि वर्त्तमाने by "मतिबुद्धि"। This gives षष्ठी in the कर्त्ता by "क्तस्य च वर्त्तमाने"। 4. परिभ्रमयन्ति—परिभ्रम+णिच्=भ्रमि not भ्रामि because the root is मित्। परिभ्रमयन्ति bewilder. 5. इदम्—Take this with रुद्यते। or इदम् points at the क्रिया, *i e* रोदनक्रिया। Comp 'इदं रक्षोभिर्वृत्तम्' (I sl 28. 6 अशरणैः—शरण is रक्षण help "शरणं रक्षणे गृहे" इति विश्व.। अविद्यमान शरणमेषाम। तैः। Refers to himself अनुक्त कर्त्तरि तृया। He has spoken above of himself in the singular (माम्), hence it would have been more natural to say अशरणेन मया रुद्यते। 7. प्रसीदत—Weeping is an offence against you Excuse me (प्रसीदत) I am helpless in the matter.

(XVIII) तमसा—अतिगम्भीरमवगूरणं शोकसागरस्य।

वासन्ती—अतिक्रान्तं धैर्यमवलम्बयतां देवेन।

रामः—सखि किमत्रोच्यते धैर्यमिति ?

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
लुप्तं सीतेति नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

Tamasa—A very deep whirl-pool of the sea of sorrow ?

Vasanti—Let Sire have patience in the matter of what is past.

Rama—Friend, do you cry 'patience in this matter' ?

This is the twelfth year of the world bereft of the queen. Even the name 'Sita' is forgotten, but it is not that Rama does not live. (33).

मित— । 'अवगूरणम्' आवर्त्त इति विद्यासागरपादाः ॥ 'अतिक्रान्ते' विगते सीताविनाशविषये । 'अत' अतिक्रान्ते इत्यर्थः । अकाण्डे त्वया उक्तं धैर्य्यमिति । अवलम्बितमेव मया धैर्य्यमित्याह—देव्या इति । अन्वय —सुगमं । व्याख्या—देव्या सीतया 'शून्यस्य' विरहितस्य 'जगतः' अद्य 'द्वादशः परिवत्सरः' वर्षं वर्त्तते । इतः प्राक् द्वादशे वत्सरे भूता सीता (द्वादश इति भ्रमं त्रयोदश इति युक्तम्) । सीत इति नाम अपि लुप्तं तिरोहितं जगति । कोऽपि नाद्य सीतेति नाम स्मरति । किन्तु 'राम न च नैव 'न जीवति' जीवत्येव वज्रमयो रामः । किमतः परमुच्यते धैर्य्यमिति ।

Notes—1 अवगूरणम—The root गूर means गति । अव means निम्न । अवगूर्य्यते (दिवादि आत्मनेपदी) अधो गच्छति अस्मिन्नितिअव + गूर + ल्युट् अधिकरणे अवगूरणम a place where the motion is down-wards. But at every whirl pool there is a strong downward suction. Hence अवगूरण is आवर्त्त whirl-pool. 2 द्वादश.—This is a miscalculation. Sita was abandoned on or about the day ऋष्यशृङ्ग commenced his यज्ञ । The यज्ञ lasted 12 years and was finished a day or two before राम came to पञ्चवटी । Hence it was the thirteenth year of her exile then running. But तमसा gives us (para ix) a contradictory report.

unites, *i. e.* a knot (as in the verse below). अन्योऽन्यस्य संश्लेषणम्। 6. पित्रोः—माता च पिता च पितरौ। तयोः। 7. अन्तः etc.—करण is इन्द्रिय। अन्तःस्थितं करणम् अन्तःकरणम् the inner sense, *i.e.*, the mind. तत्त्व is पदार्थ principle, entity. अन्तःकरणरूपं तत्त्वम्। तस्य। शेषे षष्ठी, related to आनन्दग्रन्थिः। 8 दम्पत्योः—जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती। The प्रातिपदिक is दम्पति। तयोः। शेषे षष्ठी, related to अन्तःकरणतत्त्व। दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य आनन्दग्रन्थिः is the same as अन्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः of the prose above. 9. स्नेह etc.—संश्रयणम् इति सम्+श्रि+अच् भावे संश्रयः सम्यगवलम्बनम्। स्नेहस्य संश्रयः स्नेह—संश्रयः the thorough centering of affection तस्मात्। हेतौ५मी। The अपत्य is the स्नेहसंश्रय। For this reason it is दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य आनन्दग्रन्थिः। Remembering that सम् in संश्रय is intensive we see that अपत्यं स्नेहसंश्रयः is the same as प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः as in the prose above. आनन्दग्रन्थिः—ग्रन्थि is the same as संश्लेषणं स्नेहस्य above. 11 एक.—Unique. Its distinction, from an ordinary ग्रन्थि lies in the fact it is blissful while any other ग्रन्थि is painful. 12. *Remark*—The verse is an exact translation of the foregoing prose.

(XXX) वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु।
अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते-
ष्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलबर्हः।
मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे
नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

Vasant—Let Sire look this way too.

Here is the same peacock, with a tuft grown on his crest

and with a fine not-long fledged sweeping tail, crowing in company with his mate at the end of every festive frantic dance, through great hilarity on the Kadamba as if on a crown of gems

मित—। अतरुणेति। अन्वयः—एष स अयम् उच्छिखः अचिरोद्गतमुग्धलोलबर्हः शिखण्डी वधूसखः (सन्) अतरुणमदताण्डवोत्सवान्तेषु मणिमुकुटे इव कदम्बे नदति। व्याख्या—'एष' दृश्यमानः सीतया परिवर्द्धितः, शिशुः 'स अयम्' सम्प्रति तरुणे वयसि 'उच्छिखः' उद्गतया शिखया मण्डितः 'अचिरोद्गत' नवोद्भिन्नं 'मुग्धं' मनोहरं 'लोलं' चञ्चलं खेलत् इत्यर्थः: बर्हः पिच्छं यस्य तादृशः 'शिखण्डी' मयूरः 'वधूसखः' (वध्वाः सखा इति "राजाहःसखिभ्यष्टच्) सन् करिकरभक इव वध्वा सार्द्धम् 'अतरुणः' प्रौढः यः 'मदः' आनन्दः तेन हेतुना ये 'ताण्डवोत्सवाः' उद्धतनृत्तामोदाः तेषाम् 'अन्तेषु' विरामेषु 'मणिमुकुटे इव कदम्बे पुष्पिते अधो विस्तरवति ऊर्ध्वञ्च आनुपूर्व्या सङ्कुचिते अतएव मणिमये मुकुटे इव अस्मिन् सीतया एव परिवर्द्धिते कदम्बे 'नदति' आरटति। करिकरभक इव एष शिखण्डी कदम्बे "यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः" इति भावः॥

Notes—1. अतरुण &c.—The plural shows that several times in the day he enjoys such bouts of merry dance on the top of the कदम्ब and crows at its end at the top of his voice. Comp the plural in कवलच्छेदेषु, sl. 16 this is the reading in three of Vidyasagara's four manuscripts. The fourth has अन्ते in the singular and then स्वयम् etc. स्वयम् does not give good sense. अन्तेषु अयम् (अन्तेष्वयम्) does not offend against the metre, Comp. "उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि" - *Raghu* 2 अचिर etc.—लोलता of the बर्ह lies in the fa t that the बर्ह can be truned any way and it was being so turned 3. मणिमुकुट इव—The is usually taken as

मणिमुकुटः इव qualifying शिखण्डी which overlooks the fact that मुकुट is neuter. We take it as coming from मणिमुकुटे इव by सन्धि। A well grown कदम्ब tree is broadest where its branches of, the branches growing almost horizontally all round. It then tapers to a point at the top and looks from a distance like a cone placed vertex upwards which has just the appearance of a मुकुट। Besides even to this day a मुकुट is never made without a peacock at its crest 4. वधूसख.—See Tika. Thus both the elephant-calf and peacock are prospering well.

(XXXIII) सीता (सकौतुकास्रम्)—एसो सो [एषः सः] !

रामः—मोदस्व वत्स मोदस्व।

सीता—एव्वं होदु [एवं भवतु]।

रामः—भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः
प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या।
करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

Sita (*With interest and tears*)—It is he !

Rama—Enjoy it, darling, enjoy it.

Sita—So be it.

Rama—With a loving heart I remember you - as though my own son—being danced by the charming (Or —artless) girl with the clapping of her leaf-like palms at each whirl, adding grace with the play of her gracefully moving eyebrows, to the eyes that turned in a circlein their sockets. (14).

मित—। भ्रमिष्विति। अन्वय'—भ्रमिषु कृतपुटान्तमण्डलावृत्ति चक्षु प्रचलितचतुरभ्रु ताण्डवे मण्डयन्त्या मुग्धया करकिसलयतालैं नर्त्तमानं त्वा सूतमिव, वत्सलेन मनसा स्मरामि। व्याख्या—'भ्रमिषु' देव्या' परितो त्वदीयेषु मण्डलशो भ्रमणेषु 'कृता, पुटान्त' अक्षिकोटराभ्यन्तरे 'मण्डलावृत्ति'' तवानुवृत्ति' चक्रभ्रमणं येन तथाविधं चक्षु प्रचलितयोः' प्रकम्पितयो 'चतुरयो.' लीलानिपुणयो सुन्दरयोर्वा 'भ्रुवोः ताण्डवे ' नृत्ते 'मण्डयन्त्या' भूषयन्त्या 'मुग्धया' मनोहारिण्या सरलया वा सीतया 'करकिसलययो ' पाणिपल्लवयो' 'तालैः' कालमानार्थं दत्ताभि करतालिकाभिः 'नर्त्तमानं त्वा सुतमिव' निजमिव पुत्र वत्सलेन' स्निग्धेन मनसा स्मरामि'। यद्वा 'सुतमिव' सीतया आत्मतनयमिव 'नर्त्तमान त्वा स्मरामि इत्यर्थः॥

Notes—1. प्रचलित &c—चतुर may also be rendered सुन्दर, सुभग &c Mallinath under ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः expounds लीलाचतुरा=विलाससुभगाम्। ताण्डव here is quick motion right left or up and dowu. तै। 2. मण्डयन्त्या—मण्ड+णिच स्वार्थे+शतृ स्त्रियाम् मण्डयती। तया=(मुग्धया)। The eyes were beautiful but their beauty was enhanced by the play of her eye-brows 3. करकिसलय &c.—करौ किसलयमिव करकिसलयौ। उपमितकर्मधा—। The comparison with किसलय is to add grace to the palm. This act of keeping time was specially beautiful 4. नर्त्तमानं स्मरामि—I can picture before me the whole scene. She, in the perfection of her beauty, standing at the centre, you going round her in a circle, her beautiful eyes looking still more beautiful through the play of her restless eye-brows, and her graceful hands keeping time in a charming manner Cp—"तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः कान्तया नर्त्तितो मे"—*Meghadutam*.

(XXXIII) (रा—) हन्त तिर्य्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते।
कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः
प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत्। (२०—)

सीता—(निरूप्य सास्रम्)—सुट्ठु पच्चहिआणिदं अज्जउत्तेण [सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्यपुत्रेण]।

राम:—स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः
स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

(R—) Even the lower order of beings (as birds) respect acquaintanceship !

The Kadamba has now a show of a few flowers—the Kadamba that was reared by my darling (20—)

Sita (*Marking—with tears*)—My husband has well recogni-ed it.

Rama—The queen's hill peacock remembers it [Or—hill peacock remembers the queen], for, he feels joy here as with a kinsman. (20)

मित—। 'हन्त' इति विषादे। तिर्य्यञ्चः पशुपक्षिणो नीचा जातय 'अपि परिचयं पूर्वानुभूतं प्रणयम् 'अनुरुध्यन्ते' सम्मानयन्ति। तिर्य्यञ्चोऽपि अनुरुध्यन्ते मया पुनर्मानुषजात्यभिमानिना अननुरुध्यैव परिचयं त्यक्ता प्रियतमा इति साविषादमात्माधिक्षेपः। कतिपयेति। अन्वयः—कदम्बः कतिपयकुसुमोद्गमः य प्रियतमया परिवर्द्धित आसीत्। व्याख्या—'कदम्बः' एष दृश्यमानो नीपः 'कतिपयकुसुमोद्गमः स्वल्पैरेव कुसुमैरलङ्कृतः 'यः' कदम्बः 'प्रियतमया 'परिवर्द्धित आसीत् ॥ स्मरतीति। अन्वयः—एष गिरिमयूरः देव्याः स्मरति यतः स्वजने इव अत्र प्रमोदमेति। व्याख्या—स्वल्पेऽपि कुसुमे बहुकुसुमान् अपरान् वृक्षान् परित्यज्य इहैवायं मोदते मयूर इत्येतावता मन्ये 'एष गिरिमयूरः देव्याः सीतागतं ध्यायति, प्रियायाः परिचयम् अनुरुध्यते, तेनैव 'स्वजने इव' सीतासम्पर्कात् निजे इव भ्रातरि 'अत्र' अस्मिन् कदम्बे 'प्रमोदम् एति' आनन्दमनुभवति। द्वयोरपि आवयोः पोषणात् एकैव माता सीता तेन भ्रातायं मे इति सीतासम्पर्कं स्मृत्वा इहैवायं मोदते ॥

Notes.—1. तिर्य्यञ्चः – तिरः वक्रम् अञ्चन्ति इति तिरस् + अञ्च क्विन् कर्त्तरि birds and beasts 2. अपि—Even the lower creation, see

note 1, This is self-condemnation (see Tika). अनु+रुध दिवादि लट अन्ते कर्त्तरि here=अनुरुध्यन्ते ॥ 3 कतिपय etc.—कुसुमानाम् उद्गमा: कुसुमोद्गमाः which means उद्गतानि कुसुमानि by the dictum "भावानयने द्रव्यानयनम्"। कतिपया कुसुमोद्गमा. अस्य, बहु— Avoid कतिपयानि कुसुमानि तेषाम् उद्गम: अस्मिन्। In the first place कतिपयानि कुसुमानि। gives कुसुमकतिपयानि by the rule "पोटायुवति"— Secondly the व्यधिकारण बहु—with षष्ठी in the पूर्वपद is objectionable. 4 प्रिय &c—Vasanti has not identified the कदम्ब, but Rama has recognised it. 5. देव्या.—Costrue देव्याः स्मरति remembers of the queen (without कर्म्मविवक्षा of देवी)। षष्ठी (शेषे) by "अधीगर्थ"। The construction देव्याः गिरिमयूर: ignores the drift of the speech and omits the कर्म्म of स्मरति। 6. *Remarks*—It is summer-time and kadambas are not expected to bloom. This seems to me an anomaly.

(XXXIV) वासन्ती—अत्र तावदासनपरिग्रहंकरोतु देवः।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति
कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते।
अत्र स्थिता तृणमदाद्बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

Vasanti—Meanwhile let Sire take his seat here.

This is the very same stone-slab which was your bed inside the plantain grove when accopanied by your beloved. It has not been deserted by the deer yonder, because seated here, Sita often offered grass to them. (21).

मित—'अत्र' इति वक्ष्यमानं शिलातलं निदिशति॥ एतदिति। अन्वयः— एतत् तदेव ते कान्तासखस्य कदलीवनमध्यवर्त्ति शयनीयशीलातलम्। यत् सीता

बहुशः अत्र स्थिता एभ्यः तृणमदात् ततः हरिणकै···न विमुच्यते स्म । व्याख्या— 'एतत्' दृश्यमानं 'तदेव ते कान्तासखस्य वधूद्वितीयस्य 'कदलीवनमध्यवर्त्ति' सावरणमितार्थ. 'शयनीयं शिलातलम्' । 'यत्' यस्मात् सीता बहुशः अत्र' अस्मिन् शिलातले 'स्थिता' सती 'एभ्य.' पुरोवर्त्तिभ्य' हरिणेभ्यः 'तृणम् अदात् (दा+लुङ्) तत' एभिः हरिणकैः' मृगै. 'न विमुच्यते । 'स्म' इति पादपूरणे । असत्यापि अधुना इह भोज्यं सीताया' स्मरन्तः इमे आगत्यात्र विश्राम्यन्ति । यथा अय मयूरः यथा इमे मृगा' । तत् सत्यमिवोक्त' देवेन परिचमनुरुध्यान्ते तिर्य्यञ्च अपि इति ॥

Notes—1. कान्तासखस्य—कान्ताया'सखाइति कान्ता सखि+टच् समासान्त 2. हरिणकै —Some thirteen years have passed since these enjoyed Sita's company here. The darlings are now more than full-grown deer. Hence the क cannot be अल्पे or ह्रस्वे। Take it as स्वार्थे। 2. स्म—An अव्यय here पादपूरणे। We cannot take it as giving a past sense to विमुच्यते। For that would mean that in the past the deer did not leave it i. e., they continued to come here for some time after Sita had left and then ceased to come. But this contradicts एभ्यः which shows that the deer were present there at the time, Vidyasagara has rightly taken स्म as पादपूरणे। We think the text is corrupt. The correct reading is perhaps something else. पादपूरण is for people who do not know how to make up a verse and is not desirable in भवभूति। Besides the कर्म of विमुच्यते has to be gathered with some effort. विमुच्यतेऽद' meets all these objections. The objection, that अदस् speaks of some विप्रकृष्ट object and therefore अदः is inadmissible, is immaterial. Poets sometime do use अदः to point out something close by. Compare "अदस्या-

चर विश्वम्'—*Kumara.* We Wtherefore propose to reod "सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यतेऽद:" । 3. *Remark*—Vasanti here endorses Rama's Remark "तिर्य्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते" । तिर्य्यञ्चः includes birds and beasts. Birds are represented by the मयूर of which Rama has spoken, Vasanti points out the beasts here in हरिणकैः । The deer too remembers सीता —"परिचयमनुरुध्यन्ते" ।

(XXXV) रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति) ।

सीता—वासन्ती किं तुए किअं अज्जउत्तस्स मम अ एदं दंसअन्तीए । हद्धी ! हद्धी ! सो एव्व अज्जउत्तो, तं एव्व पञ्चवटीवणं सा एव्व पिअसही वासन्दी, ते एव्व विविहवीसम्भसाकिखणो गोदावरीकाणणुद्देसा, ते एव्व जादनिव्विसेसा मिअपक्खिपादपा, सा एव्व चाहं ; मम उण मन्दभाइणीए दीसमाणं पि सव्वं एव्व एदं णत्थि । ता एरिसो जीअलोअस्स परिवत्तो [सखि वासन्ति, किं त्वया कृतमार्य्यपुत्रस्य मम च एतत् दर्शयन्त्या ? हा धिक् ! हा धिक् ! स एव आर्य्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनम्, सा एव प्रियसखी वासन्ती, ते एव विविधविस्रम्भसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः, ते एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपादपाः, सा एव चाहम् ; मम पुनर्मन्दभागिन्याः दृश्यमानमपि सर्वमेवैतन्नास्तीति । तत् ईदृशो जीवलोकस्य परिवर्त्तः ।

Rama—It is indeed impossible for me to look at. (*Sits elsewhere weeping*).

Sita—Friend Vasanti, in showing this, what have you done unto me or to my husband? Alas! Alas! here is my husband as before, the very same forest of panchavati; the very same Vasauti, my deai forest tracts of the Godavari, witnesses to our various confidences; the same indeed the deer, the birds, and the trees, not at all different from our children (*i. c.* looked upon as our children), and I am the same to be sure But to me the ill-fated, the whole of it, though being seen, is as if non-existent! Such then has been the change in the land of the living!

मित—। 'विविधविस्रम्भसाक्षिण: तद्द्रष्टार: इति व्याख्यात प्राक्। 'गोदावरीश्लिष्ट' यत् 'काननं' तस्य उद्देशा:। 'जातम्' अपत्यम्। 'जातेभ्यो निर्विशेषा:' अभिन्ना:। अपत्यवल्लालिता इत्यर्थ:। 'मृगा' शिलातलसमीपस्थिता हरिणा:। 'पक्षी' मयूर'। 'पादप:' कदम्ब:। 'जीवाना' प्राणिना 'लोक भुवनम्'। तस्य 'परिवर्त्त.' अवस्थान्तरम्। एकस्यामवस्थाया सर्वमस्ति अवस्थान्तरे सर्वमेव नास्ति।

Notes.—1 किं त्वया &c,—What have you done? you have done a disservice to both of us. We suffer by seeing 2. दृश्यमानमपि &c.—They exist, yet to me they are none—xistent. I have changed (परिवर्त.) and in consequence these have changed (परिवर्त.) from existent to non-existent.

(XXXVI) वासन्ती—सखि सीते, कथं न पश्यामि रामस्यावस्थाम्?

कुवलयदलस्निग्धै रङ्गै र्ददौ नयनोत्सवं
सततमपि ते स्वै चक्षाद्दृश्यो नवं नवमेव य:।
विकलकरण: पाण्डु: सोऽयं शुचा परिदुर्बल:
कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रिय:॥ २२ ॥

सीता—पेक्खामि सहि पेक्खामि [प्रेक्षे सखि, प्रेक्षे] ।

तमसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

Vasanti—Friend Sita, why don't yon notice Rama's plight ? He the same who thought to be always seen at will, gave fresh and fresh joy indeed to your eyes with limbs pleasing like the petals of the blue lotus, is, now through grief—wan, greatly weakened, with senses failing, yet delighter of the eyes—hardly recognisable thy beloved as he. (22).

Sita I see it, friend, I see it.

Tam—May thou be seeing thy beloved (at your will as before) !

मित—कुवलयेति । अन्वयः—सततं स्वेच्छादृश्य. अपि य' कुवलयदलस्निग्धैः अङ्गैः, नव नवमेव ते नयनोत्सवं ददौ, शुचा पाण्डुः विकलकरण. परिदुर्बल तथापि दृश्यां प्रिय स. अयं कथमपि स इत्युन्नेतव्यः । व्याख्या—'सततं' सदा स्वेच्छया दृश्यः अपि' अनियन्त्रितदर्शनोऽपि 'य' कुवलयदलैः' नीलोत्पलपत्रैः इव 'स्निग्धै.' नेत्रतर्पणैः अङ्गैः नवं नवमेव नवप्रकारमेव 'ते नयनोत्सव'' नेत्रानन्दं 'ददौ' । पुरा इति शेषः, सम्प्रति 'शुचा शोकेन त्वद्विरहजनितेन इति शेष, 'पाण्डुः' 'अपरक्तः' 'विकलकरण.' क्षीणेन्द्रियः 'परिदुर्बल' बलहीन. तथापि दृश्या प्रिय.' लोचनाह्लादनः स. अय कथमपि अतिकृच्छ्रेण सः' एवायम् 'इति उन्नेतव्य'' प्रत्यभिज्ञातव्यः । कृच्छ्रेणैवायं राम इति ज्ञायते ईदृशी शोचनीया अस्य अवस्था जाता किं न पश्यसि सखि सीते । नह्न्येतत् सीता प्रति । मृता सीता इत्येव वासन्ती जानाति, परलोकस्था ता प्रत्येवतत् ॥ 'प्रियं पश्यन्ती भूया' इत्याशीः ॥ अचिरेणैव प्रियस्य दर्शनम् अविघ्नं तेऽस्तु ॥

Notes—1. नवं नवम्—The repetition is प्रकारे । Like new. The विभक्ति should have disappeared yielding नवनवम् as in "नवनवा वनवायवः" । But भवभूति has his own will, compare "मन्दं मन्दमासक्ति योगात्" (1. 27). 2. शुचा—This goes

with all the three विकलकरणः पाण्डुः, परिदुर्बलः। 3. *Remark*— In the explanation usually given इष्टा प्रियः is the predicate. This draws attention to Rama's प्रियदर्शनता which cannot excite pity. In her appeal कथं न पश्यसि &c. Vasanti means to say that Rama is in a very pitiable plight—"Friend Sita, you do not notice Rama's plight or you would have come down to him from heaven out of compassion." This is Vasanti's thought, hence he is इष्टां प्रियः, is inadmissible as a predicate We have therefore made कथमपि स इतुमर्नतव्यः as the predicate. This serves Vasanti's purpose. 4. भूयाः—भू + आशिषि लिङ्। Tamasa hopes for a reunion of the pair.

(XXXII) सीता—हा देव्व एसो मए विणा, अहं एदेण विणा त्ति केण सम्भाविदं आसी। ता मुहुत्तअं वि जन्मन्तरादो विअ लद्धदंसणं वाप्पसलिलन्तरेषु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तं [हा देव, एष मया विना अहमेतेन विना इति केन सम्भावितमासीत। तत् मुहूर्तकमपि जन्मान्तरादिव लब्धदर्शनं वाषपसलिलान्तरेषु प्रेक्षे तावत् वत्सलमार्यपुत्रम्]। (इति सतृष्णं पश्यति)।

तमसा (सस्नेहास्रं परिष्वज्य)—

विलुलितमतिपूरैर्बाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती तृष्णयोत्तानदीर्घा।
स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिस्यन्दिनी ते
धवलबहुलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः॥ २२ ॥

Sita—O fate! By whom could it be imagined that he would be parted from me or I from him? So I will see,

even though for a moment, at intervals between floods of tears, my loving husband whose sight has been obtained as if through re-birth. (*Looks wistfully*).

Tam—(*Embracing with tears of affection*)—

your eye, wide and long through ardour, mainly white yet charming, pouring love and shedding tears that are caused by joy and grief and flowing in great profusion, bathes the lord of your heart like a stream of milk. (23).

स्मित—। 'सम्भावित' चिन्तितम्। मुहूर्त्तकम्' इति स्वार्थे कन् (व्याप्त्यर्थे २या)। 'जन्मान्तरात् हेतोः 'लब्ध' दर्शन' यस्य तादृशम आर्य्यपुत्रम्'। इह जन्मनि दर्शनम् इत्यर्थ.। वाष्पसलिलानाम्' अश्रुजलानाम् अन्तरेषु अवकाशेषु, यदा यदा अश्रुजलानाम् एकः प्रवाहो निवृत्त. द्वितीयश्च न तावदुद्गत. तदा तदा। 'वत्सल' मय्येव सस्नेहम्॥ विलुलितेति। अन्वय.—अतिपूरैः विलुलितम् आनन्द-शोकप्रभव वाष्पम् अवसृजन्ती तृष्णया उत्तानदीर्घा धवलबहुलमुग्धा दुग्धाकुल्येव ते दृष्टिः स्नेहनिस्यन्दिनी (सती) हृदयेश स्नपयति। व्याख्या—'अतिपूरैः महद्भिः प्रवाहैः 'विलुलित विगलितम, भर्त्तृदर्शनात् य आनन्द. भर्त्तुरवस्था-दर्शनाच्च यः 'शोक.' तत्—प्रभव तज्जनित' 'वाष्पम्' अश्रु 'अवसृजन्ती पातयन्ती', 'तृष्णया' 'दर्शनोत्कण्ठया 'उत्ताना' विस्फारिता 'दीर्घा' कर्णान्तलम्बिनी च परित्यागरोषापगमात्, 'धवलबहुला' अतिशुभ्रा 'मुग्धा' प्रकृत्या मनोहरा च अतएव स्फारत्वदीर्घत्वधवलत्वादिभिः पयःप्रवाहेण च 'दुग्धकुल्येव' दुग्धपूर्णा कृत्रिमसरिदिव लक्ष्यमाणा 'ते दृष्टिः' चक्षु स्नेहनिस्यन्दिनी' प्रीतिवर्षिणी सती 'हृदयेश प्राणेश्वरं राम 'स्नपयति' स्नातवत् करोति। चक्षुषः क्षरिता स्नेहधारा भर्त्तरि पतति मन्ये तया तस्य स्नानमेव भवति इत्यर्थः॥

Notes—1. आनन्द &c —आनन्दश्च शोकश्च आनन्दशोकौ। तौ प्रभवः कारणं यस्य, तम्। आनन्द because she has met her lord and the lord is वत्सल। शोक because she has met in this plight also because the meeting brings back to memory the incidents

that caused the almost unbelievable separation. (Comp हा देव, एष मया विना &c) 2 उत्तानदीर्घा—Bhavabhuti believes that eagerness to see not only widens the eye but lengthens it also. Comp. "तृष्णादीर्घस्य चक्षुष —III. sl. 46 स्नपयति—The मित्व of स्ना is optional by "ग्लास्नावनुवमां च। Hence स्ना+णिच्=स्नापि or स्नपि, and स्नापयति also is correct. Here there is no actual स्नान, hence, though स्नपयति means स्नातं करोति we render it as स्नातवत् करोति। 3. स्नेह &c—स्नेहं निष्यन्दयतीति स्नेह+नि+स्यन्द्+णिच्+णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम्। The derivation स्नेहनिस्यन्द अस्ति अस्याम् (इनि मत्वर्थे) puts the कर्त्तृता of दृष्टि in the back ground which is not desirable. दृष्टि is the हेतुकर्त्ता। The reading स्नेह-निष्यन्दिनी is derived with इनि मत्वर्थे and is therefore avoided. If we attach णिच the rule "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" does not apply beacuse as a rule the enunciation of a root does not cover its णिजन्त form also. We have therefore rejected निष्यन्दिनी। The reading however becomes available if we suppose that स्यन्द in निष्यन्दिनी is अन्तर्भावितण्यर्थ।

(XXXVIII) वासन्ती—

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः।
अविरलकलं रज्यत्कण्ठाः क्वणन्तु शकुन्तयः
पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

Vasanti—Here, Sire Rama has of his own accord come to this forest again, let trees shedding honey offer *Arghya*

with fruits and flowers, let forest breezes blow, rich in fragrance of full-blown lotuses, let birds having a voice tuned to music sing sweetly and uninterruptedly. (24).

मित—। ददत्विति। अन्वयः—मधुश्च्युतः तरवः पुष्पैः फलैश्च अर्घ्यं ददतु। स्फुटितकमलामोदप्रायाः वनानिलाः प्रवान्तु। रज्यत्कण्ठाः शकुन्तयः अविरलकलं क्वणन्तु। अयं देवो रामः स्वयम् इदं वनं पुनरागतः। व्याख्या—येषां पुष्पाणि सुरभीणि फलानि च सुरसानि तादृशः 'मधुश्च्युतः' मधुवर्षिणः 'तरवः पुष्पैः फलैश्च अर्घ्यं' पूजोपहारं 'ददतु'। अनादेयं पुष्पं वा फलं वा इह मास्तु। ये च 'स्फुटित-कमलामोदप्रायाः' विकसितपद्मगन्धबहुलाः तादृशाः 'वनानिलाः' वनवाताः 'प्रवान्तु' वहन्तु। पूतिगन्धयो वायव इह मा चरन्तु। ये पुनः 'रज्यन्' सरागः 'कण्ठो' येषां तादृशाः मधुरभाषिणः 'शकुन्तयः' पक्षिणः ते एव 'अविरलम्' अजस्रं 'कलं' मधुरं 'क्वणन्तु' गायन्तु। कठोररवाः काकादय इह मा रटन्तु। कारणमाह—'अयं देवो रामः स्वयम्' स्वेच्छया एव, प्राक्तु पित्राज्ञया परवशः अद्य युष्मत्प्रीत्या 'इदं वनं पुनरागतः' तन्मोदध्वं सर्वे यूयम्॥

Notes.—1. मधुश्च्युतः—श्च्युत (श्च्युतिर्) means क्षरण to trickle down, and is usually अकर्मक। Comp. "एतास्तां मधुनो धाराश्चोतन्ति सविषास्त्वयि" sl. 54 Hence say श्च्युत here is अन्तर्भावितण्यर्थ। मधु+श्च्युत+क्विप् कर्तरि। 2. स्फुटित &c — स्फुटितकमलानाम् आमोदः स्फुटित-कमलामोदः। स्फुटितकमलामोदस्य प्रायः बाहुल्यम् एषु, व्यधि बहु—।"प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्य-बाहुल्ययोरपि।" इति विश्वः। or—स्फुटितकमलामोदेन प्रायाः (? बहुलाः)। Here स्फुटितकमल is a bit tautologous, for कमल itself is a full-blown lotus, 3. रज्यत्कण्ठाः—रज्यत् (रञ्ज of the दिवादि class+शतृ) is रागयुक्त tuned. She wants the sweet-throated birds only to sing. The reading रत्युत्कण्ठाः means रामे या 'रतिः' प्रीतिः तया 'उत्कण्ठाः' उदग्रीवाः। In that case statement of the reason in the fourth line becomes

superfluous. Besides, it does not fit in with epithets मधुस्रुतः and स्फुटित-कमलामोदप्राया. which exclude undesirables. रतुरुत्कण्ठाः excludes no birds. 4. *Remark*—Here again we must remember that the time being summer स्फुटितकमल is hardly available in quantity.

(XXXIX) रामः—एहि सखि वासन्ति, नन्वितः स्थीयताम्। वासन्ती (उपविश्य सास्रम्)—महाराज, अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः—(अश्रुतिमभिनीय)—

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशष्पै-
स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत्।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः॥ २५॥

Rama—Come, friend Vasanti, do sit down here.

Vasanti (*Sitting down—With tears*)—O mighty king, is it all right with prince Laksmana ?

Rama, (*Acting as if not listening*)—

On seeing the trees, birds and deer which Maithili tended with water, wild grain and fresh shoots of grass, distributed with her lotus-hand, a strange chage overtakes me as if there was a rush of the melted heart capable of bursting rocks. (25).

मित—। 'ननु' इतानुनये॥ करकमलेति। अन्वयः—यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली करकमलवितीर्णैः अम्बुनीवारशष्पैः अपुष्यत् तेषु दृष्टेषु (सत्सु) मम प्रस्तरोद्भेदयोग्य. हृदयस्य द्रव इव कोऽपि विकारो भवति। व्याख्या—सुगमा। "तरुशकुनिकुरङ्गान् अम्बुनीवारशष्पैः' इति यथाक्रमं नेयम्। 'अम्बुना तरु"

कदम्बम् अपुष्यत्, नीवारैण शकुनि'' मयूरमपुष्यत, 'शष्पैण कुरङ्गान्' अपुष्यत् इति। 'प्रसरस्य उद्वेदे' दारणे 'योग्यः' (or उद्वेदस्य योग्यः) समर्थः हृदयस्य द्रव. इव विकार.। मन्ये हृदय मे द्रवीभवति स द्रव. आत्मप्रवाहेण प्रसरमपि भिन्द्यात् मनोविकारस्य प्रकटीभवेत्।

Notes—1. करकमल &c.—वि + तृ + क्त कर्म्मणि वितीर्ण offered This applies to अम्बु, नीवार and शष्प—all these were वितीर्ण i. e दत्त। विकारः—Construe मम विकार. or हृदयस्य विकार.। 3 प्रसर &c—Hence the द्रव will come out. i. e. my lamentations will be unchecked to-day

(XL) वासन्ती—महाराज, ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः (स्वगतम्)—अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः। तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति। (प्रकाशम) आं कुशलं कुमारस्य। (इति रोदिति)।

वासन्ती—अयि देव, किमिति दारुणः खल्वसि ?

सीता—सहि वासन्दि किं तुमं सि एव्वं वादिणी ? पिआरुहो क्खु सव्वस्स अज्जउत्तो विसेसदो मम पिअसहीए

[सखि वासन्ति, किं त्वमसि एवंवादिनी ? प्रियार्हः खलु सर्वस्य आर्य्यपुत्रो विशेषतो मम प्रियसख्याः]।

Vasant—Well, Maharaja, I ask, is it well with prince Lakshmana ?

Rama(*To himself*)—Ha ! The word of address is "Maharaj" which is colourless (indifferent) ; the enquiry after welfare is about Saumitri alone and in accents faltering with tears , I think she is informed of the facts about Sita.

(*Aloud*) Yes, the prince is well (*Weeps*).

Vasanti—O Sire, why indeed hast thou become so cruel?

Sita—Friend Vasanti why dost thou speak thus? My husband deserves kind words of all, especially of my dear friend.

मित—। 'महाराज' इति सखिभावं परिहृत्य राजभावमात्रमादृत्य उक्तम् अतो निष्प्रणयम् आमन्त्रणपदं सम्बोधनपदम्। 'सौमित्रिमात्रे' सौमित्रावेव न तु सीतायामपि 'कुशलप्रश्नः'। किञ्च 'वाक्येन' कण्ठवर्तिना उष्मणा 'स्खलितानि' गद्गदानि अक्षराणि यस्मिन् तथाविधः कुशलप्रश्नः। त्रिभिरेभिर्निमित्तैर्मन्ये 'विदितः सीतावृत्तान्तो' यस्याः ताद्दशी इयम्। 'आम्' इत्यव्ययमिह प्रतिवचने। '(आमिति प्रतिवचनावधारणयो इति वर्द्धमानः)॥ "प्रियार्ह"=प्रियवचनार्हः॥

Notes—I. ननु—Implies अनुनय। आम्—In the sense of अवधारण also, compare 'आम् – स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो—" (II. sl. 14) "आम् अस्त्येतत्" III. para 23. 3. प्रियार्हः—प्रियं प्रियवचनम् अर्हति इति प्रिय+अर्ह+अच् कर्त्तरि।

(LXI) वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव—शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥ २६॥

(इति मूर्च्छति)

रामः—स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च। सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

वासन्ती (समाश्वस्य)—तत् किमिदमकार्य्यमनुष्ठितं देवेन?

Vasanti—To me thou art life, thou art a second heart, thou art moon-light to the eyes thou art ambrosia to the body"—with hundreds of such endearments, having indeed won over that artless one—. Or peace, ! why (refer to) the sequel in this matter ? (26).

(*Faints away*).

Rama—The break in the speech and the swoon are right (Or—are in the right place) indeed. Take courage, friend, take courge.

Vasanti (*Coming round*)—Well then, why was this misdeed done by Sire ?

मित—। त्वमिति। अन्वयः—त्वं (मे) जीवितम्, त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि, त्वं नयनयो. कौमुदी, त्वम् अङ्गे अमृतम्। इत्यादिभिः प्रियशतै. ता मुग्धाम् अनुरुध्य एव—अथवा शान्तम्। इह उत्तरेण किम् ? व्याख्या—'त्वं' मम 'जीवितं प्राणा असि। त्वामन्तरेण नाहं जीवामि। 'त्वं मे द्वितीयम्' हृदयमसि' हृदयं यथा भाव जानाति तथा त्वमपि मे सर्वं जानासि किञ्चिदपि त्वत्तो गोपितं नास्ति मे। 'त्वं' मे 'नयनयोः कौमुदी' असि ज्योत्स्नेव मेनेत्रानन्दकरी त्वम्। 'त्वं' मे 'अङ्गे अमृतम्' असि स्पर्शस्तव मा जीवयति। 'इत्यादिभि.' एवम्प्रकारकैः' प्रियशतैः' चाटुपरम्पराभि. ता मुग्धा' सरलाम् अनुरुध्य' वशीकृत्य 'एव' प्रतारितवानसि इति उपालम्भगर्भो वाक्यशेषः। 'अथवा शान्तम्' यातु तत्। अस्मिन् कितवव्यवहारे 'उत्तरेण' परिवर्त्तिना व्यापारेण प्रतारणरूपव्यापारोल्लेखेन 'किम्' किं फलं स्यात् फलं नास्त्येव। कितवे प्रत्यय एवमेव परिणमति इति प्रसिद्धम्, निष्फला तदालोचना निष्फलश्च तदाश्रय उपालम्भः इत्यर्थः॥ 'स्थाने' इत्यव्ययं युक्तार्थे। प्रतारक एवाहम् उचितश्च मदुपालम्भ इत्यर्थः।

Notes.—1. अनुरुध्य—अनुरुध् is literally to play importunities ; here to win over. 2. एव—We have taken it with अनुरुध्य। अनुरुध्य एव having indeed gained her confidence. Or

construe मुग्धाम् अनुरुध्य तामिव अनुरोधवशीभूतामिव &c. 3 स्थाने—This may also be treated here as the सप्तमी of स्थान which means here यथास्थान the right place. 5. अकार्यम्—कृ + ण्यत् कर्मणि कार्यं करणीयम्। तद्विरुद्धम् अकार्यम् a wrong

(XII.) सीता—सहि वासन्दि विरम विरम [सखि वासन्ति, विरम विरम]।

रामः—लोको न मृष्यतीति।

वासन्ती—तत् कस्य हेतोः ?

रामः—स एव जानाति किमपि।

तमसा—उचितस्तदुपालम्भः।

वासन्ती—अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम्।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

Sita—Cease, friend Vasanti, cease.

Rama—Because the people are intolerant.

Vasanti—What for is that ?

Rama—They alone know whatever it is,

Tamasa—The censure then is merited [Or A rebuke is right thing for them].

Vasanti—Is it really fame that is dear to thee, O hard-hearted one ? Well, what infamy could be more dire than this ? What befell to the fawn-eyed one in the woods ? Tell me alas ! my lord, how you take it. (27).

मित—। 'लोको न मृष्यति' न सहते सीताया गृहे वासम् इति शेषः॥ तत्, कस्मात्. कस्य हेतोः' किं निमित्तम्॥ 'स' लोकः एव जानाति किमपि' मया तु

कारणं न दृश्यते ॥ 'तत्' तस्मात्, यदि कारणमविज्ञायैव त्यक्तवानसि पत्नी तदा 'उपालम्भ' वासन्त्या कृत उचित' युक्त एव। यद्वा—'तस्य' लोकस्य 'उपालम्भ' तिरस्कार 'उचित.' आसीत् न वैदेह्या परित्याग' ॥ अयीति। अन्वय'—अयि कठोर यश' किल ते प्रियम्? ननु अत. पर घोरम् अयश किम्? नाथ कथय विपिने हरिणीदृश' किमभवत्, कथं वत मन्यसे। व्याख्या—'अयि' भो: 'कठोर' निर्दय 'यश किल ते प्रियम्' इति काकु। 'ननु' आक्षेपे 'अत पर' तथाविधायाः सीताया' तादृशात् परित्यागात् अधिक घोरम् अयश' अयशस्कार' 'कि' स्यात्। हे 'नाथ' प्रभो कथय विपिने' असहायाया 'हरिणीदृश' मृगलोचनायाः सीतायाः 'किमभवत्' इत्यत्र 'कथं वत' खेदे 'मन्यसे' तर्कयसि ॥

Notes—1 कस्य हेतो—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी। 1. अयि—The tone is one of censure. 2. किल—Implies अरुचि disapproval, disbelief &c. You say fame is dear to you. I do not believe it. There is an intonation here which makes it a question You love fame? I do not belive it. 3. परम्—पर means अधिक। पर घोरम् घोरतरम्। Hence the तरप् is dispensed with—वाक्येन प्रत्ययार्थस्य उक्तत्वात्। 4. वत—Implies खेद।

(XLII) सीता—तुमं एव्व सहि वासन्दि दारुणा कठोरा अ जा एव्वं अज्जउत्तं पदीत्तं पदीवेसि [त्वमेव सखि वासन्ति दारुणा कठोरा च या एवमार्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि]।

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम्?

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-
स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः।

ज्योत्स्नामयीव मृदुवालमृणालकल्पा
क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

Sita—Hard-hearted art thou rather, friend Vasanti and fierce too, as thou art inflaming my husband who is already in flames.

Tamasa—It is love that speaks thus, and grief too.

Rama—Friend, what is there to think of in this matter ? The twig of her body, like soft young shoot of the lotus, as if made of moon-beams, and weary with the weight of her quivering womb, was surely deytroyed by eaters of raw meat even as her wondering eyes rolled like those of an one-year old fawn frightened. (28).

मित—। त्वमिति। स्वयं प्रदीप्त'' शोकेन, दुर्वचोभि. भूयोऽपि 'प्रदीपयसि' तापयसि ॥ प्रणय इति। वयस्य रामे यः 'प्रणयः' 'प्रश्रय' तेन राजोचितं समुदाचार परित्यज्य 'व्याहरति। किं पुनर्व्याहारकारणमित्यत्र 'शोकश्च' तवावस्थां विचिन्त्य शोकतप्ता वासन्ती वयस्यं रामं निर्मर्य्यादमुपालभते इत्यर्थः ॥ त्रस्तेति। अन्वयः— नियतं परिस्फुरितगर्भभरालसायाः त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टेः तस्याः मृदुवाल-मृणालकल्पा ज्योत्स्नामयीव अङ्गलतिका क्रव्याद्भिः विलुप्ता। व्याख्या—'नियतं' नूनं तदानीं विपिने हिंस्रेभ्यः पलायनोद्यतायाः तस्या प्रयत्नवशात् 'परिस्फुरितः' कम्पितः यः गर्भः तस्य 'भरेण भारेण अलसाया.' मन्थराया धावनविरताया इत्यर्थः अतएव निश्चितं ग्रहणं मृत्योश्च इति हेतोः 'त्रस्तः' य. चकितः 'एकहायनकुरङ्ग.' वर्षमात्रवयस्को हरिणशिशु' तस्य इव 'विलोला' चञ्चला शरणमन्विष्यन्ती इत्यर्थ. दृष्टि. यस्याः तथाविधायाः तस्या. सीतायाः 'मृदु' कोमलं यत् वालमृणाल' बिसकिसलयं तत्तुल्या सुखभव्या इति शेष' ज्योत्स्नामयीव' ज्योत्स्नागठितेव 'अङ्गलतिका' देहलता 'क्रव्याद्भि' श्वापदै 'विलुप्ता' विलोपं गमिता भक्षिता इत्यर्थः ॥

Notes—1. वत्स etc —For समास see Tika. Or say she was वत्सा, hence एकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि । वत्सा because she saw there was no escape, विलोल in scarch of help. वत्सा चासौ एकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिश्च । दृष्टि eye. she lost hope because she could not run. 2. परिस्फुरित &c—That was the day of delivery. The womb quivered at the slightest effort. Comp. "परिस्फुरतीव मे गर्भभारः तत् शिथिल गच्छामि—I, para lxxv. 3. ज्योत्स्नामयीव—ज्योत्स्ना प्रकृतिरस्याः इति ज्योत्स्ना+मयट्, स्त्रियाम् ज्योत्स्नामयी made of moon-light The इव implies a mere surmise (उत्प्रेक्षा)। See next. 4 मृदु &c,—मृणाल is white and tender. मृदु and बाल are to intensify the whiteness and tenderness ईषदसमाप्त मृदुबालमृणालम्, इति मृदुबालमृणाल+ कल्पप् स्त्रियाम्। Such Such being the character, the surmise follows ज्योत्स्नामयीव। 5. क्रव्याद्—For क्रव्याद् see I. sl 49. "क्रव्यादभ्योबलिमिव निर्घृणः क्षिपामि") । 6. विलुप्ता—लुप is सकर्मक when meaning छेदन (तुदादि)। वि+लुप+क्त कर्मणि स्त्रियाम् विलुप्ता quartered. *i. e* eaten up. Or take the अकर्मक लुप meaning अदर्शन and assume it to be अन्तर्भावितण्यर्थ ।

7. *Remark*—The thought is the same as in Act 1. sl. 49.

(XLIV) सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि [आर्यपुत्र ध्रिये, एषा ध्रिये] !

रामः—हा प्रिये जानकि क्वासि ।

सीता—हद्धी हद्धी अज्जउत्तो वि पमुक्ककण्ठं रुणो [हा धिक् हा धिक् आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रुदितः]।

तमसा—वत्से साम्प्रतिकमेवैतत्। कर्त्तव्यानि दुःखितै-र्दुःखनिर्वापणानि । यतः—

पूरोत्पीडे तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते ॥ २९ ॥ (तम—)

Sita—I live, my husband. I live.

Rama—O dear Janaki, where are you ?

Sita—Alas ! Alas ! My husband, too is weeping at the top of his voice

Tamas—Child, this is right indeed. The relief of their affliction has to be achieved by the afflicted ; for—

When there is pressue of flood in a tank the remedy is a drain , and when there is snock of grief, the heart is steadied by wails alone. (29). (Tam —)

मित—। 'भ्रिये' जीवामि (धृ तुदादि) ॥ साम्प्रतम् इत्यव्ययं युक्तार्थे । साम्प्रतमेव इति 'साम्प्रतिकम्' । ठक् स्वार्थे । 'निर्वापणानि' प्रशमनानि ॥ पूरेति । अन्वयः—तडागस्य पूरोत्पीडे परीवाह प्रतिक्रिया । हृदयञ्च शोकक्षोभे प्रलापैरेव धार्य्यते । व्याख्या —'तडागस्य' जलाशयस्य 'पूरकृते' जलवृद्धिजनिते 'उत्पीडे' विमर्दे सति 'परीवाहः पयःप्रणाल्या जलनिर्गम एव 'प्रतिक्रिया' प्रतीकारः अन्यथा' जलभरेण तडागतट' भिद्यते । एव 'हृदयञ्च' हृदयमपि 'शोककृते क्षोभे' सवाधे सति 'प्रलापैरेव' धार्य्यते' रक्ष्यते अन्यथा शोकभरेण भिद्यते हृदयम् ॥

Notes—1. आर्य्यपुत्र &c—of course this is not heard by Rama. 2 रुदित —रुद + कर्त्तरि क्त' । 3 साम्प्रतिकम्—साम्प्रतम् is an अव्यय meaning युक्त । साम्प्रतमेवइति साम्प्रतम् + ठक् स्वार्थे । विनयादि is आकृतिगण and साम्प्रतम् is supposed to belong to this class. 4. दुःख &c —निर + वा + णिच् + ल्युट् करणे निर्वापणानि the means to allay. दुःखस्य निर्वापणानि । 5. पूर &c —पूर flood. उद् + पीड + घञ् भावे उत्पीडः pressure. पूरस्य उत्पीड' । Here तडाग is the कर्म्म and पूर the कर्त्ता of उत्पीडनक्रिया । Both take षष्ठी by the Varttika

"शेषाद्विभाषा"। 6. परीवाह.—परिवाह्यते अनेन इति परि+वह+घञ् करणे परिवाहः or परीवाह, the ई being optional by "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्"। 7. प्रतिक्रिया–प्रति+कृ+श करणे the remedy. Cut a drain, let out the surplus water and the tank is saved 8. शोकक्षोभे—शोक is the counterpart of पूर and क्षोभ of उत्पीड। 9. प्रलापे—प्रलाप is the counterpart of परीवाह। प्रलाप lets out some शोक and the heart is steadiead. Hence प्रलाप is a way for दुःखनिर्व्वापण and becomes कर्त्तव्य। see sv. IV.

(XLV) (तम—) विशेषतो बहुतरप्रकारकष्टो रामभद्रस्य जीवलोकः।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्म्मः क्लमयति।
स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥३०॥

Tam—To Ramadhadra especially the land of the living is beset with troubles of many sorts.

This world has to be duly guarded with a mind, fully applied, on the other hand grief for his darling is oppressing his soul as the heat does a flower. The relief of laments is not available to him, he having himself (i. e, of his own accord) adopted the abandonment; hence even now, out-bursts do occur. Verily, weeping is is a boon to him. (30)

सित।—'बहुतरा.' विविधाः 'प्रकाराः' भेदाः येषां तादृशानि 'कष्टानि' यस्मिन् स्तादृशो 'जीवलोक.' संसार॥ कष्टबाहुल्यमेव दर्शयति—इदमिति। अन्वयः— अभियुक्तेन मनसा इदं विश्वं विधिवत् पाल्यम्। प्रियाशोकः घर्म्मः कुसुममिव जीवं

क्लमयति । स्वयं त्यागं कृत्वा विलपनविनोद असुलभ । तत अद्यापि उच्छ्वासो भवति, ननु रुदितं लाभो हि । व्याख्या—'अभियुक्तेन मनसा' अवहितेन चेतसा 'इदं विश्व' कृत्स्नमेव जगत विधिवत यथाशास्त्र 'पाल्यम्' राज्ञ' कर्त्तव्यतया रक्षणीयम् । कृत सर्वं विश्व पाल्यं तेन हि न सुकरा रक्षा । विधिवत रक्ष्यमिति परमदुष्करता रक्षायाः । अत अभियुक्तेन मनसा पालनम् इत्येकं कष्टम् । 'प्रियाशोकः' सीताविरहसन्ताप. घर्मः' आतप 'कुसुममिव जीव' प्राणान् क्लमयति ग्लपयति । तेन हि मनस' अभियुक्तता दु.साध्या इति कष्टं द्वितीयम् । एतच्च न स्यात् यदि पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः" इव विलाप सुलभ स्यात, किन्तु 'स्वयं' स्वेच्छया 'त्यागं कृत्वा' सीता परित्यज्य स्थितस्य तस्य 'विलपन विलाप तद्रूपो विनोद' शोकप्रशमनोपायः 'असुलभ.' दुर्लभ । यत् स्वेच्छया त्यजते तस्यार्थे विलाप न सङ्गच्छते इति भाव. । इति कष्टं तृतीय बहुलत्वञ्च कष्टस्य । अत उच्यते 'बहुतरप्रकारकष्टो रामस्य जीवलोक" । इति 'तत् तस्मात् इत्थ' प्रतिक्रियाविरहात, अप्रशमिते हृदयस्य शोकक्षोभे 'अद्यापि द्वादशवर्षाधिककाले व्यतीतेऽपि 'उच्छ्वास.' शोकोच्छ्वासः 'भवति' जायते । तत् किमुच्यते "हा धिक्" इति 'ननु रुदित' विलापः 'लाभो' हि' लाभाय एव । इयन्त कालम् असुलभेन इदा तु लब्धेन विलापेन हृदयं तस्य धार्यते एव, अतो मा त्वं व्यथिष्ठा. ॥

Notes—1. विधिवत्—विधि is शास्त्रविधि । विधिम् अर्हति इति विधि+वति । An अव्यय । 2 अभियुक्तेन &c.—The sphare of operation is vast (विश्व) and the quality of the work is to be high (विधिवत) hence the necessity of supreme attention (अभियुक्तेन मनसा) । This is the trouble No. 1. 3 प्रियाशोक. &c. —This though is the same as in "किसलयमिव मुग्धम् &c." (sl. 5). This is trouble No. 2. It interferes with the work "इदंविश्वम्" &c. The necessary attention cannot be given to the work. 4. स्वयंकृत्वा &c.—This introduces

trouble No. 3. The heart cannot be relieved because the only relief is lamentation (प्रलापैरेव धार्यते") and lamentation is not available to him This establishes बहुत्व of कष्ट and justifies the remark "बहुतरप्रकारकष्टः" । Here note grammar —असुलभः has तेन for its nominative understood The खल् in सुलभ bars the षष्ठी in the कर्त्ता । Or we may say स्वयं त्यागं कृत्वा स्थितस्य तस्य असुलभ. with शेषे षष्ठी in तस्य not कर्त्तरि षष्ठी । 6. तदद्यापि &c —उद्+श्वस+घञ् भावे उच्छ्वास outburst. The pent up grief has at last found a vent. This will benefit him. 6. ननु—Implies आक्षेप । why exclaim हा धिक् at his wails ? You are wrong. Hail this outburst with joy, it will steady his heart. एवं बुद्धिः प्रसादं याति"—Bhass

(XLVI) रामः—कष्ट कष्टम् !

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु नभिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् !
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एव्वंणेदं [एवमेतत्]

Rama—Misery ! O misery !

The heart, with deep agitation, becomes pounded but does not cleave into two. The frame, unnerved, develops a swoon but does not renounce consciousness The internal heat burns the body (Or—The heat burns the boby within) but does not reduce it to ashes. Fate is piercing the vitals, but does not sever life. (31).

Sita—So it is.

मित—। दलतीति। अन्वय'—गाढोद्वेगं हृदयं दलति द्विधा तु न भिद्यते। विकल. काय: मोहं वहति चेतना न मुञ्चति। अन्तर्दाह तनूं ज्वलयति भस्मसात् न करोति। विधि. मर्मच्छेदी (सन्) प्रहरति जीवितं न कृन्तति। व्याख्या-'गाढ:' प्रबल. 'उद्वेगो' विचलितता यस्य तादृश मम 'हृदय दलति' निष्पिष्टं भवति 'द्विधा तु किन्तु द्वयोर्भागयो. 'न भिद्यते' भिन्न न भवति। यदि तथा स्यात् मृत एव स्या दु.खानुभवश्च न स्यात्। किञ्च 'विकल: काय' असारो मे देह. 'मोहं वहति' मूर्च्छां तनोति किन्तु चेतना न मुञ्चति' चैतन्यस्वरूपं तत्वतो न जहाति। अथ यदि जह्यात् चिरमेव अचेतन' स्या दु खानुभवो न स्यात। अपि च 'अन्तर्दाह' मनस्ताप: तनूं ज्वलयति' देहं दहति 'भस्मसात न करोति' भस्मीभूतं न करोति। कुर्य्यात् चेत. मृत. स्या दु खोनुभवश्च न स्यात्। "कष्टं भो. कष्टम्।" मन्ये विरूपो मे 'विधि' दु.खस वेदन स्यात् इति 'मर्मच्छेदी' मर्माणि छित्वा 'प्रहरति' किन्तु 'जीवित' न कृन्तति' प्राणान्न छिनत्ति। "दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम्। मर्मोपघातिभि: प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरै ॥"—इति भाव ॥ एवमेतत् ममापि एवमेवानुभव' इति रामेण आत्मनस्तुल्यावस्था विज्ञाप्यते ॥

N*otes*—. दलति—दल implies भेदन and is usually सकर्मक। Here the sense is altered and it means भिन्नीभवन and is अकर्मक। 2. गाढ&c —उद्+विज+घञ् भावे करणे वा ऊद्वेगshock (करणे), agitation (भावे)। prefer करणे। 3. भिद्यते—भिद्+लट् ते कर्मकर्त्तरि। 4. विकल.—कला is कलना any movement or imaginative work; hence सामर्थ्य strength. "कलनाकालयोः कला" इति विश्व:। विगता कला अस्य। 5. ज्वलयति—ज्वल+णिच्=ज्वलि or ज्वालि optionally by "ज्वलह्वलह्मलनमाम् अनुपसर्गात् वा"। Hence ज्वालयति is also correct 6. अन्तर्दाह—Here we may also take अन्त: as uncomppounded and construe दाहं तनूम् अन्त: ज्वलयति the burn of grief inflames the body within. if compounded, say अन्त: मध्ये दाह: अन्तर्दाह: internal heat,

सुप्सुपा। 7. भस्मसात्—साकल्येन भस्म इति भस्म+साति completely reduced to ashes An अव्यय। 8. प्रहरति &c—This sums up the matter of the preceding three lines.—The heart does not turn to ashes &c. hence I infer That the Ordainer (or fate) strikes and at the same time purposely preserves life se as to make me feel the pain in full. The verse is an amplification of "दुःखसंवेदनायैव &c." (Act I, sl 48). 9. एवमेतत्—Sita endorses Rama's view. I too feel it thus! I suffer unspeakable misery yet life persists in me.

(XLII) रामः—हे भवन्तः पौरजानपदाः,

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता।
चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिभ्रमयन्ति मा-
मिदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

Rama—O ye citizens and villagers.

The Queen's stay at home, I was told, was not to your liking, so, like straw, she was abandoned in the lonely forest and not mourned, even now helpless I weep thus, all those long familiar objects bewilder me. O pardon me. (32).

मित—। न किलेति। अन्वय.—देव्याः गृहे स्थानं भवता न अभिमतं किल, ततः (सा) तृणमिव शून्ये वने त्यक्ता न च अनुशोचिता अपि। अद्य अपि चिरपरिचिताः ते ते भावाः मा परिभ्रमयन्ति, अशरणैः (अस्माभिः) इदम् एवं रुद्यते, प्रसीदत। व्याख्या—'देव्याः' सीतायाः 'गृहे' राजभवने 'स्थानं' स्थितिः निवासः 'भवता न अभिमतं सम्मतः किल इति श्रुतं मया 'ततः' तस्मात् सा देवी 'तृणमिव'

अकिञ्चित्करमिव किञ्चित् वस्तु 'शून्ये' वने' विजने कानने 'तारका' निर्वासिता। 'इत्थ मृतावे दत्ता सा 'न च' नैव अनुशोचिता अपिपश्चात्तापेनापि सम्भाविता। 'अद्य अपि' अधुना च तस्या अर्थे यो विलाप. तत्र ब्रवीमि 'चिरपरिचिताः' दीर्घं कालं सीतया सह अनुभूताः 'ते ते भावा' तरुशकुनिकुरङ्गादयः गिरिकाननादयश्च पदार्थाः' अद्य दृष्टा' सन्त 'मा परिभ्रमयन्ति, विकलयन्ति, तेन च 'अशरणै' निरूपायै अस्माभिः 'इदम् एतत् 'एवम' अनेन प्रकारेण उच्चै रिति शेष रुद्यते' (भावे or कर्मणि लट) विलप्यते। अत मे अनिच्छाकृतरोदने 'प्रसीदत' प्रसन्ना भवत मा कुप्यत इत्यर्थ ॥

Notes—1 किल—अव्यय implying ऐतिह्य reported matter. I heard it from my man दुर्मुख। 2. भवताम्—कर्त्तरि षष्ठी in connection with अभिमत (which see) 3 अभिमतम्—अभि+मन्+क्त कर्म्मणि वर्त्तमाने by "मतिबुद्धि"। This gives षष्ठी in the कर्त्ता by "क्तस्य च वर्त्तमाने"। 4. परिभ्रमयन्ति—परिभ्रम+णिच्=भ्रमि not भ्रामि because the root is मित्। परिभ्रमयन्ति bewilder. 5. इदम—Take this with रुद्यते। or इदम् points at the क्रिया, *i e* रोदनक्रिया। Comp 'इदं रक्षोभिर्वृत्तम्' (I sl. 28 . 6. अशरणै'—शरण is रक्षण help "शरणं रक्षणे गृहे" इति विश्व। अविद्यमान शरणमेषाम्। तैः। Refers to himself अनुक्त कर्त्तरि तृया। He has spoken above of himself in the singular (माम्), hence it would have been more natural to say अशरणेन मया रुद्यते। 7. प्रसीदत—Weeping is an offence against you Excuse me (प्रसीदत) I am helpless in the matter.

(XVIII) तमसा—अतिगम्भीरमवगूरणं शोकसागरस्य।
वासन्ती—अतिक्रान्तं धैर्यमवलम्बयतां देवेन।
रामः—सखि किमत्रोच्यते धैर्यमिति ?

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
लुप्तं सीतेति नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३२ ॥

Tamasa—A very deep whirl-pool of the sea of sorrow ?

Vasanti—Let Sire have patience in the matter of what is past.

Rama—Friend, do you cry 'patience in this matter' ?

This is the twelfth year of the world bereft of the queen Even the name 'Sita' is forgotten, but it is not that Rama does not live. (33).

मित—। 'अवगूरणम्' आवर्त्त इति विद्यासागरपादाः ॥ 'अतिक्रान्ते' विगते सीताविनाशविषये । 'अत्र' अतिक्रान्ते इत्यर्थः । अकाण्डे त्वया उक्तं धैर्य्यमिति । अवलम्बितमेव मया धैर्य्यमित्याह—देव्या इति । अन्वय—सुगम । व्याख्या—देव्या सीतया 'शून्यस्य' विरहितस्य 'जगत' अद्य 'द्वादश परिवत्सर' वर्षं वर्त्तते । इत प्राक् द्वादशे वत्सरे भूता सीता (द्वादश इति भ्रम त्रयोदश इति युक्तम्) । सीत इति नाम अपि लुप्तं तिरोहितं जगति । कोऽपि नाद्य सीतेति नाम स्मरति । किन्तु 'राम न च नैव 'न जीवति' जीवत्येव वज्रमयो राम । किमत परमुच्यते धैर्य्यमिति ।

Notes—1 अवगूरणम—The root गूर means गति। अव means निम्न। अवगूर्यते (दिवादि आत्मनेपदी) अधो गच्छति अस्मिन्नितिअव + गूर + ल्युट् अधिकरणे अवगूरणम a place where the motion is down-wards. But at every whirl pool there is a strong downward suction. Hence अवगूरण is आवर्त्त whirl-pool 2 द्वादश—This is a miscalculation. Sita was abandoned on or about the day ऋष्यशृङ्ग commenced his यज्ञ। The यज्ञ lasted 12 years and was finished a day or two before राम came to पञ्चवटी। Hence it was the thirteenth year of her exile then running. But तमसा gives us (para ix) a contradictory report.

She says that very day the twelfth year completed. Any way राम perhaps should have said त्रयोदश. परिवत्सरः । 3. न च—च implies अवधारण । 4. न न—The two negatives make a strong offirmative rendering च well night supefluous.

(XLIX) सीता—मोहिदम्हि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं [मोहितास्मि एतैरार्यपुत्रवचनैः] ।

तमसा—एवं वत्से,

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।
एतास्ता मधुनो धाराश्च्योतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

Sita—I am dazed by these words of my husband.

Tamasa—Just so, my child

These words, tender with love, being terrible with grief, are not very pleasant to you. These are streams of honey pouring on you mixed with poison. [Or—These as they are, pour on you streams of honey mixed with poison] (34).

मित—'मोहिता' मोहमापादिता । मोह विकलता । आर्यपुत्रस्य, शकोद्गारिभिर्वचनै, अहमपि शोकेन विवशा जाता । 'एवं' युक्तमेतत । रामस्य वचनानि दुःखकरणीय ते । कारणमाहनैता इति । अन्वयः—स्नेहार्द्राः शोकदारुणा एता वाचः प्रियतमा न ता एताः सविषा मधुनो धाराः त्वयि श्च्योतन्ति । व्याख्या—'स्नेहेन' वात्सल्येन 'आर्द्राः' सजलाः कोमला इत्यर्थं किन्तु 'शोकेन' भर्तुः शोकेन दारुणाः' कठोरा दुःसह्या इति यावत् 'एता वाच ' रामोक्तानिवचनानि 'प्रियतमाः न' त्वत्सम्बन्धे नितरां प्रीतिपदा नैव भवन्ति । 'ताः' तथाविधाः स्नेहार्द्राः शोकदारुणा. 'एता' वाच' न हि मन्ये वाच एव किन्तु 'सविषाः विषसंसृष्टाः मधुनः धारा ' मधुप्रवाहाः 'त्वयि श्च्योतन्ति' क्षरन्ति । (श्च्युतिर् क्षरणे अकर्मकः । सकर्मक पक्षे—'ता एताः' रामवाचः 'सविषाः' विषमिश्रा. 'मधुनो धाराः' मधुप्रपातान् 'त्वयि श्च्योतन्ति' पातयन्ति) ।

Notes—1. मोहिता—मुह+णिच्+क्त कर्मणि स्त्रियाम्। 2 प्रियतमा —No comparison is implied, तमप् expresses आतिशय्यमात्र here. 3. श्चोतन्ति—For a सकर्मक use compare—मधुश्च्युत (sl. 24) Those who do not admit the सकर्मक sense, have to suppose श्च्युतिर् (भ्वादि) to be अन्तर्भावितण्यर्थ in such instances.

(L) रामः—अयि वासन्ति, मया खलु—

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः।
तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः॥३५॥

सीता—एव्वं म्हि मन्दभाइणी पुणो वि आआसआरिणी अज्जउत्तस्स [एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरपि आयासकारिणी आर्यपुत्रस्य]।

Rama—O Vasanti by me, indeed,—

Is not the keen shaft of grief being borne in the heart though rending the vitals like a bent spike of glowing coal driven in or like the bite of some venomous snake. (35).

[N. B—The verse is obscure].

Sita—Thus have I, the ill-starred, become again an afflic-ter of my husband.

मित— । 'मया खलु' इति परिवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम् ॥ यथेति । अन्वय'— यथा अन्तः प्रत्युप्तं तिरश्चीनम् अलातशल्यं सविष. दंशश्च तथैव मर्माणि कृन्तन्नपि तीव्र शोकशङ्कुः हृदि मया खलु सोढः न किम्? व्याख्या—'यथा' यद्वत्, 'अन्तः' मध्ये 'प्रत्युप्त' निखातं तिरश्चीनं वक्रम्, 'अलातम्' अङ्गार एव 'शल्यं' कीलकः 'सविष' गरलसंयुतः 'दंशश्च सर्पदंश. वा तथैव तद्वदेव 'मर्माणि जीवनस्थानानि 'कृन्तन्नपि

छिन्दन्नपि 'तीव्रः' दारुणः 'शोकशङ्कुः' शोकरूपः कीलकः 'हृदि' हृदये 'मया खलु' नूनं 'सोढः' न किम्,' सोढ एव। इदमपि न किं धैर्यमिति त्वया सम्भाव्यते') एवमिति। 'एवम्,' अनेन प्रकारेण 'पुनरपि' प्राक् रावणतः अद्य तु परित्याक्तता मती 'आयासंकारिणी दुःखदायिनी ॥

Notes—1. तिरश्चीनम्—तिरस् means वक्र। तिर्यच is a प्रातिपदिक also meaning वक्र। This is an अव्यय and different fron the तिर्यच् derived fram तिरस्। "तिर्यक् तिरोऽर्थे वक्रे च विहङ्गादौ त्वनव्ययम्"—*Visva* and *Medini*. तिर्यगेव इति तिर्यच्+ख स्वार्थे तिरश्चीनम् by the rule "विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्"। 2. अलात &c. —अलात is a fire brand. अलातरूप शल्यम्, कर्मधा शाकपार्थि—of the शाकपार्थिवादि class 3. च—The word means वा here. *i. e.* implies पक्षान्तर। "च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति त्रिकाण्डशेषः। 4. दशः—Snake-bite सर्पक्षत। "दंशो कर्मणि भुजगक्षते" इति हैम।

(L1) रामः—एवम् अतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मम संस्तुततत्प्रियवस्तुदर्शनात् उद्दामोऽयमावेगः। तथाहि—

लोलोल्लोलक्षुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि समाधीयते तं तमन्तः।
भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३५ ॥

सीता—एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण दुक्खसंखोहेण पप्फुरिदणिअदुक्खं विअ आकम्पिदं मे हिअअं [एतेन आर्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण प्रस्फुरितनिजदुःखमिव आकम्पितं मे हृदयम्]।

Rama—To me, even with the heart thus steadied so as not to waver in the least, this agitation has become uncontrollable at the sight of all those familiar objects. Thus—

An indescribable agitation of the mind prevails forcibly nipping up in the interval (अन्त) whatever effort I somehow make to check the outburst of grief (करुण) excited like a surging billow [Or—outburst of the heart (करण) so agitated as to become fickler than the ficklest]. just as the cur- rant of water with its force uncheecked does a sandy dam. (36).

Sita—My heart shudders as if with its own grief awakened by my husband's shocks of grief, the grim progress of which is uncontrollable

म्भित। एवमिति—'अतिनिष्कम्प' सुनिश्चलं यथा तथा 'स्तम्भित' स्थिरीकृतम् अन्तःकरण मानस येन, तथाविधस्य 'अपि मम स त्य' पूर्वपरिचितस्य 'तस्य तस्य प्रियवस्तुनः' करिमयूरादे. दर्शनात् उद्दाम:' उच्छृङ्खल. दुर्दम इत्यर्थः 'अयम् आवेगः विकार.॥ उद्दामतामेव दर्शयति लोलेति। अन्वय—लोलोल्लक्षुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं मया यो यो यत्न कथमपि आधीयते त तम् अप्रतिहतरय तोयस्य ओघः सैकत सेतुमिव अन्त. बलात् भित्त्वा कोऽपि चेतोविकारः प्रसरति। व्याख्या—'लोलः' धावन् य. उल्लोल:' महोर्मि. स एव क्षुभित' स स्तुतवस्तुदर्शनात् प्राप्तसंक्षोभ. यः 'करुणः' करुणोरस लक्षणया शोक तस्य यत् 'उज्जृम्भण' परिव्यक्ति. तस्य 'स्तम्भनाय' मया यो यो यत्न: कथमपि' अतिकृच्छ्रेण आधीयते' अवलम्ब्यते' 'त त' यत्नम अप्रतिहत' अनिरुद्ध. 'रय.' वेगो यस्य तथाविध. 'तोयस्य ओघ.' जलप्रवाहः 'सैकतं' वालुकामय सेतुमिव' बन्ध यथा करोति तथा 'अन्त:' मध्ये आधानस्तम्भनयोरन्तराले 'बलात्' उद्दामताहेतुकरभसेन 'भित्त्वा' भित्त्वा विधूय विधूय 'कोऽपि' अननुभूतपूर्वः 'चेतोविकार:' चित्तविक्षोभ: 'प्रसरति' प्रवर्तते। क्षुभित करण' इति पाठे 'लोलात्' चञ्चलादपि 'उल्लोल' चञ्चल यथा तथा 'क्षुभित' यत् 'करणम्' अन्त.करण हृदयमित्यर्थः इत्यादि कथञ्चित् व्याख्येयम्॥ एतेनेति—

'हृदयं मे आकम्पितं कम्पने। किम्भूतं हृदयम् ?—'प्रस्फुरितम्' आविर्भूतं निजः-दुःखम् आत्मशोकः यस्मिन् तथाविधमिव हृदयम्। आर्य्यपुत्रस्यानिष्टशङ्कया एवं नाम कम्पते मे हृदयं येन मन्ये हृदयस्यैव गुरुदुःखं किमप्यापतितमद्य। कुतः शङ्का ?—दुःखसंक्षोभेण' शोकाभिघातेन। ननु निग्रहीष्यते शोकः—'दुर्वार' दुर्निग्रहः 'दारुण' विषमः 'आरम्भः प्रवृत्तिः यस्य तथाविधेन दुःखसंक्षोभेण। अनिवार्य्या अस्य संक्षोभस्य क्रिया तत् न जाने किमत्याहितं तस्य स्यादिति शङ्का॥

Notes.—1. अतिनिष्कम्प &c.—निर्गतं कम्पं अस्मात् निष्कम्पम्, बहु—। The निर् is privative but often instead of indicating complete privation, it implies scarcity only. in such cases अति is added to indicate entire absence Comp. "अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला"—*Sakuntala*. अतिशयेन निष्कम्पम् अतिनिष्कम्पम्। 2. संस्तुत—सम्+स्तु+क्त कर्मणि संस्तुतम known Cp "असंस्तुतानामपि भावसार्द्रम्"—Kirat. तानि च तानि च तत्तानि those there and those yonder, द्वन्द्व। प्रियाणि वस्तूनि प्रियवस्तूनि। तत्तानि प्रियवस्तूनि तत्तत प्रियवस्तूनि। संस्तुतानि तत्तत्प्रियवस्तूनि। तेषां दर्शनम्। तस्मात्। 3. उद्दाम'—See उद्दामिन, sl 6 Vibyasagra reads अयाप्रसावेग which is almost as good. Our reading occurs in Viraraghava and three of Vidyasagar's manuscripts. The verse suggests उद्दामता and seems to support our reading. 4. लोल &c.—ह्ल्लोल billow. "अथोर्मिषु। महत्सूल्लोलकल्लोलौ" इत्यमरः। क्षुभ+णिच्+क्त कर्मणि=क्षुभित or क्षुब्ध। For समास see Tika; with the reading करण say is करण is अन्तःकरण, thence by लक्षणा it is हृदयावेग। 5. यः यः, त तम्—वीप्सायां द्विरुक्तिः। All my eforts 6. अन्तः—अन्तर् is an अव्यय meaning मध्ये। Vidyasagara construes अन्तः प्रसरति। 7. भित्त्वा &c.—The repetition implies frequecny (नित्यता)। भित्त्वा itself shows उद्दामता। 8. बलात्—Another indication of

उद्दामता। वलमवलम्ब्य इति ल्यब्लोपे ५मी। 9. सैकतम्—सिकता is बालुका। It is usually in the feminine plural. "आप: सुमनसो वर्षा अप्सर सिकता. समा। एते स्त्रिया वहुत्वे स्यु:रेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्॥" सिकतानामयम् सिकता+अण्=सैकत। तम्। 10. दुर्वार &c—दुर् वारि+खल् कर्म्मणि दुर्वार irresistable. विपद वहु—(see Tika). 11. प्रस्फुरित &c.—निज here refers to the pang of the heart itself. 12. हृदयम्—The heart is personified. She does not say *my* grief but the *heart's* grief.

(LII) **वासन्ती (स्वगतम्)—कष्टमभ्यापन्नो देव: तदन्यत: क्षिपामि तावत्। (प्रकाशम्) चिरपरिचितानामिदानीं जनस्थानभागानामवलोकनेन आत्मानमानन्दयतु देव:।**

राम:—एवमस्तु। (इत्युत्थाय परिक्रामति)।

सीता—सन्दोवणाइं एव्व दुक्खस्स पिअसही विणोदणोवायो त्ति मण्णेदि [सन्दोपनान्येव दुःखस्य प्रियसखी विनोदनोपाय इति मन्यते]।

वासन्ती—देव देव,

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षण:
सा हंसै: कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्य्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्ध: प्रणामाञ्जलि:॥ २७॥

Vasanti (*To herself*)—Sire is in a sad plight, so I will draw him elsewhere (*Aloud*) Let Sire now divert himself with a sight of these long familiar sites of Janasthana.

Rama—So be it (*Rises and goes round the stage*).

Sita—My dear friend deems as sources of diversion the very thing that are inciters of grief.

Vasanti—Sire, Sire.

In this very bower of creepers you stood with your eyes fixed on her track, while she tarried long on the sand-banks of the Godavari making fun with the swans. While approaching, seeing you as if annoyed, she, in distress, made in supplication a charming fold of the palms that is like a lotus-bud. (37 .

मित। 'देव.' राजा राम. 'कष्ट' सङ्कटं शोच्यामवस्थामित्यर्थ. 'अभ्यापन्न.' प्राप्त:। 'तत् अन्यत.' अन्यस्मिन् हृद्यतरे विषये 'क्षिपामि' प्रेरयामि ॥ 'सन्दीपनानि' दु.खस्य उज्ज्वलनानि वस्तूनि ॥ अस्मिन्निति। अन्वय.—अस्मिन्नेव लतागृहे त्वं तन्मार्गदत्तेक्षण: अभव., सा हंसै: कृतकौतुका (सती) गोदावरीसैकते चिरम् अभूत। आयान्त्या तया त्वा परिदुर्मनायितमिव वीक्ष्य कातर्य्यात् अरविन्दकुड्मलनिभ. मुग्ध: प्रणामाञ्जलि: बद्ध:। व्याख्या—'अस्मिन्नेव' पुरोवर्त्तिनि 'लतागृहे' कुञ्जे 'त्वं' तस्या. सीताया. 'मार्गे' वर्त्मनि 'दत्ते' स्थापिते 'ईक्षणे' लोचने येन तथाविध. सन् 'अभव' अस्था., 'सा' सीता पुन. 'हंसै कृतं कौतुकं क्रीडामोद. यया तादृशी सती गोदावर्य्या: सैकते' पुलिने 'चिरम् अभूत व्यलम्बयत्। इतस्त्वं सोत्कण्ठ. तत: सा क्रीडापरा इति कोपहेतु:। 'आयान्त्या' गोदावर्य्या: लतागृहं प्रत्यावर्त्तमानया 'तया त्वा परिदुर्मनायितमिव' अप्रसन्नचेतसमिव 'वीक्ष्य दृष्ट्वा ममैवायमपराध: इति 'कातर्य्यात् दु.खात्' पुन:प्रसन्नताविधानार्थं तव 'अरविन्दकुड्मलनिभ' कमलकोरकोपम: अतएव 'मुग्ध' मनोहर. प्रणामाञ्जलि:' प्रणिपातसूचक. करपुट: 'बद्ध.' रचित: ॥

Notes :—1. चिरपरिचितानाम् &c —This reading occurs in three of Vidyasagar manuscripts. The fourth has "चिरपरिचितान् एतान् जनस्थानभागान् अवलोकयतु देव."। But Sita's remark "प्रियसखी विनोदनोपाय: इति मन्यते" requires a direct mention of विनोदन or आनन्दन in Vasanti's speech. Hence we reject the reading of the fourth manuscript though supported by the weighty authority of Vidyasagar.

2. देव देव—सम्भ्रमे द्विरुक्तिः। सम्भ्रम is त्वरा। Perhaps they were passing by without noticing the bower when suddenly वासन्ती drew Rama's attention to it Here three of Vidyasagara's manuscripts have "(सकरुणम्) देव देव"। But a piteous appeal (सकरुणम्) like that is bound to affect Rama the more, hence this is inconsistent with Vasanti,s determination to divert Rama's attention (अन्यत. क्षिपामि) and to give him some sort of joy (आनन्दयतु)। Hence सकरुणम् is rejected. 3. सा हंसै &c—She was playing with the swans. Usually this is taken to mean— her curiosity was roused at the sight of the swans. But why ? The sight was before her the whole day, every day. So there can be no room for curiosity. Whereas play with the swan is always possible like one's play with one's own dog. 4. आयान्त्या—आ+या+शतृ स्त्रियाम् आयान्ती or आयाती। तया। Note the शतृ। आयान्त्या not आयातया। She had not yet entered the bower, but from a distance, on her way to it, sho noticed that Rama sat morose. 5. परिदुर्मनायितम्—परिदुर्मनाय is a नामधातु (see under दुर्मनायमानाम्, Act I, para xxii), परिदुर्मनाय+क्त कर्त्तरि परिदुर्मनायितः looking very moody. 6. अरविन्द &c.—अरविन्दकुड्मल', इतत्—। अरविन्द-कुड्मलेन तुल्य इत्यर्थे नित्यसमास of अरविन्दकुड्मल and निभ। निभ means तुल्य only when it is an उत्तरपद in a समास। Conseqnently no वाक्य with निभ can be given and we have an अस्वपदविग्रह—a नित्यसमास। 7. कातर्यात्—कातर is दुःखित sorry. तस्य भाव इति कातर+ष्यञ् कातर्येण। कातरा need not become कातर here

by पुंवद्भाव, the आ will disappear by "यसीति च"। The पुंवद्भाव is however available by "भस्य अढे तद्धिते"। 8. *Remark*—The incident occurred in privacy, But Vasanti being a deity nothing could be hidden from her.

(LIII) सीता—दारुणासि सहि वासन्दी दारुणासि जा एदेहिं हिअअमम्मगुढ़सल्लघट्टणेहिं पुणो पुणो मां मन्दभाइणिं अज्जउत्तं अ सन्दावेसि [दारुणासि सखि वासन्ती दारुणासि या एतैः हृदयमर्मगूढ़शल्यघट्टनैः पुनः पुनर्मां मन्दभागिनीम आर्य्यपुत्रञ्च सन्तापयसि]।

रामः—चण्डि जानकि, इतस्ततो दृश्यसे इव न चानुकम्पसे।

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि !
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥३८॥
(इति मूर्च्छति)।

Sita - Cruel you are, friend Vasanti, cruel you are who, as if with shakes of the shaft, buried in the vitals of the heart, again and again torture my ill-fated self and my husband.

Rama – Janaki, O Fury, you are as if seen here and there but you do not pity me.

Alas! Alas! my queen, my heart bursts; my bondage to the body ceases; the world I deem a void; within I burn in a ceaseless fire, my innermost self, helpless and despairing, sinks in a blinding gloom, stupor veils me all round, ill-fated as I am, what can I do? (38).

(*Faints away*).

मित। दारुणेति—'या' त्व हृदयस्य मर्मणि जीवस्थले "गूढ' तावता निखातं यत शल्यं शङ्कु:तस्य 'घट्टनैः' सञ्चालनै तत्तुल्यै रित्यर्थ 'एतै' लतागृहप्रदर्शनादिभिः कार्यं सन्तापयसि। हृदयमर्मशल्यघट्टनमिव रुजाकरमेतत् लतागृहप्रदर्शनम् इति भाव। चण्डीति। 'दृश्यसे इव' लग्नतया भावनया निर्माय इव पुरो निधीयसे। भागीरथीवरप्रभावात् वस्तुतस्तद्दर्शनं ततकथाश्रवणञ्च न सम्भाव्यते॥ हाहेति। अन्वय.—हा हा देवि हृदयं स्फुटति, देहबन्ध ध्वंसते, जगत् शून्यं मन्ये, अन्त अविरतज्वालम् ज्वलामि, सीदन् विधुर. अन्तरात्मा अन्धे तमसि मज्जतीव, मोह. विष्वक् स्थगयति। मन्दभाग्य. (अहम्) कथं करोमि। व्याख्या—हा हा' अहो खेद 'देवि' सीते मे 'हृदय स्फुटति' विदीर्यते, 'देहबन्ध.' आत्मन शरीरेण योग: 'ध्वंसते' नश्यति, मन्ये देहत्याग एव मे भवति इत्यर्थ., 'जगत्, संसारम् शून्यम् असार मन्ये', 'अन्त' मध्ये, अविरतज्वाल सन्ततखेदनं यथा तथा 'ज्वलामि' दह्ये, 'सीदन्' अवसन्नो भवन् 'विधुर' विकल. 'अन्तरात्मा' देहमध्यस्थश्चिन्मय' पुरुष. 'अन्धे' दृष्टिरोधकरे 'तमसि' ध्वान्ते 'मज्जति इव अवतरतीव, 'मोह' विचेतनता 'विष्वक्' समन्तात् 'स्थगयति निरुणद्धि'। 'मन्दभाग्य:' भाग्यहीनः अहं 'कथं करोमि' केन प्रकारेण प्रतिविधास्ये।

Notes :—1. हृदय &c.—There waa actually no shaft embedded in the heart of राम or सीता to which वासन्ती was now and then giving a shake; सीता means that by drawing attention to the मयूर, the marble slab, the bower &c, वासन्ती was distressing her and राम, and the pain they were feeling was like that felt when a shaft of that kind is shaken. Hence explain शल्यघट्टनै.—शल्यघट्टनतुल्यैः। 2. दृश्यसे—This is only Rama's imagination, actual sight was impossible because of Bhagirathi's boon. Sita is said as चण्डि=highly sensitive, hence she does not pity Rama (नानुकम्पसे)। 3. देहबन्ध:—देहेन बन्ध: the tie with the body. सुप्सुपा। 4. अन्धे—अन्धं करोति इति अन्ध+णिच् (नामधातु)+

अच् कर्त्तरि अन्धम् that which blinds. तस्मिन्। 5. अन्तरात्मा—अन्तःस्थः आत्मा the self within, कर्म्मधा—। 6 विष्वक्—विषु is an अव्यय implying सर्वतोभाव। विषु+अञ्चतीति विषु+अञ्च+क्विन् कर्त्तरि विष्वक्, that which goes all round तत् यथा तथा। Qual. स्थगयति। Or qualifies मोह। विष्वङ्मोहः (a pervading stupor) — may be compounded or uncompounded. 7. स्थगयति—स्थग also means "to fill up" Comp. "रवश्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर."—*Venisamhara.* 8. कथं करोमि—Vidyasagara explains कमुपायमवलम्बे।

(LIV) सीता—हद्धी हद्धी पुणोविप्पमूढ़ो अज्जोउत्तो [हा धिक् हा धिक पुनरपि प्रमूढ़आर्य्यपुत्रः)।

वासन्ती—देव, समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

सीता—हा अज्जउत्त मं मन्दभाइणीं उद्दिसिअ सअलजीअलोअमङ्गलाधारस्स दे वारं वारं संसयिदजीविददारुणो दसापरिणामो। हा हदम्हि [आर्य्यपुत्र मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य ते वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणामः। हा हतोस्मि]। (इति मूर्च्छति)।

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि। पुनस्त्वत्पाणिस्पर्श एव जीवनोपाय रामभद्रस्य।

वासन्ती—कथमद्यापि नोच्छ्वसिति! हा प्रियसखि सीते, क्वासि? सम्भावय आत्मनो जीवितेश्वरम्।

Sita—Alas! Alas! my husband has fainted again.

Vasanti—Take courage, Sire, take courage.

Sita—Alas! My husband! With reference to me,

the ill-starred, is over and over coming unto you, the abode of blessings for the whole living world, this terrible change of condition in which life is endangered. Alas! I am lost. (*Faints away*).

Tamasa—Take courage, child, take courage. Again the touch of your hand alone is the means for the reviving of Ramabhadra.

Vasanti—How so! Even now he does not recover! Alas! Dear friend Sita, where are you? Do resuscitate the lord of your life.

मित—। 'सकलस्य' कृत्स्नस्य 'जीवलोकस्य' प्राणिजगत यत् 'मङ्गलं' कल्याणं तस्य 'आधार.' निलय., यदधीन विश्वस्य शुभं तस्य 'ते'। 'वारं वार'' पुन पुनः। 'संशयित'' सङ्कटापन्नं 'जीवित' प्राणा यस्मिन् अतएव 'दारुण' घोर. 'दशाया: अवस्थाया. 'परिणाम' परिवर्त्त ॥ 'जीवनस्य' पुनर्जीवनस्य 'उपाय' पन्था. ॥ 'उच्छ्वसिति' प्रत्युज्जीवति। 'सम्भावय' सम्यक् भावय प्रकृतिस्थ कुरु। यद्वा— 'सम्भावय' सम्भानय आत्मोपस्थित्या तर्पय।

Notes. —1. हा धिक् &c —She blames her own luck. 2. प्रमूढ—प्र + मुह + क्त कर्त्तरि has fainted. 3 वारं वारम्—वार is क्षण opportunity, interval. 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' the क्रिया being भवति understood. वारंवारं दशापरिणामो भवति means अनेकवारं दशापरिणामो भवति। Duplication by "स्वार्थे अवधार्यमाणे—' See under स्थाने स्थाने, Act II, sl. 14 4. सम्भावय—सम् + भू + णिच् + लोट हि। In the sense 'to succour'—comp. "सम्भावयतु देव्या: पुत्रकम्"—Para xxv. Or here as well as there we may apply लक्षणा and have वीप्सायां द्विर्वचनम्। Thus वार is अवसर occasion *i e.,* the right occasion. वारं वारम् = at every right occasion. Similarly स्थान place *i e.* the right place, स्थाने स्थाने at every suitable place.

(LV) सीता—(ससम्भ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे चस्पृशति)।

वासन्ती—दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः।

रामः—आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-
रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून्।
संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-
दानन्दादपरिविधं तनोति मोहम्॥ ३८॥

(आनन्दनिमीलिताक्ष एव) सखि वासन्ति, दिष्ट्या वर्द्धसे।

Sita—(*Hastily advancing touches him on the heart and forehead*).

Vasanti—Luckily Ramabhadra has his consciousness restored to him.

Rama—Unexpectedly, yet again the touch, as if smearing, with ambrosial ointments, the constituents of my body within and without, revives me and, through joy, promotes stupor of a different kind.

(*Continuing with eyes closed in joy*) friend Vasanti, luckily you are blessed.

मित—। 'प्रत्यापन्ना' पुनरागता 'चेतना' यस्य सः॥ आलिम्पन्निति। अन्वय—अकस्मात् पुनरपि सस्पर्शं अन्तर्वा वहिरपि वा शरीरधातून् अमृतमयैः प्रलेपैः आलिम्पन्निव जीवयन् आनन्दात् अपरविध मोहं तनोति। व्याख्या—'अकस्मात्' सहसा 'पुनरपि सस्पर्शः' पूर्वानुभुत. सीतापाणिस्पर्शं 'अन्तर्वा' मध्ये च वहिरपि वा' वहिश्च देहस्य 'शरीरधातून्' शरीरोपादानानि त्वङ्मासप्रभृतीनि 'अमृतमयैः' सुधाप्रक्षितिकैः 'प्रलेपैः' विलेपनैः 'आलिम्पन्निव सम्यक् लिम्पन्निव 'जीवयन्' लेपनेनैव माम् उच्छ्वासयन् लेपनजनितात् 'आनन्दात्' अपरविधं' पूर्वानुभूतात् मोहात् विलक्षणं 'मोहं' विमुग्धता 'तनोति' विस्तारयति॥

Notes :- 1. प्रत्यापन्न &c —पद means 'to go', आ+पद means 'to come'. Compare याति meaus 'goes', आयाति means 'comes'

Hence प्रत्यापन्ना *has come back*. See Tika now. 2 अमृतमयै.—अमृतस्य विकारा इति अमृत+मयट् अमृतमया made of nectar. दि:। Qual प्रलेपै.। 3. अन्तर्वा &c.—वा implies समुच्चय as in "सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम"। Also comp. "अतीतं सि जन्तुमसाधु साधु वा"—Kirat 1. Here Malli says "वा शब्दोऽप्यर्थे"। 4. अपरविधम्—अपरा विधा अस्य &c. Comp.—"तव स्पर्शे स्पर्शे मम च परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च"—Act I, sl 36; also "सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छामानन्दनेन जडतां पुनरातनोति"—Act III, sl. 12. 5. आनन्दनिमीलिताक्ष— निमीलिते अक्षिणी ऽस्य निमीलिताक्षि+षच् समासान्त=निमीलिताक्ष by "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्"। आनन्देन निमीलिताक्ष ।

(LVI) वासन्ती—देव कथमिव ?

रामः—सखि, किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती—अयि देव क्व सा ?

रामः—(स्पर्शसुखमभिनीय)—पश्य नन्वियं पुरत एव ।

वासन्ती—अयि किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं दहसि माम् ?

सीता—ओसरिदुं इच्छामि एसो उण चिरसब्भावसोम्मसीअलेण अज्जउत्तप्फंसेण दीहदारुणं वि सन्दावं झत्ति हरन्तेण वज्जलेवोवणद्धो विअ सिज्जन्तणीसहविवल्हत्थो वेवदि अवसो विअ मे हत्थो [अपसर्तुमिच्छामि एष पुनश्चिरसद्भावसौम्यशीतलेन आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुणमपि सन्तापं झटिति हरता वज्रलेपोपनद्ध इव खिद्यन्निःसहविपर्यस्तो वेपते अवश इव मे हस्तः]।

Vasantı—How so, Sire ?

Rama—What else, friend ? Janakı has come back.

Vasantı—Well, where is she, O Sıre ?

Rama—(*Acting the joy of touch*)—Why, look, here she is just in front of you.

Vasantı—Why O, with these ravings, frightful because piercing the vitals, do you again burn me, the ill-fated though burnt already with sorrow for my dear friend ?

Sıtı—I wish to withdraw, but this my hand—as if cemented with Vajralepa by the touch of my husband which is cool and pleasing through lasting good-will and is quickly removing my long and terrible anguish—is sweating, languid, supine and trembling like one paralysed.

मित—।'कथमिव' कथं वर्द्धे इत्यर्थः ॥ किमन्यत् ।' उच्यताम् इति वाक्यशेष ॥ 'पुरत एव' तव पुरोवर्त्तिनी एव सा ॥ "मर्मण' जीवस्थानस्य ये 'छेदा' कर्त्तनानि ते इव 'दारुणा.' घोरा । तै. प्रलापैः' असम्बद्धभाषितै. करणै. 'प्रियसख्या' सीताया एते इति यत् "दु.ख" तेन 'दग्धां' तापिताम् । 'दहसि' इति रामस्यार्थे एव शोक तेन च दाह.। प्रलापैर्ज्ञायते आगत उन्माद इति। ततो मूर्च्छा तदनु मरणं स्यात् इति हि दशाक्रमो विरहिणाम्। तत् रामस्य विपदमाशङ्कमाना दह्यते वासन्ती ॥ अपसर्त्तुं दूरे यातुम् इच्छामि' किन्तु, हस्तो मे अवश इव वेपते' तेन अपसर्त्तुं न शक्नोमि। कथमवश. ? —'खिद्यन्' सखेदः 'नि'सहः' 'विपर्य्यस्त' उत्तानश्च हस्त'। भवतु प्रधाव्य अपसर पादौ तु न अवशौ—'वज्रलेप' इति प्रसिद्धेन सुदृढेन प्रलेपेन 'उपनद्ध.' आर्य्यपुत्रस्य शरीरेण सह बद्ध 'इव' जातो मे हस्त तत् कथमपसर्य्यताम्? तदपि कथम्? —आर्य्यपुत्रस्पर्शेन करणेन। किम्भूतेन च स्पर्शेन एवमुपनद्धो हस्त. ?—'दीर्घंदारुणमपि' मे सन्तापं झटिति हरता स्पर्शेन। कथञ्च तत् ?—'चिरसद्भावेन' स्थायिन्या प्रीत्या य स्पर्श. सौम्यशीतलः सुखशीतलः वा उष्ण: न चातिशीतल' तेन। मयि अद्यापि स्नेहवान् आर्य्यपुत्र इति तस्य स्पर्शो मां सुखयति, तेन नापसरामि इति सरलार्थः।

Notes :—1. पुरत – This is ambiguous It may mean before *you* or before *me.* But पश्य suggests facility for वासन्ती to see. Now if सीता is in front of राम, it does not necessarily follow that she s visible to वासन्ती। Hence we prefer 'before *you.*' Some derive पुरत as पूर्व+अतसुच। But in that case पुर् can not be ordered in place of पूर्व So Bhattoji takes पुरत as अव्युत्पन्न। 2 मर्म्म &c. – मर्म्मच्छिद इव दारुणा, उपमान कर्मधा—। Here वासन्ती takes Rama's talk as the ravings of a mad man, because through Bhagirathi's boon he can not see सीता। The thought rends her vitals (मर्म्मच्छिद) as it were because the last three stages of विरह are उन्माद, मूर्च्छा and मरण। She has noticed the first two in Rama already and now apprehends the last. Comp. Vidusaka's "गृहीतोनेन पन्था उन्मत्तानाम' in Sakuntala. Act VI. 3 प्रियसखी &c.—प्रियसख्या दुःखम्, the grief caused by Sita, तेन दग्धा। Sita has already given me a shock and you are now going to cause another. 4. चिरसद्भाव &c —सन् भाव सद्भाव good-will. *i e* love, चिर is चिरस्थायी। चिर' सद्भाव lasting, unshaken love. सौम्य is सुभग pleasing. सौम्यश्वासौ शीतलश्चतेन। See Tika. 5. दीघ &c —दीर्घश्वासौ दारुणश्च, मम्। 6. वज्र &c.—वज्रलेप is a kind of cement of a very firm grip. तेन उपनद्ध'। My hand has stuck fast on my husband's person. I can not remove it; hence it is impossible for me to recede. 7. खिद्यन् &c.—The whole may be taken as a compound. खिद्यन् perspiring, नि'सह powerless; विपर्यस्त upturned. खिद्यंश्च नि.सहश्च खिद्यन्नि:सहः।

तथा चासौ विपर्य्यस्तश्च। Or नि.सहं यथा तथा विपर्य्यस्त: नि.सहविपर्य्यस्त'। खिदंश्चासौ नि सहविपर्य्यस्तश्च। Also compare "निरुत्साहनि सह—विपर्य्यस्त. ante.

(LVII) राम:—सखि कुत: प्रलाप: ?

गृहीतो य: पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-
श्चिरं स्वैच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्य: परिचित: ।—

सीता—अज्जउत्त सो एव्व दाणिं सि तुम् [आर्य्यपुत्र, स एव इदानीमसि त्वम्] ।

राम:—

स एवायं तस्यास्तुहिननिकरौपम्यसुभगो
मया लब्ध:पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभ: ॥ ४० ॥

(इति गृह्णाति) ।

Rama—Friend, how ravings ?

The one carrying the nuptial-thread that was accepted by me at the wedding-ceremony, the one long known by its cool nectar-like touch obtained at will ;—

Sita—That is just what you are my husband.

Rama—Here has been found by me the very same hand of hers agreeable through resemblance with a lump of ice and like the soft shoot of the *Lavali* (40)

(*Seizes it*).

मित—। गृहीत इति। अन्वय—पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर य गृहीत, अमृतशिशिरै. स्वैच्छास्पर्शै य चिर परिचित —। व्याख्या—'पूर्वं' प्राक जनकभवने 'परिणयविधौ' विवाहानुष्ठाने 'कङ्कणधर.' धृतोद्वाहसूत्र. 'य' पाणि' 'गृहीत' आसीत् तत परम् 'अमृतम्' इव शिशिरै शीतलै सन्तापहरैरिति यावत् 'स्वैच्छास्पर्शै' इच्छामात्रलब्धस्पर्शै सुलभस्पर्शैरित्यर्थ 'य चिर' वहुकाल परिचित:' अनुभूत.—आर्य्यपुत्रेति—पूर्ववर्त्तिना श्लोकार्द्धेन अन्वितमिदम्। अन्वय.—पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर: य: गृहीत अमृतशिशिरै: स्वैच्छास्पर्शै. य. चिरं परिचित.

स एव इदानी त्वमसि। व्याख्या—'पूर्व' परिणयविधौ काङ्कणधर' विवाहसूत्र-मण्डितकर'य गृहीत. भत्तृ'लेन मया लब्ध तत. 'अमृतशिशिरे स्वेच्छासुपर्शे य. चिर परिचित स एव इदानीम्' इति वाक्यालङ्कारे—त्वमसि। यत्, सीतया. पाणिं प्रति वक्तुमिष्यते रामेण तदेव इह सीतया वाग्भङ्ग्या राम प्रति समर्प्यते 'आर्यपुत्र' इत्यादिभि.॥ स एवेति। अन्वय—तुहिननिकरौपम्यसुभग ललितलव-लीकन्दलनिभ स एव अय तस्या पाणि मया लब्ध। व्याख्या—'तुहिननिकरेण' तुषारराशिना सह यत् 'औपम्य' सादृश्य स्पर्शविषये इति शेष तेन 'सुभग.' हृद्य किञ्च ललित कोमल मनोहर' वा यत् 'लवलीकन्दल लवलीलताया अङ्कुर. तत्तुल्य 'स एव अय तस्या पाणि' हस्त 'मया लब्ध' प्राप्त। तत् कुत प्रमाद।

Notes. 1. कङ्कणधर—कङ्कण is मङ्गलसूत्र tied on the hand of both bride and bridegroom at marriage. In the case of the bride, comp "अयमुद्गृहीतकमनीयकङ्कणस्तव मूर्तिमानिव महोत्सव: कर:"—Act I, sl. 8. For the bridegroom "देव्य: कङ्कणमोक्षणाय मिलिता राजन् वर' प्रेष्यताम्"—*Viracarita*. This refers to पाणि in Rama's speech and to राम himself in what सीता says below. 2. अमृतशिशिरे —Here शिशिर is not शीतल for अमृत is not known as a particularly cool substance. Hence we render it as सन्तापहर। Qual. स्वेच्छासुपर्शे. which has करणे ष्या। 3. स एव &c —To Sita राम was precisely of that character. For इदानीम् implying वाक्यालङ्कार comp. "क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति"—*Sakuntala*. Or say इदानीम् अस्मिन् क्षणे। 4. तुहिन &c.—उपमाया भाव इति उपमा+ष्यञ् (स्वार्थे वा) औपम्यम् similarity. The similarity is in temperatuae. The low temperature revives my heated frame. The word औपम्य seems superfluous तुहिनविकरसुभग serves equally well, निकर occurs in three of Vidyasagara's manuscripts.

The fourth has करका instead. But तुहिनकरका sounds tautologous. करका (hail) *is* of तुहिन। "वर्षोपले स्त्री करका" इति त्रिकाण्डशेष:। If तुहिन means शीतल the same difficulty arises, for करका as a matter of course is शीतल। Hence prefer निकर। 5. ललित &c.—नित्यसमास with निभ as in अरविन्दकुड्मलनिभ:, sl. 37. The resemblance here is in the consistency. It was soft like the लवलीकन्दल। तुहिन etc.—and ललित etc. both refer to the sense of touch. The first makes it *cool,* the second *soft.*

(LIII) सीता—हद्धी हद्धी अज्जउत्तप्पसमोहिदाए पमादो क्खु मे संवुत्तो [हा धिक् धिक्, ! आर्यपुत्रस्पर्शमोहिताया: प्रमाद: खलु मे संवृत्त:]।

राम:—सखि वासन्ति, आनन्दनिमीलितेन्द्रिय: साध्वसेन परवानस्मि। तत् त्वं तावदेनां धारय।

वासन्ती—कष्टमुन्माद एव।

सीता—(ससम्भ्रमं हस्तमाक्षिप्य अपसर्पति)।

राम:—हा धिक् प्रमाद:।

करपल्लव: स तस्या: सहसैव जड़ाज्जड़: परिभ्रष्ट:।
परिकम्पिन: प्रकम्पीकरान्मम खिद्यत: खिद्यन् ॥ ४१ ॥

Sita—Alas ! Alas ! Carelessness has indeed occurred on my part, infatuated as I was with the touch of my husband.

Rama—Friend Vasanti, with the senses deadened through joy I am overcome by agitation, so do you take hold of her.

Vasanti—O misery ! Madness indeed.

Sita—(***Hastily releases her hand and retires***).

Rama—O fie, a mishap !

The twig-like hand of hers has suddenly slipped out of my hand—the benumbed out of the benumbed, the trembling out of the trembling, the sweating out of the sweating. (41).

मित—। 'आर्यपुत्रस्य स्पर्शेन मोहिता कर्त्तव्यविमूढा। 'प्रमाद.' अनवधानता। कर्त्तव्यविमूढा सती ऽनवधाना जाता चिरमार्यपुत्रसमीपे स्थिता, अतएव गृहीताहम। सावधाना चेत् अभविष्य नाग्रहीष्यत् माम्। 'हा धिक माम् हा धिक' माम् इत्यात्मनिन्दा॥ सीताया पुन प्राप्तिजनितेन 'आनन्देन निमीलितानि' मुद्रितानि स्फुरणहीनानि इत्यर्थः 'इन्द्रियाणि यस्य तादृशोऽहं साध्वसेन सम्भ्रमेण भूयो वा नश्येत् इत्यावेगेन इत्यर्थ' 'परवान्' परतन्त्र अभिभूत इत्यर्थ.॥ 'उन्माद:' उन्मत्तता॥ ससम्भ्रम सत्वरं 'हस्तम् आच्छिद्य रामस्य हस्तादाकृष्य 'अपसर्पति दूरे याति'। 'प्रमाद.' अनवधानता, तज्जनिता विपत्तिरिति यावत्। तामेव विपत्तिं विवृणोति—करेति। अन्वय:—खिद्यन् प्रकम्पी जड. स तस्या. करपल्लव. खिद्यत परिकम्पिन. जडात् मम करात् सहसा एव परिभ्रष्ट। व्याख्या—'खिद्यन्' सखेद: 'प्रकम्पी' सवेपथु. 'जड.' विवश: 'स. मया गृहीत: 'तस्या' सीताया. 'करपल्लव.' किसलयसदृश. कर. खिद्यत. खेद प्रकटयत' 'परिकम्पिन:' वेपथुमत. 'जडात्' अवशात् 'मम करात् सहसा' अतर्कितम्, 'एव परिभ्रष्ट.' च्युत। इति महान् प्रमाद:॥

Notes :—1. प्रमाद. &c.—I should have avoided being caught. But I was not sufficiently careful (प्रमाद) because I was मोहिता by the touch of my husband. 2. आनन्द &c—निमीलित is मुद्रित closed. My senses are not awake hence a fear (साध्वस) has seized me (परवान्) that she might escape. 3 साध्वसेन &c.—पर master. परवान् one having a master I have become परवान् by साध्वस, i.e:, साध्वस is my master. साध्सेन has अभेदे करणे ३या, पर and साध्वस being identified (अभेद)। 4. प्रमाद:—This is in a secondary sense, i.e., mishap. 5. करपल्लव.—कर. पल्लव इव।

उपमित कर्मधा—। 6. स —प्रक्रान्तर्थत्वात् न यच्छब्दव्यपेक्षा। The hand that was मया लब्ध. sl. 40. 7. जडात &c —Both of us were showing सात्त्विकभाव। जड is स्तम्भ and स्तम्भ is a सात्त्विकभाव। 8. परिकम्पिन.—परि + कम्प + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = परिकम्पी। तस्मात्। No ण because "इजादेश्च सनुम" is restrictive prohibiting णत्व with roots that have नुम् but do not begin with इच्। कम्प is another सात्त्विकभाव। 9. खिद्यत —स्वेद too is a सात्त्विक भाव। It is not necessary that the same भाव should appear in both male and female or that certain भाव are restricted to male and certain to females Compare - "आसीद्वर. कण्टकितप्रकोष्ठ खिन्नाङ्गुलि संववर्ते कुमारी" "रोमोदगम प्रादुरभूदुमाया' खिन्नाङ्गुलि' पुङ्गवकेतुरासीत्" etc.

(LIX) सीता—हद्धी हद्धी अज्ज वि अणवत्थिदत्तिमिद-मूढ़-घुण्णन्तणअणो ण पज्जवत्थावेदि अत्ताणअं [हा धिक् हा धिक् अद्यापि अनवस्थितस्तिमितमूढ़घूर्णन्नयनो न पर्य्यवस्थापयत्यात्मानम्)।

तमसा—(सस्नेहहासकौतुकं निर्वर्ण्य)

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा।
मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

Sita—Alas! Alas! With eyes now restless again still, now dull again rolling, he is even now unable to collect (rally) himself.

Tamasa —(*Marking with a loving laugh and curiosity*) With her person sweaty, trembling and having the hairs on end, through joy from the touch of her beloved, my dar-

ling has become lika a Kadamba twig with the buds blown and shaken and wet by the wind and the first shower of the season (42).

मित—! 'अद्यापि अस्मिन्नपि मुहूर्त्ते'। 'अनवस्थिते' अस्थिरे च ते स्तिमिते निश्चले च 'अनवस्थितस्तिमिते'। 'मूढे जडे स्वरूपग्रहणविकले च ते घूर्णते' रूपग्रहणाय मण्डलशो भ्रमन्ती च 'मूढघूर्णते'। अनवस्थितस्तिमिते मूढघूर्णते नयने यस्य। एवं नयनयोर्विरुद्धधर्मदर्शनात मन्ये 'अद्यापि अयम् 'आत्मानं न पर्य्यवस्थापयति' न प्रकृतौ पुन स्थापयति ॥ सस्नेहपूर्णः हास सस्नेहहास'। 'कौतुकं' कौतूहलम्। ताभ्यां सह। सस्वेदेति। अन्वय —प्रियस्पर्शसुखेन वात्या नवाम्बुवाभ्र-प्रतिधूतसिक्ता स्फुटकोरका कदम्बयष्टिरिव सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता। व्याख्या —'प्रियस्य' भर्त्तुः रामस्य स्पर्शात यत 'सुखं' तेन 'वात्या' इति 'वात्या' वायुना 'नवाम्भसा' प्रथमेन वर्षेण च यथाक्रम 'प्रतिधूता' प्रकम्पिता 'सिक्ता' अभिषिक्ता च 'स्फुटकोरका' प्रफुल्लकुटमला 'कदम्बयष्टिरिव' कदम्बशाखा इव 'सस्वेद' धर्म्माद्र' रोमाञ्चित' पुलकित कम्पित' वेपथुमत च 'अङ्गं' यस्या तादृशी जाता। अत एव 'कर्म्मेषा करोति इति कौतुकम् ॥ स्वगतमेतत्तस्याया अन्यथा 'जाता वतस्य'' इति न सङ्गच्छते ॥

Notes—1 अनवस्थित &c.—For समास see टीका We may also expound thus—मूढं यथा तथा घूर्णत मूढघ... rolling meaninglessly. अनवस्थितस्तिमित मूढघूर्णत् नयनं यस्य 2 सस्नेह &c—For समास see टीका, कौतुक is curiosity She is curious to see what follows this 3 सस्वेद &c.—स्वेद, रोमाञ्च, कम्प are सात्त्विक भाव। A चतुष्पद व—। The ङीष् is optional by "अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्"। 4 नवाम्बुवाभ्र &c—नवाम्भः refers to the first new showers at the beginning of the rains प्रतिधूत or प्रतिधुत goes with कम्पित of सीता, सिक्त with सस्वेद, स्फुटकोरक with रोमाञ्चित। 5 कदम्बयष्टि'—यष्टि is a twig. Females are often

compared to twig of trees. Thus—"सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव' "इमा तटाशोकलताञ्च तन्वीम्" etc. 6. स्फुट etc —स्फुट is विकशित। A full-blown flower of the कदम्ब has its filaments placed all round like hairs on end.

(XL) सीता (स्वगतम्)—अम्महे अवसेण एदेण अत्ताणएण लज्जाविदम्हि भअवदीए तमसाए। किं त्ति किल एसा मणिस्सदि एसो परिच्चाओ एसो अ हिअआसङ्गो त्ति [अहो अवशेन एतेन आत्मना लज्जापितास्मि भगवत्या: तमसाया: ! किमिति किल एषा मंस्यते—एष परित्याग: एष च हृदयासङ्ग इति]।

राम: (सर्वतोऽवलोक्य)—हा कथं नास्त्येव। नन्वकरुणे वैदेहि—

सीता—सच्चं अकरुणम्हि जा एवंविधं तुमं पेक्खन्ती णं धरामि एव्व जीविदं [सत्यमकरुणास्मि या एवंविधं त्वां प्रेक्षमाणा ननु धराम्येव जीवितम्]।

राम:—क्वासि। देवि प्रसीद। न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसि।

Sita—(*To herself*)—O, I am shamed before the worshipful Tamasa by this uncontrolled self of mine. Such being the renunciation and such the attachment of the heart, what would she think ?

Rama—(*Looking all round*)—Alas ! How is this ? Not here indeed. pitiless Vaidehi,—

Sita—Truly I am pitiless who, O fie, seeing you this plight, does preserve life.

Rama—Where art thou? Be gracious, my queen. It behoves thee not to forsake me in this plight.

मित—। 'अवशेन' अनायत्तेन 'एतेन आत्मना' प्रयोजकेन कर्त्रा अहं 'भगवत्या. तमसायाः सम्बन्धे 'लज्जापिता' लज्जया योजिता अस्मि। अधुना भगवती वीक्ष्य अहं लज्जे इति भावः। लज्जाकारणमाह—'एष' ईदृश अभावनीय. 'परित्याग. भर्त्रा, 'एवं च ईदृश पुनः 'हृदयस्य आसङ्ग'' पक्षपाती मे भर्त्तरि 'इति' एतत् असदृश वीक्ष्य 'किमिति किल एषा' भगवती 'मंस्यते' सम्भावयिष्यति। अपदार्थः सीता इति मंस्यते ततो मे लज्जा॥ अवान्तरे रामः 'सर्वतोऽवलोक्य' सीतामपश्यन् सखेदमाह 'हा कथं नास्त्येव। 'ननु इत्यनुनये। हे 'अकरुणे' निर्दये 'वैदेहि' इत्यर्द्धोक्ते तदेव अनुमोदमाना सीता प्राह 'ननु अकरुणास्मि' यत 'ननु जीवित धारयामि' इत्यत्र आक्षेपे ननु

Notes.—1. लज्जापिता—लज्जा shame लज्जया योजिता इति लज्जा + णिच् (नाम) + क्त कर्म्मणि=लज्जपिता put to shame. This is by the Vartika "प्रातिपदिकात् धात्वर्थे etc. 2. भगवत्या तमसाया.—This is usually rendered भगवत्या तमसया in the तृतीया। The sense then becomes—I have been put to shameby तमसा। Reference is of course to Tamasa's remark "सखेद—" etc, in the verse above. But then the verse is स्वगत (See Tika on that verse) so सीता cannot possibly refer to it. Besides if the reference is to the remark already made by तमसा then मंस्यते in the future is unsuitable, because तमसा must have first drawn her conclusion and then made the remark. मंस्यते should then be altered into अमंस्त। Hence भगवत्याः तमसाया in सम्बन्धे षष्ठी is preferable, both forms being available from the प्राकृत। 3. नन्वकरुणे etc.—सीता does not let him finish his sentence She hastily interrupts and confirms Rama'sremark. ननु implies अनुनय entreaty (see also note 5).

4 ननु धरामि—Here ननु implies आक्षेप censure. I ought to be ashamed (निन्दा—censure) that I am still alive (धरामि जीवितम्) ' Here धृ is भ्वादि ' 9 क्वासि—This completes Rama's sentence—ननु अकरुणे वैदेहि क्वासि—O pitiless वैदेहि whither art thou, I entreat (ननु) you let me have a sight of you Or say ननु आक्षेपे—It is cruel (अकरुणे वैदेहि) of you to remain invisible 6 एवं विधम् In this pitiable plight = ईदृशं शोकविह्वलम् ।

(XLI) सीता—अइ अज्जउत्त विवरीदं विअ एदं [अयि आर्यपुत्र, विपरीतमिवैतत्] ।

वासन्ती—देव प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्तम्भय अतिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानम् । कुतोऽत्र मे प्रियसखी ?

रामः—व्यक्तं नास्ति । कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् ? अपि खलु स्वप्न एषः ? न चास्मि सुप्तः कुतो वा रामस्य निद्रा । सर्वथा स एव भगवान् अनेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुबध्नाति माम् ।

सीता—मए एव्व दारुणाए विप्पलद्धो अज्जउत्तो [मया दारुणया विप्रलब्ध आर्यपुत्रः] ।

Sita—O my husband, this seems contrary to facts

Vasanti—Excuse me Sire, excuse me. By your superhuman firmness itself do steady your self of which the delusion has transcended its bounds. Whence could my dear friend be here ?

Rama—Evidently she is not here , or, why should not even Vasanti see her ? It is really a dream. But I am

not asleep whence is sleep for Rama ? Verily it is the very same mighty delusion, built by imagination many times indulged in, that time and again follows me

Sita—My husband has been deluded by my cruel self itself

मित—। विपरीत तत्त्वतो विरुद्धम। त्वयाह परित्यक्ता इति हि तत्त्वम् ॥ नीक्तोत्तर व्याख्यात प्राक्। 'मस्तम्भय' धारय स्थिरीकुरु । अतुच्चा भूमि 'अतिभूमि. ऊर्ध्वतम तलम। ता 'गत तदारूढ इत्यर्थ । तथाविधो 'विप्रलम्भ' भ्रम प्रणष्ट-प्रियजनस्य भावनाजनिता वञ्चना इति यावत् यस्य तादृशम् आत्मानम् ॥ 'व्यक्त' स्फुटम् अस शयम। 'भगवान्' महाप्रभाव । 'परिकल्पनया' सङ्कल्पेन 'निर्म्मित.' जनित । 'अनेकवार' बहुश 'परिकल्पनानिर्म्मित कल्पित विप्रलम्भ' वञ्चना काल्प-निके सीतासमागमे परमार्थबोध इत्यर्थ 'पुन पुनः माम् अनुबध्नाति' अनुसरति। अनिश सीतासमागममनुचिन्तयतो मे 'पुन प्राप्ता जानकी" इति महानभ्रमः इति भाव ॥ 'विप्रलब्ध' प्रतारित । अद्य तु योऽयमस्य विप्रलम्भ नत्वेष परिकल्पनानिर्म्मित किन्तु 'मया एव अदृश्यरूपया जनित ॥

Notes —1 विपरीतम्—वि implies opposition परि is सर्वतो-भावे, वि+परि+इ+क्त कर्त्तरि—विपरीत altogether opposite. just the reverse. You discarded me, not I you 2 प्रसीद She is going to contradict Rama and hence begs his pardon. 3. अतिभूमि &c —भूमि is तल storey, अतिभूमि the topmost storey. Or भूमि station भूमिम् अतिक्रान्त अतिभूमि outside the station. Now see टीका। 4 सर्वथा &c —He is now reconciled to his fate with the conviction that सीता is lost to him for ever.

(XLII) वासन्ती—देव पश्य पश्य

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्ष्णायसोऽयं रथः
पश्यैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वहन्
अन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥४३॥

Vasanti—Look, Sire look.

Here is Paulastya s car of steel smashed by Jatayus Behold in front of you these demon-faced mules of which the skeletons now remain From here the enemy, with the roots of Jatayu's wings chopped off with the sword lifting the glowing Sita ascended the sky like a cloud with lightning playing within (48).

मित—। 'देव' इत्यादि परवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम्। पौलस्त्यस्येति—। अन्वय — देव, पश्य पश्य अयं जटायुषा विघटितः पौलस्त्यस्य कार्ष्णायसः रथः। पश्य पुरतः एते कङ्कालशेषाः पिशाचवदनाः खराः। इतः खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिः अरिः ज्वलन्तीं सीतां वहन् अन्तर्व्याकुलविद्युत् अम्बुद इव द्याम् अभि उदस्थात्। व्याख्या—हे 'देव' रामभद्र 'पश्य पश्य' द्रष्टव्यमस्ति। 'अयम्' एष 'जटायुषा' गरुडात्मजेन 'विघटितः' भग्नः 'पौलस्त्यस्य' 'पुलस्त्यपौत्रस्य रावणस्य 'कार्ष्णायसः' लौहरचितः रथः। 'पश्य पुरतः' अग्रे स्थिताः 'एतेकङ्कालशेषाः अस्थिपञ्जरावशिष्टाः' 'पिशाचवदनाः' राक्षसमुखाः 'खराः' जटायुषैव निहताः अश्वतराः रथवाहा इत्यर्थः। 'इतः' अस्मात् प्रदेशात्, खड्गेन छिन्ने जटायोः पक्षती पक्षमूले येन तथाविधः 'अरिः' रिपुः रावणः 'ज्वलन्तीं' दीप्यमानां अनसूयाप्रदत्तेन अङ्गरागेण स्फुरत्प्रभासमुज्ज्वलामित्यर्थः 'सीतां वहन्' नाशात्, हस्ताभ्यामिव धारयन् 'अन्तः' अभ्यन्तरे 'व्याकुला' चञ्चला 'विद्युत्' यस्य तादृशः 'अम्बुदः इव मेघ इव 'द्याम्' आकाशम् 'अभि' अभिलक्ष्य उदस्थात्' उत्पपात॥

Notes.—1 पौलस्त्यस्य—पुलस्त्य was Brahman's son, one of the Saptarshis. His son was विश्रवस् who again had रावण, कुम्भकर्ण and विभीषण for sons.

Some read पुलस्ति for पुलस्त्य । In that case say पुलस्त्यो गोत्रापत्यं पुमान् इति पुलस्ति+यञ् (गर्गादि) पौलस्त्य &c तमः । 2. कार्ष्णायस —अयस् is लौह । कृष्णम् अयः इति कृष्ण+अयस्+टच्, समासान्त कृष्णायसम् a variety (जाति) of iron i. e, steel This is by "अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ." Next कृष्णायसस्य विकारः इति कृष्णायस+ अण् or मयट्, कार्ष्णायस or कृष्णायसमय । It was a steel car, very hard to break. Yet it was smashed to pieces, so fierce was Jatayu's onslaught. 3. पिशाचवदनाः—पिशित is आममांस raw meat पिशितम् अश्नातीति पिशित+अश+अण् कर्त्तरि=पिशाच where पिशित has become पिश and आश becomes आच the word being of the पृषोदरादि class पिशाचस्य वदनं पिशाचवदनम् । तदिव वदनं येषाम् । 4 ज्वलन्ती—This was due to the glitter of the permanent unguent given her by अनसूया, the wife of the sage अत्रि । Comp 'स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् रराज रुद्धेति पुनः स्वपुर्यै सन्ध्यया विद्युतमिव भर्त्री ॥'—Raghu 5 स्वङ्ग &c —पक्ष+नि=पक्ष्मणि which mean. पक्षमूल । Both जटायु and जटायुस् are correct e Tika कल्प etc —ज्वलन्ती सीता compares with आकुलविद्युत् and swarthy रावण with the dark अम्बुद । 7. ...—द्य काश and fem तात् । अभियोगे (कर्मप्रवचनीये) द्वितीया । उद्+ज्या लुङ्=उदज्यात् । no आत्मनेपद due to ऊर्ध्वकर्म ।

(LXIII) सीता (सभयम्)—अज्जउत्त तादो वावादीअदि अहं अ अवहरीआमि, परित्ताहि परित्ताहि [आर्य्यपुत्र, तातो व्यापाद्यते अहञ्च अपह्रिये, परित्रायस्व परित्रायस्व] ।

रामः (सवेगमुत्थाय)—आः पाप तातप्राणसीतापहारिन्, क्व यासि ?

वासन्ती—अ य देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो: अद्यापि ते मन्यु विषय: ?

सीता—अम्मो उम्मत्तिअ म्हि संवुत्ता [अहो उन्मत्तिकास्मि संवृत्ता] ।

Sita—(*In fright*)—My hasband, father (Jatayu) is being killed and I am being carried off. Save us! Save us!

Rama—(*Hastily rising up*) Ha! Villain, that takes off father's life and Sita whither are you going?

Vasanti—O Sire, the comet of destruction to the race of the Rakshasas does the object of your wrath exist even now?

Sita—Ha have become insane

मित— । 'तातो व्यापाद्यते' इत्यादि पूर्ववृत्तान्तस्मरणम् ॥ 'राक्षसकुलस्य प्रलये' प्रलयविषये 'धूमकेतु' यथा धूमकेतोरुदये कस्यचित राजवंशस्य प्रलय सूच्यते तथा तवाप्युदये राक्षसवंशस्य । मन्यो: कोपस्य विषय पात्र 'मन्युविषय' रावण इति काकु' । मन्युविषयो निराकृतस्त्वया ॥ 'उन्मत्तिका अस्मि असम्बद्धभाषणात् ॥

Notes —1. व्यापाद्यते—वि + आ + पद + णिच् + लट् ते कर्मणि । The past is mistaken for the present 2. सवेगम् &c.—Rama also forgets that it is a past affair to which वासन्ती refers and takes it as present Here राम does not act on hearing Sita's exclamation As already remarked तमसा and सीता speak जनान्तिके (aside) with respect to राम and वासन्ती, so राम is supposed as not to have heard Sita's call for help at all. Vasanti's speech affects both सीता and राम exactly in the same manner and they act in a like fashion accordingly 3. राक्षसकुल &c —Comp. पौलस्त्यकुलधूमकेतो, Act I Para iv. 4. उन्मत्तिका &c —उन्मत्त + कन्स्त्रियाम् । She sees the absurdity of her fright.

(LXIV) रामः—अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्त्तते ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै-
र्विमर्द्दैर्वीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।
वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत् ।
कथं तूष्णीं सह्यो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः ॥४४॥

सीता—णिरवधि त्ति हा हदम्हि मन्दभाइणी [निरवधिरिति हा हतास्मि मन्दभागिनी]। (इति रोदिति)।

Rama—This raving has indeed become full of meaning now.

That loss of the lovely-eyed which by encounters of heroes had provided the world with a taste of the supremely marvellous—encounters which from the existence of remedies were attended by steady relief [*Or*—ceaseless diversion] had indeed its end in the slaying of the enemy. But how is this irremediable and unending one to be borne in silence ? (44)

Sita—He says "Unending" ! am lost, ill-fated as I am (*Weeps*).

मित—। अर्थम् अनुगत ' अन्वर्थं युक्त इत्यर्थ '। अयं प्रलापः' अद्य यत् रोदनादिकं मया कृतं तत् युक्तमेव ॥ अन्वर्थता दर्शयति उपायानामिति । अन्वय — उपायाना भावात् अविरतविनोदव्यतिकरै वीराणा विमर्द्दैः जगति जनितात्यद्भुतरसः मुग्धाक्ष्या स वियोगः रिपुघातावधि खलु अभूत । (किं) तु अप्रतिविध' निरवधि अयं कथ तूष्णीं सह्यः । व्याख्या—'उपायाना' प्रतीकाराणा 'भावात्' वर्त्तमानत्वात् लभ्यत्वादित्यर्थ. प्रतीकारा. सन्ति इति हेतोः 'अविरत.' अविच्छिन्न 'विनोदव्यतिकरः' दुःखलाघवसम्पर्क येषु तादृशैः 'वीराणा' कपिराक्षसभटाना विमर्द्दे सम्प्रहारैः. 'जगति' भुवने 'जनित.' उत्पादित: 'अत्यद्भुतस्य' परमविस्मयस्य 'रसः' स्वाद. येन तथाविध

'मुग्धाच्या' सुलोचनाया सीताया स वियोग' असौ रावणकृत पूर्वविरहः रिपुघात' शत्रु निपात 'अवधिः सीमा यदा 'रिपुघाते अवधि अन्त यस्य तथाविध 'खलु' तादृश एव 'अभूत रावणनाशेन सहैव तस्य पर्य्यवसानमभूत । किं 'तु' पश्चान्तरे 'अप्रतिविध प्रतीकाररहित अतएव 'निरवधि अनन्तः 'अयम्' एष वर्त्तमानो विरह कथ तूष्णी निर्वचन 'सह्य' सोढु शक्य न कथमपि शक्य, अत "अन्वर्थ अधुना प्रलापः" ॥ निरवधि इति आह इति वाक्यशेष ॥

Notes.—1 अयम् &c—प्रलाप is असम्बद्धभाषण as in 'सखि कुत प्रलापा" (para lvii) also प्रलाप as in "शोकक्षोभे च हृदय प्रलापैरेव धार्य्यते" (sl. 29, Here both are intended अयम् refers to all the occurrences of the day. 2. उपायानाम् &c—उप समीपे फलस्य समीपे अयते एभि इति उप+अय+घञ् करणे=उपाया means adopted to a certain end. Here the steps taken to remove the वियोग। भावात has हेतौ ५मी—because (हेतु) there were remedies. The existence of उपाय was the reason whence विनोदव्यतिकर was possible 3 अविरत &c—विनोद relief, also diversion. वि+ अति+कृ+अप भावे=व्यतिकर concurrence hence *presence*. for समास see टीका। Qual विमर्द। The encounters kept me incessantly occupied (विनोद= diversion) Or the encounters gave me steady relief (विनोद=relief) Steady relief implies that each single विमर्द ended in victory of Rama's party. 1. जनित &c.—रस is स्वाद taste. "पारदस्वादयो रसः" इत्यादि त्रिकाण्डशेष.। विमर्द is the प्रयोजक and रस प्रयोज्य। रसो जातः=विमर्द रसो जनित। The world for the first time then knew what the अत्यद्भुत was. 5. रिपु &c—अवधि a time limit The वियोग was attended by विनोद:, it also had an अवधि। 6 तूष्णीम्—A मकारान्त अव्यय mean-

ing silently. The implication is that there is no विनोदव्यतिकर। 7. निरवधि—Why so ? Because अप्रतिविध—प्रति+वि+धा+अङ् भावे प्रतिविधा remedy. अविद्यमना प्रतिविधा अस्मिन्। Contrast this with उपायाना भावात्। The previous वियोग was attended with विनोद-व्यतिकर, this has to be suffered तूष्णीम्। The other was रिपुघातावधि., this is निरवधि।

(XLV) रामः—हा कष्टम्।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्य्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि।
मार्गं यत्र न विश्वकर्म्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये क्वासि मे ॥४५॥

सीता—बहु मण्णाविदह्मि पुव्वविरहम् [बहुमानितास्मि पूर्वविरहम्]।

Rama—O woe !

In what place, not within the reach of Saumitri's arrows too, are you, my darling, with regard to which my friendship with the monkey-chief is useless to me, towards which the prowess of the monkeys as well as the wisdom of Jambavat is futile, where there is no access for the wind-god too, to which Nala too the son of Visvakarmin is unable to make a track ? (45).

Sita—I am respected with regard to former separation

मित—। अप्रतिविधत्व वर्त्तमानवियोगस्य निरवधित्वे हेतुरुक्तम्। तत् अप्रतिविधत्व परिष्कुर्वन् पूर्वविरहे ये उपायाः तेषां वर्त्तमाने निष्फलतां दर्शयति व्यर्थमिति। अन्वय—हे प्रिये, सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये क्व तत्र असि यत्र मे कपीन्द्रसख्यमपि व्यर्थम्, हरीणां वीर्य्यं जाम्बवतः प्रज्ञा अपि वृथा, यत्र वायोः पुत्रस्य अपि गतिः न, यत्र विश्वकर्म्मतनयः नलः अपि मार्गं कर्त्तुं न क्षमः। व्याख्या—हे 'प्रिये मे' इत्यत्र कर्त्तव्ये जानकि 'सौमित्रेरपि' एकधनुर्द्धरस्य लक्ष्मणस्य च 'पत्रिणां' बाणानां

'अविषये' अगोचरे 'क्व तत असि' कस्मिन् देशे वर्त्तसे यत्र मे मत्सम्बन्धे 'कपीन्द्रेण' वानरराजेन सुग्रीवेण (सह) यत् 'सख्य' मित्रता तत् 'अपि व्यर्थं' विफलम्, हरीणा वानराणा नलनीलादीना 'वीर्य्य' पराक्रम 'जाम्बवत प्रज्ञा अपि' ऋक्षराजस्य बुद्धिरपि 'वृथा' विफला 'यत्र वायो पुत्रस्य अपि' मारुतेश्च 'गति न, प्रवेशो न विद्यते 'यत्र' विश्वकर्मतनय विश्वकर्म्मण पुत्र 'नल अपि मार्गं' द्वार 'कर्त्तु न क्षम असमर्थ एवम्, उपायानामत्यन्ताभावे सति अप्रतिविध एष वियोग. ॥ 'पूर्वविरह वह' यथा तथा 'मानिता' बोधिता 'अस्मि' । पूर्वविरहो यस्मासीत्, इति मे बोधो जात ॥

Notes—1. कपीन्द्र &c =कपीन्द्र is सुग्रीव। He was Rama's कृतमित्र—friend by deed. It was he who collected the army of monkeys. 2. प्रज्ञा &c.—जाम्बवत् was the bear prince He was a veritable repository of the words of wisdom and had twice saved the brothers from peril, once when they were fettered with नागपाश and again when लक्ष्मण was pierced with the शक्ति by रावण। न गति. &c—Refers to हनमान्। It was he who crossed the sea and traced सीता to the अशोकवन। He again brought the द्रोणाद्रि to लङ्का and saved लक्ष्मण। 4 मार्गम् &c.—नल was the architect to bridge the sea and let the monkey host cross over to लङ्का। 5. सौमित्रे &c—As his brother, he was Rama's सहजमित्र। To his arrows Rama owed victory over इन्द्रजित्, the redoubtable son of रावण। Thus backed by सहजमित्र, कृतिममित्र, a vast army of a capable general (सुग्रीव), perfect counsels (जाम्बवत् विभीषण etc.) and a host of invincible fighters हनुमत्, अङ्गद etc. राम was fully equipped to fight the first वियोग (उपायाना भावात्)। 6. मानिता—मन is बुद्ध्यर्थ, hence the अणिकर्त्ता becomes कर्म, thus—

अहं पूर्वविरह वह मन्ये, एष मा पूर्वविरह द मानद त Changing the voice एतेन अहं पूर्वविरह वह मान्ये (वहु मानिता) ।

(LXVI) रामः—सखि वासन्ति, दुःखायैवेदानीं रामस्य दर्शनं सुहृदाम् । कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि ? तदनुजानीहि मां गमनाय ।—

सीता (सोद्वेगमोहं तमसामवलम्ब्य)—भअवति तमसे कधं गच्छदि एव्व अज्जउत्तो [भगवति तमसे, कथं गच्छतीव आर्यपुत्रः] ।

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु आवामपि आयुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षग्रन्थिमङ्गलं सम्पादयितुं भागीरथी-पादान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता—भअवदि पसीद खणमित्तं वि दाव दुल्लहं जणं पेक्खामि [भगवति, प्रसीद क्षणमात्रमपि तावत् दुर्लभं जनं प्रेक्षे] ।

Rama—Friend Vasanti Rama's sight is now only for the sorrow of friends How long shall I make you weep ? So permit me to return.

Sita—(*With alarm and bewilderment leaning on Tamasa*) —Worshipful Tamasa, how is this! My husband is indeed going away !

Tamasa—Cheer up my child, cheer up Why, we too are really going to the neighbourhood of the feet of Bhagirathi (Or—near honoured Bhagirathi) to perform the auspicious ceremony of tying the anniversary knot of long-lived Kusa and Lava.

Sita—Be pleased worshipful lady, even but for a moment let me see this person whose sight is hardly available (to me)

मित—। 'दु खाय' इति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ असमाप्ते एव रामवाक्ये आक्षिप्यते तत सीतया—भगवतीति ॥ 'वर्षाणा ग्रन्थिबन्धनम्। तस्य 'मङ्गल' मङ्गलकर्म। 'भागीरथ्या पादयो. अन्तिक'' समीपम्। यद्वा—पूज्या भागीरथी 'भागीरथीपादा'। तेषामन्तिकम् गच्छाव ॥ (नित्य समास—See आर्यमिश्र in sak.)

Notes—1. रामस्य &c —रामस्य has अनुक्ते कर्मणि and सुहृदाम has अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी owing to the कृत् in दर्शनम्। Thus रामं पश्यन्ति सुहृद. (तिङ्योगे)=रामस्य दर्शनं सुहृदाम्। This is by the Varttika "शेषे विभाषा"। 2. कियत् &c.—किं परिमाणमस्य इति किम+वतुप्=कियत् how much, चिर is long time. कियत qualifies चिरम् and demands the measure of the length of time. I have grieved you pretty long and do not want to grieve you longer 3. गमनाय—"तुमर्थाच्च—"इतिचतुर्थी। गन्तुमनुजानीहि is the sense, Rama has not finished yet, सीता hastily interrupts on hearing him speak of going. Speach ends with चक्षुर्विनोदयामि (next para). The interruption extends from सीता (मोद्वेगमोहम्) to दुर्लभ जनप्रेक्षे।

(LXVII) रामः—अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे—

सीता (सोत्कम्पम्)—अज्जउत्त का सा [आर्यपुत्र का सा] ? रामः—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः।—

सीता—(सोच्छ्वासं सास्रम्)—अज्जउत्तो दाणिं सि तुमं! अम्महे उक्खाणिदं मे दाणिं परिच्चाअलज्जासल्लं अज्जउत्तेण [आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम्! अहो उत्खातं मे इदानीं परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण]।

रामः—तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता—धण्णा सा जा अज्जउत्तेण वहु मण्णाअदि, जा अ अज्जउत्तं विनोदअन्ती आसाणिवन्धणं जादा जीअलोअस्स [धन्या सा या आर्य्यपुत्रेण वहु मन्यते, या च आर्य्यपुत्रं विनोदयन्ती आशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य] ।

Rama—And now for purposes of the Asvamedha, my co-worker in the rites is—

Sita—(*With tredipation*)—Who is she, my husband ?

Rama—A golden image of Si ta

Sita—(*With a sigh of relief and with tears*)—What a specimen of a husband you have now become ! Ha ! my shaft of shame from renunciation has now been extracted my husband

Rama—Even there I shall regale my tear-soiled eyes.

Sita—Worthy is she who is highly prized by my husband, and who. by diverting my husband, has became the peg of hope for the land of the living.

मित—'अस्ति' इत्यादि आत्तस्य वाक्यस्य अनुवन्ध । 'सहधर्म्मचारिणी मे' इत्यत्रापि असमाप्त वाक्यम् ।। सीता (सोत्कम्पम्) इति भूयोऽप्याक्षेप ।। 'हिरण्मयी' इति व्याख्यात प्राक् । अयमपि तस्यैव वाक्यस्य अनुवन्ध ।। सीता (सोच्छ्वासम्) इति पुनराक्षेप. । 'इदानीम्' एतत् कृत्वा 'आर्य्यपुत्र' आर्य्यपुत्रनिदर्शनम 'असि त्वं जगताम् । परित्यागस्य' या 'लज्जा सा एव 'शल्यम्' तत् उत्खातम् ।। यथा इह पञ्चवट्या तथा 'तत्र' सीताप्रतिकृती 'अपि' प्राग् वृत्तस्मरणात् 'वाष्पदिग्ध' जलपूर्णं 'चक्षुर्विनोदयामि' । तत् माभूत सुहृदामपि रोदनम् । मम तु यथाकथञ्चित् विनोदो भविष्यति, अनुजानीहि मा गमनाय इति वाक्यशेष. इदन्तु पूर्णं वाक्यम्—रा. — "सखि वासन्ति, दुःखायै वेदानी रामस्य दर्शनं सहृदा । कियच्चिर त्वा रोदयिष्यामि। तदनुजानीहि मा गमनाय । अस्ति चेदानोमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे हिरण्मयी सीता-प्रतिकृति. । तत्रापि तावद्वाष्पदिग्ध चक्षुर्विनोदयामि ।" आशाया निवन्धनं' समाश्रय अवलम्बनम् आशास्थलमित्यर्थ. । यद्वा—'आशाया निवन्धन' कारणम । आशा –राम

स्वस्थो भवतु इताशा 'जीवलोकस्य' इयञ्च प्रतिकृतिवि नोदहेतु रामस्य इताशास्थलं भुवनवासिनाम्,, अनया जीवति रामे सनाथा वयमिति ॥

Notes 1. अस्ति &c.—This is continuation of Rama's speech which is again interrupted at मे। As a beginning of a fresh speech it is extremely awkward, because there is no occassion to refer to the subject 2. का मा—Here We have the jealousy of a co-wife which causes the interruption. 3 हिरण्मयी etc —See Act II The speech continues to be again interrupted at प्रतिकृति। This cannot be a fresh speech in reply to Sita's का मा for the simple reason that Rama cannot hear Sita 4 आर्यपुत्र इदानीन् etc —You are a model of a husband now. 5. उत्खातम् etc.—This indicates complete reconciliation 6 तथापि etc —This concludes Rama's speech (I seek solace in the sight of familiar object But the memory is painful and my eyes water Thus causes you also to weep (रोदयिष्यामि) which is an additional source of pain to me. Let me suffer alone returing to my capital (अनुजानीहि etc.) There I have a golden image of Sita to keep me company at the अश्वमेध। In it I shall find what diversion is possible to my wretched self विनोदयामि इति भविष्यत् सामीप्ये वर्त्तमान। 7 धन्या—Blessed. The reasons follow—(1) आर्यपुत्रेण बहु मन्यते —My husband prizes it, (2) आशानिबन्धनं जाता जीवलोकस्य—It raiseshopes in the mind of the entire creation. निबध्यते अस्मिन् इति नि + बन्ध + ल्युट् अधिकरणे निबन्धनम् tying post, apeg. Hopes rest in it, because it comforts my husband.

(LXVIII) तमसा—(सस्मितस्नेहास्रं परिष्वज्य)—अयि वत्से एवमात्मा स्तूयते।

सीता (सलज्जमधोमुखी स्वगतम्)—परिहसिदम्हि भअवदोए [परिहसितास्मि भगवत्या]।

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः। गमनं प्रति पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम्।

सीता—पड़िउला दाणिं मे वासन्ती संवुत्ता [प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संवृत्ता]।

तमसा—एहि वत्से गच्छावः।

सीता—(सकष्टम्)—एव्वं करेह्म [एवं कुर्व्वः]।

तमसा—कथं वा गम्यते यस्यास्तव—

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः।
मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते॥ ४६॥

Tamasa—(*Embracing with a smile and tears of affection*)—O child, thus is self being praised!

Sita—(*Becoming crest-fallen and bash-ful :—Aside*)—I have been laughed at by her worshipful self.

Vasanti—This meeting is a great favour unto me. But, as to your leaving, be it so that no neglect of duty may result.

Sita—Vasanti has now become adverse to me.

Tamasa—Come child, we go.

Sita—(*Woefully*)—So do we.

Tamasa—Or how could leave be taken by you, by whose—

Efforts that are bent upon rending the vitals, the drag is not being finished on eyes that have become wide (lit.—long) through longing and implanted as it were on the beloved (46).

24

मित—'स्मितेन' ईषद्धासेन 'कटाक्षेण' वात्सल्यजनितेन वाष्पेण च 'सह' एवम्' अनेन प्रकारेण प्रतिकृते' स्तवेन 'आत्मा' स्वयं (त्वमेव) स्तूयते'। आत्मप्रशंसा क्रियते इति परिहास ॥ 'अयं व्यतिकर.' एष आवयो: समागम. अस्माकं मम सम्बन्धे ' महान् प्रसाद.' परम अनुग्रह । इति गमनं ते अनीप्सितं मम। 'पुन' पक्षान्तरे 'गमन प्रति' ब्रवीमि 'यथा कार्यहानि. न भवति तथा आस्ता तथैव भवतु। विलम्बे चेत कार्यातिपात मा भूद्विलम्ब. गमनमेव भवतु॥ 'प्रतिकूला' गमनानुमोदनात विरुद्धा॥ कथ वा गम्यते त्वया। 'यस्यास्तव' इति श्लोकेन अन्वितम्। प्रत्युप्तेति। अन्वय.—यस्यास्तव मर्मच्छेदपरै. यत्नै. तृष्णादीर्घस्य दयिते प्रत्युप्तस्येव चक्षुष आकर्षोन समाप्यते। व्याख्या—'यस्या तव मर्मच्छेदपरै: मर्मच्छेदप्रवृत्तैरिव 'यत्नै.' चेष्टाभि 'तृष्णया' प्रियदर्शनवाञ्छया 'दीर्घस्य' व्यायतस्य विस्तारितस्य इत्यर्थ अपि च 'दयिते' प्रिये रामे 'प्रत्युप्तस्य 'इव' निखातस्येव अतएव झटिति प्रत्यानयनायोग्यस्य 'चक्षुष' नेत्रस्य (कृद्योगा कर्मणि षष्ठी) 'आकर्ष' उद्धारकर्षणं न समाप्यते' न विरतिं नीयते। सतृष्णं ते चक्षुर्गाढं निखातं दयिते, तदुद्धारार्थं महानप्यस्ति ते प्रयास. किन्तु अनिच्छाकृत' स: तेन हि मन्ये हृदयग्रन्थिस्ते छिद्यते इव तथापि चक्षुर्निवर्तयितुं न शक्नोषि, तत् कथं वा त्वया गम्यताम् ?

Notes :—1. आत्मा—Your own self. 2. परिहसिता—परि+हस is सकर्मक owing to the उपसर्ग। 3. व्यतिकर:—Coming together, a chance meeting. 4. अस्माकम्=मम। 5. प्रसाद:—A favour. Hence it is not to my interest to let you go. 6. यथा कार्यहानि: &c.—But I am not so selfish as to stand in the way of business. If a longer stay interferes with state affair then go by all means. Vasanti did not say this immediately after Rama's अनुजानीहि मा गमनाय (para lxvi) because राम had not then finished his speech. This is an additional proof that we have a single speech from सखि वासन्ति (para lxvi) to चक्षुर्विनोदयामि (para lxvii).

7. आकर्षः—आ + कृष + घञ् भावे = आकर्ष pull. The construction is यत्नैः चक्षुष. आकर्ष. where यत्न is the कर्त्ता and चक्षुस् the कर्म। यत्ना चक्षूंषि आकर्षन्ति with तिङ्, becomes यत्नै आकर्ष with कृत् by the rule "उभयप्राप्तौ कर्म्मणि"। 8. *Remark*—Tamasa means to say—Your eye has sunk deep (प्रत्युप्त from वप) in the body of your दयित। You must first pull it out and then go. But your efforts to extract the eye seem futile and only hurt you to the quick You cannot go, you are tied here to your दयित through your eye. In plain words—The very thought of separation pains you.

(LXIX) सीता—णमो णमो अपुव्वपुण्णजणिददंसणाणां अज्जउत्तचरणकमलाणं [नमो नमः अपूर्वपुण्यजनितदर्शनानामार्य्यपुत्रचरणकमलानाम्] (इति मूर्च्छति)।

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

सीता (समाश्वस्य)—किअच्चिरं वा मेहन्तरेण पुण्णिमाचन्दस्स दंसणं [कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम्]।

तमसा—अहो संविधानकम्।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्-
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान्।
आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव तु तत् समग्रम्॥ ४७॥

Sita—I bow, I bow unto the lotus-feet of my husband, a sight of which has been procured by merit recently accrued. (*Faints away*).

Tamasa—Cheer up, my child, cheer up.

Sita—(*Recovering*)—Well, how long can the sight of the full-moon be had through an opening in the clouds ?

Tamasa—O the metamorphosis ?

The one sentiment of sorrow indeed, varied through variety in the cause, undergoes changes as though they were different entities , just as water assumes transformations in the shape of whirls, bubbles and billows, while all these are but water to be sure. (47).

मित— । 'अपूर्वेण' नवेन 'पुण्येन सुकृतेन 'जनित' निर्वाहित 'दर्शन येषाम्। प्राक् चीणे पुण्ये परित्यक्ता अभवम्। त्यागात् पर पुन किञ्चिदर्जित पुण्य तेनैव नवेन पुण्येन आर्य्यपुत्रचरणदर्शनं मे जातमित्यर्थ:। 'चरणानाम्' इति गौरवे बहुवचनम्, नमस् शब्दयोगे चतुर्थी युक्ता, विवक्षया षष्ठी ॥ 'मेघानाम् अन्तरेण' अवकाशेन 'पूर्णिमायाश्चन्द्रस्य दर्शनं कियच्चिर भवति। क्षणिकमेव तत् भवति, ममापि आर्य्यपुत्रचरणदर्शन क्षणिकमेव जातम्। तदल परितापेन ॥ सविधीयते इति 'सविधानक' रचना घटना च। स्वार्थे कन्। एक इति। अन्वय—एक एव करुणो रस. निमित्तभेदात भिन्न' (सन्) पृथक् पृथक् इव विवर्त्तान् आश्रयते, यथा अम्भ' आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्। तत् समग्र तु सलिलमेव। व्याख्या—'एक एव' स एव अभिन्न. 'करुणो रस' शोकरूपो भाव: निमित्ते कारणे उद्दीपके इत्यर्थ. यो 'भेद: पृथक्त्व तस्मात् भिन्न' रूपान्तरित सन् 'पृथक् पृथक् इव, नवान् इव 'विवर्त्तान् परिणामान् आश्रयते भजते, 'यथा अम्भ' जलम् 'आवर्त्तमयान्' भ्रमिरूपान् 'बुद्बुदमयान्' बुद्बुदरूपान् 'तरङ्गमयान्' तरङ्गरूपान् 'विकारान्' आपाततो भिन्नान् परिणामान् आश्रयते। 'तत् समग्र तु' वस्तुत. पुन. आवर्त्तादिक सर्वं सलिलमेव। कारणभेदात एक जलमेव आवर्त्तरूपेण बुद्बुदरूपेण तरङ्गरूपेण च परिणमति, एव शोक एव सीताया नैराश्यात् तटस्थता विप्रियवशात् कलुषता इत्यादि प्रागुक्तक्रमेण विवर्त्तते परिणमति ॥

Notes :-1. अपूर्वं &c.—अपूर्व is नूतन। ' Usually it is taken to mean उत्कट। *2.* पूर्णिमा &c.—पूर+क्त भावे पूर्ण = पूर्णता fullness. पूर्णेन निर्वृत्ता इति पूर्ण+इमप् स्त्रियाम्=पूर्णिमा the

night when the moon is full &c. 3. संविधानकम्—सम् + वि + धा ल्युट् भावे संविधानम् change, creation &c. तदेव इति स्वार्थे कन्। 4 निमित्त &c—निमित्त is हेतु cause. निमित्ते भेद निमित्तभेद a difference in the cause सुप्सुपा। तस्मात्। हेतौ ५मी। 5. पृथक् &c—The remark is perfectly general. In the special case of sl. 13 ("तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशात् etc.") it very well summarises the different विवर्त of करुण (i.e., तटस्थता, कलुषता &c.) owing to a difference in the निमित्त (i.e. नैराश्य, विप्रिय &c). As one same आत्मा appears as अनेक, as one water appears as आवर्त etc, so one करुणरस appears as बहु due to कारणबाहुल्य। A reference to विवर्तवाद।

(LXX) रामः—विमानराज इत इतः। (इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति)।

तमसावासन्त्यौ (सीतारामौ प्रति)—

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः
स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता।
स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-
स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)।

इति छाया नाम तृतीयोऽङ्कः।

Rama—This way, O the best of baloons, this way. (*All get up*).

Tamasa and Vasanti (*To Sita and Rama*)—

May the earth, the stream of the gods (Ganges) along with those of our stamp, that Kulapati too the first user

of metres, also Vasishtha that sage whom Arundhati follows, shower blessings upon you for abundant bliss. (41) (*Exeunt all*).

This is the Third Act named Shadow.

मित—। अवनिरिति। अन्वय—अवनि', अस्मद्विधाभि सार्द्धम् अमरसिन्धु', य छन्दसाम् आद्य' प्रयोक्ता स कुलपतिश्च, अनुयातारुन्धतीक' स' मुनि वशिष्ठश्च, भूयसे मङ्गलाय त्वयि भद्रं वितरतु। व्याख्या—'अवनि'' देवी पृथिवी 'अस्मद्विधाभि: माहशीभि 'सार्द्ध' सह अमरसिन्धु सुरसरित् गङ्गा, च य. छन्दसा वेदवहिर्भूतानां छन्दसाम् 'आद्य प्रयोक्ता' प्रथम' उदाहर्त्ता स कुलपतिश्च' मुनिकुलपोषको वाल्मीकिश्च, अनुयाता अनुगता अरुन्धती यं स मुनि: वशिष्टश्च भूयसे मङ्गलाय' महते शुभाय (तादर्थ्ये कर्मणि वा चतुर्थी) 'त्वयि' विषये 'भद्र'' वितरतु कल्याणं दिशतु॥

Notes · 1. तमसा &c—The stage direction creates an unnatural situation. It is inconceivable that तमसा and वासन्ती would utter the same words in the same order without collusion. 2. अवनि—The ङीप् is optional, hence अवनी also. 3. सार्द्धम् etc—This suits तमसा because she too is a सिन्धु (river—"सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्") though only a मरसिन्धु not अमरसिन्धु। But it seems misplaced with वासन्ती who has no right to class herself with गङ्गा। 4. कुलपति:—This is the designation of a muni who lodges feeds and educates 10,000 disciples.—The reference is to वाल्मीकि। 5. अनुयाता etc.—See Tika for समास। 'नद्युतश्च'' इति अत्र समासान्त: कप—indicates constant companionship. In the constellation of the सप्तर्षि Arundhati is seen seated behind वशिष्ठ। Here the implication is that अरुन्धती also त्वयि वितरतु भद्रम्। 6. त्वयि—विषयाधिकरणविवक्षया सप्तमी।

उत्तरचरितम्

चतुर्थोऽङ्कः ।

(1) (ततः प्रविशतस्तापसौ)

एकः—सौधातकि, दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथाहि-

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः
कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

(Then enter two hermits)

First—Saudhataki, observe the attractiveness to-day, due to elaborate preparations, of the site of the hermitage of worshipful Valmiki where guests have been brought together in large numbers. Thus—

This deer of the hermitage drinks to his fill, the warm and sweet water of the boiled wild-rice—the residue after his just-then-calved mate had her drink. The aroma of vegetables, cooked along with the fruit of the *Jujub* is being diffused all round attended slightly by the spreading fragrance of rice, boiled with *ghee* (1)

मित—। सुधातुरपत्यं पुमान् सौधातकि, तत्स बुद्धौ 'सौधातके'। 'अद्य' भगवतो वाल्मीके. आश्रमपदस्य आश्रमस्थानस्य 'समधिकै.' विशिष्टै. आरम्भै:'

अनुष्ठानैः या 'रमणीयता' रुचिरता जाता सा 'दृश्यता' त्वया। कुतोऽयं समधिकारम्भ इत्याह—'भूयिष्ठ' अतिबहुल यथा तथा 'सन्निधापिता' समानीता 'अतिथिजना. अतिथय' यस्मिन् तथाविधस्य आश्रमपदस्य। अद्य बहव प्राप्ता अतिथय तेषा परिचर्य्यार्थं विशिष्टा ओदना पच्यन्ते तेन च रमणीयतरमद्य आश्रमपदमिति भाव. ॥ नीवारेति। अन्वय'—तपोवनमृग सद्यःप्रसूताप्रियापीतात् अभ्यधिकम् उष्णमधुरं नीवारौदनमण्डं पर्य्याप्तम् आचामति। सर्पिष्मत भक्तस्य स्फुरता गन्धेन मनाक् अनुसृत' कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोद' परिस्तीर्य्यते। व्याख्या—'तपोवनमृग एष आश्रममृगः 'सद्य प्रसूता' तत्क्षणकृतगर्भविमोचना अतएव अतितृषिता या 'प्रिया' मृगी तया यत् 'पीत' तत' अभ्यधिक शेषम् 'उष्ण' सद्योनिर्गालित न पर्य्युषितम् अतो 'मधुरं' स्वादु 'नीवारौदनस्य' नीवारसाधितभक्तस्य 'मण्ड' फेनपर्य्याप्त' प्रचुरं यथा तथा 'आचामति पिबति। प्रभूता नीवारा' साधिता इति समधिकारम्भ। किञ्च 'सर्पिष्मत. भक्तस्य' घृतसाधितस्य अन्नस्य 'स्फुरता' आविर्भवता गन्धेन मनाक् ईषत् 'अनुसृत अनुयात. लेशेन तन्मिश्र इत्यर्थ 'कर्कन्धूफलै बदरै मिश्र' समेत. य 'शाक' तस्य यत् 'पचन पाकः तस्य आमोद' गन्ध पक्वशाकगन्ध' इत्यर्थ 'परिस्तीर्य्यते वायुना समन्ततो वाह्यते। एतदपि नूतनमिति समधिकारम्भ एव ॥

Notes -- 1. सौधातकी—सुधातुर्गौवापत्य पुमान् इति सुधातृ + इञ्। The ऋ of सुधातृ now changes into अक and we get सुधातक + इञ = सौधातकि. etc. 2. भूयिष्ठ etc.—सम् + नि + धा + णिच + क्त कर्म्मणि सन्निधापित made to assemble, invited, अतिथय एव जना' अतिथिजना. etc. See Tika 3. समधिक etc—रम + अनीयर कर्त्तरि बाहुलकात् रमणीय that which pleases. तस्य भाव etc 4. आश्रम etc — आश्रमस्य पद स्थानम् etc 5. नीवार etc. नीवार is wild rice, ओदन food. नीवारसाधित ओदनः etc. 6 उष्ण etc.—उष्ण warm, i.e., the rice water was fresh, hence it was मधुर। 7 सद्य etc.—For समास see *Mitabh*—सद्य.प्रसूता implies that

the doe was very thirsty hence she took in a big draught The कर्म्मधा—in सद्यःप्रसृता प्रिया gives the form सद्य प्रसृतप्रिया with पुंवद्भाव by the rule पुंवत् कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु"। The excepting अपूरणीप्रियादिषु does not affect कर्म्मधा compounds Also सद्यःप्रसृतप्रिया preserves the metre. It is very likely the poet did write प्रसृत but the scribes have made it प्रसृता। 8. पर्य्याप्तम्—Enough. The hermits are poor eaters. Comp "नीवारमुष्टिपचना गृहिणी गृहाणि" (Act I. sl. 25). Usually the daily collection of rice-water in a hermitage is small. To-day however not only was there enough of it for the thirsty doe, but there was something left after she had her fill, an ample supply for the buck to drink to his heart's content (पर्य्याप्त)। Really then there was समधिकारम्भ। 9. कर्कन्धु etc.—शाकपचनामोद is पक्कशाकामोद by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनम्"। पचन is a क्रिया it can have no आमोद। 10 परिस्तीर्य्यते—परि+स्तृ+लट् ते कर्म्मणि। The nominative is वायुना understood. It is not possible for the flavour to scent the surroundings unless a large quantity is cooked. Hence also समधिकारम्भ।

(II) सौधातकि—साअदं अणेअपआराणं जिण्णकुच्चाणं अणज्झाअकालणाणं [स्वागतम् अनेकप्रकाराणां जीर्ण-कूर्च्चानाम् अनध्यायकारणानाम्]।

प्रथमः (विहस्य)—अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके।

सौधातकिः—भो भण्डाअण किण्णामधेओ एसो महन्तस्स

दूविरसत्थस्स धुरन्धरो अज्ज चीरधारओ अदिधि आअदो [भो भाण्डायन किंनामधेय एष महतःस्थविरसार्थस्य धुरन्धरः अद्य चीरधारकः अतिथिरागतः] ।

भाण्डायनः—धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमाद्-रुन्धतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान् वशिष्ठः प्राप्तः । तत् किमेवं प्रलपसि ?

Saundhataki—Welcome to these grey beards of various types who have caused a break in our studies (i. e have given us a holiday).

First—(*Laughing*)—The reson for your regard for the elders, Saudhataki, is novel and peculiar.

Saudhataki—Ho ! Bhandayana, of what name is this guest in rags that has come at the head of a big caravan of old people to-day ?

Bhandayana—A curse on your joking ! (Or—Fie ! Joking ?) Why, this is worshipful Vasishtha come from the hermitage of Rishyasringa leading the queens of the great king Dasaratha with Arundhati at their head. Why then dost thou rave thus ?

मित—। भूयिष्टसन्निधापितातिथिजनेत्युच्यते, तत् 'अनेकप्रकाराणां' नानाविधानां 'जीर्णकूर्चानां पक्वश्मश्रूणाम्' 'अनध्यायस्य' अध्ययनविरामस्य 'कारणानां' हेतुभूतानां तेषाम् अतिथीनां सम्बन्धे यो बहुमानः तेन तेभ्यः 'स्वागतम्' उच्चारयामि ॥ 'गुरुषु बहुमानस्य अपूर्वः' नूतन 'कोऽपि ते हेतुः' दृश्यते यत् त्वं तान् अनध्याय-कारणरूपेण वर्णयसि ॥ भाण्डस्य गोत्रापत्यं पुमान् 'भाण्डायान' । 'किन्नामधेयः किं नामधेयमस्य इति व्याख्यातं प्राक् । 'स्थविराणां वृद्धानां 'सार्थः' समूहः तस्य । धुरं धरति 'धुरन्धर'' नायक इत्यादि व्याख्यातं प्राक । चीरं धरतीति चीरधारः । कुत्सितश्चीरधारः 'चीरधारक' । 'प्रहसनं प्रहासः । 'ननु आक्षेपे । 'अरुन्धती

परस्कृता अग्रे स्थापिता याभिः तान् दारान् (पत्नीम्)। 'अधिष्ठाय' नेतृत्वेन सम्भाव्य ॥

Notes—1. जीर्णकूर्चानाम्–जीर्णं कूर्चं श्मश्रुयेषा जीर्णकूर्चा gray-beards. तेषाम्। There were only two gray-beards there viz, वशिष्ठ and जनक। But by transference of epithets it stands here for the *aged* in general. This justifies the plural. This is the विशेष्य here सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। 2. अनध्याय. &c.–अधि+इ+घञ भावे अध्याय study न अध्याय No study (no lecture). तस्य कारणानि। तेषाम। सौधातकि appreciates this attribute of the guests. Hence his reverence for these guests. Our text here is from वीरराघव। Vidyasagara reads "आगतम्‌अनध्यायकारण सविशेषभूतम् अद्य जीर्णकूर्चानाम्"। Explain 'अद्य' जीर्णकूर्चानाम् आगतम् आगमनं 'सविशेषभूत' विशिष्टप्रकारकम् 'अनध्यायकारणम्'। Translate "To-day the arrival of the grey-beards is a special reason for no-lecture. This does not declare बहुमान for the grey-beards and the next speaker's remark becomes irrelevant (see note 5) Hence we prefer वीरराघव। 3. अपूर्व—न पूर्वं अपूर्वं new, novel &c. See III. 4. कोऽपि ते—Three of Vidyasagara's manuscripts omit ते which is not desirable. 5 बहुमानहेतु -- बहुमान respect The respect is expressed by स्वागतम in Saudhataki's speech Hence the reading स्वागतम् &c. is to be preferred. सौधातकि thinks highly of the guests because they have given him a holiday ! This appreciation of the guests is novel (अपूर्व)। It is peculiar (कोऽपि) i.e, I condemn it. 6. चीरधारक—चीर+धृ+अण कर्त्तरि चीरधार one clad in rags. चीरधार+क चीरधारक a fellow in rags. "कुत्सिते"

इति क. । 7. अधिष्ठाय—दारान् is कर्म । Comp "वशिष्ठाधिष्ठिता &c — I, sl. 3 प्रलपसि – Such disrespectful talk regarding वशिष्ठ is indeed प्रलाप ।

(III) सौधातकिः—हुं वसिट्ठो [हुं वशिष्ठः] ?

भाण्डायनः—अथ किम् ?

सौधातकिः—मए उण जाणिदं वग्घो वा विओ वा एसोत्ति [मया पुनर्ज्ञातं व्याघ्रो वा वृको वा एष इति] ।

भाण्डायनः—आः किमुक्तं भवति ?

सौधातकिः—तेण परावड्डिदेण एव्व सा वराइआकल्लाणिआ मडमडाइदा [तेन परापतितेन एव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता] ।

भाण्डायनः—समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं वहुमन्यमानाः श्रोत्रियाभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः इति हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

Saud – Hey ! Vasistha ?

Bhand – Who else ?

Saud—But I thought he wos a tiger or a wolf

Bhand—Avaunt ! What is being insinuated ?

Saud – No sooner he came, the poor little heifer uttered the sound मड (i e. was killed).

Bhand—Authors of the law-codes, respecting the Vedictext that Madhuparka should go with meat, say that house holders have to offer a heifer or a big bull or a big goat to a Brahmana guest versed in the Vedas.

मित— । 'हुम्' इति अनिच्छायाम् ॥ 'पुनः' पक्षान्तरे । 'मया ज्ञातम्' अवधारितम् । "वृकः" तरक्षुरिति व्याघ्रभेदः ॥ 'परापतितेन' सम्प्राप्तेन 'एव तेन ।

इतौ तृतीया। 'कल्याणी' वत्सतरी। कन् स्वार्थे। 'वराकिका' दीना 'कल्याणिका' वत्सतरी मडमडायिता' "मड" इति "अव्यक्तशब्द" कृतवती, प्राणान् अत्याक्षीत् इति यावत्। बलिदानार्थं पातिते खड्गे भिन्नः स्कन्धसन्धि "मड" इति च शब्दो जातः। स च इह शब्द उपचारात् वत्सतर्या एव कृत इत्युच्यते ॥ 'मधुपर्कं' मधुमिश्रा 'दधिघृतादिसम्भार' समास मासेन सह दातव्य' "इति आम्नायम्' एतत् श्रुतिवचन 'बहुमन्यमाना आद्रियमाणा 'धर्मसूत्रकारा' मन्वादय 'श्रोत्रियाभ्यगताय' गृहागताय श्रोत्रियाय 'वत्सतरी गोवत्सा 'महोक्षं वा' वृषम् वा महाजं वा' बृहन्त छाग वा 'गृहमेधिन गृहस्था निर्वपन्ति ददति' इति हि इतीव 'समामनन्ति' सस्मरन्ति'। तत वशिष्ठस्यार्थे वत्सतरीविशसन शास्त्रसम्मतमेव किमेव प्रलपसि ?

Note 1. हुम – An अव्यय here implying अनिच्छा unwillingness to admit. "हुम, इत्यानिच्छाभयस्मरणकोपेषु" इति वर्द्धमान। 2. ज्ञातम्,—ज्ञ + क्त कर्मणि अतीते। The क्त not being in the वर्त्तमानकाल the अनुक्तकर्त्ता does not take षष्ठी and we get मया not मम। 3. वराकिका—वराकी दीना। सा एव इति वराकी + कन् स्वार्थे वराकिका This expresses pity for poor thing. 4. कल्याणिका—कल्याणी heifer वत्सतरी। अल्पा कल्याणी इति कल्याणी + कन् अल्पे कल्याणिका the little heifer. Here we cannot have अनुकम्पाया कन् because अनुकम्पा is already expressed by वराकिका। 5. मडमडायिता —मड is an imitation of the sound with which something breaks. This imitative words have to take the affix डाच् by "अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्द्धात् अनितौ डाच्" when इति is not attached to them. Again the word has to be doubled first and then डाच् added ("डाचि द्वे भवतः")। Thus in the sense मड इति शब्दं कृतवती we have मडमड + डाच् क्यष् (नामधातु) + क्त कर्त्तरि मडमडायिता

uttered the sound मड, i. e, the sound of neck-bone breaking In other words, the sacrificial knife fell on her neck and severed her head. क्त is attached कर्त्तरि because the root मडमडाय is अकर्मक — the कर्म (मडमडा) being included in the धात्वर्थ ("धात्वर्थेनोपसंग्रहात्) । Comp. 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥" मडमडायिता is usually explained as भक्षिता । This requires the क्त to be in the कर्मवाच्य which is not available after अकर्मक roots Besides भाण्डायन defends the *killing* and does not at all refer to eating. Comp. "वतसतरी निर्वपन्ति" । वत्सतरी विशसिता" । 6 मधुपर्क—मधुना पृच्यते इति मधु+पृच+घञ् कर्मणि । A kind of *sharbet* made of curd, honey, ghi, sugar and water constituting the first offer of welcome to a guest. 7. श्रोत्रिय &c.—छन्द अधीते इति छन्द+घन् श्रोत्रिय a Brahmana versed in the vedas छन्दस् becomes श्रोत्र optionally by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्छन्दोऽधीयते" । श्रोत्रियश्चासौ अभ्यागतश्च श्रोत्रियाभ्यागत. । तस्मै । सम्प्रदाने ४र्थी । छान्दस also. 8. महोक्षम्—महान् उक्षा इति महा उक्षन्+अच समासान्त= महोक्ष. । तम् । आ+म्ना+अन्ति=आमनन्ति ।

(VI) सौधातकि—भो णिग्गिहीदो सि [भोः निगृहीतोऽसि] ।

माण्डायनः—कथमिव ?

सौधातकिः—जेण आअदेसु वसिट्ठमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा अज्ज पव्व पज्जाअदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्मीएण दहिमहूहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को वच्छदरी उण विसज्जिदा [येन आगतेषु वशिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशसिता,

अद्यैव पर्यागतस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दधि-मधुभिरेव निर्वर्त्तितो मधुपर्कः, वत्सतरी पुनर्विसृष्टा]।

भाण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः।

Saud.—Ha ! You are taken (or—worsted, disgraced &c)

Bhand.—How so ?

Saud.—For the very day, revered Vasishtha coming, the heifer was killed, but unto the Royal sage Janaka, who had returned, the Madhuparka was gone through by worshipful Valmiki with curd, honey &c. only, while the heifer was let loose.

Bhand.—The sages approve of this practice for those (guests) only who have not renounced meat, but honoured Janaka has renounced meat.

मित—। 'निगृहीत.' पराजित ॥ मान्यो वशिष्ठ 'वशिष्ठमिश्रा.' नित्यसमास। गौरवे बहुवचनम्। 'विसृष्टा' विमोचिता बन्धनात्। सम्मानार्थं समानीता एव वत्सतरी परं ता तस्मै प्रदर्श्य एव बन्धनात् मुमोच न तु जघान॥ अनिवृत्तं मासमेषाम् 'अनिवृत्तमासा अपरित्यक्तमासभोजना'। तेषाम्। 'कल्प' शास्त्रविधिं मन्यन्ते मुनयः॥

Notes :—1. निगृहीत—निग्रह often means लाञ्छना disgrace. निगृहीत. disgraced, worsted. 2. विशसिता—वि+शस to kill+क्त कर्मणि। 3. दधि &c.—The plural implies that the other three ingredients were also there. 4. अनिवृत्त &c.—Bhandayana could have easily silenced Saudhataki saying that Janaka was not a श्रोत्रिय। "जन्मना ब्राह्मणः प्रोक्तः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय इष्यते॥" Bhandayana had said—श्रोत्रियाभ्यगताय, so also Saudhataki's report is irrelevant.

(V) सोधा—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्] ?

भाण्डा—स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः । तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सोधा—तदो किं त्ति आअद [ततः किमिति आगतः] ।

भाण्डा—चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सोधा—अवि अज्ज सम्बन्धिनीभिः समं संवुत्तं से दंसणं ण वा त्ति [अपि अद्य सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं न वा इति] ?

भाण्डा—सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता यत् स्वयम् उपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति ।

Saud.—For what reason ?

Bhand.—He having heard of such an evil turn of fate of queen, Sita, that veay moment became an anchorite. It is now some years since he bas been as such practising penance in the penance-grove of 'Chandradvipa

Saud.—Then why has he come (here) ?

Bhand.—To see his dear old friend Prachetasa.

Saud.—Has an interview taken place or not to-day between him and his female relatives by marriage ?

Bhand.—Just now worshipful Arundhati has been sent by mighty Vasishtha to queen Kausalya saying "The king of the Videhas has to be personally approached and seen by you."

मित—। 'किं निमित्तं' निवृत्तमासी जनक' इति पूरणीयम् ।। 'तदैव' सीतापरित्यागकाले एव । "दैवस्य दुष्टं विपाकं विषमां परिणतिम् श्रुत्वा । 'तथा 'तेन

प्रकारेण वैखानसरूपेण इत्यर्थ । 'संवत्सराः' अतीताः इति शेषः । तपः' 'तप्यमानस्य' तपः अर्जयतः ॥ चिरं भवः 'चिरन्तनः' ॥

Notes—1 स तदैव &c —Till then he was all along an आहिताग्नि गृहस्थ। "सङ्कटा ह्याहिताग्नीनाम्" &c I Sl 8 वैखानसः—He has left his home and became an anchorite Hence meat has been renounced, 2 तप्यमानस्य—तप+शानच् कर्म्म-कर्त्तरि। 3 चिरन्तन &c —चिरम् is an अव्यय meanning "a long time." चिरम्+ट्युल् चिरन्तनः। स चासौ प्रियसुहृच्च। तम्। 44. सम्बन्धिनीभि —Refers to the queens

(IV) सौधा—जधा एदे त्थविरा परप्परं मिलिदा तथा अम्हे वि वडुएहिं समं मिलिअ अणज्झाअमहुसबं खेलन्ता सम्भावेम्ह [यथा एते सर्बे स्थविराः परस्परं मिलिताः तथा आवामपि वटुकैः समं मिलित्वान-ध्यायमहोत्सवं खेलन्तौ सम्भावयाव]। (इति परिक्रामतः)।

भाण्डा—तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवशिष्ठावुपास्य सम्प्रति आश्रमवहिर्वृक्षमूलमधितिष्ठति। य एषः |

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते।
अन्तः प्रसुप्तदहनो ज्वलन्निव वनस्पति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तौ)।

विष्कम्भकः

SAUD—As all these old people have met one another, so we too meeting with the scholars will celebrate, by playing, the great festival of break in study. (*They go round the stage*)

BHAND—Here now the old royal sage Janaka, the discourser on Brahman, having paid his respects to Prachetasa

and Vasishtha, sits at the foot of a tree outside the hermitage He it is who—

Like the tree (Sami) burning withing with fire lurking therein is being tortured at heart by grief for Sita ever clinging here (2) (*Exeuut*)

Here ends Vishkambhaka.

मित—। अनध्यायरूपं महोत्सवम्' क्रीड़ाभिः 'सम्भावयाव·' सम्मानयावः। क्रीड़ाभिरेव अस्य महोत्सवस्य अनुरूपा सम्भावना भवति॥ 'पुराणश्चासौ राजर्षिश्च'। हृदीति। अन्वयः—यः एष. अन्तःप्रसुप्तदहनः ज्वलन् वनस्पतिरिव हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते। व्याख्या—'यः एष अन्तः' मध्ये 'प्रसुप्तः' लीन 'दहन' अग्निर्यस्य तादृशः अतएव 'ज्वलन्' दह्यमानः ,वनस्पतिः' शमीवृक्ष 'इव हृदि' अन्तः 'नित्यानुषक्तेन' चिरलग्नेन 'सीताशोकेन तप्यते' दह्यते सन्तापं भजते वा॥

Notes, 1 आवाम्—भाण्डायन also was one of the pupils of Valmiki 2. वटुकै—वटु is a Brahman boy स्वार्थेकः। 3 तत्—अव्यय implying हेतु। Because he has renounced the world through grief, *therefore* (तत्) he avoids company and is now sitting alone at the root of yonder tree to brood over his misfortune 4 नित्य &c.—अनु+सञ्ज+क्त कर्म्मणि कर्त्तरि वा अनुषक्त। नित्यम् अनुषक्त, सुप्सुपा। तेन। 5 अन्तः etc. Usually the whole is treated as a compound But as हृदि in the first line stands separate, it is better to take अन्त. as uncompounded. 6. विष्कम्भकः—Already explained, See ante.

(VII) (ततः प्रविशति जनकः)

जनकः—

अपत्ये यत् तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

(*Then enters Janaka*)

JANAKA—Impressed by that great and peculiar mishap which befell my child, and which, keen as it was had pierced my heart and is torturing me, my grief, continuing unceasingly deep like a fresh one, cutting my vitals like a saw, does not indeed cease even after this long time 3 (Jan—)

मित—। अपत्ये इति। अन्वय·—अपत्ते यत् तादृक दुरितम् अभवत महता तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता तेन विषक्तः धारावाही नव इव पटुः क्रकच इव मर्माणि निकृन्तन् मे मन्यु· चिरेणापि न हि विरमति। व्याख्या —'अपत्ये' सन्ततौ सीतायां 'यत् तादृक्' तथाविधं घोरमित्यर्थ· 'दुरितं' 'दुर्व्यापारः सापवादपरित्यागरूपः 'अभवत् महता' विपुलेन 'तीव्रेण' दारुणेन तीक्ष्णेण इत्यर्थः अतएव 'व्रणितं' भिन्नं 'हृदयं येन तथाविधेन अतश्च 'व्यथयता' क्लिश्नता 'तेन' दुरितेन 'विषक्त· दृढ़मारोपितः 'धारावाही' सततं प्रवर्त्तमानः नव इव पटु·' अचिरजात इव तीव्र· 'क्रकच इव' करपत्रमिव 'मर्माणि निकृन्तन्' जीवस्थानानि दारयन् 'मे मन्युः' शोकः 'चिरेणापि' कालात्ययेऽपि न हि विरमति' नैव शाम्यति॥'

Notes—1 दुरितम्—दुष्टम् इतं पातम् an ugly situation hence a disaster or disservice 2. विषक्तः—विशेषेण सक्त लग्नः। सन्ज+क्त कर्म्मणि सक्त attached, implanted This supposes that तेन has अनुक्तकर्त्तरि ३या। तेन refers to दुरित। 3 व्रणित &c—व्रण to pound+णिच्, स्वार्थे (चुरादि)+क्त कर्म्मणि व्रणितम् pounded; hence *pierced* The root is व्रण गात्रविचूर्णने। This is a bit awkward in the case of the heart, hence we change the

meaning to भेदने । But विचूर्णित हृदयम् does not sound more harsh than "दलति गाढोद्वेगम्" (III, sl 13) 4 चिरेण—चिर a long time तेन । अपवर्गे तृतीया । We have taken this with विरमति । चिरेणापि इव is also good and is supported by अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि प्रत्यग्र इव of the next para 5. विरमति—"व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् । It has to be seen if नव इव and न विरमति are not tautologous

(VIII) कष्टम् ! एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन, भूयः पराकसान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो नाद्यापि मे दग्धदेहः पतति । अन्धतामिस्रा ह्यसूर्य्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिनः इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावनया स्पष्टनिर्भासः प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते, ईदृशस्ते निर्माणभागः परिणतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते ।

(ज—) ।

JAN —O woe ! My cursed frame, with sap and substance dried up to such extent indeed by age and unspeakable grief, then again by austerities such as Paraka Santapana etc., and partaking of no food, even now does not drop down dead Those regions, sunless and of blinding gloom [Or—named Asurya with nights of blinding gloom] are indeed alloted to those who kill themselves—so say the Rishis, with a vivid perception through ceaseless brooding, the shock of my grief unbearable like new, does not abate even after the expiry of many years O mother, O divine Sita, sprung from the sacrificial ground of the Gods, thy lot at creation has taken such a turn that, through shame, it is not possible even to weep freely (JAN—)

मित—। 'कष्टम्' अहो दुःखम्! 'अद्यापि' मे दग्धदेहः' हतशरीरं 'न पतति' विनिपातं न गच्छति न नश्यति इत्यर्थः। किमस्ति पातकारणम् इत्याह—'जरसा वार्द्धकेन 'एवं नाम' ईदृशम् अतिमात्रमिति यावत् आत्तः' गृहीतः शोषित इत्यर्थः 'रसः' शोणितादिद्रवपदार्थः 'धातु.' मांसादिघन-पदार्थश्च यस्य अतएव पतितु' योग्यः दग्धदेहः। जराजीर्णोऽपि क्वचित् चिरं जीवति—न केवलं जराजीर्णः 'दुरासदेन' दु.सहेन 'दुःखेन च आत्तरसधातुः तथापि 'न पतति'। चित्रमेतत्—भूयः' पुनः 'पराकसान्तपनप्रभृतिभिः' कष्टभोजनविधायकैः 'तपोभि.' व्रतैः आत्तरसधातुः शोषितशरीरोपादानः तथापि न पतति'। मन्ये भवान् व्रतादीनाम् अवकाशेषु प्रचुरं भुङ्क्ते ततो न देह पतति—'अनुपयुज्यमानः' अभोजनमनश्नन्नपि न पतति। यद्येवम् आत्मान पातयतु भवान्—ये जना 'आत्मघातिन. तेभ्यः' देहपातात् परम् 'अन्धा' दृष्टिविघातिका 'तामिस्रा रात्रि येषु तादृशाः असूर्य्याः 'सूर्य्य-सञ्चारशून्याः 'नाम लोका प्रतिविधीयन्ते वासत्वेन निरूप्यन्ते 'इत्येवम् ऋषयो मन्यन्ते' अतो नात्मानं पातयामि। अनेकसवत्सरातिक्रमेऽपि च' चिरेणापि 'प्रतिक्षण'' निरन्तरम् 'परिभावनया अनुध्यानेन स्पष्टः' स्फुटः 'निर्भास' दीप्तिः यस्य तादृशः धारावाही इति यावत् प्रत्यग्र इव दारुणः' नव इव पटुः 'मे दु:खसंवेगः न प्रशाम्यति' न विरमति। 'निर्माणभागः' सृष्टिकाले विधात्रा विहितं भाग्यम्। 'इदृशः परिणत' एवं जुगुप्सितेन परिणामेन योजितः अपवादकलङ्कित्त इत्यर्थः॥

Notes—1. दुरासदेन—दु.खेनआसद्यते इति दुर्+आ+सद्+खल् कर्म्मणि=दरासदम् unapproachable, unbearable Co 'दुरासद-वनज्यान् गम्यस्तुङ्गोपि भूधरः''—Kirat XI 2. पराक &c—पराक is a fast for 12 days. 'द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः।'' सान्तपन is thus defined ''गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः॥ 3. अन्ध &c—अन्धयति इति

अन्ध+णिच् स्वार्थे+अच् कर्त्तरि=अन्धा blinding तमः अस्ति अस्याम् इति तमस्+र मत्वर्थे=तमिस्रा night रात्रिः। तमिस्रा एव इति तमिस्रा+अण् स्वार्थे प्रज्ञादि तामिस्रा। अन्धा तामिस्रा येषु ते having one continuous night of a blinding gloom 4. असूर्य्याः—This is perhaps better taken as the proper name of the regions. They are known as (नाम) असूर्य्य and are ever pervaded by a blinding gloom 5. प्रतिविधीयन्ते—दीयन्ते (कर्म्मवाच्य)। See Isa 3 6 अनेक &c —This is a paraphrase of the second half of sl 3 above, Thus अनेक &c corresponds to चिरेणापि, प्रतिक्षण etc to धारावाही, प्रत्यय etc to नव इव पटुः। 6 निर्माणभाग—Explained in Tika I am ashamed to weep because of the scandal attached to your banishment.

IX (ज—) हा हा पुत्रि,

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम्।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते॥ ४॥ (ज—)।

JAN —Alas ! Alas ! My daughter

I constantly recall the little lotus-face of thine as a child, with causeless cry and laughter with the lips of a few soft bud-like teeth visible and with a lisping incoherent and charming prattle (4).

मित—। अनियतेति। अन्वयः—शिशोः ते अनियतरुदितस्मितं विराजत्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रं स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं वदनकमलकं स्मरामि। व्याख्या—'शिशो ते' बालिकायाः तव 'अनियत' नियमरहितम् अहेतुकमित्यर्थ 'रुदितं' रोदनं 'स्मितं' हासश्च यस्मिन् तथाविधम् किञ्च 'विराजन्ति' शोभमानानि 'कतिपयानि' कियन्ति 'कोमलानि दन्तकुड्मलाग्राणि'

दशनमुकुलाग्राणि यस्मिन् तत्, पुनश्च 'स्खलत्' अविस्पष्टम् 'असमञ्जसम्' असंलग्नं 'मुग्धं मधुरं' जल्पितं भाषितं यस्मिन् तथाविधं 'वदनकमलकं' मुखपद्मं 'स्मरामि' ॥

Notes.—1 अनियत &c —नि+यम+क्त कर्म्मणि=नियत restricted न नियते अनियते unrestricted, fitful, Vidyasagara has *causeless* रुदितञ्च स्मितञ्च रुदितस्मिते । अनियते रुदितस्मिते यस्मिन् । 2 विराजत् etc.—दन्ता कुड्मला इव दन्तकुड्मलाः। तेषाम् अग्राणि only the tips are visible The laugh and the cry expose the tips See Tika also 3 स्मरामि—I remember It constantly comes up before my vision and the memory pains me 4 स्खलत् etc —One of Vidyasagar's manuscripts reads मञ्जु for मुग्ध। Remembering Bhavabhuti's preference for alliteration I am inclined to prefer मञ्जु ।

(X) (ज—) भगवति वसुन्धरे, सत्यमतिदृढासि ।
त्वं वह्निर्मुनयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु दैवतं
तस्यास्तं दहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽमृष्यथा ॥५॥

JAN —O mighty Earth, you are really very hard-hearted.

Why did you allow, O cruel one, the immolation, in that fashion, of that daughter of yours whose greatness yourself, Fire the sages, Vasishtha's wife, and Ganga too know, though certainly god Bhaskara himself, the ancestor of Raghu's race, knows and whom you brought forth as the goddess of learning does knowledge, and who was indeed a divinity like herself ? (5)

मित—। त्वमिति। अन्वय.—हे दारुणे, यस्या माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुः स्वयं देवः भास्कर (वेत्ति), त्व वह्निः मुनय वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च विदुः यां भवती विद्यां वागिव असूत , या तु तद्वत दैवतम् , तस्याः दुहितुः तथा विशसनं किं त्वम् अमृष्यथा । व्याख्या—हे दारुणे कठिने 'यस्या ' सीतायाः 'माहात्म्यं महिमानं 'यदि वा यदि च रघोः कुलगुरु.' वंशकर्त्ता 'स्वयं देवो भास्करः' सूर्य्य. वेत्ति अधस्तनेषु पुनः 'त्व वह्निः मुनयः वशिष्ठगृहिणी' अरुन्धती 'गङ्गा च विदुः' जानन्ति [वित्थ इति न्याय्यम्] 'यां' सीतां 'भवती' त्वं 'विद्यां' देवी 'वागिव' सरस्वतीव 'असूत' सूतवती 'या तु 'तद्वत्' सरस्वतीव 'दैवत' देवता 'तस्या ' दुहितुः सीतायाः 'तथा तेन प्रकारेण घोरेण विधिना 'विशसनं' मारणं 'कि त्वम् अमृष्यथा.' सोढ़वती ॥

Notes—2 *Remark*—Here those who are aware of Sita's greatness are divided into two classes In one class is Sun himself, the worshipped of all, who transcends all else In the other class are lesser beings Earth (त्वम्), Fire, the sages, Vasishtha's wife and गङ्गा। I, विद —विद्+लट् अन्ति (उस्) This is irregular This rule "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" requires the मध्यमपुरुष here because we have युष्मत् as उपपद , here वित्थ the correct form, does not preserve the metre so it cannot be taken as a copyists' slip Call it a poetical licence 3, रघो &c —it is curious —वशिष्ठ is omitted from the list though वशिष्ठगृहिणी is there. We therefore suggest that the list of higher personages contain two names viz, रघोः कुलगुरुः i e वशिष्ठ and भास्करः। Construe—'यदि रघो· कुलगुरु ' वशिष्ठ 'स्वय देवो भास्करो वा' सविता च। वा is often used in the sense of च। 4 तद्वत्—तया

(वागदेव्या) तुल्यं वर्त्तते इति तद + वति । तद् here refers to वाच् । तद्वत् वागदेवतातुल्या । 5. दैवतम्—देवता एव इति देवता+अण् । "क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति क्लीवत्वम् । मृषदिवादि + लङ्थास्=अमृष्यथाः ।

(XI) नेपथ्ये – इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः (दृष्ट्वा)—अये ! गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरुन्धती । (उत्थाय) कां पुनर्महादेवीत्थाह ? (निरूप्य) हा कथं महाराजदशरथस्य धर्म्मदारा प्रियसखी मे कौसल्या ! क एतत् प्रत्येति सैवेयमिति ?

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः
श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।
कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता
दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाक. ॥ ६ ॥

(IN THE DRESSING ROOM)—This way, worshipful lady and great queen this way

JANAKA (*Espying*)—Hey ! Worshipful Arundhati with the way being shown her by Gristi (*Rising*) Who again does he address as Mahadevi ? (*Noticing*) Alas ! Strange ! my dear friend Kausalya the lawfully wedded wife of the great king Dasaratha ! Who can believe that this is she herself ?

In the house of Dasaratha this one was like the goddess of fortune , or the goddess of fortune herself, why the epithet of comparison ? O pity ! This one, the same Kausalya, Alas ! has become some strange creature with grief for its body What a change ! (6) (JAN—)

मित— । 'गृष्टि.' इति कञ्चुकिनो नाम । 'उपदिश्यमानः' निर्दिश्यमानः 'मार्गः पन्थाः यस्याः सा । धर्मार्था दारा धर्मदारा ' पत्नी ॥ आसीदिति । अन्वयः—दशरथस्य गृहे यथा श्रीः इयम् आसीत् । श्रीः एव वा, उपमानपदेन

किम् ? कथं बत ! सा एषा दैववशेन अन्यत् दुःखात्मक भूतं जाता इव। अहो विपाकः। व्याख्या—'दशरथस्य गृहे यथा श्रीःलक्ष्मीः आसीत् तथाइयं' कौशल्या 'आसीत्' द्वितीया श्रीरिव इयं तत्र अलक्ष्यत। 'श्री. एव वा' अथवो इयं कौसल्या एव तत्र श्रीः आसीत् न हि श्रीरिव इयम्। 'उपमानम्' उपमा। तस्य 'पदेन' तद्बोधकेन यथाशब्देन 'किम्' ? निष्प्रयोजनो यथाशब्दः। 'आसीदियं दशरथस्य गृहे श्रीः" इत्येवोच्यताम्। 'कष्टं बत' अहो कष्टम्। सा एषा कौसल्या 'दैववशेन' दुरदृष्टप्रभावात् 'अन्यत् किमपि' अपरम् अविज्ञातं किञ्चित् 'दुःखात्मकं दुःखस्वरूपं दुःखोपादानकल्पितं 'भूतं' सत्त्वं 'जाता इव' तद्रूपेण जाता इव। 'अहो विपाक.' हा विपरिणति.।

Notes—1 अरुन्धती—He recognized अरुन्धती but not कौसल्या though दृष्टा implies that both were seen, 2 का पुनः &c —He is now looking at कौसल्या alone, yet he cannot make her out Hence the query—"Who is this other one addressed as महादेवी" ? 3 निरूप्य—निरूपण is careful scrutiny Recognition has now come and he exclaims—हा कथम् &c. 4 धर्म्मदाराः—धर्म्म is धर्म्मकर्म्म। These have to be performed in company with a lawfully wedded wife, Hence expound धर्मार्था, धर्म्मप्रयोजना &c दारा शाकपार्थि वादिः। Malli expounds such compounds as धर्म्मस्य दाराः &c like अश्वघासः। 4. उपमान &c —उप + मा + ल्युट् भावे उपमानम comparision उपमा। It is diffeient from उपमान—the standard of comparison—which is got with ल्युट् करणे। 5. दुःखात्मकम्—आत्मन् here is स्वरूप। दुखम् आत्मा स्वरूपम् अस्य whose essence is दुःख, i,e , which is दुःखमय।

(XII) (ज—) अयमपरः पापो दशाविपर्य्यासः।

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तो महोत्सवः।
क्षते क्षारमिवासह्यं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(JAN—) Here is another vile reversal of attitud (mental condition)

Of that very person who was formerly high festivit incarnate to me, the sight has now become unbearable lik salt in ulcer (7),

मित— । 'पापः' पापी, लक्षणया अनभिप्रेत. । 'दशायाः' मनोगतर भावस्य विपर्य्यासः परिवर्त्तनम् ॥ य इति । अन्वय. – य एव जन पूर्वं मूर्त्तो महोत्सव आसीत् तस्यैव दर्शनं क्षते क्षारमिव असह्यं जातम् व्याख्या—सुगमा । 'पूर्वं' सीताविवासनात् पूर्वम् । मूर्त्त 'मूर्त्तिमान् 'क्षार' लवणम् ।

Notes—1. दशा &c – दशा is अवस्था which may be menta also विपर्य्यास *reversal* as in "विपर्य्यासं यातो घनविरलभावः क्षिति रुहाम्" [II. sl. 27] 2 मूर्त्त – मूर्च्छ + क्त कर्त्तरि = मूर्त्त. embodied 3. महोत्सवः—महान् उत्सव इति महोत्सव.—"आन्महतः समाना धिकरणजातीययोः" इति महत्शब्दस्याने महादेश । Hence her sigh was very much अभिप्रेत । 4 क्षारम्—क्षार salt The neute use of क्षार is against पाणिनि । The rule "रोपधः" makes i masculine 5 असह्यम्—सोढुं शक्यम इति सह + यत् कर्म्मणि सह्य bearable, न सह्यम् । Hence her sight has become अनभिप्रेत The change from अभिप्रेत *to* अनभिप्रेत is a complete reversa (दशाविपर्य्यास) ।

(XIII) (ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकी च)

अरुन्धती—ननु ब्रवीमि "द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह " इत्येष वः कुलगुरो रादेशः अत एवाहं प्रेषिता । तत् कोऽयं पदे पदे महाननध्यवसायः ?

कञ्चुकी—देविसंस्तम्भयात्मानम् अनुरुध्यस्व भगवतो वशिष्ठस्यादेशम इति विज्ञापयामि ।

कौशल्या—एरिसे काले मिहिलाधिदेवो दट्ठव्वोत्ति समं एव्व सव्वदुक्खाइं समुव्भवन्ति ण सक्कणोमि उत्घट्टमानमूलवन्धणं हिअअं अवत्थाविदु [ईदृशे काले मिथिलाधिदेवो द्रष्टव्य इति सममेव सर्वदु खानि समुद्भवन्ति, न शक्नोमि उद्घट्टमानमूलवन्धन हृदयमवस्थापयितुम्]।

(*Then enter Arundhati, Kausalya and Kanchukin*)

ARUNDHATI—well, I tell you "The king of the Videhas has to be personally approached and seen by you" this is the command of your family preceptor, for that very reason I have been sent here Then what towering irresolution is this at every step ?

KANCHUKI.—Queen, I submit that you should steady yourself and respect the command of mighty Vasishtha

KAUSALYA—MY sorrows all of them indeed, reappear simultaneously at (the thought) that the lord of Mithila has to be seen at such a time. I cannot steady my heart the ligatures at the very bottom of which are being snapped.

मित—। 'ननु' आक्षेपे। 'उपेत्य' समीपे गत्वा। 'अध्यवसायः' आग्रहः। 'अनध्यवसाय' अनिच्छा। 'पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्। 'कोऽयम्' अनध्यवसाय निन्द्योऽयमनध्यवसाय। एषगुरोरादेशः तथापि नेच्छसि द्रष्टुमित्यनुचितम्॥ संस्तम्भय' स्थिरीकुरु। 'अनुरुध्यस्व' सम्भानय॥ 'ईदृशे काले' सति सर्वनाशे, यदा तस्य कन्यारत्नं विहापितं तदा इत्यर्थः। मन्ये 'सर्वाणि दु खानि सममेव युगपदेव 'समुद्भवन्ति' पुनरुपजायन्ते। शीकक्षोभाच्च 'उद्घट्टमानम्' उन्मथ्यमानं मूलवन्धनम्' अन्तस्तलग्रन्थिः यस्य तादृशं 'हृदयं अवस्थापयितुं' स्थिरीकर्त्तुं न शक्नोमि'॥

Notes —1 ननु &c. —Evidently अरुन्धती has been remonstrating with कौसल्या all the way for her unwillingness to see जनक।

2 तत् कोऽयम् &c —Since the कुलगुरु commands, it does not look well for you to hesitate 3 संस्तम्भय—The Kanchuki has noticed her emotion It is not perverseness that keeps her away from जनक, but as she explains, at the thought of seeing him, all the miseries of her life do as if come up simultaneously (समम्) to her

(XIV) अरुन्धती—अत्र कः सन्देहः ?

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव सम्प्लवन्ते ॥ ८ ॥

ARUN—What doubt can there be in it ?

Man's sorrow, arising from the loss of good friends though flowing continuouly become unbearable on some dear one being seen and gush forth aa if in thousands of streams (8)

मित— । 'अत्र' अस्मिन् विषये "सर्वदुःखानि समुद्भवन्ति" इत्येतत्-प्रति ॥ सन्तानेति । अन्वय —मानुषाणां सद्बन्धुवियोगजानि दुःखानि सन्तानवाहीन्यपि प्रेयसि जने दृष्टे दुःसहानि (सन्ति) स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते । व्याख्या—'मानुषाणां सद्बन्धूनां सुहृद्रत्नानां 'वियोगात्' विनाशात् जातानि' दुःखानि 'सन्तानेन' परिच्छेदेन वहन्ति' प्रवर्त्तमानानि अपि 'प्रेयसि' प्रियतरे 'जने दृष्टे सति दुःसहानि' सोढुमशक्यानि सन्ति स्रोतः-सहस्रैरिव' संख्यातीतधाराभिरिव 'संप्लवन्ते' समुच्छलन्ति ॥

Notes 1 सन्तान &c —सम् + तन + घञ् भावे सन्तान continuity सन्तानेन वोढुं शीलमेषाम् इति सन्तान + वहणिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । Flowing continuously, i. e they are being borne in silence

2. सद्बन्धू &c —सन् बन्धुः सद्बन्धुः । वि + युज + घञ् भावे वियोग loss, &c 3 प्रेयसि—अतिशयेन प्रिय इति प्रिय + ईयसुन्प्रेयान् । तस्मिन् । Qual जने which has भावे ७मी । No comparison is implied दुःसहानि—दूर् + सह + खल कर्म्मणि दुःसह । They were bearable

so long, but the sight of some dear one makes them unbearable cp, "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते"—Kalidasa 5 स्रोत सहस्र :—सहस्र is not actually a thousand, but merely a large number स्रोतसां सहस्राणि । तै. । ३या करणे ।

(XV) कौसल्या—कहं वच्छाए वहुए एव्वं गदे तस्स राएसिणो मुहं दंसेम्ह [कथं वत्साया वध्वा एवं गते तस्म राजर्षेर्मुखं दर्शयाम] ?

अरुन्धती—

एष व श्लाघ्यसम्वन्धी जनकानां कुलोद्वहः ।
याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मैब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

KRUS—Such a fate having befallen our dear daughter-in-law, how can I show my face to that royal sage ?

ARUN—Here is your worthy relation, mainstay of the house of Janaka, unto whom the sage Jajnyavalka sang the Vedas in their totality. (9)

मित—। 'एवं गते' ईदृशे प्राप्ते, घोरे विशसने जाते इत्यर्थः । 'राजर्षेः' जनकस्य । सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ॥ एष इति । अन्वयः—एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्वहः यस्मै मुनि याज्ञवल्क्यो ब्रह्मपारायणं जगौ । व्याख्या—'एषः' दृश्यमानः वः श्लाघ्यः सम्बन्धी' स्तुत्यो वैवाहिकः जनकानां' 'जनकवंशीयानां' कुलोद्वहः' कुलधुरन्धरो राजर्षिर्जनकः 'यस्मै' यमभिप्रेत्य मुनिः याज्ञवल्क्यः ब्रह्मणो' वेदस्य 'पारायणं' पारगमनं साकल्येन पाठमित्यर्थः 'जगौ' गीतवान् । यं मुनिर्याज्ञवल्क्यो आदित आरभ्य अन्तं यावत् वेदानध्यापयामास इत्यर्थः ॥

Notes—I, मुख &c—I am ashamed to show my face to him 2 एष व &c—They have now come up to Janaka This is an introduction—अरुन्धती introduces जनक to कौसल्या

—not a reply to Kausalya's remark above 3. श्लाघ्य &c. श्लाघ + ण्यत् कर्म्मणि श्लाघ्यः one to be proud of &c 4. जनकानाम्—जनक here stands for all the followers of जनक। 5 यस्मै—चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule 'कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'' । 6 ब्रह्मपारायणम्—पारस्य अयन पारायणम् reaching of the other end. But it has a teachnical sense ; crossing a river, or a country is not पारायण म् । It is restricted to mean the reading of a book from first to last Hence it is a संज्ञाशब्द । न becomes ण by the rule "पूर्वपदात् संज्ञायामग." । Now See Tika 7 जगौ—He sang Reading is here singing, याज्ञवल्क्य read with him the entire Vedas याज्ञवल्क्य got the Vedas from the sun himself and he communicated his knowledge to जनक । The fact is a point of no small honour to जनक । Hence a श्लाघ्यसम्वत्धी ।

(XVI)—कोशल्या—पसो सो महाराअस्स हिअआनन्दो वच्छाए बहुए पिदा राएसी। हद्दी हद्दी सम्भाविदम्हि अणुबत्थिदमहुसवे दिअहे। हा देव्व सव्वं एव्व तं णत्थि [एष स महाराजस्य हृदयानन्दः बत्साया बध्वाः पिता राजर्षिः। हा धिक्, हा धिक्, सम्भावितास्मि अनुपस्थित-महोत्सबे दिबसे। हा दैव सर्वमेव तत् नास्ति।

जनकः (उपसृत्य)—भगवत्यरुन्धति वैदेहः सीरध्वजोऽभिवादयते ।

यया पूतम्मन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः
पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः।
त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा
जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

KAUS—Here is he, the royal sage, the heart's delight of the great king, the father of our dear daughter-in-law Alas ! Alas ! I am honoured on a day when no great joy has come up to me O fate, all that indeed exists no longer

JAN (*Approaching*)—Worshipful Arundhati, Siradhwaja the king of Videha salutes you,

With my head going down to the earth's surface I salute your worshipful self, adorable of the worlds like divine Usas the benefactor of the three worlds, by whom your husband considers himself, sanctified though he is an abode of holy light and is the great preceptor of even the old preceptors (10)

मित—'हृदयस्य आनन्दः' आनन्दकरः राजर्षि । 'सम्भाविता' सम्भानिता दर्शनदानेन इति शेषः। 'अनुपस्थित ' अनागतः महोत्सव ' परमानन्दः यस्मिन् तस्मिन् 'दिवसे' काले। दृष्टेऽस्मिन् आनन्दमनुभवति स्म महाराजः, मया पुनरद्याय दृष्ट' आनन्दस्तु नागतो मे इत्यर्थः। 'सर्वमेव तत्' पूर्वानूभूतं नास्ति सर्वं बिपरीतमधूना जातमित्यर्थः॥ 'वैदेह ' बिदेहानां राजा 'सीरध्वजः' जनकः॥ यत्रेति। अन्वयः—अवनितलल्लोलेन शिरसा त्रिलोकीमङ्गल्यां देवीम् उषसमिव जगद्वन्द्यां भगवतीं बन्दे यया पवित्रस्य महसः निधिरपि पूर्वेषां गुरूणां गुरुतम अपि ते पतिः पूतम्मन्य· खलु। व्याख्या—'अवनितले' भूपृष्ठे 'लोलेन 'शिरसा त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य 'मङ्गल्यां प्रवोधबिधानेन मङ्गलकरीं 'देवीम् उषसमिव' प्रातःसन्ध्यामिव 'जगद्बन्द्यां' सर्वलोकपूज्यां भगवतीं समग्रमाहात्म्यमयीं त्वां बन्दे अहं नमामि 'यया' भगवत्या स्वयं 'पवित्रस्य महसः पूतस्य तेजसः 'निधिः अपि' आस्पदमपि 'पूर्वेषां' प्राचीनानां 'गुरुणां' याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां 'गुरुतमः अपि पूज्यतम अपि ते पतिः भर्त्ता बशिष्ठ· 'पूतन्मन्यः खलु आत्मानं पवित्रमेव मन्यते, ब्रह्मपुत्र स्वयं बशिष्ठोऽपि भवत्या पूतः तद्भवतीं बन्दे इत्यर्थः।

Notes—1 हृदयानन्द—हृदयम् आनन्दयति इति हृदय + आ + नन्द् + णिच् + अण् कर्त्तरि। 2 सम्भाविता &c—I am honoured by his sight, but no joy greets me The reason follows 3 सर्वमेव etc—This is because the old state of things (सर्वमेव तत्) has changed (नास्ति)। 4, पूतम्मन्यः—पूतमात्मानं मन्यते इति पूत + मन + खश कर्त्तरि। 5. त्रिलोकी etc.—मङ्गले साध्वी इति मङ्गल + यत् मङ्गल्या benefactress त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी। त्रिलोक्याः मङ्गल्या, ताम्। Or त्रिलोकीमङ्गले साध्वी। ताम्। This is taken with both उषसम् and भगवतीम्। It seems better to make it qualify उषसम् only उषस् is त्रिलोकी-मङ्गल्या because she rouses people from the stupor of sleep and purifies all 6 उषसम्—उषम् here is the presiding deity of the dawn called पितृप्रसू। It is then feminine "उषः प्रत्युषसि क्लीव पितृप्रस्वाञ्च योषिति' इति मेदिनी।

(XVII) अरुन्धती—परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अथ त्वां पुनातु देवः परोरजा य एष तपति।

जनकः—आर्य्य गृष्टे अपि कुशलमस्याः प्रजापालमातुः ?

कञ्चुकी (स्वगतम्)—निरवशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः। (प्रकाशम्) राजर्षे, अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम्। रामभद्रस्यापि दैवदुर्नियोग कोऽपि यत् किल समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निशुद्धिम् अल्पकाः प्रतिपद्यन्ते इत्यतो दारुणमनुष्ठितम्।

ARUN—May the Light Supreme appear unto you, may the god that transcends *Rajas*—This one that shines—sanctify you

JAN.—Noble Gristi, is it all well with this mother of the guardian of his subjects ?

KANCH. (*To himself*)—We have been soundly and most cruelly rebuked (*Aloud*) O royal sage it behoves you not to grieve the much-grieved queen by whom from this very grief, the sight of the moon-face of Ramabhadra has been long shunned, Of Ramabhadra again it was an inconceivable misdirection by destiny that this cruel deed was done because the mean townsmen and villagers, through whom disgusting slander spread all round, would not accept the purification by Fire

मित—। 'परं' सर्वोत्तमं 'ज्योतिः' तेजः परब्रह्म इत्यर्थः। 'प्रकाशताम्' आविर्भवतु। ब्रह्मदर्शनं ते भवतु इत्यर्थः। 'रजसः' रजोगुणस्य 'परः' दूरवर्त्ती 'परोरजाः' रजोव्यतिरिक्तः' इत्यर्थः। 'य एष तपति' इति देवः सविता लक्ष्यते॥ प्रजापालस्य' प्रजारञ्जनतत्परस्य रामस्य। प्रजारञ्जनार्थं साध्वीं पत्नीं त्यक्तवतः इत्याक्षेपः। कौसल्यां प्रति साक्षात् कुशलप्रश्नः परिहृतः इति कलुषता हृदयस्य॥ 'निरवशेषं यथा तथा 'उपालब्धाः' तिरस्कृताः। "प्रजापाल" इत्यनेन तिरस्कारस्य विषयः समग्र एव उक्तः कोऽपि नावशिष्यते। 'अतिनिष्ठुरं' यथा तथा 'उपालब्धाः। उक्तिप्रकारश्च कौशल्याया इति वक्तव्ये प्रजापालमातुरिति नितरां कर्कश इत्यर्थः 'अनेनैव सीताविवासनकृतेन 'मन्युना' शोकेन 'चिरं' दीर्घकालं 'परित्यक्तं रामभद्रस्य मुखचन्द्रदर्शनं' यया तादृशीम्। 'समन्तात्' सर्वासु दिक्षु 'प्रवृत्ता' प्रचरिता 'बीभत्सा' जुगुप्सिता 'किंवदन्ती' 'अपवादः' येभ्यः ते 'अल्पकाः' क्षुद्राः 'पौरजानपदाः अग्निशुद्धिं' न प्रतिपद्यन्ते नाङ्गीकुर्वन्ति 'इत्यतः' एतस्मात् हेतोः 'दारुणं' सीतापरित्यागरूपं घोरं कार्य्यम् 'अनुष्ठितम्'। एष च 'रामभद्रस्य कोऽपि' अचिन्तनीयः 'दैवकृतो दुर्नियोगः दुर्व्यापारः। दैवेन परतन्त्रो राम एवमकरीत् मृष्यतां तस्य तत्॥

Notes.—1 परोरजाः—See परःसहस्राः, 1, sl 15 2 प्रजापालमातुः—प्रजाः पालयतीति प्रजा + पा + णिच् + अण् कर्त्तरि प्रजापालः। Refers. to राम। तस्यमाता। तस्याः। He does not address

कौसल्या directly which shows estrangement This is a rebuke (see next). 3 निरवशेषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्म्मणि अवशेषः remainder निर्गतः अवशेषः अस्मात। तत् यथा तथा। All has been said that could be said against us, nothing is left unsaid That single word प्रजापाल instead of रामभद्र included all manner of उपालम्भ। "He that cared for प्रजा alone" is a censure That cannot be improved upon 4 अतिनिष्ठूरम्—प्रजापालमात् in place of कौसल्या is extremely cruel The tree is known by its fruit, The considerateness of प्रजापाल's mother can be gauged from that of the प्रजापाल himself Next look at the reference in the third person to one who at one time was amongst his dearest What can be more cruel than this? 5 चिर &c —For समास see मित—। Here चिर is a misrepresentation It is true she has not been seeing Rama's face since her departure from अयोध्या 12 years ago But that was because of Rishyasringa's याग not अनेनैव मन्युना। In Act II we are told that the याग is finished and only 2 or 3 day's have elaped since then So Kausalya's avoidance of Rama's sight on account of this मन्यु is only of 2 or 3 day's duration The old man deliberately exaggerates to produce some impression on Janaka's mind 6. समन्तात् &c.—वीभत्स explained (Act I para lxvii) For किंवदन्ती see Act I. sl. 42 गोरादित्वात्ङीष्। The कप् in बहुव्रीहि (see Mit) is by "नद्युतश्च"।

(XVII) जनकः—आः कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने ? कष्टम् ! एवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे ।

अरुन्धती (निःश्वस्य)—एवमेतत् । अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघून्यक्षराणि, सीता इत्येव पर्य्याप्तम् । हा वत्से,

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत् तिष्ठतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं जनयति ।
शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां
गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

JAN—Ah ! who, pray, is this fire in the purification of my child ? O woe ! insulted by Rama, I am again being insulted by one talking thus

ARUN (Sighing)—so it is. The word 'fire' sounds small by the side of our child , (the word) 'sita' is indeed enough Alas ! my child

Whether child or pupil, whatever you are to me, let that stand as it is , but the climax of purity rouses in me a sense of reverence for you Childhood or womanhood let there be you are surely to be adored by all the worlds. Virtues are the objects of worship in the virtuous, neither sex nor age (11).

मित— । 'आ' इति सकारान्तमव्ययम्, इह कोपे । कश्च किना अग्रे प्रसङ्गः कृत इति कोपः । नाम इति इह कुत्सायामव्ययम् सीतायाः परिशोधने अग्निः प्रसरति, अहो अनात्मज्ञता । इत्यग्रेः कुत्सा 'प्रसूतिः' सन्ततिः सीता । 'जनेन कश्च किना । रामेण परिभूताः' विमानिता.' प्राक् सीतामग्निप्रवेशं कारयित्वा विमानना मे कृता रामेण, अद्य पुनस्तदेव समर्थयमानेन गृष्टिना कश्च किना इत्यर्थः ॥ 'एवमेतत् अग्निर्न कोऽपि इति

सत्यमेव। 'वत्सां प्रति' वत्सापेक्षया। 'परिलघूनि' सर्वथा हीनानि। परस्परापेक्षया सीता इति महत्तरम् अग्निरिति लघुतरम् इत्यर्थः 'पर्य्याप्तम्' परिपूर्णम्, न हि किञ्चिदपि इह असम्पूर्णम्॥ शिशुरिति। अन्वय—मम शिशुर्वा शिष्या वा यत् असि तत् तथा तिष्ठतु। विशुद्धे उत्कर्षस्तु त्वयि मम भक्तिं जनयति। ननु शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु जगतां वन्द्या असि। गुणिषु गुणा पूजास्थानं न च लिङ्गं न च वय। व्याख्या—'मम' सम्बन्धे त्व 'शिशुर्वा' वालिका वा 'शिष्या वा उपदेश्या वा 'यत् असि तत् तथा तिष्टतु आस्ताम त्वमपरिणतवया अपरिपक्वबुद्धिश्चेति। 'विशुद्धेः पवित्रतायाः 'उत्कर्षस्तु आतिशय्यं पुन 'त्वयि मम भक्तिं जनयति, मन्ये मम वन्द्या असि। अत्यल्पमिदमुच्यते मया 'ननु' असंशय शिशुत्वं स्त्रैण वा ते भवतु' सत्यपि शिशुत्वे स्त्रीत्वे च 'जगतां त्रिभुवनस्य वन्द्या असि किं पुनर्मम। तत्र कारणमाह—गुणिषु विषये गुणा पूजास्थान" वन्दनपात्र 'न च लिङ्गं' नैव पुंस्त्वादिक 'न च वय नैव वृद्धत्वादिकम्। गुणाः सन्ति त्वयि इति जगतां ततः अग्नेरपि वन्द्यासि त्व तत् नूनम् अग्निरित त्वां प्रति परिलघून्यक्षराणि।

Notes—1 अस्मत etc—विषयाधिकरणे ७मी। प्रसूयते इति प्र+सू+क्तिन् कर्म्मणि=प्रसूति offspring 2 परिलघूनि—The न does not become ण because परि is not an उपसर्ग here. The exposition is परिती लघूनि परिलघूनि inferior in every way, प्रादितत्—। 3 शिशर्वा &c—The first half of the verse speaks of सीता with reference to अरुन्धती। सीता was शिशु by the side of अरुन्धतो and she was actually her शिष्या। From both these considerations it is अरुन्धती who should be वन्द्या of सीता। But no mark the difference (तु—भेदे), अरुन्धती is prompted to adore सीता। 4 शिशुत्वम् &c—This is not at all derogatory to अरुन्धती, for the whole universe has to bow down to सीता, though with respect to the universe सीता is शिशु and

only a स्त्री। स्त्रिया भाव इति स्त्री+नञ्=स्त्रैणम्। गुणाः &c,—This is an adaptation of Kalidasa's "तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः। स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्॥ "गुणाः पूजास्थानम्—" and "वृत्त हि महितं सताम्"। Both are familiar quotation Also Cp—'गुणै. सर्वत्र पदं निधीयते"—"Raghu

(XIX) कौशल्या—अम्मो उन्मीलन्ति बेअणाओ [अहो उन्मीलन्ति बेदनाः]। (इति मूर्च्छति)।

जनक.—हा कष्टम् किमेतत् ?

अरुन्धती—राजर्षे, किमन्यत् ?

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः
स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम्।
विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढ़ा तव सखी
पुरन्ध्रीणां चेत· कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

KAUS—O my soies re-open ! (*faints away*)

JAN—O woe ! what is this ?

ARUN—What else, O royal sage ?

That king, that happiness, those young people and those days, all this has reappeard to her memory on seeing you her friend , and then, at this terrible pass, your friend has indeed fainted away [or—at this terrible pass, on seeing you, her friend, that king fainted away]. Verily, the heart of matrons is tender as flower (12)

मित—'उन्मीलन्ति' आविर्भवन्ति 'बेदनाः' व्यथाः। भूयोऽपि दुःखवेगमनुभवामि इत्यर्थः॥ स इति। अन्वयः—सुहृदि त्वयि दृष्टे स राजा, तत् सौखयम, स च शिशूजन· ते च दिवसाः अखिलं तत् स्मृतौ आविर्भूतम्। अथ अस्मिन् घोरे विपाके तव सखी विमूढ़ा खलु। [यद्वा—घोरे अस्मिन् विपाके सुहृदि त्वयि दृष्टे स राजा इत्यादि] पुरन्ध्रीणां चेतः कुसुमसुकुममारं

भवति हि। व्याख्या— सुहृदि' मित्रोत्तमे 'त्वयि दृष्टे सति स राजा दशरथः 'तत् सौख्यं' राजचक्रवर्त्तिनो महिषीत्वेन अनुभूतानि सुखानि तत कृतदारे तनये 'स च शिशुजन' सीतारामादि 'ते च' नवैर्वधूभिरुत्सवपूर्णा दिवसाः इति 'अखिलं सर्व 'तत् स्मृतौ आविर्भूतम्' उदितम्। अथ अनन्तरम् आविर्भावात् परम् अस्मिन् घोरे विपाके' सर्वषां दु स्वानां युगपदुदयरूपे दु सहे व्यतिकरे 'तव सखी' कौसल्या दु.खभरम् असहमाना 'विमूढ़ा खलु मुर्च्छिता एव। [यद्वा — घोरे अस्मिन् बिपाके' दु.सहे एतस्मिन् दशाविपर्य्यासे 'सुहृदि त्वयि दृष्टे स राजा' इत्यादि प्राग्वत्] कथमेतन्न सोढ़म् अनया इत्याह—'पुरन्ध्रीणां' पतिपुत्रवतीनां स्त्रीणां, चेत कुसुमम् इव सुकुमारं' कोमलं भवति हि' भवत्येव ॥

Notes—1 अखिलम्—Heie इति is understood iefeiring to all those that are enumerated, इति अखिल तत् &c,—Hence तत् is singulai because a gioup is intended 2 बिपाके—वि + पच + घञ् भावे बिपाक बिषय. परिणाम। We have suggested two ways of viewing the बिपाक। (i) simultaneous recollection of all is a विपाक। (ii] The alteied circumstances now prevailing aie a बिपाक। The second view seems moie natural

(XX) जनकः—हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्त य चिरस्य दृष्टान् प्रियसुहृद· प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि।

स सम्बन्धी श्लाघ्य· प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
स चानन्दः साक्षादपि च निखिल जीवितफलम्।
शरीर जीवो वा यदधिकमतो वा प्रियतरं
महाराजः श्रीमान् किमिब मम नासीद्दशरथः ॥१२॥

(ज—)

JAN.—Alas! Alas! I have turned altogather heartless as I do not look kindly upon the beloved wife of my dear friend seen after (such) a long time.

What was he not to me, the great and illustrious king Dasaratha? He was an estimable connection, he was a dear friend, he was my very heart, (to me) he was joy incarnate and indeed the entire object of life, he is the body or soul, or what is higher and dearer than either of these two (13). Jan—

मित—। सोऽहम् 'नृशंस' निष्ठुरः अस्मि। चिरस्य' इत्यव्ययम्। चिरेण कालेन इत्यर्थः। स्निग्ध सस्नेहम् यथा तथा न पश्यामि॥ स इति। अन्वय.—श्रीमान् महाराजो दशरथ मम किमिव न आसीत्? स श्लाघ्यः सम्बन्धी, असौ प्रियसुहृत्, तत् हृदयञ्च साक्षात् आनन्दश्च स अपि च निखिल-जीवितफल शरीर जीवो वा अतो वा अधिकं प्रियतरं तत्। व्याख्या—'श्रीमान् श्रिया लीलाभूमिः 'महाराज' राजचक्रवर्त्ती 'दशरथ मम किमिव न आसीत सर्वमेव मम सः। तथा च 'स श्लाघ्य' स्तुत्य' 'सम्बन्धी वैवाहिको मे। 'असौ मम प्रियसुहृत प्रेयान् सखा। 'तत्' मम हृदयञ्च। विधेयप्राधान्यात् क्लीवत्वम्। 'साक्षात्' मूर्त्तिमान् 'आनन्दश्च स' मे। 'अपि च' स मे निखिलः' समग्रः 'जीवितस्य' जीवनधारणस्य फलं—तत् फलं 'शरीरं' देही वा भवतु देहव्यतिरिक्तः 'जीवो वा जीवात्मा वा भवतु 'अतो वा अथवा अस्मात् शरीरात् जीवात् वा अधिकं प्रशस्यम् अतएव प्रियतरं यत्' परमात्मा इति तदपि मे दशरथ एव॥

Notes—1. नृशसः—See I sl 45 2, जीवितफलम्—जीव+क्त भावे जीवितम् living तस्य फलम्। But what is this फल of life? Those who hold that beyond the body nothing exists, will answer—it is शरीरम्। Other will say it is जीवः the occupier of the body, Yet a different class will deem ब्रह्म (ब्रह्मप्राप्ति) as the aim of life. These different views are taken up in शरीरं जीवो वा &c

(XXI) (ज—) कष्टम् ! इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परम दूषितमभू-
दभूव दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।
प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-
दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥१४॥

(JAN —) O woe ! This very one is the same Kausalya whatever serious annoyance occurred unto this one or her husband in secrect, I used to become the recipient of the complaint of the couple separately , and then regarding the pacification as well as (for the cause) for the irritation, the steps were under my control Or, away with recalling that which overwhelms and consumes the heart (14)

मित— । 'इयमेव' विपाके प्रत्यभिज्ञातुमशक्या 'सा' मे प्रियसखी 'कौशल्या । यदिति । अन्वय —अस्याः पत्युर्वा रहसि यत् परमं दूषितमभूत् (तत्र) अह दम्पत्यो· पृथक् उपालम्भविषय अभूवम ! तदनु कोपे प्रसादे वा बिधि मदधीन· अभूत् । (अथ) वा यत् हृदयम अवस्कद्य दहति तत् स्मृत्वा अलम् । व्याख्या—'अस्याः' कौशल्यायाः 'पत्युर्वा भर्त्तुर्दशरथस्य वा 'रहसि मिथ 'यत्' यदेव परमं गुरु दूषित दोष प्रणयापराधः 'अभूत' तत्र अह दम्पत्यो ' जायापत्योः कोशल्यादशरथयोः 'पृथक्' बिभिन्ने काले 'उपालम्भस्य' तिरस्कारस्य अन्योऽन्यगर्हायाः 'विषय.' आधारः 'अभूवम् मय्येव परस्परोपालम्भः निवेदितः । तदनु उपलम्भनिवेदनात् परं 'कोपे कोपकाले यावत् कोपो न प्रशान्तः तावत् प्रसादे वा यदा च प्रसन्नता पुनरागता तदा 'विधि ' परस्परव्यबहारः 'मदधीन.' यथा मया उपदिष्ट तथैव 'अभूत' । 'वा अथवा 'यत्' बस्तु 'हृदयम् अबस्कद्य' आक्रम्य 'दहति' तापयति 'तत् स्मृत्वा अलम् निष्प्रयोजन तत्स्मरणम् ॥

Notes—1 कष्टम्—He deplores the change 2 यत्—The

correlative तत् is understood Or take it an अव्यय implying हेतु। अहम् उपालम्भविषयः अभूवम because (यत्) दूषितमभूत [भू + लुङ् = अभूत]। 3 परमम—Grave They did not approach me at every slight ruffle But only when greatly (परम्) annoyed 4. दम्पत्योः—जायाच पतिश्च दम्पती जम्पती, जायापती। तयोः। 5 उपालम्भ&c—विषय is used here in a peculiar sense. Usally one complained against is called the विषय of the complaint. Here it is one with whom the complaint is lodged 6, प्रसादे &c —So long as the कोप lasted and also when reconciliation (प्रसाद) came 7 मदधीनः—मयि अधि इति मदधि+ख (ईन) by the rule "—अध्युत्तरपदात् खः"। सप्तमी तत्— अधि being of the शौण्डादि class, 8 अलं वा &c —No use calling back all this to mind , it only pains

(XXII) अरुन्धती—हा कष्टम् ! चिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदयमस्याः।

जनकः—हा प्रियसखि। (इति कमण्डलूदकेन सिञ्चति)।

कञ्चुकी—सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो
विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥१५॥]

ARUN —O woe ! Her heart has become still from breath held very long

JAN —Alas ! My dear friend, (*Sprinkles with water from his jug*)

KANCH —Alas ! Fate at first having shown concord of uniform flavour, offers comforts like a friend ; again,

becoming discordant with an unexpected turn, heightens the pang of the heart (15)

मित—। 'चिरनिरुद्ध.' य 'नि·श्वास' तेन 'निष्ठुर'' निश्चलम् ॥ सुहृदिति अन्वय —अहो विधिः प्रथमम् एकरसाम् अनुकूलतां प्रकटय्य सुहृदिव सुखप्रदः पुनः अकाण्डविवर्त्तनदारुण· (सन्) मनोरुजं विशिनष्ठि। व्याखया —'अहो' खेद एष यत् 'विधि.' दैवं प्रथमं पूर्वम 'एकरसाम्' अभिन्नप्रकृति-काम् अविच्छिन्नामित्यर्थः 'अनुकूलतां सहायतां 'प्रकटय्य' दर्शयित्वा सततमनुकूलीभवन्नित्यर्थः सुहृदिव' मित्रवत् 'सुखप्रदः' आनन्दवर्द्धन· आदौ प्रसन्ने विधौ राजचक्रवर्त्तिना भर्त्रा, पुरुषसिंहेन पुत्रेण, रमणीरत्नेन च स्नुषया सुखसन्तानवती इयमासीत् कौसल्या इत्याशय। 'पुन पश्चात् अकाण्डे असमये यत् 'विवर्त्तन अन्यथाभवनं तेन 'दारुण निष्ठुर सन् 'मनोरुजं हृदयवेदनां 'विशिनष्ठि विशेषयति बर्द्धयति। सम्प्रति तु विधुरे विधौ दुःखमयं सर्वमस्याः इति खेदः ॥

Notes 1 चिर &c —निष्ठुर obdurate, hence motionless. The heart has stopped throbbing 2 प्रकटय्य—प्र + कट + णिच + ल्यप् Having disclosed 3 सुखप्रद —सुखं प्रददाति इति सुख + प्र + दा + क कर्त्तरि। Usually this is taken to qualify सुहृत्। We predicate this of विधि। प्रथमम् and पुनः favour our interpretation Two different stages are contemplated here with a separate assertion suiting each stage—प्रथमं सुखप्रदः, पश्चात् दु खदायी (मनोरुजं विशिनष्टि) &c. see Tika 4 एकरसाम् —रस स्वादः। एकः रसः अस्माम् एकरसा of uniform flavour, ताम्। 5 अनुकूलताम्—अनुगतः कूलम् अनुकूल favourable, प्रादितत्— । तस्य भावः, ताम्। एकरसा अनकूलता is अविमिश्रा अनुकूलता, i e., not at times अनुकूल and again प्रतिकूल, but uni-

formly अनुकूल। 6 अकाण्ड &c —काण्ड occasion अकाण्ड= an awakward moment वि+वृत+ल्युट् भावे विवर्त्तन lit, turning back, hence change Now see Tika 7 *Remark*—The sense becomes more clear if the first two lines change position

(XXIII) कौशल्या (संज्ञांलब्ध्वा)—हा वच्छे जाणइ कहिं सि। सुमरामि दे विआहलच्छीपरिग्गहेक्कमण्डणं पप्फुरन्तसुद्धविहसिदं मुद्धमुहपुण्डरीअं। आप्फुरन्तचन्दिआसुन्दरेहिं अङ्गेहिं पुणो वि मे जादे उज्जोएहि उच्छङ्गं। सव्वदा महाराओ भणादि एसा रहुउलमहत्तराणं वहु, अम्हाणं उण जणअसम्वन्धेण दुहिदिआ एव्व [हा वत्से जानकि, कस्मिन्नसि। स्मरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहैकमण्डनं प्रस्फुरच्छुद्धविहसितं मुग्धमुखपुण्डरीकम्। आस्फुरच्चचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे जाते उद्द्योतय उत्सङ्गम्। सर्वदा महाराजो भणति एषा रघुकुलमहत्तराणां वधूः अस्माकं पुनर्जनकसम्वन्धेन दुहिता एव]।

KAUS (*Recovering conciousness*)—Alas ! Child Janaki, where are you ? I recall your charming lotus face (with an artless laugh sparkling on it) which had the assumption of the grace of wedding for its best decoration My child light up my lap once again with your limbs lovely like the beams of a brightly shining moon The great king always used to say—This is the daughter-in-law of the mightier ones of the race of Raghu, but of us through our tie with Janaka, she is a daughter indeed

मित—। 'विवाहजनिता' या 'लक्ष्मीः शोभा तस्याः 'परिग्रहः' धारणमेव 'एकं' मुख्यं 'मण्डनं' भूषणं यस्य तत्। 'प्रस्फुरत्' शोभमानं 'शुद्ध' सरलं 'विहसितं हासःयस्मिन् तत्। 'जाते' वत्से 'आ' सम्यक् 'स्फुरत्' विभ्राजमानः य 'चन्द्रः विमले गगने य पूर्णचन्द्रः तस्य या चन्द्रिका ज्योत्स्ना

तथा इव 'शुन्दरैः अङ्गैः उत्सङ्ग' क्रोड़म् 'उद्योतय भूषय। रघुकुलस्य ये महत्तराः' प्रधानपुरुषाः पूर्वपुरुषा इत्यर्थः तेषाम् एषा बधू अस्माकं पुनः' आवयोस्तु 'जनकेन यः 'सम्वन्धः' परम सख्यिभावः तेन दुहिता एव इयं जानकी॥

Notes.—1 विबाहलक्ष्मी &c —It is supposed that marriage adds fresh grace to a newly wedded couple एक is herebest. 2 प्रस्फुरत &c,—शुद्ध artless 3 मुग्धमुख &c,—मुग्ध charming 4 आस्फूरत् &c —आस्फूरच्छन्द्र excludes an ordinary चन्द्र। We want a चन्द्र which is shining at its best, *i e* the sky must be perfectly clear and the moon full 5 भणति—She here transfers harself to that time and imagines the same as present to her Hence वर्त्तमाने लट्।

(XXIV) कञ्चुकी—यथाह देवी।

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुवाहुशत्रुः।
बधचतुष्केऽपि यथाहि शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता॥१६॥

KANCH—It is as the queen says

To the king, though with five children, the slayer of Subabu (i e ,) Rama) was especially dear Among the four daughters-in-law again Sita was as dear to him as was his daughter Santa (16)

पञ्चेति। अन्वयः—पञ्चप्रसूतेः अपि राज्ञ सवाहुशत्रु विशेषेण प्रियः आसीत्। वधूचतुष्केऽपि सीता तथैव अस्य प्रिया यथाहि तनूजा शान्ता। व्याख्या—सुगमा। 'सुवाहुः' मारीचसहचर कश्चित् राक्षसः। तस्या 'शत्रुः निहन्ता राम। "मारीचशत्रुः" इति छन्दोभङ्गभयात् अप्रधानेनापि सुवाहुना निर्देशः। 'वधूनां चतुष्के' चतु.परिमाणे सङ्घे॥

Notes—1 पञ्च &c.—The five were the four brothers and शान्ता। 2 सुबाहु &c—He speaks with reference to Dasaratha's knowledge. दशरथ knew राम as ताड़काशत्रु, सुबाहुशत्र, मारीचशत्रु, भार्गवविजेता। Of these सुबाहुशत्रु suits the metre 3 बधू &c—चत्वारि परिमाणमस्य इति चतुर् + कन् चतुषकः a group of four. The rule for कन्—is संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ; वधूनां चतुष्कः। तस्मिन्। अधिकरणे ७मी। सीता was as dear as शान्ता, but राम, was dearer For चतुष्क as संज्ञा, see kum V,

(XXV) जनकः—हा प्रियसख महाराज एवमसि सर्वप्रकारहृदयङ्गमः। कथं विस्मर्य्यसे ?

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि।
त्वं कालेन यथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धबीजञ्च तद्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

JAN.—Alas! Dear friend, great king Dasaratha, thus are you in every way heart-reaching How can you be forgotten ?

In a connection by marriage, surely, it is the parents of the bride that adore the bridegroom's own men. The attentions which you always bestowed on me were just the reverse Such as you were, you have been carried away by Death as also the source of our tie. Fie upon the life of me, a sinner in this horrible hell of the land of the living (17)

मित—। 'सर्वप्रकारेण हृदयङ्गमः' हृदयप्रियः। कन्यायाः इति। अन्वयः—सम्बन्धे कन्यायाः पितरः किल जामातु आप्तं जनं पूजयन्ति। मयि ते तत् आराधनं विपरीतमेव अभूत्। तथाविधः त्वं कालेन अपहृतः

असि, तत् सम्बन्धवीजञ्च (अपहृतम्)। घोरे अस्मिन् जीवलोकनरके पापस्य मम जीवितं धिक्। व्याख्या—'सम्बन्धे' वैवाहिके सम्बन्धे जाते कन्यायाः पितरः पित्रादयो गुरवः 'किल' ते एव जामातुः' आप्तं 'जनं पूजयन्ति' अर्चयन्ति। कन्यावर्गीया एव विशिष्टामर्चनां कुर्वन्ति न तु वरवर्गीया। 'मयि' कन्यापितरि ते' वरपितुस्तव 'तत् आराधनं' पूजनं 'विपरीतमेव अभूत मद्दत्तेभ्यः त्वद्दत्ता एव विशिष्टा अभूवन्नुपहाराः। 'तथाविध. तादृशः प्रियसुहृत् 'त्वं' कालेन दैवेन 'अपहृतः असि' चोरितः लोकादस्मान्नीतोऽसि। 'तत्' कन्यारूपं 'सम्बन्धवीजञ्च सम्बन्धहेतुरपि अपहृतम्। तत् 'घोरे' भीमे अस्मिन् जीवलोकरूपे पापस्य' पापिन. 'मम जीवितं' जीवनं 'धिक्' गर्ह्यम्॥

Notes—1 सर्वप्रकार etc—हृदयं गच्छतीति हृदय+गम+खच् कर्त्तरि हृदयङ्गम। "खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्" इति खच्। 2 किल—अव्यय in the sense of अवधारण। कन्यायाः पितर एव not the reverse 3 पितरः—पितरौ seems better Or पितरः पितृपर्य्याया. such as father uncle etc

(XXVI) कौसल्या—जादे जानइ किंकरेमि दिढ़वज्जलेवघड़िअवन्धणिच्चलं हदजीविदं मं मन्दभाइणिं ण परिच्चअइ [जाते जानकि किं करोमि? दृढ़वज्रलेपघटितबन्धनिश्चलं हतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति]

अरुन्धती—आश्वसिहि राजपुत्रि, वाष्पविश्रामोऽप्यन्तरे कर्त्तव्य एव। अन्यच्च किं न स्मरसि यदवोचदृष्यश्रृङ्गाश्रमे युष्माकंकुलगुरुः "तदुपजातमेव किन्तु कल्याणोदर्कं भविष्यति"?

कौसल्या—भअवदि अदिक्कन्तो मणोरहो [भगवति अतिक्रान्तो मनोरथ.]।

अरुन्धती—तत् किं मन्यसे राजपुत्रि मृषोद्यं तदिति? नहीदं सुक्षत्रिये अन्यथा मन्तव्यम्। भवितव्यमेव तेन।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत्।
भद्राह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता नैते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥१८॥

KAUS—Child Janaki what shall I do ? This cursed life, firm (as if) with fastenings made of the tough Vajralepa, does not quit me, the ill-fated

ARUN—cheer up, daughter of king. Cessation of tears too has indeed to be allowed at times Besides do you not remember what your family-preceptor said in the hermitage of Rishyasringa—"It is a misfortune indeed, but will have a happy end" ?

KAUS.—Worshipful lady, the object of my desire has passed away [Or my desire has vanished],

ARUN—Do you then think, O daughter of a king, that those were false words ? Good Kshattriya Lady, it should not be takenotherwise It has not to be (or—happen) indeed

Let not doubt attach to those that are the declaration of Brahmans unto whom the Sight (divine) has appeared. A happy felicity attends upon their speech They do not utter untrue words (18)

भित—। दृढः वज्रलेपः सौधविलेपनविशेषः तेन 'घटितः' रचितः यो 'बन्धः' संश्लेषः तेन 'निश्चलं' स्थिरम् ॥ वाष्पमोचनमेव कुरुषे वाष्पविश्रामः अपि अन्तरे' अवकाशे 'कर्त्तव्य एव, तत् सम्प्रति वाष्पविरामं कुरु। 'अन्यच्च' वाष्पविरामे कारणमस्ति—'युष्माकं कुलगुरु वशिष्ठः' 'ऋष्यश्रृङ्गाश्रमे' सीताविवासनवार्त्तां श्रुत्वा 'अवोचत्'—"उपजात दुर्जातम् 'एव तत्' सीताविवासनम् 'किन्तु कल्याणोदर्कं' परिणामशुभं 'भविष्यति'। तद्ब्रवीमि आशां पुषाण वाष्पं सस्तम्भय ॥ किन्तु 'मनोरथ.' मनोरथविषयीभूत वस्तु सीता इत्यर्थ 'अतिक्रान्तः' इहलोकं परित्यज्य गतः। *यद्वा—मनोरथः अभिलाष. सीतायाः पुनर्दर्शनरूपः 'अतिक्रान्त' गतः। नाहं सीताया पुन-

दर्शनमाशासे तत् किमुच्यते आशां पुषाण इति । 'तत्' वशिष्ठवचनं मृषोद्यं मिथ्यावचनं मन्यसे किम् ? 'इद' वशिष्ठोक्तम् अन्यथा' अर्थातिक्रमेण इत्यर्थ. 'न मन्तव्यम्' । 'न वचसा भवितव्यमेव' अवश्यम् अर्थानुक्रमेण एव भाव्य न हि अर्थातिक्रमेण ॥ आविर्भूतेति । 'अन्वय —आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारा तेषु सशयो मा भूत । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः निषक्ता हि, एते विप्लुतां वाच न व्याहरन्ति । व्याख्या—'आविर्भूतं प्रकटीभूत 'ज्योति' शब्दब्रह्मप्रकाश' येभ्य तथाविधानां वशिष्ठवाल्मीकिप्रमुखानां ब्राह्मणानां ये व्याहारा उक्तय 'तेषु सशयो मा भूत तेषु श्रद्धेहि । 'एषां वाचि भद्रा शोभना 'लक्ष्मी.' सुभगता 'निषक्ता हि संलग्ना एव, तत्प्रभावात् 'एते विप्लुताम्' अन्यथार्थां 'वाचं न व्याहरन्ति न उच्चारयन्ति । तस्मा त्यजयतामाशा इति सप्तमाङ्कप्रतिबिम्बनम् ॥

Notes,—1, कर्त्तव्य एव—This points to the physical impossibility of weeping without a stop and doing nothing else. 2 अन्यच्च—Here she offers a better reason to cease weeping The reason Vasishtha himself has declared by तदुपजातम् &c 3 उपजातम्—उप here declares दोष । दुष्टं जातम् इत्यर्थः उप+जन+क्त कर्त्तरि उपजातम् a bad turn a misfortune This must have been when the news of Sita's exile reached them then there 'उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च" इत्यादि विश्वः । 4 कल्याणोदर्कम्—उदर्क is भाविफल । कल्याणं उदर्क अस्य । Hence there are grounds for hope, weeping is undesirable So stop the flow of tears. 5 अतिक्रान्तः &c — I have given up all hopes 12 years have passed and no signs of returning happiness ! 6 मृषोद्यम्—मृषा+वद्+क्यप् कर्म्मणि भावे वा । With कर्म्मणि the meaning is *that which is falsely uttered* भावे giving the sense *utterance to an untruth*

Bhattoji perfers भावे। 7. सुक्षत्त्रिये—क्षत्रस्य अपत्यं जातिः इति क्षत्र+घ+स्त्रियाम् टाप् क्षत्रिया a woman of the warrior class शोभना क्षत्रिया सुक्षत्रिया, प्रादितत्—। Hence क्षत्रिया alternates with क्षत्रियाणी by the Varttika "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा"—। But when meaning "wife of some क्षत्रिय" the only form is क्षत्रियी by the rule 'पुंयोगादाख्यायाम्'। 8. आविर्भूत &c—This is the same as आविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशम् of act II with शब्दब्रह्मप्रकाश replaced by ज्योतिस्। 9, भद्रा &c—This line is in imitation of the Vedic line 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि" quoted in the महाभाष्य etc. The लक्ष्मी is explaned by कैयट as "या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणा उक्ता सा"—लक्ष्मी is the same as is described in the वेदान्त as परमार्थसंविद् (knowledge of the Supreme Truth). With the possession of such knowledge नैते वाचं विल्लुतां व्याहरन्ति (वि+आ+हृ+लट् अन्ति)—they cannot utter an untruth So do cherish hope, Refers to the denouement brought about by Valmiki in Act. VII. अरुन्धती was aware of the facts regarding सीता and her childern (see भागीरथीनिवेदितरहस्यम्, para xxviii)

(XXVII) नेपथ्ये—(कलकलः—सर्वं आकर्णयन्ति)।

जनकः—अद्य शिष्टानध्याय इति उद्धतं खेलतां वटूनां कलकलः।

कौसल्या—सुलहसोक्ख दाए बालत्तेण होदि [सुलभसौख्यं तावद्बालत्वं भवति]। (निरूप्य) अम्महे एदाणं मज्झे को एसो रामभद्दलच्छीपरिसोहिदेहिं सावट्टम्भमुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अम्भाणं लोअणाइं सीदलावेदि [अहो एतेषां मध्ये क एष रामभद्रलक्ष्मीपरिशोभितः सावष्टम्भमुग्धललितैरङ्गैः अस्माकं लोचनानि शीतलयति]

In the Tiring Room—(*A hum—All listen*)

Jan—The hum is of scholars sporting boisterously because to-day is holiday (No-study) in honour of distinguished visitors

Kaus—Childhood indeed has pleasures easily accessible, (*Marking*) Ha! Who is this in their midst that soothes my eye with limbs firm, handsome and lovely and adorned with the grace of Ramabhadra ?

मित—। 'शिष्टा' वेदज्ञानेन विशिष्टा अतिशयं प्रा महान्त इति। तदर्थः 'अनध्यायः', अध्ययनविरति ॥ अवष्टम्भेन, आलम्बनेन सह 'सावष्टम्भानि' दृढानि इत्यर्थः। तादृशै. 'मुग्धै.' मनोहरै 'ललितैः लावण्यमयैः 'अङ्गै' देहैः करणैः ॥

Notes—1 शिष्ट &c—अधि+इ or अय+घञ् भावे अध्यायः study, शास+क्त कर्म्मणि शिष्ट trained i e, a sage शिष्टार्थः अनध्यायः, शाकपार्थिवादि कर्म्मधा—। 2 सुलभ &c—सुखमेव सौख्यम्। सुलभ सौख्यं यस्मिन्। Boys are always happy Miserable are the old! 3 रामभद्र &c—रामभद्रस्य लक्ष्मीः the grace of Rambhadra. तया परिशोभितः &c 5 सावष्टम्भम् &c—मुग्ध charming ललित lovely मुग्धानि च तानि ललितानि मुग्धललितानि lovely and charming, lovely limbs do not always charm In a body beauty going with strength is charming The strength is supplied by the epithet सावष्टम्भ। अव+स्तम्भ +घञ् भावे अवष्टम्भ, the स becoming ष by the rule 'अवाच्च आलम्बनाविदुर्य्ययो'। Here अवष्टम्भ means आलम्बन support. तेन सह सावष्टम्भानि supported, i. e, strong (because it is strength that supports) सावष्टम्भानि अतएव मुग्धललितानि। तैः। The first distant glimmer of आशा comes to कौशल्या with the very words of hope spoken by अरुन्धती।

(XXVIII) अरुन्धती (अपवार्य्य सहर्षबाष्पम्)—इदं तत् भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतम। नत्वेवं विद्म· कतरोऽयमायुष्मतो कुशलवयोरिति।

जनक—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
बटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन्।
पुनरिव शिशुर्भूतो वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१६॥

ARUN.—*Aside*—(*With tears of joy*)—Surely this is that necter to the ears, the secret of which was divulged by Bhagirathi But I cannot make out which one is this of Kusa and Lava, the long-lived

JAN—Softblue like the petals of a blue-lotus, adorned with youthful locks, ef a holy grace, and adorning as it were with his grace the whole assembly of the scholars, looking as if he was that child of mine, the delighter of the race ef Raghu turned hoy again, who is this that on being seen forthwith applies as it were an unguent of nectar to my eyes ? (12)

मित—। 'अपवार्य्य' आच्छाद्य। पारिभाषिकमेतत् अन्यैरश्रुतस्य अनुच्चमुक्तस्य। 'सहर्षबाष्पम्' हर्षाश्रुणा सह यथा तथा। 'भागीरथ्या निवेदितम् ऋष्यश्रृङ्गाश्रममागत्य विज्ञापितं 'रहस्यं' यस्य 'तत् कर्णामृतम् आत्मवृत्तान्तेन कर्णयोरमृततुल्यम्। 'कतरोऽयं कुशो वा लवो वा इति 'तु न विद्मः॥ कुवलयेति। अन्वयः—कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनः पुण्यश्रीकः श्रिया बटुपरिषदं सभाजयन्निव पुनः शिशुर्भूतः स मे

वत्सो रघुनन्दन इव क अयं दृष्टः झटिति दृशोः अमृताञ्जनं कुरुते। व्याख्या —'कुवलयदलमिव नीलोत्पलपत्त्रमिव 'स्निग्धश्यामः मनोहरश्यामल' शिखण्डकमण्डन'' काकपक्षभूषण' 'पुण्यश्रीकः' प्रशान्तकान्तिः 'श्रिया' देहशोभया 'वटुपरिषद्' छात्रसमाज' 'सभाजयन्निव अलङ्कुर्वन्निव 'पुनः शिशुःभूत.' भूयः शैशवमापन्नः 'स मे वत्सो रघुनन्दन इव' रामभद्र इव 'क अयं' बालः 'दृष्टः' सन् 'झटिति' तत्क्षणमेव दृशोः' नयनयोः 'अमृताञ्जनं सुधाविलेपनं कुरुते तापिते नेत्रे शीतलयति ॥

Notes—1 अपवार्य्य—अप+वृ+णिच्+ल्यप्। The definition of अपवारण is 'तद्भवेदपवारितम् रहस्य तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥" 2 कर्णामृतम्—अमृत is *like* अमृत, i e, gratfying कर्णयोः अमृतम्। But the boy cannot be called "gratifying to the ears" (कर्णामृत)। It is the narration of Bhagirathi that was gratifying. The boy (इदम्) is indentified with the communication of his secret by लक्षणा। 3 पुण्यश्रीकः—श्रयति पुरुषम इति श्रि+क्विप=श्री। The ई is not ङीष। The समासान्त affix कप् is here optional by "शेषाद्विभाषा"। In सुन्दरश्रीः (I. para xxvi) there is no कप्। 4 अमृताञ्जनम्—अञ्ज+ल्युट् भावे अञ्जन painting. अमृतेन अञ्जनम्। Here again no actual painting is done, the result of the painting—relief of weariness &c—is there Hence अमृताञ्जनं कुरुते is only a surmise from the likeness in result.

(XXIX) कञ्चकी—क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोयमिति मन्ये।

जनकः—एवमेतत्। तथाहि

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माञ्जिष्ठिकं
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलय दण्ड तथा पैप्पलम् ॥२०॥
भगवत्यरुन्धति किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ।

KANCH —I guess this boy is a Kshattriya, studying the Vedas

JAN —So it is

THUS—He carries at his back two quivers the heron feathers in which are kissed at the sides by the tuft of hair on his crest, a chest with the holy imprint of a little ash; the skin of a deer, in the lower half the madder-dyed garment held fast with a girdle of the *Murva* grass, in the hand a bow (left), bracelet of a string of rosaries (right) and a staff of the *Pippala* besides (right). (20)

मित— । ब्रह्म बेदः लक्षणया 'बेदाध्ययनार्थं' व्रतम् । तत् व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । क्षत्रियश्चासौ ब्रह्मचारी च क्षत्रियब्रह्मचारी' जात्या क्षत्रिय असमापितविद्यः कश्चित् वाल्मीकिशिष्यः ॥ चूडेति । अन्वयः —(अयम्) पृष्ठत· अभितःचूडाचुम्बितकङ्कपत्रं तूणीद्वयम्, भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनम् उरः रौरवीं त्वचम्, अधः मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितं माञ्जिष्ठिकं वासः, पाणौ कार्मुकम् अक्षसूत्रवलयं तथा पैप्पलं दण्डं (च) धत्ते । व्याख्या—अयं बालः 'पृष्ठतः' पृष्ठे 'तूणीद्वयम्' इषुधियुगलं 'धत्ते इत्यन्वय· । किम्भूतम् तूणीद्वयमित्याह—'अभितः' उभयत पार्श्वयोरित्यर्थ 'चूडया' शिखया शिरःस्थया 'चुम्बितानि' गतिवशात् स्पृष्टानि 'कङ्कपत्राणि' बाणपुङ्खस्थिता गृध्रविशेषपक्षाः यस्य तथाविधं तूणीद्वयम् । क्षत्रियलक्षणमेतत् । भस्मनां स्तोभ समूह एव 'पवित्रं लाञ्छनं' चिह्नं तस्य तथाविधम् 'उरः वक्षः धत्ते इत्युत्तरेण सम्बन्ध । एतत्तब्रह्मचारिलक्षणम् । 'रौरवीं' रुरुमृगादागतां [त । आगत इति अण्] त्वचम् उत्तरीयरूपेण धत्ते । एतत् पुनर्ब्रह्मचारिलक्षण' तथा क्षत्रियलक्षणञ्च । त्वचं धत्त इति ब्रह्मचर्य्यं रौरवीं त्वचमिति क्षत्रियत्वं कथ्यते । 'अधः'

नाभेरधः मोर्व्या गुणतृणनिर्मितया मेखलया कटिबन्धेन 'नियन्त्रितं नियमितं 'माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठारञ्जितं 'वासः' वस्त्रं धत्ते एतदपि उभयलक्षणम् वाससा ब्रह्मचारी मोर्व्या मेखलया च क्षत्रिय इति ज्ञायते। पाणौ' हस्ते 'कार्मुकं' धनु 'अक्षसूत्रस्य' जपमालिकाया 'वलय' वलयाकारेण जपमालिका-मित्यर्थः 'तथा पैप्पलम्' अश्वत्थशाखानिर्मितं 'दण्डं लगुड' 'धत्ते। अत्र कार्मुकमिति क्षत्रिय· अक्षसूत्रमिति दण्ड इति च ब्रह्मचारी, पैप्पल इति तु क्षत्रियः। किम् 'उत्प्रेक्षसे' तर्कयसि अनुमन्यसे। 'कुतस्त्य' कस्माद्देशात् अयम् आगत·॥

Notes—1 चूडा &c—कङ्क is an aquatic bird looking like a very big heron ; it is commonly known as काक। Its feathers are placed at the root of the arrow in the belief that this improves the flight of the arrow The boy was playing, and the dangling tuft of hair on his crest, thrown by the boy's movements now this side and again that side of the neck, each time touched the feather in the arrows in its oscillations See also Tika 3, अभितः—अभि here means उभय। तस्मिन् इति अभि+ङि+तसि। Construe अभितः चूडाचुम्बित—। 5 पृष्टत—पृष्ठ+ङि+तसि स्वार्थे। Construe पृष्ठतो (तूणीद्वय) धत्ते on his back he carries &c. 4 मौर्व्या—मूर्वा is a kind of tough grass which supplies the bowstring मूर्वाया इयम् इति मूर्वा+अण् स्त्रियाम् मौर्वी। तया। 5 माञ्जिष्ठिकम् --मञ्जिष्ठा is a grass used in dyeing मञ्जिष्ठया रक्तम् इति मञ्जिष्ठा +ठक् माञ्जिष्ठिकम्। This is irregular, the correct affix being अण् giving माञ्जिष्ठम॥ For समास of भस्मस्तोम etc, see Tika.

(XXX) अरुन्धती—अद्यैवागता वयम्।

जनक·—आर्य्ये गृष्टे, अतीव मे कौतुकं वर्त्तते, तत् भगवन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ। इमञ्च दारकं ब्रूहि—केऽप्येते प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति।

कञ्चुकी—यथाज्ञापयसि। (इति निष्क्रान्तः)।

कौसल्या—किं भणध एव्वं भणिदो आगमिस्सदित्ति [किं भणथ एवं भणित आगमिष्यतीति] ?

अरुन्धती—भिद्येत वा सद्वृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ?

कौसल्या—(निरूप्य)—कधं सविणयं णिसामिदगिट्ठिवअणो विसज्जिद-इसिदारओ इदो अहिमुहं पसरिदो एव्व भो वच्छो। [कथम्! सविनयं निशामितगृष्टिवचनो विसृष्टर्षिदारक इतोऽभिमुख प्रसृत एव स वत्सः]।

ARUN —We have come but to-day

JAN,—Noble Grishti great indeed is my curiosity, so go and ask worshipful Valmiki himself, also tell this boy "Certain old people here are desirous of seeing you,"

KANCH —As you command, (*Exit*)

KAUS —Do you say he would come thus told ?

ARUN —Would good manners fail in such a form ?

KAUS.—(*Marking*)—Ha! That dear one is indeed coming this way having listened meekly to Grishti's words and (having) dismissed [Or—left] the ascetic boys.

मित—। 'अद्यैव' इत्यादिभि. परिहृतमुत्तरं जनकस्य ॥ 'प्रवयसः' वृद्धाः ॥ 'भिद्येत भिन्नं भवेत् ईदृशनिर्माणविरोधि भवेदित्यर्थः। 'सद्वृत्तं' साधुशीलम्। 'ईदृशस्य एवंविधस्य अलौकिकस्य 'निर्माणस्य' सृष्टेः सम्बन्धे। यथा हारिणीयं विधातु सृष्टिः तथा वृत्तमपि अस्य हारि एव स्यात् नूनमय-मागच्छेत् इति भावः ॥ निशामितं श्रुतं 'गृष्टिवचनं येन तादृश। 'विसृष्टा परित्यक्ता 'ऋषिदारकाः' येन सः ॥

Notes—अद्यैव etc—This is a fact but it avoids a reply to Janak's query. Arundhati knows all perhaps even the arrangements made by Valmiki and prefers to maintain silence lest sage's plans are frustrated *2.* प्रवयसः—प्रकृष्ट

वयो येषां ते। The respect due to age will attract the boy thither 3. भिद्येत etc — भिद् + लिङ् इत कर्म्मकर्तरि कर्म्मणि वा। Nom सद्वृत्तम्। Comp "न तादृशा आकृति-विशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति'—*Sakuntala* 4 निशामित etc —नि + शम + णिच् स्वार्थे (चुरादि) + कर्म्मणि। The चुरादि root is not मित, hence वृद्धि with णिच्। 5 विसृष्ट etc —विसृष्ट is ambiguous, it may mean "dismissed" or "left" both "Left' seems better He left the company of the other boys and proceeded (प्रसृत) towards the old people

(XXXI) जनकः (चिर निर्वर्ण्य) भो किमप्येतत्?

महिम्नामेतस्मिन् विनयशिशुतामौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशय.।
मनो मे सम्मोहस्थिरमपि हरत्येष बलवान्
अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥२१॥

JAN —(*Noting for long*) —Ho! What is this again?

In this boy there is a preponderance of grandeur, softtened by childhood, modesty and simplicity, perceptible to the adept but not to the inept He attracts my mind though firm against infatuation just as a very small bit of a magnet, possessing the power, does metallic iron

मित—। 'एतदपि' इदञ्च 'किम्' अनुभवामि? माहिम्नामिति। अन्वयः एतस्मिन् विनयशिशुतामौग्ध्यमसृण. (अत एव) विदग्धैः न पुनरविदग्धैः निर्ग्राह्यः महिम्नाम् अतिशयः (वर्त्तते)। एष सम्मोहस्थिरमपि मे मनः हरति यद्वत् परिलघु बलवान् अयस्कान्तशकल अयोधातुम्। व्याख्या— 'एतस्मिन्' शिशौ 'विनयेन' नम्रतया 'शिशुतया बालत्वेन मौग्ध्येन' सरलतया च मसृण.' अनुदय अतएव 'विदग्धैः निपुणैः 'न पुन' अविदग्धै अनिपुणैस्तु

न निग्राह्यः' अनुमेय 'महिम्नां' प्रभावानां तेजसामित्यर्थः 'अतिशय' आधिक्यं लक्ष्यते। सुद.सहमस्मिन् तेजो वर्त्तते, तच्च बालत्वात् सहजेन विनयेन च मन्दीभूतमिति दुर्लक्ष्यम, मया पुनर्निपुणमीक्षमाणेन ज्ञातं तत्। किं क्रियते महिमातिशयेन इत्याह—'एष' बाल 'सम्मोहे रूपादिकृतमोह-विषये स्थिरमपि अविचलितमपि 'मे मन. हरति' आकृष्य आत्मानं प्रति नयति 'यद्वत्' यथा 'परिलघु' क्षुद्रः [इदं बाल प्रत्यपि नेयं विशेषणम्] 'बलवान्' महिम्नामतिशयवान् शक्तिमान् इत्यर्थ· अयस्कान्तशकलः' चुम्बक-मणिखण्डः 'अयोधातु' लोहं हरति तथा। पृच्छामि "भोः किमप्येतत्" ॥

Notes—1 चिरं निर्वर्ण्य—Having watched the boy for some time. 2. भो &c—He notices something going on within him and is surprised 3 महिम्नाम्—महती भाव इति महत्+इमणिच् महिमा greatness तेषाम्। Related to अतिशयः। 4. विनय &c—मसृण is smooth, hence subdued If there is an excess of greatness it must be apparent to all. But no, the exeess is subdued (मसृण) by his meekness (विनय) &c For समास see Tika. 5 विदग्धैः &c — विदग्ध clever, derivation uncertain Only the clever can detect it, because it is subdued 6. सम्मोह &c—मोह is विषयमोह the longing felt for external objects सन्मोहे स्थिरम्, सुप्सुपा। This is the reading in Vidyasagara's manuscript No 3. My mind is indifferent to external impressions, yet this boy interests me, what is this ("भो किमप्येतत") ? Vidya-sagara himself rejects the readings of all his four manus-cripts and proposes to read सम्मोद। सम्मोदो हरति joy overpowers This seems to disconnect the two halves of the verse and to render the simile in the 4th line less

attractive (see below) 7. हरत्येष —Vidyasagara's manuscripts 1 and 2 read हरत्येव । But if सम्मोहस्थिरम् is preferred हरत्येव has to go being without a nominative Manuscript No 3 has हरत्येष । 8 बलवान्—Qual अयस्कान्तशकल । Contrast with महिम्नामतिशयः in the boy One is महिम्नामतिशयवान् the other is बलवान् । This strengthens the simile. 9 यद्वत्—No तच्छब्द is necessary because the यच्छब्द is in a subsequent clause (उत्तरवाक्यगत) । 10 परिलघुः—Both the boy and the अयस्कान्त are *small* in size.

(XXXII) (प्रविश्य) लवः (स्वगतम्)—अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यानपि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये । (विचिन्त्य) अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य) एष वो लवस्य मूर्द्ना प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कल्याणिन्नायुष्मान् भूयाः ।

कौसल्या—जाद चिर जीव ।

अरुन्धती—एहि वत्स । (लवमुत्सङ्गे कृत्वा अपवार्य) दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गः चिरान्मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः ।

(*Entering*) LAVA (*To himself*)—Though worthy of respect how shall I guided by my own wit only, salute these people whose name, precedence and lineage are unknown to me (*Reflecting*) This, however is being heard from our superiors as not an inconsistent form (*Approaching with humility*) Here is unto you Lava's succession of bows with his head

ARUN and JAN —O blessed one, may you have long life !

KAUS —Child, may you live long !

ARUN —Come my child (*Having Lava on her lap Aside*) O joy ! Not only the lap, but after long, my desire also has been filled

मित— । 'अज्ञातं नाम आख्या 'क्रम.' पौर्वापर्य्यमानव्यवस्था इत्यर्थः अभिजनः कुलञ्च येषां तान् स्वत स्वबुद्ध्या । कः एतेषां पूर्वमभिवाद्य कश्च पश्चात् इति न जानामि तत् कथमभिवादनं स्यादित्यर्थ । 'अविरुद्धः' शास्त्रेण आचारेण च सङ्गतः । 'प्रणामानां पर्य्याय परम्परा पूजयानुक्रमेण प्रणामा. ॥ 'उत्सङ्गः' अङ्क 'सम्पूर्णः सुगठितेन अनेन वालेन परिव्याप्तः' । मनोरथ ' अभिलाषः कुशलवौ क्रोडे कुर्य्याम् इत्येवंरूप' 'सम्पूर्णः संसिद्धः ॥

Notes 1. लव —The boy is not yet introduced by name Hence it seems better to say प्रविश्य दारकः । Next, after the दारक himself has announced his name saying एष वो लवस्य &c the name लव may be used in the stage direction 2 अविरुद्धः—वि+रुध+क्त कर्त्तरि विरुद्ध inconsistent, न विरुद्धः consistent, i e , consistent with law (शास्त्र) and practice (आचार) 3 प्रकारः—Style 4. मूर्द्ध—This is connected with प्रणाम in प्रणामपर्य्यायः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास । 5 सम्पूर्णः— सम्+पूर+णिच्+क्त कर्मणि सम्पूर्णा, सम्पूरित । This has a double meaning. Taken with उत्सङ्ग it means "filled up" The well-developed boy has taken up all the room in my lap. If connected with मनोरथ the sense is "fulfilled" i e.—at last I have got what I have been longing for—I have placed Rama's progeny on my lap. !

(XXXIII) कौसल्या—जाद इदो वि दाव एहि [जात इतोऽपि तावदेहि] । (क्रोडे कत्वा) अम्महे ण केअल दरविअसन्तणीलुप्पलुदाम-

सामलुज्जलेण देहवन्धेण कवलिदारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाददी-हरदीहेरेण सरेण अ रामभद्द' अणुहरदि। णं कठोरकमलगब्भपक्खलो सरीरप्फसो वि तारिसो एव्ववच्छस्स। जाद पेक्खामि दे मुहवन्द [अहो न केवल दरविकसन्नीलोत्पलदामश्यामलोज्ज्वलेन देहवन्धेन, कवलितार बिन्दकेशरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च राममद्रमनुहरति, ननु कठोरकमलगर्भपक्ष्मल शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव वत्सस्य। जात प्रेक्षे ते मुखचन्द्रम्]। (चिबुकमुन्नमय्य निरूप्य च सवाष्पाकूतम्) राएसि किं ण पेक्खसि णिउण णिरुविज्जमाण से मुहं बच्छाए बहुए मुहचन्द्रेण सवददि एव्व [राजर्षे, किं न प्रेक्षसे निपुणं निरूप्यमाणमस्य मुखं वत्साया बध्वामुखचन्द्रेण सवदति एव]।

KAUS —Child come this way too (*Placing* him on lap) Ha ! he takes after Ramabhadra not only in the build of his body which is blue and glossy like a string (?) of slightly opening blue-loues, and in his voice which is rather long-drawn like the note of a swan whose throat has become sweet from eating lotus filaments, but even the touch of body of the dear one is like that of his (*Rama's*) velvety as of the core of a full grown lotus. Child, let me (I will) see your moon-like face (*Raising his chin and With tears and meaningly*) O royal sage, do you not notice that his face, closely observed, tallies indeed with lotus face of our daughter-in-law ?

मित—। 'रामभद्रम् अनुहरति' अनुकरोति। कथमित्याह—'देहवन्धेन' वद्धेन देहेन अनुहरतिइत्यर्थ ['भावानयने द्रव्यानयनम्''] ॥ कीदृशेन देहेन ? 'दरविकसन्ति ईषदुन्मीलन्ति यानि 'नीलोत्पलानि' कवलयानि तेषां यत् 'दाम' माला तदिव श्यामलः उज्जवलश्च' देहः। तेन

अनुहरति। पुनश्च केन अनुहरति ? 'स्वरेण'। कथम् ? 'कबलिताः' भक्षिता ये 'अरविन्दकेशराः कमलकिञ्जल्का. तैः 'कषायकण्ठ' मधुरकण्ठ यः 'कलहंसः तस्य 'निनादः' ध्वनिरिव 'दीर्घदीर्घः' दीर्घ इव प्रतीयमान· स्वरः। तेन च अनुहरति द्वयमप्येतत् ज्ञातं भवद्भि.' मया तु तृतीयमपि सादृश्यमनुभूतम् किमित्याह—'शरीरस्पर्शं अपि तादृशशरीरस्पर्श इव। किम्भूतः संस्पर्शः ?—'कठोर' परिणतं यत् कमल' 'पद्म' तस्य 'गर्भः' अन्त कीलक इव 'पद्मलः' मनोरमः (?) स्पर्शः। बाष्पेण' नेत्रजलेन 'आकूतेन' अभिप्रायेण मनोगतं ज्ञायतां जनकेन इत्यभिप्रायेण सह' आह। 'सवदति तुल्यमारोहति॥

Notes—1, दर &c—दर is अव्यय when meaning ईषत्। "ईषदर्थे दरमव्ययम" इति विश्व.। दामन् in the compound serves no purpose and is confusing. It is better omitted 2 देह &c,—देहस्य बन्धः, तेन। But बन्ध is a भाव or action It cannot be called श्यामल or उज्ज्वल which are द्रव्यधर्म। Hence देहबन्धः=बद्धो देहः। The देहबन्ध is before the eye of all present there and forms no part of Kausalya's special experience. 3, कवलित &c—कषायकण्ठ sweet throated. Compare—'चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज"—*Kumara* दीर्घप्रकारः इति दीर्घदीर्घः। प्रकारे द्विर्वचनम्। The doubled from is treated as a कर्मधारय compound by "कर्मधारयवदुत्तरेषु"। The voice is sweet and does not stop abrubtly, i e, it has a reasonance (दीर्घदीर्घ)। This also has been noticed by all present when लव announced himself saying 'एष वो etc." कठोर etc.—This is her own experience पद्मल is a trouble some word here. From the comparison with the core of the lotus, the idea appears to be that of a *soft yet*

firm substance The derivation is पक्ष्माणि नेत्रलोमानि लक्षणया तत्तुल्यस्पर्शं लातीति पक्ष्मल (क प्रत्ययः), or तत्तुल्यस्पर्शं अस्ति अस्य पक्ष्मल• (लच्प्रत्यय)। Hence I have rendered it 'velvety' Vidyasagara reads कोमल•। उन्नमय्य—उत्+नम+णिच् ल्यप्।

5 सवाष्प etc,—आकूत is अभिप्राय meaning Kausalya meaningly i e, she wants Janaka to understand that she suspects the boy to be her पौत्र and Janaka's दौहित्र—Sita's boy.

(XXXIV) जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि।

कौसल्या—अम्मा उम्मत्तीभूद विअ मे हिअअ किं वि चिन्तअन्ओ बहु बिप्पलवदि [अहो उन्मत्तीभूतमिव मे हृदय किमपि चिन्तयत् बहु बिपलपति]।

जनक•—

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः।
सा बाणी विनय स एव सहज• पुण्यानुभावोऽप्यसौ
हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

JAN—I see it friend, I see it.

KAUS—Ha! mind, gone mad as it were, raves much with something absurd in view,

JAN—In this boy appear, as it were, the characteristics of a perfect image of my child and of the upholder of the race of Raghu—the features are all the very same, the same complexion, the voice the same, just the same natural humility, even the same pleasing majesty Alas! Alas! O destiny, why does my restless mind run along wrong tracks?

मित—। 'किमपि असम्भाव्यं चिन्तयत्' सीतासुतोऽयमिति मन्यमानमित्यर्थ। 'बहु विप्रलपति' असम्बद्ध प्रलौति॥ वत्साया इति। अन्वयः—अस्मिन् शिशौ वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च सम्पूर्ण प्रतिबिम्बता अभिव्यज्यते इव। सा एव निखिला आकृति सा द्युति, सा वाणी, स एव सहजो विनयः असौ पुण्यानुभाव अपि। हा हा दैव मम पारिप्लव मनः किम् उत्पथैः धावति। व्याख्या—अस्मिन् शिशौ' बालके लवे वत्सायाश्च' सीताया अपि रघूद्वहस्य च' रघुधुर्य्यस्य रामस्य च सम्पूर्ण प्रतिबिम्बता' छाया-समग्रता 'अभिव्यज्यते इव अभिव्यक्ता भवतीव इव। कीदृशी सम्पूर्णता इत्याह—'सा एव सीतारामगता एव 'निखिला आकृति.' सर्वावयवविन्यासः 'सा द्युति रामस्यैव कान्ति.' 'सा वाणी' रामस्यैव कण्ठ स एव रामनिष्ठ 'सहजो विनय' नैसर्गिकी नम्रता 'असौ पुण्यानुभाव अपि रामस्यैव च पावनं तेजः। तत् कथमय सीताया एव तनुजः? न हि नहि असम्भवं तत्। हा हा अहो खेदः, 'दैव भो नियते, मम पारिप्लव' चञ्चलं मनः किं' कथम् 'उत्पथै.' विमार्गैः' धावति' प्रसरति। यद्वा—मन. पारिप्लवं सत् इत्यादि।

Notes—1 उन्मत्तीभूतम्—अनुन्मतं उन्मत्तं भूतम् इति उन्मत्त+च्वि+भू+क्त कर्त्तरि। I have been suffering it is true, my mind however, has been clear so long But now it is inclined to take this boy as Sita's son This is so absurd that I well might doubt my sanity 2 सम्पूर्ण etc—प्रतिगतं बिम्बं प्रतिबिम्बम् reflection सम्पूर्णं प्रतिबिम्बम् perfect reflection तस्य भावः। 3 निखिला etc—He places the premises before him without drawing the conclusion The inference however is irresistible, viz, this is Sita's boy No sooner the inference is seen than he also sees the absurdity of it Sita must have died the very day she was banished The wild beasts (क्रव्याद्) that ate her up had certainly not spared the progeny in her womb. The

thought is then a delusion wtth which his mind has run away So he exclaims pathetically हा हा &c 4 उत्पथै—उत्क्रान्ताः पथः उत्पथाः with the समासान्त affix अ। उत्पथ is विमाग wrong track 5, पारिप्लवम्—परित. प्लवते इति परि+प्लु+अच् कर्त्तरि परिप्लवम् restless, परिप्लवमेव पारिप्लवम्। प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे। This takes away the force of his appeal to दैव। He himself has answered the question किमुत्पथैर्मनो धावति। Thus उत्पथै र्धावति because मनः is पारिप्लव। Hence the appeal to दैव for an answer is needless, So better construe मनः पारिप्लवं सत् &c,

(XXXV) कौसल्या—जाद अत्थि दे मादा छमरसि वा ताद [जात, अस्ति ते माता, स्मरसि वा तातम्]।

लवः—न हि।

कौसल्या—तदो कस्स तुम [तत कस्य त्वम्] ?

लवः—भगवती वाल्मीकेः।

कौसल्या—अइ जाद कधिदव्वं कवेहि [अयि जात, कथयितव्यं कथय]।

लवः—एतदेव जानामि।

KAUS —Child, is your mother alive and do you remember your father ?

LAVA—No
KAUS —Whose are you then ?
LAVA,—Of worshipful Valmiki
KAUS —Child, say what ought to be said
LAVA —This is just what I know,

मित—। छगमा।

Notes —1 जात—It means 'boy', an address of endearment. 2 स्मरसि तातम्—there being no शेषविवक्षा, we get कर्म in 'तातम्'।

(XXXVI) नेपथ्ये—भो भोः सैनिकाः एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतु-राज्ञापयति न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्वेति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्यः—अहो सुदिवसः ।

कौसल्या—वच्छलच्खणस्स पुत्तयो आणवेदि त्ति अमिअबिन्दुसुन्दराइ अक्खराइ सुणीयन्ति [वत्सलक्ष्मणस्यपुत्रक आज्ञापयति इत्यमृतबिन्दुसुन्दराणि अक्षराणि श्रूयन्ते] ।

लवः—आर्य्य क एष चन्द्रकेतुर्नाम ?

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ?

लवः—तावेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—तत् कथं न जानासि तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ?

लवः— ऊर्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ।

(*In the Tiring Room*)—Ho! Ho! Soldiers, Prince Chandraketu hereby commands that the outskirts of the hermitage must not be trespassed into by any one.

ARUN and JAN.—Ha! Child Chandraketu who has approached in course of guarding the sacrificial horse is to be seen to-day What a lucky day!

KAUS—The son of child Lakshmana commands—these words heard are as agreeable as drop of nectar.

LAVA—Noble Sir, who indeed is this Chandraketu?

JAN—Do you know of Rama and Lakshmana, the sons of Dasaratha?

LAVA.—The very same are the heroes of the story of the Ramayana

JAN.—Then how is it you do not know that this Chandraketu is the son of that Lakshmana ?

LAVA—He is then Urmila's son and daughter's son to the royal sage, the king of Mithila

मित—। 'आश्रमस्य अभ्यर्णा' अदूरवर्त्तिनी 'भूमिः न आक्रमितव्या' न पीडनीया ॥ 'मेध्याश्वस्य' यज्ञियाश्वस्य 'रक्षाप्रसङ्गात् ।' रक्षणानुरोधात् उपागत.' इह प्राप्त· । सुदिवस सुभदिनम् । अद्यैव प्रथमदर्शनम् इति सुदिवस एवायम् ॥ कर्णयोः सम्बन्धे 'अमृतविन्दुः' इव 'सुन्दराणि सुभगानि । एतत्तु स्वगतमिब प्रतिभाति । अन्यथा लवस्य 'क एष· इत्यादि न सङ्गच्छते ॥ 'रामायणम्' इत्याख्या यस्याः 'कथाया.' तस्या· 'पुरुषौ' नायकौ । रामायण-पाठात् जानाम्येव तौ इत्यर्थः ॥

Notes—1, आश्रम &c —अभि + अर्द् + क्त कर्त्तरि अभ्यर्ण close by. अभ्यर्णा भूमिः अभ्यर्णभूमि· । आश्रमस्य अभ्यर्णभूमिः ॥ 2 अद्य द्रष्टव्यः —this is to be the first sight 3 अमृत &c,—The words pour nectar into my ears 4 तत् कथम् &c —Janaka has not seen the Ramayana hence the query , the Ramayana does not refer to the children. 5. *Remark*—Lava's question is uncalled for Kausalya has already said "वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रकः" &c Janaka's answer is not fuller than this , I suspect Kausalya's 'वत्सलक्ष्मणस्य etc" is स्वगत ।

(XXXVII) अरुन्धती—(विहस्य)—आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं कुमारेण ।

जनकः—यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञः तत् ब्रूहि तावत् पृच्छामः तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयान्यपत्यानि केषु दारेषु प्रसूता च ।

लवः—नायं कथाप्रविभागः अस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनक.—किं न प्रणीतः कविना ?

लवः—प्रणीतो न प्रकाशितः। तस्यैव कोऽप्येकदेश. सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः। तञ्च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजत् भरतस्य मुनेस्तौर्य्यत्रिकसूत्रकारस्य।

जनकः—किमर्थम् ?

लव·—स किल भगवान् तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति।

जनकः—सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम्।

ARUN—(*Laughing*)—Mastery of the story has been shown by the boy

JAN—If you are so well-informed in the story, then tell me, I say, of the sons of Dasaratha, how named are the children and born unto which of the wives ?

LAVA—This part of the story has not been heard yet by me or any one else

JAN—Has it not been composed by the poet ?

LAVA—Composed but not published. A certain highly emotional portion of the very same has been rendered capable of stage-representation by a different composition ; and that, written out with his own hand, the mighty sage has sent over to sage Bharata, the author of the rules of dramaturgy

JAN,—What for ?

LAVA—So that the worshipful (Bharata) might have it staged by celestial nymphs.

JAN—All this rouses our curiosity.

मित—। 'कथायां' रामायणे 'प्रावीण्यं' निपुणता अभिज्ञता॥ 'प्रसूतानि' जातानि॥ कथायाः प्रविभाग' अंशविशेषः। 'पूर्वं' श्रुतः श्रुतपूर्वः॥ प्रकाशित प्रचारितो लोके। यच्च कथाप्रविभागे-दाशरथीनाम-

पत्योत्पत्तिर्वर्णिता 'तस्यैव रसवान्' भावप्रधानः करुणादिरसाढ्यः 'कोऽपि एकदेशः सन्दर्भान्तरेण अन्येन सन्दर्भेण प्रबन्धेन 'अभिनेयः' अभिनययोग्यः 'अर्थः' वस्तु यस्य तादृशः 'कृत', नाटकरूपेण रचित.। अनवसरे अन्येन एतदर्थो मा विज्ञायि इति 'स्वहस्तेन लिखितम्'। 'तौर्य्यत्रिकसूत्रकारस्य [शेषे षष्ठी]। 'आकूतकरम्' अभिप्रायजनन' कौतूहलोद्दीपकम् ॥

Notes —1 कथाप्रवीणयम्—प्रकृष्टा वीणा अस्य प्रवीण an expert in the lyre, hence expert in general. तस्य भाव इति प्रवीण—ष्यञ् प्रावीण्यम् etc 2 कुमारेण—कुमार a boy, तेन। 3 किन्नाम etc —नाम एव इति नामन्+धेय नामधेयम् name. किं नामधेयमेषाम् etc 4 कथाप्रविभाग—प्रविभाग section etc 5 तौर्य्यत्रिक etc —तूर्य्य is पटह ॥ तुर्य्यस्य इदम् इति तूर्य्य+अण् तौर्य्यम् related to the drum, i e, any thing to the accompaniment of the drum त्रीणिएव इति त्रि+कन् स्वार्थे त्रिकम्। Singular because the स्वार्थ of a संख्या is संख्या in the abstract. तौर्य्याणां त्रिकम् the triad related to the drum This is नृत्यगीतवाद्य or नाट्य। "तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमितित्रयम्" इत्यमर। सूत्र the principles, the canons, सूत्रं कृतवान् इति सूत्र+कृ+अण् कर्त्तरि सूत्रकारः। तौर्य्यत्रिकस्य सूत्रकारः the author of the principles of dramaturgy 6 अप्सरोभि· etc.—प्र+युज means here 'to stage' अभिनयनम्। अप्सरस· प्रयोक्ष्यन्ति=भगवान् अप्सरोभिः प्रयोजयिष्यति with णिच। This refers to Act. VIII 7 आकूत etc —The secrecy observed by the sage rouses our curiosity

(XXXIII) लवः—महती पुनस्तस्मिन भगवतो वाल्मीकेरास्था। केषाञ्चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत पुस्तकं भरताश्रमंप्रेषितम्। तेषामानुयात्रिक श्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थम् अस्मज्ज्ञाता प्रेषित·।

कौसल्या—जाद भादा वि दे अत्थि [जात, भ्रातापि ते अस्ति]।

लवः—अस्त्यार्य्यः कुशो नाम।

कौशल्या--जेट्ठो त्ति भणिद होदि [ज्येष्ठ इति भणित भवति]।

लव —एवमेतत्! प्रसवक्रमेण स किल जयायान्।

जनकः—यमजावायुष्मन्तौ ?

लव —अथ किम्।

LAVA—Great however, is mighty Valmiki's concern for it the book has been sent to the hermitage of Bharata through the hand of certain pupil, my brother has been sent, bow in hand, as their attendant to avert accidents.

KAUS—Is there a brother to you too, dear boy ?
LAVA—There is ?—Noble Kusa by name.
KAUS—It is implied that he is the elder
LAVA—So it is He is my senior in order of delivery.
JNN—Are your long-lived selves twins ?
LAUA—What else ? (Yes).

मित—। 'आस्था' आग्रहः। अन्तेवासिनां' शिषानाम। प्रेषितः गमितः। 'आनुयात्रिक·' अनुचर·। 'प्रमादापनोदनार्थ' विपन्निवारणार्थम्॥ 'प्रसवस्य' यः 'क्रमः' परिपाटी आनुपुर्वी इत्यर्थः, तेन हेतुना। 'जयायान्, वृद्धतर.। अग्रज सः अनुजोऽहम् इति भावः॥ 'यमौ युग्मजातौ॥

Notes. 1 हस्तेन &c—प्रेषित has प्र—इष गतौ दिवादि—क्त। Thus पुस्तक भरताश्रमं प्रेषितवत् गतवत्=बाल्मीकि. पुस्तकं (अणिकर्त्तृकर्म —प्रयोजयकर्म्म) भरताश्रमं प्रेषितवान् (णिच्) गमितवान्। Changing voice—वल्मीकिना पुस्तकम (उक्त प्रयोजयकर्म्म) भरताश्रमं प्रेषितम्।

2 आनुयात्रिकः—अनु पश्चात् यात्रा अनुयात्रा following अनुयात्रा प्रयोजनमस्य इति अनुयात्रा+टञ् आनुयात्रिक. a follower 3 चाप etc—चापः पाणौ अस्य। The परनिपात of सप्तमी is by "प्रहरणार्थेभ्यश्च"। The bow shows that valmiki apprehended an attack from some hostile party This seems absurd 4. प्रमाद etc.—प्रमाद is अनवधानता carelessness, hence, accident arising from carelessness, a disaster The disaster is such as can be removed by an armed guard (चापपाणि)। 5 जात etc—कौसल्या asks this question in despair A mother with *two* children must be some one other than सीता। 6. प्रसवक्रमेण etc—हेतौ ३या। This again revives hope. If these are twins, it is not unlikely that सीता gave birth to them before she was perished

(XXXIX) जनकः—कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृश. पर्य्यन्तः।

लवः—अलीकपौरप्रवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेवीम् आसन्नप्रसववेदनाम् एकाकिनीमरण्ये परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति।

कौसल्या—हा वच्छे मुद्धचन्दमुहि का दाणीं दे सरीरकुसुमस्स देव्वदुव्विलासपरिणामो एआइआण णिवडिदो [हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि, क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतित]।

जनकः—हा वत्से,

नूनं त्वया परिभवञ्च नवञ्च घोरं
ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य।
क्रव्याद्गणेषु परित परिवारयत्सु
सन्त्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि ॥ २३ t

JAN,—Tell me of what kind the last stage of the composition of the story is

LAVA—This (is what it is)—Lakshmana returned, having left alone, in the forest, queen Sita with labour pains imminent—Sita, sprung from the sacrificial ground of gods, who was banished by the king, annoyed by the unfounded slander of the citizens

KAUS—Ah! my artless child with a moon-like face, what kind of an end, by the evil turn of a fate, befell your flower-like frame when alone?

JAN—Alas! Child—

I was surely more than once invoked by you as a protector when you felt that fresh and deep insult and that pain brought on by the hour of delivery and got frightened, groups of beasts of prey crowding all round (24).

मित—। 'कथायाः' प्रबन्धः ग्रन्थनम्। तस्य पर्य्यन्तः प्रान्तभागः अवसानमित्यर्थः॥ 'अलीकः' असत्यः य 'पौरप्रवादः' लोकनिन्दा तेन 'उद्विग्नेन' विचलितेन राज्ञा॥ 'मुग्धा' सरला 'चन्द्रमुखी' विधुवदना, तत्संबुद्धौ। 'दैवस्य' भाग्यस्य 'दुर्विलासात्' दुर्व्यापारात् परिणामः' दशाविकारःकः?॥ नूनमिति। अन्वय—नूनं नवञ्च घोरञ्च परिभवम्, प्रसवकालकृतां तां व्यथाञ्च अवाप्य परितः क्रव्यादगणेषु परिवारयत्सु सन्त्रस्तया त्वया असकृत् शरणमिति स्मृतोऽस्मि। व्याख्या—'नूनं निश्चितं 'नवञ्च' अपूर्वञ्च 'घोरञ्च' दारुणञ्च 'पराभवम्' अपमानम् 'प्रसवकालेन कृतां' जनितां 'तां व्यथाञ्च' भुवनविदितां' वेदनामपि अवाप्य' प्राप्य 'परितः' समन्तात् 'क्रव्यादगणेषु' आममांसाशनेषु हिंस्रेषू इत्यर्थः परिवारयत्सु' वेष्टमानेषु सन्त्रस्तया' भीतया त्वया असकृत् बहुशः 'शरणम् इति' त्रायस्व तात शरणं गतास्मि इत्येवंरूपेण 'स्मृतोऽस्मि आक्रन्दितोऽस्मि॥

Notes.—1. अलीक &c —The narration incities their grief, and कौसल्या is the first to give expression to it 2 2. मुग्ध &c —मुग्ध is here सरल। मुग्धा चासौ चन्द्रमुखी च। 3. इदानीम्—This is an expletive here (वाक्यालङ्कारे)। 4 शरीर &c —शरीरं कुसुममिव &c The comparison is in सौकुमार्य्य tenderness. 5 एकाकिन्याः—Expresses helplessness Hence जनक says सन्त्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि। 6 नवम्—A new and unheard of insult 7 घोरम्—A deep insult,

(XL)—लवः (अरुन्धतीं प्रति)—आर्य्ये कावेतौ ?

अरुन्धती—इयं कौसल्या अय जनकः।

लव —(सबहुमानखेदकौतुकं पश्यति)।

जनकः—अयो दुर्मर्य्यादता पौराणाम्, अहो रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता।

एतद्वै शसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममीत्पश्यतः
क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा। (२४)

कौसल्या—भअवदि परित्ताहि परित्ताहि। पसादेहि रुसिदं राएसिं [भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व। प्रसादय रुषित राजर्षिम्]।

अरुन्धती—

एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम्।
राजन्नपत्य रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः॥२५॥

जनकः—

शान्तं—बा रघूनन्दने तदुभयं तत् पुत्रभाण्डं हि मे।
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः॥ २६ ॥

LAVA—(*To Arundhati*)—Noble lady, who are these two ?

ARUN—This is Kausalya, this is Janaka

LAVA—(*Eyes them with reepect sympathy and curiosity*)

JAN—O the impudence of the citizens ! O the rashness of king Rama

Of myself ever brooding over this terrible thunderstroke of a butchery, this is the time for wrath to blaze forth, sounding धक् with the bow or a curse. (24)

KAUS—Save us, O Worshipful Arundhati, save us Pacify the enraged royal sage

ARUN—This is indeed usually the resolve of the spirited when insulted Rama is your child O king, and the poor subjects have to be spared, (25)

JAN—O, let both these desist (lit—both have been quieted) in the case of Raghunandan, he is my treasure of a son The crowd of citizens again is mostly one of Brahmanas, the aged, the deformed and women, (26)

मित—। 'बहुमान.' गौरव, 'खेदः' समवेदना 'कौतुक' कौतूहलम् । तै सह । कथमिहागतौ इति कौतूहलम् ॥ "मर्य्यादा' सीमा करणीयस्य अवधिः। दुःखिता मर्य्यादा एषां दुर्मर्य्यादाः। तेषां भावः। क्षिप्रं द्रुतं करोति इति क्षिप्रकारी। तस्य भावः, अविमृश्यकारिता इत्यर्थः॥ एतदिति। अन्वयः—एतत वैशसघोरवज्रपतनं शश्वत उत्पश्यतः मम क्रोधस्य चापेन शापेन वा 'धक' इति ज्वलितुम् अवसर (अद्य प्राप्त.)। व्याख्या —'एतत्' इदं 'वैशसरूप' दीनाया सीताया विहननरूपं 'घोरं' दारुणं यत् 'वज्रपतनम्' अशनिसम्पात तत 'शश्वत्' सदा 'उत्पश्यतः' ध्यायतः 'मम क्रोधस्य' 'कोधाग्रे:' 'चापेन' धनुषा शापेन वा' करणेन 'धक् इति' शब्देन सह 'जवलितुम् अवसरः' समयः अद्य प्राप्तः इति वाक्यशेषः॥ एतद्धीति। अन्वय —परिभूतानां मनस्विनां चित्तं प्रायः एतत् हि। राजन्, राम॰ ते अपत्यं, कृपणाः प्रजाश्च पाल्याः। व्याख्या—'परिभूतानां विमानितानां

मनस्विनां दृढचित्तानां तेजस्विनामिन्तर्थः 'चित्तं' चेतः सङ्कल्प इत्यर्थः 'प्रायः' बाहुल्येन 'एतत् हि' इदृशमेव चापेन शापेन वा प्रतिकर्त्तुमानसा एव ते भवन्ति। किन्तु हे 'राजन्' मिथिलेश उभयमेव परिहर्त्तव्य ते, यतः 'रामः ते अपत्य' सन्ततिसदृशः तत् क्षिप्रकारित्वेऽपि तं प्रति कुतश्चापस्य शापस्य वा प्रयोगः। 'कृपणाः' दीना' 'प्रजाश्च पौरा अपि 'पाल्या.' पालनमेव अर्हन्ति दुर्म्मर्य्यादत्वेऽपि ते चापस्य शापस्य वा बिषयो भवितुं नार्हन्ति। शान्तमिति। अन्वय·—(अथ) वा रघुनन्दने तत् उभयं शान्तम्, तत् मे पुत्रभाण्डं हि। जनश्च भूयिष्ठद्विजवालवृद्धविकलस्त्रैणः। व्याख्या—अथ 'वा' पक्षान्तरे रघुनन्दने' रामे 'तत् चापरूपम् शापरूपम् 'उभयं शान्तं' निस्क्रियं तिष्ठतु 'तत्' रघुनन्दनरूपं बस्तु 'मे पुत्रभाण्डं हि' पुत्ररूपं धनमेव न हि चापो बा शापो बा तस्मिन् युज्यते। 'पौरो जनश्च' पुरबासिनः अपि 'भूयिष्ठाः' 'बहवो 'द्विजाः' ब्राह्मणा. 'बाला.' शिशव 'बृद्धाः बिकलाः भग्राङ्गाः 'स्त्रैणं' स्त्रीसमूहश्च यस्मिन् तादृश. पौरजनः, तत् दुर्मर्य्यादत्वेऽपि तस्मिन्नयोग्यो दण्डः। तदेष प्रशान्तोऽस्मि॥

Notes—1 दुर्मर्य्यादता—मर्य्यादा here is limit, limit of the liberty that may be allowed दु स्थिता मर्य्यादा is *misplaced* limit, i e, transgression of the limit तेषांभावः। 2 वैशसम &c —विशसति हिनस्ति इति वि+शस+अच् कत्त विशस a murderer तस्य कर्म्म इति विशस+अण् वैशसम् murder &c, 3 ज्वलितुम्—To become manifest. We do not say 'to burn', for then क्रोध become identified with fire and शापेन ज्वलितुम् is then incongruous 4 धगिति—A man in anger often shouts, The noise made is here referred to by the familiar sound धक् which a fire makes when kindled Hence there is an implied comparison of क्रोध with fire 5, चापेन &c —३ेया करणे। 6 रुषितम्—रुष+क्त कर्त्तरि रुषित or रुष्ट। This exhibition is inconsistent with Janaka's character as a sage

7 शान्तम्—शम्+णिच्+क्त कर्म्मणि शान्त or शमित quelled. 8 पुत्रभाण्डम्—भाण्ड fund, treasure, तत् here is in the neuter because भाण्ड is neuter and भाण्ड is the विधेय here. "भाण्डं मूलवणिग्धने" इति विश्व । 9 भूयिष्ठ &c—अतिशयेन वहव इति बहु+इष्ठन् भूयिष्ठाः numerous स्त्रीणां समूहः इति स्त्री+नञ् स्त्रैणम् a group of women, &c Now See Tika

(XLI) (प्रविश्य) सम्भ्रान्ता—बटव—कुमार, अश्वः अश्वः इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते। सोऽयमधुना अस्माभिः प्रत्यक्षीकृतः।

लवः—अश्व इति पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते। तत्ब्रूत कीदृशः!

बटवः—श्रूयताम्।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव।
शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रामात्रान्
किं व्याख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥२६॥

(इत्युपसृत्य अजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति)।

(*Entering*) EXCITED SCHOLARS—O youth, we hear there is a certain kind of animal in the provinces called 'Horse. Here is that one just now seen by us.

LAVA—'Horse' is mentioned in the enumeration (list) of animals also in works on warfare So tell me how it looks.

SCHOLARS—Listen

Behind, it carries a big tail and waves it ceaselessly ? It is long-necked, its hoofs are but four, it eats grass and

drops lumps of dung of the size of a mango Or, away with descriptions ; come, come, we go ; it will move far away (27)

(*Advancing they drag him by the deer-skin and the hands*)

मित—। 'सम्भ्रान्ताः' जातसम्भ्रमा॰ ॥ 'पशूनां समाम्नाय' नाम-संग्रह तस्मिन्। 'संग्राम युद्धम् अर्हति इति 'सांग्रामिकः' युद्धोपयोगी पदार्थ । लक्षणया तत्पदार्थ—नामसग्रह । तस्मिन् ॥ पश्चादिति । अन्वयः—पश्चात् विपुल पुच्छ' वहति तच्च अजस्र धूनोति । स दीर्घग्रीवो भवति । तस्य चत्वार एव खुरा । शष्पाणि अत्ति, आम्रमात्रान् शकृतपिण्ड-कान् प्रकिरति । आख्यातैः किं वा, स पुनर्दूर व्रजति, एहि एहि यामः । व्याख्या—'पश्चात्' कटिप्रान्ते 'विपुलं पुच्छं' बृहल्लाङ्गुल'वहति' धत्ते । 'तच्च' पुच्छं पुन॰ अजस्र धूनोति'सतत चालयति । 'स ' पशुः दीर्घा ग्रीवा यस्य तादृशो 'भवति' । 'तस्य चत्वार एव खुरा॰' अभिन्नास्तस्य सफा । सः 'शष्पाणि अत्ति तृणभोजी किल सः । 'आम्रमात्रान् आम्रप्रमाणान् 'शकृत्पिण्डकान्' पुरीषपिण्डान् 'प्रकिरति' त्यजति । 'आख्यातैः आख्यानैः वर्णनाभि किंवा' स्यात् स पुनर्दूरं व्रजति यावद्वर्णयामः तावत् स दृष्टि-विषयमत्येति तत् 'एहि यामः' यत्र स आस्ते तत्रैव स्वय दृष्ट्वा ज्ञास्यसि कीदृशः स इति ॥

Notes—1 भूत &c—भूतानां बिशेषः भेदः a kind of animal 2 जनपदेषु &c—Construe भूतविशेषो जनपदेषु (अस्ति इति) श्रूयते । 3 प्रत्यक्षीकृतः—अक्ष्ण॰ प्रति इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त प्रत्यक्षम cognition of the eye An अव्ययो—। तत् अस्ति अस्य इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे प्रत्यक्षः visible, अप्रत्यक्ष प्रत्यक्ष॰ सम्पद्यमानः कृतः इति प्रत्यक्ष + च्वि + कृ + क्त कर्म्मणि प्रत्यक्षीकृतः rendered visible, 4 पशुसमाम्नाये—सम्यक् आम्नायते अस्मिन् इति सम् + आ + म्ना + घञ् अधिकरणे समाम्नायः a list पशूनां समाम्नायः । 5 सांग्रामिके—संग्राम् war. सग्रामम् अर्हति इति संग्राम + टञ् सांग्रामिक॰ anything having a place in war By transference of epithets it

means here the list containing enumeration of war materials 6, अजस्रम्—न जस्यति मुञ्चति इथि नञ्+जस+र कर्त्तरि अजस्रम् ceaselessness तत् यथा तथा। Qual घूनोति। 7 आम्रमात्रान्—आम्रं मात्रा परिमाणमेषाम् आम्रमात्राः। तान्। 8 आख्यातैः—आ + ख्या + क्त भावे आख्यातम् description. तैः। करणे ३या। करण of साधन क्रिया understood. Thns आख्यातैः किम्= आख्यातैः किं साध्यते। 7 अजिने &c —They catch hold of लव, some by the garment, some by his hands &c.

(XLII) लव (सकौतुकोपरोधविनयम्)—आर्य्याः पश्यत पश्यत एभिर्नीतोऽस्मि। (इति त्वरितं परिक्रामति)।

अरुन्धतीजनकौ—पूरयतु कौतुकं वत्सः।

कौसल्या—भअवदि जानामि एदं अणालोअन्ती ण जीआमि विअ। अदो अण्णदो भविअ पेक्खम्ह दाव गच्छमाणं दीहाउं [भगवति जानामि एतम् अनालोकयन्ती न जीवामि इव। अतः अन्यतो भूत्वा प्रेक्षे तावद्गच्छन्तं दीर्घायुषम्]।

अरुन्धती—दूरमतिक्रान्त स चपलः कथं दृश्यते !

(प्रविश्य) कञ्चुकी—भगवान् बाल्मीकिराह ज्ञातव्यमेतदवसरे भवद्भिरिति।

जनकः—अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति। भगवत्यरुन्धति, सखि कौसल्ये, आर्य्य गृष्टे, स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः। (इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः)।

LAVA—(*With humility and pressure of curiosity*)—Behold Noble Sirs, behold, I am being led away by these (boys) (*Goes round the stage quick*).

ARUN and JAN —Let the dear child satisfy their curiosity.

KAUS.—Worshipful lady, I feel as if I shall not live on

not seeing this boy So shifting elsewheie, let us see the long-lived one going

ARUN —Far has the nimble boy gone, how can be seen

(*Entering*) KAUCH—Mighty Valmiki says that you will know it at its time.

Jan,—This must be something very deep Worshipful Arundhati, friend Kausalya, noble Grishti we shall go ourselves and see the mighty Prachetasa, (*Exeunt the group of elders*)

गित—। कौतुकस्य' अश्वदर्शनकुतूहलस्य यः उपरोधः' नियन्त्रणं तेन सह, 'विनयेन' नम्रतया च सह ॥ 'अवसरे' यथासमये ॥ अतिशयेव' गम्भीर' गुह्यम् ॥

Notes—1. सकौतुक &c —उपरोध importunity here, urging, &c. कौतुकोपरोध = the urging of curiosty. He was unable to resist it but he thought it would be rude to leave the elders abruptly and he meekly blurts out something like an apology—what can I do sirs, these people are dragging me away.

(XLIII) वटवः—पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्य्यम् ।

लवः—दृष्टम् अवगतञ्च । नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति ।

वटवः—कथं ज्ञायते ?

लवः—ननु मूर्खाः पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे किं न पश्यथ । प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितार । तत्प्रायमेव बलमिदं दृश्यते ! यदीह न प्रत्ययः तत् गत्वा पृच्छत ।

वटवः—भोः भोः किम्प्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्य्यटति ?

लवः (सस्पृहमात्मगतम्)—अये अश्वमेध इति विश्वविजयिनां क्षत्रियाणाम् ऊर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महानुत्कर्षनिष्कर्षः ।

नेपथ्ये —अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैववीरस्य दशकण्टकुलद्विष ॥२७॥

SCHOLARS—Let our young friend see that wonder

LAVA—It is seen and known Surely it is a herse for the "Asvamedha sacrifice"

SCHOLARS—How is that known ?

LAVA—Why idiots ! why do you not see what has been acually read by you in that section ? The guards have to be armourbeares, mace-holders, quiver-carriers each a hundred in number This force indeed seems to be about that much If you do not believe in it, then go and ask'

SCHOLARS—Ho ! Ho ! For what purpose does this horse roam guarded ?

LAVA (*Longingly to himself*)—Ha ! of Kshattriyas that have conquered the world, this Asvamedha is the mighty and pre-eminent emblem (Lit, essence) of ascendancy disgracing all other Kshattriyas

IN THE TIRING ROOM—This horse is—or rather this valuorproclaiming banner is one of the matchless hero of the seven world, the slayer of the race of the ten-necked monster (28)

मित— । 'आश्चर्य्यम्' अद्भुतं वस्तु अश्वमित्यर्थ. ॥ 'आश्वमेधिक' अश्वमेधप्रयोजनः ॥ 'तत्काण्डे' अश्वमेधप्रकरणे । 'कवचिनः' वर्म्मधारिणः: 'दण्डिन' लगुडहस्ताः निषङ्गिण.' तूणीरवन्तः । 'प्रायेण' वाहुल्येन 'तत्' तथाविधं 'तत्प्रायम् [' एकविभक्ति आपूर्वनिपाते" इति प्रायशब्दस्य परनिपात. । 'कष्टप्रायम्' इत्यादि प्राक् द्रष्टव्यम्] । 'इह' मदुक्तौ ॥ 'किं' प्रयोजनम्' अस्य ॥ स्पृहया' आत्मनस्तदस्तु इति वाञ्छया' सह । ऊर्जो' वलम अस्ति अस्मिन् 'ऊर्जस्वलः' तेजोमय । 'सर्वेषां क्षत्त्रियाणां परिभावी' अपमानकर· । 'उत्कर्षस्य' प्राधान्यस्य 'निष्कर्ष' सारोद्धारः ॥ अयमिति । अन्वय—अयम् अश्वः—। अथवा सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः इयं वीरघोषणा पताका । व्याख्या—अयम् अश्वः—'। 'रामाश्वमेधप्रयोजनः' इत्युत्तरमिष्टं वहूनां प्रश्नस्य

असमाप्ते वाक्ये स्वयमेवाच्छिद्य प्राह 'अथवा' नायमश्वः' किन्तु 'सप्तसु लकेसु' यः 'एकवीर' वीराग्रणी· तस्य 'दशकण्ठकुलस्य' रावणवंशस्य 'द्विषः' निहन्तुः रामस्य राज्ञः 'इय वीरघोषणा' वीर्य्यविज्ञापनी 'पताका' वैजयन्ती। पताकेय न अश्वः तत् किं पृच्छसि "किम्प्रयोजनोऽयमश्वः" इति ॥

Notes —1 बटवः—But the scholars have left the stage Comp "दूरमतिक्रान्तः &c" above, Better say '(ततः प्रविशति लव· बटवश्व)। बटवः"। 2 आश्चर्य्य—आ+चर+यत् कर्मणि=आचर्य्य practicable; but आश्चर्य्य with सुट् is by the rule 'आश्चर्य्यमनित्ये" when meaning something very rāre, 'i e' not of every-day occurrence (अनित्य)। 3 आश्वमेधिकः—अश्वमेधः प्रयोजनमस्य इति अश्वमेध+ठञ्। 4 मूर्खाः—पठितमेव न पश्यथ' hence मूर्खा। 5. तत्प्रायम्—For परनिपात of प्राय, comp —"प्रबलतमसामेवम्प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः"—*Sakuntala* 6, सस्पृहम—स्पृहा longing May I become such a क्षत्त्रिय some day, this is the longing, 7 विश्व &c —विश्वं साधु विजितवन्त इति विश्व वि+जि+इनि कर्त्तरि साधुकारिणि। तेषाम्। 7, ऊर्जस्वल —ऊर्जस्+बलच् मत्वर्थे by निपातन in the rule "ज्योत्स्नातमिस्रा—"। निपातन does not bar the regular विनि hence ऊर्जस्वी is also available 8 सर्व &a.—सर्वक्षत्रिय+परि+भू+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये। 9 उत्कर्ष &c —निष्कर्ष is सार extract. उत्कर्ष excellence ascendancy महान् उत्कर्षनिष्कर्ष the quintessence of excellence or ascendancy 10 अयमश्व &c —This is in reply to the scholars' "किम्प्रयोजनोऽयश्व."। The reply means to say—This horse is meant for Rama's Asvamedha, अयमश्वः is only the beginning of the reply The speaker, however, does not complete the reply When only half-uttered, he changes his mind and treats the horse not as a horse but as an ensign. Accord-

ingly the wording of the answer is altered into पताकेयम् &c It is usual to treat the अश्व and the पताका as two distinct things here But then why does the answer speak the पताका at all ? The question does not refer to it Besides लव himself treats the horse as पताका। To the guards he says below "पताकां वो हराम्यहम्" and forthwith asks the scholars to lead the horse to the hermitage—"लोष्टैर्घ्नन्तः परावर्त्तयतैनमश्वम्"। The scholars again in reply say "कृतमनेन अश्वेन" not "कृतमनया पताकया"। 11 वीरघोषणा—वीराणां घोषणा proclamation which heroes usually make Or वीर stands for वीर्य्य। वीरस्य घोषणा। 12 सप्त &c.—सप्तावयवीलोकः सप्तलोकः the seven-limbed universe एकेषु इत्योषु वीरयते इति एक+वीर (अदन्त चरादि आत्मनेपदी)+णिच्+अच् कर्त्तरि। Or—एकः वीरः इति एकवीरः। वीरैक. was expected by "पूर्वापरप्रथम—"। This is irregularly formed (बाहुलकात) cp. "कथमेकवीर इति ? पूर्वकालैक—" इति बाधित्वा परत्वादनेन (पूर्वापर" इति सूत्रेण) समासे वीरैक इति हि स्यात्, बहुलग्रहणात् भविष्यति।"—*Bhottoji*, Also comp. "शरवर्षमनेकमेकवीरः—*Sisu*, सप्तलोकस्य or सप्तलोके एकवीर·। तस्य। 15 दशकण्ठ &c —दशकण्ठकुलं द्वेष्टि इति दशकण्ठकुल+द्विष+क्विप् कर्त्तरि। तस्य।

(XLIV) लवः (सव्यथमिव)—अहो सन्दीपनान्यक्षराणि।

बटवः—किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः।

लवः—भोः भो·, तत् किमक्षत्रिया पृथ्वी यदेवमुदीर्य्यते।

नेपथ्ये—अरे, महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ?

लवः—धिग् जाल्मान्।

यदि ते सन्ति सन्त्वेव केयमन्या विभीषिका।
किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां वो हराम्यहम् ॥२८॥

भो बटवः, लोष्टैर्घ्नन्तः परावर्त्तयतैनमश्वम्। एष रोहितानां मध्ये बराकश्चरतु।

LAVA (*Showing as if pained*)—Ah ! what provoking words !

SCHOLARS—What do you say ? our young friend is indeed well informed

LAVA—Ho ! Ho ! Is then the world devoid of Kshattriya that you speak thus

IN THE TIRING ROOM—Sirrah [Or—Aha] ! where are Kshattriyas to vie with our great sing ?

LAVA—Fie, idiots !

If they are so, let them be so , what again is this terrorising . Away with words , I will even fall upon you and carry away your banner (29)

Ho ! scholars, turn this horse back hitting him with clods, Let this poor thing graze among the deer

मित—। एतदुक्तानि 'अक्षराणि' अयमश्व इत्यादीनि सन्दीपनानि' तेजःसन्धुक्षणानि। श्रुत्वा दीप्यते-मदीयं तेज ॥ किमुच्यते' भवद्भिः, मम तु मतं 'प्राज्ञ· खलु' सम्यक् ज्ञाता एव 'कुमारः यत· सत्यमूहितं तेन। अक्षत्रिया अविद्यमानाः' क्षत्त्रियाः बीरा इत्यर्थं यस्यां तथाविथा। अस्ति चेत बीरः कश्चित न स नूनं मृष्यति। 'उदीर्य्यते, उच्चै रूच्यते ॥ 'महाराजं प्रति' रामं 'प्रत्यिथ्य स्थिता·' रामस्य प्रतिभटा इत्यर्थ ॥ 'जाल्मान्' मूर्खान्। यदीति। अन्वय —यदि ते सन्ति सन्तु एव। इयम् अन्या विभीषिका का ? उक्तैः किम् ? सन्निपत्य एव अहं वः पताकां हरामि। व्याखया— 'यदि ते' राजानः [गौरवे बहुवचनम्] राम इत्यर्थ· सन्ति सर्वातिशायित्वेन सन्निवर्त्तन्ते सन्तु एव तत्र कः कस्य मत्सरः ? 'इय युष्मदुक्ता अन्या' अपरा, तेषां सत्ताया इतरा अयमश्व हत्यादिना उक्ता विभीषिका भयप्रदर्शनं 'का' अयुक्ता किल सा। राजा प्रवीर इत्येव पर्य्याप्त् प्रजानां सत्यम, तस्य वीरत्वमुद्घोष्य भयप्रदर्शनमयुक्तमित्यर्थः। यद्वा—'इयम अन्या अभिनवा 'का बिभीषिका' भयहेतुः न कापि, वीरा· सन्ति इति नाहं बिभेमि इत्यर्थः। अथवा उक्तै ' वाक्यव्ययेन किम् अलम्। कर्मणा वं प्रत्याययामि—'सन्नि-

पत्य एव' युष्मन्मध्ये पतित्वा अहं वः पताकां' इममश्वं य पताका इति युष्माभिर्वर्ण्यते हरामि' अपनयामि रक्षतैन यदि शक्ताः। 'परावर्त्तयत' विवृत्तमुख बाहयत। रोहितानां' मृगाणाम् मध्ये। वराक.' दीन अश्वः विचरतु।

Notes—1 सन्दीपनानि—सम+दीप+णिच्+ल्युट् करणे। 2 बटव—Evidently the sholars did not speak out all together, one of them is the speaker, and he addresses the rest 3. प्राज्ञ—प्रजानाति इति प्र+ज्ञा+क कर्त्तरि=प्रज्ञः well infomed स एव इति प्रज्ञ+अण्स्वार्थे प्राज्ञः। 4 महाराज प्रति—कर्म्मप्रवचनीययोगे २या। 5 विभीषिका—वि+भी+णिच्+ण्वुल् भावे धात्वर्थनिर्देशे विभीषिका frightening केयम् &c—implies that it is bad policy to frighten people in the name of the king, be he ever so powerful That he is king is enough to extort. loyalty Intimidation only stifens the back of the people, and if any of them has any spirit in him (क्षत्रियः) he will resist, not because he thinks he can overcome the king, but because it is the nature of a क्षत्रिय not to tolerate intimidation, and he will gladly come out to get crushed 6 सन्निपत्य—Comp "उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्त" ante।

(XLV) (प्रविश्य) सक्रोधदर्पं पुरुष—धिक् चापलम्! किमुक्तवानसि? तीक्ष्णनीरसा ह्यायुधीयश्रेणय शिशोरपि दृप्तां वाचं न सहन्ते। राजपुत्रश्चन्द्रकेतुररिविमर्दनः सौम्यपूर्वारण्यदर्शनकुतूहलाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति तावत् त्वरितमनेन तरुगहनेन अपसर्पत।

बटव.—कुमार; कृतमनेनाश्वेन। तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्रा कुमारम् आयुधीयश्रेणयः दूरे चाश्रमपदमितः तदेहि हरिणप्लुतैः पलायामहे।

(*Enterıng*) A MAN IN ANGER AND HAUTEUR—A curse on your rashness What dıd you say ? Ranks of waııors are rough and ruthless ındeed and do not tolerace ınsolent speech even ın a child. Slınk away quıckly by thıs thicket of trees by the tıme Prınce Chandraketu, the slayeı of enemıes who now has hıs mınd allured by the pleasures of seeıng the charmıng eastern woods, does not return.

SCHOLARS—Young fııend no use of thıs hores The ranks of warııors whose weapons have flared up are threatenıng you our young frıend, and the sıte of the hermıtage ıs far from here ; so come, we scamper off wıth the bounds of the deeı

मित— । 'चापलं' चपलता तत् [धिक शब्दयोगे २या] । 'तीक्ष्णा. सुलभकोपाः नीरसा अकरुणाश्च । 'आयुधीया' शस्त्रजीविन., तेषां 'श्रेणयः' राजय । शिशोः 'दृप्तां दर्पस्पृष्टाम वाचम् । 'अरीणां विमर्दन. रिपुदलन । 'सौम्यस्य' सुदर्शनस्य 'पूर्वारण्यस्य दर्शनकुतूहलेन आक्षिप्त' व्यासक्तं 'हृदयं' यस्य स । 'तरुभि' गहन' दुर्गम' । तादृशेन पथा इत्यर्थः [विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ] ॥ 'कृतम्' अलम् [अश्वेन कृतम् इति करणे ३या , अश्वेन साध्यं नास्ति भावः] । मुच्चताम अश्व इत्यर्थः । 'विस्फुरितानि' प्रदीप्तानि शस्त्राणि' यासां ताः । 'हरिणानां प्लुतानि' उत्प्लुतानि तैः (करणे ३या) ॥

Notes,—1, धिक् etc —We may take धिक by ıtself as an exclamatıon of reproach to लव ! In that case चापलम् also has to be taken by ıtself wıth an ıntonatıon—चापलम् ? चापलं क्रियते किम ? 2 अरि etc —That shows prowess , you have sınned agaınst no ordınary fighter 3 सौम्य etc.—You are lucky that he ıs not here now 4 तरु etc —The road beıng a rough one you wıll easıly escape 5 कृतम्—मान्त अव्यय ımplying prohıbıtıon (निषेध) । Cp 'अथवा कृतं सन्देहेन'—*Sak*

(XLVI) लव· (विहस्य)—किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ?

(धनुरारोप्य)

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुद्गारि घोरघनघर्घरघोषमेतत् ।
ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्र यन्त्र—
जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ॥२८॥

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

कौसल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्क ।

LAVA (*Laughing loudly*)—What ! Do weapons flare up ? (*Stringing the bow*)

Let this bow that has encircled its sharp teeth-like tips with its tongue-like string—(the bow) that will be uttering an awful growling roar like that of a cloud become with its deep concavity a copy of the chasm of the machine of the mouth of Death when intent upon swallowing (Universe) hence grinning (with delight) (30) (*Exeunt all suitably going round the stage*).

This is the Fourth Act called the meeting of Kausalya and Janaka

मित— । 'आरोपयन्' आरोहयन्—ज्यां धनुषि योजयन इत्यर्थः । जेयति । अन्वय.—जयाजिह्वया वलयितोतकटकोटिदंष्ट्रं विकटोदरम् एतत चापं घोरघनघर्घरघोषम् उद्गारि (सत) ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्रजृम्भा-विडम्बि अस्तु । व्याख्या—जयाजिह्वया जिह्वातुल्यया जयया गुणेन 'वलयिता' वेष्ठिता 'उतकटा तीक्ष्णा 'कोटिदंष्ट्रा' दंष्ट्रातुल्या कोटिः अग्रभागः यस्य अतएव 'विकट' महत् 'उदरं' गह्वरं यस्य तादृशम् 'एतत चापम्' इदं धनुः आसन्ने अस्मिन् रणव्यापारे 'घोरं' भीमं 'घनस्य इव घर्घरघोषं' घर्घरशब्दम् 'उद्गारि'

उद्घोषयत् सत् 'ग्रासे' जगद्ग्रासे 'प्रसक्तः, व्यापृत· अतएव समुचितभोजय-लाभेन आनन्दात् 'हसन्' यः 'अन्तक' यम. तस्य वक्त्रयन्त्ररूपस्य' यन्त्ररूपस्य वक्त्रस्य मुखस्य या जृम्भा, व्यादानं 'तद्विडम्वि' तदनुकारि 'अस्तु भवतु स्वयं यमेन गिलितमिव धनुषा विलयं यातु वलमिदम् इत्यर्थ· ॥

Notes—1, किं नाम &c —नाम implies क्रोध—rising anger 2 धनुः &c —आ+रुह+णिण्+शतृ=आरोपयन् or आरोहयन् causing to mount, The sentence is elliptical ज्यां धनु· आरोपयन् is the complete form, The string usually lies relaxed on the bow and does not reach the tip When strung the string rises (आरोहति) to the tip Hence ज्या धनुः आरोहति—the string climbs up the bow, In णिच्,—धन्वी ज्यां धनुः आरोहयति or आरोपयति the अणिकर्त्ता becoming कर्म्म because the root is गत्यर्थक। 3. ज्याजिह्वा—ज्या जिह्वा इव ज्याजिह्वा &c, अनुक्ते कर्त्तरि ३या। 4 वलयित &c.—वलय bracelet वलयेन योजिता इति वलय+णिच् (नाम धातु)+क्त कर्म्मणि वलयिता provided with a bracelet, कोटिः दंष्ट्रा इव कोटिदंष्ट्रा। Now see टीका। 6 उद्गारि—साधु उद्गिरति इति उद्+गृ+णिनि साधूकारिणि कर्त्तरि। 6 घोर &c—'घर्घर' is an अनुकरणशब्द। घर्घरः घोषः gurgling sound घनस्य घर्घरघोषः घनघर्घरघोषः gurgling sound of a cloud By transference of epithets this means *like* the gurgling sound of a cloud. घोर घनघर्घरघोषम् &c obj of उद्गारि। 7 ग्रास etc.—For समास see टीका। This alludes to the प्रलय when everything perishes—अन्तक swallows up all. हसन् laughing , the laugh is one of glee. Ha ! Ha ! I can fill my maw to-day !! 8 विकट etc,—When strung the bow is bent. This creates a

cavity bounded by the curve of the bow and the straight string. 9 यथोचितम्—उचितस्य अनतिक्रमः यथोचितम् as suited. The परिक्रमण was different with लव and the बटवः। In the case of लव, say त्वरितोद्धतक्रमं निष्क्रान्तः ; the scholars were of course हरिणप्लुतैर्निष्क्रान्ताः।

उत्तरचरितम्

पञ्चमोऽङ्कः ।

(I) नेपथ्ये—भोः भो. सैनिकाः, जातं जातमवलम्बनमस्माकम्

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्गत्प्रजवनवाजिना रथेन ।
उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः श्रुत्वा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥१॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्पाणिः साद्भुतहर्षसम्भ्रमश्चन्द्रकेतु)

IN THE TIRING ROOM—Ho! Ho! Soldiers, help has come help has come unto us

Having heard of our fight, here indeed comes Chandraketu, in his car of which the fleet steeds, urged on by hurrying Sumantra, are galloping and his flagstaff of Kovidara wood shaking through impacts (against the uneven ground)

(Then enters Chandraketu bow in hand, in wonder haste and joy in a car with sumantra as the charioteer).

मित—। 'अवलम्बनं' शरणम् । लवेन प्रपीड़ितानाम् 'अस्माकं' शरणं समागतम् ॥ नन्विति । अन्वयः—ननु एष चन्द्रकेतुः न प्रधनं श्रुत्वा त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्गत्प्रअवनवाजिना रथेन उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः (सन्) उपैति । व्याख्या—'ननु निश्चितम् 'एष चन्द्रकेतुः नः प्रथनं' युद्धं' श्रुत्वा त्वरित ' त्वरावान् यः 'सुमन्त्रः' रघुकुलसारथिः तेन नुद्यमानाः प्रयुज्यमानाः अतएव 'व्यावल्गन्तः' धावन्तः 'प्रजवनाः' वेगवन्तः 'वाजिनः' अश्वा यस्मिन् तादृशेन 'रथेन' रथवेगाच्च विषमासु भूमिषु ये 'उद्घाता' गतिप्रतिबन्धाः तैः 'प्रचलितः' कम्पमानः 'कोविदारकेतुः' कोविदारकाष्ठ-

निर्मिती रथध्वजः यस्य तथाविधः सन् 'उपैति' आगच्छति ॥ 'सुमन्त्र सारथि.' यस्मिन् तथाविधेन रथेन। 'अद्भुतेन आश्चर्य्येण हर्षेण' आनन्देन 'सम्भ्रमेण त्वरया च 'सह'।

Notes—1 जातम् etc.—सम्भ्रमे द्विरुक्ति.। 2 अवलम्बनम्—अवलम्बते अस्मिन इति अबलम्ब+ल्युट अधिकरणे अवलम्बनम् support. 3 ननु—अवधारणे अव्ययम। 4 त्वरित etc—त्वरा सञ्जाता अस्य इति त्वरा+इतच् त्वरितः hurrying प्रजवति इति प्र+जु बेगगमन+युच् कर्त्तरि ताच्छील्ये=प्रजवना speedy The steeds were naturally speedy, yet sumantra was in such a hurry that he thought it was necessary to urge them to faster motion. See Tika, 5. उद्घात etc—उद्+हन+घञ्भावे उद्घात an upward shock, प्र+चल+णिच्+क्त कर्मणि or प्र+चल+क्त कर्त्तरि प्रचलित the क्त being वर्त्तमाने (आदिकर्मणि)। See Tika, 6 साद्भुत etc,—अद्भुत because of the magnitude of Lava's feat, हर्ष at the sight of a real hero, सम्भ्रम for the safety of his own men.

(II) चन्द्रकेतुः—आर्य्य समन्त्र पश्य पश्य,

किरति कलितकिञ्चितकोपरजयन्मुखश्री-
रनवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण।
समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-
मुपरि शारतुषारं कोऽप्ययं बीरपोतः ॥२॥ (चन्द्र—)

CHANDRAKETU—Look noble Sumantra, look!

This hero of a boy, whoever he is, with his five tufts of hair dangling about in front of battle, with the beauty of his face tinged from some anger diaplayed, spreads over the troop a mist of arrows with his bow the horns of which are twanging ceaselessly. (2) (CHAN—).

मित— । किरतीति । अन्वय । कलितकिञ्चितकोपरजयन्मुखश्री' समर-शिरसि चञ्चत्पञ्चचूड अयं कोऽपि वीरपोत. अनवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण चमूनाम् उपरि शरतुषारं किरति । व्याख्या—'कलितेन दर्शितेन 'किञ्चितकोपेन' ईषत्क्रोधेन 'रजयन्ती' लोहितायमाना 'मुखश्री' वदनप्रभा यस्य तादृक्ष किञ्च 'समरशिरसि' रणमुखे 'चञ्चन्त्य' दीदुल्यमाना' 'पचचुडा' शिखा यस्य तादृश' अयंकोऽपि' अज्ञात 'वीरपोत' शूर बालक 'अन-वरतम्' अजस्रं यथा तथा निगुञ्जन्तो' नदन्ती 'कोटी' शृङ्ग' यस्य' तथाविधेन 'कामु केण' धनुषा करणेन 'चमूनां' बलानान् 'उपरि शरतुषारं तुषारपातकल्पं शरपातं 'किरति' तनोति । यथा पौषे मासि प्रातस्तुषारपातेन समन्तात् सर्वमदृश्यं भवति तथा अस्य शरपातेन अद्य मदीया सेना इत्यर्थ ।

Notes—1 किरति—कॄ ordinarily means विक्षेप । Here we heve it in a slightly altered sense—to spread He spreads mist of arrows &e 2 कलित etc —See टीका । कल+णिच् स्वार्थ (चुरादि)+क्त कर्मणि कलित worked up रञ्ज (दिवादि)+ शतृ रजयत, स्त्रियां ङीप् रजयन्ती becoming tinged In the final वहु—the कप is not obligatory because the ई in श्री is not ङी । However, we may have कप् *optionally* as in पुण्यश्रीक IV sl 19 3. चञ्चत etc —He was constantly on the move, hence the tufts of hair oscillated See Tika also 4 शरतुषा-रम्—तुषार mist. शरः तुषार इव शरतुषार mistlike arrow, i e so many arrows were shot that the army appeared as if in a mist. 5. वीरपोत —पोत boy. वीरश्चासौ पोतश्च the पूर्वनिपात of वीर being compulsory by "प्रथमचरम—" ।

(III) (चन्द्र —) आश्चर्य्यम् !

मुनिजनशिशुरेक सर्वत सैन्यकाये
नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्ध प्ररोह ।

दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं
ज्वलितशरसहस्रं कौतुकं मे करोति ॥३॥

(CHAN—) Wonderful !

This ascetic boy, (who appears) like e new unseen shoot of the race of Raghu, rouses my curiosity having all alone set, on the body of the army all round, thousands of arrows ablaze in a manner that is frightful from the cracking of the smashed joints of elephants' jaws (3)

मित—म्नीति। अन्वय –रघुवंशस्य नव अप्रसिद्ध प्ररोह इव मुनि जनशिशु एकः सर्वत सैन्यकाये दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं (यथा तथा) ज्वलितशरसहस्र (सन्) मे कौतुकं करोति। व्याख्या—'रघोः वंशस्य नव' नूतन लक्ष्मणादीनामपत्येभ्यो भिन्न 'अप्रसिद्ध' रघुवंशभवत्वेन लोके अविदित प्ररोह इव अङ्कुर इव एष 'मुनिजनशिशु' तापसवेष कुमार 'एक' असहाय एव 'सर्वत' सर्वत्र सैन्यकाये, 'सैन्यशरीरे सेनाङ्गे' पादातेषु अश्वेषु हस्तिषु च इत्यर्थ दलित बिमर्द्दित य करिकपोलग्रन्थि' गजगण्डसन्धि तस्य 'टङ्कारेण' भङ्गजनितेन टम् इति शब्देन 'घोरं भीषणं' यथा तथा ज्वलितं' प्रदीप्त शरसहस्र' असंख्या बाणा यस्य तादृश सन् 'मे कौतुकं करोति' कुतूहलं जनयति॥ कुतोऽयं कस्यायमद्भुतकर्मा कुमार इत्यादि ज्ञातुम् उत्कण्ठा इत्यर्थ ॥

Notes—1 मुनिजनशिशु·–मुनिश्चासौ जनश्च मुनिजन. hermit folk, तस्य शिशु। This is how the compound is usually dissolved Against this we observe that there is no reason to suppose that the boy's father is an ascetic On the contrary with evident signs of a क्षत्रियब्रह्मचारी it is natural to take him otherwise Hence say मुनिजनश्चासौ शिशुश्च, कर्मधा—। 2 एकः—Alone. This is a ground for curiousity. 3. सर्वस्मिन् इति सर्व+ङि (७मी)+तसि स्वार्थे। This is another

reason for being curious Also he is everywhere 4. सैन्यकाये—सेनां समवेता इति सेना + ण्य सैन्याः forces सैन्यानां कायः अङ्गम् तस्मिन्। "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्ग" स्याच्चतुष्ठयम्"। 5. नव इव &c —This is the strongest factor to rouse curiosity 6 दलित etc.—Qualifies ज्वलनक्रिया in ज्वलितशरसहस्रः Not only is he everywhere but his presence is unbearly felt everywhere—another reason for curiosity.

(IV) सुमन्त्रः—आयुष्मन्,

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम्।
कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दन स्यरामि ॥५॥

SUMANTRA—O long-lived one !

On seeing this child that has excelled the might of gods and demons and is of similar features with thy own self, I recall to mind the delight-of the race-of Raghu with his bow taken up at the extirpation of the obstructors of the sacrifice of the son of Kusika

मित— । अतीति । अन्वयः—अतिशयितसुरासुरप्रभावं तवैव तुल्यरूपं शिशुम् अवलोक्य कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघूनन्दनं स्मरामि। व्याख्या—'अतिशयितः' अतिक्रान्त 'सुरासुराणां' 'प्रभावः' वीर्य्यं येन तादृशं 'तवैव तुल्यरूप' सच्छायं शिशुम्' इम वालम् अवलोक्य कशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य 'मखद्विषां यागबिघ्नकारिणां राक्षसानां 'प्रमाथे' बिनाशे अन्तकर्म्मणि 'धृतधनुषं' [समासान्तबिधेः अनित्यत्वात् अनङ्भावः] आत्तशरासनं 'रघुनन्दनं' रामभद्रं 'स्मरामि'। कार्मुकेण सव्यापारमेनं दृष्ट्वा रूपसादृश्यात् कर्मसादृश्याच्च प्राक् मारीचादीन् प्रति धनुर्व्यापारायन्तं राममेव स्मरामि ॥

Notes—1. अतिशयित etc —अति + शी means to transcend. सुराश्च असुराश्च सुरासुराः। No एकवद्भाव because the विरोध is not deemed शाश्वतिक but कारणकृत। Comp "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्म-

मन्थे' । See also Sak VII 9. 2 प्रमाथे—प्र+मथ+घञ् भावे प्रमाथ destruction अधि ७मी । मन्थ is a different root 3, धृत etc — धृतं धनुर्येन स धृतधनुः । तम । The समासान्त affix अनङ् is absent because these affixes are sometimes treated as optional. Compare 'स्वलावण्याशंसा धृतधनषमह्नाय तृणवत्'' । 4 स्मरामि—The boy reminds me of राम dispersing the obstructors of Visvamitra's sacrifice Now स्मृति is always of a past experience No स्मृति if there is no actual ecperience सुमन्त्र did not accompany राम when the latter went to guard the sacrifice He did not see Rakhasas dispersed Hence it is incongruous for him to aay 'कुशिक स्मरामि'' ।

(V) चन्द्रकेतु — इममेक मुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।
अयं हि शिशुरेकक समरभारभूरिस्फुरत्-
करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्वलै ।
क्वणतकनककिङ्किणीझनझनायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥५॥

CHANDRA—My heart shames that preparation of so many are directed against this single one

Alone indeed is this boy surrounded by troops with weapons of sorts displayed in sprout-like hands that are uplifted and excessively busy [Or—troops whose grim weapons of sorts wielded with sprout-like hands āre incessantly flashing] in the thick of fight,—troops among which chariots rattle and golden bells in them tinkle—troops in which are cloud-like elephants whose profuse flow of ichor resembles a heavy dowu-pour (5).

मित—। 'उद्दिश्य' लक्ष्यीकृत्य। 'भूयसां' वहूनाम सेनानाम्। 'आरम्भः' व्यापारः। 'अपत्रपते' लज्जते॥ अयमिति। अन्वय—समरभारभू रिस्फुरत-करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैः क्वणत्कनककिङ्किणीझनझनायितस्यन्दनै अमन्दमदुर्दिनद्विरदवारिदै. वलै एकाकी हि अयं शिशु आवृतः। व्याख्या —समरभारे' रणमूर्द्धनि महाहवकेन्द्रे इत्यर्थः 'भूरिस्फुरन्ति' सातिशयदीप्यमानानि 'करालकरकन्दलीकलितानि' उच्छ्रितवाहुशाखाप्रयुक्तानि 'शस्त्रजालानि' अश्वारोहिणाम् आयुधसमूहा येषु तादृशै, किञ्च समरकेन्द्रमभिलक्ष्य त्वरमाणेषु रथेषु 'क्वणन्तः' मधुरं स्वन्त्य. 'कनककिङ्किण्य रथस्थाः क्षुद्रघण्टिकाः येषु तादृशाः, झनझनायिताः' झनत् इत्यव्यक्त शब्दं कर्वन्त' स्यन्दनाः' रथा येषु तथाविधै, अपि च 'अमन्दमदद्दिनं अमन्द मददुर्दिन ग्रभूत मदवर्षनं येषां तादृशाः 'द्विरदवारिदाः' मेघतुल्या गजा येषु तादृशैः वलै, एकको हि' असहाय एव अयं शिशुः आवृतः वेष्टितः इति महती मे हृदये लज्जा अनुकम्पा च शिशौ इत्यर्थः।

Notes—1 एकक —अनुकम्पित एक इति एक + कन् अनुकम्पायाम्। He pities the boy at his plight, also censures his opponents for this cowardly attack 2 समर etc —भार weight, brunt. समरभार brunt of the battle, thick of the fight etc कराल is तुङ्ग high , hence *up-lifted* "करालो दन्तरे तङ्ग" इति विश्वमेदिन्यौ। कन्दली is द्रुम a tree , hence a branch of a tree "कन्दली द्रुमे" इति हैम.। करा कन्दल्य इव। Now see टीका। Or dissolve thus—समरभारे भूरिस्फरन्तीषु (excessively busy) करालासु (up lifted) करकन्दलीषु कलितानि (displayed) शस्त्रजालानि येषु। Or—thus समभारे भूरिस्फुरन्तीभि करालाभि, करकन्दलीभिः कलितानि (wielded) etc —Or again thus—समरभारे भूरिस्फुरन्ति (incessantly flashing) करालानि (grim) करकन्दलीकलितानि शस्त्रजालानि etc —This epithet seems to refer to the cavalry These were the first to draw weapon. The entire calvalry force

became engaged simultaneously, The chariots and elephants were but coming up and were not yet in the midst of the fight. 3 क्वणत् etc —The chariots are hastening to the scene. झनझनायित etc refers to the rattle of the wheels, क्वणत् etc to the jingle of the bells If we intend to express झनत् इति अव्यक्त शब्द कृतो यै by means of affixes etc, we shall have to (i) attach डाच् to झनत with the consequent doubling of झनत, (ii) and क्यष् to obtain a root (नामधात), (iii) attach क्त to this root, Hence झनत् झनत + डाच् + क्यष् + क्त कर्त्तति (झनत झनत becomes झनझन by पररूप) झनझनायिता, गतितत्— । The क्त is वर्त्तमाने । The final compound is a त्रिपदवहु—(see टीका) । 4 अमन्द etc —दुर्दिन shower Comp 'द्विषां विषह्य काकतस्थस्तत्र नाराचदुर्द्दिनम्''— *Raghu* मदस्य दुर्दिन मददुर्दिनम् । अमन्द मददुर्दिन येषाम । द्विरदा वारिदा इव द्विरदवारिदा । Now see टीका ।

(IV) सुमन्त्रः—वत्स एभि समस्तैरपि किमस्य किं पुनर्व्यस्तैः ?

चन्द्रकेतु —आर्य्य त्वर्य्यतां त्वर्य्यताम्, अनेन हि महान् आश्रितजनप्रमाथ' अस्माकमारब्ध । तथाहि—

आगुञ्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।
वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुव-
स्तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्य्यमाणा इव ॥६॥

SUM.—Child, what matters to him even with all these jointly ? Much less again severally.

CHAND —Hasten, noble Sir, hasten By this one is in-

deed oommenced a great slaughtei of our dependent people Thus—

The hero, sending foith the twang of his bow string which is swelled by the loud notes of drums and spreads earache among [Or—and gives an ache to the big ears of] the rows of our shrieking hill roving tuskers [Lit —shrieking tuskers born in mountain caves] renders the grounds, with the heads of the hideous headless trunks tottering about, as if being strewn with the leavings of the frightful mouth of Death that is getting cloyed (6)

मित— । 'समस्तैः' मिलितै. युगपत्कृतव्यापारै· अपि अश्वैः रथै गजैश्च 'अस्य किं' क्रियताम् । 'व्यस्तै. पृथग्व्यापृतै. एकदा अश्वै अन्यदा रथै गजैर्वा पुनः किम्' न किमपि स्यात् । एक एवाय सर्वेभ्योऽपि पर्य्याप्त इत्यथ· । तदलमनुकम्पया ॥ 'अनेन हि' वीरेण 'अस्माकम् आश्रितजनानां प्रमाथः' वधः 'आरब्ध ' तत् 'त्वर्य्यतां' योद्धव्य मयैव ॥ आगुञ्जदिति । अन्वयः— अमन्ददुन्दुभिरवैः आध्मातम् आगुञ्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं ज्यानिर्घोषम् उज्जृम्भयन् वीरः वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरै भूव तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्य्यमाणा इव विधत्ते । व्याख्या—'अमन्दैः' गुरुभि 'दुन्दुभिरवैः' सैनिककृतैः पटहध्वनिभि. 'आध्मातं' बर्द्धितम् 'आगुञ्जन्तीषु' चीतकारवतीषु 'गिरिकुञ्जकुञ्जरघटासु' सैन्यस्थासु गिरिगुहाजातानां निर्भीकाणामपि गजानां श्रेणिषु 'विस्तीर्ण ' प्रसारित 'कर्णज्वरः' श्रोत्रपीड़ा येन तादृशं 'ज्यानिर्घोष' धनुर्गुणगुञ्जनम् 'उज्जृम्भयन्' उच्चारयन् 'वीरः' शूर एष बाल 'वेल्लतां रणाङ्गने धावतां भैरवरुण्डनां भीमकबन्धानां 'मुण्डनिकरैः' शिर-समूहै [करणे ३या] 'भूव रणभूमीः 'तृप्यत तृप्तिं भजमानस्य कालस्य' यमस्य करालवक्त्रस्य' भीषणमुखस्य विघसैः भुक्तशेषैः 'व्याकीर्य्यमाणा इव आस्तीर्य्यमाणा (कर्मणि शानच्) इव 'विधत्ते' करोति ॥

Notes 1 एभिः &c —This is said to allay Chandraketu's apprehensions, Do you think the boy will be crushed by

your cavalry, or chariots or elephants ? Not at all Separataly, none of the three classes are a match for him ; this is evident Even united they will go down before him 2 आगुञ्जत् &c —Usually this is taken to refer to some hill in the neighbourhood which is a resort of elephants which elephants are annoyed by noise But there is no mention of such a hill near the hermitage of Valmiki Besides, no कुञ्ज—a den or thicket—can possibly accommodate a whole घटा of elephants It seems better to refer to the elephants in the army itself गिरिकुञ्जकुञ्जर then means "elephants born in caves of hills" which are expected to be a hardy lot not to be frightened easily For समास see Tika 3 ज्यानिर्घोषम्—Refers to Lava's bow Obj of उज्जृम्भयन्। 4 अमन्द &c —दुन्दुभि drum, refers to the drums in the army 5 वेल्लत् &c —वेल्लत् (वेल्ल + शतृ) swinging towards a fall रुण्ड a headless trunk कबन्ध। मुण्ड head "मुण्डौ मुण्डितशीर्षयोः" इति हैमः। The head is cut down and brought to the ground while the trunk is tottering (वेल्लत्) । 6. तृप्यत् &c —कराल dreadful भीषण। "करालो भीषणेऽन्यवत्' इति विश्व.। वि + अद् + अप् कर्मणि = विघस leaving of the table, भुक्तावशेष। The अप् is by "उपसर्गे अदः" and घस substituted by "घञपोश्च"। Now see Tika, 7 *Remark*—The idea is taken from—"शिलीमुखोत्कृत्तशिर फलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव। रणक्षिति शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमि ॥ —*Raghu.*

(VII) सुमन्त्र· (स्वगतम्)—कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसम्प्रहारमनुजानीयाम् ? (विचिन्त्य) अथवा इक्ष्वाकुगृहवृद्धा· खलु वयम्, प्रत्युपस्थिते च का गतिः ?

चन्द्रकेतुः (सविस्मयलज्जासम्भ्रमम्)—धिक, प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः (रथवेगमभिनीय)—आयुष्मन् एष वाग्विषयीभूत स वीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय)—आर्य्य, किमस्य नामधेयमाख्यातमाख्यायकैः ?

सुमन्त्र —लव इति ।

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव महावाहो किमेभिस्तव सैनिकैः ।
एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥७॥

SUM (*To himself*)—How can I permit the single combat of child Chandraketu with such a one? (*Reflecting*) Or indeed I have grown grey in the house of Ikshvaku, and what is the (alternative) way out in what has turned up?

CHAND (*With wonder, shame and agitation*)—Fie! My troops have fallen back on all sides!

SUM (*Acting the speed of the the car*)—O long-lived one, the hero is now within talking distance

CHAND (*Acting forgetfulness*)—Noble Sir, what was his name given by the messengers?

SUM—Lava it was

CHAND—Ho! Ho! mighty-armed Lava, what have you got to do with those soldiers? Here I am, go at (Or—face) myself? Let might (Or—spirit) subside in might (spirit) (7)

मित—। 'ईदृशेन' एवंविधेन वीरेणसह । 'द्वन्द्वसम्प्रहार' द्वयोर्द्वयोर्युद्धम् सति युद्धे चन्द्रकेतोः पराजयमुत्पश्यामि इत्यर्थः । 'इक्ष्वाकोः गृहेवृद्धाः खलु वयम्' वीरव्रतं जानीमः । 'प्रत्युपस्थिते च' सम्प्राप्ते विषये पुनः 'का

गति.' अन्यः कः पन्था वर्त्तते ? न कोऽपि, तत् अगतिके द्वन्द्वसम्प्रहार एव भवतु ॥ बालेन प्रौढ़ानां पराजय इति 'बिस्मयः'। ईदृशानामसाराणां नेता अहमिति लज्जा' झटिति उपाय कर्त्तव्य इति 'सम्भ्रम ॥ वाचां विषयः गोचरः वाग्विषय''। अवागविषय' वाग्बिषय सम्पद्यमानो भूतः' [इति च्वि]। सम्प्रति समीपे एव वर्त्तते स तत् कथां करु इत्यर्थः ॥ 'आख्यायकै वार्त्ताहरै। स्थानादस्मात् मदन्तिकं गत्वा ये प्रधान निबेद्या-माह तै. ॥ भो इति। अन्वय — भो भो महवाहो लव, एभिः सैनिकैस्तव किम् ? एष' अहम्। मामेव एहि। तेज तेजसि शामयतु। व्याख्या— 'भोः भोः महावाहो' विशालभुज 'लव एभि' सैनिकै' [करणे ३या] तव किं प्रयोजनम् ? किमपि प्रयोजनम् नास्ति। 'एषः अहम्' स्थित 'मामेव एहि' अभिगच्छ। 'तेजः पराक्रम. 'तेजसि' पराक्रमान्तरे 'शामयतु' विलयं यातु। आवयोर्द्वन्द्वयद्धमस्तु यावदेको न जीयते इत्यर्थ ॥

Notes —1, द्वद्व &c — द्वयो द्वयो इति द्वन्द्वम् निपातनात। The double is treated as कर्मधा—द्वि becomes द्व and the विभक्ति in the second becomes अम्। सम्प्रहरन्ते अस्मिन् इति सम् + प्र + हृ + घञ अधिकरणे = सम्प्रहारः fight द्वन्द्व सम्प्रहार द्वन्द्वसम्प्रहार. सुप्सुपा। तम्। dual 2 भो भो. &c —This is a graceful challenge. तेजस्तेजसि शामयतु is purposely vague It does uot mean I will humble thy pride or you mine The plain meaning is— let one spirit (तेजस्) subside (शाम्यतु) in another (तेजसि) i. e let there be a fight until one is conquered

(VIII) सुमन्त्र —कमार, पश्य पश्य—

व्यपवर्त्तत एष बालवीर पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहूतः।
स्तनयित्नुरवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥८॥

(ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो लवः)

लव —साधु, राजपुत्र, साधु । सत्यमैक्ष्वाकः खल्वसि । तदयं परागत एवास्मि ।

(नेपथ्ये महान् कलकलः) ।

SUM —Behold Prince behold !

This boy hero turns round giving up the slaughter of troops on being challenged by you like an enraged lion-cub leaving the killing of crowds of elephants from the roar of clouds (8)

(*Then Lava enters in quick and haughty steps*)

LAVA—Bravo ! Prince bravo ! Verily you are a true descendant of Iksvaku So here I am come indeed,

(*A great hubbub in the Tiring room*)

मित — । व्यपवर्त्तत इति । अन्वयः—दृप्तसिंहशावः स्तनयित्नुरवात् इभावलीनाम् अवमर्दादिव एष बालवीरः त्वया उपहूतः पृतनानिर्मथनात् व्यपवर्त्तते । व्याख्या —'दृप्तः' बलगर्वित 'सिंहशावः' हरिपोतकः 'स्तनयित्नु-रवात्' मेघगर्जनात् 'इभावलीनां' गजघटानाम् 'अवमर्दात इव' हननात् इव 'एष बालवीरः' शूरः कुमार लव 'त्वया उपहूत द्वन्द्वयुद्धाय आहूतः सन् 'पृतनानिमथनात्' सैन्यविनाशात 'व्यपवर्त्तते' निवृत्य परावर्त्तते ॥ त्वरित.' 'द्रुतः गर्विनः क्रमः पादक्षेपो यस्य तथाविधः । ऐक्ष्वाकः' इक्ष्वाकुकुलनन्दनः । परागतः' प्राप्त. उपस्थित इत्यर्थ ॥

Notes.—1 व्यपवर्त्तते—विवर्त्तन is turning round, desisting अपवर्त्तन is receding Hence the sense is—He desists from the carnage and moves away from the scene He stops because you say किमेभिस्तव सैनिकैः । He comes owing to your call—एहि मामेव । 2 पृतना &c —पृतना army, पृतनाया निर्मथनम् , तस्मात् । अपादाने ५मी । अपाय is implied by व्यपवर्त्तते । 3 उपहूत —उप + ह्वे + क्त कर्मणि । Challenged , आहूत is more

common is this sense 4, स्तनयित्नु &c,—हेतौ ५मी। स्तनयित्नु is clouds This is something like a challenge to the lion-cub 5. इभ &c,—इभ elephant. इभानाम् आवलय इभावलय rows of elephants तासाम्। अवमर्दात् इति अपादाने ५मी। 6. ऐक्ष्वाक—इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यं पुमान् इति इक्ष्वाकु+अञ्=ऐक्ष्वाक with the elision of उ by निपातन in the rule "दाण्डिनायन—"।

(IX) लव (सावेगं परावृत्य)—आ कथमिदानीं भग्नाअपि प्रतिनिवृत्य युद्धाभिसारिणः पर्य्यवष्टभ्य निघ्नन्ति मां चमूपतयः। धिग्जाल्मान्।

अयं शैलाघातक्षुभितबडवावक्त्र हुतभुक-
प्रचण्डक्रोधार्चिनिचयकवलत्वं व्रजतु मे।
समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
पयोराशेरोघः प्रलयपवनास्फालित इव ॥९॥

(इति परिक्रामति)।

LAVA—(*Turning round excitedly*)—How is it that the leaders of the army, though repulsed, have returned seeking battle and are hitting me having come up quite close? Fie on the idiots

Let this deep and tumultuous hubbub of the army, swelling on every side like the tide of the ocean lashed up by the wind on the day of destruction, attain the state of food (i e become food) to the army of flames of my fury which is as frightful as the fire from the mouth of the mare provoked by blows of rocks (9)

(*Goes round the stage*)

मित—। 'आवेगेन' सम्भ्रमेण सह 'परावृत्य' विवृत्तवदनो भूत्वा। 'भग्ना' पलायिताः। 'युद्धाभिसारिणः' रणकामा। 'पर्य्यवष्टभ्य' विशेषेण

समन्ताद्वा अदूरे स्थित्वा। 'निघ्नन्ति' ताडयन्ति आयुधैः। 'चमूपतयः' सेनानायका'॥ अयमिति। अन्वयः— प्रलयपवनास्फालितः पयोराशेः ओघ इव समन्तात् उत्सर्पन् अयं घनतुमुलसेनाकलकलः मे शैलाघातक्षुभितबड़वावक्त्रहुतभुक्प्रचण्डक्रोधार्चिनिचयकवलत्वं व्रजतु। व्याख्या—'प्रलयपवनेन' युगान्तवातेन 'आस्फालितः' विताड़ित 'पयोराशेः' सागरस्य 'ओघ इव' प्रवाह इव' समन्तात् सर्वतः 'उत्सर्पन् विवर्द्धमानः अयं' 'घनः' गभीर' तुमुल ' सङ्कुलः बिमिश्र इत्यर्थः 'सेनाकलकलः' सैन्यकोलाहलः 'मे' मम 'शैलानां गिरीणां सागरगर्भस्थानामिति शेष यः 'आघातः' तेन क्षुभितः' समुद्दीपितः यः 'बड़वावक्त्रहुतभुक्' अश्विनीवदनानल वाड़वानल इत्यर्थ स इव 'प्रचण्ड ' कराल, यः 'क्रोध तस्य 'अर्चिनिचयस्य' शिखासमूहस्य 'कवलत्वं ग्रासत्वं 'व्रजतु' गच्छतु। मदीय क्रोध कोलाहलमिमं शमयतु इत्यर्थं ॥

Notes.—1. युद्ध &c —युद्धम् अभिसरन्ति अभिलक्ष्य धावन्ति इति युद्ध + अभि + सृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि seeking battle 2. पर्यवष्टभ्य —परि + अव + स्तम्भ + ल्यप। Having come up close स becomes ष by "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः"। Here आविदूर्य्यं (nearness) is implied 3. निघ्नन्ति—नि + हन + लट अन्ति hitting me, Hence there is कर्म्मविवक्षा, 'जासिनिग्रहण—' does not apply, and we have माम् not मम। 4 शैलाघात &c —बड़वावक्त्रहुतभुक् refers to the fire of Aurva's wrath which that sage discharged into the sea. It assumed the shape of a horse's head and continued there consuming sea water. Comp "ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चावाप उपयुङ्क्ते महोदधौ। महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदु ॥ For समास see Tika, 5 समन्तात् –All round An अव्यय। This is an exaggeration, लव was facing चन्द्रकेतु at the time; the army was behind

लव, so the noise could not actually proceed from *all sides* That the army was behind him as enemy stated in sl, 11 below—' पश्चाद्बलैरनुसृतोऽप्युदीर्णधन्वा '। 6 वन &c – तुमुल refers to a state in which everything has got mixed up A state of confusion The idea is well expressed by the English word *tumult* The cry of the soldier, the horse the elephant &c could not be caught separately, only a confused hubbub reached the ear 7 प्रलय—&c —आ + स्फल सञ्चालने + णिच् + क्त कर्मणि = आस्फालित । It is supposed that at the time of universal destruction there are high winds which drive the sea out of its bed and cause a deluge (See Tika also)

(X) चन्द्रकेतु:—भो भो कुमार,

अत्यद्भुतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे
तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत् तवैव ।
तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतु: ॥ १० ॥

लवः (सहर्षसम्भ्रमं परावृत्य)—अहो महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य । तत् किमेभि: एनमेव तावत् सम्भावयामि ।

CHANDRA —Ho ! Ho ! Youth

You are dear to me from the highly wonderful profuson of your merits, so you are my friend, what is mine is yours indeed Why then play havoc with your own attendants ? Well, here is Chandraketu, the touch stone of your valour (10),

LAVA (*Turning back with joy and regard*)—O, the gracious and yet grim application of heroic words by the magnanimous prince of the solar race! Then what is the use of these? Him I will honour

मित—। अत्यदभुतादिति। अन्वय·—अत्यद्भुतात् गुणातिशयात् मे प्रिय असि तस्मात् त्व सखा असि। यत् मम तत् तव एव। तत् निजे परिजने किं कदन करोषि ? ननु एष चन्द्रकेतु· तव दर्पनिकषः। व्याख्या—'अत्यद्भुनात् परमबिस्मयकरात् 'गुणातिशयात् 'मे' 'प्रिय' असि' मां प्रीणयसि। एवंबिधस्य तव दर्शनात् मे प्रीतिर्जाता 'तस्मात्' प्रीतिजननात् त्वं सखा असि मे। 'यत्' वस्तु मम तत् बस्तु 'तब'। तत्' तस्मात् 'निजे परिजने' मत्सम्पर्कात आत्मपरिजने कि कदन करोषि' कथ घातं बिदधासि। न हि युक्तं तत्। 'ननु एष चन्द्रकेत. तव दर्पनिकषः' बलपरीक्षापाषाणो बर्त्तते तस्मिन्नेव विक्रमस्व ॥ 'पराबृत्य' मुखं व्यावर्त्त्य। 'प्रसन्ना' कोमला 'कर्कशा कठोरा च। 'बीरस्य बचन तस्य प्रयुक्तिः' प्रयोगः उच्चारणम् ॥ 'बिकर्त्तन.' सूर्य्यः ॥ 'एभि सैन्यै कि साध्यते न किमपि। एनम् 'सम्भावयामि सन्मानयामि द्वन्द्वयुद्धदानेन ॥

Notes—1 गुण &c,—अति + शी + अच भावे अतिशय excess गुणनाम अतिशय। तस्मात्। हेतौ ५मी। 2. प्रिय.—प्रीणाति इति प्री + क कर्त्तरि प्रिय·। You please me, I feel attracted towards you. 3 तस्मात् &c—Hence you are my friend 4 परिजने—परिगतो जन परिजनः attendant Refers to the army

(XI) (पुनर्नेपथ्ये कलकलः)

लब· (सक्रोधनिर्वेदम्)—आः कदर्थितोऽहमेभिर्वीरसंवादविघ्नकारिभिः पापैः। (इति तदभिमुख परिक्रामति)।

चन्द्रकेतुः— आर्य्य दृश्यताम् द्रष्टव्यमेतत्।
दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः
पश्चाद्बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ॥

द्वेधासमुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते
मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥११॥

(*A hubbub again in the dressing-room*).

LAVA,—(*With anger and disgust*)—O, I am insulted by these wretches who are causing interruption to my conversation with this hero (*Steps towards them*)

CHAND—Noble Sir, behold; it is worth beholding.

This one, with his bow up-lifted, having his attention fixed upon me with hauteur and curiosity, followed behind by the troops, exhibits the beauty of a cloud that wear Indra's bow and wavers on account of wind blowing in two ways (11)

मित—निर्वेदः' वैराग्यम्, घृणा। कुत्सित अर्थः 'कदर्थः निन्द्यो विषयः, बिमानना इत्यर्थः। स सञ्जातः अस्य 'कदर्थितः' बिमानितः। बीरेण संवाद.' सम्भाषणम् मेलनं बा। तत्र 'बिघ्नम्' वाधां 'कुर्वन्ति' जनयन्ति' ये तैः 'पापै.' पापिभिः सैन्यैः [मत्वर्थीयः अच्]। तदभिमुखं' बलाभिमुखम् ॥ दर्पणेति। अन्वयः—कौतुकवता दर्पेण मयि बद्धलक्ष्य पश्चात् बलैः अनुसृत उदीर्णधन्वा अयं द्वेधासमुद्धतमरुत्तरलस्य माघवतचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं धत्ते। व्याख्या—'कौतुकवता' सकौतुकेन 'दर्पेण' कौतुकमिश्रेण गर्वेण सह इत्यर्थ। युद्धाय आह्वानम् इति दर्प भग्नेषु प्रवीरेषु मम तुल्यरूपेण बालेनैवाह्वानम् इति कौतुकम्। 'मयि बद्धलक्ष्य,' दत्तदृष्टिः 'पश्चात बलै अनुसृत' सैन्यै अभिद्रुत इति तत्रापि कृतलक्ष्य उदीर्णधन्वा उच्छ्रितकार्मुक 'अयम्' एष वीर. द्वेधा' द्विप्रकारेण 'समुद्धत' समुच्चलित, यो मरुत' बायु तेन 'तरलस्य' अस्थिरस्य क्षणमितः क्षण' ततश्च प्रगतस्य 'माघवतचापधरस्य' इन्द्रधनुर्द्धरस्य 'मेघस्य लक्ष्मीं धत्ते, शोभां विभर्त्ति ॥

Notes—1 कदर्थित—अर्थ is विषय matter कुत्सित अर्थ कदर्थ disgraceful matter स सञ्जात अस्येति कदर्थ + इतच कदर्थित· disgrsced, insulted—तारकादि इतच्। 2 बी &c —सम् + बद् + घञ् भावे सवाद interview Comp. 'यदृच्छासंवाद किमु किमु गुणानाम-

तिशय —sl 16 अत्र साधुकारिणि कर्त्तरि णिनि (see टीका)। 3 तदभिमुखम्—He was coming towards चन्द्रकेतु and is now towards the army Hence the comparison below. 4. उदीर्णधन्वा—उद् + ॠ (गतौ) + क्त कर्त्तरि उदीर्ण gone up i e, up-lifted उदीर्णं धनुर्यस्य इति उदीर्णधनुस् + अनङ् समासान्त उदीर्णधन्वा। Now and then the समासान्त is not added as in "धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि" sl 4 5. द्वेधा &c,—द्विप्रकारेण इति द्वि + एधाच् = द्वेधा in two ways सम् + उद् + हन (गतौ) + क्त कर्त्तरि समुद्धत arisen तरल in opposed to स्थिर steady For समास see टीका। 6 माघवत &c —मघवन् is इन्द्र। मघोन इदम् इति मघवन् + अण माघवनम् or माघवतम् the stem irregularly changing into मघवत् by मघवा बहुलम्'। For absence of change compare न वनी माघवनी विनोदहेत," and "विजानात्ववनीं' वनीं माघवनीम्—*Rasagangadhara* 7 *Remark*—It is not possible for wind to blow *simultaneously* in two directions We have to suppose that the wind is unsteady and makes the cloud also unsteady

(XII) सुमन्त्र —कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं परवन्तो विस्मयेन।

चन्द्रकेतु —भो भो राजान,

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वेकस्मिन् कवचनिचितैर्मेध्यचर्मोत्तरीये।
कालज्येष्ठैरभिनववय कामयकाये भवद्भि
योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन वो धिग् धिगस्मान् ॥१२॥

SUM —Even to mark him the Prince alone is able : we are simply overpowered by wonder.

CHANDRA—Ho ! Ho ! Kings.

Shame to you and shame to me for this attempt that is being made by you on this one at fight—attempt by you, senior in age, on this one with a body tender by young age, by you mail-coated, on this one with a wrap of holy skin, by you beyond numbeı, on this one alone, by you on elephants, horses and cais, on this one on foot (12),

मित—'द्रष्टमपि इत्यत्र—अनेन योद्ध' कोऽपि इह बले न जानाति ? आस्तां युद्धम् एन द्रष्टमपि न जानाति।—इत्यपेरर्थ·। 'परवन्त' पराधोना अभिभूता इत्यर्थः॥ संख्येति। अन्वय—सख्यातीतै· द्विरदतुरगस्यन्दनस्थै· कवचनिचितै कालज्येष्ठै· भवद्धि एकस्मिन् पदातौ मेध्यचर्मोत्तरीये अभिनववय काम्यकाये अत्र य अयं युधि परिकर बद्ध· तेन वः धिक् अस्मान् धिक्। व्याख्या—'संख्यातीतै असंख्यै: द्विरदस्थै: गजारूढै 'तुरगस्थै' अश्वारूढै: स्यन्दनस्थै:' रथारूढैश्च 'कवचनिचितै· वर्मावृतै 'कालज्येष्ठै: वर्मावृतै· 'कालजयेष्ठै' वयोधिकै 'भवद्भि· एकस्मिन्' एकाकिनि 'पदातौ' पादचारिणि 'मेध्यचर्मोत्तरीये मृगाजिनोत्तरासङ्गे 'अभिनववयसा' शैशवेन 'काम्यकाये कमनीयगात्रे कोमलाङ्गे 'अत्र' अस्मिन् वाले विषये 'यः अयं युधि युद्धे परिकर.' सज्जा 'बद्धः' कृत 'तेन' अधर्मयुद्धपरिकरेण वः धिक् 'युष्मान् गर्हे अस्मान् चपि धिक्' ईदृशवलनायकस्य ममापि गर्हा॥

Notes—8 संखयातीतै·—Constıast with एकस्मिन्। You are so many and he alone It is an unequal fight. संखयामतीताः, (२तत्—), तै। 2 द्विरद &c,—द्विरदाश्च तुरगाश्च स्यन्दनाश्च द्विरदतरगस्यन्दनम्। Neuter singular by 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्'। तत्र तिष्ठन्ति इति कप्रत्यय कर्त्तरि। This contıasts with पदातौ। No fair fight between mounted and unmounted. 6. कवच &c—नि+चि+क्त कर्मणि निचित coveıed कवचेन निचिता। Contrast with मेध्यचर्मोत्तरीये। You are well guarded while the boy has but a wrap of deer skin on his upper half, the

lower being almost altogether uncovered 4. कालज्येष्ठे—अतिशयेन वृद्धा इति वृद्ध + इष्ठन् ज्येष्ठा । कालेन ज्येष्ठा । Hence your muscles are firm and you can bear hard knocks Contrast with अभिनववय कामयकाये । The pity of it—you do not see the unfairness. Fie on you! On me too because such a lot I am leading

(XIII) लवः (सोन्माथम्)—कथम्, अनुकम्पते नाम ? (विचिन्त्य) भवतु कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं नाटयति) ।

सुमन्त्र.—तत् किमकस्मादस्मत्सैन्यघोष प्रशाम्यति ?

लवः—पश्यामयेनमधुना सप्रगल्भम् ।

सुमन्त्र —वत्स मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् ।

चन्द्रकेतु—अत्र क सन्देह ?

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्यतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्त हिनस्ति ।
अथ लिखितमिवै तत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतममितवीर्य्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥१३॥ (चन्द्र—)

LAVA, (*With annoyance*)—What! Does he pity me! (*Reflecting*) well, I will paralyse the troops with the Jrimbhaka weapon to prevent the loss of time. (*Acts meditation*)

SUM—Well, why does the din of our army stop suddenly ?

LAVA—I will now see this spirited one

SUM—Child, I think the Jrimbhaka weapon has been invoked by this boy

CHAND,—What doubt can there be in it ?

Surely the Jrimbhaka weapon of matchless might has appeared on the scene An intermixture terrible, like

that of gloom and lightning hurts even the eye that is directed with care but which is shrouded and then freed [Lit —swallowed up and then disgorged] Besides, this army stands motionless like one, painted (13)

(CHANDRA—)

मित—। 'उन्माथः' पीडा। तेन सह यथा तथा। 'अनुकम्पते' इति पीड़ा। 'नाम' इति कुतसा। समर्थोऽहम् एक एव एषां प्रमाथाय, नाहं विपन्नः तत् कुत्सिता इयमनुत्र ·· 'तावत्' इत्यवधारणे। 'संस्तम्भयामि तावत्' इत्यन्वय.॥ सप्रगल्भम स्वच्छन्दवाग्व्यवहारः प्रगल्भः। तेन सह। 'सप्रगल्भमेनं पश्यामि' इति 'एनं सप्रगल्भ्यं यथा तथा पश्यामि' इति वा अन्वयः। बीरसवादविघ्नाभाबात् 'अधुना' स्वच्छन्दवाग्व्यवहारं कर्वन् 'पश्यामि' ॥ 'आमन्त्रितः आवाहितः व्यापारित इत्यर्थ.॥ व्यतिकर इति। अन्वयः—तामसः वैद्युतश्च व्यतिकरः इव भीमः (व्यतिकरः), प्रणिहितमपि ग्रस्तमुक्त' चक्ष हिनस्ति। अथ एतत सैन्यं लिखितमिव अस्पन्द-मास्ते। नियतम् अमितवीर्य्यं जृम्भकास्त्र जृम्भते। व्याख्या—'तामस' तमसां 'वैद्युतश्च' विद्युताञ्च य 'व्यतिकरः' समागम युगपत्प्राप्ति· स 'इव भीम' भयानक व्यतिकर 'प्रणिहितमपि' प्रणिधानपरमपि पूर्वं 'ग्रस्तम्' आवृतं पश्चात् मुक्तम् अनावृत 'चक्षः हिनस्ति क्लिश्नाति, रूपग्रहो न जायते। 'अथ किञ्च एतत् सैन्यं लिखितमिव चित्रार्पितमिव 'अस्पन्द' निश्चल यथा तथा 'आस्ते अवतिष्ठते। तस्मात् 'नियतं नूनम्, 'अमितवीर्य्यम्' अतुल-प्रभावं 'जृम्भकास्त्रं' जृम्भते आविर्भवति ॥

Notes —1 नाम—अव्यय implying कुत्सा (see टीका)। 'नाम प्राकाश्यकुत्सयो·' इत्यादि हैम। संस्तम्भयामि – सम् + स्तम्भ + णिच् + लट मि I will paralyse जडीकरोमि। 3 व्यतिकर —वि+अति +कृ+अप् भावे or कृ घ। Meeting, coming together &c as in "महानयव्यतिकरोऽस्माक प्रसाद '—Act III 4 ग्रस्त etc—ग्रस्तञ्च मुक्तञ्च। The समास is by पूर्वकालैकसर्व"—which restricts the lead to the

word that refers to पूर्बकाल (Prior time). The obstruction comes first, hence ग्रस्त leads This sort of व्यतिकर is not seen with any weapon except the जृम्भक। 6. अथ—अव्यय implying समुच्छय, i e it introduces an additional reason why it must be the जृम्भक weapon and no other `अथोऽथ स्यातां समुच्चये' इत्यादि हैम। अमित &c.—मा+क्त भावे मित measure मान। न मितम् अमितम् measureless, matchless अमितं वीर्य्यमस्य। अमित is the reading of वीरराघव and Vidyasagara's manuscripts I and 2.

(XIV) (च—) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम्।

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततम श्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः।
कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवस्तीर्य्यते
मीलन्मेघतड़ित्कड़ारकुहरै विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

(CHANDRA—) Wonder ! Wonder !

The sky is being overcast by the Jrimbhaka weapons that are dark like the gloom, massed in the pit of the nether regions and have flashing like the purple glow of molten and running brass as if by the peaks of the Vindhya hill driven by high and terrific gales at the end of a *Kalpa* with their caverns made purple by the lightning of colliding clouds (14).

मित—। पातालेति। अन्वय —कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैः मीलन्मेघतड़ित्कड़ारकुहरैः विन्ध्याद्रिकूटै इव पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततम श्यामैः उत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः जृम्भकै नभ. अवस्तीर्य्यते। व्याख्या—'कल्पस्य' ब्रह्मणो दिनस्य 'आक्षेपे' अवसाने युगान्ते इत्यर्थ ये 'कठोरा' प्रवृद्धा 'भैरवा' भीमाश्च 'मरुतः' वायव प्रलयपवना इत्यर्थः. तैः 'व्यस्तैः विक्षिप्तै किञ्च 'मीलन्तः' गतिवशात् समापतन्तः ये 'मेघाः तेषां

याः तड़ित' विद्युत ताभिः 'कड़ाराणि पिङ्गलानि 'कुहराणि' गह्वराणि येषां तादृशे 'बिन्ध्याद्रिकूटै' विन्ध्यगिरिशृङ्गैः इव पातालस्य उदरकुञ्जे कुक्षिगह्वरे 'पुञ्जितं' पिण्डीभुतं यत् 'तमः' तदिव श्यामै किञ्च उत्तप्त' अतएव 'स्फुरन्' चञ्चलः य आरकूठ' पित्तलराशि तस्य यत् कपिल'' पिङ्गल' 'ज्योतिः प्रभा तदिव ज्वलन्ती दीप्यमाना 'दीप्ति प्रभा येषां तथाविधै 'जृम्भके नभ' आकाशम् 'अवस्तीर्य्यते' व्याप्यते [अवस्तृणाते कर्मणि लट्]

Notes—1 पाताल &c — पुञ्ज a heap पुञ्ज सञ्जातः अस्य इति पुञ्ज + इतच् पुञ्जितम् heaped Now see टीका। This epithet secures resemblance in colour w th the Vindhya peaks, also justifies तामसो व्यतिकर of sl 13 2 उत्तप्त &c — आरकूट is explained as रीति। रीति स्त्रियामारकूट' इत्यमर। रीति again is a synonym for पित्तल brass "रीतिस्तु पित्तले" इत्यादि हैम। This furnishes another point of resemblance with the कड़ार-कुहर of विन्ध्यादिकूट and explains how वैदुघतश्च व्यतिकर। 3 कल्पाक्षेप &c — Kalpa is a day of Brah an At the end of it everything perishes. High gale prevails and masses of ominous clouds appear. The peaks of the Vindhya are supposed by the poet to have been uprooted by the wind and sent hurtling to collide with some of the numerous masses of clouds that are floating about Thus this epithet justifies मीलन्मेघ in the next 4 मीलन्मेघ & —The previous epithet has explained how the pe ks and the clouds meet Then the lightning in the clouds flashes and empurples the the crevices in the peaks It is not clear why the peaks of the Vindhya are singled out Like those of the Vindhya it is natural to suppose that the peaks of

the other mountains are also in motion. Why then विन्ध्याद्रिकूटैः ? Possibly the poet lived close by the Vindhya. That hill was always before his eyes and when thinking of a mountain his thought inevitably turned to the Vindhya.

(XV) सुमन्त्रः—कुत पुनरस्य जृम्भकाणामागम स्यात् ?

चन्द्रकेतु —भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वत्स नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु विशेषतो जृम्भकेषु ।

यतः,

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वात् कौशिकं गताः ।
अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि परमीपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि मन्त्रदृशः पश्यन्ति ।

SUM—But whence could a knowledge of the Jrimbhakas come to him (Lava) ?

CHANDRA—I think, from the worshipful Prachestas.

SUM.—Child, he has no experience of weapons specially of the Jrimbhaka weapons For—

Verily these are Krisasva's children. From Krisasva they passed on to Kausika; then through initiation by him they rest now with Ramabhadra. (15)

CHANDRA—Other seers of mantras too themselves see (such secrets) with the light of the *Satta guna* greatly strengthening (within them).

मित— । 'आगम' आगमनं लाभ इत्यर्थः ॥ 'अस्त्रेषु' विषये 'अस्य' भगवतः, प्राचेतसस्य 'व्यवहार.' चर्चा 'न नास्ति । सामान्यतः अयमस्त्राणि जानाति सत्यं किन्तु न व्यवहरति, जृम्भकास्त्राणि तु नैव जानाति ॥ अज्ञानकारणमाह—'यतः' इति । कृशाश्वेति । अन्वयः—एते कृशाश्वतनया

हि । कृशाश्वात् कौशिकं गताः । अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः । व्याख्या—'एते कृशाश्वस्य तनया हि' तनया एव ननु अस्त्रमात्रम् । 'कृशाश्वात् कौशिकं' कुशिकतनयं विश्वामित्रं 'गताः' संक्रान्ताः । 'अथ अनन्तरं 'तस्य' विश्वामित्रस्य यः सम्प्रदायः' नियमपूर्वकप्रदानं तेन हेतुना सम्प्रति 'रामभद्रे व्यवस्थिताः' नियताः । नान्यगामिन एते, तत् कुतोऽस्य आगमः स्यात् ॥ 'परमं प्रभूतं यथा तथा उपचीयमानः' वर्द्धमानः सत्त्वस्य 'सत्त्वगुणस्य प्रकाशः' आविर्भावः येषु तादृशाः अतएव सत्त्वगुणस्य उद्भासकत्वात् गुहायां निहितमपि द्रष्टुं समर्थाः 'मन्त्रदृशः' [इति क्विप] मन्त्रद्रष्टारः 'अपरे अपि' कृशाश्वव्यतिरिक्ता अन्ये च गुरूपदेश विनैव 'स्वयं हि' मन्त्रान् 'पश्यन्ति' । तादृशं वा भगवतो वाल्मीकेर्ज्ञानं जृम्भकेषुस्यात् ।

Notes—1. व्यवहारः—वि + अव + हृ + घञ् भावे practice, experience 2 एते—The तनयत्व is emphasised, hence masculine, 3. तत्सम्प्रदायेन—सम् + प्र + दा + घञ् भावे = सम्प्रदाय a gift by formal intiation, हेतौ ३या । 5 रामभद्रे &c —The Viraeharita imparts the knowledge to लक्ष्मण also. 5. परम &c —The सत्त्वगुण is described as प्रकाशक, i e, it lights up dark corners. "सत्त्व लघु प्रकाशकम्"—*Tattva-kaumudi*. Hence it reveals secrets Consequently when सत्त्वगुण has sufficiently developed in a person he can see the प्रयोग and संहार mantras of any weapon and therefore of the Jrimbhakas also. So even if कृशाश्व had seen before, it is not unlikely that वाल्मीकि also saw them independently through the development of सत्त्वगुण within him, उप + चि + शानच् कर्मकर्त्तरि, as "चीयते बालिशस्यापि" in Mudra I 3,

(XVI) लक्ष्मणः—वत्स, सावधानो भव परागतः प्रवीर ।

कुमारौ (अन्योऽन्यं प्रति)—अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

(सस्नेहानुरागं निर्वर्ण्य)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशय
पुराणो वा जन्मान्तरनिविड़बन्ध परिचय ।
निजो वा सम्बन्ध किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो
ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

SUM —Be careful, child, the great hero has come

THE YOUTHS (*With reference to each other*)—Ha! Pleasing is the sight of this youth! (*Marking with love and affection*)

Is it this chance meeting, (or) is it the profusion of merit, (is it) again old acquaintance with a firm attachment in a prior birth, or close relationship unknown through the influence of fate, that this one being seen, forces the heart to close attention. (16).

मित— । 'अवधानम्' एकागता। तेन सह 'सावधानः'। प्रकृष्टो बीर प्रबीरः समागतः ॥ 'अन्योऽन्यं प्रति' अन्योऽन्यमुद्दिश्य। लवस्य स्वगतम् चन्द्रकेतोस्तु सुमन्त्रं प्रति जनान्तिके। यदृच्छेति। अन्वय— एतस्मिन् दृष्टे किमु यदृच्छासंवाद किमु गुणानाम् अतिशयः, किमु जन्मान्तर-निविड़बन्धः पुराणः परिचयो वा, बिधिवशात् अविदितः कोऽपि निजः सम्बन्धी वा मम हृदयम् अवधानं रचयति। व्याख्या—'एतस्मिन्' अस्मिन् कुमारे 'दृष्टे सति 'किमु' किंस्वित् यदृच्छासंवादः' एव आकस्मिक. समागम, 'किमु' किंस्वित् एतस्य 'गुणानाम् अतिशय.' गुणप्रकर्षः 'किमु' किंस्वित् 'जन्मान्तरे' पूर्वस्मिन् कस्मिंश्चित जन्मनि निविड़ः' दृढ़ः 'बन्धः' बन्धन' यस्य तादृशः 'पुराणः' प्राक्तनः 'परिचयो वा' सम्बन्धो वा, विधिवशात् दैवगत्या 'अविदित' परस्परस्य अविज्ञातः 'कोऽपि निजः 'सम्बन्धो वा' आत्मीया बान्धवता वा 'मम हृदयं चेत. (कर्म) 'अवधानम्' एकाग्रतां 'रचयति' गमयति ॥

Notes—1. प्रियदर्शन.—प्रीणातीति प्री+क कर्त्तरि = प्रियम् pleasing. प्रियं दर्शनमस्य। 2. यदृच्छा &c —ऋच्छा is गति course of

events. 'या ऋच्छा यदृच्छा। तथा संवादः a casual meeting 3 किमु—An अव्यय implying वितर्क deliberation. Each notices his heart being attached towards the other and he then deliberates as to its cause. Three explanations occur—(a) It is pure chance (यदृच्छासंवादः) ; (b) It is the endowment of the other (गुणानामतिशयः), (c) It is the existence of some sort of relationship. The last again falls under two heads —(i) Relationship in prior life (जन्मान्तरनिबिड़बन्ध. परिचय) ; (ii) Present relationship accidentally remaining unknown (निजो वा सम्बन्धः &c.) 4. हृदयम्—अणिकर्त्तकर्म of रचयति। Thus हृदयम् अवधानं रचयति—the heart adopts attention. Attaching णिच् again (this time हेतुमणिच्) यदृच्छासंवादः (प्रयोजक) हृदयम् (प्रयोज्यकर्म) अवधानं रचयति by the rule "गतिबुद्धि—" because रच has become here गत्यर्थक। 5. रचयति —We have singular because the nominative यदृच्छासंवाद &c. exclude one another. If any one of them is adopted, the rest must be dropped. Hence with only one nominative we have the singular 6 *Remark*—As already remarked this sort of अन्योऽन्यभाषण is extremely unnatural. Again it seems the correct reading of the verse has escaped us. We have explained अवधानं रचयति as अवधानं गमयति। In that case it is difficult to see why the poet rejects the plain गमयति and prefers the awkward रचयति। Both suit the metre. Comp—"चेतसा...स्मरति जननान्तरसौहृदानि"—Sak

(XVII) छमन्त्र—भूयसा जीविधर्म एष यत् रसमयो कस्यचित् क्वचित् प्रीति. यत्र लौकिकानां व्याहारः तारामैत्रकं चक्षूराग इति। तम-प्रतिसंख्येयम् अनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति।

अहेतु पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

SUM,—It is mostly the way of the living that some one's friendliness foi some one else is full of affection for which the designation of the worldly people is 'pupil-friendship', 'eye-delight' &c That inconceivable and causeless something they call 'love'

There is no counter-action to the leaning that is causeless That thread in the shape of affection stitches up indeed the vital of the heart (17)

मित—। 'भूयसा' प्रायेण 'जीविधर्म' प्राणिस्वभाव 'एष यत् कस्यचित् प्रीति' आनन्दः क्वचित् क्वापि जने 'रसमयी' प्रेमपूर्णा भवति 'यत्र' यस्यां रसमय्यां प्रीतौ 'लौकिकानां' लोकानां 'तारामैत्रकं' कणीनिकासख्य' चक्षूरागः' नयनरञ्जनम् 'इति' च व्याहार' उक्तिः भवति। तामेव प्रीतिं लोकाः केचित् तारामैत्रकमाहुः केचित् पुनश्चक्षूरागम् इति। 'अप्रतिसंख्येयम्' 'अनिर्व्वचनीयम्' 'अनिबन्धनम्' अहेतुकं 'तं प्रेमाणम् आमनन्ति' प्रेमशब्देन निर्दिशन्ति लोका इति शेष। यत् वस्तु तारमैत्रकमिति चक्षूराग इति च कथ्यतेतत् किमात्मकं कुत उत्पद्यते इति ज्ञातुमशक्यम, परं तस्य प्रेम इति संज्ञा लोके। अहेतुरिति। अन्वयः—य पक्षपातः अहेतु तस्य प्रतिक्रिया नास्ति। स हि स्नेहात्मकः तन्तुः अन्तर्मर्माणि सीव्यति। व्याख्या—'य पक्षपात' अभिसमाश्रय पक्षावलम्बनमित्यर्थ। स्नेहकृत पक्षपातः इति उपचारात पक्षपातः स्नेहः। य स्नेह 'अहेतु,' निष्कारण. 'तस्य' प्रतिक्रिया' प्रतिविधानं नास्ति। 'स हिः' न स्नेहः किन्तु स्नेहरूपः 'तन्तुः' सूत्रम्। किं क्रियते तेन सूत्रेण इत्याह—'अन्तर्मर्माणि' आभ्यन्तराणि मर्मस्थानानि स 'सीव्यति' योजयति [सिवधातोः दैवादिकस्य लट्] तन्नाशे हृदयमेव भिद्यते इत्यर्थ। प्रेमा ते अस्मिन् लवे जात., अनुबर्त्तस्व तमहेतुक' प्रेमाणम् इत्याशयः ॥

Notes.—1 भूयसा—प्रकृत्यादि ३या। 2, जीविधर्मः—जीवः जीवनम्। स अस्ति एषाम् जीव+इनि जीविन. the animate world. तेषां धर्म। 3 तारा &c—तारा pupil of the eye मैत्र friend-ship. तदेव मैत्रकम। ताराणां मैत्रकम्। 4 चक्षूरागः—राग. । affection, चक्षूषां राग। 5 अप्रति &c.—प्रतिसंख्या is enumeration after the manner of the सांख्य system of philosophy, i. e', enumeration as प्रकृति or as महत्, अहङ्कार &c प्रतिसंखातुमशक्यम् अप्रतिसंख्येयम् incapable of being classed as प्रकृत महत् &c. Hence inconceivable 6 अनिवन्धनम्—निवध्यते अनेन इति नि+वन्ध+लुयट् करणे निवन्धतम् that with which restiained, cause. अविद्यमानं निवन्धनमस्य। 7 प्रेमाणम्—प्रियस्य भाव इति प्रिय+इमनिच् प्रेमन (प्रातिपादिक)। This is often used in the neuter , here it is masculine 8. अहेतु &c—पक्षपात preference, Here सुमन्त्र declares for यदृच्छासंवादः in Chandiaketu's speech above गुणानामतिशय etc. are evidently cited as हेतु for the preference, यदृच्छासंवादः furnishes the only instance where the preference is अहेतु।

(XVIII) कुमारौ (अन्योऽन्यं प्रति)—

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे।
यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-
दुन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥ (क—)

THE YOUTHS (With referenc to each other)—How indeed are arrows to be shot at this body that is lovely like a polished Rajapatta gem and at the arrival of which (Or—sight of which) my body stands with hairs on and through a desire to embrance. (18) (THE YOUTHS—)

मित—। एतस्मिन्निति। अन्वयः—मसृणितराजपट्टकान्ते एतस्मिन् शरीरे कथमिव सायकाः मोक्तव्याः यत्प्राप्तौ परिरम्भणाभिलाषात् मम अङ्गम् उन्मीलितपुलककदम्बम् आस्ते। व्याख्या—मसृणः कृतः' यः 'राजपट्टः' (इन्द्रनीलो ?) मणिः तस्मिन्निव 'कान्ते कमनीये सुन्दरे इत्यर्थः एतस्मिन् शरीरे कथमिव केन वा प्रकारेण 'सायकाः मोक्तव्याः वाणाः पातयितव्या, न कथमपि इत्यर्थः। अस्य शरीरस्य सौष्ठवहानिर्बाणपातेन न कर्त्तव्या इति भावः। न केवलमनौचित्यम्, अप्रसङ्गश्च बाणपातस्य इत्याह—'यत्प्राप्तौ यस्य शरीरस्य 'प्राप्तौ' समागमे सति यद्दर्शने याते इत्यर्थः परिरम्भणस्य' आलिङ्गनस्य अभिलाषात् इच्छया 'मम अङ्गम् उन्मीलत् आविर्भवत् पुलककदम्बं रोमाञ्चसमूहः यस्मिन् तथाविधं सत् 'आस्ते वर्त्तते। अङ्गे रोमाञ्च. कुतो नु करे बाणस्य प्रपञ्च प्रसङ्गश्च इति भावः॥

Notes—1 अन्योऽन्यम् etc.—Unnaturalness is already noted. 2 मसृणित etc —मसृण smooth, मसृणः कृतः इति मसृण+णिच् (नामधातु)+क्त कर्मणि मसृणितः polished राजपट्ट is some gem, which gem it is not clear. But the boys were कुवलयदलस्निग्धश्यामः (IV, sl. 19), इन्द्रनीलमणिमेचकच्छवि (VI, sl 17) etc. So possibly राजपट्ट is an emerald, 3 कथमिव &c.—The first half of the verse shows the undesirability of shooting It is sheer vandalism to spoil the beauty of it with arrow marks. 4 यत्प्राप्तौ &c.—The second half states the fighter's inability to shoot. Love rules supreme, How can there be a fight ?

(XIX) (कु—)

किन्त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना
शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः।
किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते॥ ९॥

(THE YOUTHS)—But in the matter of one who has resorted to stern mettle, what other source of help exists but weapons? What again is really the use of the weapon of which such a one may not become the mark? What will this very one think of (lit—say to) me if I turn back from the fray even when the bow is raised? Verily the horridflavoured ways of warriors (Or—the ways of warriors are horrid-flavoured and) check the course of affection. (16)

मित—। किन्त्विति। अन्वयः—किन्तु आक्रान्तकठोरतेजसि शस्त्रं विना का नाम गतिः। यस्य ईदृशः विषयो न जायेत तेन शस्त्रेण अपि किम्। आयुधे उद्यते अपि युद्धविमुखं माम अयमेव किं वक्ष्यति। दारुणरसः वीराणां समयः स्नेहक्रमं बाधते हि। व्याख्या—'किन्तु' अनुचितेऽपि बाणपाते 'आक्रान्तम्' अधिकृतं 'कठोरं' 'तेजः' शौर्य्यं येन तथाविधे जने विषये 'शस्त्रं' विना का नाम गतिः' उपायः स्यात्। उद्यतायुधे अस्मिन् ममापि आयुधमेव शरणं न किञ्चिदन्यत् इत्यर्थः। 'यस्य शस्त्रस्य 'ईदृशः' एवंविधः वीरः 'विषयो न जायेत' पात्रं न स्यात् 'तेन' अपात्रे प्रयुक्तेन 'शस्त्रेण अपि किं प्रयोजनं न किमपि। अतः पातनीयो बाणः। अन्यथा 'आयुधे' धनुषि 'उद्यते अपि' मयि प्रहर्त्तुम् उत्तोलिते अपि युद्धविमुखं रण-पराङ्मुखं माम अयमेव किं वक्ष्यति' स्नेहपात्रम् एष एव मत्सम्बन्धे किं मंस्यते कापुरुषं मां संस्यते इत्यर्थः। तत प्रवर्त्ततां रणः। 'दारुणरसः' क्रूरास्वादः 'वीराणां समय' आचार. 'स्नेहस्य क्रमं' प्रसरं बाधते हि वारयत्येव ॥

Notes—1, आक्रान्त &c.—आक्रान्त is आरूढ़। कठोर is प्रवृद्ध। Now see टीका। Lit.—He has mounted fully developed mettle i e, He has adopted stern course in the matter of myself We have to suppose that each of the youths assumes the other to be in a stern mood while he himself is affectionate. 2. जायेत—"हेतु हेतुमतोर्लिङ" इति लिङ्। The sense is

शस्त्रेण किमपि न स्यात् यदि ईदृशः विषयो न जायेत। The कार्य्यकारण-भाव is obvious 3 आ+युध+क करणे घञर्थे आयुधम् the bow. In this sense compare 'तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यताम्"—*Raghu* 4 दारुणरसः—दारुण bitter रस taste स्वाद। दारुणःरसो यस्य of a bitter taste.

(XX) सुमन्त्रः (लवं निर्वर्ण्य सास्रमात्मगतम्)—हृदय, किमन्यथा परिकल्पसे ?

मनोरथस्य यद्बीजं तद्दैवेनादितो हृतम्।
लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुत ॥ २० ॥

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्य्य स्यन्दनात्।

सुमन्त्रः—तत् कस्य हेतोः ?

चन्द्रकेतुः—यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपि खलु आर्य्य क्षात्रधर्म्मश्चानुगृहीतो भवति, न रथिनः पादचारमायोधयन्ति इति शास्त्रविदः परिभाषन्ते।

SUM. (*Having marked Lava—To himself with tears*)—O heart, why do you build perversely ?

What was the source of my desire had long before been demolished by fate. The twig being first clipped whence is the show of flower ?

CHANDRA—Noble Sumantra, I alight from the car.

SUM—And that for what reason ?

CHANDRA—For then this mighty soul becomes honoured, besides, noble Sir, the duty of the military caste is observed too : "Charioteers do not fight those that are on foot" so do say those that are versed in the Sastras.

मित—। 'लवं निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा "सीतासुतोऽयं वा स्यात्" इति सन्दिह्यमान तत्क्षणमेव "मृता सीता असम्भवमेतत्" इति समादधानः 'सास्रं' रुदन् स्वगतमाह—'हृदय अन्यथा' अन्यप्रकारेण मिथ्या इत्यर्थः किं परिकल्पसे' परिकल्पयसि। अन्तर्भावितण्यर्थः कल्पतिरत्र ॥ मनोरथस्तेति। अन्वयः—मनोरथस्य यत् बीजं तत् आदितः दैवेन हतम्। लतायां पूर्व-लूनायां कुत प्रसूनस्य आगम.। व्याख्या—'मनोरथस्य सीतासूतोऽयं भवेत् इत्येवंरूपस्य अभिलाषस्य 'यत् बीजं मूलकारणं सीतारूपं 'लता आदितः' पूर्वमेव दैवेन हतम् तत् असङ्गतो मे मनोरथः। 'लतायां पूर्वलूनायां प्रसूना-गमकालात् प्रागेव छिन्नायां 'कुतः प्रसूनस्य आगम' पुष्पोद्गमो भवेत् ॥ पूजितः' आदृतः। 'क्षात्त्रधर्म्मः क्षत्रियाचारः। 'अनुगृहीत अनुसृतः। प्रकृते तमेव आचारं वर्णयति—न रथिनः इति। 'पादचारं' पदातिम्। 'परिभाषन्ते' वदन्ति ॥

Notes 1.—परिकल्पसे—For similar use with the sense of णिच् compare "श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम्"—sl 27 below. Some read परिप्लवसे for परिकल्पसे। With this translate—why do you rush perversely? Also compare 'अयञ्च संप्लवमानमात्मानम् &c VI, xxx again 'परिप्लवमानहृदयः संप्रमुग्धोऽस्मिः'—VII, xv 2, क्षात्र &c.—क्षत्त्रस्य अयम् इति क्षत्त्र+अण् क्षात्त्रः। क्षात्त्रः धर्मः। पादचारम्—पादेन चारः गति अस्य, तम्। आयोधयन्ति —आ+युध+णिच्+लट् अन्ति cause to fight

(XX) सुमन्त्रः (स्वगतम्)—कष्टं वतानुप्रपन्नोऽस्मि।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु।
कथं वाभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखायं धर्मसंशयेषु आर्य्यमेव पृच्छन्ति तत् किमार्य्यो विमृशति ?

सुमन्त्र.—आयुष्मन् एवं यथाधर्ममभिमन्यसे।

एष सांग्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

SUM. (*To himself*)—Alas ! I am in a fix.

How can one like me either disapprove a just course of action or approve a step that savours solely of rashness ? (21).

CHANDRA—As our revered elders too refer to your noble self their father's dear friend, in conflicts of duty, then why does the noble one hesitate now ?

SUM —O long lived one, the law is as you take it (lit—you take it in accordance with the law).

This is the rule of battle , this is the ancient usage ; this indeed is the course of heroic conduct of the lines of Raghu's race (23),

मित— । 'कष्ट' सङ्कटम् 'अनुप्रपन्नः' प्राप्तः अस्मि । 'बत' (अव्ययम्) अहो खेदः ॥ कथमिति । अन्वयः—मादृश कथं न्याय्यमनुष्ठानं प्रतिषेधतु कथं वा साहसैकरसां क्रियाम् अभ्यनुजानातु । व्याख्या—'मादृशः' वीराचाराभिज्ञः 'कथं न्याय्यम्' समुचित युक्तम् 'अनुष्ठानम्' आचरणं 'प्रतिषेधतु' निषेधतु । रथादवतरणम् अनुमोदनीयं मे इत्यर्थः । 'कथं' वा' पक्षान्तरे केन प्रकारेण 'साहसम्' अविमृश्यकारिता एव 'एकः रसः' स्वादः यस्यां तादृशीं 'क्रियाम्' अनुष्ठानम् 'अभ्यनुजानातु' अनुमोदताम् । इह रथादवतरणे अविमृश्यकारितामात्रं पश्यामि तदेतदपि नानुमन्तुमुत्सहे । एवं कार्य्यनिर्णयकष्टे पतितोऽस्मि ॥ तातमिश्राः' पूज्यास्ताता रामादयः । 'पितुः' तेषां जनकस्य दशरथस्य सखायम् । 'धर्मेषु' कर्त्तव्येषु कर्मसु 'संशयाः' इदं वा कर्त्तव्यमिदं वा इत्येवंरूपा' 'सन्देहाः' तेषु विषये पृच्छन्ति । 'विमृशति' विचारयति ॥ एवम अनेन प्रकारेण 'यथाधर्मं' धर्ममनतिक्रम्य एव 'अभिमन्यसे' कर्त्तव्यमवगच्छसि । रथादवतरणं युक्तमेव ते इत्यर्थः ॥ एष इति । अन्वय —एष सांग्रामिको न्यायः, एषः सनातनो धर्म, इयं हि

रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः। व्याख्या—'एष सांग्रामिकः' संग्रामप्रयोजनः 'नयायः' धर्मः। अनेनैव धर्मेण संग्राम प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। नायमिदानी-नूतनी धर्मः किन्त 'एष सनातन" चिरनूतनो 'धर्म'। सनातनतामेव दर्शयति —इयं हि 'रघुसिंहानां' मनुप्रभृतीनां रघुकुलतिलकानां 'बीरचारित्रस्य' बीरोचिताचारस्य 'पद्धति' मार्गः। अनेनैव पथा रघुवृद्धा बीरपदवीमारूढाः। यं धर्मं कुलपुरुषा अन्ववर्त्तन्त तमेवानुवर्त्तस्व' इति भावः।

Notes—1 कष्टम्—कष्ट here is a dilemma 2. कथम् &c—This presents the two horns of the dilemma. I can neither approve nor disapprove Sumantra hesitating 3. विमृशति —deliberates, i e hesitates. "वितर्क स्यात् उन्नयनं परामर्शो विमर्शनम्"—हेमचन्द्र। In this sense' cp "रामप्रवासे व्यमृशन् न दोषम्" —Bhatti. III 4 सांग्रामिक—संग्रामः war, battle. संग्रामप्रयोजनमस्य इति संग्राम+टञ् सांग्रामिकः the object of which is a fight, see next 5 न्याय—नितराम् अयते अनेन इति नि+अय+घञ् करणे=न्याय guide, code, rule &c. 6. सनातन—सना is सदा always It is an अव्यय। सना सव इति सना+ट्यु ल् सनातन eternal, 7. इयं हि &c.—This shows that the code or rule has long been observed in the famfly. चारित्र is the same as चरित्र। अण् स्वार्थे प्रज्ञादि or चर+उणादि इत्रण्। पादाभ्यां इन्यते इति पाद्+हन+क्तिन् कर्मणि पद्धतिः track, पाद् becomes पद् by 'हिमकाषिहतिषु च'।

(XXII) चन्द्रकेतुः—प्रतिरूपं वचनमार्य्यस्य।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च।
भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम्॥ २२॥

सुमन्त्र (सस्नेहास्रं परिष्वजय)—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो विजेतु-
र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्त
दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥२४॥

CHAND—A declaration worthy of noble one !

You alone know history, mythology, the teachings of law and the observances of the race of the Raghus (23)

SUM (*Embracing with tears of affection*)—

Well, how many, O child are the days passed since even that dear boy, your father the slayer of Indrajit, was born. Even his child follows the course of heroes. Luckily (Or—O joy !) the house of Dasaratha has attained stability. (24)

मित—। "एष सांग्रामिको न्यायः' इत्यादि 'वचनम् आर्य्यस्य प्रतिरूपम्' अनुरूपम्। कोऽन्य एवं ब्रवीतु ॥ इतिहासमित्यादि। अन्वयः—इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च रघूणां कुलस्थितिञ्च भवन्त एव जानन्ति। व्याख्या—'इतिहासं' पुरावृत्तं 'पुराणञ्च' सृष्टिस्थितिप्रलयादिविवरणग्रन्थाश्च 'धर्म्मस्य' कर्त्तव्याकर्त्तव्यस्य 'प्रवचनानि च' अनुशासनानि च रघूणां कुलस्थितिञ्च, कुलप्रतिष्ठापकमाचारञ्च भवन्त एव जानन्ति'। इतिहासज्ञा पुराणज्ञा धर्मज्ञा स्थितिज्ञाश्च सन्त्येव, परं चत्वारि इतिहासादीनि समुदितानि आर्य्ये एव भवति सन्ति नान्यस्मिन् इत्यर्थः ॥ जातस्येति। अन्वयः—वत्स वत्सस्य इन्द्रजितो विजेतुः पितुरपि ते जातस्य अमूनि कति नाम दिनानि, तस्य अपत्यमपि वीरवृत्तम् अनुगच्छति। दिष्ट्या दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठां गतम्। व्याख्या—हे 'वत्स' तात 'इन्द्रजितो विजेतुः' दमयितुः 'पितुरपि ते' लक्ष्मणस्यापि 'जातस्य अमूनि कति नाम दिनानि' स्वल्पान्येव दिनानि गतानि। 'तस्य' अनतिचिरजातस्य 'अपत्यमपि' तनयोऽपि' वीरवृत्तं' वीराणां चरितम् 'अनुगच्छति' अनुकरोति। दिष्ट्या' अहो हर्षः 'दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठां गतं' कुलस्थितिं प्राप्तम् ॥

Notes.—1. इतिहासम्—इतिह is an अव्यय meaning traditional knowledge. इतिह आस्ते अस्मिन् इति इतिह+आस+घञ

अधिकरणे इतिहासः history 2 पुराणम्—पुरा is an अव्यय meaning *prior time* पुरा भवम् इति पुरा+टुयल् पुरातनम् or पुराणम्। The latter form is by निपातन। But has a technical meaning, viz, works describing creation. &c. सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। भूम्यादेश्चैव संस्थानं (वंशानुचरितञ्चैव) पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ This is a sort of mythology A knowledge of इतिहास and पुराण entitles one to say "एष सांग्रामिको न्याय"। 3 धर्म्म &c. —प्रोच्यते एभिः इति प्र+वच+ल्यट् करणे प्रवचनानि discourses, धर्मस्य प्रवचनानि। Knowing these one can say 'एष धर्म्मः सनातनः'। 4. भवन्त एव—You alone know all the four, so it befits you alone to say "एष सांग्रामिको न्यायः" &c 5. कुलस्थितिम् —तिष्ठत्यनया इति स्था+क्तिन करणेस्थितिः measures which secure stability कुलस्य स्थितिः &c. Without knowing this you could not have said "इयं हि रघुसिंहानाम् &c. 9 पितुरपि etc —You are a boy! even your father is a boy. This is the force of अपि। 7. इन्द्रजितो विजेतु—पितुः alone leaves it in doubt whether राम लक्ष्मण, भरत or शत्रुघ्न is meant इन्द्रजितो विजेतुः specifies लक्ष्मण। The epithet is for identification. दिष्ट्या—An अव्यय implying joy or luck 8 प्रतिष्ठाम्—प्रतितिष्ठति अनया इति प्रति+स्था+अङ् भावे प्रतिष्ठा preservation, stability Unless the young generation knows how to behave, the race is as good as extinct Fortunately Chandraketu's chivalry shows that Dasaratha's race has escaped that danger.

(XXIII) चन्द्रकेतुः—(सकष्ठम्)—

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः।
इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥२५॥

सुमन्त्रः—अहह हृदयमर्मदारणानि एतानि चन्द्रकेतोर्वचनानि।

लव — हन्त मिश्रीकृतोरसो वर्त्तते ।

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढ़े कुमुदिनी
तथैवास्मिन्-दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।
झनत्कारक्रूरक्वणितगुणगुञ्जद्गुरुधनु-
र्धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोल्वणरस ॥२६॥

CHANDRA. (*In anguish*)—"What is the stability of our race when the eldest of the descendants of Raghu is going un-represented"—With this grief our other three elders are being consumed. (25).

SUM—Ah ! These words of Chandraketu rend the vitals of the heart

LAVA—Alas ! The feelings have become mingled.

On this one coming to view, my sight feels joy like the lily when the moon has come in sight ; while my arm has the grim heroic sentiment clearly betrayed and courts fight with its love fixed upon the mighty bow that hums in its string and the tinkle (of whose bells) are sharp like a rattle (26).

मित—। अप्रतिष्ठे इति । अन्वय —'रघुज्येष्ठे अप्रतिष्ठे न कुलस्य का प्रतिष्ठा इति दुःखेन न अपरे पितरः तप्यन्ते । व्याख्या—'रघुषुज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे' प्रतिष्ठाविरहिते अपत्यलोपात् वंशस्थितिशून्ये सति नः कुलस्य' रघुवंशस्य 'का प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठा नास्ति एव । 'इति' अनेन 'दुःखेन नः अपरे त्रय पितरः' लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना 'तप्यन्ते' तापमनुभवन्ति ॥ हृदयस्य' यत् 'मर्म' जीवस्थानं तस्य दारणानि' भेदनानि । हृदयमर्म एभिश्छिद्यते इव इत्यर्थः ॥ 'रसः एकाधिको रस 'मिश्रीकृतः' परस्परं मिश्रितः 'वर्त्तते' जातः ॥ तदेव दर्शयति यथेति । अन्वयः—यथा इन्दौ समुपोढ़े कुमुदिनी आनन्दं व्रजति तथा अस्मिन् (समुपोढ़े) मम दृष्टिः । अयं पुनः विकच-विकरालोल्वणरसो बाहुः झनत्कारक्रूरक्वणितगुणगुञ्जद्गुरुधनुर्धृतप्रेमा (सन्)

कलहकाम (एव)। व्याख्या—'यथा इन्दौ' चन्द्रे 'समुपोढ़े' उपस्थिते 'कुमुदिनी आनन्द व्रजति' प्रीतिं लभते 'तथा अस्मिन्' कुमारे समुपोढ़े 'मम दृष्टि' आनन्दं व्रजति। अयं पुनः पक्षान्तरे एष 'विकच' परिव्यक्तः 'विकराल.' अतिभीषणः 'उल्वणरस.' वीरो रस यस्य तथाविधः मम बाहुः' भुजः 'झनत्कार' इव 'क्रूर' क्वणिते' किङ्किणीध्वनि यस्य तादृशं, 'गुणेन' मौर्व्या 'गुञ्जत' ध्वनत् यत् गुरु' महत् 'धनु' तस्मिन् 'धृतं' वद्ध' 'प्रेम प्रीतिः यस्य तादृशः सन् ,कलहकाम' युद्धार्थी संवृत्तः। दृष्टौ शान्तः वाहौ वीरः इति मिश्रीकृतो रसो रसक्रमो वर्त्तते इत्यर्थ ॥

Notes,—1. दु खेन etc.—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया and तप्यन्ते has कर्मणि लट्। 2 समुपोढ़े—सम् + उप + वह + क्त कर्मणि = समुपोढ़ brought close. 3 कलहकाम —कलहं कामयते इति कलह + कामि + ण कर्त्तरि। 4 झनत्कार etc —झनत् here has to be taken as an original शब्द not a mere अनुकरणशब्द। If treated as an अनुकरणशब्द then डाच् becomes compulsory giving द्वित्व etc, as in झनझनायितस्यन्दनैः sl 5 झनत् + कृ + घञ् भावे = झनत्कार a rattle, उपपदतत्—अनुकरणशब्द gives झनझनाकार, a गतितत्—। क्वण् + क्त भावे = क्वणित a tinkle. These are from small bells (किङ्किणी) attached to the horns of the bow Comp. "झनज् झनितकङ्कणक्वणितकिङ्किणीकं धनु", VI, 1. Now see टीका।

(XXV) चन्द्रकेतु (अवतरन्)—आर्य्य सावित्रश्चन्द्रकेतुरभिवादयते।

सुमन्त्रः—

अजितं पुण्यमूर्जस्वि ककुत्स्थस्येव ते महः।
श्रेयसे शाश्वतो देवो वराह परिकल्पताम् ॥२७॥

अपिच—

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरूणामपि !

ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥२८॥

Chandra.—(*Alighting*) Noble Sir, Chandraketu of the solar race salutes you

Sum —May the eternal god Varaha grant you, for safety, holy, mighty, unbeaten majesty as of Kakutstha (27 .

Moreover.

In the fight may the sun, the god that is the father of your race, cheer you on , may the son of Mitra and Varuna (i.e Vasistha) who is the preceptor of even your seniors, bless you , may you have the valour of Indra, Vishnu, Fire and Wind as well as of Garuda , may the charm of the twang of the string of the bows of Rama and Lakshmana unfailingly grant you success. (28).

मित—। अजितमिति। अन्वयः—शाश्वतो देवो वराह ते श्रेयसे ककुत्स्थस्येव पुण्यम् ऊर्जस्वि अजित मह परिकल्पताम्। व्याख्या—'शाश्वत' सनातन' 'देवो वराह, आदिवराहरूपो नारायण 'ते' तव 'श्रेयसे' मङ्गलाय (तादर्थ्ये कर्मणि वा ४थी) 'ककुत्स्थस्येव' राज्ञ' पुरञ्जयस्य इव 'पुण्य' पवित्रम् 'ऊर्जस्वि वीर्यवत् 'अजितम्' अपराहत 'मह.' तेज' 'परिकल्पताम्' परिकल्पयतु। अन्तर्भावितण्यर्थ ॥ देव इति। अन्वय—देव. सविता य' ते गोत्रस्य पिता, त्वा समरे धिनोतु। मैत्रावरुण, य' ते गुरूणामपि गुरु त्वाम् अभिनन्दतु। वैष्णवम् आग्निमारुतम् अथो सौपर्णम् ओज' ते अस्तु। रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रश्च जय देयात्व। व्याख्या—'देव. सविता' सूर्य' 'य ते गोत्रस्य पिता' वंशस्य प्रवर्त्तक' 'त्वा समरे' अस्मिन् युद्धे 'धिनोतु' प्रीणयतु शङ्का निरस्य मनस प्रसादमादधातु। मित्रावरुणयो' अय मैत्रावरुण' वशिष्ठ' 'य ते गुरूणा' रामादीनाम् 'अपि गुरुः' आचार्य. सः 'त्वाम् अभिनन्दतु' युद्धाय सन्नद्ध' प्रशसतु। 'ऐन्द्रम्' इन्द्रसम्बन्धि (अण्) 'वैष्णव" विष्णुसम्बन्धि 'आग्निमारुतम्' अग्निसहकृतपवनसम्बन्धि 'अथो सौपर्णम्' गुरुडसम्बन्धि च 'ओज.'

तेजः 'ते अस्तु'। रामलक्ष्मणयो 'धनुषो' याभ्यां त्वं युध्यसे तयो 'ज्याघोष' गुणगुञ्जनमिव यो 'मन्त्र' स 'च' ते 'जय देयात् एव' अन्यथाभावेन अवश्यमेव ददातु॥

Notes· 1. काकुत्स्थस्य - ककुदि तिष्ठति इति ककुद्+स्था+क कर्त्तरि =ककुत्स्थ. one mounted on the hump of a bull. तस्य। काकुत्स्थ is the name given to पुरञ्जय, the grandson of इक्ष्वाकु, because thus mounted he fought demons on behalf of Indra who had assumed the form of a bull. Comp. "पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह्य इतीरित.। वाहनत्वङ्गतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृष।· स युमानस्तमारुह्य युयुतसु. ककुदि स्थित.। तेजसाप्यायितो विष्णो पुरुषस्य परात्मन"।' Also "महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूप य' संयति प्राप्तपिनाकिलील.। चकार वाणै रसुराङ्गनाना गण्डस्थली प्रोषितपत्रलेखा"॥ &c. परिकल्पताम् For a similar use of क्लृप see 'किमन्यथा परिकल्प्यसे", para xx. 2-a. चिनोतु— चिञ्+लोटतु। Cp. "चिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम्"—kirat. 1. 13. मैत्रावरुण' See Act 1, para xx. To avoid इञ् derive मित्रावरुणयो अयम् इति मित्रावरुण+अण्। 4. अग्निमारुतम्—अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ। The इ of अग्नि becoming आ by "देवताद्वन्द्वे च"। अग्नामरुतौ इदम् इति अग्नामरुत्+अण् आग्निमारुतम्। Here the आ of अग्ना is ousted by इ by the rule "इद्वृद्धौ"—when the उत्तरपद has वृद्धि the आ and ई of अग्नि make way for इ। The उत्तरपद also takes वृद्धि by the rule "देवताद्वन्द्व च" which occurs again in connection with उभयपदवृद्धि। आग्निमारुतम् ओज does not mean the ओजः of अग्नि and मरुत separately. but of the two working together. Fire is irresistable when it is urged on by wind दा+लिङ (आशिषि)+यात्=देयात्। 5. रामलक्ष्मण &c.—चन्द्रकेतु had both the bows with him.

(XXVI) लवः—कुमारः अति हि नाम शोभसे रथस्थ एव; कृतं कृतमत्यादरेण।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु ।

लवः—आर्य प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेषूपकरणेषु ? किन्तु अरण्यसदो वयमनभ्यस्तरथचर्याः ।

Lava—Prince, staying on the car you are really showing off to great advantage. Away, away with over-attention

Chandra.—Then let your highly talented self also grace a chariot.

Lava—Noble Sir, take the prince back on the car

Sum—Do you too respect Chandraketu's request ?

Lava What is the hesitation about one s own things ? But we, the denizens of the wood, are unpractised in the movements of cars

मित— । 'नाम इत्यव्ययम् अभ्युपगमे । 'कृतम्' इति मान्तमव्ययं निषेधे ॥ 'अलङ्करोतु' आरोहणेन इति शेषः ॥ 'प्रत्यारोपय' प्रत्यवस्थापय ॥ 'अनुरुध्यस्व' सम्मानय ॥ 'विचारः' पर्यालोचना गच्छामि न वा इत्याकारा । 'स्वेषु' निजेषु 'उपकरणेषु' सामग्रीषु । निज द्रव्यम् अविचार्यैव ग्राह्यं तत् भवदुपस्थापित रथम् आरोहामि इत्यत्र कः सन्देह । 'किन्तु अरण्यसदः' (सद क्विप्) वनवासिनो 'वयम् अनभ्यस्ता' अननुशीलिता 'रथचर्या' रथेन योधनं यै तादृशाः । रथे स्थित्वा युद्ध गलग्रहो मे 'इत्यापाततः' वस्तुतस्तु पदातिरपि रथिन त्वा जेष्याम्येव इति हृदयम् ॥

Notes—1. कृतम्—सम्भ्रमे द्विर्वचनम् । See sak कृतं सन्देहेन ।
2. प्रत्यारोपय—प्रत्यारोहय is the alternative form. This is to सुमन्त्र । 3. स्वेषु This is in accordance with Chandraketu's offer "यन्मम तत् तवैव", sl 9. Hence your chariot is my chariot, so there can be no hesitation (विचार) in using it 4. उपकरणेषु —उपक्रियन्ते एभि इति उप+कृ+ल्युट् करणे=उपकरणानि things that

minister to one's comfort. तेषु। विषयाधिकरणे ७मी। 5. अनभ्यस्त &c.—चरणम् इति चर+यत् भावे स्त्रियां=चर्या movement. रथस्य चर्या रथचर्या movements of or in the chariot. Now see Tika. This does not mean that Lava pleads his inability to drive a car. The offer of a chariot includes that of a qualified driver also. But accurate shooting from a moving chariot comes from practice alone. Hence the car would be at this stage a handicap to Lava, this is what Lava apparently means to say. But really he feels that though on foot he is more than a match for Chandraketu on a chariot.

(XXVII) सुमन्त्रः—जानासि वत्स दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमाचरितुम्। यदि पुनस्तामीदृशमैक्ष्वाको राजा रामभद्रः पश्येत् तदास्य स्नेहेन हृदयमभिस्यन्देत।

लवः—आर्य स सुजनः स राजर्षिः श्रूयते। (सलज्जमिव)—

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिघातिनः
क इह च गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते।
तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां
विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २८ ॥

Sum.—My child, you know how to behave befitting pride and courtesy. As you are, if Ramabhadra, the king of the race of Ikshvàku, sees you, then his heart will melt with affection.

Lava—Noble Sir that royal sage is said to be a good man (*As if with sahme*)—

We too are not indeed usually like this, the obstructors of sacrifices Who ever again does not in the world think highly of that king for his virtues ? Even thus, that proclamation of the guards of the horse really caused me annoyance by its bitterness as an insult to the whole Kshattriya race. (29.)

मित—। 'दर्पस्य सौजन्यस्य' च 'यथा उचित' भवति तथा उचितमनतिक्रम्य 'आचरितु' जानासि। अस्मिन् रथप्रत्याख्याने परमा त्वया विदग्धता प्रकटीकृता, दर्पश्च दर्शित, सौजन्यञ्च अव्याहतमेव। 'ईदृशम्' एवंविधम्, वाचि कर्मणि च प्रवीण मित्यर्थ । अभिस्यन्दते द्रवीभवेत ॥ वयमिति। अन्वय—वयमपि न खलु एवप्राया क्रतुप्रतिघातिन । क' वा इह त राजानं गुणै, न च बहुमन्यते। तदपि तुरङ्गमरक्षिणा स व्याहार: अखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतया मे विकृतिम् अकरोत् खलु। व्याख्या—'वयमपि न खलु' नैव 'एवंप्राया, प्रायेण ईदृशा, क्रतुप्रतिघातिन' यज्ञविघातका । सुजन' स राजर्षि:, वयमपि न दुर्जना, इत्यर्थ'। 'क, वा' पक्षान्तरे क 'इह' जगति 'त राजानं गुणै, न च' नैव 'बहुमन्यते पूजयति। सर्व एव बहुमन्यते वयञ्च इति भाव'। 'यदपि' एवं सत्यपि 'तुरङ्गमरक्षिणाम् अश्वरक्षकाणाम्, 'स व्याहार,' अयमश्व पताकेयम् इत्यादिघोषणा 'अखिलक्षत्रस्य' निखिलक्षत्रियजाते 'आक्षेपात् अवमाननात् या 'प्रचण्डता' दु सहता तया 'मे विकृति' मनोविकारम अकरोत् 'खलु' अकरोदेव ॥

Notes - 1. ऐक्ष्वाक —Explained (See para viii). **2.** अभिस्यन्दते—Also अभिष्यन्दते with cerebral. 3. तदपि—तद् is an अव्यय implying निर्देश—pointing at, The निर्देश is of two facts—(i) We are not disposed to obstruct, (ii) We respect the king. In spite of these facts I was annoyed, because of प्रचण्डता, दुसह:ता etc.

(XXVIII) चन्द्रकेतु: (सस्मितम्)—किंनु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष ?

लव:—अस्त्विहामर्षो मा भूद्वा। एतत्तु पृच्छामि—दान्तं हि

राजानं राघवं शृणुमः, स किल नात्मना दृप्यति नाप्यस्य प्रजासु दृप्तत्वं जायते। तत् किं मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ?

(ल—)

Chandra (*With a smile*)—Do you forseoth cherish intolerance at the excess of even father's majesty ?

Lava Be there intolerance or be not , this, however, I ask—We hear that king Raghava is self-restrained , himself does not surely show pride nor again can pride find footing among his subjects. Why then do his men-utter fiendish language ? (L—)

मित—। 'तातस्य प्रताप'। तस्य उत्कर्ष' अतिशय। तस्मिन् विषये 'अमर्ष' असहनम्॥ 'दान्त' दमसम्पन्नं क्रोधादिदमनशीलम्। राक्षसीं राक्षसोचिता दृप्तामित्यर्थः।

Notes 1 दान्तम्—दम् + णिच् + क्त कर्मणि दान्त or दमित। तम्। 2. राक्षसीम्—रक्षस इयम् इति रक्षस् + अण् स्त्रियाम् राक्षसी suiting a demon, ताम्। 3. उद् + ईर + णिच (चुरादि) + लट अन्ति उदीरयन्ति।

(XXIX) (ल—)—

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः।
सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः॥ २०॥
इति ह स्म तां निन्दन्ति, अथ सूनृतामभिष्टुवन्ति।

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति।
तांचाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीरा सूनृतां वाचमाहुः॥ २१॥

(L.—) The language of the wild and the haughty the sage's call fiendish [Or —a demoness]. That is the root of all enmities, it is indeed the bane of the world. (30).

For this very reason they condemn it while they extol its opposite.

And a true and agreeable speech, the mother of blessings, the wise call a cow—the speech that milks desires keeps ill luck at a distance, yields fame, kills demerit. (31).

मित— । ऋषय इति । अन्वयः—ऋषय. उन्मत्तदृप्तयो. वाचम् राक्षसीमाहु. । सा सर्ववैराणा योनि । सा लोकस्य निर्ऋति हि । व्याख्या—ऋषय उन्मत्तस्य सुराविह्वलस्य अप्रकृतिस्थस्य 'दृप्तस्य' बलगर्वितस्य च 'वाचं राक्षसीम् आहु,' । 'सा' राक्षसी वाक् 'सर्ववैराणा जगति वैरपुञ्जाना 'योनि' कारणम् । 'सा लोकस्य' जगत. निर्ऋतिर्हि अलक्ष्मीरेव ॥ 'ह' इति 'स्म' इति च वाक्यपूरणे अव्ययम् ॥ कामानिति । अन्वय.—या कामान् दुग्धे अलक्ष्मी विप्रकर्षति कीर्त्ति सूते दुष्कृतं छिनत्ति ताम् एता मङ्गलाना मातरं सूनृता वाच धीरा' धेनुम् आहुरपि च । व्याख्या—'या' इतरा वाक् 'कामान्' मनीषितान् 'दुग्धे' सम्पादयति 'अलक्ष्मीं' दुर्भाग्य विप्रकर्षति' दूरीकरोति 'कीर्त्ति' सूते' यश आवहति 'दुष्कृतं छिनत्ति' पापं नाशयति 'ताम् एता मङ्गलाना मातरम्' इत्य कल्याणाना निदान ता सूनृता वाचं सत्यप्रियभाषणं 'धीरा:' ऋषय 'धेनुम् आहुरपि च' । एका राक्षसीमाहु अपराञ्च धेनुम् ॥

Notes —1. राक्षसीम्—रक्ष: एव इति रक्षस्+अण् स्वार्थे स्त्रियाम् राक्षसी (demoness) is the name given to it by sages. In contradistinction from the other kind of speech which receives from them the name धेनु (milch-cow). 2. हस्म—Both ह and स्म are अव्यय used as expletives (वाक्यपूरणे) । 3. अभिष्टुवन्ति—अभि×स्तु लट् अन्ति । ष comes by "उपसर्गात् सुनोति" । 4. च अपि—Both imply समुच्चय । The context is राक्षसीम्

आह: धेनुम् आहुरपि च । Or we may take च as implying पक्षान्तर —the other side. "च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति विकाण्डशेष. । Cp. "गौ गौ. कामदुघा ब्रह्मदुघागौ." ।

(XXX) सुमन्त्रः—परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण ।

लवः—यत् पुनश्चन्द्रकेतो वदसि 'किं नु भवतस्तातप्रतापोत् कर्षेऽप्यमर्षः" इति तत् पृच्छामि किं व्यवस्थितविषयाः क्षात्त्रधर्मा इति ।

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैक्ष्वाकम् । तद्विरम विरमातिप्रसङ्गात् ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।
जामदग्न्यस्य दमने नैवं निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

Sum.—this boy the pupil of Prachetasa, is of a thoroughly pure character. What he says is replete with Vedic conceptions (or conceptions befitting a sage) [Or—is endowed with Vedic refinement (or —refinement befitting a sage.]

Lava—Again, O Chandraketu, as you say "Do you forsooth cherish intolerance at the excess of even father's majesty" so I ask "Are the virtues of the Kshattriya caste of a restricted sphere ?'

Sum.—Surely you know not Sire of Ikshvaku's race, so Cease, O cease from over-reaching.

True, heroism has been shown by you by the slaughter of troops. It behoves you not to talk thus of the vanquisher of Jamadagnya. (32.)

मित । 'अन्ते समीपे 'वसति इति अन्तेवासी' शिष्यः । 'अयम आर्षेण संस्कारेण' श्रौतेन शोधनेन करणेन । यद्वा ऋषिजनोचितेन ज्ञानेन 'अभिसम्पन्न' युक्तं'

वच. 'वदति' युक्तं यथातथा वदति वा ॥ 'व्यवस्थित.' नियत 'विषय' येषा तादृशा । चात्रधर्मा' शौर्यादयः' इहैव सन्ति नान्यत्र इत्यस्ति काचित् व्यवस्था किम ? अतिशयितः प्रसङ्ग. 'अतिप्रसङ्ग' अनधिकारचर्चा । तस्मात् विरम ॥ सैनिकाना-मिति । अन्वय —सैनिकाना प्रमाथिन त्वया ओजायित सताम् । जामदग्न्यस्य दमने रामे एव निवर्त्तन अर्हसि । व्याख्या—सैनिकानाम्' अस्मत्पक्षीयाणा वनाना 'प्रमाथेन' हननेन कारणेन 'त्वया ओजास्विना वलवता इव आचरितं 'सताम्' । तथापि 'जामदग्न्यस्य' जमदग्निसुतस्य भृगुपते 'दमने (कर्त्तरि ल्यु) विजेतरि विषये, रामे इत्यर्थ 'एवम्' अनेन प्रकारेण अनादरेण इत्यर्थ 'निर्वक्तु' निर्देष्टु न युज्यसे । मनेत्र जामदग्न्यदमने रामे चात्त्रधर्मा व्यवस्थितविषया एव इति भाव ॥

Notes - 1 आर्षेण &c.— ऋषि sage or Veda "ऋषिर्वेदे वशिष्ठादौ" इत्यादि विश्वमेदिन्यौ । तस्य अयम् इतिऋषि + अण् आर्ष: belonging to a sage or Vedic. सम् + कृ + घञ् करणे सस्कार purification, or घञ कर्मणि = संस्कार conception. करणे तया । 2. यत् &c.— यत् तत् imply हेतु । Because (यत) you ask me a question, so (तत्) I reply with another question, viz. कि व्यवस्थित &c. 3. व्यवस्थित &c — वि + अव + स्था + क्तकर्त्तरि व्यवस्थित restricted. विषय is the subject to which चात्त्रधर्म attaches. Lava asks – Are we to understand that चात्रधर्म adheres to a certain particular object (राम) and is to be found nowhere else ? Of course the drift is that is possible that there are other Kshtriyas quite as valorous as राम । Who knows that I myself am not a match for him ? 4. अतिप्रसङ्गात्—प्र + सञ्ज + घञ् भावे प्रसङ्ग context, अतिप्रसृत. प्रसङ्ग अतिप्रसङ्ग: carrying of point beyond its limit, rushing in where angels fear to tread ! 5. ओजायितम —ओजस् here means ओजस्वि powerful. ओजसा, i e, ओजस्विना इव आचरितम् इति ओजस् + क्यङ (नाम धातु) + क्त भावे ओजायितम् played the hero.

The स of ओजस् disappears by "कत्तृ कवङ सलोपश्च"। 6. जाम्दग्न्यस्य—जमदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् इति जमदग्नि+यञ् जामदग्न्य descendant of जमदग्नि। Here the *son* is treated as a mere descendant. If the son is taken as a son, the affix is अण् giving जामदग्न। 7. नैवम् &c—If you do speak thus, it becomes अतिप्रसङ्ग on your part and I say विरम विरमातिप्रसङ्गात्। see 'व्याङ्परिभ्योरम।'

(XXXI) लवः (सहासम्)—आर्य्य, जामदग्न्यस्य दमनः स राजा इति कोऽयमुच्चैर्वादः ?

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां
बाह्वोर्वीर्य्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्यस्तस्मिन्
दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

Lava (*With a laugh*)—Noble Sir, what high praise is this that the king is the subduer of Jamadagnya ?

It is surely an established fact that the strength of Brahmanas is in speech while the strength that is in the arms lies with the Kshattriyas Jamadagnya, a Brahmana took to arms He being subdued, what credit goes to that king ? (33)

भित—। 'उच्चै' ऊर्जित 'वाद' उक्ति. इति कर्मधारय। महती कथा इति विद्यासागर॥ सिद्धमिति। अन्वय.—द्विजाना वीर्य्यं वाचि, यत्तु वीर्य्यं बाह्वो' तत् क्षत्रियाणाम एतत् सिद्ध हि। जामदग्न्य शस्त्रग्राही ब्राह्मणः। तस्मिन् दान्ते तस्य राज्ञ. का स्तुति'। व्याख्या—'द्विजाना ब्राह्मणानां 'वीर्य्यं' प्रताप: 'वाचि तिष्ठति, यत् तु' यत् पुन 'वीर्य्यं बाह्वो.' भुजयो 'तत् क्षत्रियाणाम्,' अस्ति न तु ब्राह्मणानाम्। 'एतत् सिद्धं' हि सर्वजनविदितमेव। 'जामदग्न्य शस्त्रग्राही अस्त्रधारी 'ब्राह्मण' शस्त्रग्रहणे अनधिकारी इत्यर्थं स कथ क्षत्रियवत् निःशस्त्राणि प्रयुञ्जीत। तत् 'तस्मिन्' कृतस्त्रिवास्त्रधारिणि 'दान्ते' विजिते सति 'तस्य राज्ञः' रामस्य 'का स्तुति' कोऽयमुच्चैर्वाद. ॥

Notes : - 1. सिद्धम्—Well-known. Comp. "नैसर्गिकी सुरभिण' कुसुमस्य सिद्धा &c "– I, sl. 14. 2. द्विजानाम्—द्वि here means not *two* but *twice.* द्वि जाता इति द्वि+जन ड कर्त्तरि द्विजा. Brahmanas तेषाम् । strictly speaking ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य are all द्विज but the poet restricts the word here to Brahmanas only. Comp "चात्र द्विजलञ्च परस्परार्थम्"—*Bhatti.* I शस्त्रग्राही—शस्त्र गृह्णाति इति शस्त्र+ग्रह+णिनि कर्त्तरि साधकारिणि। But wielding of weapons requires strength of arms which Brahmanas do not possess. Hence Jamadagnya must have been a feeble fighter. 4 दान्ते—दम+णिच क्त कर्म्मणि दान्त or दमित। Qual. तस्मिन् which has भावे ७मी।

XXXI) चन्द्रकेतुः (सोन्माथमिव)—आर्य्य आर्य्य कृतं कृतमुत्तरोत्तरेण।

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान भृगुनन्दनोऽपि।
पर्य्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

Chand (*As if with great pain*)– Noble Sir, Noble Sir, away with more discussions.

This now is some fresh incarnation of the Soul Supreme to whom even mighty deligther of the race of Bhrigu is no hero and who does not know of holy deeds of father through which was obtained the grant of safety to the seven worlds (34).

मित—। 'उन्माथ' पीडा। तेन सह यथा तथा। आर्य्य" इत्यत्र सम्भ्रमे द्विरुक्तिः। 'कृतम्' निषेधे अव्ययम्। सम्भ्रमे द्विरुक्ति.। 'उत्तरम' प्रत्युक्ति.। 'उत्तरञ्च' प्रतिवादिकृतम् 'उत्तरञ्च' वादिकृतम 'उत्तरोत्तरम'। "सर्वो द्वन्द्वो

विभाषा एकवद्भवतीति वक्तव्यम्," इति द्वन्द्वैकत्वम् । यद्वा 'उत्तरस्य' प्रतिवादिकृतस्य 'उत्तर' वादिकृता प्रत्युक्तिः उत्तरोत्तरम्' उक्तिप्रत्युक्तिपरम्परा । तेन अलम्, इत्यर्थ ॥ कोऽपीति । अन्वय—एष सम्प्रति नव कोऽपि पुरुषावतार यस्य भगवान् भृगुनन्दन अपि न वीर, यस्य पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि पुण्यानि तातचरितानि न वेद । व्याख्या—'एष सम्प्रति इदानीन्तने' काले नव कोऽपि' अचिन्त्यस्वरूप 'पुरुषावतार पुरुषस्य भगवतो नारायणस्य अवतारविशेष 'यस्य' समक्षं 'भगवान् भृगुनन्दन' एकविंशतिवारक्षत्रियान्तकरणेन भृगुवंशीयाना नन्दयिता जामदग्न्योऽपि 'न वीर'। यस्य' य पुन 'पर्याप्ता साकल्येन प्राप्ता 'सप्तभुवनस्य अभयदक्षिणा' अभयदान येभ्य अतएव 'पुण्यानि' पावनानि तादृशानि 'तातस्य' रामस्य 'चरितानि' कर्माणि 'न वेद' न जानाति । इदनीन्तनतया एष भृगुपतिचरित तातचरितञ्च न जानाति, ईदृशेन अज्ञेन सह का उक्तिप्रत्युक्ति. । तत् विरमतु भवान् इति सुमन्त्रं प्रति चन्द्रकेतोरुक्ति ॥

Notes —1 सोन्माथम्—उद् मथ+घञ् भावे उन्माथ. pain पीडा । तेन सह यथा तथा । See para xiii. 2 पुरुष &c—पुरुष is नारायण । अवतरन्त्यनेन इति अव+तॄ घञ् करणे अवतार. incarnation पुरुषस्य अवतार. । 3. यस्य—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । यस्य—सम्बन्धे न वीरः । 4. पर्याप्त etc—परि+आप क्त कर्मणि पर्याप्त fully attained. परि implies सर्वतोभाव । दक्षिणा gift दान । "दक्षिणा निम्नि दाने च" इति त्रिकाण्डशेष । Now see टीका ।

(XXXIII लवः—को हि रघुपतेश्चरितं महिमानञ्च न जानाति ? यदि नाम किञ्चिदवक्तव्यमस्ति—अथवा शान्तम् ।

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

Lava—Who ever does not know of the deeds and

greatness of the lord of the Raghus ? If there is something to becriticised—Or peace !

Why discussed ? He is our senior, his deeds are not for scrutiny. Leave him alone. He is indeed great in the world with fame unimpaired even in the killing of the wife of Sunda. Also the three steps, with face not turned back that were taken in the fight with Khara, or again the skill (strategy ?) displayed in killing the son of Indra—in all these the people are well informed ! (35.)

मित—। 'चरित' तत्तदद्भुत कार्य्यजातम्। 'महिमानम्' महत्वम्। यदि नाम इति सम्भावनायाम्, 'वक्तव्य' विचार्य्य सत् वा असत् वा इति चिन्तनीयम्। 'अथवा शान्तम्' इति परवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम्॥ वृद्धा इति। अन्वयः—अथवा शान्तम्, किं वर्ण्यते। वृद्धा. ते विचारणीयचरिता न, तिष्ठन्तु। सुन्दस्त्रीदमने अपि अखण्डयशस' ते लोके महान्तो हि। यानि खरायोधने अपराङ्मुखानि त्रीणि पदानि आसन् अपि, यत् इन्द्रसूनुनिधने कौशल वा, तत्रापि जन अभिज्ञ। व्याख्या—'अथवा' पक्षान्तरे 'शान्तन्' मास्तु वक्तव्यम्, किं वर्ण्यते, चरितस्य महिम्नश्च वर्णनया अलम्। कारणमाह—'वृद्धा:' वयोज्येष्ठा' 'ते' स राम. (गौरवे बहुवचनमिह सोत्प्रासम्)। 'विचारणीय' समालोचनार्ह 'चरित' कार्य्य येषा तथाविधा 'न' भवन्ति, तत् तिष्ठन्तु ते। एतत्तु चरित प्रति। महिमान प्रत्याह—'सुन्दस्त्री' 'ताडका तस्या 'दमने' निधने 'अपि' स्त्रीवधे कृतेऽपि 'अखण्डम् अविकल' 'यशो' येषा तथाविधा. 'ते' स राम. 'लोके' जगति 'महान्तो हि' लोकोत्तरा एव। यदि महान्तो नस्युः स्त्रीवधात् अयशो जायते लोकोत्तरत्वादेव न जातम्। 'यानि खरेण' सह यत्, 'आयोधन युद्धमभूत तस्मिन् अपराङ्मुखानि अपरावृत्तानि अपरावृत्तवदन यथा तथा पश्चात् निहितानि इत्यर्थ. 'त्रीणि पदानि पदक्षेपा' आसन् अपि अभवंश्च यत इन्द्रसूनो. इन्द्रपुत्रस्य वालिनः प्रमाथे कौशलं वा निपुणता च (वा इति समुच्चये) 'तत्र अपि तेषु सर्वेषु च 'जन अभिज्ञ. कोन विज्ञानवान्। सर्वं विदित लोकस्य॥

Notes :—1. यदि नाम &c.—यदि and नाम are अव्यय, both implying सम्भावना। Com. "न तस्य यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन." &c.

Viracharita. He was going te criticise but he checks himself with 'अथवा शान्तम्' । 2. शान्तम्‌अव्यय (मकारान्त) here implying prohibition. Away with criticism. See our Sak. also. 3. महान्त This—is said tauntingly. महत् great, superhuman. स्त्रीवध ruins the fame of ordinary men , it did not effect Rama because Rama is superhuman ! ! 4 यानि &c.—Rama had to fall back three steps though all the while facing (आपाङ्‌मुखानि) खर। Here विद्यासागर quotes from the रामायण—" विकल स क्षतो बाण खरो रामेण सयुगे। मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रतम्॥ तमापतन्तं सक्रुद्धं क्षतास्त्री रुधिराप्लुतम। अपासर्पद्‌द्वित्रिपदं किञ्चित् त्वरितविक्रम.॥" 6 अपराङ्‌मुखानि—पराक विवृत्तं मुखंयेषु पराङ्‌मुखानि। with face turned back. न पराङ्मुखानि। No ण because a पद intervenes The (परा+अच्, मुख)। The prohibition is by "पदव्यवायेऽपि"। अपि here and the वा in यद्वा imply समुच्चय of पदासि and कौशलम्। See टीका। 6. तव —This is the correlative of यानि and यत्। 8. अभिज्ञो जन'—This is in suport of को हि ··न जानाति।

(*finu*) चन्द्रकेतुः—आः ! तातापवादभिन्नमर्याद, अति हि नाम प्रगल्भसे।

लवः—अये ! मयैव भ्रुकुटीधरः संवृत्तः।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनयोः क्रोधेन। तथाहि—

चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः

किञ्चित् कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवो-

श्चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥२६॥

कुमारौ—तदितो विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)।

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः।

CHANDRA Ah! You, that have broken the bounds of decorum by denouncing father, are rattling on a bit too much.

LAVA Ha! He has worked up a frown at myself

SUM Their ire is up. Thus -

The nodding resulting from emotion shakes the knot of the tufts of hair, the eyes, that by nature slightly resemble the petals of the red lotus, are becoming deep red; the face, by the knitting of the eye-brows that are giving sudden jumps shows the beauty of the moon when the stain is prominent and of the lotus when black bees hover above (36).

The Youths -Then let us repair hence to ground, suitable for fighting (*Exeunt all*.

This is the Fifth Act named "The Valour of the Youths"

मित—। 'आ' इत्यव्ययं कोपे। 'तातस्य' रामस्य 'अपवादेन' निन्दया 'भिन्ना भग्ना' 'मर्य्यादा' सत्कारक्रमः येन, तत्सम्बुद्धि। 'प्रगल्भसे' वाक्चापलं कुरुषे॥ 'कुटी' भङ्ग' वक्रता। 'भ्रवो, कुटी' भ्रुभङ्ग। ("इको ह्रस्व—" इति ह्रस्व-विकल्प)। भ्रुकुट्या धर.॥ 'स्फुरित' प्रकटीभूतम्। भावे क्त॥ चूडेति। अन्वयः—आकूतजो वेपथु, चूडामण्डलबन्धनं तरलयति। स्वयं कोकनदच्छदस्य किञ्चित् सदृशे नेत्रे रज्यतः। अकाण्डताण्डवितयोः भ्रुवो, भङ्गेन वक्त्रं उत्कटलाञ्छनस्य चन्द्रस्य उद्भ्रान्तभृङ्गस्य कमलस्य च कान्तिं धत्ते। व्याख्या—'आकूतात् अभिप्रायात आवेगात् इत्यर्थ, 'जात य, 'वेपथु, कम्पः शिर'कम्प इति यावत् 'स चूडामण्डलस्य शिखासमूहस्य' 'बन्धन ग्रन्थिं' 'तरलयति दोलयति। 'स्वयम् आत्मना स्वभावादित्यर्थ, कोकनदच्छदस्य रक्तोत्पलपत्रस्य 'किञ्चित् सदृशे ईषत्तुल्ये 'नेत्रे नयने 'रज्यत' लोहिते भवत.। 'अकाण्डे अनवसरे 'ताण्डवितयोः क्रतोद्धतनृत्ययो' 'भ्रुवो भङ्गेन कौटिल्येन हेतुना 'वक्त्रं' मुखम् उत्कटलाञ्छनस्य परिस्फुटकलङ्कस्य, 'चन्द्रस्य एवम् 'उद्भ्रान्ता' परिपतन्तः 'भृङ्गा भ्रमराः यस्मिन् तादृशस्य 'कमलस्य च प्रफुल्लपद्मस्यापि 'कान्ति धत्ते शोभा

विभर्ति ॥ 'तत तस्मात्, विमर्द' कर्त्तव्य इति हेतो इत' अस्मात्, रणकर्म्मणः अयोग्यात् स्थानात 'विमर्दक्षमां युद्धयोग्यां 'भूमिम् अवतराव याव ॥

Notes.—1 तात &c —For समास see टीका। मर्य्यादा here is *the respect due* to स्थिति। Observance of स्थिति is a high virtue always. Hence "न मर्य्यादाभङ्ग क्षणमपि न नोचैर्व्यभिरुचि.", "स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम्' &c 2 भ्रुकुटी &c —भ्रु becomes optionally भ्रु or भ्रू। Hence three forms—भ्रूकुटी भ्रुकुटी भ्रकुटी। Some add yet a furth form भृकुटी। Cp. the rule 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' and the Varttika "अभ्रुकुं सादीनामिति वक्तव्यम्। Some also wish अ to come in place of the vowel of भ्रू। "अकारोऽनेन विधीयते इति व्याख्यानान्तरम्." – Bhattoji Thus 3 forms, 3. तरलयति—तरल चञ्चल। 'तरल' करोतीति तरल+णिच (नामधातु)+लट् ति। 4. आकूतज.—आकूत is usually अभिप्राय hence आवेग eagerness. 5 अकाण्ड &c.—काण्ड is अवसर occasion अकाण्ड no occasion, off season. ताण्डव is उद्धतनृत्य, here quick movement. ताण्डव. सञ्जात अनयो इति ताण्डव+इतच्। Now see टीका। 6. चन्द्रस्य &c.—It seems difficult to realise comparrison with चन्द्र and कमल separately or with the two combined ? Either way the idea seems hazy. चन्द्र is *white*, कमल is *purple*, while the face of the boys are *blue* ! ! Separate comparison, so far as *appearance* (वर्ण कान्तिम्) is concerned, is a hazardous matter. If चन्द्र aud कमल be taken combined the concept well nigh escapes comprehension. 7. विमर्द etc —विमर्द' क्षमते इति विमर्द+क्षम+ण कर्तरि स्त्रियाम् = विमर्दक्षमा allowing a combat, ताम्। The place where they were was not unsuitable, as is obvious from the fact that लव was fighting the soldiery (बल) there. The object is to remove them from the stage, because actual fighting must not be staged—this is against the rule of dramaturgy. 8. निष्क्रान्ता. सर्वे—Remember चन्द्रकेतु is on foot, and has not yet remounted his chariot.

———

उत्तरचरितम्

षष्ठोऽङ्कः ।

(I) (तत प्रविशति विमानेनोज्ज्वलेन विद्याधरमिथुनम्)

विद्याधर —अहो खलु अनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोरकाण्डप्रचण्डकलहयो. उद्द्योतितक्षात्त्रलक्ष्मीकयोरद्भूतोद्भ्रान्तदेवाडराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये पश्य पश्य—

> झनज्झनितकङ्कणक्वणितकिङ्किणीकं धनु-
> र्ध्वनद्गुरु गुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ।
> वितत्य किरतो, शरानविरतस्फुरच्चूडयो-
> र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् ॥१॥ (वि—)

(*Then enter a pair of Vidyadharas in a bright balloon*)

MALE VIDYADHARA—O the deeds of valour—deeds with gods and demons bewildered at the marvels—of the two youths of the race of the Sun who are suddenly engaged in a fierce fight and by whom lustre has been added to the virtues of the Kshattriya tribe. Thus behold, darling behold—

A wonderous fight, awful to the universe, waxes between these two who with tufts of hair daugling incessantly are showering arrows, having drawn the bow that is twanging deeply with a fierce tumult raised by the string and the horns and with the bells sounding like jingling bracelets (I) (MALE—)

मित— । "विद्याधरयोः मिथुनम्' कश्चित् विद्याधर ' तत्पत्नी च इत्यर्थः । 'अहो खलु अनयोः विक्रान्तचरितानि' । 'विक्रान्तं' विक्रमः । भावे क्तः । तस्य 'चरितानि' कर्माणि, विक्रमकृतानि कर्माणि इत्यर्थः । अनयो कयोः ? —'अकाण्डे' अप्रसङ्गे अकस्मात् इत्यर्थ· 'प्रचण्ड कलहो' ययोः तादृशयोः 'विकर्त्तनकुलकुमारयोः' सूर्य्यवंशप्रभवयो· बालयोः । पुनः किम्भूतयो ?— 'उद्द्योतिता' उद्भासिता निजकर्मभिः इति शेषः 'क्षात्रलक्ष्मीः' क्षत्त्र-कुलश्री· याभ्यां तयो । ययोरेभि चरितै क्षात्त्रलक्ष्मी अलङ्कृता भवति तयो इत्यर्थः । किम्भूतानि चरितानि ?—'अद्भुतेन' आश्चर्य्येण 'उद्भ्रान्ताः' विचलिता. 'देवासुरा सुरदानवाः येषु तथाविधानि चरितानि ॥ झनज्झनितेति । अन्वय —झनज्झनितकङ्कणक्वणितकिङ्किणीकं गुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् (अतएव) गुरुध्वनत् धनुः वितत्य शरान् किरतोः अविरतस्फुरच्चडयोः भुवनभीमं विचित्रम् आयोधनम् अभिवर्द्धते । व्याख्या— 'झनज्झनित' झनजझनशव्दं कुर्वत यत कङ्कणं' करभूषणं तस्य क्वणितं' शव्द इव 'क्वणितं' यासां तादृश्यः 'किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिका. यस्मिन् तथाविधं, किञ्च 'गुणेन अटनीभ्याञ्च 'कृतः करालः भीमः 'कोलाहलः' शव्द यस्मिन् तथाविधम् एतएव गुरु गभीरं यथा तथा ध्वनत 'गर्जत् 'धनु वितत्य' आकृष्य 'शरान् किरतोः' वषतोः 'अविरतम्' अविश्रान्तं यथा तथा स्फुरन्ती' दोलायमाना 'चुडा' केशवन्ध चूडामण्डले ययोः तादृशयो अनयोः 'भुवनानां' सम्वन्धे 'भीमं भयावहं विचित्रम् अत्यद्भुतम् आयोधनं युद्धम् अभिवर्द्धते' भृशायते अतिभूमिंच गच्चति ॥

Notes—1 विद्याधर &c —विद्याधर is a kind of demi-gods. मिथुन a couple. विद्याधरयो· मिथुनम् । 1. उद्योतित &c —उद् + द्युत + णिच् + क्त कर्मणि उद्द्योतित illumined. क्षत्त्र the warrior class. क्षत्त्रस्य इयम् इति क्षत्त्र + अण् + ङीप क्षात्त्री belonging to the warrior class लक्ष्मी wealth, virtues etc. क्षात्त्री लक्ष्मी क्षात्त्रलक्ष्मीः the natural endownents of the military class, i e., strength, courage, martial training etc. Next बहु—with कप् added

as समासान्त See I. 22. । 4 विक्रान्त etc—see टीका। Vidyasagara takes विक्रान्त as विक्रमपरिचायक the क्त being कर्त्तरि। 5. झनज्झनित etc,—झनज्झन is a व्यक्त word, not an अव्यक्तानुकरण as in झनझनायित (V sl 5) In झनझनायित the word is झनत which is doubled, here the whole of झनज्झन is the word and no doubling झनज्झन सञ्जात अस्य इति झनज्झन + इतच् झनज्झनितम्। क्वण + क्त भावे क्वणितम् sound Now see टीका। समासान्त कप्। For a similar scene, see अभिषेक नाटक VI

(II) (वि—) विजृम्भितञ्च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि।
स्तनयित्नोरिवामन्द्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

तत्प्रवर्त्त्यतामनयोः प्रवीरयोरनवरतम् अविरललितविकचकनककमलकमनीयसन्ततिः अमरतरुतरुणमणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरःपुष्पनिपातः।

विद्याधरी—ता किंत्ति उण अआण्डविप्फुरिदतडिच्छडाकडारं विअ अम्बरं झत्ति संवुत्तं [तत् किमिति पुनः अकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारमिव अम्बरं झटिति संवृत्तम्]।

(Male) And the dum-dum-ing of the divine drum deep like that of cloud has begun for the safety of both (2).

So let there be commenced unto these mighty heroes an incessant shower of flowers that is pleasant from the honey of a mass of gem-like fresh buds of the celestial tree —shower, the flow of which is made charming by lovely fullblown golden lotuses strewn thick

Female Vid—Well then why again has the sky suddenly become yellow as if with an unseasonably flashed array of lightning ?

मित—। विजृम्भितेति। अन्वयः—द्वयोरपि मङ्गलाय दिव्यस्य दुन्दुभेः स्तनयित्नोरिव आमन्द्रं दुन्दमायितं विजृम्भितञ्च। व्याख्या—'द्वयोरपि'

कमारयो. 'मङ्गलाय' अक्षतदेहरक्षणाय 'दिव्यस्य दुन्दुभेः' स्वर्गीयपटहस्य स्तनयित्नोरिव' मेघस्येव 'आमन्द्र'' अतिगभीर 'दुन्दमायितं' दुम इति शब्द 'विजृम्भितञ्च' आविर्भूतमपि ॥ 'तत् तस्मात्। यतो देवा मङ्गलमाचरन्ति अतो वयमपि पुष्पवर्षणेन मङ्गलं कुर्म। अविरलैः' अनल्पै. 'ललितै.' सुन्दरैः 'विकचै' प्रफुल्लैः' 'कनककमलै सुवर्णपद्मै 'कमनीया' हृद्या सन्ततिः' प्रवाहो यस्य तादृश., किञ्च 'अमरतरूणां' सुरपादपानां पारिजातादीनां यः 'तरुण.' अपर्युषित. 'मणितुल्यानां मुकुलानां निकरः समूह तस्य मकरन्देन' मधुना 'सुन्दर' सुभग 'पुष्पनिपात.' कुसुमवर्षं 'प्रवर्त्त्यताम' आरभ्यताम ॥ 'अकाण्डे' अनवसरे अकस्मादित्यर्थः 'विस्फुरिता' विजृम्भिता या तडिच्छटा' विद्युच्छिखा तया 'कडार' पिङ्गलम् अम्बर सञ्जातम् ॥

Notes —1 स्तनयित्नोः— स्तन to rumble+इत्नु च कर्त्तरि (उणादि) cloud तस्य। 2 दुन्दुमायितम्— दुम् is an imitation of the sound of a drum (अव्यक्तानुकरण)। दुम् इति शब्दकरणम् इत्यर्थ. दुम्+डाच +क्यष्+क्त भावे (see भनभनायित, Act V sl 5) 3 प्रवीरयोः— सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। 4 प्रवर्त्त्यताम्—from वर्त्ति। Nom आवाभ्याम् understood. Flowers are showered when some noble deed is done, Sometimes the gods ;sometime the demi-gods shower them Comp. "अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टि पपात विद्याधरहस्तमुक्तं also सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात"।

(III) विद्याधर —तत् किं नु खल्वद्य—

त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः।
पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुष ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य) आः ज्ञातम्। वत्सेन चन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमाग्नेयम्। तस्यायमग्निच्छटासम्पातः। सम्प्रति हि—

अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरैरपयातमेव हि विमानमण्डलै।
दधति ध्वजांशुकपटाञ्चलेष्विमाःक्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

(वि—)

MALE V —Can it then be that just now—

Has happened the parting of the lids of the eye of Nilalohita that is on his forehead—the parting which is dazzling like the brilliance of the sun turned in the whirl of Tvastri's lathe ? (3)

(*Reflecting*) Ah ! I see ! The fire-weapon has been invoked by dear Chandraketu , of that is this concentration of the glow of fire Verily now—

The hosts of balloons, the flag and chowries of which have become scorched and spotted have indeed retreated to a distance , and these flames dispay at the edges of the warps of ths flagstaffs the appearance of a momentary paint of saffron. (MALE—)

मित— । 'तत्' इत्यादि परवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम् । 'तत् किं नु खल्वद्य—नीललोहितचक्षुष· पुटभेदो' जात इत्यन्वय ॥ त्वाष्ट्रेति । अन्वयः —तत् किं नु खलु ललाटस्थनीललोहितचक्षुष त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्त्तण्ड-ज्योतिरुज्ज्वल पुटभेद· अद्य (जातः) । व्याख्या—'तत' तस्मात् यत कडारमम्बरं तत इत्यर्थः । 'किं' प्रश्ने 'नु' बितर्के, खलु' जिज्ञासायाम् । तत्त्वपरिज्ञानार्थे बितर्कगर्भ. प्रश्न इति भावः । 'ललाटस्थ'' यत् 'नीललोहितस्य' रुद्रस्य 'चक्षु' हरस्य तृतीयं नयनं तस्य, त्वाष्ट्र'' विश्वकर्मस्वामिकं तत् 'यन्त्र'' शाणयन्त्रं तस्य 'भ्रमिभिः' आवर्त्तनैः 'भ्रान्तस्य' आवर्त्तितस्य 'मार्त्तण्डस्य' सूर्य्यस्य 'ज्योतिरिव उज्ज्वल पुटभेद आवरणमोचनम् 'अद्य जातः किम् इति पृच्छामि ॥ 'आम् इत्यवधारणे । संशयो मे अपयातः इत्यर्थः । 'अग्निच्छटानाम्' अग्निशिखानां 'सम्पातः' राशीभवनम् ॥अवदग्धेति । अन्वय —अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरैः विमानमण्डलैः अपयातमेव हि । इमाः शिखा ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेषु क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं दधति । व्याख्या—अवदग्धा ईषत् प्लुष्टाः अतएव कर्बुरिता शबलीकृता केतवः' पताका 'चामराणि' च येषां येषु वा तादृशै 'विमानमण्डलै ' व्योमयानसमूहै· अपयातम

एव हि' दाहविषयात् दूरे एव गतम्। दूरगमनाञ्च इमा. शिखाः' आग्नेयास्त्रस्य ज्वालाः 'ध्वजानां' विमानगतपताकानां ये 'अङ्कुशा' अङ्कुशाकारदण्डाः तेषां ये आवरकाः 'पटा' वसनानि तेषाम् अञ्चलेषु प्रान्तेषु 'क्षण' मुहूर्तं व्याप्य यत् कुङ्कुमच्छुरणं 'कुङ्कुमानुलेपः तस्य 'विभ्रमं' शोभां 'दधति धारयति। पटाञ्चलेषु पतिताः शिखाभासः कुङ्कुमानुलेप इव प्रतीयन्ते इत्यर्थः॥

Notes—1, तत् किं &c—नु implies deliberation, doubt &c वितर्क। "नु वितर्कावमानयो" इत्यादि मेदिनी। खलु implies जिज्ञासा here, desire to know facts "खलु स्याद्वक्यभूषायां जिज्ञासायाञ्च सान्त्वने" इत्यादि मेदिनी। 2 त्वाष्ट्र &c—त्वष्टृ is विश्वकर्मन्। तस्य इदम् इति त्वष्टृ+अण् त्वाष्ट्रम्। The allusion is to the story that संज्ञा, the wife of the Sun and daughter of त्वष्टृ, was unable to approach her husband on account of his heat Visvakarman with the Sun's permission, sliced down the solar sphere with his lathe This reduced the heat though brilliancy was enhanced (उज्ज्वल) and made him approachable मार्त्तण्ड sun मृतस्य अनूडम् इति मृत+अण्ड+अण् = मृतण्ड+अण् = मार्त्तण्ड। Here मृत+अण्ड gives मृतण्ड just as शक+अन्धु yeilds शकन्धु by पररूप। The पररूप is allowed only when अण has to be attached Otherwise मृत+अण्ड = मृताण्ड। 3 पुटभेदः—पुट is a closed holder The third eye of *Siva*, usually remains closed The lids are opened to destroy, for fire issues from it forthwith. Here the Vidyadhara surmises if Siva has opened his third eye This is at this stage a mere suspicion on his part Now पुटभेद is a क्रिया (a भाव)—the act of opening As such it cannot be called उज्ज्वल। Hence चक्षुषः पुटभेदः means भिन्नपुटं

चक्षुः by the maxim "भावानयने द्रव्यानयनम्"। The उज्ज्वलता is of the चक्ष । 4. ललाट &c—नीलश्चासौ लोहितश्च नीललोहितः a name of Siva He was नील in the throat and लोहित in his matted locks This is also explained differently by Raya-mukuta, thus—"नीलंयेन ममाङ्गं तु रुसात्कं लोहितं त्विषा। नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्त्तित । इति वा। This is from the स्कन्दपुराण । The god paints his body blue while his lustre is red See Tika. 5 आम्—This implies अवधारण । The suspicion is removed and is replaced by certainty. No पटभेद but आम्रे-याम्रप्रयोग। 6 अवदग्ध &c—अव here is ईषदर्थ as in व्रीहीन् अवहन्ति। Thus अवदग्ध means *slightly burnt* केतु is ध्वज banner कर्बुर spotted कर्बुराणि कृतानि इति कर्बूर + णिच् (नामधातु) + क्त कर्मणि कर्बुरितानि। केतवश्च चामराणि च केतुचामराणि। अवदग्धानि कर्बुरितानि केतुचामराणि येषाम्। ते। 5 ध्वजाङ्कुश &c—ध्वजाङ्कुश is the flag-staff, It is wrapped in fancy cloth (पट) for the sake of appearance

(IV) (वि—) आश्चर्य्यम् ! प्रवृत्त एवायम् उच्चण्डवज्रखण्डावस्फोट-पटुतरष्फुलिङ्गविकृति उत्तालतुमुलले लिहानज्वालासम्भारभैरवो भगवान् उषर्बुधः। प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्ताप। तत् प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि। (इति तथा करोति)।

विद्याधरी—दिट्ठिआ एदेण विमलमौत्तिअसीदलमसिणमंसलेन णाहदेह-प्पसेन आनन्दमन्दमुउलिदघुन्नन्तलोचणाए अन्दरिदो एव्व सन्दापो [दिष्ट्या एतेन विमलमौक्तिकसरशीतलमसृणमांसलेन नाथदेहस्पर्शेन आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णल्लोचनाया अन्तरित एव सन्ताप]।

MALE—Wonderful ! The mighty fire is indeed spreading—fire, the outburst of whose sparks is mighter than the

terrfic buısting of fragments of the thounderbolt—fire, awful in its towering and tumultuous mass of flickering flames and intense is its heat all round. So I will move away screening my darling with my own body. (*Does so*),

FEM Luckily the heat is indeed at a distance from me (Or—my heat is indeed relieved)—whose eyes are rolling and slightly closed through joy from the cool, smooth and solid touch of my lord's person as that of a string of spotless pearls

मित—। 'प्रवृत्त एवायं भगवान् इषर्बुधः अग्नि । किम्भूत उषर्बुधः ? उच्चण्ड.—'वज्रखण्डस्य' वज्राशसस्य 'अवस्फोटः' स्फोटनं ततोऽपि 'पटुतरः' प्रबलतर. स्फुलिङ्गानाम' 'अग्निकणानां विकृति· 'विकार. अवस्फोट इति यावत् यस्य तथाविधः। पुन कोदृशः ? 'उत्ताला' अत्युच्चा 'तुमुला.' सङ्कुला.' 'लेलिहानाः प्रसरणशीला या ज्वाला' शिखाः तासां 'सम्भारेण' राशिना 'भैरवः' भीमः ॥ 'दिष्ट्या' अहो हर्षः 'सन्ताप ' अग्निकृतो गात्रदाहः 'अन्तरित एव अपयात एव। कस्य सन्ताप· ?—आनन्देन मन्दम् ईषत् 'मुकुलिते' निमीलिते 'घूर्णती' आवर्त्तमाने च 'लोचने यस्याः तथाविधाया मम । कुत आनन्दः ? 'विमल·' अनवद्यः य 'मौक्तिकसरः' मुक्ताहार तस्य इव 'शीतलः सम्रूण ' अपरुषः 'मांसल.' घनः स्पष्टानुभूत इति यावत् यः 'नाथदेहस्य स्पर्शं तेन हेतुना (करणेन वा) आनन्दः ॥

Notes.—1. उच्चण्ड &c —वज्रखण्ड is rather awkward The idea of the breaking up of a single piece of thunder into parts, each part being a वज्रखण्ड seems outrageous The तद्धित affix खण्डच् in the sense तस्य समूह is perhape equally bad. अवस्फोट is bursting विकृति is transformation, which is here *bursting* Now see टीका। 2 उत्ताल &c.—उद्गता तालेभ्यः इति उत्ताला taller than a Tala tree By tranference of

epithets उत्ताल is *very high.* पुनः पुनः लिहन्ति इति लिह् + यङ् + शानच् = लेलिहानाः making constant attempt to lick, i e, flickering Now see Tika 4 उषर्बुधः—उषसि सन्ध्यायां बुध्यते प्रकाशते इति उषस् + बुध + क कर्त्तरि = उषर्बुध fire 4 अन्तरित. —अन्तर सञ्जातसस्य इति अन्तर + इतच् अन्तरित । Now अन्तर. means *distance* also *screen* Hence the sense is *relieved*

(V) विद्याधरः—अयि किमत्र मया कृतम् ? अथवा—

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥५॥

विद्याधरी—कहं अविरलविलोलघुन्नन्तविज्जुच्छदाविलासमण्डिदेहिं मत्तमोरकण्ठसामलेहिं ओत्थरीअदि नहत्थलं जलहरेहि [कथम्, अविरल विलोलघूर्णद्विद्युच्छताविलासमण्डितैः मत्तमयूरकण्ठश्यामलै अवस्तीर्य्यते नभस्तलं जलधरैः]

विद्याधर—अयि कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः खल्वेषः। कथम्, अविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रशान्तमेव पावकास्त्रम् !

विद्याधरी—पिअं मे [प्रियं मे]।

MALE—What is done by me in this matter oh ! Or—

Without doing anything he banishes sorrow through joy What a treasure to him is he who is his beloved ! (5)

FEM—Why is the bottom of the sky being overcast with clouds that are dark like the throat of a giddy peacock and adorned with the frequent play of transient wondering streaks of lightning ?

MALE—Well this is surely the majesty of Varuna-weapon invoked by prince Lave Hullo ! The fire-weapon

is indeed quenched by the showering of thousands of streams of water flowing incessantly !

FEM.—Joy to me !

मित—। 'अत्र' अस्मिन् तव तापप्रशमे 'मया किं कृतं' न किमपि। दूरगमनात् अन्तरितः सन्ताप" न हि मत्कृतात् कस्मादपि कर्म्मणः॥ अकिञ्चिदिति। व्याख्यातं द्वितीयाङ्के (sl. 19)॥ 'अविरलः निरन्तरः य विलोलानां' चपलानां' 'घूर्णन्तीनां' मेघात् मेघान्तरं गच्छन्तीनां 'विद्युल्लतानां तडिल्लेखानां बिलास' स्फुरणं तेन 'मण्डितैः' भूषितैः। 'मत्त' सञ्जातमदः य 'मयूरः, तस्य 'कण्ठः' इव 'श्यामलै' जलधरैः। 'अवस्तीर्य्यते' व्याप्यते (V. 14)। 'नभसः' आकाशस्य 'तलम्' निम्नपृष्ठम्॥ 'कथम्' इत्याश्चर्य्ये। 'अविरलं' निरन्तरं यथा तथा 'प्रवृत्तानि' प्रसृतानि यानि 'वारिधारासहस्राणि' असंख्या जलधाराः तेषां 'सम्पातै,' प्रपतनै 'प्रशान्तं लब्धप्रशमम् अस्त्रम्॥

Notes—1 अत्र—In this matter, i e, in the matter of allaying your heat, 2 अविरल &c—न विरलः not rare, i, e ceaseless This qualifies बिलास। विलोल implies that the flashes were transitory घूर्णत् implies that the streak passed from cloud to cloud Now see Tika for समास।

(VI) विद्याधर—हन्त हन्त सर्वमतिमात्रं दोषाय। यत्प्रबलवातावलिक्षोभगम्भीरगुन गुनायमानमेदुरान्धकारनीरन्ध्रनिरुद्धम् एकवारविश्वग्रसनविकचविकरालकालकण्ठकण्ठकन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते।

साधु ! वत्स चन्द्रकेतो साधु ! स्थाने वायव्यास्त्रमीरितम् यत—

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि।
ब्रह्मणीव विवर्त्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः॥६॥

MALE—Alas! Alas! Everything beyond measure is for evil For, the entire creation, enclosed without a loop-hole, in darkness made denser by clouds that are booming deep from shocks of terrefic typhoons, is trembling as when sprawling in the awful abyss of Nilkantha's throat opened to swallow up the universe at at one gulp, or when placed in the maw of Narayana with all his outlets closed by the sleep of trance at the end of a *Yuga* Bravo! Child Chandraketu, bravo? Just in time has the Wind-weapon been invoked For—

By a gale resembling knowledge has been achieved the regression ef all the numerous clouds into something inscrutable as of manifestations into Brahman (6)

मित—। 'मात्राम्' उचितं परिमाणम् 'अतिक्रान्तम्' व्यतीत्य स्थितम् 'अतिमात्रम्'। असह्यो जातो वारुणास्त्रस्य प्रभाव इति भाव। 'यत्' यस्मात् 'भूतजातं प्रवेपते' निखिलं जगत् कम्पते। किम्भूतं सत् प्रवेपते?— 'प्रवलाभि वातावलिभि' कृतो यः 'क्षोभ. प्रतिघातः तेन 'गम्भीर' यथा तथा 'गुनगुनायमानै.' गुन इत्यव्यक्तं गर्जद्भिः मेघै मेदुर सान्द्रीकृतं यत् अन्धकार' तेन 'नीरन्ध्र' निरवकाश' यथा तथा 'निरुद्ध' परिव्यास' भूत-जातम्। किमिव प्रवेपते? 'एकेन वारेण' सकृतकृतेनैव प्रयत्नेन 'विश्वस्य' भूतजातस्य यत् 'ग्रसनं' ग्रास तत्र 'विकचः' व्यात्त अतएव 'विकराल' अति-भीषणः य 'कालकण्ठस्य' नीलकण्ठस्य प्रलये संहारमूर्त्तेः हरस्य 'कण्ठकन्दर' वदनविवर' तत्र बिवर्त्तमानं बिचेष्टमानमिव भूतजातं प्रवेपते। पुनः किमिव? 'युगान्ते' कल्पक्षये प्रलये या 'मोहरूपा निद्रा तया 'निरुद्धानि सर्वाणि द्वाराणि रन्ध्राणि चक्षुरादीनि यस्य तादृशस्य 'नारायणस्य उदरे' कुक्षौ 'निविष्टम् अवस्थितमिव भूतजातम्॥ विद्येति। अन्वय—विद्याकल्पेन मरुता भूयसामपि मेघानां, विवर्त्तानां ब्रह्मणि इव क्वापि विप्रलयः कृत।

व्याख्या:—'बिद्या' तत्त्वज्ञानम् तत्सदृशेन 'मरुता' वायव्यास्त्रप्रयुक्तेन वायुना 'भूयसामपि' अप्रमेयाणामपि 'मेघानां, विवर्त्तानां' भेदबुद्धिकल्पितानां पदार्थानां 'ब्रह्मनि' अभेदबुद्धिदर्शिते एकस्मिन् तस्मिन् सति 'इव 'क्वापि' अविज्ञाते देशे बिप्रलय कृत.' अदर्शनं नीत. ॥

Notes—1 प्रवल &c—गुन इत्यव्यक्तं शब्दं कुर्वन्त इत्यर्थे गुन+डाच्+क्यष (नामधातु)+शानच् कर्त्तरि गुनगुनायमाना. as in झन-झनायित (V sl 5), See Tika also 2 एकवार &c—This is in accordance with the theory that final dissolution comes through *S*iva who destroys the entire creation 3, युगान्त &c—This follows the belief that at dissolution नारायण withdraws the creation within himself and then lies in a trance (योगनिद्रा), floating in water Comp "अमुं युगान्तोचितयोगनिद्र संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते"—*Raghu* 4 ब्रह्मणि &c—ब्रह्मण् alone is all *Existence*, the rest are like apparitions. As all manifestations merge in ब्रह्मन् when ज्ञान arises so all clouds dispersed as wind blew, बि+बृत घञ कर्मणि विवर्त्त, the root being अन्तर्भावितण्यर्थ, this stands for the creation Comp "एकस्य सतो बिबर्त्त कार्य्यजातम्"। And III, 47 ante

(VII) विद्याधरी—णाद को दाणि एसो ससम्भमुक्खित्तकर भमित-पट्टकञ्चलो दूरदो एव्व महुरवअणपडिसिद्धजुज्झवावारो एदाणं कुमाराण मज्झे विमाणं ओदरावेति [नाथ, क इदानीमेष ससम्भ्रमोत्क्षिप्तकरभ्रमित-पट्टकाञ्चलो दूरत एव मधुरवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयो कमारयोर्मध्ये बिमानमवतारयति] ?

बिद्याधर (दृष्ट्वा)—एष शम्बूकवधात् प्रतिनिवृत्तो रघुपति·-

शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य

तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतु·
कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

तदितस्तावन्निर्गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ) !

विष्कम्भक ।

FEM —My husband, who now is this who waving the skirt of his upper garment in his hand up-lifted in haste, has even from afar, prohibited the battle-struggle in sweet words and is causing his balloon to descent between the princes ?

MALE —(*Observing*)—This is the head of the house of Raghu returning after the killing of Sambuka

Having heard the shout uttered by this great personage and with fight stopped in deference to it, Lava has calmed down and Chandraketu has indeed prostrated himself May good come unto the king through union with his sons (7)

So we retire hence (*Exeunt*),

(*Here ends the Vishkambhaka*),

मित—। 'सम्भ्रमेण' त्वरया सह 'उत्क्षिप्तः उत्तोलित· यः 'करः' दक्षिणो हस्तः तेन 'भ्रमितः' आवर्त्तित· पटकाञ्चलः' उत्तरीयप्रान्त· येन तादृशः ॥ शब्दमिति । अन्वयः—महापुरुषसंविहितं शब्दं निशम्य तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः लवः शान्तः, चन्द्रकेतुः प्रणत एव च । सुतसङ्गमनेन राज्ञः कल्याणम् अस्तु । व्याख्या—'महापुरुषेण' पुरुषप्रकाण्डेन रामेण 'संविहितं ससम्भ्रमसमुच्चारितं 'शब्दं' निशम्य श्रुत्वा 'तद्गौरवात' तस्मिन् निषेधवाक्ये आदरात हेतोः समुपसंहृतः' परित्यक्तः 'सम्प्रहार युद्ध' येन तादृशः सन् 'लवः शान्त ' शमं यातः 'चन्द्रकेतु प्रणत 'एव' कृततताभिनन्दन एव । 'सुताभ्यां' 'सङ्गमनेन' सह मेलनेन 'राज्ञः 'कल्याणं' भद्रम् 'अस्तु' इति सप्तमाङ्कच्छाया ॥

Notes.—1. ससम्भ्रम &c—He noticed the fight from above on his way back to Ayodhya Of course he could not recognise लव but could know that his own army was engaged It was in the neighbourhood of Valmiki's hermitage—almost in the hermitage itself; and evidently it was not an ordinary fight, Hence Rama's anxiety to stop the fight—आश्रमबाधा मा भूत इति। The hand was uplifted and the skirts waved to draw attention 2. शम्भूकवधात्—शम्बूकवधं विधाय इति ल्यब्लोपे कर्मणि ५मी। 3 महापुरुष &c—लव did not know that it was राम himself But as he was descending from above in a विमान he knew for certain that he was some महापुरुष। 4 निशम्य—शम of the दिवादि class with नि means 'to hear'. नि+शम+ल्यप्। 5 तद्गौरवात्—The तत् here refers to the शब्द। Or we may refer to the महापुरुष in महापुरुषसंविहित। लव obeyed because he saw that the speaker was some महापुरुष। 6 सुत &c.—सुत refers to both लव and चन्द्रकेतु। Or better to लव and कुश। The विद्याधर being a demigod was aware of the facts relating to लव and कुश।

(VIII) (ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च)।

राम. (पुष्पकादवतरन्)—

दिनकरकुलचन्द्रचन्द्रकेतो सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व।
तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥८॥

(उत्थाप्य सस्नेहास्नं परिष्वज्य) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ?

(*Then enter Ram, Lava, and Chandraketu prostrate*)

RAMA (*Alighting from the Pushpaka*)—

Come quick and embrace me close, O Chandraketu, the gladdener of the race of Raghu May the burning of the heart of even me undergo abatement from your limbs that are cool like lumps of snow. (8)

(*Raising and embracing with tears of affection*) Is it all well with your person carrying the divine weapons ,

मित— । दिनकरेति । अन्वयः—दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो सरभसम् एहि, दृढं परिष्वजस्व । तव तुहिनशकलशीतलैः अङ्गैः मम अपि चित्तदाहः शमम् उपयातु । व्याख्या—हे 'दिनकरकुलस्य सूर्य्यवंशस्य चन्द्र' आनन्दन 'चन्द्रकेतो, सरभसं' द्रुतम् 'एहि' मत्समीपमागच्छ 'दृढं परिष्वजस्व' गाढम् आलिङ्ग माम् । 'तव तुहिनशकलै' हिमखण्डैः इव 'शीतलैः अङ्गैः' हेतुभि करणैर्वा 'मम अपि' निरन्तरं दाहमनुभवतो रामस्य 'चित्तदाह ' मन सन्तापः 'शमं' लाघवम् 'उपयातु' लभताम् ॥ -'दिव्यास्त्राणां धरः' यो 'देहः' तस्य । अक्षत किं ते देहः इति प्रश्नः ॥

Notes.—1. प्रविशति—प्रवेश is not possible for one lying prostrate (प्रणत) । Hence प्रविशति is here discovered 2 दिनकर &c.—चन्दति अह्लादयति चन्द्+रक कर्त्तरि=चन्द्रः gladdener. This is used here as an ordinary attributive Rama being childless, the hopes of the race neturally contered in चन्द्रकेतु । 3 सरभसम्—रभस is वेग । "रभसौ हर्षवेगयो" इति मेदिनी । Adv, 4 दिव्यास्त्र &c —दिव्यास्त्राणां धरः दिव्यास्त्रधरः । तादृशो देहः । तस्य । Rama noticed from above that fight was going on with divine weapons The opponent was thus a hero, hence the query

(XI) चन्द्रकेतु —कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाभ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि मामिव विशेषेण वा मत्त शिवेन चक्षुषा प्रत्यवेक्षस्व महावीरप्रकाण्डं तातः ।

रामः (लवं निरूप्य)—दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य।

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः
क्षात्रो धर्म्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै।
सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-
माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥९॥

CHANDRA—All well through the fortunate acquisition of Lave of pleasing looks and highly wonderful deeds. So I pray may Sire eye this best of mighty heroes with as gracious a look as when eyeing me or surpassing that

RAMA (*Marking Lava*)—Luckily this friend of my child is of a highly serene, charming and auspicious mien

Methinks the science of Arms has become incarnate to save the worlds, (or) Military Virtue has taken form for guarding the treasure of the Vedas, (or there has been) a concurrence of all powers or an assemblage of all virtues, (or again) the heap of materials for the making of all that is holy in the universe is standing manifest. (9)

मित—। अत्यद्भुता' अत्याश्चर्य्या 'क्रिया' कर्म्म यस्य तस्य लवस्य। 'लाभ' मित्रत्वेन प्राप्तिरेव 'अभ्युदयः' मङ्गलं तेन हेतुना 'कुशलम्'। 'मामिव अमुं' प्रशस्तं महावीरं 'महावीरप्रकाण्डं' शिवेन चक्षुषा' प्रसन्नेन नयनेन [करणे ३या] न तु युद्धव्यापारात सकोपेन 'पश्यतु तातः'। अथ 'वा मत्तः विशेषेण' आधिक्येन पश्यत। अधिकार्थविशेषशब्दयोगे मत्त इति पञ्चमी॥ 'अतिगम्भीरा' अक्षोभ्या 'मधुरा कल्याणी' शुभा 'आकृतिः' यस्य स.॥ त्रातुमिति। अन्वयः—लोकान् त्रातुम् अस्त्रवेदः कायवान् परिणत इव। ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै क्षात्रो धर्म्मः तनुं श्रित इव। सामर्थ्यानां समुदय गुणानां सञ्चय इव वा। जगत्पुण्यनिर्माणराशिः आविर्भूय स्थित इव। व्याख्या—

लोकान् त्रातु'' विश्वस्य रक्षायै 'अस्त्रवेदः' धनुर्वेदः 'कायवान्' मूर्त्तिमान् 'परिणतः 'इव' संवृत्त इति मन्ये अथवा 'ब्रह्मकोषस्य' वेदरूपस्य रत्नभाण्डस्य 'गुप्त्यै' ['तुमर्थाच्च—'' इति ४र्थी] रक्षार्थं क्षात्त्रो धर्म्मः' क्षत्त्रियगुण-राशि तनुं श्रित 'इव' धृतदेहः संवृत्त इति मन्ये। अथवा सामर्थ्यानां साफल्यानां जगति भिन्नाधारे स्थिताया कृतकृत्यतायाः 'समुदयः' एकाधारे आविर्भावः 'गुणानाम्' भिन्नाधारस्थानाम् उत्कर्षाणां 'सञ्चय इव वा' एकाधारे धृतो राशिर्वा इति मन्ये। 'जगति' यानि पुण्यानि' पावनानि वस्तूनि सन्ति तेषां यत् 'निर्माणम्' उपादानम् ['ल्युट्' करणे] तस्य 'राशिः' पुञ्ज 'आविर्भूय' मूर्त्तिमाश्रित्य 'स्थित इव' बालरूपेण अवस्थित इति मन्ये॥

Notes—1 विशेषेण &c —वि + शिष + घञ् भावे = विशेषः आधिक्यम् excess. In this sense compare ''आसीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धि''—*Raghu* सहार्थ ३या। मत्त has पञ्चमी because विशेष has अधिकार्थ included in it Comp. ''यस्मादधिकम्'' (*Panini*) 2, महावीर &c—प्रकान्ड is प्रशंसावचन and नित्यक्लीव But प्रशस्तो महावीर' महावीर· प्रकान्ड, नित्यसमास by ''प्रमसावचनैश्च''। 3 अतिगम्भीर &c.—गम्भीरा चासौ मधूरा च गम्भीरमधूरा। साच कल्याणीच गम्भीरमधूरकल्याणी। तादृशी अकृतिर्यस्य गम्भीरमधूरकल्याणाकृति। अतिशयेन तादृशः। The कर्म्मधारय in stages as above is a necessity because otherwise पुंवद्भाव is not available and the बहु—yields the form गम्भीरामधूराकल्याणाकृतिः with पुंवद्भाव of कल्याणी only. 4. सामर्थ्यानाम्—सङ्गतः अर्थेन समर्थ one with the end (अर्थ) achieved, i e, successful. तस्य भावः इति समर्थ + ष्यञ् सामर्थ्य success, &c It is usual to take सामर्थ्य here as *power* such as शौर्य्य etc. But then these are गुण and सामर्थ्यानामिव समुदयः becomes included in सञ्चयो वा गुणानाम् thus leading to tautology, We have therefore explained differently as above

X) लव —अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः—

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् ।
प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥१०॥

आश्चर्य्यम् !

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

LAVA—O this great soul of saintly majesty and presence is—

A mighty common resort of consolation, affection and devotion, the favour as it were of supreme virtue moving embodied. (10).

O marvel !

Discord has ended, a sentiment, rich in pleasure is developing ; that haughtiness departs who knows where, modesty bends me down This one being seen I have some how become forthwith enslaved, or of the great, like that of holy places, there is an inexplicable and highly adorable ascendancy (that extorts homage) (11)

मित— । 'अहो' इत्यादि परवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम् । आश्वास इति । अन्वयः—अहो पुण्यानुभावदर्शन· अयं महापुरुषः आश्वासस्नेहभक्तीनां महत् एकम् आलम्बनम्—प्रकृष्टस्य धर्मस्य मूर्त्तिसञ्चरः प्रसाद इव । यद्वा अहो आश्वासस्नेहभक्तीनां महत् एकम् आलम्बनम् अयं पुण्यानुभावदर्शनो महापुरुष प्रकृष्टस्य धर्मस्य मूर्त्तिसञ्चर प्रसाद इव । व्याख्या='अहो' आश्चर्य्यम् ? 'पुण्य पवित्रः 'अनुभाव' प्रभावः 'दर्शनम्' आकृतिश्च यस्य तादृशः 'अयं महापुरुष. आश्वासस्य' सान्त्वनायाः 'स्नेहस्य' वात्सल्यस्य

'भक्तेः' पूजकगतस्य च 'महत्' विपुलम् 'एकं' साधारणम् 'आलम्बनं' समाश्रयः, किं बहुना मन्ये अय'प्रकृष्टस्य धर्मस्य प्रभूतस्य पुण्यराशे 'मूर्त्तिसञ्चरः' देहेन बिहरन् 'प्रसाद इव' प्रसन्नता इव। धर्मस्य प्रसादः' प्रसन्नो धर्म, इत्यर्थः। भावानयने द्रव्यानयनम्। ममैव पुण्यराशिः प्रसन्नो भूत्वा अग्रतो मे अनया महापुरुषमूर्त्त्या वर्त्तते इव इत्यर्थः॥ बिरोध इति। अन्वय—विरोधो विश्रान्तः। निर्वृतिघनः रसः प्रसरति। तत औद्धत्य' क्वापि व्रजति। बिनयः मां प्रह्वयति। अस्मित दृष्टे किमिव झटिति परवान् अस्मि। यदि वा तीर्थानामिव महतां कोऽपि महार्थ अतिशयो हि। व्याख्या—बिरोधः' वैरं बिश्रान्तः' निवृत्तः। 'निर्वृत्त्या' आनन्देन 'घनः' सान्द्र रसः 'प्रसरति' भावो बिवर्द्धते। अपगतं रौद्रं शान्ति उउज्जृम्भते इत्यर्थः। तत् औद्धत्य'' दृप्तता क्वापि व्रजति' विलीयते 'बिनयः' नम्रता 'मां प्रह्वयति' आनतशिरसं करोति। अस्मिन् महापुरुषे 'दृष्टे किमिव' न जाने कुतो हेतोः परवान् अस्मि' आत्मनः अनीशोऽहं जात। 'यदिवा' अथवा अस्त्येवात्र हेतुः—'तीर्थानामिव' पुण्यक्षेत्राणामिव 'महतां' महापुरुषाणां 'कोऽपि अनिर्बचनीयः 'महार्घः' महामूल्यः परमपूज्यो वा अतिशयो हि' माहात्मंय वर्त्तते इव तेनैवास्मि परवान्॥

Notes 1. आश्वास—&c—आश्वास consolation. This gentleman's sight seems to console me स्नेह affection. This gentleman seems to be affectionately disposed towards me. भक्ति devotion My devotion seems spontaneonsly to go towards this gentleman. 2 एकम्—Common All the three are centered in this person so far as I am connected. 3 मूर्त्ति &c—मूर्त्त्या सञ्चरते इति मूर्त्ति+सम+चर् कर्त्तरि अच्। My merits have taken shape and come up to me in the person of this gentleman 4 निर्वृति &c.—हन+अप भावे घनः solidity By transference of epithets this means here 'solid'. निर्वृत्या

घन । रस, the sentiment, is a solid one, solid with joy In other words a deep sense of joy prevails. 6 प्रह्वयति—प्रह्व is नम्र । प्रह्वं करोति इति प्रह्व+णिच् (नामधातु)+लट् ति । 7 यदि वा—This may be taken as a compound अव्यय meaning अथवा । For a different sanse compare "यदि वा रघोः कुलगुरुः", Act IV sl. 5 There too the sense अथवा is not unsuitable 8 महार्घः = अर्घ is मूल्य, also पूजा or पूजाविधि । महान् अर्घः अस्य । 9 अतिशयः—अति + शी + अच् भावे करणे वा Grandeur 10 *Remark*—In the second half लव is at first surprised that he is so much overcome that he does not know why (किमिव) । But presently he sees the reason—It is the natural majesty of the great that extorts homage

(XI) रामः—तत् किमयमेकपदे एव मे दुःखविश्रामं ददाति उपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । तथाहि—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
-र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥१२॥

RAMA—Well, Why does he forthwith procure cessation of my misery and for some reason or other melts my inner self with affection ? Or "Affection yet dependent upon external reason" is self-contradictory. For—

Affection certainly does not cling to external circumstances ; some inexplicable internal reason connects things

together The lotus invariably opens at the rise of the sun ; the moon, having risen, the moon-gem runs (melts) undoubtedly (12).

मित—। एकं पदं पदोच्चारणकाल 'एकपदं' मुहूर्त्तमात्रमित्यर्थः। तस्मिन्। क्षणेन इति यावत्। 'उपस्नेहयति' स्नेहेन योजयति कुतोऽपि' अविज्ञानात 'निमित्तात्' 'अथवा' नास्त्यत्र निमित्तस्य प्रसङ्ग। 'निमित्तेन' वाह्येन हेतुना 'सव्यपेक्ष' व्यपेक्षायुक्त हेत्वधीवमिति च स्नेहश्च' एतत् द्वयं 'विप्रतिषिद्ध' परस्परविरुद्धम्। यदि स्नेहः, वाह्य निमित्तं नापेक्षते। अथ बाह्यनिमित्तापेक्षः, नासौ स्नेहः—इति भावः। कुतस्तर्हि स्नेह इति चेत् तत्राह व्यतिषजतीति। अन्वयः—आन्तर कोऽपि हेतुः पदार्थान् व्यतिषजति, प्रीतयः खलु वहिरुपाधीन् न हि संश्रयन्ते। पतङ्गस्य उदये पुण्डरीकं बिकसति हि, हिमरश्मौ उद्गते चन्द्रकान्तः द्रवति च। व्याख्या—'आन्तरः' आभ्यन्तर पदार्थस्य स्वभावप्रतिबद्ध इत्यर्थः 'कोऽपि' अनिर्वचनीयः हेतुः' निमित्तं 'पदार्थान वस्तूनि 'व्यतिषजति' व्यतिषञ्जयति मिथो मेलयति, 'प्रीतय खलु स्नेहादयः किल 'वहिरुपाधीन्' वाह्यानि निमित्तानि हि 'संश्रयन्ते' नैव आलम्बन्ते। 'पतङ्गस्य' सूर्य्यस्य 'उदये पुन्डरीक' पद्म 'विकसति हि' उन्मीलत्येव, 'हिमरश्मौ' शीतांशौ चन्द्रे 'उद्गते' उदिते सति 'चन्द्रकान्त' मणिभेदः 'द्रवति च' आर्द्रीभवत्येव तत्रतु निमित्तं प्रकृतिः न हि वाह्य किञ्चित्॥

Notes,—1. एकपदे—For समास see टीका। Instantly Comp "निहन्त्यरीन् एकपदे"—*Sisupala*, "कथमेकपदे निरागसम्"—*Raghu*—&c 2 स्नेहश्च &c—The two epithets स्नेह and निमित्तसव्यपेक्ष are contradictory (विप्रतिषिद्ध), hence my search for external reason (कुतोऽपि निमित्तात्) must be futile 3 व्यतिषजति—सञ्ज is usually अकर्मक। The present seems to be a सकर्मक use Compare मृतं स्कन्धे समासजत्' —*Mahabharata*,

"भूयःस भूमेर्धुरमाससञ्ज'"—*Raghu* Oı say these are ıntences of अन्तर्भावितणयर्थ use of सञ्ज (see Tıka) 4 आन्तर·—Inter- nal, ı e., something dependıng on the nature of the thıngs (पदार्थ), more than thıs we cannot say (कोऽपि), we do not know the character of the dependence. 5 वहि· &c — वहिस् exteııor, outsıde ıs an अव्यय। उपधीयन्ते इति उप+आ+धा+कि कर्मणि=उपाधय conditıon, cııcumstance, accıdents &c वहिर्भूता बाह्या इत्यर्थ उपाधय· वहिरुपाधयः। तान्। 6 हि, च—Both are अवधारणे। बिकसति हि—Opens wıthout faıl, द्रवति च—Surely melts, These are facts, there ıs some mysterious connection between the nature of the sun and the lotus on the one hand, and of the moon and gem on the other, the nature of whıch we do not know

(XII) लवः—चन्द्रकेतो क एते ?

चन्द्रकेतु —प्रियबयस्य, ननु तातपादाः।

लवः—ममापि तर्हि धर्म्मतस्तथैव यत प्रियबयस्य इत्यात्थ। किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषाः तत् बिशेषं ब्रूहि।

चन्द्रकेतुः—ननु ज्योष्ठतातपादा इत्यबेहि।

लवः (सोल्लासम्)—कथं रघुनाथ। दिष्ट्या सुप्रभातमद्य यदय दृष्टो देव। (सविनयकौतुकं निवर्ण्य) तात प्राचेतसान्तेबासी लबोऽभिवादयते।

LAVA—Chandıaketu who are the these (who ıs he) ?

CHANDRA —Dear frıend revered father assuredly

LAVA—Then by custom (Or—ın law) he is the same to me also, as you call me 'Dear frıend' But all the four

illustrious heroes of the story of the Ramayana enjoy this designation from you So give me particulars (distinctive details)

CHANDRA—Well, take him as the eldest father

LAVA. (*With joy*)—What! The lord of the Raghus! Luckly it is a happy dawn to-day, for, this king is seen. (*Observing with humility and curiosity*). Father, Lava, a pupil of prachetass, bows to you,

मित—। 'एते इति गौरवे बहुवचनम्॥ 'धर्मतः' आचारात् शास्त्रात् वा। 'भवतां' तव। गौरवे भवच्छब्दप्रयोगो बहुवचनञ्च। 'एवम्' इदृशो 'व्यपदेशः' अभिधानम् 'एवंव्यपदेश' तातपादाभिधानमिति यावत्। तं भजन्ते इति 'एवंव्यपदेशभागिन' विशेषं' भेदम् बिस्तरमित्यर्थ॥ शोभनं प्रभातं 'सुप्रभातम्'॥

Notes.—1 धर्मत—धम is here आचार। "धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे" इत्यादि मेदिनी। Or say धर्म stands for धर्मशास्त्र। धर्मात् इति धर्म+ङसि (५मी)+तसि स्वार्थे धर्मतः। हेतौ ५मी। 2 एवम् &c—एवंव्यपदेश+भज+घिनुण् कर्त्तरि। 3. बिशेषम्—विशेष्यते अनेन इति वि+शिष+णिच्+घञ् करणे बिशेष distinctive character. तम्। Obj of ब्र हि।

(XII) रामः—आयुष्मन् एह्येहि (सस्नेहमालिङ्गच) अयि कृतं कृतमतिविनयेन। अनेकवारमपरिश्लथं परिष्यजस्व।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः।
नन्दयति चन्द्रचन्दननिस्यन्दजडस्तव स्पर्शः॥ १२॥

लवः (स्वगतम्)—ईदृशो मां प्रत्यमीषामकारणस्नेह मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमज्ञेन यदायुधपरिग्रहं यावदध्यारूढो दुर्य्योगः। (प्रकाशम्) मृष्यन्त्विदानीं लवस्य बालिशतां तातपादाः।

RAMA—Come long-lived one, come. (*Embracing him affectionately*). Darling, away away with excessive modesty, embrace me more than once and close.

Your touch, full, smooth and soft like that of the inner leaves of a mature and full blown lotus and cool like the moon-beam or sandal paste, delights me (13)

LAVA (*To himself*)—Such is this spontaneous affection for me ! But I, a fool even upon him have warred, for the mishap culminated in the taking up of arms. (*Aloud*) Now let my revered father pardon Lava's stupidity

मित—। आलिङ्गितेन प्रत्यालिङ्गनमाचारः। विनयेन तद्विमुखे लवे राम आह 'अयि कृतम्' इत्यादि। प्रत्यालिङ्गनं सकृदेव क्रियते, तत्तु नाल मम तोषाय, तत् 'अनेकवारम् अपरिश्लथ' गाढं च 'परिष्वजस्व' आलिङ्ग्य माम। तथा करणे कारणमाह परिणतेति। अन्वयः—परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः चन्द्रचन्दननिस्यन्दजड तव स्पर्शः नन्दयति। व्याख्या—'परिणतं' विकसितं तत् 'कठोरं पूर्णावयव 'पुष्करं' पद्मं तस्य 'गर्भच्छद' अन्तःपालशम् 'इव पीनः' स्थूलः 'मसृणः' अकर्कश 'सुकुमारः' मृदुश्च 'चन्द्रचन्दनयो.' यः निस्यन्द' क्षरणं चन्द्रिका, घृष्टचन्दनश्च स इव 'जडः' शीतलः 'तव स्पर्शः' मां 'नन्दयति' आह्लादयति। तत् "अनेकवारम्" इत्यादि। 'अमीषाम्' अमुष्य रामस्य। गौरवे वहुवचनम्। 'एभ्यः' एतान् पराजेतुम् 'अज्ञेन मया अभिद्रुग्धं' बैरायितम्। अभिद्रुग्धं मया इति नास्ति संशयः 'यत् यस्मात 'आयुधपरिग्रहं यावत्' अस्त्रग्रहणपर्य्यन्तं 'दुर्योगः' अपव्यवहार 'अध्यारूढः' प्रसृत। 'वालिशतां मूर्खताम्।

Notes—1 परिणत &c—परिणाम final stage The final stage of flower is in its विकास। Hence परिणत is विकसित। कठोर is fully developed as in कठोरगर्भा (Act I, para xviii) छद+णिच्+घ करणे छद leaf, गर्भस्था छदा गर्भच्छदा। प्याय+क्त कर्त्तरि पीन stout. The idea in पीनः स्पर्शः is similar to that in मासलं देहसौभाग्यम् (Act I, para xxvi) For a similar idea compare 'कठोरकमलगर्भपक्षल शरीरस्पर्शः, (Act IV, para xxxiii). 2 चन्द्र

&c —निस्यन्द and निष्यन्द are optional forms meaning *oozings.* The moon beams are here supposed to be oozings of the moon, जड is हिमग्रस्त benumbed by cold "जडो मूर्खहिमग्रस्त" इत्यादि विश्व । Hence *cool* 3 मया &c—मया अभिद्रुग्धम् is in the भाववाच्य । Hence अभि+द्रुह is here अकर्मक । As such it can not have a कोपपात्र । Thus the rule 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" has no scope here and एभ्य take the चतुर्थी विभक्ति by the rule "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" the sense being एतान् विजेतुं अभिद्रुग्धम् । 4 अध्यारूढ —अधि+आ+रुह्+क्त कर्त्तरि अध्यारूढ lit, gone up, hence *proceeded, reached* &c 5 दुर्योगः —दुष्टो योगः a bad move, an evil or unhappy step

(XI) राम—किमपराद्धं वत्सेन ?

चन्द्रकेतुः—अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य वीरायितमनेनन ।

रामः—नन्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते
स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतक ।
मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकर
किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥१४॥

RAMA—Has any wrong been done by my child ?

CHANDRA—He played the hero on hearing the proclamation of Sire's prowess from the followers of the horse

RAMA—Well, that is an adornment of a Kshattriya.

The spirited (one) does not brook the spirit radiated from others, that is his own character, not assumed because assigned by name (Or—inherent in his elements)

Why does the stone like one insulted emit flames if the god, the day-maker, steadily heats it with his rays ? (14)

मित—। 'वत्सेन अपराद्धं' किम्' अपराधः कश्चित् कृत किम् ? 'तातस्य' भवत 'प्रतापस्य आविष्करणम्' उद्घोषणम" । 'अनेन वीरायितं' वीरेण इव आचरितम् [इति पूर्वत्र द्रष्टव्यम्]। न तेज इति। अन्वयः—तेजस्वी प्रसृतम् अपरेषां तेज न प्रहसते। स तस्य प्रकृतिनियतत्वात् अकृतकः स्वः भाव। देवो दिनकरः यदि मयूखै अश्रान्तं तपति आग्नेयो ग्रावा निकृत इव किं तेजांसि वमति। व्याख्या—'तेजस्वी' महातेजा जन' प्रसृतं प्रकटितम् 'अपरेषाम्' अन्येषां 'तेजः प्रतापं 'न प्रसहते' न मृष्यति। 'सः' अमर्षः 'तस्य तेजस्विनः 'प्रकृत्या' स्वभावेन नियतत्वात्' आवद्धत्वात् [यद्वा—'प्रकृतौ' उपादाने 'नियतत्वात्' सम्बद्धत्वात्] 'अकृतकः' अकृत्रिमः 'स्वः भावः' निजो धर्मः। अतश्च 'परवृद्धि मत्सरि मनो हि मानिनाम्'। दृष्टान्तमाह—'देवो दिनकरः' भगवान् आदित्य यदि मयूखैः' किरणै' 'अश्रान्तं तपति' अविरामं दहति तदा 'आग्नेयो ग्रावा' अग्न्युत्पादिका शिला 'निकृत इव' अपमानित इव 'किं तेजांसि वमति' कथम आत्ममयूखान् प्रकटयति। तत्प्रकटनं तस्य निजो धर्म इत्येव। एवम् अनेनापि स्वधर्ममाश्रित्य वीरायितं कस्तव मर्षणप्रसङ्गः॥

Notee—1 अपराद्धम्—अप + राध + क्त भावे। 2 वीरायितम्—वीरेण इव आचरितम् इति वीर + क्यङ् (नामधातु) + क्त भावे। 3. अयम—This refers to वीरायण (वीराचरण) and is masculine because the विधेय, i e अलङ्कार is prominent here snd is masculine (विधेयप्राधान्तात्)। 4, आग्नेयः—अग्नेरयम् इति अग्नि + टक् आग्नेयः belonging to fire, connected with fire &c 5. निकृतः—निकार is अवमानना। निकृतः अवमानितः। cp "प्राप्यनिकारसीदृशम्"—*Kirat.*

(XV) चन्द्रकेतुः—अमर्षोऽप्यस्यैव शोभते वीरस्य। पश्यतु हि तातः प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि सर्वतः सैन्यानि।

राम (विलोक्य)—वत्स लव संह्रियतामस्त्रम्। त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविलक्षितानि सान्त्वय सैन्यानि।

लवः—यथाज्ञापयति तातः। (इति प्रणिधानं नाटयति)।

चन्द्रकेतुः—यथादिष्टम् (इति निष्क्रान्तः)।

लव —प्रशान्तमस्त्रम्।

CHANDRA—This intolerance again befits this hero alone For, behold Father, the forces all round are motionlessly fixed by the Jrimbhaka weapon, employed by my dear friend

RAMA *(Observing)*—Lava, my child, let the weapon be withdrawn You too Chandraketu, cheer up the forces that are bewildered because powerless

LAVA—As father commands *(Acts meditation)*

CHANDRA—As commanded (by father) *(Exit)*.

LAVA—The weapon has quieted down

मित—। 'अमर्ष' तातप्रतापाविष्करणे अक्षमा। 'अस्यैव शोभते' नान्यस्य। यद्वा—'अस्य शोभते एव' यतः 'प्रियवयस्येन अनेन 'विनियुक्तेन जृम्भकास्त्रेन निष्कम्प' यथा तथा 'स्तम्भितानि बलानि'। नान्यः कश्चिदीदृशः अस्त्रवेदाभिज्ञः॥ 'संह्रियताम्' प्रशमयताम्। 'निर्व्यापाराणि' निरुद्धक्रियाणि अतएव 'विलक्षितानि' विमूढानि सैन्यानि। 'सान्त्वय' समाश्वासय॥

Notes—1 अमर्ष &c.—He is such a hero, he can afford to be intolerant He is master of the जृम्भक weapons ; no one else is, except Sire Hence no wonder he resented the proclamation. 2 संह्रियताम्—The संहार of a weapon is its withdrawal from action 3 निर्व्यापार &c —निर्गत व्यापार

एभ्य निर्व्यापाराणि motionless स्तम्भितानि । विलक्षित is rendered विस्मयान्वित by वीरराघव । वि+लक्ष (आलोचने चुरादि)+णिच् स्वार्थे+क्त कर्मणि=विलक्षित bewildered, वि being a *privative* here. Comp विलक्ष in "गोत्रेषु स्खलितः—भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम्"—*Sakuntala* 4 प्रणिधानम्—ध्यानम् meditation He meditates upon the charm (मन्त्र) that withdraws the weapon प्र implies intensity

(XVI) राम —वत्स सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राणि आम्नायवन्ति ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा पर सहस्रा शरदस्तपांसि ।
एतान्यपश्यन् गुरव पुराणा स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः पर.सहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच । स तु भगवान् मह्यम् । इत्येव क्रमः । कुमारस्य तु कः सम्प्रदाय इति पृच्छामि ।

Rama—My child, weapons with a secret charm for their employment and withdrawal have a (are handed down by—*Tawney*) tradition

(As to the Jrimbhakas), the old masters, headed by Brahman, having practised penance for over a thousand years for the good of the Vedas, saw these the very fire of their own austerities (15).

Next the secret of the complete mastery of the charm of these weapons, the worshipful Krisasva revealed unto Visvamitra the son of Kusika who bad been his pupil for over a thousand years he again, the worshipful, unto me, this is the succession. I ask this—What is the tradition in my child's case ?

मित—। 'सरहस्ये समन्त्रके प्रयोगसंहरणे' येषां तादृशानि 'अस्त्राणि आम्नायवन्ति उपदेशवन्ति गुरूपदेशेनैव सिध्यन्ति ॥ एवं सामान्यत उपदेश-मापेक्षतामुक्त्वा जृम्भकाणां विशेषमाह—व्रह्मे ति। व्याख्यातं प्राक् (Act I) ॥ 'एतेषां जृम्भकास्त्राणां यत् 'मन्त्रपारायणं साकल्येन मन्त्रावृत्ति' तद्रूपा या 'उपनिषत्' गुह्यविद्या तां 'परःसहस्रपरिवत्सरान्' सहस्रादप्यधिकानि वर्षाणि व्याप्य 'अन्तेवासिने' शिष्याय। एष 'क्रम' गुरुपरम्परा मत्सम्बन्धे। 'कुमारस्य' ते क सम्प्रदायः का गुरुपरम्परा ॥

Notes.—1 आम्नायवन्ति—आ+म्ना+घञ् भावे आम्नाय instruction initiation आम्नायः अस्ति एषाम् इति आम्नाय+मतुप्। Require initiation This is a general remark true of all weapons that are invoked and dismissed by secret charms 2 एतन्मन्त्र &c —For समास see टीका। मन्त्राणां पारायणम् अन्त-गमनम् मन्तपरायणम् complete pronouncement of the charms. For cerebral see ब्रह्मपरायणम् ante उपनिषद्यते समीपे स्थीयते अस्याम् इति उप+नि+सद्+क्विप् अधिकरणे उपनिषत् secret knowledge Now see Tika, 3 क्रमः—Order पौर्वापर्य्यम्, succession of teachers 4. सम्प्रदाय—सम्प्रदीयते अस्मिन् इति सम्+प्र+दा+घञ् अधिकरणे a succession of teachers, a school

(XVII) लवः—स्वत प्रकाशान्यावयोरस्त्राणि।

रामः (विचिन्त्य)—किं न सम्भाव्यते ? कोऽपि प्रकृष्टपुण्यपरिपाको-पादानी महिमा स्यात्। द्विवचनन्तु कथम् ?

लव—भ्रातरावावां यमजौ।

रामः—तर्हि द्वितीय कः ?

नेपथ्ये—भाण्डायन भाण्डायन,

आयुष्मत. किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधनं ननु किमात्थ सखे तथेति।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
क्षत्त्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥१६॥

LAVA—The weapons stood self revealed unto us two

RAMA—(*Refleceing*)—What is not possible? There might be some inscrutable greatness caused by the ripening of merit. But why the dual?

LAVA—We are brothers, twins

RAMA—Who then is the other?

IN THE TIRING RGOM—Bhandayana, Bhandayana

They say there is a fight of Lava, the long-lived with the king's forces Well, do you say, friend, "Yes" To-day let the title "Lord Paramount" suffer extinction in the worlds Let the flames of the weapons of the Kashattriyas be quenched to-day (16)

मित—। 'आवयो सम्वन्धे गुरूपदेशं विनैव 'स्वत ' अयत्नेनैव 'प्रकाशानि' प्रकटानि' वभूवु 'अस्त्राणि' जृम्भकाणि ॥ किं न सम्भाव्यते' जगति असम्भवं किमपि नास्ति। 'प्रकृष्टस्य' महत 'पुण्यस्य परिपाक ' विपरिणामः एव 'उपादानं' कारणं' यस्य तथाविध' कोऽपि महिमा' माहात्म्यं स्यात् तव। प्रभूतस्य पुण्यस्य फलंकिमपि माहात्म्यं ते जातं, एवं विनापि गुरूपदेशम् अस्त्राणि अद्राक्षीः इति भावः। परम् 'आवयो ' इति द्विवचनेन कथमुच्यते? आयुष्मत इति। अन्वय—आयुष्मतः लवस्य नरेन्द्रसैन्यैः आयोधनं किल। ननु सखे किं "तथा" इति आत्थ। अद्य भुवनेषु अधिराजशब्द अस्तम् एतु। अद्य क्षत्त्रस्य शस्त्रशिखिनः शमं यान्तु। व्याख्या—'आयुष्मतः लवस्य नरेन्द्रसैन्यै' राजवलै सह 'आयोधनं युद्ध' 'किल इति वार्त्ता श्रूयते 'ननु सखे किं' त्वं 'तथा' सत्यमेव तत् 'इति आत्थ' ब्रवीषि? यद्येवम् 'अद्य भुवनेषु अधिराजः' इति 'शब्दः अस्तम् एतु विलयं गच्छतु। एष मया हन्यते स अधिराज इत्यर्थः। 'अद्य क्षत्त्रस्य' क्षत्त्रियस्य जातेः 'शस्त्रशिखिनः' प्रच्छरणानला 'शम यान्तु' निर्वाणं लभन्ताम्। तेन सह अद्य तस्य सैन्यानि अपि नाशयामि इति भावः॥

Notes—1 स्वतः &c—प्रकाशन्ते इति प्र+काश्+अच् कर्त्तरि=प्रकाशानि manifest स्वत and प्रकाशानि may be taken as compounded or uncompounded. प्रकृष्ट &c—उपादीयते अनेन इति उप+आ दा+ल्युट् करणे=उपादानम् material प्रकृष्टं पुण्यं प्रकृष्टपुण्यम्। तस्यपरिपाकः प्रकृष्टपुण्यपरिपाकः। This means परिपक्वं प्रकृष्टपुण्यम् by the maxim "भावानयने द्रव्यानयनम्"। But परिपक्वपुण्य is the फल of that पुण्य। That फल is taken as the उपादान of a certain महिमा—It is identified as the महिमा। In other words the महिमा is the फल of that पुण्य। This is an instance of Bhavabhuti's preference for bombast and the round about प्रकृष्टपुण्यकृतो महिमा would have served the purpose equally well 3 किल—Implies वार्त्ता rumour, report &c 4 ननु—Implies प्रश्न।

(XVIII) रामः—

अथ कोयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि
ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम्।
नवनीलनीरधरधीरगर्जित-
क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरम्॥ १७॥

लव—अग्रमसौ मम ज्यायान् आर्य्यः कुशो नाम भरताश्रमात् प्रतिनिवृत्त।

रामः—(सकौतुकम)—वत्स इत आह्वयैनमायुष्मन्तम्।

लवः—एवम्। (इति परिक्रामति)।

Rama—Well, who is this one of blue complexion like a sapphire that makes me, with horripilation imparted by his mere voice, look like a Kadamba that has budded blossoms at the very moment of the deep rumble of a dark early cloud? (17).

LAVA—This is he, my noble senior known as Kusa, come back from the hermitage of Bharata

RAMA (*With eagerness*)—My child, you call hither this long lived one.

LAVA—So be it (*Goes round the stage*)

मित—। अथेति। अन्वयः—अथ इन्द्रमणिमेचकच्छवि क अय ध्वनिनैव दत्तपुलकं मां नवनीरधरगर्जितक्षणबद्धकदम्बडम्बरं करोति। व्याख्या—'अथ' ननु पृच्छामि 'इन्द्रः' इन्द्रनीलाख्यः यो मणिः' स इव 'मेचकच्छविः नीलद्युति 'कः अय' क एष बाल 'ध्वनिना इव' कण्ठस्वरेणैव 'दत्तः पुलको' यस्मै तथाविधं जनितरोमाञ्च' मां 'नवः' नूतनः वर्षारम्भे प्रादुर्भूत इत्यर्थः यः 'नीलनीरधर' श्यामाम्बुद तस्य यत् 'धीरगर्जित' मन्द्रध्वनि तस्य क्षणे तनुहूर्त्ते इव [यद्वा—तस्मात् य 'क्षण' उत्सव., स एव यः 'क्षणः' इति वा, तेन] 'बद्धकुड्मल' उद्भिन्नमुकुलः य 'कदम्बः' तस्य 'डम्बरः' विलास इव 'डम्बरो' यस्यतादृशं 'करोति'। सञ्जातपुलकः सन् उद्भिन्नमुकुलः कदम्ब इव भवामि इत्यर्थ ॥

Notes—1 इन्द्रमणि &c —मेचक is blue श्यामल। "मेचकः श्यामलेऽपि च" इति विश्व। 2. ध्वनिनैव—करणे ३या। एव is अवधारणे and implies that the पुलक appears instanteneously with the ध्वनि। Hence we have interpreted क्षण below as काल the instant of the गर्जित। If however. it be argued that the instantaneous show of पुलक was due to the thrill of joy that ध्वनि gave, then क्षण may be interpreted as उत्सव। 3 नवनील &c —नव because the first new showers of the reason bring forth blossoms in the कदम्ब। डम्बर is शोभा, also array, preparation &c., as in आडम्बर। Now see Tika

(XIX) (ततः प्रविशति कुशः)।

कुश (साद्भुतहर्षधैर्य्यं धनुरास्फालयन्)—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो
र्दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षत्त्रप्रतापाग्निभिः।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो
दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

(इति विकटं परिक्रामति)।

(Then enters Kusa)

KUSA *(patting his bow with wonder joy and confidence).*

Lucky is this bow of mine with its string lighted up by the tops of the fierce flames shooting from the glowing weapons, if there is fight with kings, descended from the Sun—kings who, beginning with Manu the worshipful, the Sun's son, have kindled the fire of their own Kshattriya prowess to consume the arrogant and have bestowed the boon of safety to India *(Walks with haughty stride)*

मित—। 'अद्भुतम्' विस्मयः। 'धैर्य्यम्' अप्रकम्प्यता निर्विकारता। तै सह यथा तथा धनुः 'आस्फालयन्' ताड़यन्। प्रोत्साहनाय भृत्यादीनामपि पृष्ठे करेण मृदु ताड़नं दृश्यते लोके। दत्तेति। अन्वयः—भगवतो वैवस्वतात् मनोः आ दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षत्त्रप्रतापाग्निभिः दत्तेन्द्राभयदक्षिणै आदित्यैः नृपतिभिः यदि विग्रहः ततः मम एतत् दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः धन्यम्। व्याख्या—'भगवतः वैवस्वतात्' सूर्य्यपुत्रात् 'मनोः' मनुनाम्नः सूर्य्यवंशीयानामादिपुरुषात् 'आ' तत प्रभृति 'दृप्तानां' दर्पोद्धतानां 'दहनाय दाहाय 'दीपितः' प्रज्वालित 'निज क्षत्त्रप्रतापाग्निः' क्षत्त्रतेजोहुताशनः यैः ततश्च दृप्तान् दग्ध्वा दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा' भयाभावरूपंदानं यैः तादृशैः 'आदित्यैः सूर्य्यवंशीयैः 'नृपतिभि.'

सह 'यदि विग्रह' युद्ध' 'ततः मम एतत् दीप्रास्त्राणां' भास्वरायुधानां याः 'स्फुरन्त्य' प्रकाशमानाः 'उग्राः' करालाः 'दीधितिशिखाः' किरणाग्राणि ताभिः 'नीराजिता' बर्द्धितशोभा दीपिता इत्यर्थ 'ज्या' गुण यस्य तादृशं 'धनुः धन्यं' प्रशस्यम्। अत्र प्रथमार्द्धे असुरसमरः अध्वरत्वेन नीयते। तत्र आदित्या नृपतयो यज्वान, क्षत्त्तेज एव यज्ञियाग्नि, इन्द्रः पुरोहितः, अभयं दक्षिणा। इत्येतत् सर्वमद्भुतम्। ईदृशैरादित्यै सह युद्धम् इति धन्यं धनुः। ततश्च हर्ष। तस्मिंश्च युद्धे दीप्ताणि मम मम अस्त्राणि सहाया तत् का चिन्ता इति धैर्य्यम् इत्यनुसन्धेयम्।

Notes—1 साद्भुत &c.—अद्भूतश्च हर्षश्च धैर्य्यञ्च अद्भुतहर्ष-धैर्य्याणि। तैः सह। अद्भुत because these kings are all wonderful fighters (see Tika), हर्ष because of the good luck in getting a chance to fight the best fighter of this wonderful group of kings. धैर्य्य is धीरता, i e, absence of nervousness This is because though the fight is going to be a grim one, victory is assured through the resplendent weapons he possesses. This confidence is already expressed in 'अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः" &c, sl 16. 2 दत्त &c—The word दक्षिणा in place of दान is significant An ordinary दान is not a दक्षिणा, but only the दान in an अध्वर। Hence it implies that the fight was the अध्वर। See टीका। Also Indra was the instigator at the fight, hence he is the पुरोहित in the अध्वर and his दक्षिणा is अभय (safety) 3. आदित्यै—अदितेरपत्यं पुमान् अदिति + ण्य = आदित्यः Sun. तस्य इमे इति आदित्य + ण्य = आदित्या descendants of the sun 4. दीप्रास्त्र &c—स्फुरत shooting, दीधिति light शिखा top सम्यक् राजिता शोभिता इति निर् + राज + क्त कर्मणि = नीराजिता। This word is used on purpose. There

is a ceremony called नीराजना at which horses, elephants, weapons &c, of the warrior are henoured with light, obeisance flowers &c 'ज्या was नीराजित'' seems to hint at this नीराजनाविधि। See टीका। 5 विकटम्—उद्धतं यथा तथा।

(XX) राम—कोऽप्यस्मिन् क्षत्त्रियपोतके पौरुषातिरेक।
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्र यसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमैत्युत दर्प एव ॥१९॥

मित—। 'क्षत्त्रियस्य पोत' शिशुः "क्षत्त्रियपोत'। अज्ञातः क्षत्त्रियपोत 'क्षत्त्रियपोतकः। तस्मिन्। 'पौरुषस्य' पुरुषोचितस्य शौर्य्यस्य 'अतिरेक' आतिशय्यम्॥ दृष्टिरिति। अन्यय—दृष्टि. तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा। धीरोद्धता गतिः धरित्रीं नमयति इव। किमयं वीरो रसः उत दर्प एव कौमारकेऽपि गिरिवत् गुरुतां दधान ऐति। व्याख्या—'दृष्टि' अस्य नेत्रपातः तृणीकृत' तृणमिव अनादृतः 'जगत्त्रयस्य' त्रिभुवनस्य 'सत्त्वसारः' वीर्य्योत्कर्षः यया तादृशी। धीरा' अविचलिता 'उद्धता' विकटा च 'गति' पादपातः 'धरित्रीं' पृथ्वीं नमयति इव' अवनम्रां करोतीव। तत् 'किम् अयं वीरो रसः उत दर्प एव मूर्त्तिमान् वीरो रस दर्पी वा 'कौमारके अपि' बाल्ये अपि 'गिरिवत्' 'गिरौ' इव 'गुरुतां दधानः' भारम् आदधत् 'ऐति' आगच्छति॥

RAMA—What an abundance of manliness in this strange Kshattriya boy !

Is this the sentiment of heroism or pride itself advance imparting, even in mere childhood, weight as in a mountain ? The look rates as straw the quintessence of the might of three worlds ; the steps, proud and steady, bend the earth down as it were (under them) (19)

Notes—1, क्षत्त्रिय &c.—कः here is अज्ञाते। क्षत्त्रियपोत here means an *unknown* Kshattriya lad Next क is attached स्वार्थे to क्षत्त्रियपोत। 2, तृणीकृत here does not mean actually transformed into straw, but only rated as straw. सत्त्वसार is usually explained differently thus—सत्त्व is प्राणी। सार is बल। सत्त्वानां सारः। In our Exp सत्त्व=बल ('सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति विश्वमेदिन्यौ) and सार is स्थिरांश extract सत्त्वस्य सारः। 3, कौमारकेऽपि—कुमारस्य भावः इति कुमार+अण्=कौमार.। The अपि here implies गर्हा; गर्हा is of कौमार। In the matter of imparting the weight of a mountain कौमार is an unsuitable subject Hence गर्हा attaches to कौमार। In other words कौमार is here कुत्सित and क comes in स्वार्थे by the rule "कुत्सिते"।

(XXI) लव (उपसृत्य)—जयति जयत्यार्य्यः।

कुश—नन्वायुष्मन् किमियं वार्त्ता युद्धमिति ?

लव—तत्किञ्चिदेतत्! दृप्तभावमुत्सृज्य आर्य्येऽस्मिन् विनयेन वर्त्तताम्।

कुशः—किमर्थम् ?

लवः—एष देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यत्यावयोः उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य।

कुश. (सतर्कम्)—स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य गोपायिता ?

लवः—अथ किम्।

LAVA (*Approaching*)—Prosper, let noble brother prosper.

KUSA—Well, long-lived one, what is this talk of fight ?

LAVA—It is a trifle In this matter, let my noble brother assume modesty casting off this haughty bearing

KUSA—What for ?

LAVA—Here is the king, the lord of the Raghus, waiting , he, again, is affectionate towards us and is longing for your approach

KUSA (*In doubt*)—This hero of the story of the Ramayana the guardian of the treasure of the Vedas ?

LAVA—What else ?

मित— । 'उपसृत्य' कुशम् इति शेष ॥ 'इयं वार्त्ता' एषा जनोक्तिः ॥ यत् किञ्चित' तुच्छमित्यर्थं· । 'अस्मिन्' एतस्मित् युद्धप्रस्तावे ॥ 'आवयो सम्वन्धे 'स्निह्यति' स्नेहवान् भवति । 'तव सन्निकर्षः सन्निधिः । तस्य सम्वन्धे 'उत्कण्ठते अभिलष्यति, इच्छति च भवान् सन्निहितो भवतु इति ॥ 'तर्कः' शङ्का । तेन सह । ब्रह्म वेदः । तद्रूपस्य कोषस्य 'गोपायिता' रक्षिता ॥

Notes—1 उपसृत्य—It seems कुशमुपसृत्य is a better stage-direction 2 दृप्तभावम् &c—दृप्तानाम् उद्धतानां भाव । तम् । It is a trifle, hence you need not trouble yourself about it , lay aside this defiant attitude and resume your natural meekness 3. एषः &c—The king, with whose army the scufflewas, is himself present here ; and he is affectionate towards us and longs to see you So there is no room for defiance—विनयेन वर्त्तताम् । 4 युष्मत्सन्निकर्षस्य—The proper विभक्ति is ths चतुर्थी । Thus युष्मत्सन्निकर्षं लब्धुम् उत्कण्ठते = युष्मतसन्निकर्षाय उत्कण्ठते । सम्वन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । 5. गोपायिता—गुप + तृच् कर्त्तरि = गोपायिता with आय added The आय is optional, hence also गोपिता or गोप्ता without आय् ।

(XXII) कुश—आशंसनीयपुण्यदर्शन स महात्मा, किन्तु कथमस्माभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि ।

लव —यथा गुरुस्तथोपचारेण ।

कश —अयि कथं नामैतत् ?

लवः—अत्युदात्तसुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेय 'प्रियवयस्यः इति सख्येन मामुपतिष्ठते तेन तत्सम्बन्धेन धर्मतात एवायं राजर्षिरिति ।

कुशः—सम्प्रत्यवचनीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः ।

KUSA—The holy sight of the high-souled king has to be desired, but I cannot make out in what style he is to be approached by me,

LAVA—With respect as one's father or uncle has to be approached.

KUSA—Well, why thus ?

LAVA—The exceedingly noble and good soul Chandraketu, Urmila's son treats me with friendship calling me "Dear friend", so through his connection, this royal sage is indeed by custom our uncle

KUSA—Now this humility is irreproachable even though towards a Kshattriya

मित—! 'आशंसनीयं' प्रार्थनीयं 'पुण्यं' पवित्रं 'दर्शनं' यस्य सः। 'सम्प्रधारयामि' अवगच्छामि ॥ 'उपचारेण' पूजया सह उपगन्तव्यः । 'यथा गुरुः' उपगन्तव्य· 'तथा' ॥ 'अयि' इत्यनभिमतौ । यथा गुरुरित्यनभिमतं मे ॥ 'अत्युदात्त.' अतिशयेन महान् तथा 'सुजनः 'और्मिलेय,' ऊर्मिलापुत्रः । 'उपतिष्ठते' सङ्गच्छते मैत्र्या । 'धर्मेण' लोकाचारेण 'तात.' पिता ॥ 'सम्प्रति' अधुना सति सम्बन्धे' क्षत्रिये 'अपि प्रश्रयः' विनय 'अवचनीय' अनिन्द्यो मे । क्षत्रियम् अपि धर्मतातं नमामि इति नास्ति निन्दा ॥

Notes—1. अयि &c—अयि here implies disapproval Comp—अयि बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति &c, Act I, para xxxi. 2. अत्युदात्त

&c —उदात्त is महत्। "उदात्तो दातृमहतोः" इत्यादि हैमः। Practically it is the same as उदार here, here वीरराघव has it uncompounded, which seems the better reading 3 और्मिलेय—ऊर्मिला is a human name, but it begins with ऊ which has वृद्धसंज्ञा। Hence the rule "अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" does not apply and we get the usual ढक्। Thus ऊर्मिलेयः Urmila's son 4 उपतिष्ठते—सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् by 'उपाद्देवपूजासंङ्गतिकरण—पथिषु"। 4 धर्मतातः—धर्म is here आचार custom. "धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे" इत्यादि मेदिनी। 5 सम्प्रति &c —A क्षत्रिय has to be उद्धत towards a क्षत्रिय who is an antagonist But as the king is an affectionate धर्मतात, antagonism is out of the question So there is no disgrace in being humble towards him

(XXIII) लव —पश्यत्वेनम् आकारानुभावगाम्भीर्य्यसम्भाव्यमानविविधलोकोत्तरचरितातिशयमार्य्यो महापुरुषम्।

कुश —(निर्वर्ण्य)—

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावन ।
स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत्॥ २० ॥

(उपसृत्य) तात प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते।

LAVA—Let noble brother mark this great personage the grandeur of whose various super-human deeds may be inferred from his make, majesty and tranquillity.

KUSA (*marking attentively*)—

O the gracious form, O the sanctifying majesty! In the right place did the poet of the Ramayana transform the Goddess of speech (20)

(*Advancing*) Father, Pracheta's disciple Kusa bows unto you.

मित—। 'आकारेण' आकृत्या 'अनुभावेन' प्रभावेण 'गाम्भीर्य्येण' अविचलतया च 'सम्भाव्यमानः' उत्प्रेक्ष्यमाणः विविधानां लोकोत्तराणाम्' अतिमानुषाणां 'चरितानाम्' कर्मणाम् 'अतिशय.' उत्कर्षः यस्य तम् महा-पुरुषम् ॥ अहो इति। अन्वयः—अहो प्रासादिकं रूपं पावनः अनुभावश्च। स्थाने रामायणकवि देवीं वाचं व्यवीवृतत्। व्याख्या—'अहो' विस्मय-करमस्य प्रासादिकं' प्रसन्नतासमुद्भवं 'रूपम्' आकृतिः प्रसन्नतामयी अस्य आकृतिरिति भावः। विस्मयकरः अस्य 'पावन.' पवित्र 'अनुभावश्च' प्रभावोऽपि। तत् 'स्थाने' यथास्थाने सुसदृशे नायके एव विषये 'रामायणस्य' तदाख्यायाः कथायाः 'कविः' प्रणेता देवीं' वाचं वाग्देवीं 'व्यवीवृतत्' विवर्त्त-यामास, तादृशेन कथारूपेण परिणतामकरोत्। यादृशी रचना नायकोऽपि तादृश एव इति भावः॥ Or स्थाने is युक्तार्थे अव्ययम्। Sisu II 94.

Notes —1 आकार &c —आकार refers to the build of the body. अनुभाव is तेजस् majesty, It is not prowess, for that cannot be inferred from a mere look at the person लोकेभ्य उत्तरं श्रेष्ठम्। Now see टीका। 2 प्रासादिकम्—प्रसाद sersenity. प्रसादे भवम् इति प्रसाद+ठञ अध्यात्मादि प्रासादिकम्। 3. स्थाने—स्थान is यथास्थान the right place, तस्मिन्। विषयाधिकरणे ७मी। See next and Tika 4 व्यवीवृतत्—वि+वृत+णिच्+लुङ् तिप् transformed The goddes was given a shape (व्यवीवृतत्) in the matter of राम। From what I see before me, it is evident that the grandeur of the style of the poem thus obtained and the grandeur of its subject-matter—the hero Rama—suit each other Or—कविः वाचं व्यवीवृतत् इति स्थाने युक्तम्।

(XXIV) रामः—एह्येहि आयुष्मन्।

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते।
परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥२१॥

(परिष्वजय स्वगतम्) तत् किमपत्यमयं दारकः,

अङ्गादङ्गात् स्नु त इव निजः स्नेहजो देहसार
प्रादुर्भूय स्थित इव वहिश्चेतनाधातुरेव ।
सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्नवेनेव सृष्टो
गात्रं श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥२२॥

RAMA—Come, long-lived one, come,

This person, through affection, longs for an embrace of your person, that is pleasing like a water-laden cloud (21).

(*Embracing—To himself*)—

Well, whose son could this boy be that is as if the essence of my body produced from affection and issued from every limb, as if the element of my consciousness itself, having become manifest, is standing outside, as if made of the dripping of my heart when stirred by intense joy, as if swashing my body, at embrace, with a stream of the juice of nectar (22)

मित— । अमृतेति । अन्वय —अयं जनः वात्सल्यात् ते अमृताध्यात-जीमूतस्निग्धसंहननस्य परिष्वङ्गाय उत्कण्ठते । व्याख्या—'अयं जनः' एषः अहं 'वात्सल्यात्' स्नेहात् 'ते' तव 'अमृतेन' जलेन आध्मातः पूर्णः यो जीमूतः' मेघः स इव 'स्निग्धं' नेत्रतर्पणं यत् 'संहननं' देह. तस्य 'परिष्वङ्गाय' आलिङ्गनाय ["तुमर्थात्" -इति ४र्थी] 'उत्कण्ठते' औत्सुक्येन तिष्ठति ॥ "तत् किम्' इत्यादि परवर्त्तिना श्लोकेन अन्वितम् । अङ्गादिति । अन्वयः —तत् अङ्गात् अङ्गात् स्नु तः निजः स्नेहजः देहसार इव, चेतनाधातुरेव प्रादुर्भूय वहिः स्थित इव, सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्नवेन सृष्ट इव अयं दारकः किमपत्यं यत् श्लेषे अमृतरसस्रोतसा गात्रं सिञ्चतीव । व्याख्या—परिष्वजय परमानन्दसन्दोहमनुभवन् प्राह तत्' तस्मात् यतोऽयमभूतपूर्व आनन्द तत पृच्छामि अङ्गात् अङ्गात्' सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यः 'स्नु तः' क्षरितः 'निज.' स्वीयः मम इत्यर्थ स्नेहज.' स्नेहात् जातः देहसार ' शरीरस्य स्थिरांशः स्नेहरूपं यत्

एकमुपादानं देहे अस्ति तस्य निष्कर्ष· 'इव' स्थितः। एतन्निष्ठ एव मदीयः स्नेह इति भाव। किञ्च 'चेतनारूपो' यो 'धातु·' उपादानं स 'एव प्रादुर्भूय' मूर्त्तिमान् भूत्वा वहिः' शरीरात् वहिः 'स्थित इव। एतदधीनं मे जीवनमित्याशय। अपरञ्च 'सान्द्रेण' प्रगाढ़ेन 'आनन्देन क्षुभितं' विचलितं यत् 'हृदयं' तस्य 'प्रस्रवेन द्रवेण 'सृष्ट इव। एततगतो मे कृत्स्न आनन्द इत्यर्थः। एवंविधः 'अयं दारकः 'किमपत्य' कस्य जनस्य अपत्यं स्यात् 'यत' अपत्यं श्लेषे' आलिङ्गनकर्मणि 'अमृतरसस्य सुधाद्रवस्य स्रोतसा' प्रवाहेन मम गात्रं' सिञ्चतीव' प्लावयतीव! मृता सीता विलुप्तश्च तयैव सह मदीयमपत्यम्। एतत्त पुनर्न जाने कस्यापत्यं निजमिव अपत्यमानन्दयति माम् इति कौतूहलम्॥

Notes—1 अमृत &c—अमृत is जल। "अमृतं यज्ञशेषे स्यात पीयुषे सलिले घृते" इति विश्वमेदिन्यौ। जीमूत is मेघ। स्निग्ध is literally opposed to पुरुष, hence *juicy* here *pleasing*. सहनन is गात्र। 'गात्र' वपु संहननम् इत्यमरः। The derivation We offer संहन्यते अनेन इति सम+हन+ल्यट् करणे संहननम that with which the soul is killed Or say हन is here गतौ, then सहनन is that with which the world is reached See Tika कृद्योगा कर्मणि षष्ठी। 2. किमपत्यम—कस्य अपत्यम्, ईतत—। 3, अङ्गादङ्गात—वीप्सायां द्विर्वचनम। It reminds us of the well-known words अङ्गादङ्गाद्विनिष्क्रान्तो (प्रभवसि) हृदयादभिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि जीवस्व शरदां शतम॥" Joy, affection, consciousness &c. are all seen in the boy. The boy is my affection itself, Vidyasagara reads देहजः स्नेहमारः। But अङ्गादङ्गात स्रुतः seems to include देहजः। Our reading appears in three of his manuscripts, 4. प्रादुर्भूय &c—The boy is my consciousness itself i.e, I shall lose consciousness if he be away.

5 सान्द्र &c —Compare "हृदयादभिजायसे" in the quotation above The boy is my joy incarnate 6 *Remark*—The sentiment raised is one of mere curiosity at this stage Rama knows, this cannot be his boy, well then whose is he that affects him so strangely ? Comp Sak VII

(XXV) लव —तात ललाटन्तपो घर्मदीधिति. तदत्र शालच्छाये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः।

राम —यदभिरुचिनं वत्साय। (इति सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति)।

रामः (स्वगतम्—)

अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः।
साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥२३॥

LAVA—Father, the sun is heating your brow, so let father for a moment take a seat here, in the shade of these *Sala* trees

RAMA—As it pleases my child (*All walk round and sit down*).

RAMA—(*To himself*)—

Ha ! Even when modified (lit —accompanied) by humility the bearing, such as gait, stance, seat &c. of both Kusa and Lava declare their sovereignty. (23), (R—)

मित—। 'ललाटं तपतीति 'ललाटन्तपः'। शालानां छाया 'शालच्छायम्॥ अहो इति। अन्वयः—अहो कुशस्य च लवस्य च गतिस्थित्यासनादयो भावाः प्रश्रययोगे अपि साम्राज्यशंसिनः। व्याख्यया—'अहो' आश्चर्य्यम्। 'कुशस्य च लवस्य च लवस्य च गतिः' गमनं 'स्थितिः' अवस्थानम आसनम्' उपवेशनम् इत्यादयो भावाः' चेष्टाः 'प्रश्रयेण' विनयेन यो 'योगः' संसर्गः तस्मिन् सति 'अपि' विनयेन तिरोहितस्वरूपेऽपि साम्राजयं शंसन्ति 'सूचयन्तीति 'साम्राजययशंसिन'। सम्राट्सूतावेतौ इत्यनयोर्गत्यादिभिरेव निवेद्यते इत्यर्थः॥

Notes—1. ललाटन्तपः—ललाट + तप + खश् कर्त्तरि। The sun was in his face Lava notices this and suggests a seat elsewhere 2 धर्म &c—दीधिति ray. धर्मः दीधितिरस्य। 3 शालच्छाये—"छाया बाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम्। 4 वत्साय—'रूच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी। 5. प्रश्रय &c—प्रश्रय meekness विनय। Modified by विनय, the movements are apt to appear as common-place. Even thus they declare sovereignty 6, गति &c—गति and स्थिति have already been seen The आसन is seen just now when परिक्रम्य उपविशन्ति। 7, साम्राज्य &c.—साम्राज्यं साधु शंसन्ति इति साम्राज्य + शंस + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि। सम्राजो भावः = साम्राज्यम् with ष्यञ्। They declare sovereignty Hence they are of royal descent 8 *Remark*—The vagueness of "whose son could he be" (किमपत्यम् &c.) is a bit removed Rama now knows that they are scions of *some* royal race

(XXVI) (राम—)

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः
प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति।
अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा
विकसितमिव पद्मं बिन्दवो माकरन्दाः ॥२४॥

(रा—)

The play of grace, not procured yet achieved, occupies their body which is beautiful and charming to every-one, just as the attractive rays do the flawless gem, or the drops of honey do the full blown lotus (24). (R—)

मित—। साम्राज्यसूचकतां दर्शयति वपुरिति। अन्वयः—मनोज्ञाः ते रश्मय अमलिनं रत्नमिव, माकरन्दा बिन्दव विकसितं पद्ममिव,

अविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः कान्तिमत् प्रतिजनकमनीयं वपुः केतयन्ति ।

व्याख्या—'मनोज्ञाः' मनोहराः ते रश्मय ' प्रसिद्धा भासः 'अमलिनं' विशदं 'रत्नमिव', 'माकरन्दाः' मकरन्दस्य मधुन इत्यर्थः 'विन्दवः विकसितं प्रफुल्लं' 'पद्ममिव', 'अविहिता ' अकृताश्च सिद्धाः' सम्पन्ना. 'एव' नैसर्गिका इति यावत् 'लक्ष्म्याः' शोभाया 'विलासा ' विभ्रमाः 'कान्तिमत्' उज्ज्वलं 'प्रतिजनकमनीयं' सर्वमनोरमं 'वपुः' देहं केतयन्ति निवसन्ति । अकर्मकत्वात् देशस्य कर्मता ॥

Notes—1 अविहित &c —लक्ष्मीविलास is there and delights every one (प्रतिजनकमनीय); but this लक्ष्मीविलास is not secured by artificial means (अविहित) as in the case of an ordinary individual , it comes natural to them (सिद्ध) as is expected in one of royal descent अविहितसिद्धा may also be explained thus —विहितं विधानम् effort विहितेन सिद्धा विहितसिद्धा secured with effort न तथा । 2. केतयन्ति—कित निवासे is चुरादि and अकर्मक । Hence the देश i e , वपु becomes कर्म by the maxim 'देशश्चाकर्मकाणाम्'' । 3 अमलिनम् &c.—The second half of the verse cites illustrative examples. The lustre of the gem and the honey in the lotus come by nature and are not यत्नसिद्ध । 3 *Remark*—Verse 24 is in support of verse 23

(XXVII) (राम—) भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायामेतयोः पश्यामि ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं वपुर्वृषस्कन्धसबन्धुरांसकम् ।
प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥२५॥
(राम —)

(R—) I also see in them great resemblance with boys of the race of Raghu

Notes—1. अस्मत् &c—संवाद is सादृश्य। अस्माभिः संवादः अस्मत्संवादः। सः अस्ति अस्या अस्मत्संवाद+इनि मत्वर्थे। Having resemblance with me 2. तच्च तच्च—Refers to different things, such as ओष्ठमुद्रा, कर्णपाश, नेत्र &c, as detailed below. Hence a तद् for each reference It is not a case of वीप्सा। 3. नैपुण etc—निपुण clever. निपुणस्य भावः इति निपुण+अण् नैपुणम् cleverness The word is both युवादि (अण्) and ब्राह्मणादि (ष्यञ्) yielding two forms नैपुण्य also। For the idea compare "विदग्धैर्निग्राह्यः" (IV. 21) 4 ननु—This is an अव्यय modifying the previous statement (आक्षेप)। What do I say of resemblance here and there (तच्च तच्च)? It is the Whole face as it were I see before me. 5 *Remark*—This raises a suspicion Resemblance with myself can be explained by family likeness, but how is it that they are so much like my wife? Who then are these?

(XXIX) (रा—)

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरीयं सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः।
नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥२७॥

(रा—)

(R—) This is the very same closing of the lips (Or—cover in the shape of lips) beautiful by the glimpses of the pearl white teeth, the same again are the beautiful ears. If however, the eyes are blue and red (i, e not blue only like those of Sita), the virtue of attractiveness is still the very same. (27) (R—).

मित — । अनुरूपतां विशदयति मुक्तेति। अन्वयः इयं मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरी ओष्ठमुद्रा सा एव कर्णपाश. स च। नेत्रे पुन यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुण स एव। व्याख्या -'इयम्' एषा शिशुमुखस्थे

दृश्यमाना मुक्ताच्छानां मुक्ताधवलानां 'दन्तानां छविभिः क्रान्तिभि 'सुन्दरी' शोभना ओष्ठमुद्रा ओष्ठयोर्मुद्रणं मुद्रितौ ओष्ठौ इत्यर्थ 'सा एव' नूनं सीताया इव। कर्णपाश ' प्रशस्तौ कर्णौ 'स च' स एव सीतायाः कर्णपाश इव नास्ति सन्देह। 'नेत्रे पुनः' नयने तु यद्यपि' यदि च 'रक्तनीले न हि सीताया इव केवलं नीले तथापि सत्यपि एतावति 'भेदे' 'सौभाग्यगुण ' सुभगतारूपो गुण 'स एव' तद्वदेव वर्त्तते। तत् किमेतौ ममैव तनयौ - इति वितर्क ॥

Notes—1 मुक्ताच्छ &c—The teeth are slightly visible (see next) 2 ओष्ठमुद्रा—Literally 'closing of the lips," This means "the lips closed" by the maxim "भावानयने द्रव्यानयनम्" । When the lips close they do not press firmly against each other so as to give a determined expression to the face, but remain very slightly parted Hence the teeth are slightly visible 3 कर्णपाश—पाश in the उत्तरपद is प्रशस्तवचन। प्रशस्तः कर्णः कर्णपाशः। "प्रशंसावचनैश्च इति समास। A नित्यतत्पुरुष 4 4 नेत्रे पुनः &c—पुनः introduces a difference, The eyes of the boys are रक्त नील, i e blue with a tinge of red, but Sita's eyes are blue, only The female eye is often described as इन्दीवरद्युति। In the male a tinge of red is deemed auspicious, कौसल्या describes राम as "रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः"। Perhaps it is for this reason that वीरराघव takes नेत्रे as referring to शिशुनेत्र, and सीतानेत्र, hence dual In consequence in रक्तनीले he supposes रक्त to refer to the boys' eyes—the boys are रक्ताक्ष—and नील to refer to the eyes of सीता alone, 5 सौभाग्यगुणः—सुभग is सुन्दर। तस्य भाव इति सुभग + ष्यञ सौभाग्यम् सौन्दर्यम्। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व-

पदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः। सौभाग्यमेव गुण। This shows that there is अभेद in spite of the भेद noted above. 4 *Remark*—Note how राम is gradually drawing the boy towards him. He starts with the simple query—"Whose children are they ?" (किमपत्यमय दारक)। He answers his query himself saying—They are certainly scions of some royal race (साम्राज्यशंसिनी भावाः कुशस्य च लवस्य च)। Soon he becomes more definite—They are princes of Raghu's race (भूयिष्ठाञ्च रघुकुलच्छायामेतयो पश्यामि)। Here however, he has reached the final stage—I see Sita's face in them (अभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः) they are my boys. He realises the extreme unlikeliness of this conclusion hence he looks for corroborative evidence in the following para

(XXX) (रा—) तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरण्यं यत्र किल देवी परित्यक्ता, इयञ्चानयोराकृतिर्वत्सयोः। यदपि—स्वत. प्राकाशान्यस्त्राणीति, तत्र विमृशामि अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रस्तावे अस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्भुतं स्यात्, न ह्यसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणि पूर्वेषामप्यनुशुश्रमः। अयञ्च संप्लवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य मे विश्रम्भयते। भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिमन्नो देव्या गर्भभार आसीत्। (रा—)।

(R—) This indeed is that forest inhabitated by Prachetasa where the queen was abandoned ; and such is the appearance of these dear boys Again in the matter that the weapons are self-revealed, I surmise, might not the permission to the weapons, given on the occasion of inspecting the picture, have taken effect ? For, even of the ancients we have not heard of ultra traditional (got without initiation) weapons This excessive delight too of my

heart steadies my drifting soul And it was fully understood by me the queen's burden of foetus was divided into two

मित — । 'प्राचेतसेन' वाल्मीकिना 'अध्युषितं' कृतवसति । 'किल' इत्यवधारणे । 'इयञ्च' सीतासदृशी च । इहैव सीता परित्यक्ता इहैव बालौ सीतया मया च तुल्यरूपौ । तन्नैतदसम्भवं यत् ममैव सुतावेतौ क्रव्याद्भिर्भक्षितायामपि सीतायां दैवेन परिरक्षितौ । अस्य समर्थनमाह— 'स्वतःप्रकाशानि अस्त्राणि' इतिलवेनोक्तम् । 'तत्र विमृशामि' शङ्के 'अपि' सम्भाव्येत 'किं' चित्रदर्शनप्रस्तावे तत् अस्त्राणाम् अभ्यनुज्ञानम् अनुमति. 'खलु' तदेव 'उद्भूतं सम्प्राप्तं' 'स्यात्' । "सर्वथा त्वतप्रसूतिमुपयास्यन्ति" इति यत् चित्रदर्शने मया प्रोक्तं तदेव अनुज्ञारूपेण गृह्णती अस्त्रदेवता जन्मनि एतौ समाश्रिता तत एव उच्यते स्वतःप्रकाशानि अस्त्राणि इति । वस्तुतस्तु 'पूर्वेषामपि' पूर्वाचार्य्याणामपि 'अस्त्राणि असाम्प्रदायिकानि' गुरूपदेशं विनैव स्वतः प्रकाशानि 'इति न हि अनुशुश्रुमः' नैव श्रूयते अस्माभिः । [अत्यन्तापह्नवे लिट्] । सर्वमेतदाशाजननं मे मन्दभाग्यस्य । तदुपरि 'अयं मे हृदयस्य सूखालिशयश्च' कुशस्य परिष्वङ्गात् नाम 'सप्लवमानं शङ्कासागरे सन्तरन्तम् अस्थिरम् 'आत्मानं' विस्रम्भयते' विस्रम्भेण विश्वासेन योजयति तवैव तनयौ इति विश्वासमुत्पाद्य स्थिरीकरोति इत्यर्थः । द्वौ पुत्रौ यथा परित्यक्तायाः सीताया न सम्भवति इति न मन्तव्यम् । यतः—'देव्या गर्भभारः मया भूयिष्ठञ्च' बहुश एव 'द्विधा प्रतिपन्नः' द्विधाविभक्तत्वेन गृहीत 'आसीत्' । तत् यमजावेतौ स्याताम् ॥

Notes.—1. तदेतत् &c.—Construe एतत् तत् अरण्यं यत्र &c 2. इयञ्च -That is say, like Sita and like myself, Hence the inference is natural that these are Sita's sons. 3. चित्रदर्शनप्रस्तावे &c —See Act 1. para xxvi. अभ्यनुज्ञानम् command. It is not *permission* which usually is preceeded by a prayer on the part of the party receiving permission. Here the

weapons made no prayer to Rama. A command again is addressed to the person commanded The language used (त्वत्प्रसूतिम् उपस्थास्यन्ति) is not of command उपतिष्ठन्ति commands, उपस्थास्यन्ति does not The weapons cannot act on उपस्थास्यन्ति । Hence perhaps Rama's doubt as expressed by विमृशामि, अपि स्यात् See next 4 असाम्प्रदायिकानि—सम्+प्र दा+घञ् भावे सम्प्रदायः formal gift, i, e, gift by initiation तत्र भवानि इति सम्प्रदाय+ठञ् साम्प्रदायिकानि । न तथा । There was no initiation in this case. Henee also the weapons could not pass over to the boys Thus Rama is not sure that the simple words त्वत्प्रसूतिम् उपस्थास्यन्ति have transferred the weapons 5 अनुशुश्रुमः—We have not even heard, let alone actual seeing of it. This is a total denial (अत्यन्तापह्नव) । Hence we have लिट् without परीक्षता । 6. सं'प्लवमानम्—प्लवमान is floating in sea of doubt 7. विस्रम्भयते—विस्रम्भेन योजयति विस्रम्भ+णिच् (नामधातु)+लट्ते । Comforts, steadies कर्त्रभिप्रायविवक्षायामात्मनेपदम् । The rules "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" "अणावकर्मकात्—" &c. have no application here, because these apply only when णिच् is added to certain *roots* (धातोः), here the णिच् comes after a प्रातिपदिक not a धातु । 8. भूयिष्ठश्च &c.—This meets the objection that सीता could not have become the mother of *two* boys after exile. She gave birth to *twins*. I am almost sure of this for I could perceive that her foetus was divided into two. The following verse is in support of this

(XXXI) (रा—) (सास्रम्)—

पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया
द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तया ॥२८॥

(रुदित्वा) तत् किमेतौ पृच्छामि केनाप्युपायेन ?

(R—) (*With tears*)—

From shampooing with the palm of my hand in privacy (she having her eye fixed through inborn bashfulness, though quite at ease, the affection that had previously grown having developed through growth of familiarity) the attachment of her foetus was first by me perceived to be in two places, and then by her in a few days

(*Having wept*) Shall I then question them by some means or other ?

मित—। पुरेति। अन्वयः=पुरा रूढे स्नेहे परिचयविकासात् उपचिते विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः गर्भग्रन्थिः रह करतलपरामर्शकलया आदौ मया एव द्विधा ज्ञात तदनु कैरपि दिवसैः तया। व्याख्या—'पुरा' पूर्वं विवाहात् परमेव इत्यर्थः 'रूढे' अङ्कुरिते 'स्नेहे' अनुरागे गच्छति काले 'परिचयस्य' परस्परहृदयविज्ञानस्य 'विकासात्' स्फुरणात् 'उपचिते' प्रगाढे सति 'विस्रब्धायाः अपि' विश्वस्ताया अपि अनियन्त्रणाया अपि इत्यर्थः 'सहजया' प्रकृतिसुलभया 'लज्जयाजडदृशः' मदीयेन व्यापारेण स्तिमितनेत्राया सीतायाः 'गर्भग्रन्थिः गर्भबन्धः 'रह' एकान्ते 'करतलेन' य 'परामर्शः' संवाहनं तस्य कलया' कलनया अनुष्ठानेन करणेन इत्यर्थः 'आदौ' प्रथमं 'मया एव द्विधा द्वयोः स्थानयोः ज्ञात' अनुभूत तदनु' ततः पर 'कैः अपि दिवसैः' कैश्चित् दिनैः (अपवर्गे ३या) 'तया' सीतया ज्ञातः॥

Notes.—1. पुरा &c—पुरा may be compounded or left uncompounded with रूढ। 2. रह—It seems better taken with करतलपरामर्शकलया than विस्रब्धायाः as is usual. The दूरान्वय is quite immaterial with भवभूति। 3 अपि—The force is

this—First ths affection was of long standing (पुरा), next, the affection had deepened (उपचित), as a consequence she left absolutely no restraint before me (विस्रब्धा) : in spite of all this (अपि) &c 4 सहज &c.—The जड़ता of the eyes was caused by her सहजलज्जा which overcame her विस्रम्भ । Of course the लज्जा was due to the shampooing 5 द्विधा—द्विधा स्थित इति ज्ञातः । द्वयोः स्थानयोः इति द्वि + धाच् अधिकरणविचाले i e multiplication of location, गर्भग्रन्थि has one place usually for its location Here we have two One has become two 6. तत् किमेतौ &c —Rama personally has no longer much doubt that the boys are his children He now wants corroboration from the boys themselves

(XXXII) लव —तात किमेतत्—

वाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।
अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥२९॥

कुश·—अयि वत्स,

विना सीतादेव्या किमिव हि न दु खं रघुपतेः
प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।
स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः
किमित्येवं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥३०॥

LAVA—Father, what is this ?

Thy face, the source of the world's welfare is led to the beauty of a dew-besprinkled white lotus through the flow of tears ? (29)

KUSA—O Dear brother

Without queen Sita what is not a source of grief to the lord of the Raghus ? It is said that the whole world becomes indeed a wilderness on the loss of one's beloved wife That love in that measure and this endless separation ! Why ask thus like one that has not learnt the Ramayana ? (30)

मित—। बाष्पेत्यादि। अन्वयः—जगन्मङ्गलं वः आननं बाष्पवर्षेण अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुतां नीतम्। व्याख्या—'जगतां मंगलं' मंगलावाहं कल्याणकरं 'वः आननं बाष्पवर्षेण' अश्रुपातेन 'अवश्यायेन' तुषारेण 'अवसिक्तस्य' प्रोषितस्य 'पुण्डरीकस्य' श्वेतपद्मस्य 'चारुतां नीतं कान्तिं प्रापितम्। विरहपाण्डु वदनमण्डलं पुण्डरीकेण सवर्णं जातम्॥ विनेति। अन्वयः—सीतादेव्या विना रघुपतेः किमिव न हि दुःखम्। प्रियानाशे किल कृत्स्नं जगत् अरण्यं हि भवति। स च तावान् स्नेहः अयमपि निरवधिः वियोगः। अनधिगतरामायण इव किमिति एवं पृच्छसि। व्याख्या—'सीतादेव्या विना' सीतादेवीं विहाय स्थितस्य 'रघुपतेः' रामस्य 'किमिव' किं नाम वस्तु 'न हि दुःखं' नैव दुःखकरम् ? सर्वं दुःखकरम् अतः सुलभमेव तस्य रोदनम्। कुत एवमित्याह—'प्रियानाशे किल' जना कथयन्ति दयिताया नाशे सति 'कृत्स्नं जगत्' निखिलभुवनस्थं वस्तुजातं 'अरण्यं हि भवति' वनमिव नूनं प्रतिभाति। अतएव सर्वं दुःखकरम् [सत्यश्चोक्तं ''तदारम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः। तदेकाकी सवन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा''] 'स च' पूर्वानुभूतः लोकविदितश्च रामसीतयोः 'तावान्' अतिभूमिं गतः 'स्नेहः' 'प्रीतिः' पक्षान्तरे 'अयमपि' एषोऽधुना अनुभूयमानः 'निरवधिः निरन्तरस्थायी 'वियोगः' सीतया सह विरहः—इति भूयान् अनयोः मिलनविरहयोः भेदः, अतश्च कष्टदायक एव। 'अनधिगतरामायण' रामायणं पठित्वापि अनधिगतम् अनधीतं रामायणं येन तादृशः जन 'इव', किमिति कस्मात् हेतोः 'एवं पृच्छसि' जिज्ञाससे। जिज्ञासा न त्वयि युक्ता इति भावः।

Notes 1. अवश्याय &c—अवश्यायते शीतो भवति इति अव+श्यै ण कर्त्तरि अवश्यायः frost 2. पुण्डरीकस्य—Rama's face is expected to be श्याम। It had become पाण्डु through grief.

3. **प्रियानाशे** &c —**किल** shows that he is only repeating what people say, he can not have any personal experience in the matter 4. **किमिति**—A compound **अव्यय** meaning 'why' Also see next para

(XXXIII) **राम (स्वगतम्)—अये तटस्थित: आलाप:, कृतं प्रश्नेन। दग्धहृदय, कोऽयमाकस्मिकस्ते पारिप्लवो विकार: ? एवं निर्भिन्नहृदयावेग: शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि। भवतु तावदन्तरयामि। (प्रकाशम्) वत्सौ, रामायणमिति श्रूयते भगवतो वाल्मीके: सरस्वतीनिस्यन्द: प्रशस्तिरादित्यवंशस्य, तत्र किञ्चित् कौतूहलेन श्रोतुमिच्छामि।**

RAMA—(*To himself*)—Ha! Their talk is indifferent, away with questions Blighted heart, what what unaccountable unrestrained perturbation of thine is this? With the heart's commotion thus revealed I am being pitied by boys even. Well, I will screen it over (*Aloud*) Dear boys, a eulogy of the solar race, the flow of the divine speech of Worshipful Valmiki is spoken of Through curiosity I wish to hear a little of it.

मित—। तटे' कूले 'स्थित. जलं नावगाहते उदासीन इत्यर्थ:। उदासीन 'आलाप' उदासीनस्येव आलाप:। यदि सीतासुत: स्यात् कुश: तदा आप्लवत् "विना जनन्या:" इति ब्रूयात् न तु 'विना सीता देव्या' इति तातस्य' इति न तु 'रघुपते' इति। 'प्रश्नेन कृतं' ज्ञात ज्ञातव्यं वृथा प्रश्न:। नेमौ सीतसुतौ इत्यर्थ:। अकस्मादागत 'आकस्मिक:' अकारण इत्यर्थ:। 'पारिप्लव:' चञ्चल:। निर्भिन्न. प्रकट: 'हृदयावेग:' मनोविकारो यस्य तादृश। 'अन्तरयामि' प्रच्छादयामि अनिर्भिन्नो यथा स्यात् तथा करोमि इत्यर्थ:। 'सरस्वत्या' वाण्या: 'निस्यन्द:' प्रवाह:। 'प्रशस्ति' प्रशंसा। वाल्मीकिना विरचित: सूर्य्यवंशस्यप्रशंसामय प्रवन्ध इत्यर्थ:॥

Notes.—1 **तटस्थित:**—Primarily it means a person who stands at the margin of water and does not get down into it. Hence an indifferent *person*. Here again it is applied

not to the person but to the आलाप of the person. Practically then तटस्थित आलापः is the same as तटस्थितस्य आलापः। 2. आकस्मिकः—अकस्मात् भव इति अकस्मात्+ठञ्। Unaccountable निर्भिन्न &c. 3 निर्भिन्न &c.—Comp. अनिर्भिन्नो गभीरत्वात्'—III, sl, 1, 4 अन्तरयामि—अन्तर is अन्तर्धि screen "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये" &c —*Amara*. अन्तरेण योजयामि इति अन्तर+णिच् (नामधातु)+लट् मिप। Having become निर्भिन्न the हृदयावेग stands uncovered, I will again cover it up 5 कौतूहलेन &c —He is trying to keep himself engaged and thus screen over his निर्भिन्नहृदयावेग।

(XXXIV) कुशः—स कृतस्न एव सन्दर्भः अस्माभिरावृत्त, स्मृत्युपस्थितौ तावदिमौ बालचरितस्य अन्त्येऽध्याये श्लोकौ।

रामः—उदीरयतु वत्सः।

कुशः—प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः
प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥३१॥
तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत्।
हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोग परस्परम् ॥३२॥

KUSA—The whole of that work has been read through by us These two verses in the last chapter of the Balacharita have now come up to memory.

RAMA—Let my darling repeat them

KUSA—To Rama, the high-souled, by nature indeed, was Sita dear ; but that dearness she really enchanced by her own virtues (31)

In the very same manner Rama became dearer than life to Sita, but their hearts alone knew the extent of each other's love. (32)

मित—। 'सन्दर्भः' प्रबन्धः। 'आवृत्त.' अधीत। 'स्मृतौ उपस्थितौ' आगतौ। 'वालचरितस्य' वालकाण्डस्य ॥ 'उदीरयतु' उच्चारयतु ॥ प्रकृत्येति। अन्वयः—सीता प्रकृत्या एव महात्मनः रामस्य प्रिया आसीत्। स तु प्रियभाव. तथा स्वगुणैः वर्द्धित एव। व्याख्या—सुगमा। स्वभावजा प्रियता स्वभावदत्तैर्गुणैः वर्द्धिता इति भाव ॥ तथेति। अन्वयः—राम तथा एव प्राणेभ्य. अपि सीताया प्रियः अभवत्। किन्तु परस्परं प्रीतियोगं हृदयमेव जानाति। व्याख्या—'रामः' यथा सीता तस्य प्रिया तथा एव प्राणेभ्यः अपि सीताया प्रियः अभवत्'। 'तु' किन्तु 'परस्परम्' अन्योऽन्यं प्रति ईदृश' 'प्रीतियोगं' प्रेमबन्धनं तयोः 'हृदयम् एव जानाति' नान्य कोऽपि ॥

Notes—1 तावत्—अवधारणे। Or say अवधौ, for the present स्मृत्युपस्थितौ। 2. बालचरितस्य &c.—The verses are read differntly in different editions of the Ramayana I am told that Grierson's Ramayana has Bhavabhuti's readings 3 प्रियभाव —Here प्रियाया भाव would give प्रियाभाव। So first take प्रियम् in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्), then say प्रियस्य भावः। 4 परस्परम्—Derive *ante* द्वितीया in connection with प्रति understood

(XXXV) राम —कष्टमतिदारुणोऽयं हृदयमर्मोपघातः। हा देवि, एवं किल तदासीत्। अतो निरन्वयविपर्य्यासविरसवृत्तयो विप्रलम्भपर्य्यवसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ता।

क्व तावानानन्दो निरतिशयविश्रम्भबहुलः
क्व तेऽन्योन्य यत्नाः क्वचन गहना कौतुकरसाः।
सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-
स्तथाप्येष प्राण.स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ (राम —)

Rama—O woe ! This is a very heavy blow to the vitals of my heart Alas ! my queen ! Such indeed was it then

O, they do afflict, these affairs of life that through unexpected (lit —disconnected) reversals are bitter in their course and thus end in disappointment

Where now is that immense bliss augmented by unsurpassed confidence? Where are those mutual efforts? Where are those indescribable tastes of fun (Or—festivities)? Where indeed is that union of hearts in joy as well as sorrow? Yet this heart beats; the vile thing does not indeed stop (33) (R—)

मित—। 'हृदयस्य मर्मणि' जीवस्थाने 'उपघातः' प्रहारः। 'एवं फिल' ईदृश एव "प्रकृत्यैव" इत्यादिश्लोकप्रकार एव 'तदा आसीत्'। निर्गत अन्वयः अनुवृत्तिः यस्य स 'निरन्वय' पूर्ववर्त्तिसूचकशून्य यः 'विपर्य्यास' अन्यथाभावः दशान्तरमित्यर्थ तेन 'विरसा' अप्रीतिकरा 'वृत्ति' प्रसरो येषां तादृशाः अतएव "विप्रलम्भे' प्रतारणायां 'पर्य्यवस्यन्ति' ये तथाविधा ईदृशत्वेन नीता अनीदृशा जायमाना आपातसरसाः परिणामनीरसा इत्यर्थ। 'संसारवृत्तान्ताः' संसारभावाः॥ क्वेति। अन्वय—निरतिशयविस्रम्भबहुल तावान् आनन्दः क्व? ते अन्योन्यं यत्ना क्व? गहना कौतुकरसाः क्वचन? तत् सुखे वा दु खे वा हृदययोः ऐक्य क्व नु खलु? तथापि एष पाप प्राणः स्फुरति न तु विमरति। व्याख्या—निर्भरः अतिशयः अस्य 'निरतिशयः' भूमा इत्यर्थः यः 'विस्रम्भः' अन्योऽन्यविश्वास तेन बहुलः' विवृद्धः 'तावान्' तत्परिमितः महान् इत्यर्थः 'आनन्दः क्व' कुत्र गतः? गत एव आनन्दः। 'ते' पूर्वदृष्टा अन्योऽन्यं' परस्परं प्रति यत्नाः' प्रीत्युत्पादनचेष्टाः 'क्व'? गता एव ते। 'गहनाः' सान्द्राः 'कौतुकस्य' प्रहासस्य उत्सवस्य 'रसाः' स्वादा 'क्वच' क्वापि? ते च गताः। 'तत्' पूर्वानुभूतं 'सुखे वा दुःखे वा हृदययोः ऐक्यं क्व तु खलु' क्ववा गतम्? इत्थ सर्वमेव अपुनरावृत्तये गतं 'तथापि एष पापः' दुष्टः प्राणः' हृन्मारुतः 'स्फुरति' चलति 'न विरमति' न प्रशाम्यति॥

Notes.—1. हृदयमर्म &c —हृदयमर्मन् is the most sensitive spot in the heart Bhavabhuti often refers to it, thus—

"हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति" (1 30), "व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित एव हृन्मर्मणि पुनः" (II 36) &c 2 निरन्वय &c —अन्वीयते अनुगम्यते इति अनु + इ + अच कर्मणि अन्वय that which is followed, hence cause, because it is always followed by the effect In this sense, निरन्वय means अहेतुक। वि + परि + अस + घञ् भावे विपर्य्यास reversal निरन्वयविपबिपर्य्यास now means causeless, hence unexpected reversal. The टीका gives a slightly different explanation 3 विप्रलम्भ &c —For विपलम्भ in the sense प्रतारणा comp "मया एव बिप्रलब्ध आर्य्यपुत्रः" III 4 कौतुक &c —कौतुक is परिहास fun रस is स्वाद taste 5 प्राणः—This is singular musculine when meaning हृद्वायु the air that circulates in the heart "प्राणो हृन्मारुते" इत्यादि विश्वमेदिनी। By हृन्मारुत is probably meant the pulsation of the heart and vitality, cp "निघ्नन् प्रियं प्राणम्" Kirat III 41

(XXXVI) [रा—] भो. कष्टम्।

प्रियागुणसहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः
य एव दुःस्मर. कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥३४॥
तद्वा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-
स्तदीषद्विस्तारि स्तनयूगलमासीन्मृगदृशः।
वय.स्नेहाकूतव्यतिकरघनो यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापार स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥३५॥

(R—) O woe!

I am reminded of that very period that is the most painful to think of because charming on account of the simultaneous (Or—wondrous) unveiling of the thousands of the virtues of my darling (34)

(The period) when Love, intensified by the union of age, affection and desire germinates at heart with a vigorous move but is subdued in the body, (for) then (तदा) the breasts of the fawn eyed girl that had slowly made their mark became in but a few days slightly expansive (35)

मित— । प्रियेति । अन्वयः— प्रियागुणसहस्राणाम् एकोन्मीलनपेशलः यः एव काल दु स्मरः तमेव वयं स्मारिताः । व्याख्या—'प्रियायाः' सीतायाः 'गुणसहस्राणाम्' असख्यानां गुणानां यत् 'एकोन्मीलनं' युगपदुन्मेषो वा तेन 'पेशलः' मधुरं 'य एव कालः दुःस्मरः' स्मर्तुमशक्यः तमेव वयं स्मारिताः स एव अस्माभिः स्मृत । यस्य स्मरणं दुःसह स एव काल स्मृत इत्यर्थ ॥ काल विशिनष्टि तदेति । अन्वयः—यत्र वय स्नेहाकूतव्यतिकरघनः मदनः हृदि प्रगल्भव्यापार (सन्) स्फुरति वपुषि च मुग्धः । तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदं मृगदृशः तत् स्तनयगलं कतिपये अहोभि ईषद्विस्तारि आसीत् । व्याख्या कं कालम् इत्यपेक्षायामाह यत्र' यस्मिन् काले 'वयसः' नवयौवनस्य 'स्नेहस्य अन्योऽन्यानुरागस्य आकूतस्य अभिलाषस्य च यः 'व्यतिकरः' एकत्र समावेश तेन घन' सान्द्र 'मदन हृदि मनसि 'प्रगल्भ- प्रौढः 'व्यापारः' प्रसरः यस्य तादृश सन् 'स्फुरति' आविर्भवति वपुषि च' देहे पुनः 'मुग्ध' अप्रगल्भ । किम्भूतं वय इत्याह—'तदा' तस्मिन् काले 'किञ्चित्' शनै शनैः 'कृतपदम्' दीर्घेणेव कालेन मुकुलितप्रायं 'मृगदृश' हरिणलोचनाया सीताया 'तत् स्तनयुगलं कतिपयै अहोभिः झटित्येव ईषद्विस्तारि' आभोगवत् 'आसीत्' । तत् हृदि प्रगल्भो मदनः नोचेत् कथं झटिति स्तनपरिणाहः ॥

Notes,—1. प्रिया &c —सहस्र here is merely a large number not actually a thousand. गुणानां सहस्राणि गुणसहस्राणि &c 2. एक &c —एक is by transference of epithets, यौगपद्ययुक्त simultaneous Or एक is श्रेष्ठ, hence अद्भुत wondrous. पेशल is रम्य charming 'पेशलः कुशले रम्ये' इति हैमः । Now see Tika. 3. दुःस्मरः—दुःखेन स्मर्य्यते दुर्+स्मृ+खल् कर्मणि of painful

memory. 4 तमेव &c.—स्मृ + णिच् + क्त कर्मणि = स्मारित caused to remember. Here before णिच् we had वयं तं स्मृतवन्तः। With णिच् the poet wants कुश अस्मान् तं स्मारितवान्। Changing the voice कुशेन वयं तं स्मारिताः। According to Bhattoji, however, the अणिकर्त्ता does not become कर्म्म here and the form becomes कुश अस्माभिः त स्मारितवान् yielding the final from कुशेन अस्माभिः स्मारित। 5. तदा &c—As already remarked this is against the Viracharita where Sita is seen to be an adult already at marriage

(XXXVII) कुश —अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवी-मुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः—

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रत ।
यस्यायमभित पुष्पैः प्रवृष्ट इव केशरः ॥३६॥

राम (सलज्जास्मितस्नेहकरणम्)—अति नाम मुग्ध शिशुजवः विशेषतस्त्वरण्यचरः। हा देवि, स्मरसि तस्य प्रदेशस्य तत्समयविस्म्भाति-प्रसङ्गसाक्षिण. ? कष्टं भोः कष्टम्।

श्रमाम्बुशिशिरीभवत् प्रसृतमन्दमन्दाकिनी
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।
अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥३७॥

(राम—)

KUSA—This again is Raghupati's verse indeed for queen Sita when sporting in the forest of Chitrakuta by the river Mandakini.

For thee, as it were, has been laid this slab of stone, in front on both sides of which this Vakula tree has showered heavily with flowers. (36).

RAMA (*With affection, Pathos and a bashful smile*)—Boys are indeed very simple especially the dwellers in the woods. Ah ! Queen , dost thou remember that place, the witness of our excess of familiarity at the time ? Woe ! O woe !

(By me) is being fancied before me thy face—beautiful though without decorations, glorious in its well-shaped ears, with cheeks bright and not defiled with saffron, at the time having the sweat of toil on it and becoming cool, with the lustre of your moon-like brow ruffled by your tresses that were agitated by the mild breeze that proceeded from the Mandakini (37).

मित— । 'मन्दाकिनीगतं चित्रकूटवनम्' शाकपार्थिवादि । मन्दाकिनी-समीपस्थं वनमित्यर्थः ॥ तत्र विहारः त्वदर्थमिति । अन्वय—अयम् अग्रतः शिलापट्टः यस्य अभित अय केशरः पुष्पैः प्रवृष्ट इव, त्वदर्थम् इव विन्यस्तः । व्याख्या —'अयम् अग्रत' पुरोवर्त्ती 'शिलापट्टः' प्रस्तरतलम् यस्य अभितः' उभयतः पार्श्वयोरित्यर्थः 'अयं केशरः' एष बकुलपादपः 'पुष्पै. इव' वारिवर्षण-मिव पुष्पवर्षणं कृतवान् 'त्वदर्थम इव' मन्ये तवैव प्रयोजने 'विन्यस्त.' स्थापित तत् इह शेष्व ॥ लज्जाजनितं स्मितं 'लज्जास्मितम्' । प्राक्तनस्नेह-स्मरणात् 'स्नेह' । तत् सर्वं नास्ति इति 'करुणम्' । 'मुग्धः' सरलः । अरण्यचरस्तु विशेषतो मुग्धः । 'प्रदेशस्य' इति शेषविवक्षया षष्ठी । 'तत्समयः इत्यादि व्याख्यातं प्राक् ॥ श्रमेति । अन्वयः—श्रमाम्बुशिशिरी-भवत् प्रसृतमन्दमन्दाकिनीमरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति अकुङ्कुमक-लङ्कितोज्ज्वलकपोलम् निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (ते) मुखम् उत्प्रेक्ष्यते । व्याख्या—'श्रमाम्बुभिः शिशिरीभवत्' शीततां गच्छत् 'प्रसृतः प्रवृत्त' यः 'मन्द्र मन्दाकिनीमरुत् तेन 'तरलितै' चञ्चलैः 'अलकै.' चूर्णकुन्तलैः ललाट-पार्श्वस्थैः केशैः 'आकुला विमिश्रा मन्दीकृता इत्यर्थ 'ललाटचन्द्रस्य' चन्द्रतुल्यस्य ललाटस्य 'द्युतिः' यस्मिन् तत् 'अकुङ्कुमकलङ्कितो' कुङ्कुमेन

अकलङ्कितौ 'उज्ज्वलौ कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तत् निराभरणौ च सुन्दरौ च यौ 'श्रवणपाशौ' प्रशस्ते श्रवणे ताभ्यां 'सौम्यं' सुखम् 'उत्प्रेक्ष्यते' अग्रतः परिदृश्यते इव मया ॥

Notes—1 यस्यायमभितः—अभितः requires द्वितीया by the Vartika "अभितःपरित —" । यम् अभितः is the form expected. निरङ्कुशाः कवयः । 2 पुष्पैः—The करण of वर्षणक्रिया । 3 प्रवृष्टः—प्र intensive The root is taken intransitively and the क्त is कर्त्तरि । Here the downpour is achieved with flowers not with water 4. हा देवि &c.—Addresses Sita in the air He fancies he see her there प्रदेशस्य has षष्ठी by 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' । 5 अकुङ्कुम &c —कुङ्कुमेन कलङ्कितौ shows that Sita's complexion was brighter than the lustre of कुङ्कुम । This was due to the permanent अङ्गराग given her by अनसूया, the wife of the Atri cf 'स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रतीशाश्वत- मङ्गरागम् । रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै । सन्दर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥"—Raghu XVI 6. निराभरण etc —श्रवणपाश is a नित्यसमास of the तत्पुरुष class, पाश is प्रशंसावाची when it is final in the तत्पुरुष । The समास is "प्रशंसावचनैश्च" । पाश is of the मतल्लिकादि class—मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । हस्तपाशतटाः पादपाशीमचर्चिकादयः"—*Vardhamana* 7 *Remarks*—For the moment it seemed to him that Sita was actually present there and he was looking at her beautiful face. This gave him relief but he is soon dis-illusioned and exclaims in despair कष्टं भोः कष्टम् etc,

(XXXVIII) (राम—) (स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम् —अहो नु खलु भोः—

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरत
प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजन ।
जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे
कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥३८॥

(R—) (*With Pathos after remaining as if paralysed*)—Ha O indeed !—

Even in separation it is not that a dear one does not give consolation when created, as it were, by meditation—long meditation—and placed in front. At the cessation of the delusion, the world, verily, becomes a blighted wilderness. Thereafter the heart is as though being baked in a heap of husks a-glow. (38).

मित—। सीतामुखदर्शनं विप्रलम्भमात्रम् इति ज्ञात्वा शोकक्षोभात् 'स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम्' आह ॥ चिरमिति। अन्वय—प्रवासे अपि चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निर्माय पुरतः निहित इव प्रियजनः आश्वासं न करोति (इति) न खलु। विकल्पव्युपरमे जगत् जीर्णारण्यं हि भवति। तदनु हृदयं कुकूलानां राशौ पच्यते इव। व्याख्या—'प्रवासे अपि' विरहे अपि 'चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा' [नित्यार्थे द्विरुक्तिः] निरन्तरानुध्यानेन निर्माय' अलीकं कल्पयित्वा 'पुरत. निहित इव' निमातुरग्रे स्थापित इव 'प्रियजनः आश्वासम्' अवसितो विरह इति सान्त्वनं 'न करोति (इति) नखलु' अपि तु करोत्येव। सीताया छखमग्रत कल्पयित्वा ममापि जातमेव क्षणं समाश्वासनम्। 'विकल्पस्य' अलीकस्य, विपरीतायाश्च तस्याः कल्पनायाः व्युपरमे' अवसाने, अपयाते मोहे इत्यर्थः 'जगत् जीणारण्यं हि' अवदग्धं काननमिव हि भवति। 'तदनु' तत. परं 'हृदयं कुकूलानां राशौ' महति तुषानले 'पच्यते इव' दह्यते, पाकं भजते इव। यथा अस्मिन् क्षणे मदीयं हृदयम् ॥

Notes—1. स्तम्भित इव &c.—He sees it is a delusion and the shock paralyses him for a moment 1. a पुरतः—It is

an underived primitive word meaning 'in front.' अव्यय—अधिं ७मी "पुरतः प्रथमे अग्रे" इति विश्वः। Some derive it with अतसुच after पूर्व, but in that case पुर् cannot be ordered in place of पूर्व। The rules being "पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" and "अस्ताति च"। cp "कथं पुरतः कश्चित्त् विभाषाग्रहणं योगात् विभज्यते। तेन पूर्वशब्दादतसुच्। 'अस्ताति च' इति सूत्रे चकारस्य अनुक्त-समुच्चयार्थत्वात् पुरादेशः। तन्निर्मूलम्। पुरत. इति अप्रामाणिकमेव"—*Bhattoji* 2 विकल्प &c.—कल्प्यते निर्मीयते इति कल्पः creation. विरुद्ध कल्पः विकल्पः false creation, delusion 3 कुकूलानाम्—कुकूल is तुषानल। In this sense अमर takes it as masculine, but other authorities declare it to be always neuter. "कुकूलं शङ्कुभि कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले" इत्यमर। "कुकूलं तु तुषानले" इत्यादि हैम &c 4 पच्यते—Not burnt up but slowly being baked so as to feel it the more. कर्मकर्त्तरि लट्।

(XXXIX) नेपथ्ये—

बशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः
सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः।
जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया
चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडा ॥३९॥

IN THE TIRING ROOM—Vasishtha even along with Arundhati, Valmiki, the Queens of Dasaratha, and Janaka alarmed on hearing of the boys' quarrel, are coming slowly though their will is hurrying, languid through fatigue because of their age-stricken limbs and especially because the hermitage is far away. (39)

मित—। वशिष्ठ इति। अन्वयः—अरुन्धत्या सह एव वशिष्ठः वाल्मीकि. दशरथमहिष्यः अथ जनक शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः (सन्तः) त्वरितमनसोऽपि जराग्रस्तैः गात्रैः अथ विदूराश्रमतया श्रमजडाः चिरेण

आगच्छन्ति खलु । व्दाख्या—सुगमा । दशरथमहिष्यः' कौसल्याकेकयीसुमित्राः । 'शिशुकलहं' लवचन्द्रकेत्वीः कलहम् । 'सभयाः' इति अरुन्धतीवशिष्ठबाल्मीकीनाम् उभयोरर्थे भयम् इतरेषां तु चन्द्रकेतोरर्थे । विदूरे आश्रमो' येषां तेषां भावेन । 'आगच्छन्ति' इहैव रणाङ्गने ॥

Notes—1 **दशरथमहिष्य**—The queens had all gone to Rishyasringa's sacrifice and from there had come over to Valmikis hermitage See Act I&IV 2. **अथ**—Implies **समुच्चय।** "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले। विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारम्भसमुच्चये॥" इति मेदिनी। 3 जराग्रस्तैः &c—उपलक्षणे तृतीया। विदूराश्रमतया—हेतौ ३या। This is with respect to the old people The hermitage was not actually very far away but *to old people* the distance waa rather long 6 **चिरेण**—इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। क्रियाविशेषणे २या।

(XL) **रामः—कथं भगबन्तावरुन्धतीवशिष्टौ अम्वा जनकश्च अत्रैव! कष्टम्! कथं खल्वेतेद्रष्टव्या । (सकरुणं बिलोक्य) अहह! तातजनकोऽप्यत्रैवायाति इति बज्रेन ताड़ितीऽस्मि मन्दभाग्यः ।**

सम्बन्धस्पृहणीयताप्रमुदितैर्जुष्टे बशिष्ठादिभि-
र्दृष्टापत्यविवाहमङ्गलमहे तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीर्य्ये किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥

RAMA—How so! Are the worshipful Arundhati and Vasistha, my mothers and Janaka indeed here? O woe! How can these be faced? (*Observing—With pathos*) Oh! ill-starred as I am, I am struck with a thunder—bolt as father Janaka too is coming this very way.

Having before witnessed the meeting of the two fathers at the auspicious marriage festivities of their children—festivities joined in by Vasishtha and others delighted at

the desirability of the connection—why do I not burst into a thousand pieces now seeing my father's friend in this plight after the perpetration of such a terrible cruelty (to his daughter)? Or, what cannot be suffered (lit—done) by Rama? (40)

मित—। सम्बन्धेति। अन्वयः—सम्बन्धस्पृहणीयताप्रमुदितैः वशिष्ठादिभिः जुष्टे अपत्यविवाहमङ्गलमहे तातयो तत् सङ्गतं दृष्ट्वा ईदृशे महावैशसे वृत्ते ईदृशं पितृसख पश्यन् किमहं सहस्रधा न दीर्य्ये? अथवा रामेण किं दुष्करम्? व्याख्या—'सम्बन्धस्य जनकानां रघूणाञ्च विवाहसम्बन्धस्य 'स्पृहणीयतया' प्रार्थनीयतया 'प्रार्थनीयतया 'प्रमुदितै' समधिकहर्षमनुभवद्भि. वशिष्ठादिभिः' परमर्षिभिः जुष्टे स्वोपस्थित्या सम्भाविते 'अपत्ययोः मम च सीतायाश्च 'विवाहमङ्गलस्य महे' उत्सवे तातयोः गुर्वोः जनकदशरथयोः 'तत्' आनन्दमयं 'सङ्गतं' समागमं दृष्ट्वा ईदृशे' एवंविधे 'महावैशसे' सीतानिधनरूपे घोरे घाते 'वृत्ते' जाते सति 'ईदृशम्' 'ईदृशीमवस्थां प्रपन्नं पितृसखं' पितुः सखायं तातजनकं "पश्यन् किम् अहं सहस्रधा न दीर्य्ये' विदीर्णो न भवामि। 'अथवा' नैतदाश्चर्य्यम्। 'रामेण' वज्रमयेण 'किं दुष्करं'। एतत् दृष्टा अविदीर्णेन देहेन अवस्थानं सुकरमेव तस्य रामस्य।

Notes—1 सकरुणम् &c —कथं भगवन्तौ &c. is uttered immediately on hearing what is said behind the scene The party is not then within sight Now they are all visible and the sight of Janaka deeply affects Rama. 2 अत्रैव—Even here, i e, he is coming upto me This is the first interview with these august personages after Sita's exile 3सम्बन्ध etc — Comp "जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः"। (I. sl 27). 4 दृष्ट्वा, पश्यन्—This is for contrast I saw *that* and am now seeing *this* 5 वृत्ते महावैशसे—The वैशस was of my creation. I brought disunion in union. What was thought

esirable by sages like Vasishtha was rendered most undesirable by my wicked self भावे ष्मी। 6 दीर्य्यें—दृ+लट् एमकर्त्तरि। 7 रामेण etc—रामोऽस्मि सर्वसह.। दुष्कर has खल रामेण has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, because षष्ठी is barred by लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्'।

(XLI) नेपथ्ये—कष्टं कष्टम्!

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्रियं सहसैव वीक्ष्य रघूनाथमीदृशम्।
प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्विधुरा प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥४१॥

रामः—हा तात, हा मातरः, हा जनक,

जनकानां रघूणाञ्च तत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम्।
तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥४२॥

ावत् सम्भावयामि। (इत्युत्तिष्ठति)।

कुशलवौ—इत इतस्तातः। (इति सकरुणाकुल परिक्रमय्य निष्क्रान्ताः

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः।

IN THE TIRING ROOM—Woe! O Woe!

After the reviving of Janaka, who fainted away first on uddenly beholding Raghunatha in this plight with beauty educed to majesty only, the mothers distressed are falling nto a swoon (41).

RAMA—Alas father! Alas mother! Alas Janaka,

Useless (misplaced) is your pity on me, the sinner that vas pitiless on (Sita) what was the sum total of the blessngs of the race of Janaka and Raghu (42).

Let me attend (upon), (*Rises*)

KUSA and LAVA—This way, father, this way. (*Exeunt ll walking with agitation and pathos*)

मित—। अनुभावेति। अन्वय:—ईदृशम् अनुभावमात्रसमुपस्थितश्रियं रघुनाथं सहसैव वीक्ष्य प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनात् (परम्) विधुरा मातरः प्रमोहम् उपयान्ति। व्याख्या—'ईदृशम्' एतदवस्थम् 'अनुभावमात्रे' केवले महिम्नि 'समुपस्थिता' पर्य्यवसिता 'श्री' कान्ति यस्य तादृशं रघुनाथं' सहसैव' अतर्कितमेव 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा 'प्रथमं' सर्वाग्रे 'प्रमूढस्य' मोहमुपगतस्य 'जनकस्य प्रबोधनात्' समाश्वासनात् परं 'विधुराः' शोकविह्वला 'मातरः प्रमोहम् उपयान्ति' विसंज्ञा भवन्ति॥ 'हा जनक' इति प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति॥ जनकानामिति। अन्वयः—सुगमा। 'यत' सीतारूपं वस्तु। पूर्वार्द्धं व्याखयातं प्राक्प्रथमाङ्के। 'तस्मिन्' सीतारूपवस्तुविषये 'अकरुणे' दयाहीने अतः 'पापे' पापिनि मयि इत्यर्थः [पापशब्दात् मत्वर्थीयः अर्श आद्यच्]। सम्भावयामि' समीपगमनेन सत्कारं करोमि इति भावः। यावद्योगे लट्॥

Notes—1. सहसैव—The एव may be taken with either सहसा or वीक्ष्य। 2 प्रथम etc—The sight distressed them all, but Janaka could not stand it at all The mothers ran to his assistance After he had revived they were eased of apprehension on his account, but the sight of his emotion re-doubled their own distress and they too were falling into a swoon 3 हा जनक—This seems to be an interpolation Bare जनक is disrespectful coming from Rama. Also हा तात is irrelevant now with reference to दशरथ। We believe the current reading is हा तात, हा मातरः where तात refers to जनक and is mentioned first because it was he who fainted first and the voice behind the curtain mentions him first 4 जनकानाम etc—See I, sl 5. 5 सकरुणाकुलम्—आकुल perplexed सकरुणञ्च आकुलञ्च यथा तथा। 6 कुमारप्रत्यभिज्ञानः—प्रत्यभिज्ञान is recognition Though राम has still some doubts, the recognition of कुश and लव as his son is well nigh complete उपचारात अङ्कविशेषणम ततः प्रंस्त्वम।

उत्तरचरितम्

सप्तमोऽङ्कः ।

(I) (ततः प्रविशति लक्ष्मण) ।

लक्ष्मणः—भोः भोः । अद्य खलु भगवता वाल्मीकिना सब्रह्मक्षत्त्रपौर-जानपादाः प्रजाः सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवासुरतिर्य्यङ्गुरगनायक-निकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामःस्वप्रभावेण सन्निधापितः । आदिष्टश्चाह-मार्य्येण—वत्स लक्ष्मण, भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः तत् गङ्गातीरम् आतोद्यस्थानमुपगम्य क्रियतां समाजसन्निवेशः—इति । कृतश्च मर्त्त्यामर्त्त्यस्य भूतग्रामस्य समुचित-स्थानेषु समुपवेशनं मया । अयञ्च—

> राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रत ।
> वाल्मीकिगौरवादार्य्य इत एवाभिवर्त्तते ॥१॥

(*Then enters Lakshmana*)

LAK.—Ho ! Ho ! To-day by worshipful Valmiki, after having summoned along with us the subjects from the town and the country including Brahmanas and Kshattriyas, even the entire world of creation, movable and immovable including the host of gods, demons and the leading *Nagas*, birds and beasts, has been caused to assemble through his spiritual power And I am instructed by the noble brother

—"Dear Lakshmana, we have been invited by worshipful Valmiki to witness his own composition being staged by the celestial nymphs, go then to the place of concert on the banks of the Ganges and get the audience seated" And the seating of all beings mortal and immortal has been arranged for by me And here,—

Comes this very way, in deference to Valmiki, my noble brother who, though living in the hermitage of a kingdom, observes the rigorous vow of a hermit. (1)

मित— । 'अद्य खलु भगवता बाल्मीकिना कृतस्न एव भूतग्रामः' निखिला एव सृष्टिः 'स्वप्रभावेण' आत्मनस्तपोवलेन सन्निधापित ' उपस्थापित आश्रमं प्रापित इत्यर्थः। किम्भुतो भूतग्रामः ?—'जङ्गमः' चल स्थावरश्च अचलश्च अधिष्ठातृदेवतया। एवं कृतस्नो भूतग्रामः। मन्ये जङ्गमेषु ये महान्तः तेषु तस्य प्रभावो न प्रसर्पति, ते नात्र समागता — देवासुरनिकायेन' देवदानवसमूहेन "तिर्य्यगुरगनायकनिकायेन' नागेषु पशुपक्षिषु च ये प्रधानं तेषामपि समूहेन 'सह कृतस्न एव भूतग्राम '। तत एव किं यूयमपि इह प्राप्ताः ?—केनापि कारणेन, यत् स एव भगवान् जानाति, अस्माकम् अस्मत्प्रजानाञ्च पृथगाह्वानं कृतम्। 'अस्माभिः सह सब्रह्मक्षत्त्रपौरजानपदा' प्रजा आहूय' उपनिमन्त्र्य स्वप्रभावेण कृतस्न एव भूतग्रामः सन्निधापितः। 'स्वकृतिम्' आत्मना कृतं नाटकविशेषम्। 'प्रयुज्यमानाम्' अभिनीयमानाम्। 'आतोद्यस्थानं' वाद्यभूमिम्। समाजसन्निवेश ' समागतानां प्रेक्षकाणामुपवेशनम्। 'मर्त्त्यस्य' मरणशीलस्य 'अमर्त्त्यस्य चिरजीविन.॥ राज्येति। अन्वेति। अन्वयः—राज्याश्रमनिवासे अपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः आर्य्यः वाल्मीकिगौरवात् इत एव अभिवर्त्तते। व्याख्या—राज्यरूपे आश्रमे' यो 'निवास.' स्थिति तस्मिन् 'अपि प्राप्तम् अनुभूतं 'कष्ट'' क्लेशकरं 'मुनिव्रत येन तथाविध 'आर्य्य ' रामः 'बाल्मीकौ' यत् 'गौरवं' वहुमान तस्मात् हेतोः न तु रङ्गदर्शनलालसया 'इत एव' इहैव आतोद्यस्थाने 'अभिवर्त्तते' आगच्छति ॥

Notes.—1 खलु—This is here an expletive (वाक्यालङ्कारे) "खलु स्याद्वाक्यभूषायाम्" इत्यादि विश्वमेदिनी। 2. सब्रह्म &c —ब्रह्म ब्राह्मणजातिश्च क्षत्त्रं क्षत्त्रियजातिश्च ब्रह्मक्षत्त्रे। पौराश्च जानपदाश्च पौरजानपदाः। ब्रह्मक्षत्त्राभ्यां सह सब्रह्मक्षत्ताः। सब्रह्मक्षत्ताः पौरजानपदाः यासु ता.। Q प्रजाः। 3 आहूय—ल्यप्। आह्वान here is निमन्त्रण। We have all been specially invited Why this special treatment for us is more than I know The staging was intended for Rama and his subjects, the rest of the creation were to be witnesses only Hence the difference in the treatment, 4 सदेवासुर &c —निचीयते अस्मिन् इति नि+चि+घञ् अधिकरणे निकायः a group, देवासुराश्च तिर्य्यगुरगनायकश्च। तेषां निकायः समूह· देवासुरतिर्य्यगुरगनायकनिकायः। तेन सह। Qual भूतग्रामः 5. भूतग्रामः—भूतानां समूह इति भूत+ग्रामच। This is by the Varttika "गुणादिभ्यो ग्रामच् वक्तव्य" गुणादि being आकृतिगण। Certain lexicographers who come much later than Katyayana have ignored this Varttika and taken ग्राम as a प्रातिपदिक meaning समूह when final in a षष्ठी तत्पुरुष। Thus "शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्राम." इति हैम। 6. स्वप्रभावेण—No invitation was issued to these 7. आतोद्यस्थानम्—आ सम्यक् तुद्यते ताड्यते इति आ+तुद्+ण्यत् कर्म्मणि=आतोद्यम् musical instrument 8. राज्याश्रम &c —The राज्य in the verse is meaning less If it is an आश्रम then कष्टमुनिव्रत is expected आश्रमनिवास is inseparable from मुनिव्रत। Thus अपि has no force. If we construe अपि with आर्य्य below, the criticism is avoided, thus राज्याश्रमनिवासे प्राप्तकष्टमुनिव्रतः आर्य्य अपि &c But the दुरान्वय becomes glaring in that case Perhaps दुरान्वय is better than असङ्गति। राजय is often identified with आश्रम। cp "राजयाश्रममुनिं मुनिः"—*Raghu* I.

(II) (ततः प्रविशति रामः) ।

रामः—वत्स लक्ष्मण, अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ।

लक्ष्मणः—अथ किम् ?

रामः—इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशौ स्थानप्रतिपत्तिं लम्भयितव्यौ ।

लक्ष्मणः—प्रभुस्नेहप्रत्ययात् तथैव कृतम् । इदं तु आस्तीर्णं राजासनम् । उपविशत्वार्य्यः ।

रामः—(उपविशति) ।

लक्ष्मणः—प्रस्तूयतां भो ।

(*Then enters Rama*).

RAMA—Dear Lakshmana, are the spectators of the acting seated ?

LAK.—What else ? (yes).

RAMA—But this two, dear Kusa and Lava, have to be accorded the honour of seats like that of Chandraketu

LAK.—That is just what has been done by me from a knowledge of (lit—through reliance on) Master's affection (for them) Here again is the royal seat spread out , let my noble brother sit down.

RAMA—(*Sits down*).

LAK.—Let the play begin, ho !

मित— । 'रङ्गः' नृत्यम् । अत्र नृत्यमित्युपलक्षणं समग्रस्य अभिनयकर्मणः । तस्य 'प्रेक्षकाः' । "नृत्ये रणे स्थले रागे रङ्गः क्लीबे त्रपुण्यपि" इति त्रिकाण्डशेषः । 'स्थिताः' 'आसीनाः' । 'स्थानस्य' आसनस्य 'प्रतिपत्तिः' गौरवम् विशिष्टासनपरिग्रहात् यत् गौरवं तत् । 'लम्भयितव्यौ' प्रापयितव्यौ । 'प्रभोः स्नेहः' । तस्मिन् प्रत्ययः' तस्मात् । हेतौ ५मी ।।

Notes —1 रङ्गः *&c*—रज्यन्ते जना अस्मिन् इति रञ्ज+घञ् अधिकरणे रङ्गः dance ; hence *music* in general It also means the theatre and hence, by transference, the audience Thus "आलिखित इव सर्वतो रङ्गः"—*Sakuntala* 2 लम्भयितव्यौ—लभ +णिच्+तव्य कर्मणि। The root is here गत्यर्थ। Hence, before णिच्—कुशलवौ (कर्त्ता) स्थानप्रतिपत्तिंलप्स्यते। Attaching णिच—त्वं कुशलवौ (कर्म) स्थानप्रतिपत्ति लम्भयिष्यसि। This is by the rule गति। Changing the voice त्वया कुशलवौ (उक्तकर्म) स्थानप्रतिपत्तिं लम्भयिष्येते (=लम्भयितव्यौ)। See also our Kirat I sl. I5 and under "लम्भयेत्"—Kirat XI sl 57

(III) (प्रविश्य सूत्रधार)—भो भो भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः सजङ्गमस्थावरं जगदाज्ञापयति—यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समुद्वीक्ष्य पावनञ्च करुणाद्भूतरसञ्च किञ्चिदुपनिबद्धं तत्र कार्य्यगौरवादवधातव्यम् —इति।

राम —एतदुक्तं भवति—साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः। तेषामृत-साराणि परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याहन्यन्ते इत्यनभिशङ्कनीयानि —इति।

(*Entering*) STAGE-MANAGER—Ho! Ho! The Worshipful Prachetasa, who speaks only of matters that are true, thus commands the world including the movable and the immovable—"Owing to the gravity of the matter, attention has to be paid to that something, which is sanctifying and at the same time marvellous and pathetic in sentiment and which has been composed by me after having ascertained it with my saintly vision."

RAMA—This is what is being said—'The great seers have direct perception of the nature of things Their knowledge transcends the range of passion, is immutable like nectar, is nowhere falsified, hence should never be doubted."

मित—। 'भूतार्थं' यथार्थं वदति' यः सः सत्यवचनः इत्यर्थः। आर्षेण' ऋषिजनोचितेन 'चक्षषा' न हि प्राकृतजनवत् चर्मणोद्वीक्ष्य सम्यगुद्वीक्ष्य' वस्तु-नामन्तस्तलमपि ज्ञानालीकेन दृष्ट्वा। 'करुणः' च अद्भुतः' च द्वौ 'रसौ' यस्मिन् तत्। 'कार्य्यस्य' प्रस्तुतस्य कर्मण गौरवात्' गुरुत्वात् हेतोः। 'अवधातव्यम्' अवधानं कर्त्तव्यम्। 'एतदुक्तं भवति' एष भगवद्वचनस्य निष्कर्ष। 'साक्षात-कृतः' ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रत्यक्षीकृतः' धर्मं द्रव्यधर्मः वस्तुतत्त्वमित्यर्थः यै ते। 'अमृतम्' इव 'साराणि' स्थिराणि अनन्यथाभावीनि इत्यर्थः। 'रजसः' कामादिकस्य 'पराणि' रजोगुणातीतानि शुद्धतत्त्वमयानि। 'प्रज्ञानानि' प्रकृष्ट-ज्ञानानि। न 'व्याहन्यन्ते' न अन्यथाभवन्ति। 'अनभिशङ्कनीयानि नि शङ्क' ग्राह्याणि। यदुच्यते महर्षिणा, तत सत्यं मन्यतां भवन्त इति भाव ॥

Notes—1, भूतार्थ &c—अर्थ is अभिधेय sense भूत is सत्य true; "भूतं सत्योपमानयोः" इत्यादि हैमः। भूतः अर्थ भूतार्थः true in its sense, भूतार्थ+वद्+णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये। 2 सद्वीक्ष्य—Having fully observed, thoroughly examined &c, 3 साक्षात् &c.—धर्म is स्वभाव nature, "धर्म्मः पुण्यः श्रमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ" इत्यादि विश्वः। साक्षात् is प्रत्यक्ष directly perceived An अव्यय। असाक्षात् साक्षात् सम्पद्यमानः कृतः इत्यर्थे साक्षात्+कृ+क्त कर्मणि साक्षातकृत" गतितत्—Now see Tika. बहु। अन् समासान्त। 4 अमृत &c,—सारयन्ति कालमतिवाहयन्ति इति सृ+णिच् अच् कर्त्तरि=साराणि that which defies time, imperishable &c Now see Tika 5. परोरजांसि—Those that are beyond the sphere of action of रजोगुण, i e, untrained by passion and prejudices, Comp also पर सहस्रा (I. sl 15) for सद् etc 6. प्रज्ञानानि—प्रकृष्टानि ज्ञानानि प्रज्ञानानि insight,

(IV) नेपथ्ये—हा अज्जउत्त हा कुमार लक्खण एआइणिं मन्दभाइणिं असरणं अरण्णे आसण्णप्पसववेअणं हृदासं सावदा मं अहिलसन्ति। ता

दाणीं मन्दभाईणी भाईरहीए अत्ताणअं निक्खवेमि [हा आर्य्यपुत्र, हा कुमार लक्ष्मण एकाकिनीं मन्दभागिनीम् अशरणाम् अरण्ये आसन्नप्रसव-वेदनां हताशां श्वापदा माम् अभिलषन्ति। तदिदानीं मन्दभागिनीं भागीरथ्यामात्मानं निक्षिपामि]।

लक्ष्मण (आत्मगतम्)—कष्टं वत अन्यदेव किमपि।

सूत्रधारः—

विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने।
प्राप्तप्रसवमात्मन गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तः)।

IN THE TIRING ROOM—Alas, husband! Alas, prince Lakshmana! Beast of prey are longing after me, the ill-stared, alone as I am in this wilderness without a protection with the final throes near and with all hopes gone I shall therefore, luckless as I am, throw myself into the Bhagirathi.

LAK—(*To himself*)—O woe! Alas! This is indeed something quite different

MANAGER—The queen, the daughter of Visvambhara (Earth), abandoned by the king in deep forest, throws herself into the divine Ganges with the pangs of delivery on (2).

(*Exit*)

मित—। 'हता' गता 'आशा' जीविताशा यस्या. ताम्॥ 'वत' इत्यव्ययं खेदे। अन्यत् यत् परिचिन्तितमस्माभि ततो भिन्नम्॥ विश्वेति॥ अन्वयः राज्ञा महावने त्यक्ता विश्वम्भरात्मजा देवी प्राप्तप्रसवम् आत्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति। व्याख्या- सुगमा। 'विश्वम्भरा' इति साभिप्रायम्।

पतिरेव पत्नीं भरति। इयन्तु परित्यक्ता समर्था पुनरस्य माता विश्वमेव भरति। तथापि इय भरणकर्त्तारमलभमाना हताशा अत्मानं जले पातयति इत्यभिप्रायः।

Notes—1 हताशाम्—She has lost all hope Her husband has abandoned hei, her mother, though close by takes no notice of her Who else would save her ? None, Henee in despair (हताशा) she says भागीरथ्यामात्मानं निक्षिपामि। 2 विश्वम्भरा &c—विश्वं बिभर्त्ति इति विश्व+भृ+खच् कर्त्तरि स्त्रियां= बिश्वम्भरा the allsustainer, i e, the earth Now see Tika. 3 गंगादेव्याम्—Taken along with भागीरथ्यामात्मानं निक्षिपामि above the देवी seems misplaced. देवीत्व should be in the back-ground and नदीत्व made prominent, गंगाम्भसि seems to serve the purpose.

(V) रामः—हा देवि, हा देवि। लक्ष्मण, अवेक्षस्व !

लक्ष्मणः—आर्य्य, नाटकमिदम्।

रामः—हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि, एष ते रामात् दैवदुर्विपाक.।

लक्ष्मण—आर्य्य दृश्यतां तावत् प्रबन्धार्थः।

रामः—एष सज्जोऽस्मि वज्रमय।

(तत· प्रविशति उत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्याम् अवलम्बिता सीता)।

रामः—वत्स लक्ष्मण. असंविज्ञातमनिबन्धनमन्धतमसमिव प्रविशामि धारय माम्।

RAMA—Ha, my Queen ! Ha, my Queen ! Lakshmana, go and see.

LAK—Noble brother, this is a play ?

RAMA—Alas Queen ! Dear companion of my sojourn in the forest of Dandaka, such has been the evil turn of fortune through Rama

LAK—Noble brother, first see the matter of the composition

RAMA—Here, my adamantine self is ready.

(*Then enters Sita supported by Prithvi and Bhagirathee with a boy in the lap of each*)

RAMA—Dear Lakshmana, hold me ; I am as if entering a blinding gloom, unaccountable (अनिबन्धन) and never before experienced (असंविज्ञातम्) ।

मित—। 'अवेक्षस्व पश्य। द्रुतं गच्छ कालोचितञ्च कुरु इत्यर्थः। 'दैवस्य' भाग्यस्य 'दुर्विपाकः' विषम परिणामः रामात् ॥ 'तावत्' इत्यव्ययमवधौ। प्रथमं 'प्रबन्धस्य' अभिनीयमानस्य काव्यस्य 'अर्थः' वस्तु 'दृश्यतां' पश्चात् विचारय शुभ जातम् अशुभं वा ॥ 'उत्संगितः' क्रोडे कृतः एकैकः दारकः' वालः याभ्यां ताभ्याम् ॥ असंविज्ञातम्' अननुभूतपूर्वम् अज्ञातकारणम् अन्धतमसम् ॥

Notes—1 दण्डकारण्य &c.—Comp महारण्यवासप्रियसखि, Act 1. para lxv 2. तावत्—Here it means अवधि time-limit "यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरः। The time-limit is till the acting is over. 3 उत् &c.—एकः एक एकैक। वीप्सायां द्विरुक्तिः। वहुव्रीहिवद्भावः। Now वहु—see Tika. 4 असंविज्ञातम् —सम्यक् विज्ञातमिति सम् + वि + ज्ञा + क्त कर्मणि। न तथा। I have never experienced this sort of thing before. 5 अनिबन्धनम् —निबध्यते अनेन इति नि + बन्ध + ल्युट् करणे निबन्धनम् cause. अविद्यमानं निबन्धनमस्य &c I do not know whence it comes 6 अन्धतमसम्—अन्धं तमः अन्ध + तमस् + अच् समासान्त by the

rule "अवसमन्धेभ्यस्तमसः'। This emotion is owing to the sudden apparition of सीता।

(VI) देव्यौ—समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि वर्द्धसे।
अन्तर्जलं प्रसूतासि रघूवंशधरौ सूतौ ॥३॥

सीता (समाश्वस्य)—दिट्ठिआ दारए पसूदह्मि। हा अज्जउत्त [दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि। हा आर्य्यपुत्र]। (इति मूर्च्छति)।

लक्ष्मणः (पादयोर्निपत्य)—आर्य्य दिष्ट्या वर्द्धामहे. कल्याणप्ररोहो रघुवंश। (बिलोक्य) हा हा कथं क्षुभितबाष्पोत्पीड़निर्भरः प्रमुग्ध एवार्य्यः (इति वीजयति)।

GODDESSES—Blessed Vaidehi, be composed, luckily you prosper Under water you are delivered of two boys, the up-holders of the race of Raghu, (3)

SITA (*Recovering*)—Luckily I am delivered of two boys! Alas, husband! (*Faints away*)

LAK—(*Falling at the feet*)—Noble brother, luckily do we prosper Raghu's race has now got blessed offshoots. (*Observing*) Alas! Alas! How so! Powerless under an out-burst of tears that have been stirred, my noble brother has indeed fainted away. (*Fans him*).

मित—। समाश्वसिहीति। अन्वयः—कल्याणि वैदेहि समाश्वसिहि, दिष्ट्या वर्द्धसे। अन्तर्जलं रघुवंशधरौ सुतौ प्रसुता असि। व्याख्या—सुगमा। अन्तर्जलं' जले। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ आर्य्यपुत्रेण न दृष्टौ दारकौ इति दुःखेन प्राह—हा आर्य्यपुत्र इति॥ 'कल्याणः' मंगलमयः 'प्ररोह' अङ्कुर अस्य। 'क्षुभितः' उद्वेलः य. 'बाष्पोत्पीड़.' अश्रुप्रवाह तेन 'निर्भरः' विह्वलः। 'प्रमुग्धः' प्रमोहं गतः॥

Notes—1 अन्तर्जलम्—A नित्यसमास of the अव्ययीभाव class. The constituents are अन्तर्, an अव्यय meaning मध्ये, and जल।

But the 'वाक्य must be अस्वपद, i, e., it must not contain both अन्तर and जल । Hence say जले इति अन्तर्जलम् or अन्तर्जले । Comp—"अन्तगिरि' in Kirat I 2 हा आर्य्यपुत्र—Comp. किं वा मया प्रसूतया न परिचुम्बितमार्य्यपुत्रेण"—Act III 3 कल्याणप्ररोहः &c—This explains the joy of लक्ष्मण । It has been so long a permanent source of grief to Rama's three brothers that with Rama's loss of progeny the direct line of the solar race goes unrepresented Comp "अप्रतिष्ठे रघूज्येष्ठे का पतिष्ठा कुलस्य नः" &c, Act V sl 25

(VII) पृथ्वी—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता (आश्वस्य)—भअवदि का तुमं इअं अ [भगवति का त्वम् इयञ्च] ।

पृथ्वी—इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता—भअवदि णमो दे [भगवति, नमस्ते] ।

भागीरथी—चारित्रोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः—अनुगृहीता स्मः ।

भागीरथी—इयं ते जननी वसुन्धरा ।

सीता—हा अम्ब एरिसी अहं तुए दिट्ठा [हा अम्ब, ईदृशी अहं त्वया दृष्टा] ।

पृथ्वी—एहि वत्से एहि पुत्रि । (इति सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छति) ।

PRITHVI—Take heart, my child, take heart

SITA—(*Coming round*)—Worshipful lady, who you are and this one ?

PRITHVI—This is Bhagirathi, the guardian deity of your father-in-law's house

SITA—Salutation to thee, worshipful (deity).

BHAG—Msy you attain the profusion of blessings earned by your character.

LAK—We are favoured

BHAG—This is your mother Vasundhara

SITA—Alas mother ! I am seen by thee in this plight !

PRITHVI—Come darling ! Come daughther ! (*Faints having embraced Sita*)

मित—"चारित्र" चरित्रं पातिव्रत्यादिभिः पूतं शीलम् तेन 'उपचितां' बर्द्धिताम् अर्जितामित्यर्थः । 'कल्याणानां 'सम्पत्' राशिः । ताम् ।

Notes,—1. अनुगृहीताः—अनु+ग्रह+क्त कर्मणि । Favoured They were favoured ; for Sita's attainment of कल्याणसम्पद् through चारित्र will give them scope to take back Sita. Then Bhagirathi's uttering was hailed by Lakshmana—the spectator. See also next para.

(VIII) लक्ष्मणः (सहर्षम्)—दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना आर्य्या ।

रामः—(अवलोक्य)—करुणतरं खल्वेतद्वर्त्तते ।

भागीरथी—विश्वम्भरापि नाम व्यथते इति जितमपत्यस्नेहेन यद्वा सर्वसाधारणी ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः संसारतन्तुः ।

बत्से वैदेहि (?) देवि भूतधात्रि. समाश्वसिहि ।

पृथ्वी (आश्वस्य)—देवि, सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ?

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासस्त्यागोद्वितीयश्चछद्ःसहोऽस्याः । (४—)

भागीरथी—

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥४॥

LAK. (*With joy*)—O luck ! Noble sister has been succoured by prithvi and Bhagirathi.

RAMA (*Observing*)—This is really supremely pathetic.

BHAG—Maternal affection has triumphed for even Visvambhara grieves Or rather this unseverable bond of delusion—a chain to the world that operates on the heart of sentient being—is common to all. Cheer Up, child Vaidehi ; goddes Bhutadhatri, Cheer up.

PRITHVI (*Having recovered*)—Goddess, how can I cheer up after having given birth to Sita ?

First her long stay is the midst of Rakshasas , second the abandoment ; both are extremely unbearable (to me) (4)

BHAG—Who ever can close the gates of the fate of a creature when it is about to mature ? (4)

मित— । अभ्युपपन्ना अनुगृहीता साहाय्येन इति शेषः ॥ 'करुणतरम्' इति करुणम् ॥ 'एषः अनुपप्लव ' अभेद्य मोहग्रन्थि ' मायावन्धनं चेतनावतां' प्राणभृताम् 'अन्तश्चरः' हृदये व्यापारवान् 'संसारिणां वन्धनरज्जुः 'सर्वसाधारणो हि' अतएव विश्वम्भरापि व्यथते ॥ सीतां प्रसूय' तस्या दुदुःसहेन दुःखेन पीड़िता 'कथमाश्वसिमि' । एक इति । अन्वय —अस्याः चिरं राक्षसमध्यवासः एकः, त्यागश्चद्वितीयः दुदुःसहः । व्याख्या —'अस्याः' सीतायाः "चिर" दीर्घकालं राजसानां मध्ये बास एकः दुदुःसह. क्षोभो मम, 'त्यागश्च' भर्त्रा 'द्वितीयः' दुदु सहः क्षोभः । कथमाश्वसिमि । अन्वय —जन्तोः पाकाभिमुखस्य दैवस्य द्वाराणि पिधातुं को नाम ईष्टे । व्याख्या —'जन्तोः' प्राणिन 'पाकाभिमुखस्य 'दैवस्य' नियतेः द्वाराणि मार्गान् 'पिधातु'' रोद्धुं' 'को नाम ईष्टे' प्रभवति । न कोऽपि । सीताया भाग्याधीनं सर्वं जातम् अलमनुशोचनया ॥

Notes.—1. दिष्ट्या &c —लक्ष्मण is glad that Sita is helped by Prithvi and Bhagirathi Thus They had hopes of their कुलप्रतिष्ठा in Lava and Kusa. 1. a करुणतरम्—Pathetic because

this happens while I am living and reigning The stage-direction is defective Rama is in a swoon ("प्रमुग्ध एवार्य्यः" —para vi) Better say आश्वस्य अवलोक्य। 2 जितम्—जि here means either उत्कर्षप्राप्ति or अभिभव। *Trans*—'has triumphed' or 'rules supreme'' 3 वत्से वैदेहि etc — This is defective Sita has already recovered (see para vii, सीता आश्वस्य &c)

(IX) पृथ्वी—भागीरथि, सदृशमुक्तम्। युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य ?

न प्रमाणीकृत. पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः।
नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्तति ॥५॥

सीता—हा अज्जउत्तं सुमराविंदम्हि [हा आर्य्यपुत्रं स्मारितास्मि]।

पृथ्वी—आः कस्तवार्य्यपुत्र ?

सीता (सलज्जास्रम्)—जहा वा अम्बा भणादि [यथा वा अम्बा भणति]।

रामः—अम्ब पृथिवी, ईदृशोऽस्मि।

भागीरथी—भगवती वसुन्धरे, शरीरमसि संसारस्य, सत् किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ?

घोरं लोके विततमयशो या च वह्नौ विशुद्धि-
र्लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्दधातु।
इक्ष्वाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीय
कृत्स्नो लोकस्तदतिगहनं कि स वत्सः करोतु ॥६॥

तथाप्येष तेऽञ्जलिः।

PRITHVI—Well said (lit—Suitably replied), Bhagirathi. For Ramabhadra again, has this been proper ?

No heed was paid to the hand taken in childhood by the child, nor to myself, nor to Janaka, nor to Fire, nor to devoted following, nor to progeny (5)

SITA—Alas ! I am reminded of husband

PRITHVI—Who is thy husband, hey ?

SITA—(*With shame and tears*)—Or (it is really) as mother says.

RAMA—Mother Prithvi, so have I become.

BHAG—Worshipful Vasundhara, you are the body of this world, then why, as if in ignorance, are you angry with your son-in-low ?

A dire infamy had spread among the people How indeed could people here have faith in the purification in fire that happened in the island of Lanka ? The treasure of the race of Ikshavaku is that people have all to be served. That is a very hard task ; what could that child do ? (6)

Still here is my fold of palms (Or—here are my palms folded) to you.

मित— ! नेति । अन्वय —वाल्ये बालेन पीड़ितः पाणिः न प्रमाणीकृतः, न अहम् न जनकः, न अग्निः, न अनुबृत्ति , न सन्ततिः । व्याख्या—सीतापरित्यागे बाल्ये वालेन पीड़ितः 'परिणयविधौ' गृहीत 'पाणि ' सीतायाः कर 'न प्रमाणीकृतः' कर्त्तव्यनिर्णेतृत्वेन न चिन्तित । बाल्यादियं मे सहचारिणी, हृदयमस्या जानामि नेयं परित्यागमर्हति इत्येव मन्तव्यं स्यादित्यर्थ· । 'न अहं पृथिवी प्रमाणीकृता । नरचारित्रसक्षिणी अहमपि न पृष्टा सीता त्याज्या न वा इति । 'न जनकः' विज्ञ श्वशुरः प्रमाणीकृतः । 'न अग्निः' नरचरित्रसाक्षी बह्निरपि न प्रमाणीकृतः । 'न अनुबृत्तिः बनेऽपि अनुगमनम् । न सन्ततिः' गर्भस्था प्रमाणीकृता । अस्या बिनाशे सन्ततिलोपः स्यात् तन्नेयं त्याजया इत्येव मन्तव्यं स्वात् ॥ कस्तव आर्य्यपुत्रः, बिधवा इव अनाथासि इत्यर्थः । 'शरीरमसि संसारस्य' अतएव सर्वं जानासि तथापि असंविद्राना' अजानती 'इव किं जामात्रे कुप्यसि' । घोरमिति । अन्वय.—

लोके घोरम् अयश· विततम्। या च लङ्काद्वीपे वह्नौ विशुद्धिः ताम् इह कथं जनः श्रद्दधातु। इदम् इक्ष्वाकूणां कुलधनं यत् कृत्स्नो लोक समाराधनीय। तत् अतिगहनम्। स वत्स किं करोतु। व्याख्या—'लोके जगति 'घोरम् अयशो विततम् प्रसृतम्'। ननु वह्नौ विशुद्धा सा कथमयशः इत्याह—'या च' या पुनः दूरे 'लङ्काद्वीपे वह्नौ विशुद्धि ताम्' तस्याम् इह' अयोध्यायां 'कथ जनः श्रद्दधातु विश्वसितु। इत्थं सति अविश्वासे किं कर्त्तव्यमित्याह 'इदम् इक्ष्वाकूणां' रघुणां 'कुलस्य धनं' सर्वस्वभूतं यत् कृत्स्नः लोकः' 'निखिला. प्रकृतयः 'समाराधनीयः' रञ्जनीयः। 'तत्' सर्वलोकरञ्जनम् 'अतिगहनं सुदुस्करम्। 'स वत्सः' रामः कि करोतु' सुकरं' नान्यत् किञ्चिदासोत् येन सर्वलोक—रञ्जनं स्यात्, दुस्करमपि सीतापरित्यागमेवाकोत्॥

Notes—1 नाहम्—This is because of two reasons. First she is Rama's mother-in-law ; second because the Earth is one of the witnesses who see all that people do Comp 'आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥" 2. आर्य्यपुत्रं स्मारिता—For grammar see under तमेव स्मारिता वयम्, VI, sl, 34. 3. कस्तवार्य्य-पुत्र —You have no longer a husband now. Forget that you had one. 4. असंविदाना—सम+विद्+शानच् कर्त्तरि संविदाना aware. It it used intransitively (of कर्मविवक्षा), hence the आत्मनेपद by "समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः" 5. जामात्रे—"क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्" इति सम्प्रदाने चतुर्थी as in पत्ये शेते। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप" does not apply If it did, Panini would have written यस्मै कोपः and not यं प्रति कोपः—so not यस्मै कोपः। 6. तामिह &c.—श्रत् is an अव्यय meaning भक्ति। It is treated like an उपसर्ग। Hence श्रत्+धा+लोट तु। श्रत् is the कर्म of धा, consequently ताम् here is irregular, should be तस्याम्। 7. तथापि &c—Ganga tries to appease her wrath.

(X) लक्ष्मणः—अव्याहतांतःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण गंगा ।

रामः—अम्ब अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः ।

पृथ्वी—देवि नित्यंप्रसन्नास्मि वः किन्त्वापातदुःसहः शोकावेगः अपत्यस्य , न पुनर्न जानामि सीतास्नेह रामभद्रस्य ।

दह्यमानेन मनसा दैवाद्वत्सां विहाय सः ।
लोकोत्तरेण धैर्य्येण प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥७॥

राम—सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

LAK.—In the matter of beings god, sepecially Ganga, are of unfailing inner illumination ('i. e' they see everything in its proper light).

RAMA—Mother, unceasing has been thy favour to the house of Bhagirathi

PRITHVI—Goddess, I am always gracious towards (those that are) your own , but the shock of an offspring's grief is hard to withstand at the time of the visitation. It is, however, not that I do not know of Ramabhadra's love for Sita.

He having abandoned my darling through fate, lives, with a burning heart, through his superhuman fortitude and the merits of his subjects. (7)

RAMA—Superiors are indeed kind to those that are like children unto them.

मित— । 'अव्याहत ' अप्रतिहतः 'अन्तः' मध्ये मनसि इत्यर्थः 'प्रकाशः स्फुरणं यस्याः सा । यद्वा—अव्याहत अनन्यथाभूतः 'अन्त.स्थितस्य' भूतमनोगतस्य 'प्रकाश स्फुरणं यस्यः सा । या हि भूतानां मनोगतं तत्वत पश्यति सा इत्यर्थः ॥ 'अनुवृत्तः' सातत्येन दर्शितः । उपसर्गवशात् वृतिः सकर्मकः 'नित्यं प्रसन्नास्मि वः' युष्मभ्यम् ; अञ्जलिवन्धनं बाहुल्यमेव ते । 'आपाते'

आविर्भावकाले 'दु सह'। दह्यमानेनेति। अन्वय.—दैवात् वत्सां विहाय दह्यमानेन मनसा स लोकोत्तरेण धैर्य्येण प्रजापुण्यैश्च जीवति। व्याख्या —'दैवात्' दैवकृतात् दुर्य्योगात् हेतो· 'वत्सां' सीतां 'विहाय' परित्यज्य 'दह्यमानेन' साक्षात् दाहमिव अनुभवता 'मनसा' सह सत्यपि मरणकारणे इत्यर्थ· रामभद्रः 'लोकोत्तरेण अलौकिकेन 'धैर्य्येण' हेतोः प्रजानां पुण्यैश्च' हेतुभि· 'जीवति'॥ गर्भ. अपत्यम्। 'गर्भः रूपम्' आकृतिः येषां तेषु विषये। पुत्रतुल्योऽहम् अस्या अतोऽनुकम्पते मां भगवती पृथ्वी इत्यर्थ॥

Notes—1 अव्याहत &c—For समास see टीका। They look within themselves (प्रणिधान) and have not to seek information outside like ordinary mortals. Their inner self is then illumined (अन्त प्रकाश) and reveals to them whatever they want to know, Comp "सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततिस्तम्भकारणम्। भावितात्मा भुवो भर्त्तुरथैनं प्रत्यबोधयत्॥"—*Raghu.* This is said because गङ्गा has spoken the truth. How could she know ? She knew unerringly (अव्याहत) by प्रणिधान all that passed within Rama when he abandoned सीता। 2. देवि नित्यम् &c —This is because भागीरथी has folded her palms to win Prithvi's favour. Why supplication ? I am always pleased with you all 3. आपात &c.—The शोकावेग of the अपत्य is दुःसह to the mother. Sita weeps (शोकावेग), how can I bear it ? 3 दह्यमानेन &c.—दहेः कर्मणि शानच्। All this happened within a few hours of her exile "He is being consumed with grief; merits of his people have kept him alive &c. are, to say the least, premature at this stage.

(XI) सीता (रुदती कृताञ्जलिः)—णेदु मं अत्तणो अंगेसु विलअं अम्बा [नयतु मामात्मनः अंगेषु बिलयम् अम्बा]।

रामः—किमन्यद्ब्रवीतु।

भागीरथी—शान्तम्। अविलीना संवत्सरसहस्रं भूया।

पृथ्वी—वत्से तावदपेक्षणीयौ ते पुत्रौ।

सीता—अणाधम्हि किं एदेहिं [अनाथास्मि किमेताभ्याम्]।

रामः—हृदय वज्रमयमसि।

भागीरथी—कथं त्वं सनाथाप्यनाथा।

सीता—केरिसं मम अभव्वाए सणाधत्तणं [कीदृशं मम अभव्यायाः सनाथत्वम्] !

देव्यौ—जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे।
आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥८॥

SITA (*Weeping—With palm joined*)—Let mother lead me to mergènce in her limbs

RAMA—What else could she say ?

BHAG—Peace ! Mayest thou be not extinct for a thousand year ?

PRITHVI—Really my child, have regard for your infants.

SITA—I am helpless without a pratector myself ; what is the use of these ?

RAMA—You are all adamant, oh heart.

BHAG—How having a husband, you are without a protector.

SITA—What like is this possession of a husband for me the inauspicious

GODDESSES—Why do you despise your own self that is auspicious to the whole world and through contact with which the purity even of us is onhanced ? (8).

मित — । 'विलय.' अदृश्यता, विनाश इत्यर्थ ॥ 'अपेक्षणीयौ' चिन्तनीयौ। आत्मार्थं अन्यार्थं वा यदि नास्ति जीवितस्पृहा तथापि अपत्यार्थं

अविलयो वाच्छनीयस्ते इति भावः ॥ 'अनाथा' अशरणा। आत्मानमपि रक्षितुमशक्ताहम् अपत्यार्थे, नास्ति मे अपेक्षा। 'अभव्यायाः' अलक्षणायाः। सुलक्षणा हि पतिसौभाग्यवती भवति अहं तु अलक्षणा। तन्नास्ति मे भर्तमतीत्वम् ॥ जगदिति। अन्वयः—जगन्मङ्गलमात्मान—यत्सगात् आवयोरपि पवित्रत्वं प्रकृष्यते—कथं त्वम् अवमन्यसे। व्याख्या—'जगतां मंगलं' मंगलकर भव्यजननम् 'आत्मानं यस्य'—'संगात्' साहचर्यात् 'आवयोरपि पवित्रयोरपि 'पवित्रत्वं प्रकृष्यते' प्रकर्षं लभते तादृशम् आत्मान 'कथं त्वम् अवमन्यसे' अभव्या इति गर्हसे ॥

Notes—1 अंगेषु विलयम् &c—Reminds of the विलय of सृष्टि in Brahman विलय regression 2 किमन्यत् &c.—Her regression into Earth, her original source, is the only proper thing for her now 3 अपेक्षणीयौ &c—For the sake of the infants at least you should avoid (विलय) regression Affection for the infants ought to hold you on to the land of the living The reading अवेक्षणीयौ implies the question—"who is to guard your infants in your absence ?" This is easily answered saying "You two will do it" But अपेक्षणीयौ raises a real difficulty with regard to पुत्र and has to be preferred 4 अभव्याया—भवतीति भू+यत् कर्त्तरि भव्यम् blessing तत् अस्ति अस्य इति भव्य+अच् मत्वर्थे भव्या blessed, auspicious न भव्या अभव्या inauspicious The current reading is मन्दभागिन्याः। But मन्दाभागिनी (unlucky) is not a निन्दा, while अभव्या certainly implies निन्दा। The verse following says—You are deprecating (अवमन्यसे) self This shows that अभव्या is the better reading Deprecation of self should always, be avoided, especially in your case cp "नात्मानमवसादयेत्"—*Gita*. 6. जगन्मंगलम्—You bring blessings to the worlds, you

connot be अभव्या। 6. प्रकृष्यते—प्र + कृष् + लट् ते कर्मकर्त्तरि or कर्मणि।

(XII) लक्ष्मण—आर्य्य श्रूयताम्।

रामः—शृणोतु लोक।

(नेपथ्ये कलकलः)

रामः—अद्भुततरं किमपि।

सीता—किं त्ति सअलं अन्तरिक्खं पज्जलदि [किमिति सकलमन्तरीक्षं प्रज्वलति]।

देव्यौ—ज्ञातम्।

कृशाश्व कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः।
आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ९ ॥

नेपथ्ये—देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते।
आलेख्यदर्शने देवो यथाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

LAK—Hear my noble brother

RAMA—Let the people hear

(*A hubbub in the tiring room*)

RAMA—Something very strange (perhaps)

SITA—Why is it that the whole vault of heaven is ablaze ?

GODDESSES—Found !

These very weapons including the Jiimbhakas, in the matter of which Krisasva, Kausika, Rama are the *gurus* in order, do now make their appearance. (9)

IN THE TIRING ROOM—Salutation be to thee, Queen Sita. Your sons are, to be sure, our destinations as king Raghunandan had commanded while inspecting the picture. (10).

मित—अद्भुततरम्' अत्यद्भुतम्। यद्वा—अद्भूतं दृष्टं ततोऽद्भुतं द्रष्टव्यम् इत्यतिशायने तरप्। कृशाश्व इति। अन्वयः—कृशाश्व कौशिकः राम इति येषां गुरुक्रम तान्येव शस्त्राणि जृम्भकैः सह प्रादुर्भवन्ति। व्याख्या—'कशाश्वः कौसिक राम इति येषां गुरुक्रम.' आचार्य्यपरम्परा 'तान्येव शस्त्राणि जृम्भकैः सह प्रादुर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति। तेषामेव भासा अन्तरीक्षं ज्वलति॥ देवीति। सुगमम्॥

Notes—1 शृणोतु लोकाः—I stand in no need to hear. I never doubted Sita's purity It is the people (लोक), her calumniators, who should listen. 2 अन्तरीक्षम्—अन्तः मध्ये-स्वर्गमर्त्त्ययो मध्ये ईक्ष्यते इति अन्तरं + ईक्ष + घञ् कर्मणि अन्तरीक्षम् the sky 3 प्रज्वलति Sita is startled 4. गुरुक्रमः—गुरूणाम उपदेष्टृणाम् क्रम परम्परा। 5. देवि सीते &c —As already remarked nnder Act VI चित्रदर्शनप्रस्तावे अस्त्राम्यनुज्ञानम् &c, the appearance of the weapons is not satisfactorily explained गति is आश्रय resort, that whieh is reached गम्यते इयम् इति गम+क्तिन् कर्मणि।

(XIII) सीता—दिट्ठिआ अत्थदेअदाओ प्फुरन्दि [दिष्ट्या अस्त्रदेवताः स्फुरन्ति]।

लक्ष्मणः—उक्तमासीदार्य्येण "सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति" इति।

देव्यौ—नमो वः परमास्त्रेभ्यो राघवस्य परिग्रहात्।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु व॰ ॥ ११ ॥

रामः—क्षुभिता कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम्।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जरा करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

SITA—Luckily it is the divine weapons a-glow.

LAK—It was declared by my noble brother—"They will now certainly serve your children"

GODDESSES—Salutation to you the best of weapons from Raghava's wife You have to appear unto these dear boys when thought of. (Now) let blessings attend upon you (II)

RAMA—The waves of grief, that have been raised, are now being broken into joy, wonder and apprehension (Or—volumes of joy and wonder) throwing me into an indescribable condition

मित—। अस्त्राणां देवता, अधिष्ठात्र्य.॥ नम इति। अन्वय—राघवस्य परिग्रहात् परमास्त्रेभ्यः वः नम । अनुध्यातैः वत्सयोः उपेतव्यम्। भद्रमस्तु व । व्याख्या—व्याकुला निरुत्तरा सीता इति तदर्थे देव्यौ प्रतिवदतः— राघवस्य' रामस्य 'परिग्रहात' पत्न्याः सीताया· सकाशात् 'परमास्त्रेभ्यः शस्त्रोत्तमेभ्यः 'वः' नमः। वयं युष्मभ्य सीताया· प्रतिप्रणामं ब्रूम इत्यर्थ । स्मृतैः भवद्भिः 'वत्सयो' दारकायोरेतयोः 'उपेतव्यं' समीपमागन्तव्यम्। सम्प्रति 'भद्रं' मंगलम् 'अस्तु वः' प्रति निवर्त्तध्वमिति भाव ॥ क्षभिता इति। अन्वय·—क्षभिताः करुणोर्मयः साम्प्रतं विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जरा (सत्य) मम कामपि दशां कुर्वन्ति। व्याख्या—'क्षभिता' प्राप्तविक्षोभाः उत्ताला इत्यर्थ याः 'करुणोर्मय' शोकतरंगा ताः 'साम्प्रतम्' अधुना 'विस्मयेन' घटनाचक्रस्य अद्भुततया जातेन अद्भूततरेण 'आनन्देन' सीताया विपन्निबारणात् सुतसम्प्राप्तेश्च जातेन हर्षेण तया 'सन्दर्भेण' अत परं किं वा स्यात् इति शङ्कया [यद्वा—'विस्मयस्य' च य 'सन्दर्भः' प्रवाहः तेन] जर्जराः विशीर्णाः सत्यः 'मम कामपि' अनिर्वचनीयां दशां कुर्वन्ति। विमिश्रा रसाः न जाने किमनुभवामि।

Notes—1 दिष्ट्या &c.—She was startled by the flashand is now assured that it is nothing but the flash of weapons that have come to be friend 2. नमो वः &c —विद्यासागर assigns this verse to राम reading धन्या स्मो व परिग्रहात् in the

second quarter. But the greeting should come from सीता or her deputies. राम is only a spectator and has no voice in the matter. If we say that राम in his emotion forgets that it is a play and replies to the weapons, then the address to सीता made by the weapon goes unanswered which creates an awkward situation, because apart from the discourtesy of the thing, the weapons cannot retire unless dismissed by either सीता or by पृथ्वी or गङ्गा as Sita's deputies. We therefore prefer to give it to the goddessess, Sita was too unwell and upset to reply herself. परिग्रह is पत्नी wife "पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा" इत्यमरः। परिगृह्यते इति परि+ग्रह+अप् कर्मणि। अपादानेऽमी—mental अपाय being assumed, भद्रमस्तु like शिवास्ते पन्थानः is a formula of dismissal. 3. विस्मय &c —सम्+दृभ+घञ् भावे सन्दर्भ apprehension, array. दृभ meaning भय gives apprehension, when meaning रचन we have array' (प्रवाह), For समास see टीका। 4. करुण &c —करुण is grief करुणस्य ऊर्मयः waves of grief This implies that राम compared his mind to a sea He does not know the state of his mind (कामपि दशाम) because there is करुण-रस, अद्भुतरस (विस्मय), (आनन्द) and भयानक (सन्दर्भ) all mixed up in a confused mass

(XIV) देव्यौ—रमस्व वत्से, रामभद्रतुल्याविदानीं ते संवृत्तौ पुत्रौ।

सीता—भअवदीओ को एदाणां खत्तियोचिदं कम्म करिस्सदि [भगवत्यौ क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यति]।

राम.—एषा वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी।

कष्टं सीतापि सुतयो संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥१३॥

भागीरथी—पुत्र, किं तवानया चिंतया ? एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात् परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यामि, स एतयोः क्षत्रकृत्यं करिष्यति।

यथा वशिष्ठांगिरसावृषी प्राचेतसस्तथा।
जानकानां रघूणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥१४॥

GODDESSES—Rejoice, child ! your boys have now become the equals of Ramabhadra

SITA—Worshipful deities, who will render unto these the rites, befitting a Kshattriya ?

RAMA—Pity ! Even Sita, here, does not find an expurgator for her boys after having added to the race of the Raghu's—the race cared for by Vasishtha himself (13).

BHAG Daughter, away with this thought [*Lit*—What have you to do with this thought]. I shall entrust these dear ones to worshipful Valmiki after they are weaned of mother's milk , he will render unto them the rites for Kshattriyas

Like the sages Vasishtha and Angirasha Prachestasa also is the *guru* of the races of the descendants of both Janaka and Raghu (Or—As are the sages Vasishtha and Angirasa so is Prachetasa, and he is the *guru* of the race of the descendants of both Janaka and Raghu). (14),

मित—। 'रमस्व' मोदस्व ! 'क्षत्रियाणाम उचितं योग्यम्॥ एषेति। अन्वय.—स्पष्टम्। बशिष्ठगुप्तानां रघूणां बंशवर्द्धिनी एषा सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति। व्याख्या—अहो कष्टम्' दुःखम्। स्वयं 'बशिष्ठेन' ब्रह्मपुत्रेण 'गुप्तानां' रक्षितानां 'रघूवंशीयानां 'वंशबर्द्धिनी' अपत्येन कुलालंम्बनभूता 'एषा सीतापि पुत्रयोः संस्कारं क्षत्रियोचितं संस्कार' करिष्यन्तं जनं न विन्दति' न लभते॥ 'अनयो.' कः कर्म करिष्यति। 'क्षत्राणां कृत्यम्'

कर्म्म। होत्रं संस्कारमित्यर्थः॥ यथेति। अन्वयः—यथा ऋषी वशिष्ठांगिरसौ तथा प्राचेतसः उभयोः जनकानां रघूणाञ्च वंशयोः गुरुः। व्याख्या—सुगमा। 'आंगिरसः' शतानन्दः।

Notee—1. रामभद्र &c—रामभद्रेण तुल्यौ। तादृशावेव वीरौ अस्त्रलाभात्। 2 वंशं &d,—वंशं वर्द्धयति इति वंश+वृध+णिच्+णिनि—She who is under the care of the illustrious Vasishtha himself cannot find one to purify her sons O Fate! 4 स्तन्यत्यागात् परेण—See Act III, para 5 5 वशिष्ठ &c—अंगिरस was one of the mind-born sons of ब्रह्मन्। तस्य गोत्रापात्यं पुमान् इति अङ्गिरस्+अण् आङ्गिरसः। Refers to शतानन्द।

(XV) रामः—सुविचिन्तितं भगवत्या।

लक्ष्मणः—आर्य्य सत्यं विज्ञापयामि तैस्तैरुपायैर्वत्सौ कुशलवावुत्प्रेक्षे।

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रावुभौ प्राचेतसान्मुनेः।
वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ॥१५॥

रामः—वत्स इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः सम्प्रमुग्धोऽस्मि।

पृथ्वी—एहि वत्स पवित्रीकुरु रसातलम्।

रामः—हा प्रिये लोकान्तरं गतासि

RAMA—Well thought of by the worshipful (Bhagirathi).

LAK—Noble brother, I tell thee the truth—From these clues I am thinking of dear Kusa and Lava

For, these two had the weapons revealed at birth, both the heroes received purification from the sage Prachetasa and both have completed their twelfth year of birth. [*Lit*...*by* birth have seen their twelfth monsoon], (15).

RAMA—Dear brother for this very reason, with an agitated heart, I am utterly unnerved (lit—Stupefied)

PRITHVI—Come child, sanctify the nether regions.

RAMA—Alas darling, you are gone to another world !

मित—। 'सुविचिन्तित' सुष्ठु निरुपितम्। 'उपायैः' हेतुभिः। 'उत्प्रेक्षे' ऊहे॥ एताविति। अन्वयः—उभौ हि एतौ वीरौ जन्मसिद्धास्त्रौ मुनेः प्राचेतसात् सम्प्राप्तसंस्कारौ, वयसा द्वादशाब्दिकौ। व्याख्या—उपायान् आह 'उभौ हि' उभावेव 'एतौ वीरौ जन्मनः सिद्धानि अस्त्राणि' ययोः तादृशौ, इत्येक उपायः। 'मुने प्राचेतसात् सम्प्राप्ता संस्काराः' याभ्यां तादृशौ, इत्युपायो द्वितीयः। 'वयसा' हेतुना द्वादश अब्दाः' वर्षाः सन्ति ययोः तादृशौ, इति तृतीय उपाय ॥ 'परिप्लवमानं' चपलं 'हृदयं' यस्य तादृशः। 'इत्येव' अस्मादेव कुशलवीत्प्रेक्षणादेव। अहमपि कुशलवावुत्प्रेक्षे इत्यर्थः। 'लोकान्तरं' अन्यं लोकं लोकान्तरं रसातलमित्यर्थः। तत्र स्थिता भूलोक-सम्पर्कविरहिता इति खेदः॥

Notes—1 वत्सौ &c—कर्म of उत्प्रेक्षे। 2 एतौ &c—Three reasons are given to establish the plurality of उपाय (उपायैः) 3. द्वादशाब्दिकौ—द्वौ च दश च द्वादश। द्वादशानां पूरणः इति द्वादश+ डट् द्वादश twelfth अप. ददाति इति अप+दा+क कर्त्तरि अब्द monsoon by transference of epithets it means here वत्सरः। द्वादश अब्दः द्वादशाब्दः। स अस्ति अनयोः इति द्वादशाब्द+ठन् द्वादशाब्दिकौ these that have completed their twelfth year etc 4. हा &c,—Transferred to another world not dead

(XVI) सीता—णेदु मं अत्तणो अङ्गेसु विलअं अम्वा, ण सक्कम्हि एरिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभविदुं [नयतु मामात्मनः अगेषु विलयमम्वा, नशक्तास्मि ईदृशं जीवलोकपरिवर्त्तमनुभवितुम्]।

राम—किमुत्तरं स्यात्।

पृथ्वी—वत्से स्तन्यत्यागं यावत मन्नियोगतः पुत्रयोरपेक्षस्व, परेण यथा रोचते तथा करिष्यसि।

भागीरथी—एवं नाम। (ततो निष्क्रान्ताः गंगापृथ्वीसीताः)।

राम—कथं विलय एव वैदेह्या सम्पन्नः! हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि हा चारित्रदेवते, लोकान्तरं पर्य्यवसितासि! (इति मूर्च्छति)।

SITA—Let mother lead me to mergence in her own limbs. I am unable to bear such vicissitudes of the land of the living

RAMA—What would the answer be?

PRITHVI—Child at my bidding, have regard for the boys until they are weaned of mother's milk. Thereafter you will do as pleases you.

BHAG —Just so. (*Now exeunt Ganga, Prithvi and Sita.*)

RAMA—How so! Vaidehi's mergence itself has come about! Alas, Queen, my dear companion in the sojourn in the forest of Dandaka Alas the presiding deity of character! You are gone to another world! (*Faints away*)

मित—। 'अङ्गेषु विलयं' विलीनतां 'नयतु त्वदीयादंगात् मामसृजः तत्रैव सम्प्रति मां प्रतिसहर। सशरीरं वासं तु न रोचये! 'जीवलोकस्य' प्राणिजगतः 'परिवर्त्तं' दशाविपर्य्यासम् 'अनुभवितुं न शक्नोमि'। असह्योऽयं परिवर्त्तः तत् मां विलयं नयतु॥ 'किम् उत्तरं' पृथ्व्या प्रतिवचनं 'स्यात्' विलयम् अनुमोदेत न वा इत्यर्थः'। नियोगः' आदेशः। 'मम नियोगः', तस्मात्। 'पुत्रयोः' सम्बन्धे' 'अपेक्षस्व' पुत्रौ अपेक्षस्व इत्यर्थः। 'परेण' परं स्तन्यत्यागात् परम् 'यथा रोचते'॥ 'एवं नाम' इति पृथ्वीवाक्यस्य अनुमोदनम्॥ 'कथम् 'इत्याश्चर्य्ये'। 'विलय एव' इत्यनुमानम्। विलये वैदेह्या निश्चयः, देवीभ्याञ्च स्तन्यत्यागकालापेक्षा विहिता। स च गतः कालः। तत् 'विलय एव सम्पन्न.'' इति परिशुद्धमनुमानम्। 'चरित्रं' शीलम्। तदेव 'चारित्रम्'। तस्य 'देवता'। 'पर्य्यवसिता' गता अनेकार्थत्वात् धातूनाम्॥

Notes—1 पुत्रयोः—The षष्ठी is peculiar; we expect द्वितीया। But विवक्षावशात् कारकाणि। There is no कारकविवक्षा here, hence शेषे षष्ठी। 2. नाम—Implies अभ्युपगम assent गंगा agrees with पथ्वी। "नाम कोपेऽभ्युपगमे" इत्यादि मेदिनी। 3 पर्य्यवसिता—परि +अव+सो+क्त कर्त्तरि। The root सो is अन्तकर्म्मणि, i. e, it implies the end (अन्त)। The पर्य्यवसान, means end, finish &c Comp "अवसितं हसितम्", "दिनावसाने सन्ध्येव" &c. But the senses of roots enunciated by पाणिनि are illustrative not exhaustive There are other sense besides those enunciated; these have to be inferred from usage. Here सो means 'to go'. A different explanation without change of meaning may be suggested, thus—परि stands uncompounded and is to be taken with 'लोकान्तरम्'। अवसिता 'ended' vanished &c., in its usual sense 'लोकान्तरं परि' पातालमभिलक्ष्य 'अवसिता' अन्तर्हिता। लोकान्तरम्=कर्म्मप्रवचनीययोगे द्वितीया। परि being a लक्षण (indicator) is कर्म्मप्रवचनीय by the rule "लक्षणेत्थम्भूताख्यान-भागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः"।

(XVII) लक्ष्मणः—भगवन् बाल्मीके परित्रायस्व परित्रायस्व एष किं ते काव्यार्थः?

नेपथ्ये—अपनीयतामातोद्यकम्। भो भोः सजंगमस्थावरा प्राणभृतो मर्त्त्याः, पश्यत भगवता बाल्मीकिनानुज्ञातं पवित्रमाश्चर्य्यम्।

लक्ष्मण (विलोक्य)—

मन्थादिव क्षुभ्यति गांगमम्भो व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरिक्षम्।
आश्चर्य्यमार्य्या सह देवताभ्यां गंगामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥१६॥

LAK—Help! Worshipful Valmiki, help! Is this the object of your poem?

IN THE TIRING ROOM—Let musical instruments be removed Ho ! Ho ! living beings movable and immovable mortal and immortal behold the holy marvel approved by worshipful Valmiki.

LAK—(*Observing*)—The current of Ganga is being agitated as if from churning, the sky again is crowded with gods and sages O wonder ! Noble sister-in law is emerging from water along with the goddesses Ganga and Mahi (11).

मित—। काव्यस्य' अभिनीयमानस्य प्रबन्धस्य 'अर्थः' प्रयोजनम् । "विलय एव वैदेह्या सम्पन्न" इत्येव किं ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यम् ? 'आतोद्यक' वाद्ययन्त्रादि 'अपनीयताम्' अपसार्य्यताम् निवृत्तोऽभिनय इत्यर्थः । 'जंगमाः' चराः 'स्थावरा 'मर्त्त्या ' मरणशीलाः 'अमर्त्त्या ' चिरजीविनः इति प्रकारेण सर्वे 'प्राणभृतः' । वाल्मीकिना अनुज्ञातम् अनुमोदितम् । स्वयं वाल्मीकिरेव इदमाश्चर्य्यं दर्शयति व इति भावः ॥ आश्चर्य्यं विवृणोति मन्थादिति । अन्वयः—गांगम् अम्भः मन्थादिव क्षुभ्यति अन्तरिक्षं च देवर्षिभिः व्याप्तम् । आश्चर्य्यम् ! देवताभ्यां गंगामहीभ्यां सह आर्य्या सलिलात् उदेति । व्याख्या—'गांगम्' अम्भः गंगाप्रवाह मन्थादिव मन्थनादिव 'क्षुभ्यति' आलोडितं भवति । न हि प्रकृत्या कृत एष क्षोभः यतः 'अन्तरिक्षं' च' आकाशं पुन· 'देवैः ऋषिभि ' च व्याप्तम्' इत्याश्चर्य्यम् । आश्चर्य्यम्' अद्भुततरं पुनरेतत् यत् देवताभ्यां गंगामहीभ्यां सह आर्य्या वैदेही सलिलात्' गंगाम्भसः 'उदेति' उन्मज्जति ॥

Notes.—1 एष &c —Do you mean to inform us that सीता has merged in Earth ? 2 सजंगम &c —प्राणभृतः is the विशेष्य and सजगमस्थावराः and मर्त्यामर्त्त्याः are विशेषण । 3 वाल्मीकिना &c.—We should not be surprised if वाल्मीकि himself spoke these words. 4 देवर्षिभिः—देवाश्चऋषयश्च देवर्षयः । तैः । The wonder lies in this—The gods and the sages are in eager expectation above ; the waters of the Ganges are being violently agitated, and lo ! noble sister in-law emerges from water ! Wonder indeed.

(XVII) पुनर्नेपथ्ये—

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गंगापृथ्व्यौ भजस्व नौ।
अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता वधूः ॥१७॥

लक्ष्मणः—आश्चर्य्यम्। आर्य्य पश्य पश्य। (विलोक्य) कष्टमद्यापि नोच्छ्वसित्यार्य्यः।

(ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च)

अरुन्धती—

त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम्।
एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

(AGAIN IN THE TIRING ROOM)—

Arundhati, deserving the world's homage, do a favour unto us, Ganga and Prithvi. Your daughter-in-law Sita, here of holy vow, is made over to your care (17).

LAK—Wonder, wonder! look, noble brother look? (*Observing*) O woe! Even now noble brother does not come round

(*Then enter Arundhati and Sita*)

ARUN—Hasten, child Vaidehi, Abandon bashfulness. Come revive my child with your hand, the touch of which is dear to him. (18).

मित—। अरुन्धतीति। अन्वय.—जगद्वन्द्ये अरुन्धति, नौ गंगापृथ्व्यौ भजस्व। इयं पुण्यव्रता वधूः सीता तव अभ्यासे अर्पिता। व्याख्या—हे जगद्वन्द्ये' त्रिभुवनपूज्ये 'अरुन्धति नौ' आवां 'गंगापृथ्व्यौ भजस्व अनुगृहाण। कथमनुग्रहे इत्याह 'इयं पुण्यव्रता' पूतचरिता 'वधूः' स्नुषा त्वदीया 'तव अभ्यासे' समीपे 'अर्पिता' न्यस्ता। न्यासमंगीकृत्य आवामनुगृहाण ॥ त्वरस्वेति। अन्वय—सुगमः। व्याख्या—सुसमा ॥ 'शालीनशीलताम्' लज्जाशीलताम् इति भावः ॥

Notes.—1. भजस्व—भज usually means 'to accept', 'to worship' &c. Here the sense 'is favour'. 2. अभ्यासे=अभ्यास is

अन्तिक neighbourhood "अभ्यासोऽभयसनेऽन्तिके" इति विश्वमेदिन्यौ। 3 *Remark*—अरुन्धति was among the spectators The stage direction is defective After the verse should be added निष्क्रान्ता अरुन्धती। Without this तत प्रविशति &c, below becomes incongruous 4. ततः प्रविशति &c—Another defective stage-direction Add पृथ्वी भागरथी च। These two also must enter, for otherwise एषा, इयम &c below become inconsistent 5, शालीन &c.—शालाप्रवेशमर्हति इति शालाप्रवेश + खञ् शालीनः bashful The उत्तरप्रद, i e., प्रवेश disappears by निपातन in the rule "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययो"। शालीनस्य शीलमिव शीलं यस्य शालीनशीलम्। सामान्ये नपुंसकम्। तस्य भावः। ताम। Avoid शीलं यस्याः, because पुंवद्भाव will not then be available.

(XIX) सीता (ससम्भ्रममुपसृत्य रामं स्पृशन्ती)—समस्ससिदु अज्जउत्तो [समाश्वसितु आर्य्यपुत्रः]।

राम—(समाश्वस्य सानन्दम्) भो किमेतत्। (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम्) अये देवी, अरुन्धती, सर्वे च प्रहृष्यदृष्यश्रृंगशान्तासमेता गुरवः।

अरुन्धती—वत्स एषा भगवती भागीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गंगा।

भागीरथी—जगत्पते रामभद्र, स्मर्य्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मनो वचनम्, यथा—'सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भव"—इति। तत्र अनृणास्मि।

SITA (*Advancing with agitation and touching Rama*)—Let my husband take heart

RAMA (*With joy, having recovered*)—Ho! What is this? (*Observing—With joy and wonder*) Ha, the Queen! Arundhati and all the elders, overjoyed along with Rishyasringa and Santa!

ARUN—My son, this is the worshipful deity of the house of Bhagiratha the highly gracious Ganga

BHAG—Ramabhadra, the lord of the world, remember your words to me at the inspection of the painting, thus—"With such traditions, mother, do thou be like Arundhati watchful over the welfare of thy daughter-in-law Sita" In the matter of that I am absolved

मित— । सविस्मयः प्राह 'किमेतत्' इति । हर्षेण अद्भुतेन' च 'सह' । 'प्रहृष्यन्तश्च ऋष्यश्रृंगशान्तासमेताश्च गुरवः' ॥ इयतो वर्षान् सीताया समाश्रयः इति प्राह 'सुप्रसन्ना' इति ॥ अविद्यमानमृणमस्याः 'अनृणा' । इह ऋणमिति अवश्यकरणीयार्थे । प्रभोर्वचनम् अवश्यकरणीयमेव । अतएव "जगत्पते" इति सम्बोधनम् ॥

Notes.—1 अये देवी &c —The sight of सीता was अद्भुत to राम and caused his हर्ष । बाल्मीकि has invited the whole world, hence अरुन्धती &c, were all among the spectators unnoticed by राम so long 2 सुप्रसन्ना—Through her spiritual power अरुन्धती was aware of the many invaluable services rendered unto सीता by गंगा, heuce the epithet is a happy one at this moment. 3 जगत्पते—This is a necessary epithet. Being king of the whole world he was king of गंगा also Hence सा त्वमम्ब &c., is a king's command Now see below 4. तत्र—तस्मिन् वचने विषये, i e I have obeyed 5, अनृणा—For समास see टीका । ऋण here is not a debt, by transference of epithets it means something unavoidable like the repayment of a debt, Such a thing is the king's command गंगा has become अनृणा by executing the command.

(XX) अरुन्धती—इयं ते श्वश्रूर्भगवती वसुन्धरा ।

पृथ्वी—उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सापरित्यागे, यथा—भगवति वसुन्धरे 'श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम्'—इति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्ये ति ।

रामः—कथम्! कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः। (इति प्रणमति)।

अरुन्धती—भो भोः पौरजानपदा इयमधुना भगवतीभ्यां जाह्नवीवसुन्धराभ्यामेवं प्रशस्य ममारुन्धत्या समर्पिता, पूर्वञ्च भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा सब्रह्मकैश्च देवैः संस्तुता सवितृकुलवधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवी परिगृह्यते इति कथं भवन्तो मन्यन्ते ?

ARUN—This is your mother-in-law worshipful Vasundhara.

PRITHVI—Verily at my child's renunciation afore it was said by thy long-lived self, thus—"O mighty repository of riches (Earth), look after your worthy daughter Janaki" So I have now done the bidding of my son, my master

RAMA—How? I am commiserated by the worshipful goddesses though I gave great offence! (*Bows down*).

ARUN—Ho! Ho! Citizens and Villagers, here is being taken back this daughter-in-law of the solar race, Queen Sita, sprung from the sacrificial ground and who again formerly with her holy character tested by the divine fire was eulogised by the gods including Brahman, and who has just been committed to me Arundhati, by the worshipful Jahnavi and Vasundhara after having belauded her. What do you think of it?

मित—। पूर्वम्' इत्यत्र प्रथमाङ्को द्रष्टव्यः। 'प्रभोः' इति वचनस्य अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति। 'एवं प्रशस्य' इत्यत्र 'अरुन्धति जगद्वन्द्ये" इत्यादिश्लोको द्रष्टव्यः 'पूर्वञ्च' इति' रावणवधान्ते। "निर्णीत" परिदृष्टं निश्चितं वा पुण्यं चारित्रं चरित्रं यस्याः। 'देवैः' संस्तुता अग्निपरीक्षावसाने। 'इति' एतत् सीतायाः ग्रहण 'कथ' भवन्तो मन्यन्ते' अयुक्तं वा मन्यन्ते।

Notes—1, श्वश्रूः—श्वशुरस्य स्त्री इति श्वशुर+ऊङ् श्वश्रूः by निपातन in the rule "श्वशुरः श्वश्र्वा"। 2 प्रभो—This is because

he was the king. वत्सस्य because he was her son-in law, 3 मम—शेषविवक्षया षष्ठी। As in बाल्मीकेः अर्पयति ante 4. वैश्वानरेण—विश्वे नरा अस्य विश्वानरः a certain sage (ऋषि)। विश्व becomes विश्वा by the rule "नरे संज्ञायाम्"। विश्वानरस्य अपत्यं पुमान् इति विश्वानर+अण वैश्वानर fire. 5. निर्णीतपुण्यचारित्रा —The पुण्यचारित्र was already there, the चारित्र was not made पुण्य by fire Fire only declared the पुण्यचारित्र। 6. सब्रह्मकै —ब्रह्मा एव इति ब्रह्मन्+क स्वार्थे ब्रह्मकः। ब्रह्मकेण सह सब्रह्मकाः। तैः। Arundhati's words are sarcastic

(XXI) लक्ष्मण —एवमार्य्यया अरुन्धत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः। कृत्स्नश्च भूतग्राम आर्य्यां नमस्करोति लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते।

अरुन्धती—जगत्पते रामभद्र।

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम्।
हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १९ ॥

सीता (स्वगतम्)—जाणादि अज्जउत्तो सीतादुःक्खं पमज्जिदुं [जानाति आर्य्यपुत्र सीतादुःखं प्रमार्ष्टुम्]।

रामः—यथा भगवत्यादिशति।

लक्ष्मणः—कृतार्थोऽस्मि।

सीता—जीविदम्हि [जीवितास्मि]।

LAK—The subjects have been thus rebuked by noble Arundhati Also the entire creation are saluting my noble sister-in-law · and the guardians of the Universe together with the Saptarshis are honouring her with showers of flowers

ARUN —Ramabhadra lord of the world.

Employ at the sacrifice, as is your duty, your dear co-worker in piety, the holy original of the golden image (19)

SITA—(*To himself*)—My husband knows how to wipe off Sita's grief.

RAMA—As your worshipful self commands.

LAK —My purpose is served.

SITA—I am enlivened (given back life)

सिता—। सुरासुराणामनुमोदनमुल्लिख्य यदुच्यतेप्राकृतान् मर्त्यान् प्रति "किं भवन्तो मन्यन्ते" तत् निर्भर्त्सनमेव प्रजानाम। 'भूतग्राम' भूतसमूहः॥ नियोजयति। अन्वय—त्वं हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिं प्रियां धर्मचारिणीं यथाधर्मम् अध्वरे नियोजय। व्याख्या—'त्वं हिरण्मय्या. प्रतिकृते' सुवर्णप्रतिमायाः भवद्कृतायाः 'पुण्यप्रकृतिं' पवित्रम् आदर्शं 'प्रियाम'। आत्मनः प्रीतिदायिनीं 'धर्मचारिणीं सहधर्मिणीं 'यथाधर्मं' शास्त्रमनुपालयन्' 'अध्वरे' यागे प्रकान्तेऽस्मिन् अश्वमेधे 'नियोजय' व्यापारय। परिगृहाणैनामित्यर्थं। एतेन प्रतिकृतिकरणेन यद्‌द्भुतं प्रेम प्रख्यापितं तदर्थं कृतज्ञा प्राह 'जानाति' इत्यादि। मदीया प्रतिकृतिरध्वरे नियोजिता इति सर्वथा प्रमृष्टं त्यागदुःखम् इत्यर्थं ॥

Notes 1 भूतग्रामः—भूतानां समूह इति भूत+ग्रामच् समूहे भूतग्रामः the host of beings. 2. आर्य्याम् &c.—Here चतुर्थी in connection with नमस् is over-ruled by द्वितीया owing to कृ। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी"। Comp नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥" 3 उपतिष्ठन्ते—देवतावद्धया पूजयन्ति। Hence आत्मनेपद by the Varttika "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु"। By the force of her character she had become a veritable goddess (देवता)। Comp. 'आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकृष्यते"—sl. 9. *ante*. 4. यथाधर्म्मं—धर्म्ममनतिक्रम्य नियोजय is the sense. (अव्ययी भाव) which implies that if after all this you do now do not take her back अधर्म्मे पतित स्याः—you will incur demerit. 5. प्रियाम—

This is double-edged, meaning she pleases you (प्रीणातीति प्रिया) and also she is dear to you Hence by taking her back you do nothing unpalatable (out of fear of धर्म्मलोप) like the sick man swallowing a bitter pill 6 जानाति &c — The golden image declares an unprecedented favour and सीता is grateful for it. Compare—' आर्य्यपुत्र इदानीमसि त्वम्। अहो उत्खातं इदानीं परित्यागलज्जाशल्यमार्य्यपुत्रेण"—Act III

(XXII) लक्ष्मण —आर्य्ये एष निर्लज्जो लक्ष्मण प्रणमति।

सीता—बच्छ एरिसो चिरं जीव [वत्स ईदृशश्चिरं जीव]।

अरुन्धती—भगवन् वाल्मीके उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भवौ रामभद्रस्य कुशलवौ। (इति निष्क्रान्ता)।

रामलक्ष्मणौ—दिष्ट्या तथैव तत्।

सीता (सवाष्पाकूतम्)—कहिं मे पुत्तआ [कुत्र मे पुत्रकौ]।

(तत प्रविशति वाल्मीकि· कुशलवौ च)

वाल्मीकि—वत्सौ कुशलवौ, एष रघुपतिः पिता युवयौ, लक्ष्मणः कनिष्ठतात सीतादेवी जननी। एष राजर्षिजनको मातामहः।

LAK—Noble Sister-in-law, here shameless Lakshmana bows to you.

SITA—Dear one, may you live long just as you are

ARUN—Worshipful Valmiki, let these two Kusa and Lava, born of Sita's womb, be introduced (lit. brought up) to Ramabhadra. (*Exit*).

RAMA and LAK —O Luck ! It is just as we thought.

SITA (*With tears and a look of enquire*)—Where are my boys ?

(*Then enter Valmiki and Kusa and Lava*)

VALMIKI—Dear Kusa and Lava here is your father the lord of the Raghus, your uncle LAKHSMANA, your mother queen Sita. Here is your maternal grand-father the royal sage Janaka.

मित—। तथा वने परित्यज्य भूयोऽपि मुखं दर्शयति इति 'निर्लज्ज.' ॥ 'ईदृश.' भ्रातुर्वचनकरः भव ॥ 'रामभद्रस्य सम्बन्धे उपनीयेताम्' इत्यन्वयः ॥ 'तत्' वस्तु यथा अस्माभिरुत्प्रेक्षितं 'तथा एव' कुशलवावेव सीतासुतौ ॥ आकूतम्' अभिप्राय दर्शनाभिलाष इत्यर्थः ॥

Notes —1 ईदृशः—Lakshmana was devotedly attached to सीता। To abandon her in the forest in that fashion merely because his brother commanded, was almost a death-blow to him Yet he did it without demur. Such obedience was rare, May you remain such (ईदृशः) ever-obedient to your brother 2. भगवन् वाल्मीकिं—वाल्मीकि was outside She wants him to come in with कुश and लव। 1. सवाष्प &c.—She is to see them after a separation of nearly twelve years. Hence the tears. आकूत is अभिप्राय। वाष्पेण आकूतेन च सह। She asks the question *meaningly* i. e., She wants to see them forthwith before they are brought up to her 4 मातामहः--This is mother's father. मातुः पिता इत्यर्थे मातृ + डामहच्।

(XXIII) सीता (सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य)—कधं तादो (कथं तात·)!

कुशलवौ – हा तात, हा अम्ब, हा मातामह।

राम (सहर्षमालिङ्ग्य)—ननु वत्सौ, पुण्यैः प्राप्तौ स्थः।

सीता एहि जाद कुश, एहि जाद लव, चिरस्स परिस्सजध पुणो जन्मन्तरगद जणणि (एहि जात कुश, एहि जात लव, चिरस्य परिष्वजेथां पुनर्जन्मान्तरगतां जननीम्)।

कुशलवौ (तथा कृत्वा)—धन्यौ स्वः ।

सीता—भअवं पणमामि (भगवन् प्रणमामि) ।

वाल्मीकिः—ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

SITA (*Observing with joy and surprise*)—How so! my father !

KUSA AND LAVA—O father ! O mother ! O grand-father !

RAMA (*Embracing with joy*)—Well, dear boys, through merit have you been restored.

SITA—Come child KUSA, come child Lava, embrace for long your mother who has come to a new life (lit—new birth)

KUSA and LAVA (*Doing as bid*)—We are blessed !

SITA—Worshipful Sir, I bow to you.

VALMIKI—May you continue thus for long indeed

मित—। पितुर्दर्शनात् 'हर्षः', अतीतस्मरणात् 'करुणम्, अचिन्तितोपस्थित्या 'अद्भुतम्' ॥ 'हा' इति खेदे। ईदृशी भवतां भवितव्यता इति रामायणपाठात् विदितसर्ववृत्तान्तौ अनुकम्पेते ॥ 'जन्मान्तरं गता' प्राप्ता। को नाम जन्तुः एकस्मिन्नेव जन्मनि ईदृशं दशाविपर्य्ययमनुभवति तत् विवासितां सीतां मृतां मन्येथाम् इयमपरा सीता जननी युवयोः इति भावः ॥ 'ईदृशी' भर्त्रा पुत्राभ्याञ्च अवियुक्ता ।

Notes—1 कथं तातः—This is surprising that Janana is there She was not aware of the fact that a drama was to be staged and the whole world had been invited to witness the staging Just then पृथ्वी and भागीरथी were commanded by वाल्मीकि to come over with her, this is all she knew 2. चिरस्य—An अव्यय meaning चिर। चिरं परिष्वजेथाम् is the sense अत्यन्तसयोगे द्वितीया which has disappeared because चिरस्य is an अव्यय ।

(XXIV) सीता—अम्महे तादो कुलगुरु अज्जाअणो सभत्तआ अज्जा सन्तादेई सलक्खणा सुप्पसण्णा अज्जउत्तचलणा समं केशलवा वि दीसन्ति.

ता णिवभरम्हि आनन्देण [अहो ! तातः, कुलगुरुः, आर्य्याजनः, सभर्तृका आर्य्या शान्तादेवी सलक्ष्मणा- सुप्रसन्ना आर्य्यपुत्रचरणाः, समं कुशलवौ अपि दृश्यन्ते, तत् निर्भरास्मि आनन्देन] ।

(नेपथ्ये कलकलः)

वाल्मीकि (उत्थायावलोक्य च)—उत्खातलवणो मधुरेश्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः—सानुषङ्गाणि कल्याणानि ।

रामः—सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वाप्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।

SITA—I am bewildered with delight, for here are seen simultaueously father, our family preceptor, my mothers-in-law, noble princess Santa with her husband, the highly gracious feet of my husband together with Lakshmana and Kusa and Lava as well.

(*A hubbub in the tiring room*)

VALMIKI (*Rising and observing*)—The lord of Madhura has come having up-rooted Lavana.

LAK—Blessings have a following,

RAMA—Through experiencing all this I do not believe it ; or this is the nature of blessings.

मित— । 'निर्भरा' विह्वला ॥ मधुरा' मथुरा, तस्या 'ईश्वरः' स्वामी लवणस्य स्थाने नायकः शत्रुघ्नः इत्यर्थः ॥ 'अनुषङ्गेन अनुबन्धेन सह वर्त्तमानानि सानुषङ्गाणि' कल्याणान्तरेण अनुगतानि मङ्गलानि इत्यर्थः ॥

Notes.—1. निर्भरा—भरति इति भृ + अच कर्त्तरि भर that which supports, i, e, strength &c. निर्गतः भरः अस्याः निर्भरा powerless, bewildered &c 2. उत्खातलवणः &c—This is incongruous (see *Intro.*) 3. सानुषङ्गाणि—अनुषज्यन्ते इति अनु + सञ्ज + घञ् कर्मणि अनुषङ्ग appendage Viiaraghava makes it neuter (अनुषङ्गम्) । See Tika.

(XXV) वाल्मीकि — रामभद्र, उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः—अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापीदमस्तु—

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।
वाल्मीकेः परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥४०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोङ्कः ।

VALMIKI—Ramabhadra, say what further joy can I do unto thee

RAMA—Is there any joy exceeding this ? However, be it thus

May that story, auspicious and enchanting like Ganga and the mother of the world, sanctify by removing sins and augment blessings May the wise deem *this—this* to which has been imparted form by actings—as the speech of Valmiki the poet of mature intellect who knows Brahman in the shape of word (20)

(*Exennt all*)

This is the Seventh Act named Re-union

मित—। 'परम्' अधिकम् ॥ अतः परं भरतवाक्यम् पाप्मभ्य इति । अन्वय —जगतो माता इव च गङ्गा इव च मङ्गल्या च मनोहरा च सा इयं कथा पाप्मभ्य पुनातु च श्रेयांसि वर्द्धयतु च । अभिनयैः विन्यस्त-रूपाम् बुधा शब्दब्रम्हविदः परिणतप्रज्ञस्य कवेः वाल्मीकेःवाणीं परिभावयन्तु । यद्वा इमां वाणीं बुधाः परिभावयन्तु इति योजना । व्याख्या—'जगतो माता' पृथ्वी 'इव च गङ्गा इव मंगल्या च मंगलकरा च 'मनोहरा च' हारिणी च 'सा' वाल्मीकिप्रणीता प्रसिद्धा 'इयं' युष्मत्समीपे उपस्थापिता 'कथा पाप्मभ्य पापेभ्यः [इति अपादाने ५मी] पुनातु च' शोधयतु च 'श्रेयांसि मंगलानि 'वर्द्धयतु च' पुणातु च । 'अभिनयैः' प्रयोगैः 'विन्यासं'

विहितं रूपं स्वरूपं यस्य. ताम् 'इमां' सम्प्रति श्रुता याचं 'बुधाः विद्वांसः' 'शब्दब्रह्मविद्' शब्दब्रह्म यः वेत्ति तस्य, वागात्मनि प्रब्रह्मस्य एतएव 'परिणत' पूर्णतां प्राप्ता 'प्रज्ञा' धीर्यस्य तस्य 'कवेः वाल्मीके वाणीं परिभावयन्तु' मन्यन्ताम्। अस्मिन् भवभूतिप्रोक्ते यत्र तत्र वाल्मीकिना विरोधो लक्ष्यते तत्तदपि वाल्मीकेरेव वाक्यं मन्यन्ताम् इत्यर्थः। यद्वा अभिनयैः विन्यस्तरूपा शब्दब्रह्मविद् परिणतप्रज्ञस्य कवेः वाल्मीके इमां वाणीं बुधाः परिभावयन्तु सती वा असती वा इति विमृशन्तु ॥

Notes—1 सेयं कथा सा refers to Valmiki's story as in the Ramayana इयम् points at the same story now retold The story is not a new one, but the memorable one as given to the world by Valmiki 2 वाल्मीके &c The second half of the verse is with special reference to Bhavabhuti's version My version differs from Valmiki's in certain matters. Do not therefore forthwith reject my version as unworthy of credence rather deem this too as spoken by Valmiki himself Here the construction is सा इयं कथा। इमां वाल्मीके वाणीं परिभावयन्तु। In this इमाम् being in an अन्वादेश ought to be एनाम्। A defence may be suggested. In the first half सा इयं कथा refers to the *substance of the* story कथावस्तु। The second half speaks of the *form* or *body* of the story—कथारूप *i e*, the रचना, भाषा &c Thus the reference being to different things, we have no अन्वादेश and इमाम् is in order In the alternative construction given in the टीका the अन्वादेश seems to be unavoidable The reading तामेताम् for वाल्मीकेः seems defective (see *Intro*) 3 *Remark*—This verse contains the same idea as the verse "प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनाम्" &c, of the Viracharita as discussed in the introduction.

The End.

Uttara Charitam

Test and University Questions

Q. 1. Describe the character of Rama.

Ans—See Introduction

Q 2. Compare the character of Sita and Sakuntala.

Q 3 Compare Kalidasa and Bhavabhuti with reference to Uttaracharit and Sakuntala. (See Intro)

Q 4, Describe how the union of Rama and his sons was affected.

Ans —See substance—in Act VI (also Intro.).

Q 5 Why in Act, III Rama is again caused to go to Panchavati.

Ans —This is to elevate Rama's character. Here we learn that Rama did not marry again after banishing Sita Also to show the internal love of Rama towards Sita. (See also Introductien)

[N B.—Mark Sita is here (in Act III) introduced as an invisible entity and is seen to be living, only to help development in the final union in Act, VII. Ganga brings her unseen only to make her feel and see Rama's condition at her separation].

Q. 6. Give the substances of Act VII, VI, III and II.

Q. 7, Describe the fight of Chandraketu and Lava-Kusha, What was the cause of this fight ?

Ans —See Act V and opening of Act VI [Challenge in connection with অশ্বমেধ-animal caused fight]

Q 8. How then fight ended ?

Ans —Rama's entrance made them stop fight.

Q 9. Give the significance of Viskambhaka of Act VI

As —This is to give us hint of the cessation of fight and eventually Rama s union with his sons The intro duction of Vidhyadhara and Vidyadhari is to show u the interest that gods are also taking in the matter o Rama

Q 10 Mark the feeling of Rama at Lava's and Kusa' sight in Act VI.

Q 11, Why was চিত্রদর্শন introduced in Act I. An This i to beguile Sita and glorify Rama's exploits

Act I

Mark the following slokas with translation an grammar of difficult words therein —

Slokas 1, 5, 7, 10, 12—(আরাধনায় has তুমর্থে ৪র্থী)

Slokas 13 14, 15, 20, 23—(Mark allusions)

Slokas 25, 26, 27—(বি+রম+লুঙ্‌ = ব্যরংসীৎ। "ব্যাঙ্‌পরিভ্যো রমঃ" ইতি পরস্মৈপদম্)।

Slokas 29, 25, 37.

Slokas 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47.

Act. II & IV.

Mark the Slokas with translation, grammar etc. :—

Slokas 2, 4, 9, 13, 14, 16, 21, 26, 27, 29 and 30.

Act III, V, VI

Mark the following Slokas —

Slokas 5, 9, 11, 13, 17, 19, 23, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 27, 43, 44, 45 and 47 Also Sl 4, 6, 16, 19 and 30 of VII.

Addition in Act IV.

In "অরুন্ধতীপূর্বস্কতান দাবান্" we have বহু—(আহিতাগ্ন্যাদিত্বাত্ ক্তান্তস্য পরনিপাতো বা)।

Correction—

P 131, line 8 for "कराठपे समीतु" read "कराठस्य समीपे"।

P 182, line 12, for "शिक्त" read "शक्तिम्"।

P 189, line 18for "ब्रह्माणि" read "ब्रह्मणि" for अन्ताहित read अन्तर्हित , for विवर्त्तामितिहासे read विवर्त्तमितिहासम्।
